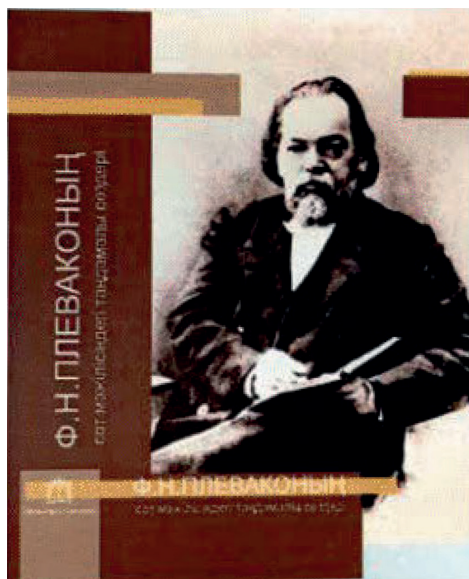

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

**ЖАНҚОЖА БАТЫР
ҚЫЗЫЛОРДА ҚАЛАСЫ**

ТАҒЛЫМЫ ТЕРЕҢ ТУЫНДЫ

Заң ғылымдарының докторы профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубтарының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі,

«Қазақстанның ғылымы мен өмірі» атты халықаралық журналдың Бас редакторы Есберген Алаухановтың «Ф.Н. Плеваконың сот мәжілісіндегі таңдамалы сөздері» атты жаңа кітабы жарық көрді.

Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының шешімімен баспаға ұсынылды.

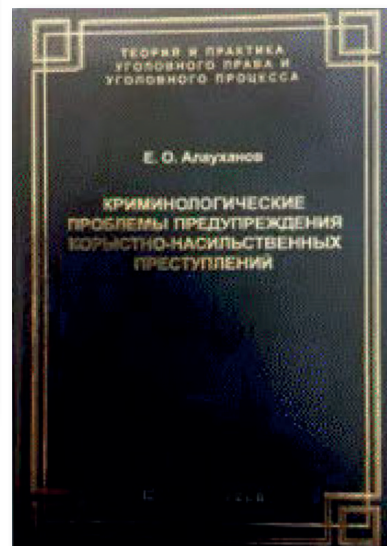
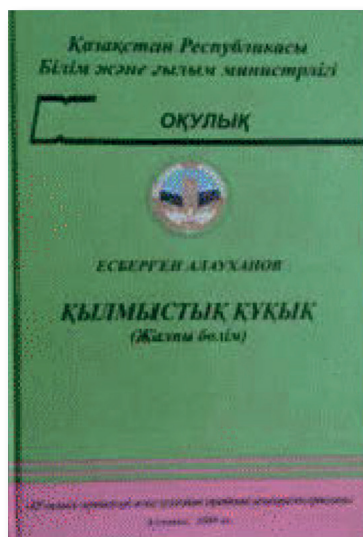
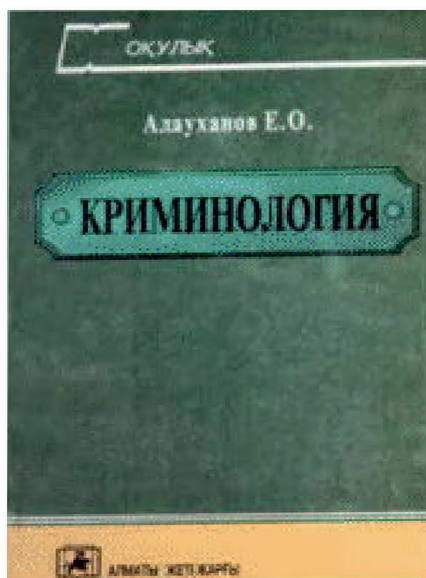
Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокуратураның аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабылсаят

Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

Кітаптың ерекшелігі сол – Ф.Н. Плевконың бұл еңбегі тұңғыш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако – XIX-XX ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды ғақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докторанттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға аранлады.

Құрылтайшы:

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:

МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ

Founder:

INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

**№6/3
2020**

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
INTERNATIONAL SCIENCE JOURNAL

Бас редактор – **Алауханов Е.О.** «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң
ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор – **Алауханов Е.О.** «Заслуженный деятель Казахстана», доктор
юридических наук, профессор

Editor-in-chief – **Alaukhanov Ye.O.** «Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», doctor
of Law Sciences, professor

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

1. Абдиров Н.М., з.ғ.д., профессор
2. Абдрасилов Б.С., б.ғ.д., профессор
3. Абдурасулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
4. Абзалов Э.М., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)
5. Алиқперов Х.Д., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)
6. Асанов Ж.К., з.ғ.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы Байдаулет И.О., мед.ғ.д., профессор
7. Байдельдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор
8. Баулин Ю.В., з.ғ.д., профессор (Киев)
9. Бабуринов С.Н., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
10. Бисенов К.А., тех.ғ.д., профессор
11. Бородин С.В., з.ғ.д., вице-президент, адвокат (Воронеж)
12. Букалерева Л.А., з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)
13. Ведерникова О.Н., з.ғ.д., проф., РФ Жоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)
14. Гаипов З.С., с.ғ.д., профессор
15. Голик Ю.В., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
16. Гриб В.В., з.ғ.д., профессор, бас ред. (Мәскеу)
17. Грунцов О.И., з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)
18. Джансараева Р.Е., з.ғ.д., профессор
19. Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор
20. Елешов Р., а.-ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
21. Елубаев Ж.С., з.ғ.д., профессор
22. Есім Ф., ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
23. Жұмағұлов Б.Т., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
24. Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті
25. Зигмунд О. А., з.ғ.д., профессор (Германия)
26. Ыдырысов Д.А., т.ғ.д., профессор
27. Қасымбеков М.Б., с.ғ.д., профессор
28. Козаченко И.Я., з.ғ.д., профессор (Екатеринбург)
29. Коняхин В.П., з.ғ.д., профессор (Краснодар)
30. Коробеев А.И., з.ғ.д., профессор (Владивосток)
31. Құл-Мұхаммед М.А., з.ғ.д., профессор
32. Лебедев С.Я., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
33. Лиховая С.Я., з.ғ.д., профессор (Киев)
34. Лопашенко Н.А., з.ғ.д., профессор (Саратов)
35. Мацкевич И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)
36. Минязева Т.Ф., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, РУДН)
37. Мухамедиұлы А., ф.ғ.д., профессор
38. Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰӨУ ректоры
39. Мұтанов Ғ.М., т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, ҚазҰУ ректоры
40. Рагимов И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
41. Рустамбаев М.Ю., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
42. Оразалин Н.М., ақын-драматург
43. Орлов В.Н., з.ғ.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы
44. Сағадиев К.А., з.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
45. Сұлтанов Қ.С., с.ғ.д., профессор
46. Сыдыков Е.Б., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, ЕҰУ ректоры
47. Тұрсынов Х.М., т.ғ.д., профессор, Қ.А. Ясауи ат. ХҚТУ
48. Шестаков Д.А., з.ғ.д., профессор, СП(б) халықаралық криминологиялық клубының президенті

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

1. Абдуллаев К.К., а.-ш.ғ.д., профессор
2. Айтжанов Б.Д., вет.ғ.д., профессор
3. Асанғазы О., қоғам қайраткері
4. Әбішев Т.Д., з.ғ.к., профессор
5. Әбішев Х.А., з.ғ.к., профессор
6. Әлиев Д.М., а.ғ.к., қоғам қайраткері
7. Байменов А.М., тех.ғ.к., профессор
8. Бекмағамбетов А.Б., з.ғ.к., профессор (Қостанай)
9. Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты
10. Бишманов Б.М., з.ғ.д., профессор
11. Борбат А.В., з.ғ.к., бас редактор (Мәскеу)
12. Данилов А.П., з.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург)
13. Дикаев С.У., з.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
14. Жақып Б.Ө., филол.ғ.д., профессор
15. Жанабилов Н.Е., з.ғ.к., профессор (Астана)
16. Жұмағұлова В.И. ф.ғ.д., профессор
17. Зарипов З.С., з.ғ.д., профессор (Рязань)
18. Иванчин А.В., з.ғ.д., адвокат (Ярославль)
19. Ивона Массакки, профессор (Польша)
20. Қанжігітов Е.Қ., вет.ғ.д., профессор
21. Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор
22. Кленова Т.В., з.ғ.д., профессор (Самара)
23. Корконосенко С.Г., ф.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
24. Қуаналиева Г.А., з.ғ.д., профессор
25. Құрманалиев К.А., ф.ғ.д., профессор
26. Куфлева В.Н., з.ғ.к., доцент (Краснодар)
27. Мажейка Кипрас И., МЕАТР акад. (Мәскеу)
28. Маткаримова Г.С., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
29. Мельник Г.С., ф.ғ.д., проф. (Санкт-Петербург)
30. Молдабаев С. С., з.ғ.д., профессор (Алматы)
31. Омаров Б.Ж., фил.ғ.д., профессор
32. Рустемов Б.Т., жазушы-публицист
33. Рустемова Г.Р., з.ғ.д., профессор
34. Саломов Б., з.ғ.д., профессор, адвокат (Ташкент)
35. Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері
36. Сарсембаев М.А., з.ғ.д., профессор
37. Сейтжанов Ә.Ә., з.ғ.к., доцент
38. Сметлаев Б.М., з.ғ.д., профессор
39. Сыдыкова Л.Ч., з.ғ.д., профессор (Бішкек)
40. Тойлыбаев Б.А., п.ғ.д., профессор
41. Төлеген М.Ә., доктор PhD, ШҚМУ ректоры
42. Турецкий Н.Н., з.ғ.д., профессор
43. Тұрғараев Б.Т., з.ғ.д., профессор
44. Тұрсынов С.Т., з.ғ.д., профессор
45. Фадеев В.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
46. Усманов А., п.ғ.д., профессор
47. Усманов С.У., т.ғ.д., профессор
48. Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)
49. Шаукенова З.К., а.ғ.д., профессор
50. Харченко В.Б., з.ғ.д., профессор (Харьков)
51. Ху Тин, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

1. Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор
2. Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор
3. Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)
4. Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Ташкент)
5. Аликперов Х.Д., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Баку)
6. Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК
7. Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор
8. Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор
9. Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)
10. Бабуринов С.Н., д.ю.н., профессор (Москва)
11. Бисенов К.А., д.т.н., профессор
12. Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)
13. Букалерева Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)
14. Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф., судья Верховного Суда РФ (Москва)
15. Гаипов З.С., д.п.н., профессор
16. Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)
17. Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)
18. Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)
19. Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор
20. Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор
21. Елешов Р., д.с.-х.н., академик НАН РК
22. Елубаев Ж.С., д.ю.н., профессор
23. Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК
24. Жумагулов Б.Т., д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК
25. Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК
26. Зигмунд О. А., д.ю.н., профессор (Германия)
27. Идрисов Д.А., д.т.н., профессор
28. Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор
29. Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)
30. Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)
31. Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)
32. Кул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор
33. Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)
34. Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)
35. Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)
36. Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)
37. Миняева Т.Ф., д.ю.н., профессор (Москва, РУДН)
38. Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор
39. Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ
40. Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК, ректор КазНУ
41. Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)
42. Рустамбаев М.Ю., д.ю.н., профессор (Ташкент)
43. Оразалин Н.М., поэт-драматург
44. Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»
45. Сагадиев К.А., д.э.н., академик НАН РК
46. Султанов К.С., д.пол.н., профессор
47. Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК, ректор ЕНУ
48. Турсинов Х.М., д.и.н., профессор, МКТУ им. Х.А. Ясави
49. Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

1. Абдуллаев К.К., д.с.-х.н., профессор
2. Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор
3. Абишев Х.А., к.ю.н., доцент
4. Айтжанов Б.Д., д.вет.н., профессор
5. Алиев Д.М., к.соц.н., общественный деятель
6. Асангазы О., общественный деятель
7. Байменов А.М., к.тех.н., профессор
8. Бекмагамбетов А.Б., к.ю.н., профессор (Костанай)
9. Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК
10. Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор
11. Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)
12. Данилов А.П., к.ю.н., доцент (Санкт-Петербург)
13. Дикаев С.У., д.ю.н., профессор (Санкт-Петербург)
14. Жакып Б.О., д.фил.н., профессор
15. Жанабилов Н.Е., к.ю.н., профессор (Астана)
16. Жумагулова В.И., д.ф.н., профессор
17. Заринов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)
18. Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)
19. Ивона Массакки, профессор (Польша)
20. Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор
21. Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор
22. Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)
23. Корконосенко С.Г., д.ф.н., профессор (Санкт-Петербург)
24. Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор
25. Курманалиев К.А., д.ф.н., профессор
26. Куфлева В.Н., к.ю.н., доцент (Краснодар)
27. Мажейка Кипрас И., академик МЕАТР (Москва)
28. Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор (Ташкент)
29. Мельник Г.С., д.ф.н., профессор (Санкт-Петербург)
30. Молдабаев С.С., д.ю.н., профессор (Алматы)
31. Омаров Б.Ж., д.фил.н., профессор
32. Рустемов Б.Т., писатель-публицист
33. Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессор
34. Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
35. Сапиев О.С., общественный деятель РК
36. Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор
37. Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент
38. Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор
39. Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)
40. Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор
41. Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ
42. Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор
43. Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор
44. Турсинов С.Т., д.э.н., профессор
45. Фадеев В.Н., д.ю.н., профессор (Москва)
46. Усманов А., д.п.н., профессор
47. Усманов С.У., д.т.н., профессор
48. Челадзе Г., доктор права, доктор административного бизнеса, профессор (Грузия)
49. Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор
50. Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)
51. Ху Тин, Председатель Вьетнамской Ассоциации Писателей (Вьетнам)

EDITORIAL BOARD:

1. Abdirov N.M., Dr. of Law Sciences, Prof.
2. Abdrasylov B.S., Dr. of Biological Sciences, Prof.
3. Abdurasulova K.R., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)
4. Abzalov E.M., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)
5. Alikperov H.D., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class
6. Asanov Zh. K., Candidate of Law Sciences, chairman of the Supreme Court of Kazakhstan
7. Baidaulet I.O., Dr. of Medical Sciences, Prof.
8. Baideldinov D.L., Dr. of Law Sciences, Prof.
9. Baulin U.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)
10. Baburin S.N., Dr. of Historical Sciences, Prof. (Moscow)
11. Bisenov K.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.
12. Borodin S.V., Candidate of Law Sciences, vice-president, lawyer (Voronezh)
13. Bukalerova L.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)
14. Vedernikova O.N., Dr. of Law Sciences, Prof., judge of the Supreme Court of the Russian Federation (Moscow)
15. Gayipov Z.S., Dr. of Political Sciences, Prof.
16. Golik Yu.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)
17. Grib V.V., Dr. of Law Sciences, Prof., editor-in-chief (Moscow)
18. Gruntov O.I., Dr. of Law Sciences, Prof. of BSU (Minsk)
19. Dulatbekov N.O., Dr. of Law Sciences, Prof.
20. Jansarayeva R.Ye., Dr. of Law Sciences, Prof.
21. Yeleshov R., Dr. of Agricultural Sciences, acad. NAS RK
22. Elubaev Zh.S., Dr. of Law Sciences, Prof.
23. Esim G., Dr. of Philological Sciences, acad. NAS RK
24. Zhumagulov B.T., Dr. of Technical Sciences, academician of NAS RK
25. Zhurinov M.Zh., academician, president of NAS RK
26. Ydyrysov D.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.
27. Kasimbekov M.B., Dr. of Political Sciences, Prof.
28. Kozachenko Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Yekaterinburg)
29. Konyakhin B.P., Dr. of Law Sciences, Prof. (Krasnodar)
30. Korobeyev A.I., Dr. of Law Sciences, Prof. (Vladivostok)
31. Kul-Muhammed M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.
32. Lebedev S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)
33. Likhovaya S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)
34. Lopashenko N.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Saratov)
35. Matskevich I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, MSAL)
36. Minyazeva T.F., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)
37. Mukhamediyul A., Dr. of Philosophical Sciences, Prof.
38. Musakhodzhayeva A.K., Prof., rector of KazNAA
39. Mutanov G.M., Dr. of Technical Sciences, Prof., academician of NAS RK, rector of KazNU
40. Ragimov I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)
41. Rustambayev M.Yu., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent) Orazalin N.M., poet, playwright
42. Orlov V.N., Dr. of Law Sciences, editor-in-chief of «Russian criminological view»
43. Sagadiyev K.A., Dr. of Economic Sciences, academician of NAS RK
44. Siegmunt O., Dr. of Law Sciences, Prof. (Germany)
45. Sultanov K.S., Dr. of Political Sciences, Prof.
46. Sydykov Ye.B., Dr. of Historical Sciences, academician of NAS RK, rector of ENU
47. Tursynov Kh.M., Dr. of Historical Sciences, Prof., Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
48. Shestakov D.A., Dr. of Law Sciences, Prof., president of St. Petersburg International Criminological Club

EDITORIAL COUNCIL:

1. Abdullayev K.K., Dr. of Agricultural Sciences, Prof.
2. Abishev T.D., Candidate of Law Sciences
3. Abishev H.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.
4. Aitzhanov B.D., Dr. of Veterinary Sciences, Prof.
5. Aliyev D.M., Candidate of Social Sciences, Public figure
6. Asangazy O., public figure
7. Baimenov A.M., Candidate of Technological Sciences, Prof.
8. Bekmagambetov A.B., Candidate of Law Sciences, Prof. (Kostanay)
9. Bekturganov E.U., Deputy of the Parliament of Kazakhstan
10. Bishmanov B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.
11. Borbat A.V., Candidate of Law Sciences, editor-in-chief (Moscow)
12. Danilov A.P., Candidate of Law Sciences, associate Prof. (St. Petersburg)
13. Dikayev S.U., Dr. of Law, Prof. (St. Petersburg)
14. Zariyev Z.S., Dr. of Law Sciences, Prof. (Ryazan)
15. Zhakyp B.O., Dr. of Philological Sciences, Prof.
16. Zhanabilov N.Ye., Candidate of Law Sciences, Prof. (Astana)
17. Zholdybay K., writer, publicist
18. Zhumagulova V.I., Dr. of Philological Sciences, Prof.
19. Ivanchin A.V., Dr. of Law Sciences, advocate (Yaroslavl)
20. Ivona Massaki, Prof. (Poland)
21. Kanzhigitov Ye.K., Dr. of Veterinary Sciences
22. Karibayev B.B., Dr. of Historical Sciences, Prof.
23. Klenova T.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Samara)
24. Korkonosenko S.G., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Petersburg)
25. Kuanaliyeva G.A., Dr. of Law Sciences, Prof.
26. Kurmanaliyev K.A., Dr. of Philological Sciences, Prof.
27. Kufleva V.N., Candidate of Law Sciences, assistant Prof. (Krasnodar)
28. Mazheika Kipras I., academician of PANS (Moscow)
29. Matkarimova G.S., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)
30. Melnik G.S., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Petersburg)
31. Moldabayev S.S., Dr. of Law Sciences, Prof. (Almaty)
32. Omarov B.Zh., Dr. of Philological Sciences, Prof.
33. Rustemov B.T., writer, publicist
34. Rustemova G.R., Dr. of Law Sciences, Prof.
35. Salomov B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)
36. Sapiyev O.S., public figure of RK
37. Sarsembayev M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.
38. Seitzhanov A.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.
39. Smatlayev B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.
40. Sydykova L.Ch., Dr. of Law Sciences, Prof. (Bishkek)
41. Toilybayev B.A., Dr. of Pedagogical Sciences, Prof.
42. Tolegen M.A., PhD, rector of EKSU
43. Turetski N.N., Dr. of Law Sciences, Prof.
44. Turgarayev B.T., Dr. of Law Sciences, Prof.
45. Tursynov C.T., Dr. of Economic Sciences, Prof.
46. Usmanov A., Dr. of Political Sciences, Prof.
47. Usmanov S.U., Dr. of Historical Sciences, Prof.
48. Cheladze G., Dr. of Law Sciences, Doctor of Business Administration, Prof. (Georgia)
49. Shaukenova Z.K., Dr. of Sociological Sciences, Prof.
50. Harchenko V.B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Harkov)
51. Huu Thinh, Chairman of Vietnam Writer's Association (Vietnam)

«Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін: әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білімалдым».
Александр Македонский

«Ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болып отыр».
Мұхтар Әуезов

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

“ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА” халықаралық ғылыми журналы ғылыми сілтеме жасау индексіне тіркелген (ИНЦ).

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

2009 жылдан бастап ай сайын сегіз тілде жарық көреді (қазақ, орыс, ағылшын, француз, қытай, чех, венгер, неміс тілдерінде).

Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз, 2009 жыл.

Журналға жазылу «Қазпошта» және Қазақстан Республикасының барлық пошта бөлімдерінде жүргізіледі.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, **профессор Е.О. Алаухановтың** ғылыми жетекшілігімен шығады.

Журналдың бас редакторы проф. Е.О. Алауханов 2019 жылдан бастап Ғылыми редакторлар мен баспагерлер ассоциациясының (Ресей, АНРИ) мүшесі болып табылады.

Қазіргі таңда журнал отандық ғылым дамуының кілті ретінде **Мемлекет басшысының баяндамасында айқындалған халықаралық ғылыми метрикалық көрсеткіштер базасына қолжеткізуге мүмкіндік береді (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus).**

Басылымда мақалалар төмендегідей ғылыми бағыттар бойынша жарияланады:

- ▶ Байқау жеңімпаздары;
- ▶ Тарих пен ғылымдағы есімі ерен тұлға;
- ▶ Білім мен ғылым мәселелері;
- ▶ Жас ғалымдар мінбері;
- ▶ Мерейтой;
- ▶ Айтулы шара;
- ▶ Рецензиялар, жаңа кітаптар.

МАҚАЛАНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН КӨЛЕМІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала көлемі 10 мыңнан 20 мыңға дейінгі белгілерді құрауы керек немесе 6 бет пен 10 беттің аралығында болғаны жөн. Егер материал бұл көрсетілген мөлшерден аз немесе көп болса журнал редакциясы ұжымымен келісілуі керек;

Ескертпе: журнал форматына сәйкес авторлардан 4x5 мөлшеріндегі фотоларын жіберуін сұраймыз, мақаламен қоса жарияланады.

2. Мақала мына критерийлерге жауап беруі керек: ғылыми жаңашылдығы, жазудағы ерекшелік (мәтіннің өзіндік стилі **80 пайыздан жоғары**), мақалада зерттеліп отырған тақырып пен мәселеге деген авторлық көзқарас болғаны жөн.

3. Мақалада келтірілген материалдар тек деректерді баяндау және сипаттау мазмұнында болмауы керек;

4. Мақала мазмұнына сәйкес келетін материалдарды қолданғанда, оларды дұрыс және дәлдік- пен қолдану мәселесіне мән берген дұрыс. Авторлар ұсынылған материалдың дәйектілігі үшін жауап береді, ол үшін плагиаттың жоқтығы туралы анықтама өткізеді. **ПЛАГИАТҚА жол берілмейді.**

5. **Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.** Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

6. Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалым- дардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн болар.

МАҚАЛА МӘТІНІН КӨРКЕМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала мәтіні редакцияға WORD-тың кез келген нұсқасында сақталған файл түрінде жіберіледі:

2. **Мақала құрылымы:** мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы да басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен- жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), **кілт сөздер** (5 сөзден кем болмауы тиіс), қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама (3-4 сөйлемнен кем болмауы тиіс) және библиография. Егер мақала шет тілде жазылса, мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы да басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама сонымен қатар орыс тілінде берілуі керек.

3. Мақала келесідей құрамнан тұруы тиіс: **кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.** Баяндаудың белгілі бір нақтыланған тәртібін сақтаған жөн.

4. Мақала мәтіні «Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1. Азат жолдың басталуы – 1,25 см.

5. Сілтемелер мен библиографиялық тізім Мемлекеттік стандарт (ГОСТ) талаптары бойынша рәсімделуі керек.

6. Жоғарыда көрсетілген ережелерге сәйкес келмейтін мақалалар қаралмайды.

7. Редакцияға келіп түскен материалдар **мерзімі 1 айдан 3 айға** дейінгі уақытта қаралады.

8. **Авторлардың саны екеуден аспауға тиіс.**

Мақала үшін төлемақы – 18 000 теңге. Төлемдер, мақала жарияланады деген шешім қабылданғаннан кейін жүзеге асырылады:

Төлемақы төлеуге арналған карта нөмірі:

5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold

ЖСН: 9207 1540 0124

Мақаланы қабылдау және нөмірдің басылымы бойынша бас редакторға хабарласыңыздар!

Жақын және алыс шетелде тұратын авторлар Western Union төлемдік жүйелері арқылы төлеуге болады.

ТМД ЕЛДЕРІНДЕГІ РЕДАКЦИЯ ӨКІЛДІГІ:

Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
Мәскеу, ММУ:	проф. Матвеева А.А.	ұялы тел.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	ұялы тел.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474
Краснодар:	проф. В.П. Коняхин	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	ұялы тел.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	ұялы тел.: + 992907702120
Бішкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	ұялы тел.: + 996555753058
Бішкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	ұялы тел.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	ұялы тел.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	ұялы тел.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	ұялы тел.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	ұялы тел.: +7 (978) 7736360

Журнал редакциясының мекенжайы:

Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы 113 үй, кеңсе 27
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы
+7 701 111 8828 (WhatsApp)

Ғылыми редактор: Ақжанар Алауханова
+7 778 515 99 50 (WhatsApp)

«Чтобы писать для СМИ, не нужно никакой квалификации, но чтобы их читать, нужно в совершенстве знать вещи, мир людей».
Хуго Штейнхаус

«Никогда не следует хорошо говорить о себе. Следует это печатать».
Жюль Валле

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научный журнал «**НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ**» включен в индекс научного цитирования (ИНЦ).

Журнал «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» входит в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ККСОН) для публикации основных результатов научной деятельности, утвержденного приказом Председателя ККСОН от 10 июля 2012 года № 1082, по специальностям юридических, филологических, педагогических и других наук.

Журнал «**НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА**» издается с февраля 2009 года, регулярно и распространяется по подписке. Издание востребовано как в Республике Казахстан, так и в странах ближнего и дальнего зарубежья, о чем свидетельствуют статьи ведущих иностранных авторов, широко публикуемые на страницах журнала, и география

подписки. Отличие журнала от других рецензируемых и периодических изданий в том, что статьи публикуются, **(на восьми языках)** казахском, русском, английском, французском, китайском, немецком, чешском и венгерском языках, рецензируются членами интернационального состава редколлегии, посвящаются различным направлениям гуманитарной науки.

Государственная регистрация: №9875-Ж. Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г. Подписка на журнал производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией д.ю.н., профессора, «Заслуженного деятеля Казахстана», – **Алауханова Е.О.**

С 2019 года гл. редактор журнала проф. Е.О. Алауханов вступил в ряды первого в России профессионального сообщества редакторов и издателей — Ассоциацию научных редакторов и издателей (**Association of science editors and publishers**).

В настоящее время, Издание открывает доступ к международной наукометрической базе данных (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus), определенного Главой государства в качестве ключевого развития отечественной науки. Вместе с тем Редакция Международного журнала сотрудничает с иностранными регистрационными агентствами, которые с использованием разработанных международным фондом DOI (International DOI Foundation, IDF) стандартом присваивают DOI в различных предметных областях.

У Журнала «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» имеется возможность выпускать материалы к публикации, как с идентификаторами цифрового объекта, так и без них. Цифровой идентификатор объекта **DOI (Digital Object Identifier)**, представляющий собой уникальную строку из букв и цифр присваивается объектам по желанию авторов и на отдельных возмездных условиях.

В издании публикуются статьи по следующим научным рубрикам:

- Победители конкурса ► Имя в истории и науке
- Вопросы образования и науки ► Трибуна молодых ученых
- Юбилей ► Мероприятия
- Рецензии, новые книги ► Разное

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ И ОБЪЕМУ СТАТЬИ:

1) **Язык научной статьи** и используемая в ней терминология должны быть понятны широкому кругу читателей и представителям всех специальностей.

2) **Научный стиль** должен соответствовать общепринятым нормам литературной речи, отличаться от разговорного, делового и иных стилей, характеризоваться логически стройным изложением произведения, сопровождаться аргументацией каждой позиции автора.

3) **Объем статьи** должен составлять от 15 до 30 тыс. знаков (с пробелами, с учетом сносок и надписи) или 6–10 страниц. Опубликование материалов меньшего или большего объема предварительно согласовывается с Редакцией журнала.

4) **Статья** должна отвечать критериям актуальности, научной новизны, уникальности (свыше 80% оригинальности текста), содержать авторский подход к изучаемой теме/проблеме.

5) **Материал**, содержащийся в статье, не должен быть описательным, констатирующим общеизвестные факты. Рукописи, воспроизводящие законодательную базу, подлежат отклонению.

6) **Необходимо обращать** внимание на использование заимствованного материала, точность и правильность его цитирования. Авторы несут ответственность за достоверность предоставленного материала, что подтверждается результатом сравнительно-сопоставительного анализа, проведенного при помощи системы «Антиплагиат».

НЕ ДОПУСКАЕТСЯ ПЛАГИАТ!

7) **В статье** необходимо ссылаться на труды **казахстанских авторов**, внесших развитие и совершенствование в отечественную науку.

СТАТЬИ БЕЗ ССЫЛОК НА КАЗАХСТАНСКИХ (ОТЕЧЕСТВЕННЫХ) АВТОРОВ НЕ ПРИНИМАЮТСЯ!

Редакция Журнала настоятельно рекомендует авторам содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах журнала «Наука и жизнь Казахстана».

8) **Самоцитирование** в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Примечание: Согласно формату журнала, просим авторов использовать официальное фото в размере 4x5, которая будет опубликована вместе со статьей. **Фото уже помещается в документ со статьей над фамилией автора во избежание недоразумений среди авторов статьи. Просим помещать фото в хорошем качестве!**

9) **НАСТОЯТЕЛЬНО ПРОСИМ КАЖДУЮ СТАТЬЮ ПРОВЕРЯТЬ ЧЕРЕЗ СИСТЕМУ АНТИВИРУС ВО ИЗБЕЖАНИЕ ТЕХНИЧЕСКИХ НЕДОРАЗУМЕНИЙ!**

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТА СТАТЬИ:

1) **Текст научной статьи** направляется в Редакцию в виде файла, сохраненного в любой версии Word с расширением.

2) **Структура научной статьи:**

1 **индексы УДК и / или ББК;** пишется в левом верхнем углу выделенным жирным шрифтом

2 **Ф.И.О. АВТОРА ПИШЕТСЯ ПОЛНОСТЬЮ БЕЗ СОКРАЩЕНИЙ И.О.**

2.1 **Сведения об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание);**

СТАТЬЯ НЕ ПРИНИМАЕТСЯ БЕЗ ПОЛНОЙ ИНФОРМАЦИИ ОБ АВТОРЕ! ПРОСИМ ПЕРЕПРОВЕРЯТЬ ВАШИ ДАННЫЕ ПЕРЕД ОТПРАВКОЙ ВАШЕЙ ПУБЛИКАЦИИ! РЕДАКЦИЕЙ НЕ ИСПРАВЛЯЮТСЯ ВАШИ ДАННЫЕ ПОСЛЕ ВЫПУСКА ЖУРНАЛА!

3 **название статьи – ПИШЕТСЯ ЗАГЛАВНЫМИ БУКВАМИ**

4 **аннотация** (из 3–4 предложений) на казахском, русском, английском языках;

5 **ключевые слова** (в количестве не более 5-ти) на трех языках после каждой аннотации;

6 **текст статьи;**

7 **библиографический список**

Смотреть пункт 7

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ пишется для статьи на русском языке

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ пишется для статьи на казахском языке

REFERENCES пишется для статьи на английском языке

Если статья написана на иностранном языке, то название статьи, текст статьи, Ф.И.О., данные об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание), ключевые слова, аннотация должны быть представлены на **английском, казахском и русском языках.**

3) **Статья** должна состоять из следующих элементов: Введение, Основная часть и Заключение. Необходимо соблюдать определенную последовательность.

4) **Текст** должен быть набран одним и тем же шрифтом – Times New Roman. Высота шрифта – 14 пунктов. Межстрочный интервал – одинарный. Абзацный отступ – 1,25 см.

5) **Подписывать отправляемый документ фамилией и именем автора статьи.**

6) **Ссылки** на использованные в работе источники следует оформлять в квадратных скобках по

тексту статьи только с указанием Ф.И.О. автора, года издания и страниц. **Пример внутри текстовой библиографической ссылки:** [Савицкий В.М., 1996, с. 47].

Выдержки из нормативных правовых актов оформляются в виде постраничных сносок. **Например, в тексте:** «В соответствии с п. 5) ч. 2 ст. 293 ГПК РК, «не могут быть оспорены в суде в соответствии с настоящей главой, «решения, действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций, должностных лиц, государственных служащих, подлежащие судебному обжалованию юридическими лицами, в уставном капитале которых имеется доля государства».

В за текстовой ссылке нормативный правовой акт оформляется следующим образом: «Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>/ свободный. (Дата обращения: 28.01.2019).

Допускается также указывать только электронный адрес ресурса. Пример: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>

Аналогичным образом оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.п.

7) **Библиографический список** должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Библиографический список входит в общее число страниц статьи и приводится в конце статьи в алфавитном порядке. В Библиографическом списке приводятся все выходные данные издания.

Пример оформления учебного пособия: Организация судебной власти в Российской Федерации: Учеб. пособие для вузов / В.М. Савицкий; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. — М.: Бек, 1996. — 320 с.

Пример оформления научной статьи: Аблаева Э.Б. История развития теории разделения властей: определение роли судебной системы // Вестник Поволжского института управления. — Саратов: Изд-во «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (Москва), 2018. Т. 18. № 7. — С. 52-62.

Пример оформления статьи, опубликованной в сборниках конференций:

Виноградов В.А. Правовое государство и верховенство права: доктрины, конкуренция юрисдикций, обеспечение правовой свободы. Позиции КС РФ в отношении правового государства // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире / Сборник статей. Ответственные редакторы: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм — М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. — С. 373-395.

Пример оформления автореферата диссертации: Фролова, Е.А. Неокантианство в русской философии права во второй половине XIX — первой половине XX в.: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. — М., 2013. — 47 с.

Пример оформления диссертации: Лукьянова, Е.Г. Учения о законе в политико-правовой мысли России XIX — начала XX вв.: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. — М., 2018. — 425 с.

Нормативные правовые акты не входят в Библиографический список.

Библиографический список должен содержать только те работы, которые приводятся автором в тексте статьи и были ранее опубликованы в соответствующих изданиях.

Библиографический список должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

8) **Статьи**, оформленные не в соответствии с указанными выше требованиями, остаются без рассмотрения.

9) **Все поступившие материалы рассматриваются от 1 до 3 месяцев и публикуются в порядке очереди.**

10) Число авторов не должно превышать не более двух.

ВНИМАНИЮ АВТОРАМ!

МЫ БЛАГОДАРИМ И ЦЕНИМ ВАС ЗА ВЫБОР НАШЕЙ РЕДАКЦИИ, НО ПРОСИМ ВАС ДОЖИДАТЬСЯ ОТВЕТА О ПРИНЯТИИ ВАШЕЙ СТАТЬИ!
ПЛАТА ЗА ПУБЛИКАЦИЮ СТАТЬИ ПРОИСХОДИТ ТОЛЬКО ПОСЛЕ ПРИНЯТИЯ. МЫ ПРОСИМ ВАС ЗАРАНЕЕ НЕ ОПЛАЧИВАТЬ ЗА ПУБЛИКАЦИЮ!

БЛАГОДАРИМ ЗА СОТРУДНИЧЕСТВО!

Оплата по реквизиту:

Публикационная плата составляет 18 000 тенге.
Номер карты: 5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ИИН: 9207 1540 0124

По приему статьи и выпуску номера обращайтесь к гл. редактору!

Авторы дальнего и ближнего зарубежья могут произвести оплату через платежные системы Western Union

ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО РЕДАКЦИИ В СНГ:

Москва	проф. Лебедев С.Я.	моб.: +7 (985) 977-28-05
Москва МГУ:	проф. Матвеева А.А.	моб.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	моб.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	моб.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	моб.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	моб.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	моб.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	моб.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	моб.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	моб.: + 996555753058
Бишкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	моб.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	моб.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	моб.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	моб.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	моб.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	моб.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	моб.: +7 (978) 7736360

Адрес редакции журнала:

г. Алматы, пр. Абылай хана, 113, 27 офис
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Гл. редактор: д.ю.н., проф. Алауханов Есберген Оразулы
+7 701 111 8828
(WhatsApp)

Научный редактор:

Акжанар
+7 778 515 99 50
(WhatsApp)

«Всегда выбирайте самый трудный путь – на нем вы не встретите конкурентов»
Шарль де Голль

«Централизованное распространение в конечном итоге приведет к возврату утроенного инвестированного капитала»
Джефф Безос

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека Парижского университета Сорбонны
2. Библиотека Гарвардского университета
3. Польша. Университет им.Николая Коперника в Торуне.
4. Венгрия. Национальная библиотека имени Сеченьи
5. Чехия. Библиотека Карлова университета
6. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
7. Турция. Библиотека Стамбульского университета
8. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
9. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
10. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
11. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
12. Библиотека Сената Парламента Республики Казахстан
13. Библиотека Мажилиса Парламента Республики Казахстан
14. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
15. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
16. Библиотека Казахской национальной академии музыки (г. Астана)
17. Библиотека Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова (г. Алматы)
18. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
19. Научная библиотека Казахского национального аграрного университета (г. Астана)
20. Библиотека Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
21. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая
22. Библиотека университета им. Сулеймана Демиреля
23. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави
24. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
25. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
26. Библиотека Алматинской академии МВД РК
27. Библиотека КарГУ им. Е.А. Букетова
28. Библиотека Карагандинского университета «Болашақ»
29. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева
30. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова
31. Научная библиотека Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова
32. Российская государственная библиотека (г.Москва)
33. Библиотека Российской академии народного хозяйства государственный службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС)
34. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
35. Библиотека Университета им. О.Е. Кутафина
36. Библиотека Московского университета МВД России
37. Библиотека Московского следственного комитета РФ
38. Библиотека Всероссийской государственного университета юстиции

39. Библиотека ВНИИ МВД России
40. Библиотека Российской академии правосудия
41. Научная библиотека Кубанского государственного университета (г. Краснодар)
42. Научная библиотека Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова
43. Библиотека Санкт-Петербургского государственного университета
44. Библиотека Академии Генеральной прокуратуры РФ
45. Библиотека Рязанской академии права и управления ФСИН РФ
46. Библиотека Северо-Кавказская академия гос. службы (Ростов-на-Дону)
47. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
48. Библиотека Омской академии МВД РФ
49. Библиотека Томского государственного университета
50. Библиотека Саратовской государственной юридической академии
51. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
52. Научная Библиотека Дальневосточного федерального университета
53. Библиотека Самарского университета
54. Библиотека Белорусского государственного университета
55. Библиотека Киевского национального университета
56. Научная библиотека им. М.Максимовича
57. Научная библиотека национального авиационного университета (г.Киев)
58. Национальная научная библиотека Грузии
59. Библиотека Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Я.Брюсова
60. Библиотека Туркменского государственного университета им. Махтумкули
61. Национальная библиотека Азербайджана
62. Азербайджанская национальная библиотека им. М.Ф. Ахундова
63. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
64. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
65. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
66. Библиотека Литературного института Узбекистана
67. Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
68. Библиотека Таджикского национального университета
69. Академия МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Э.А. Алиева
70. Библиотека (КРСУ) Кыргызско-Российского славянского университета им. Б.Н.Ельцина
71. Библиотека Национальной Академии наук Кыргызской Республики

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW SCIENCE

Айтимов Болат Жолдасбекович Коммерциялық емес ұйым ретіндегі мекеменің құқықтық жағдайы	20
Alaeva Gulnaz Tursunovna, Vartanyan Avak Mikhailovich Prospects for the development of return migration in Kazakhstan.....	24
Аменова Алия Жантасовна Правовое регулирование финансового контроля в условиях цифровизации в Республике Казахстан	29
Бағытжан Гүлнәр Бағытжанқызы, Сәдуақасова Зәуреш Жеткербайқызы Мемлекеттік меншікке, мемлекеттік мұрағаттарға қатысты әмбебап құқық мирасқорлық.....	33
Байсултанов Алтай Бисенович, Мухамедина Асел Егинбаевна Прокурорский надзор и судебный контроль, и их соотношение	36
Бурибаев Ермек Абильтаевич, Жанна Амангелдіқызы Хамзина, Бахытқали Мұхтарұлы Көшпенбетов Қазақстандағы еңбек қатынастары және гендерлік теңдік: заңнамадағы мәселелер мен мүмкіндіктер	39
Бурибаев Ермек Абильтаевич, Кошпенбетов Бахытқали Мухтарович ЭЫДҰ мемлекеттерін зейнетақымен қамсыздандыру стандарттарын Қазақстанның әлеуметтік қорғау жүйесіне имплементациялау туралы ұсыныстар.....	46
Zhagypar Zadyra, Kukkozova Elmira The role of the constitution in the development of civil society.....	55
Иманбекова Маншук Мажитовна, Турлыбеков Кайрат Аманжолович Концепция гражданско-правового толкования норм сделки в правоотношениях гражданина в отношении его неимущественных активов.....	58
Ищанова Гульнар Тулемисовна, Калиева Гульмира Садуакасовна Казахстан как зона столкновения геополитических интересов могущественных государств	64
Karataeva Aygul, Berdiyarova Zhamilya The ethical culture and legal culture civil servants as to basis of anticorruption culture	68
Karipova Assel Yesenkeldyevna, Barsukova Ritta Anatolievna Criminal-legal characteristics of abuse of power	74
Кобдабаева Нургуль, Куккузова Эльмира Доктринальная база судебного контроля в уголовном процессе	78
Қайырова Үміт, Жәнібекова Айнұр Мұра алудың түсінігі және құқықтық сипаттамасы.....	81
Қожамбеков Дәулет Рысбекұлы Зайырлылық - мемлекеттің діни қызмет саласын реттеуші құқықтық ұстанымы ретінде.....	84
Манин Сергей Николаевич Понятие информационной сферы и её социальное назначение в обществе.....	87
Медеубек Темірбек Шалхарұлы, Гаитов Алишер Анаитұлы Проблемы обеспечения прав человека в борьбе с терроризмом	91
Найманбаев Бекмурат Рахимбердиевич, Абдимажит Лаура Ахметқызы Экологическое законодательство в Республике Казахстан: инициативы 90-х годов XX века.....	96
Shayakhmetova Zhanna, Mukashev Jambyl The guilt as a criminal category, his reflection to the qualification of offences.....	100

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PEDAGOGICAL SCIENCE

Abdresheva Madina Kabbasovna, Mazhkenova Altynay Temirbekovna Development of motivation to learn English at school	103
Атемова Қалипа Турсыновна, Алиханова Ботакоз Жорахановна Математикалық талдауды оқыту кезіндегі студенттердің жобалау-зерттеу іс-әрекеттері.....	108

Амангазиева Мерует Кусаиновна, Ермекбаева Гульмира Габитовна Етістік категориясын оқыту процесінде педагогикалық технологияларды ұтымды пайдалану.....	116
Амирова Амина Слямхановна, Карашева Жанар Бериковна Бастауыш сынып оқушыларының тілдік дағдыларын дамыту.....	120
Әбдиева Ғазиза Ильясқызы, Бейсенбай Айым Азаматқызы Арттерапия жасөспірімдердің тұлғалық қалыптасуындағы психологиялық құралы ретінде.....	124
Baigulina Elmedira Building an elective course aimed at the formation of foreign language communicative competence of students of specialty «Biology»	128
Байкулова Айгерим Мейрхановна, Минайдарова Марина Изтаевна Мектеп жасына дейінгі балалардың мәдени-тынығу қызметін ұйымдастыру жолдары.....	133
Бактыбаев Жанат Шаймуратович Идеи Аль-Фараби об искусстве управления	137
Барсай Бақыт Телжанқызы Білім беру ортасының ынталық әлеуетін белсендіру технологиясы	140
Бауыржан Нурханым Бауыржанқызы, Тажигулова Айгуль Кайратовна Оқытушының әдіскерлік шеберлігі	145
Beisembayeva Aigul Dairabaiqyzy, Kiyakova Aigerim Omirgaliqyzy Behavior management.....	148
Бейсенбеков Жалғасбек Жаппарбекович Мектепте теріні көркемдік өңдеу үйірмесін ұйымдастыру әдістері.....	153
Belyalova Aigerim, Koshegulova Meruert Educational cooperation between Kazakhstan and South Korea in the "Post-2015" development framework.....	157
Берикханова Гульназ Еженхановна, Қабласымова Айзере Нұрланбекқызы, Джунусова Мадина Жумахановна, Берикканов Рай Ержанович Функцияның туындысы арқылы білім алушыларда математикалық сауаттылықты қалыптастыру ..	162
Джумашева Алина Булатовна Коммуникационные технологии в преподавании русского языка в техническом вузе	168
Yermekbayev Muhtar, Assylbaeva Zhenickul The beginnings of language development in primary school	171
Yermekbayev Muhtar, Koishibaeva Nazira Ways of participatory and pragmatic teaching in primary school.....	174
Исағұлова Динара Дауытбаевна, Рахова Кульпаш Мухитовна Шет тілі білімінің қалыптасуы негізінде интербелсенді оқытудың тиімділігі мен ерекшеліктері.....	176
Исибаева Елизавета Иманғалиқызы, Адаев Олжас Шарипович Мемлекеттің қоғамдық саяси жүйесіндегі алатын орны мен рөлі	180
Каражигитова Тамара Анатольевна, Спирина Алина Валентиновна Некоторые аспекты развития компетентности в обобщении и систематизации знаний на современном уроке геометрии	185
Камалов Мурат Юсубалиевич, Дуйсеханов Темірхан Өмірханұлы Әдістемелік қызметтің мәні және оның негізгі түрлері.....	189
Касымбекова Нуриля Сабеткановна, Танатарова Камшат Ералиевна Психолого-педагогическое сопровождение обучающихся с ооп в школах	193
Кожаметова Гулим Бакберовна Қазақ тілі сабағында сын тұрғысынан ойлауды дамыту технологиясын қолдану жолдары	197
Купенова Гульмира Ыхласовна Научно – педагогическое наследие И.Алтынсарина: «Киргизская хрестоматия»	202
Мамырбекова Гульсан Ариповна, Бахытжан Арайлым Отбасылық өмірге жалпыадамзаттық құндылық ретінде жеткіншектердің көзқарасын қалыптастыру жолдары	205

Омар Есенәлі Омарұлы, Абдибекова Алия Сейделдаевна Ұлттық фольклорды тәрбие әрекеттерінде пайдалануды жетілдіру (эксперимент нәтижесінде).....	209
Оразаева Гульжан Сериковна, Бейсен Назира Алмазқызы Успешное становление читательской компетенции у детей с особыми образовательными потребностями	213
Сейітқазы Перизат Байтешқызы, Ахметова Айгүл Арғынқызы Кәсіби-бағдарлы медиабілім болашақ педагог-психологтың кәсіби құзыреттілігінің құрамдас бөлігі ретінде.....	217
Тураева Айгүл, Мауленбердиева Гүлжан, Кішібаева Дариха Болашақ мұғалімнің рухани адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру	222

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PHILOLOGICAL SCIENCE

Абилхамитқызы Рысгүл, Сағатова Шолпан Қазіргі қазақ поэзиясында «Мәңгілік ел» идеясының жырлануы	225
Абильдаева Кениш Махановна, Айсеева Назира Нуржановна Антропонимическая картина мира современного казахского языка советского периода (1920-1991)	231
Адырбекова Мауе Колибаевна, Желтухина Марина Ростиславовна Графические стилистические характеристики газетных заголовков в персуазивном дискурсе.....	236
Азербайева Анара Маратбековна Образ дома в произведениях американских и британских писателей	239
Алмауытова Әсия Базарбайқызы, Аубакирова Құндызай Қыдырбайқызы «Тіл мен мәдениет» сабақтастығының материалдық мәдениет атауларындағы көрінісі.....	244
Аубакирова Құндызай Қыдырбайқызы, Алмауытова Әсия Базарбайқызы Ортағасырлық түркі-қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштердің этнолингвистикалық мәні.....	249
Аубакирова Құндызай Қыдырбай, Шакмарданова Айгерім Сахиқызы Тілдер контактологиясы: түркі-араб мәдени-тілдік байланыстары.....	255
Ashinova Kunipa Akhatovna, Murzagaliyeva Maral Kazkenovna The morphological organization of diplomatic terms	260
Әубәкір Жандос Мағазбекұлы, Әубәкірова Нұргүл Әрінқызы Ақылбай Абайұлы шығармашылығындағы кавказ тақырыбы	263
Байжігіт Ботагөз Сабитқызы Функции абсурда в речевой сфере персонажей (Л. Петрушевская «пуськи бятые»).....	267
Бияров Бердібек Нуралдинович, Құсманова Күлжібек Аскенқызы Абай туып-өскен өлкенің жер-су аттары	271
Бейсенова Жайнагуль Сабитовна, Жаныбекова Багдагуль Нурхатовна Вклад ученых в теорию жанрологии: концепция жанра Рымгали Нургали.....	274
Даутқұлова Ақмарал Қалиярбекқызы Жыраулар поэзиясындағы гидронимдер.....	280
Даутова Сауле Баттловна, Оспанова Баянды Рамазановна Әл-фараби түркі ренессансының көшбасшысы	284
Джурабаева Кенжегул Ильясқызы Сахна тілін оқытудың әдістемелік мәселелері	289
Zhetpisbayeva Kaluash Berikovna, Jubatova Bayan Nursultanovna National and cultural connotation of color names in persian.....	294
Жұмағалиева Рита Рахманқызы Абайдың алдындағы ұлылық	299
Звонарёва Лола Уткировна, Звонарёв Олег Викторович Искушаемые мифическим востоком. Восток и творчество поэтов Серебряного века	302
Kakzhanova Fazira. Aydarkhanovna, Kamzanov Dauren To the question of aspect category in Chinese.....	309

Калжанова Алтынай Кенжемуратовна, Кистаубаева Дильдар Мусахметовна Специфика национальной культуры и языкового сознания испытуемых в материалах ассоциативных экспериментов.....	313
Каминская Софья Александровна Классификация окказиональных слов в современной лингвистике	321
Каминская Софья Александровна, Курманова Таисия Витальевна Современная детская поэзия при изучении китайского языка как иностранного (на основе творчества Лю Жаомина)	327
Касымбекова Нуриля Сабеткановна, Сайфуллаева Назерке Бақытқызы Тілдік емес мамандықтар студенттерінің лексикалық құзыреттілігін қалыптастыруда мобильді қосымшаларды пайдалану	332
Қуанышбаев Ержан Айтуулы, Балахожаева Айгерим Бахытжановна Қазақ, қырғыз және татар тілдерінде етістіктің шақтық категориясы салыстырмалы көрсеткіші.....	336
Кушкарлова Гульмира Кенесовна Роль экстралингвистического фактора в художественном переводе	348
Қапалбек Бижомарт Сейсенбекұлы, Омарова Аягүл Даниярқызы Орта мектепте қазақ тілін лингвистикалық білімсіз оқыту мүмкін емес	352
Қожағұл Сайлаухан Қажыбекұлы Абай мұрасындағы текстологиялық түсініктердің өзекті мәселелері.....	356
Turymbetova Zhanagul Aytzhankyzy Importance of humour in Kazakh folk literature	360
Шыныбекова Айжан Сахановна, Мырзахмет Ляззат Канатбековна Тұлғаның әлеуметтік мәртебесі прагмалингвистикалық категория жүйесінде	364

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ – НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ – ART SCIENCE

Байбекова Назира, Жангужинова Меруерт Еркеновна Анализ кинофильмов: к вопросу классификации цветовой визуализации	369
Ералин Қуандық Ералыұлы Бейнелеудің үш көркемдік өлшемі	374
Ералин Қуандық Ералыұлы, Ералина Ғазиза Тасымалдаушылық - этнобұйымның көркемдік-кеңістіктік өлшемі	379
Ескенеев Фархат Ауелбекулы Қазіргі заманғы поп-музыка, рок, джаз, шлягер, эстрадалық-оркестрлік шығармалардың негізгі формалары мен жанрлары. Вокалдық орындаушылар мен ұжымдардың шығармашылығы.....	384
Кунжигитова Гульнур Бектемировна, Джартыбаева Жамиля Джартыбаевна Әлеуметтік плакаттың мәдени, тарихи және өзекті маңызы	388
Кунжигитова Гульнур Бектемировна, Небесаева Жанар Орынбековна Қазақ халқының дәстүрлі қолөнерінің даму этногенезі.....	393
Мамыт Айгерим Олегқызы, Володева Наталья Александровна Актуальные тренды и перспективные направления высокой моды.....	397

ӘЛЕУМЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ – СОЦИАЛЬНАЯ НАУКА – SOCIAL SCIENCE

Айтбаева Гульзамира Джолдасбековна, Рақымжанова Салтанат Сержановна Бабалардың бабы – киелі Арыстанбабтың қазіргі жағдайы мен болашағы.....	403
Бегалиева Маржан Байтасовна, Беялова Айгерим Еркековна Оңтүстік Корея қоғамында жастар арасындағы суицид мәселесі және оны шешу жолдары	406
Авторлар туралы мәлімет - Сведения об авторах – Information about authors.....	411
Пікір – Рецензия – Review.....	416

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА LAW SCIENCE

УДК 34710.27.21

Айтимов Болат Жолдасбекович
аға оқытушы, философия докторы (PhD)
қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасы
І.Жансүгіров атындағы ЖМУ
Талдықорған қ., Қазақстан

КОММЕРЦИЯЛЫҚ ЕМЕС ҰЙЫМ РЕТІНДЕГІ МЕКЕМЕНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Түйін. Мақалада Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасына сәйкес мекеменің құқықтық жағдайы қаралған. Коммерциялық емес ұйым ретіндегі мекемелер құқықтық жағдайының олардың өз ұйымдық-құқықтық нысанына сәйкестігі, мекемедегі меншік қатынастарының құқықтық реттелуі, бұл қатынастардың оның құқыққабілеттілігіне әсері талданған.

Түйінді сөздер: коммерциялық емес ұйым, мекеме, құқықтық жағдай, оралымды басқару.

Резюме. В статье рассматривается правовой статус учреждения в соответствии с гражданским законодательством Республики Казахстан. Анализируется правовой статус учреждений как некоммерческих организаций, их соответствие своей организационно-правовой форме, правовое регулирование имущественных отношений в учреждении, влияние этих отношений на его правоспособность.

Ключевые слова: некоммерческая организация, учреждение, правовое положение, оперативное управление.

Summary. The article discusses the legal status of an institution in accordance with the civil legislation of the Republic of Kazakhstan. The legal status of institutions as non-profit organizations, their compliance with their legal form, the legal regulation of property relations in the institution, the impact of these relations on its legal capacity are analyzed.

Keywords: non-profit organization, institution, legal status, operational management.

Мәселені қою. Қазақстан Республикасында өзінің саны жағынан бірінші орынды иеленетін мекеме ұйымдық-құқықтық нысанындағы коммерциялық емес ұйымдар болып табылады. Ресми статистикаға сүйене отырып, коммерциялық емес ұйымдардың ішінде мекемелердің үлес салмағы 29%-ды құрайды [Aitimov B.Zh., 2016, 11316].

Мекеме нысанындағы коммерциялық емес ұйымдар санының артуы, Қазақстанда нарықтық экономиканың ілгері дамуы және КЕҰ-дардың нарықтың белсенді мүшелеріне айналуы мекемелердің құқықтық жағдайын зерттеудің өзектілігін анықтайды. Және де осы мәселе мекемелер қызметінің құқықтық реттелуіне де қатысты болып келеді

Жарияланымдар мен заңнаманы талдау. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 105-бабы «Басқарушылық, әлеуметтік-мәдени немесе өзге де коммерциялық емес сипаттағы функцияларды жүзеге асыру үшін өзінің құрылтайшысы құрған және қаржыландыратын ұйым, егер Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде өзгеше көзделмесе, мекеме деп танылады» [http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000] деп көрсетеді. Мекеменің қызметі «Коммерциялық емес ұйымдар» туралы ҚР Заңымен, сондай-ақ осы заңның 8-бабының 3-тармағына сәйкес мекеменің жекелеген түрлерінің құқықтық жағдайы «Аудиторлық қызмет туралы» ҚР Заңының 14-бабымен, «Адвокаттық қызмет туралы» ҚР Заңының 33-бабымен реттеліп отырады.

Мекеменің, оның мүлкінің құқықтық жағдайы, билік органдарының қалыптасуы мен міндеттемелері бойынша азаматтық-құқықтық жауапкершілік мәселелерін қарастыра келе, алдыңғы бөлімде көрсеткеніміздей коммерциялық емес ұйымның осы ұйымдық-құқықтық нысанының ішкі мазмұны сыртқы пішініне сәйкес келмейтінін аңғардық.

Мекеменің құқықтық жағдайының зерттелуіне келер болсақ, Кеңес Одағы кезінде және де өткен ғасырдың аяғында ресей және қазақстандық бірнеше зерттеушілердің диссертациялары осы мәселеге арналған болатын. Ресей ғалымдарынан Р.Н. Шалайкин, А.П. Горелик, Н.С. Барабашев, С.В. Барабанов, Л.Г. Максимец, Ю.Г. Лесковаларды, ал қазақстандық зерттеушілерден А.Т. Жүсіповты, У.М. Стамқұлов, Б.Г. Жусупов, И.У. Жанайдаров, М.С. Уақпаев пен С.А. Ынтымақовты атауға болады.

Жоғарыдағы жұмыстардың барлығына ортақ сипат мекемені кешенді зерттеудің болмауы деуге болады. Сондай-ақ, тәжірибе көрсеткеніндей жалпыға ортақ теориялық сұрақтардың жетімсіздігі, құқыққолданушылардың коммерциялық емес ұйымдарға қатысты жалпы және арнайы нормаларды дұрыс қолданудың болмауы мекеме нысанындағы заңды тұлғалардың қызметін жүзеге асыруда қиындықтарға алып келері сөзсіз.

Құқықтық сыртпішіні ретінде мекемелерді коммерциялық емес ұйымдардың ұйымдық-құқықтық нысанының бірі деп танимыз. Алайда, олардың қызметі мүлікке деген меншіктік қатынаспен анықталып қойылған. Және де заңнамада, сондай-ақ жоғарыдағы айтылған еңбектердің барлығында да мекеменің құқықтық жағдайын, оның коммерциялық емес ұйым ретінде тануда мәселе туындатып отырған мүлкінің оралымды басқару құқығында болуы екендігін байқаймыз. Себебі, мекеменің мүлкі оған оралымды басқару құқығымен бекітіліп беріліп, бұл құрылтайшылар мекеменің мүлкіне меншік құқығын сақтайды дегенді білдіреді. Демек құрылтайшы (басқаша коммерциялық емес ұйымның қатысушысы) өзіне тиесілі мүлкті кез-келген уақытта қайтарып ала алады, сонымен бірге таза табыс негізінде алған мекеменің қалған мүліктері де соның меншігі болып табылады дегенді білдіреді.

Енді осы мәселені тереңірек зерттейік. Социалистік меншіктегі оралымды басқару құқығының құқықтық құрылымын алғаш негіздеген академик А.В. Венедиктов [Венедиктов А.В., 1948, 329б.] болғаны белгілі. Оралымды басқару құқығының 80-жылдардың аяғында өзекті сипатқа ие бола бастауы заңды тұлғалардың өндірістік қызметін жақсарту мен олардың азаматтық құқықтық айналымға дербес қатысуы үшін бұрынғыдан гөрі экономикалық бостандығын едәуір қамтамасыз ету мақсатында туғандығын байқау қиын емес [Щенникова Л.В., 2001, 23б.] деген пікірлер де кездеседі.

Коммерциялық емес ұйымдардың ішінде өз меншігінде мүлкі болмайтын бірден-бір ұйымдық-құқықтық нысан мекеме болып табылады. Себебі, «Коммерциялық емес ұйымдар туралы» ҚР Заңының 10-бабының 2-тармағына сәйкес «Жеке меншік мекеменің мүлкі оған оралымды басқару құқығымен бекітіліп беріледі» [5] десе, Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 202-бабына сәйкес оралымды басқаруды мекеменің заттық құқығы ретінде таныған. Осы аталған бапқа сәйкес коммерциялық емес заңды тұлға мекемемен қатар, коммерциялық заңды тұлға болып табылатын қазыналық кәсіпорындардың оралымды басқару құқығына ие болатыны белгілі.

Осы мәселеге қатысты С.А. Ынтымақов өз еңбегінде «Қазақстан заңнамасы бойынша, мекемелердің оралымды басқару құқығының мазмұны мемлекеттік қазыналық кәсіпорындардың оралымды басқару құқығының мазмұнына қарағанда едәуір тар болып келеді» [Ынтымақов С.А., 2008, 67б.] деп болжаған. Оның өз себебі де жоқ емес, өйткені 2011 жылдың 1 наурызындағы өзгерістерге дейін ҚР АҚ 206-бабының 1-тармағында «мекеменің, мемлекеттік мекеменің өзіне бекітіліп берілген мүлкті және оған смета бойынша бөлінген қаражат есебінен сатып алынған мүліктерді өз бетімен иеліктен айыруға немесе өзгеше әдіспен оларға билік етуіне мүлдем тыйым салынады» деп осы баптың 2-тармағында «қазыналық кәсіпорындарға өздеріне бекітіліп берілген мүлікке сол мүлктің меншік иесінің келісімін алып билік етуге құқық беріледі» деп көрсетілген болатын. 2011 жылғы 1 наурыздағы өзгерістерге сәйкес ҚР АҚ 206-бабы жаңа редакцияда беріліп, мекеменің өзіне бекітіліп берілген мүлкті билік етуге тыйым салынған норма сол күйінде қалған. Өзгерістерге сәйкес қазыналық кәсіпорынға берілген мүлктің меншік иесінің келісімі негізінде берілетін билік ету құқығы алынып тасталған. Біздің ойымызша, заң шығарушының бұл қадамы осы құқықтық конструкциядағы ойдың негізгі мазмұнын мүлдем өзгерте алмаған. Яғни, жоғарыда айтылған С.А. Ынтымақовтың пікірінің әлі күнге дейін өзектілігі жойылмаған. Сондықтан біз де жоғарыдағы автордың бағалауына қосыла отырып, азаматтық айналымдағы мекеменің заңды тұлға ретінде қабілетін, оның мүлктік қатынастардың субъектісі ретіндегі дербестігін шектейді деп есептейміз.

Осындай шектеулі оралымды басқару құқығындағы мекеменің, оның ішінде жеке меншік мекеменің мүлктік жағдайы, оның коммерциялық емес ұйым, ал мемлекеттік мекеменің заңды тұлға ретіндегі құқықабілеттілігінің шиеленісті болуына алып келген. Бұл ойымызды тарқата айтар болсақ, біріншіден, коммерциялық емес ұйым деп саналған мекемеге құрылтайшы тарапынан берілген мүлік оған оралымды құқықпен беріледі де, құрылтайшы ол мүлікке деген мен-

шік құқығын сақтайды. Бұл жердегі басты мәселе құрылтайшы мүлікті кез-келген уақытта қайтарып алуы ғана емес, сондай-ақ сол мүлік негізінде алынған таза табыстың кімнің меншігі ретінде саналуы тиіс деген сауалда. Егер құрылтайшы өз мүлкіне меншік құқығын сақтай отырып, оның пайдалы қасиеттерін пайдалану нәтижесінде алынған кірісті де иеленетін болса, мекеменің коммерциялық емес ұйым ретінде алынған таза кірісті қатысушылар арасында бөлмеу сияқты белгісіне қайшы келетінін байқаймыз. Осы мәселеге қатысты отандық және шетелдік ғалымдардың пікірі әртүрлі болып келеді.

КЕҰ-дардың, соның ішінде жеке меншік мекемелердің де қызмет етуі, алға қойған мақсаттарға жетуі көп жағдайда қаржыға келіп тірелетіні белгілі. Жеке меншік мекемелердің заттық құқығындағы теориялық және тәжірибелік мәні бар өзекті мәселенің бірі олардың қызметіне қажетті қаржы мен өзге де материалдық табыс көзі болып табылатын оралымды басқару құқығында бекітіліп берілген мүліктен түскен кірістің кімнің меншігіне жатанын шешіп алу қажеттігі. Бұл мәселе тұрғысында заң әдебиеттерінде аталған заңнама жүзінде, әлі де болса, өз шешімін толық таппағандығы айтылған болатын [Коновалов А.В., 2001, 566.]. Осы аталған кіріске құқықты «заттық құқықтың ерекше бір түрі» дей отырып, «...егер заңда немесе өзге де құқықтық актілерде мұндай табыстар және солардың есебінен алынған мүлік мекеменің меншігіне келіп түседі деп тікелей көрсетілмесе, онда шамасы оралымды басқару құқығының да, шаруашылық жүргізу құқығының да шеңберіне енбейтін айрықша заттық құқық деп танылуы тиіс» [Доркин О.Г., 1997, 8-1066.] деген пікірлер де жоқ емес. Мысалы, Карномазов А.И. мекеме кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру нәтижесінде тапқан табыстарына оның дербес билік ету құқығына байланысты өз ойын білдіре келе, қалыптасқан заңнамаға сәйкес мекеме өз иелегіндегі мүлікке заттық құқықтың екі түрін орнататындығын айтады, біріншісі - құрылтайшы бекітіп берген мүлікке оралымды басқару құқығы десе, екіншісі - мекеменің кәсіпкерлікті іске асыру барысында тапқан табыстарына дербес билік ету құқығының пайда болатындығы [Карномазов А.И., 2002, 286.]. Ал Коновалов А.В. мекеменің мүлікке билік ету құқығын заңмен шектеуге мүлдем болмайды, себебі бұл заңды тұлға ретінде мекеменің құқық қабілеттігін негізсіз тарылту болып табылады және аталған жағдай, әсіресе құрылтайшысы мемлекет болып табылмайтын мекемелердің мүддесіне мүлдем қайшы келеді [Коновалов А.В., 2001, 56 б.] деп санайды.

Р.А. Маметова мүлікті дербес билеу құқығы заттық құқық ретінде танылуы керек [Маметова Р.А., 2000, 82 б.], алайда теория жүзінде бір субъектіге, яғни мекемеге екі бірдей жеке заттық құқық бергенімен оларды тәжірибе жүзінде

жүзеге асыру жайы көңілге күдік ұялатады деп санайды.

С.А. Ынтымақов «ҚР АҚ 202-бабында қарастырылып, ресми танылған, оралымды басқару құқығының мазмұны, мүлікті дербес басқару құқығымен салыстырғанда тар болуы мүмкін» [Ынтымақов С.А., 2008, 686.] деп болжайды. Оның себебі ретінде «оралымды басқару құқығы осы заттық құқықтың иесіне, яғни мекемеге меншік иесі берген мүлікке қандайда болмасын билік етуіне тыйым салса, ал «дербес билік ету құқығы» мүлікке иелік ету, пайдалану және оған билік етуге мүмкіндік береді» [Ынтымақов С.А., 2008, 686.] деп көрсетеді. Сондықтан осы мәселені талдай келе, отандық және шетелдік ғалымдардың бұл мәселеде біртектес пікірге келмегенін байқауға болады.

Екінші мәселе, «Коммерциялық емес ұйымдар туралы» ҚР Заңының 5-бабы 1-тармағының 7-тармақшасына сәйкес жеке меншік мекеменің қауымдастықтар мен одақтарға кіру мен олардың қызметіне қатысуында туындайтын қауымдастыққа кірердегі жарна төлеу, оның мүшесі ретіндегі қауымдастықтың міндеттемелері бойынша құрылтай құжаттарында көрсетілген тәртіп пен мөлшерде субсидиарлық жауаптылықта болуымен тікелей байланысты. Себебі, жоғарыда айтқанымыздай мекемеге құрылтайшы тарапынан бекітіліп берілген мүлікке оның билік ету құқығы шектеулі, яғни қаржы жеткіліксіз болған жағдайда міндеттемелер бойынша оның құрылтайшысы жауапты болады. Және де осы мәселеге қатысты С.А. Ынтымақовтың еңбегінде берілген пікірімен [Ынтымақов С.А., 2008, 676.] келісе отырып, «Коммерциялық емес ұйымдар туралы» ҚР Заңына «Жеке меншік мекеме басқа заңды тұлғаның құрылтайшысы болуы үшін өзінің мүлкінің меншік иесінің келісімін алуға міндетті. Жеке меншік мекеме өзіне бекітіліп берілген мүлікті пайдалану нәтижесінде ие болған өзінің дербес билеу құқығындағы мүліктердің есебінен ғана басқа заңды тұлғаны құруға құқылы және соның мөлшерінде ғана оның міндеттемелері бойынша жауапты бола алады» (бөліп көрсеткен автор – Б.Ж.) деген толықтырулар енгізуді ұсынамыз.

Сонымен ғалымдардың пікірлері мен азаматтық заңнаманы саралай келе, «мүлікке дербес билік ету құқығы» заттық құқықтың бір түрі ретінде заң нормаларында арнайы танылмағанымен оны мекеменің меншігі деп танудың толықтай заңды негізі қалыптасқан деп есептейміз. Оны төмендегіше түсіндіруге болады:

1. Азаматтық заңнамада оралымды басқаруға берілген мүлік негізінде алынған кірістің кімнің меншігі екені нақты анықталмаған жағдайда, яғни меншік иесі анықталмаған жағдайда ҚР Азаматтық кодексінің 265-бабына сәйкес оны оралымды басқару құқығында иеленушінің сол мүлікке меншік құқығы туындайды деп түсінеміз.

2. ҚР АҚ 44-бабы 1-тармағында «Мекеме өзі-

нің міндеттемелері бойынша өз билігіндегі (бөліп көрсеткен автор – Б.Ж.) ақшамен жауап береді» [<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000>] деп көрсетсе, «Коммерциялық емес ұйымдар туралы» ҚР Заңының 10-бабы 3-тармағы «Жеке меншік мекеме өз міндеттемелері бойынша өзінің билігіндегі (бөліп көрсеткен автор – Б.Ж.) ақшамен жауап береді.» [<http://online.zakon.kz/>] деп анықтайды. Аталмыш норманы тереңірек түсінер болсақ, құрылтайшы оралымды басқару құқығына бекітіп берген мүлік негізінде алынған таза пайда, мекеменің «өз билігінде» бола отырып, оған мекеменің дербес билік ету құқығы (иелену, пайдаланумен қатар билік ету құқығы, яғни толық меншік құқығы) орнығады. Осыған орай, Қазақстан Республикасының заңнамасында мекеме мүлкіне заттық құқықтың екі түрін а) құрылтайшы бекітіп берген мүлікке оралымды басқару құқығы; б) мекеменің сол мүлікті пайдалана отырып тапқан таза табыстарына дербес билік ету құқығы орнықтырылған деуге толық негіз бар.

3. Жеке меншік мекеменің қауымдастықтар мен одақтарға кіруі мен оның міндеттемелері бойынша жауапты болуының құрылтайшыға тікелей қатынасы бар екенін байқадық. Демек, мекеме қандай да бір қауымдастыққа кірерде құрылтайшының рұқсатын алуы мен оның міндеттемелері бойынша субсидиарлы жауаптылықта болуының құқықтық негіздері толықтай анықталуды қажет етеді. Осыған қатысты біз

«Коммерциялық емес ұйымдар туралы» ҚР Заңына «Жеке меншік мекеме басқа заңды тұлғаның құрылтайшысы болуы үшін өзінің мүлкінің меншік иесінің келісімін алуға міндетті. Жеке меншік мекеме өзіне бекітіліп берілген мүлікті пайдалану нәтижесінде тапқан өзінің дербес билеу құқығындағы мүліктердің есебінен ғана басқа заңды тұлғаны құруға құқылы және соның мөлшерінде ғана оның міндеттемелері бойынша жауапты бола алады» деген толықтырулар енгізуді ұсынамыз.

Жоғарыдағыларды қорытындылап, мекеменің құқықтық жағдайын талдай отырып, төмендегідей тұжырымдар жасадық:

А) Мекеменің табыс әкелетін қызметтен тапқан мүлкінің құқықтық жағдайы толық анықталуы қажет. Бұл мекеменің кәсіпкерлік пен өзге де әрекеттердің нәтижесінде туындаған міндеттемелері бойынша дербес жауап беруіне мүмкіндік береді және теорияда қалыптасқан оралымды басқару құқығының негізгі тұжырымын да одан әлгері дамыта түседі.

Б) «Дербес билеу құқығы» ҚР Азаматтық кодексінде құқықтық норма ретінде көрініс тауып, оған құқықтық сипат пен түінік қалыптастырылуы тиіс.

В) Қазақстанда нарықты дамытудың бір құралы ретіндегі мекеменің, соның ішінде мемлекеттік мекеменің құқықабілеттігі қайта қаралып, заманауи құқықтық қатынастарға дербес түсуінің тетіктері қарастырылуы қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Aitimov B.Zh., Kopbasarova G.K., Muidenova A.K., Issaeva Zh.A. Non-profit organizations as the main institute of civil society in Kazakhstan. // AFINIDAD, Volume 80, Number 574, 2014. p.1131
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі (Жалпы бөлім), Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің 1994 жылғы 27 желтоқсандағы қаулысымен қолданысқа енгізілді (2016.08.04. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_
3. Венедиктов А.В. Государственная социалистическая собственность. – М., 1948. –С. 329
4. Щенникова Л.В. Проблема право оперативного управления в цивилистике, или хорошо ли быть директором унитарного предприятия // Законодательство. – 2001. – № 2. – С.23-24
5. «Коммерциялық емес ұйымдар туралы» Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 16 қаңтардағы №142-II Заңы (2016.08.04. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)//http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51021519#pos=24;-338
6. Ынтымақов С.А. Коммерциялық емес ұйымдардың жекелеген ұйымдық-құқықтық нысандарының құқықтық жағдайының ерекшеліктері. Заң ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін арналған дисс... жұмыс. – Алматы, 2008. – 676.
7. Коновалов А.В. Владение и владельческая защита в гражданском праве. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. –С.56.
8. Доркин О.Г., Игнатенко А.А., Изотова С.В., Мовчан С.Н., Невменова Н.С. Некоммерческие фонды и организации. Правовые аспекты. – М.: Издательский дом «Филин», 1997. – С. 336
9. Карномазов А.И. Право учреждения на самостоятельное распоряжение имуществом // Юрист. – 2002. – №7. – С.26-28
10. Маметова Р.А. Вещные и обязательственные права в законодательстве Республики Казахстан. Сб. материалов международной научно-практической конференции. – Алматы, 2000. – С.82-83

Alaeva Gulnaz TursunovnaCandidate of Law, associate professor
Department of jurisprudence and international law
Turan University**Vartanyan Avak Mikhailovich**candidate of law, associate professor
Department of civil law and procedure
Yanka Kupala Grodno state University
Grodno, Republic of Belarus

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF RETURN MIGRATION IN KAZAKHSTAN

Түйін. Қазіргі кезеңде Қазақстандағы қайтарымды көші-қон негізінен мәжбүрлі сипатқа ие, ол әкімшілік қуып жіберу мен экстрадициялаудан көрінеді. Ерікті қайтарымды көші-қон этникалық репатриация нысанында ғана берілген. Алайда, қазіргі әлемде қайтарымды көші-қонның балама жолдары белсенді пайдаланылады-бөтен елде өмірлік қиын жағдайға тап болған, әртүрлі факторларға, оның ішінде қаражаттың немесе өз жағдайын заңдастыру проблемаларының жоқтығына байланысты өз бетінше қайтып оралуға мүмкіндігі жоқ көшіп-қонушылардың Отанына ерікті оралуы және реинтеграциясы

Мақалада Орталық Азия аймағындағы көші-қон хабы болып табылатын ел ретінде Қазақстанда пайдалану үшін қайтару мен адам құқықтарын сақтаудың ең жақсы және тиімді тәжірибесі ретінде ерікті қайтарымды көші-қонды дамыту қажеттілігі ашылады.

Түйін сөздер: мигранттар, қайтарылатын көші-қон, бағдарлама ерікті қайтару көші-қон.

Резюме. На современном этапе возвратная миграция в Казахстане носит преимущественно принудительный характер, выражающийся в административном выдворении и экстрадиции. Добровольная возвратная миграция представлена только в форме этнической репатриации. Однако в современном мире активно используются альтернативные пути возвратной миграции-добровольное возвращение и реинтеграция мигрантов на родину, попавших в трудную жизненную ситуацию в чужой стране, желающих, но не способных вернуться самостоятельно из-за различных факторов, в том числе отсутствия средств или проблем с легализацией своего положения.

В статье раскрывается необходимость развития добровольной возвратной миграции как наилучшей и эффективной практики возвращения и соблюдения прав человека для использования в Казахстане, как стране, являющейся миграционным хабом в Центральноазиатском регионе.

Ключевые слова: мигранты, возвратная миграция, программа добровольной возвратной миграции.

Summary. At the present stage, return migration in Kazakhstan is mainly of a compulsory nature, expressed in administrative expulsion and extradition. Voluntary return migration is presented only in the form of ethnic repatriation. However, alternative ways of return migration are actively used in the modern world - voluntary return and reintegration of migrants to their homeland, who have fallen into a difficult situation in a foreign country, who want, but cannot return on their own due to various factors, including lack of funds or problems with legalization his position

The necessity of developing voluntary return migration as the best and effective practice of returning and respecting human rights for use in Kazakhstan, as a country that is a migration hub in the Central Asian region, is revealed in this article.

Keywords: migrants, return migration, program of voluntary return migration.

The legal regulation of migration is relevant, related to ensuring the internal and external security of the state to which people come or through which people transit. The modern world is characterized by active migration processes. This is due to the need of people to move in search of stable economic prosperity, higher living conditions, as well as the desire to live in places with a high degree of security and tranquility. Therefore, fa-

vorable and attractive countries experience certain difficulties with a large influx of migrants, which does not always successfully affect their economies and political calm. Therefore, in case of violation of the country's migration requirements, law enforcement agencies are forced to forcibly expel irregular migrants back to their country of origin. In order to ensure natural human rights, in the process of forced return migration, it is necessary to ensure

the observance of individual rights and freedoms, and therefore, the introduction of a new trend in migration - return migration on a voluntary basis is important and practical for its implementation in the consciousness of civil society.

The problems of migration, including return migration, have been and are being studied by many scientists, among whom should be noted such as Drobizheva L.M., Poletaev D.V., Rybakovsky L.L., Ryazantsev S.V. who are engaged in basic research of migration as a social phenomenon. Legal aspects of migration are affected in the writings of T. Aleinikoff, K. Bretel Voronina N.M., Kapustina A.Y., Kiseleva E.V., Moiseeva E.G., Chashina A.N., Hon E., and others.

However, in our opinion, the issue of legal regulation of return migration, as a new trend in migration processes, and the need for active application of voluntary return migration programs in the countries of the Central Asian region, in particular in Kazakhstan, are not so fully studied in the writings of scientists.

The purpose of this study is the possibility of using voluntary return migration programs in Kazakhstan, widespread public awareness of voluntary return migration programs and drawing the attention of municipal services to the problem of the active use and fixing at the legislative level of voluntary return migration mechanisms in Kazakhstan.

To achieve this goal, it is necessary to resolve the following tasks:

- study of world experience in implementing voluntary return migration programs;
- study of types of return migration according to the legislation of the Republic of Kazakhstan;
- study of legal mechanisms of return migration in Kazakhstan;
- the study of the mechanisms of ethnic repatriation, administrative expulsion and extradition;
- Proposals for the implementation of voluntary return migration in Kazakhstan.

It is assumed that the developed proposals can contribute to the introduction of voluntary return migration in Kazakhstan, as a humane and effective alternative, now operating forced return migration.

The return of migrants is of a dual nature and may be either voluntary or forced in nature. An important variety of international instruments play an important role in regulating home migration, including the Universal Declaration of Human Rights, the Global Compact for Safe, Orderly and Legal Migration, the International Convention on the Protection of All Rights of Migrant Workers and Members of Their Families, the International Covenant on Civil and political rights, according to which "everyone has the right to move freely and choose his place of residence within each state", "everyone has the right to leave any country, including one's own, and return to their own country" [International Covenant on Civil and Political Rights, 1966].

Foreign countries, in which there are problems with the return of migrants to their countries of origin, are primarily aimed at the use of voluntary return mechanisms, since voluntary return has several advantages over forced return procedures.

For example, the European Union has issued a directive on the mutual recognition of expulsion decisions, in which voluntary return is indicated as a priority and the most sustainable. The Council of Europe also recognizes the humanity and priority of voluntary return in the twenty guidelines on return.

Reintegration issues are reflected in the objectives of the Sustainable Development Goals: in task 10.2 "By 2030, support by legislative means and encourage the active participation of all people in social, economic and political life, regardless of their age, gender, disability, race ...", in task 10.7 "Promote orderly, safe, legal and responsible migration and mobility of people, including through a planned and well-thought-out migration policy" [Sustainable development goals.2019].

International organizations, especially the International Organization for Migration (IOM), the International Labor Organization (ILO), and Kazakhstan are their members in the provision of voluntary return programs.

Voluntary return migration programs are attributed in the IOM Constitution of 1951, in the IOM Framework for Migration Management in 2015, in the documents of the 2018 Global Compact.

The principles of voluntary return programs for migrants are proclaimed: voluntariness; individual approach and response; security for migrants; reintegration in the country of return; confidentiality; dialogue and partnership; development of evidence-based programs.

The activities of IOM voluntary return programs developed by IOM include three main steps:

- help before departure (providing advice, execution of travel documents, logistic support);
- help directly during the move (escort, travel assistance, transit);
- help after arrival (help desk within the country, reintegration, monitoring and evaluation of assistance).

Reintegration is considered achieved if the returned migrants reach a level of social and economic stability that allows them to cope with local adaptation in the future.

Voluntary migration when compared with forced migration has several advantages. Voluntary migration is more economical for the recipient state and safer for the traveling person, ensures respect for the rights of citizens, respect for the honor and dignity of the person, avoiding procedures of coercion and suppression of identity, municipal authorities are pre-oriented and prepared, and local business is motivated to reintegrate voluntary migrants, with a view to further use of their poten-

tial as a social, economic, demographic contribution to the local economy, taking into account the acquired skills and competencies of return migrant.

The IOM comparison table below compares the winning factors for voluntary return migration from forced migration.

Voluntary Return Migration Forced Return Migration

Counseling Absent

Drive to your hometown To the main destination airport

Regular passenger Police Excursion Passenger

Organized, planned reintegration Limited reintegration options

Arrival assistance Absent

Most of the states try to control the movements of migrants to ensure national interests and security. Also, states should participate in programs of employment, housing, medical and social assistance, adaptation in the economic and cultural spheres. Migration processes and social relations accompanying them need monitoring and improving legal regulation /Alaeva G.T. Fundamentals of migration legislation // Materials of the International scientific-practical conference "Integration in Central Asia in the context of global processes of our time" October 24, 2014. 35 st/.

Global challenges of the modern world situation determine the need for interstate, regional and international cooperation in the field of regulation of return migration processes. It should be noted the great role of world integration, and the emergence, as a consequence of this phenomenon, of integrative jurisprudence. Describing integrative jurisprudence as a legal phenomenon Kapustina MA, notes that "Integrative jurisprudence allows the formation of a systematic (holistic) concept of legal regulation, which leads to streamlining (normalization in the context of the Eurasian culture, in particular, in normalization)) and the relationship of public relations in different spheres of life within the framework of an integrated Eurasian legal space" /Kapustina M.A. Legal regulation in the context of integrative jurisprudence: norms, legal relations, legal awareness (Eurasian influence) // Eurasian Law Journal. 2016. 294 st/. The basis for the development of integrative jurisprudence is, of course, international legal acts - these are treaties, conventions, agreements that affect the regulation of migration processes.

As noted by Kapustina M.A. "The methodology of integrative jurisprudence allows us to present legal regulation as a system of principles of law (legal values, ideas) interconnected in a single legal space, a system of norms of positive law and legal activity of subjects, actual legal relations" / Kapustina M. A. Legal space: the formation of a systematic concept of legal regulation // Bulletin of St. Petersburg University. Series 14. Right. 2016. 11 st/.

An important role in the regulation of migration

is played by international bilateral and multilateral agreements, for example, such as the 2007 "Declaration on the Coordinated Migration Policy of the CIS Member States", the Agreement on Cooperation between the CIS Member States on the Return of Juveniles to their Permanent Residents of October 7 2002, the EAEU Treaty of May 29, 2014, the Shanghai Cooperation Organization of September 19, 2003, the Almaty Process on March 14-16, 2011. Kazakhstan is a full member of the above agreements.

There are several major actors in migration processes that affect the migration situation in the world and at the regional level. For the Eurasian space, especially for the Central Asian region, one of those is the Republic of Kazakhstan.

The fact that Kazakhstan today acts as a major migration hub in the Eurasian space was noted at the international scientific and practical conference "Kazakhstan as a Eurasian migration hub: the contribution of migration to sustainable development", held on October 16, 2018 by the Faculty of International Relations of Kazakh National University named after al-Farabi in collaboration with the Institute for Social and Political Studies of the Russian Academy of Sciences, the International Organization for Migration, as well as with the Moscow State Institute of International Relations (MGIMO) of the Russian Ministry of Foreign Affairs and the UN Department of Public Information in the framework of the project "Migration Bridges in Eurasia" [Kazakhstan as a migration hub of Eurasia: the contribution of migration to sustainable development treatment: 2019].

An important step in the development of the migration policy of sovereign Kazakhstan is to become one of the countries that have signed the Global Compact for Safe, Orderly and Legal Migration in Morocco on December 12, 2018.

Due to its geographical location, economic and political conditions prevailing in the neighboring Russian Federation, as well as its own economy and politics, Kazakhstan has become a center of attraction, transit and absorption of migrants, as a country acting both as a donor and a recipient, and an intermediate transit for external migration flows.

Therefore, the right reasonable policy for regulating migration is of tremendous importance for Kazakhstan, in order not to create foci of social tension in the domestic labor market, not to aggravate the criminal situation, and all administrative and municipal services would function normally.

General control over migration in Kazakhstan is carried out by the Migration Service under the Ministry of Internal Affairs, if the issues relate to state security, then this is included in the scope of control of national security agencies.

If we consider the issues of return migration according to the national legislation of Kazakhstan, then it is presented in two main types: ethnic repa-

triation and forced migration, carried out through the process of deportation or extradition, for persons who have violated migration laws or committed a criminal offense.

Ethnic repatriation, that is, the return of ethnic Kazakhs to their historical homeland - Kazakhstan, can so far be regarded as the only type of voluntary return migration supported by the state. Ethnic repatriation is enshrined in the Law of the Republic of Kazakhstan "On Migration of the Population".

The law spells out the basic requirements for obtaining permission to return and receive free adaptation and integration services for ethnic Kazakhs returning to their historical homeland, and who received correspondingly status - oralman.

Forced migration is enshrined in the Code of the Republic of Kazakhstan "On Administrative Offenses" of 2014, the Civil Procedure Code of the Republic of Kazakhstan of 2015, the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan of 2014, the laws of the Republic of Kazakhstan "On Migration of the Population" of 2011, and "On the Legal the situation of foreigners" from 1995.

Return forced migration in the form of expulsion is carried out by law enforcement agencies by a legal court decision. The offender of the migration legislation is detained by the internal affairs bodies until the circumstances of the case are clarified, then the materials are submitted to the court and considered in court. In the event of a violation of the law and a decision on expulsion, the migrant is given the opportunity to leave the country on his own; in case of failure to execute a court decision, the expulsion is carried out under the control of the internal affairs bodies, accompanied by police officers through the state border posts of the country. Expulsion can be financed from the state budget if the migrant does not have his own funds for transportation costs.

Extradition is carried out as part of the provision of legal assistance to a foreign state with which an international treaty has been concluded by issuing a person to a foreign state wanted by him to prosecute or execute a sentence. In accordance with the norms of the Code of Criminal Procedure of Kazakhstan, in order to ensure the extradition (extradition) of a wanted person to a foreign state, it is possible to issue a court decision on extradition arrest, that is, imprisonment of a person, authorization of extradition arrest is carried out in criminal proceedings by a special participant in the process, an investigating judge.

Kazakhstan shall not allow the return or extradition of persons to another state if there are serious reasons to believe that he might be threatened with torture or harsher punishment.

Voluntary return programs for migrants in Kazakhstan are not actively involved, this is due to the fact that so far there has not been an acute problem with the return of migrants with unregulated

status. However, with the increase in the number of "prohibitions", i.e. immigrants from neighboring countries of the Central Asian region who cannot enter Russia and find jobs there due to tightening of migration control to people who have previously violated the law in the field of migration and who do not want to return to the country of origin, questions of return will soon become priority.

The experience of using voluntary migration programs abroad shows that voluntary return migration is more effective than forced migration, as it is orderly, humane, based on the will of the migrant himself, therefore, is more stable during further reintegration and less risk of recurrence.

The use of voluntary return migration in Kazakhstan is an objective necessity and a real alternative to prevent social tensions and prevent an exacerbation of the criminal situation in the country. For the application of forced return migration in Kazakhstan, there are all the prerequisites, so Kazakhstan is a party to all basic international acts that directly or indirectly address the issues of ensuring the rights and freedoms of migrants, Kazakhstan has concluded multilateral cooperation agreements with neighboring countries regarding migration issues, Kazakhstan has its own national legislation that takes into account the possibility of return, partially and voluntarily, able to adapt programs voluntarily flax return migration.

Adaptation of voluntary return programs in Kazakhstan depends on the coordinated work of various groups of entities - these are international organizations, government agencies and departments, receiving, transit and sending countries, non-governmental organizations, and migrants themselves. Practices of successful return migration on a voluntary basis are available on electronic resources in the public domain, in particular on the IOM official website, and can be borrowed for study and implementation in Kazakhstan.

Thus, it can be stated that migrants who want to return home to their homeland, but do not have the opportunity, if they do not have the means to do this and they are afraid of uncertainty and uncertainty when returning to their homeland, IOM voluntary return programs are an effective mechanism for solving the problems and desires of these socially vulnerable people. In the case of the inclusion of programs for the voluntary return of migrants who wish to return from Kazakhstan to their homeland, first of all, this applies to immigrants from countries of the Central Asian region, such as Tajikistan, Turkmenistan, the Kyrgyz Republic, then the Republic of Kazakhstan should already have a working an alternative mechanism of return forced migration, namely voluntary return migration programs, which should already be successfully adapted in Kazakhstan. At the same time, it is necessary to take into account and envisage the possibility at the government level between states participat-

ing in voluntary return programs, mandatory state programs for the reintegration of returnees, using data from existing experience of successful foreign experience, as an example, here we can cite the Report prepared and carried out by the Samuel Hall analytical center in DFID-funded MEASURE project "Setting Standards for an Integrated Approach to Reintegration".

There is a lot of work to promote and successfully implement voluntary return migration programs in Kazakhstan, both at the legislative level and in terms of social and educational work among employees of municipal authorities, civil society, and the business community. The author intends

to further explore the possibilities of using the economic, socio-demographic contribution of migrants during their return and reintegration in their homeland, to consider what effect voluntary return migration has on the example of Kazakhstan.

The author is grateful to the organizers and participants of the IOM project for the development of the training manual "International Migration Law: Return Migration" 2019, Astana, funded by the International Organization for Migration (IOM) / UN Agency for Migration, Sub regional Coordination Office for Central Asia in Almaty, participation in which provided him with significant assistance in writing this article.

REFERENCES:

1. International Covenant on Civil and Political Rights. Adopted by General Assembly resolution 2200 A (XXI) of December 16, 1966. URL: https://www.un.org/en/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml (accessed: 05/10/19).
2. Sustainable development goals. URL: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/sustainable-development-goals/> (accessed: 05/10/19).
3. Alaeva G.T. Fundamentals of migration legislation // Materials of the International scientific-practical conference "Integration in Central Asia in the context of global processes of our time" October 24, 2014. Turan University. Almaty, Kazakhstan). Almaty: Interconsult Info. 2014.S. 112-115.
4. Kapustina M.A. Legal regulation in the context of integrative jurisprudence: norms, legal relations, legal awareness (Eurasian influence) // Eurasian Law Journal. 2016. No. 9 (100). S. 292-296.
5. Kapustina M. A. Legal space: the formation of a systematic concept of legal regulation // Bulletin of St. Petersburg University. Series 14. Right. 2016. Issue. 2. S. 4-11. DOI: 10.21638 / 11701 / spbu.2016.2016
6. Kazakhstan as a migration hub of Eurasia: the contribution of migration to sustainable development. URL: <https://mgimo.ru/about/news/departments/konferentsiya-kazakhstan-kak-migratsionnyy-khab-evrazii-vklad-migratsii-v-ustoychivoe/> (Date of treatment: 05/10/19).

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ФИНАНСОВОГО КОНТРОЛЯ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Түйін. Қаржы бақылау мемлекеттің қаржылық қызметінің сапасы мен тиімділігін анықтайтындықтан, ақпараттық технологиялар контексіндегі қаржы бақылаудың маңызы өте зор. Қазақстанда мемлекеттік аудит пен қаржы бақылаудың электронды жүйесі енгізілді. Мақалада қаржы бақылаудың түсінігі, мәні, мемлекеттік аудит пен қаржы бақылаудың электрондық жүйесінің жұмыс істеуінің өзекті мәселелері және оны жетілдіру перспективалары көрсетілген.

Түйінді сөздер: қаржы құқығы, қаржы бақылау, аудит, қаржы қызметі, қаржылар.

Резюме. Неоценима роль финансового контроля в условиях информационных технологий, поскольку финансовый контроль определяет качество и эффективность финансовой деятельности государства. В Казахстане внедрена электронная система государственного аудита и финансового контроля. Статья раскрывает понятие, сущность финансового контроля, актуальные вопросы функционирования электронной системы государственного аудита и финансового контроля и перспективы её совершенствования.

Ключевые слова: финансовое право, финансовый контроль, аудит, финансовая деятельность, финансы.

Summary. The role of financial control in the context of information technology is invaluable, since financial control determines the quality and effectiveness of the financial activities of the state. An electronic system of state audit and financial control has been introduced in Kazakhstan. The article reveals the concept, essence of financial control, current issues of the functioning of the electronic system of state audit and financial control and the prospects for its improvement.

Keywords: financial law, financial control, audit, financial activities, finance.

Актуальность исследования финансового контроля в условиях цифровой реальности продиктована обстоятельствами современности. В период автоматизации и цифровизации всех государственных институтов, приоритетным является безопасность денежного фонда страны, которую способен обеспечить финансовый контроль как правовой институт.

Согласно п. 93 гл. V Программы Первого Президента РК - внедрение новой системы электронного государственного аудита, финансового контроля и оценки работы государственного аппарата является 93-м шагом Плана нации [URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000100>].

В рамках реализации Плана нации принято ряд нормативно-правовых актов предусматривающих цифровизацию финансового контроля, создана Единая база данных, которая интегрируется с системой «электронного правительства» и информационными системами государственных органов, внедрена электронная система государственного аудита и финансового контроля в модуле «Финансовый контроль. Система управления рисками» интегрированной автоматизированной информационной системы «е-Минфин».

Всё это позволяет сегодня вывести финансовый контроль на новую ступень и достигнуть результатов. Однако в процессе внедрения любой

системы возникают определенные проблемы и вопросы, требующие дополнительного исследования.

В начале исследования, необходимо раскрыть понятие финансового контроля в системе права.

А. Худяков о понятии финансового контроля отмечает: Финансовый контроль нельзя отождествлять, как это нередко делается, с контролем, производимым посредством денежных категорий. Если мы, например, даем оценку хозяйственной деятельности организации, используя такие категории, как рентабельность, прибыльность, себестоимость, цена и т. п., это вовсе не значит, что в данном случае имеет место именно финансовый контроль. Финансы - это, конечно, деньги, но не все деньги являются финансами. Финансы (по крайней мере, государственные) - это порождение финансовой деятельности государства, а финансовый контроль является элементом этой деятельности. И предметом государственного финансового контроля выступают не деньги как таковые и тем более не хозяйственная деятельность объектов контроля, оцениваемая в стоимостных категориях, а выполнение ими своих финансовых обязанностей перед государством. Налогового инспектора, скажем, совершенно не интересует, как работает проверяемая организация, его должно

интересовать единственное - как эта организация платит налоги и другие обязательные платежи в бюджет [Худяков А.И., 2001, с.229]. Отсюда, можно отметить, что говоря о финансах государства, мы понимаем действия государственных органов во-круг этих денег, требующих контроля.

Систематизирую понятия о финансовом контроле, закрепленных в нормах закона, можно отметить: финансовый контроль – это деятельность, направленная на устранение выявленных в ходе государственного аудита нарушений, осуществляемая органами государственного аудита и финансового контроля в пределах компетенции.

Невольно возникает вопрос о понятии «государственный аудит». Обобщая имеющиеся теоретические положения, отметим, что аудит является методом финансового контроля. Обращаясь к нормам закона согласно п.6 ст.1 Закона о государственном аудите и финансовом контроле - под государственным аудитом понимается анализ, оценка и проверка эффективности управления и использования бюджетных средств, активов государства, объектов государственного аудита, связанных грантов, государственных и гарантированных государством займов, а также займов, привлекаемых под поручительство государства, в том числе другой, связанной с исполнением бюджета деятельности, основанные на системе управления рисками [URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000392>]. Из положений теории и закона, очевидно, что государственный аудит это один способов и методов проведения финансового контроля.

Резюмируем: финансовый контроль определенно является государственным, поскольку речь идет о государственных финансах, следовательно, это всегда действия государственных органов по проверке соблюдения финансовой дисциплины всеми участниками финансовой деятельности государства. Финансовый контроль является элементом финансовой деятельности государства.

Н.И. Химичева в своих трудах отмечает: Значение финансового контроля выражается в том, что при его проведении проверяются, во-первых, соблюдение установленного правопорядка, в процессе финансовой деятельности органами государственной власти и местного самоуправления, предприятиями, учреждениями, организациями, гражданами и, во-вторых, экономическая обоснованность и эффективность осуществляемых действий, соответствие их задачам государства и муниципальных образований [Химичева Н.И., 1999, с.109].

В свою очередь известный ученый по вопросам финансового контроля Е. Грачева в своей работе отмечает: В условиях перехода на рыночные отношения финансовый контроль направлен на обеспечение динамичного развития общественного и частного производства, ускорение научно-технического прогресса, всемирное улучшение

качества работы во всех сферах. Он охватывает производственную и не производственную сферы, нацелен на повышение экономического стимулирования, рациональное и бережливое расходование материальных, трудовых, финансовых ресурсов и природных богатств, сокращение производительных расходов и потерь, пресечение бесхозяйственности, расточительства [Грачева Е.Ю., 2000, с.10].

В современных условиях финансовый контроль не может ограничиваться только проверкой процесса организации, распределения и использования денежных средств. Он должен преследовать эффективность, результаты процесса финансового контроля.

Действующая электронная система внутреннего государственного аудита и финансового контроля является неотъемлемой частью системы государственного управления и направлена на повышение прозрачности, эффективности, ответственности за использование бюджетных средств, активов государства и квазигосударственного сектора.

В соответствии с законодательством утвержден механизм цифровизации финансового контроля в современных условиях.

Счетный комитет в рамках своей компетенции в целях обмена информацией с государственными органами, объектами государственного аудита, а также проведения электронного государственного аудита утвердил «Правила формирования и ведения Единой базы данных по государственному аудиту и финансовому контролю и пользования ее данными» (далее по тексту - единая база).

Принятие указанных правил является неоценимым шагом в совершенствовании финансового контроля и финансово-правовых норм в целом.

Согласно п.1 ст. 35 Закона о государственном аудите и финансовом контроле - Единая база действует для оптимизации управленческих процессов при проведении государственного аудита, исключения дублирования и обеспечения признания результатов государственного аудита [URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000392>].

Единая база администрируется Счетным комитетом, который несет ответственность за ее эффективное функционирование, сохранность и безопасность размещенной в ней информации. Единая база интегрируется с системой «электронного правительства» и информационными системами государственных органов.

Необходимо отметить, что при успешном функционировании Единой базы согласно п.2 Правил формирования и ведения Единой базы будут достигнуты следующие цели:

- оптимизация управленческих процессов при проведении государственного аудита и финансового контроля, а также экспертно-аналитической деятельности органов внешнего государственного аудита и финансового контроля;

- исключение дублирования в деятельности органов государственного аудита и финансового контроля;

- обеспечение признания результатов государственного аудита;

- обмен информацией с органами государственного контроля и надзора, иными государственными органами, объектами государственного аудита;

- формирование и функционирование системы управления рисками;

- проведение уполномоченным органом камерального контроля;

- проведение электронного государственного аудита [URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500012459>].

Представление сведений в Единую базу данных осуществляется органами государственного аудита и финансового контроля, а также объектами государственного аудита и финансового контроля, аудиторскими организациями, осуществляющими аудит специального назначения субъектов квазигосударственного сектора и иными поставщиками информации, формирующими ведомственную или государственную статистику.

Не стоит забывать, что финансовый контроль это не просто сбор информации, поэтому наличие одной Единой базы не сможет сделать вызов современной системе контроля.

Приказом Министра финансов Республики Казахстан утверждены «Правила электронного внутреннего государственного аудита», устанавливающие методологические основы финансового контроля онлайн.

Основной целью электронного внутреннего государственного аудита является снижение нагрузки на объекты государственного аудита путем исключения контакта, сокращение сроков проведения внутреннего государственного аудита и обеспечение оперативного принятия решений по обращениям физических и юридических лиц в соответствии с компетенцией уполномоченного органа по внутреннему государственному аудиту.

Согласно п.4 главы 1 Правил электронного внутреннего государственного аудита: Электронный внутренний государственный аудит проводится на основании: 1) поручений Президента Республики Казахстан и Правительства Республики Казахстан; 2) перечня объектов государственного аудита на соответствующий год, утвержденного руководителем или заместителем руководителя уполномоченного органа и его территориальных подразделений; 3) результатов мониторинга данных информационных систем центрального уполномоченного органа по исполнению бюджета с применением системы управления рисками; 4) обращений физических и юридических лиц, за исключением жалоб, рассматриваемых уполномоченным органом в рамках камерального контроля [URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800016677>].

Финансовый контроль представляет собой довольно сложную организационную систему и состоит из следующих элементов: а) субъект контроля; б) объект контроля; в) предмет контроля; г) цели контроля; д) методы осуществления контроля [Худяков А.И., 2001, с.217]. Важную роль играет субъект финансового контроля.

Субъект финансового контроля образует систему, которая включает: Счетный комитет, ревизионные комиссии, уполномоченный орган по внутреннему государственному аудиту, службы внутреннего аудита.

При этом компетенции указанных субъектов разделены на внешний и внутренний финансовый контроль.

Так, уполномоченными органами внешнего контроля выступают Счетный комитет и ревизионные комиссии, а уполномоченными органами внутреннего контроля выступают уполномоченный орган по внутреннему государственному аудиту и службы внутреннего аудита.

Учитывая компетенции субъектов, основным органом в системе электронного государственного аудита и финансового контроля выступает Комитет внутреннего государственного аудита Министерства финансов РК.

Согласно п.1 Положения о комитете: Комитет внутреннего государственного аудита Министерства финансов РК является ведомством Министерства финансов Республики Казахстан, осуществляющим в пределах компетенции центрального исполнительного органа реализационные и контрольные функции в сфере внутреннего государственного аудита и финансового контроля, государственных закупок, государственного имущества, аудиторской деятельности, бухгалтерского учета и финансовой отчетности. Учредительным документом комитета является положение о Комитете, утвержденное Приказом Министра Финансов РК. Комитет имеет территориальные ведомства по областям, находящиеся в его ведение. Задачей Комитета является анализ, оценка и проверка достижения объектом государственного аудита прямых и конечных результатов, предусмотренных в документах Системы государственного планирования Республики Казахстан, надежности и достоверности финансовой и управленческой информации, эффективности внутренних процессов организации деятельности государственных органов, качества оказываемых государственных услуг, сохранности активов государства [URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/>].

Для автоматизации функции уполномоченного органа по внутреннему государственному аудиту функционирует специальная подсистема «Финансовый контроль. Система управления рисками» интегрированной автоматизированной информационной системы «е-Минфин».

Данная подсистема предоставляет много возможностей для проведения финансового контро-

ля и государственного аудита электронно (онлайн).

Электронный внутренний государственный аудит проводится только в случаях использования электронных документов, удостоверенных посредством электронных цифровых подписей, предусматривающих установление, изменение или прекращение правоотношений, а также прав и обязанностей участников этих правоотношений, включая совершение гражданско-правовых сделок, с применением информационных технологий.

Документы электронного внутреннего государственного аудита формируются в модуле «Дело электронного внутреннего государственного аудита» в указанной подсистеме, которое содержит программу аудита, аудиторское задание, поручение на проведение аудиторского мероприятия, аудиторский отчет, аудиторское заключение, предписание и другие документы по реализации результатов аудиторского мероприятия, предусмотренные подсистемой.

Согласно п.6, гл.2 Правил электронного внутреннего аудита: Электронный внутренний государственный аудит включает *подготовительный, основной и заключительный этапы* [URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800016677>].

На подготовительном этапе до начала проведения аудиторского мероприятия определяется объект государственного аудита, масштаб электронного внутреннего государственного аудита, составляются программа аудита, аудиторское задание, поручение на проведение аудиторского мероприятия.

На основном этапе государственный аудитор, ассистент государственного аудитора, при необходимости привлеченные эксперты по соответствующему профилю, используя сведения, содержащиеся в информационных системах центрального уполномоченного органа по исполнению бюджета, осуществляют внутренний государственный аудит соблюдения объектом государственного аудита норм законодательства Республики Казахстан, а также актов субъектов квазигосударственного сектора, принятых для их реализации, путем выполнения аудиторских процедур.

На заключительном этапе принимается решение и документы (аудиторский отчет, аудиторское заключение, предписание и другие документы по реализации результатов аудиторского мероприя-

тия) и формируются в модуле «Дело электронного внутреннего государственного аудита. Указанные этапы позволяют сформировать представление о функционировании электронной системы. Понятны ее цели, задачи, методы проведения.

Во все периоды развития правовой системы финансовый контроль выражался в соблюдении законности в области организации, распределения и использования денежных средств государства.

Рассмотрев выше систему органов и процесс осуществления контроля в условиях цифровизации отметим, что финансовый контроль остаётся неотъемлемой частью финансовой деятельности государства.

На сегодня автоматизация системы государственного аудита и финансового контроля позволяет вывести финансовый контроль на новый уровень в ногу с технологическим прогрессом. Появились новые возможности, уполномоченным органом проводится работа по пресечению нарушений в онлайн режиме, достигнута эффективность контроля.

Исследовав действующую в Казахстане систему электронного государственного аудита и финансового контроля на основе Единой базы и «е-Минфин» можно отметить эффективность реформирования правовой системы. Однако, остаются вопросы по совершенствованию данной системы для большего охвата, поскольку сегодня электронно охвачены не все сферы финансовой деятельности.

Дальнейшее совершенствование правовой системы в условиях цифровизации не только позволит автоматизировать процесс, но и повысить эффективность осуществления государственного аудита и финансового контроля.

На текущую дату электронный финансовый контроль мало рассматривается как предмет научного исследования, в этой связи в настоящей работе мы раскрыли правовые основы, теоретические положения, проблемы функционирования электронной системы проблемные аспекты законодательного регулирования финансового контроля в условиях цифровизации.

Научные исследования актуальных проблем контроля позволят привести к совершенствованию действующей модели электронного финансового контроля и правовой системы в целом.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

- Программа первого Президента РК «План нации – 100 конкретных шагов» / Н.А.Назарбаев, - А, 2015 – 102с.
- Финансовое право Республики Казахстан. / А.И. Худяков; Учебник - Общая часть, – Алматы: ТОО «Баспа», 2001 – 269с.
- Финансовое право: Учебник / отв.ред. Н.И. Химичева, 2-е изд., перераб. И доп. – М.:Юристь, 1999. – 468с.
- Проблемы правового регулирования государственного финансового контроля /Е.Ю.Грачева – Москва, Юриспруденция, 2000.- 191 с.

Бағытжан Гүлнәр Бағытжанқызы
заң ғылымдарының магистрі
Қылмыстық құқық пәндері кафедрасының аға оқытушы
Х.Досмұхаммедов атындағы Атырау Мемлекеттік Университеті

Сәдуақасова Зәуреш Жеткербайқызы
заң ғылымдарының магистрі
Қылмыстық құқық пәндері кафедрасының аға оқытушы
Х.Досмұхаммедов атындағы Атырау Мемлекеттік Университеті
Атырау қаласы

МЕМЛЕКЕТТІК МЕНШІККЕ, МЕМЛЕКЕТТІК МҰРАҒАТТАРҒА ҚАТЫСТЫ ӘМБЕБАП ҚҰҚЫҚ МИРАСҚОРЛЫҚ

Түйін. Бұл мақалада мемлекеттік меншікке, мемлекеттік мұрағатқа қатысты әмбебап құқық мирасқорлық жөнінде қарастырылды. Мемлекет территориясының бөлігін беру кезінде құқық мирасқорлық объектісі болып табылатын, ізашар мемлекетінің қозғалмайтын меншігі мирасқор мемлекетіне өтеді. Осындай санаттың ізашар мемлекетінің қозғалмалы меншігі егер ол берілетін территорияға қатысты ізашар мемлекетінің қызмет түрімен байланысты болған жағдайда мирасқор мемлекетіне өтеді. Осындай қозғалмалы мүлікке, темір жолдардың жылжымалы составы, автокөліктер және басқа да, осы территориямен байланысты көлік құралдары жатады. Жаңа мемлекет құрылған кезде, оған оның территориясында ізашар мемлекетінің барлық қозғалмайтын меншігі өтеді. Жаңа мемлекет территориясының илігіндегі және одан тыс орналасқан қозғалмайтын меншік соңғысына өтеді.

Түйінді сөздер: мемлекеттік меншік, мемлекеттік мұрағат, әмбебап құқық мирасқорлық, ізашар, дау.

Резюме. В данной статье рассматривается универсальное право наследования в отношении государственной собственности, государственного архива. При передаче части территории государства недвижимое имущество государства-пионера, являющегося объектом наследства, переходит в государство-преемник. Движимое имущество государства-пионера этой категории передается государству-преемнику, если оно связано с деятельностью государства-пионера в отношении территории, на которую оно передается. К такому движимому имуществу относятся железнодорожный подвижной состав, автотранспортные средства и другие транспортные средства, связанные с территорией. Когда формируется новое государство, вся недвижимая собственность пионерского государства переходит на его территорию. Недвижимость, расположенная на территории нового государства и за его пределами, переходит к последнему.

Ключевые слова: государственная собственность, государственный архив, универсальное правопреемство, пионер, спор.

Summary. This article deals with the universal right of inheritance in relation to state property, the state archive. When a part of the territory of the state is transferred, the immovable property of the pioneer state, which is the object of the inheritance, passes to the successor state. The movable property of a pioneer state of this category is transferred to the successor state if it is related to the activity of the pioneer state in relation to the territory to which it is transferred. Such movable property includes railway rolling stock, motor vehicles and other vehicles connected with the territory. When a new state is formed, all the immovable property of the pioneer state passes into its territory. Real estate located in and out of the territory of the new state passes to the latter.

Keywords: state property, state archive, universal legal succession, pioneer, litigation.

Мақалада егемендіктің ауысканнан кейін, мемлекеттік құқықта келесі әртүрлі дау туғызатын сұрақтар пайда болуы мүмкін: белгілі бір территорияны берген мемлекеттің мүлкінің тағдыры немесе ізашар мемлекетінің құқықтық жүйенің мирасқорлығы: алдыңғы заңдарға сәйкес жасасқан. Концессионды шарттардан және контракттардан шығатын құқықтардың және жеке меншікке деген құқықтардың мәртебесі: азаматтық қиыншылықтары. Хайд және басқа бір авторлар, ізашар мемлекетінің ішкі құқығы, жаңа суверен оны өзгертегенше

өз күшінде қалады. О'Коннелл және басқа қазіргі заман авторитеттері бекітілген немесе иемделген құқықтар қағидасын ұстанады.

Оның мәні егемендіктің ауысуы шетел азаматтары иемделген құқықтарына қол тигізбейтіндігінде жатыр. Бұл қағида соттардың қолдауын тапты, бірақ ол түсініксіздікті туғызады, өйткені ол даулы сұрақты шешілді деп көрсетеді және әртүрлі тұжырымдарды дәлелдеуде қолданылады. Біреулер үшін ол егемендіктің ауысуы жеке құқықтарға қол тигізбейтінін білдіреді. Ал басқалары мирасқор мемлекеті шетелдіктердің жеке

құқықтарына қатысты өзінің өкілдігінің қосымша шетелдер мен кездеседі, деп санайды. Одан басқа заңгерлер көбінесе егемендіктің ауысуына қатысы бар басқа қағидаларды иемденген құқықтар түсінігімен өз еңбектерінде сәйкестендірмейді. Жаңа суверен егемендікті иеленеді және бұл заң шығару және юрисдикция аясындағы кәдімгі заң күші бар болуын түсіндіреді. Құқықтың бұрынғы нормалардан сақталуы жаңа сувереннің келісіміне байланысты және иемденген құқықта қағидасының ұстанышылары бұл қағиданы шек қойып құрастырады. О'Коннелл былай деп пайымдайды: иемденген құқықтады сақтау қағидасы, халықаралық құқықта егемендіктің ауысуы бөлек тұлғалардың қызығушылықтарын да қажетті жағдайдан басқа жағдайларда қол тигізбеу керек қағидасына негіз келеді және иемденген құқықтарды жойған немесе өзгерткен мирасқор мемлекет халықаралық құқықтың бастамаларын сақтау керек деп айтады.

Аннексияланған мемлекеттің мемлекеттік меншікке қатысты немесе территорияны берген мемлекетке қатысты құқық мирасқорлық күнделікті халықаралық құқық қағидалары бірі болып табылатыны жалпыға белгілі және халықаралық әділеттіліктің үздіксіз палатасы өзінің соттық тәжірибесінде осы позицияны ұстанады.

Қазіргі даму сатысында қоғамдық мирасқорлық мемлекеттік меншік қатынасында 1983 ж. мемлекеттік меншік мемлекеттік мұрағат және меншіктің қарыздарға қатысты мемлекеттердің әмбебап құқықтық мирасқорлық жөніндегі Вена конвенциясында мазмұндалатын нормалмен реттеледі. Бұл нормалар тек ізашар мемлекетінің мемлекеттік меншігіне тиісті. Қоғамдық мирасқорлық режимі жеке және заң тұлғаларының құқықтар мен міндеттемелерге таралмайды. «Ізашар мемлекетінің мемлекеттік меншігі» деп, ізашар-мемлекетінің ішкі құқығына сай мемлекеттердің әмбебап құқықтық мирасқорлық кезінде бұл мемлекетке жататын мүлік, құқықтар мен қызығушылықтар түсініледі.

Басқа мемлекеттерде мемлекеттік меншіктің негізгі бөлігін ресми мақсатарда қолданылатын мемлекеттік ғимараттар байланыс құралдары, мұражайлар, әскери базалар және басқалар құрайды.

Жалпы ереженің негізінде мемлекеттік меншіктің ауысуы, егер жақтар басқа жөнінде келіспеген жағдайда, орын толтырусыз орындалады.

Құқық мирасқорлық мәселесі мемлекеттер біріктірілген жағдайда қарапайым түрде шешіледі. Біріктіруші мемлекеттердің меншігі біріктірілген мемлекетке өтеді.

Күрделі жағдайлар үшін Вена Конвенциясы құқық мирасқорлық қиыншылығының шешімінің негізгі мәселе ретінде өзара келісімді көрсетеді және тек оның жоқ болу жағдайында ғана өз ережелерін ұсынады.

1. Мемлекет территориясының бөлігін беру кезінде құқық мирасқорлық объектісі болып табылатын, ізашар мемлекетінің қозғалмайтын меншігі мирасқор мемлекетіне өтеді. Осындай санаттың ізашар мемлекетінің қозғалмалы меншігі егер ол

берілетін территорияға қатысты ізашар мемлекетінің қызмет түрімен байланысты болған жағдайда мирасқор мемлекетіне өтеді. Осындай қозғалмалы мүлікке, темір жолдардың жылжымалы составы, автокөліктер және басқа да, осы территориямен байланысты көлік құралдары жатады. Тағы да бұл категорияға тиісті қару жатқызылады [Корчевская Л.И., 1997. с.187].

Мемлекеттің бөлінісі жағдайында шет елдегі ізашар мемлекетінің қозғалмалы және қозғалмайтын меншігі қатынасындағы құқық мирасқорлықты туралы сұрақ пайда болады. Осындай меншік мирасқор мемлекеттеріне «әділ күрестерінде» өтеді.

Осының барлығы әр жағдайдың ерекшелігін есептеуге мүмкіндік беретін құқық мирасқорлық жөніндегі екі жақты келісімдер - ең дұрыс жол деп куәландырады. Олардың маңызын Құқық мирасқорлық жөніндегі Вена конвенцияларында ерекше көрсетіледі.

Жаңа мемлекет құрылған кезде, оған оның территориясында ізашар мемлекетінің барлық қозғалмайтын меншігі өтеді. Жаңа мемлекет территориясының илігіндегі және одан тыс орналасқан қозғалмайтын меншік соңғысына өтеді.

Егер ол тиісті территорияның отардың тәуелділік кезеңінде ізашар мемлекетінің меншігі болған кезде осы территориядан тыс орналасқан ізашар мемлекетінің басқа қозғалмайтын меншігі егер оның құрылуында осы территорияға қатысса, территорияның берілгеніне сай үлесте микрофорға өтеді. «Осы территориядан тыс» дегеніміз, айтылғаны барлығы да ізашар-мемлекетінің территориясындағы тиісті меншікке жатқызылады.

Осылай жоғарыда айтылғанды түйіндей мемлекеттік меншікке қатысты құқық мирасқорлық қиыншылығын шешудің ең қарапайым және қолайлы тәсілі мемлекеттердің өзара келісімдері болып табылады.

Мемлекеттік меншік қатынасындағы құқық мирасқорлық қиыншылығында даулы орын басылған мемлекеттік қарыздардың тағдыры жөніндегі мәселе болып табылады.

Халықаралық құқық ғылымы осыған қатысты ортақ пікірге келмеді. Кейбір авторлар, аннексия немесе бөлу жағдайларында территорияны цессиялау жағдайына қарағанда құқық мирасқорлық мемлекеті өмір сүруін тоқтатқан мемлекеттің қарыздарын өз мойнына алуға міндетті деген қорытындыға келді. Құқық мирасқорлықты тәуелсіздікке қол жеткізуге дейін автономды құқықтық саяси тәуелді территория тікелей метрополиялар арқылы бөлінгеннен кейін автоматты түрде жана мемлекетке өтетін «тоқтатылған қарызын өз мойнына алады деген жағдаймен шектейді». Тәжірибеде ұлттық соттар ізашар-мемлекетінің міндеттерімен мирасқор мемлекетімен тек егер соңғысы оларды мойындаған жағдайда орындалуы тез деп қаулы етеді.

Істің маңызы территорияларды басшылықтың ауысуы жеке құқықтарды бұзбайды және арнайы мәртебені хабарлайтындығында жатыр жеке құқықтар ел экономикасы шетелдік бақылауының

манызды дәрежеде байланысты болған жағдайларда қазіргі заманның бекітілген немесе иемденген құқықтар қағидасының жақтаушылары «одиозды концессияларға және концессияларға тиісті кең түсіндірмелерін құрауға міндетті осындай дәрежеге дейін шектелген бұл қағида өзінің кез келген өмір сүруі қабілеттілігін жоғалтады.

Құқық мирасқорлықтың барлық жағдайлары үшін ортақ ереже бар: ізашар мемлекетінің қарызы осы мемлекеттік қарызбен байланысты тиісті мирасқорға өтетін қызығушылықтарды, құқықтарды және мүлікті есептеу негізінде анықталатын әділетті үлесте мирасқорға өтеді.

Вена конвенциясымен жаңа тәуелсіз мемлекеттер үшін ерекше (режим) тәртіп орнатылған. Ізашар мемлекетінің ешқандай қарызы оған өтпейді. Басқа тәртіп жаңа мемлекетке өтетін құқық мирасқорлық объектісі болып табылатын қызығулықтарда, құқықтар да, мүлігі де территориядағы оның қызметіне жатқызылатын ізашардың қарызы арасындағы байланысты есептеп жасасқан өзара келісім жолымен орнатылады.

Жаңа тәуелсіз мемлекет территорияға деген өзінің құқықтарын құқық мирасқорлық нәтижесінде емес иеленеді деп көрсетіп кеткен жөн. Егеменді құқықтарды иемденбей оларды беруге болмайды. Территориядағы егемендік өзін-өзі анықтау құқық нәтижесінде пайда болады.

Қарыздарға қатысты құқық мирасқорлық мәселесін қарастырғанда, менің көз қарасым бойынша бұрынғы КСРО-ның ішкі және сыртқы қарыздарға қатысты осы қиыншылықтың шешімінің негізгі жерлеріне тоқтау керек. Өйткені, осының нәтижесінде Қазақстан Республикасының түпкі қызығушылықтарына қол сұғылды.

Осы шарттардың жасасуы Қазақстанның халықаралық қатынастардың толық құқылы субъекті ретінде, нығаюына маңызды ролін атқарады және Республикаға манызды қаржылық инвестициялардың қойылуына мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңда мемлекеттік қарыздарға қатысты құқық мирасқорлық мәселесі халықаралық құқық теориясын да, да тәжірибесінде де аяғына дейін реттелмеген.

Мұрағаттар, тек ғылыми және мәдени мақсаттары үшін ғана емес. мемлекеттің ұйымдастырылуы үшін, оның амандығы үшін үлкен құндылық көрсетеді.

Мемлекет өткеннің қазіргінің және болашақтың бірлігін көрсетеді.

Құқық мирасқорлық заты «ізашар мемлекетінің мемлекеттік мұрағаттар» болып табылады. Осы түсінікте ізашардың өндірген немесе иемденген әруақыттағы құқықтар жиынтығы түсіндіріледі. Олар оның ішкі құқықтары бойынша иелігінде болады және сақталынылады. Жалпы ереже ретінде мұрағаттардың ізашар территориясындағы бірақ үшін мемлекет иелігіндегі болған мұрағаттарға өз әсерін тигізбейді (24 бап). Бүгінгі күнде ғалымдардың мына ойы айтылады: халықаралық құқыққа сәйкес үшінші елдер иелігінде болған мұрағаттар құқық мирасқорлық заты бола алмайды. Оларды тапсыру кезінде ізашар мемлекет халықаралық құқықтық жауапкершілігіне тартылады.

2. Сонымен қатар конвенция мемлекеттік мұрағаттық қорлардың қалыптылығын сақтау қағидасын бекітті. Бұл қағида 1992 ж ТМД шегінде жасасқан, бұрынғы КСРО мемлекеттік мұрағаттарға қатысты құқық мирасқорлық жөніндегі келісімде өз орнын тапты. Мұрағаттық қорлардың бөлінбеулік және қалыптылық қағидасынан шыққанда, қатысушылар бұрынғы Ресей Империясы мен КСРО жоғарғы мемлекеттік құрылымдарқызметінің нәтижесінде пайда болған және «олардың территория шегінен тыс» жерде орналасатын қорларға [Бабыкова Э.Б., 2001. с.62].

Сол кезде қатысушылар мемлекеттік мұрағаттар сонын ішінде олардың территориясында орналасқан жалпы кеңестік деңгейдегі мұрағаттардың өз юрисдикциясына өтетінін өзара мойындады. Демек, мұрағаттардың бөлінісі ең қарапайым сынақ бойынша территориалды орындалған. Бұл жерде қорлардың тұтастылық қағидасы түсіндіріледі.

3. Мемлекеттер бірлескен кезде мұрағаттар бірлескен мемлекетке өтеді. Басқа жағдайлар үшін көбіне ортақ ережелер орнатылған. Ізашар мемлекетінің мұрағаттарының бөлігі мирасқор мемлекетіне өтеді. Сонымен қатар мирасқор мемлекетінің территориясына тікелей қатысы бар мұрағаттарда өтеді [Алиханова Г.А., 2004, № 2.с 14].

Ізашар мирасқорға оның шекарасын анықтайтын, территорияға қатысты құқықтар жөнінде және берілген мұрағаттың құжаттардың мағынасын анықтайтын мәліметтер беруге міндетті. Бұл ереже ТМД елдерінің арасындағы келісімде өз көрінісін таппағаны туралы айтып кеткен жөн, және менің ойымша жақын болашақта ТМД жарғысының қағидалары мен мақсаттардың есебімен түйінделу керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Корчевская Л.И. Объекты наследственного преемства в условиях экономических преобразований: дисс. ... канд. юрид. наук.: 12.00.03. - М., 1997. - 187 с.
2. Бабыкова Э.Б. Субъекты наследственного правоотношения //Субъекты гражданского права: сб. материалов междунар.науч.-практич. конф. / Под ред. Сулейменов М.К. - Алматы, 2001.-Т.1.
3. Алиханова Г.А. Понятие имущество в ГП. // Известия Национальной Академии Наук РК. Серия общественных наук.-2004. - № 2.

Байсултанов Алтай Бисенович

кандидат юридических наук

старший преподаватель кафедры уголовно-правовых дисциплин
Атырауский Государственный Университет им. Х. Досмухамедова**Мухамедина Асел Егинбаевна**старший преподаватель кафедры Уголовно-правовых дисциплин
Атырауский Государственный Университет им. Х. Досмухамедова
г. Атырау**ПРОКУРОРСКИЙ НАДЗОР И СУДЕБНЫЙ КОНТРОЛЬ,
И ИХ СООТНОШЕНИЕ**

Түйін. Мақалада сотқа дейінгі қылмыстық сот ісін жүргізудегі қылмыстық процестік процестерге өз әсерін тигізетін прокурорлық қадағалау мен сот бақылауы туралы айтылады. Тұтастай алғанда, соттық бақылау және прокурорлық қадағалау тергеушінің және анықтаушының, ең алдымен қылмыстық процестің сотқа дейінгі сатысында әрекеттері мен шешімдерінің заңдылығы мен негізділігін қамтамасыз етуге бағытталған. Прокурорлық қадағалау мен соттық бақылауды мемлекеттік аппараттың әртүрлі органдары жүзеге асыратын және әртүрлі ұйымдастырушылық-құқықтық әдістермен жүзеге асырылатын өзара байланысты екі нысаны ретінде қарастыруға болады.

Түйінді сөздер: прокурорлық қадағалау, сот бақылауы, сотқа дейінгі іс жүргізу, қылмыстық істер, ұйымдастырушылық-құқықтық әдістер.

Резюме. В статье рассматривается прокурорский надзор и судебный контроль оказывают собственное влияние на уголовно-процессуальную деятельность в досудебном производстве по уголовным делам. В общем виде судебный контроль и прокурорский надзор направлены на обеспечение законности и обоснованности действий и решений следователя и дознавателя и, прежде всего, на досудебной стадии уголовного процесса. Прокурорский надзор и судебный контроль можно считать двумя взаимосвязанными формами процессуального контроля, которые осуществляются разными органами государственного аппарата и различными организационно-правовыми методами.

Ключевые слова: прокурорский надзор, судебный контроль, досудебное производство, уголовные дела, организационно-правовые методы.

Summary. The article deals with prosecutorial supervision and judicial control, which have their own influence on criminal procedure in pre-trial criminal proceedings. In general, judicial control and prosecutorial supervision are aimed at ensuring the legality and validity of the actions and decisions of the investigator and the inquirer, and, above all, at the pre-trial stage of the criminal process. Prosecutorial supervision and judicial control can be considered two interrelated forms of procedural control, which are carried out by different bodies of the state apparatus and various organizational and legal methods.

Keywords: prosecutorial supervision, judicial control, pre-trial proceedings, criminal cases, organizational and legal methods.

Прокурорский надзор и судебный контроль оказывают собственное влияние на уголовно-процессуальную деятельность в досудебном производстве по уголовным делам. В общем виде судебный контроль и прокурорский надзор направлены на обеспечение законности и обоснованности действий и решений следователя и дознавателя и, прежде всего, на досудебной стадии уголовного процесса.

Прокурорский надзор и судебный контроль можно считать двумя взаимосвязанными формами процессуального контроля, которые осуществляются разными органами государственного аппарата и различными организационно-правовыми методами.

Ученые-процессуалисты на сегодняшний день не пришли к общей позиции в вопросах соотношения судебного контроля и прокурорского надзора. «До сих пор ученые и практики

по-разному очерчивают границы осуществления судом контрольной деятельности, не вполне ясен и механизм реализации данной функции. Не решены вопросы независимости и беспристрастности суда при осуществлении контрольных полномочий» [Азаров В.А., 2008. с. 34 - 35].

В начале 90-х годов прошлого века в условиях начавшегося строительства правового государства в российском обществе имела место острая критика деятельности прокуратуры, которую обвиняли в применении незаконных методов расследования, произвольных обысках, длительных и необоснованных сроках ареста и других антиобщественных действиях. В такой ситуации российский законодатель обратился к зарубежному опыту, где предварительное расследование часто находится под контролем суда, что позволяет защищать права человека при расследовании преступлений на более вы-

соком уровне. Именно с этого времени началось постепенное введение судебного контроля за предварительным следствием.

Определение судебного контроля можно сформулировать как «совокупность действий судьи по рассмотрению и разрешению ходатайств органов расследования и прокурора, а также жалоб заинтересованных участников уголовного процесса по поводу законности, обоснованности и мотивированности процессуального действия (бездействия) либо решения» [Шилов А.В., Трошкин Е.З., 2004, с.39].

Также некоторые авторы рассматривают судебный контроль как принцип уголовного судопроизводства, «направленный на реализацию судебной власти в досудебном производстве по уголовному делу, во-первых, при применении мер уголовно-процессуального принуждения или ограничении конституционных прав граждан, во-вторых, при осуществлении судебной проверки жалоб и заявлений граждан о нарушении их конституционных прав и свобод»

Одной из важных характерных черт прокурорского надзора является то, что он выражается в перманентно осуществляемой деятельности уполномоченных должностных лиц по контролю за соблюдением законности действий государственных органов, а также их должностных лиц на стадии досудебного производства.

Прокурорский надзор в процессе выявления и расследовании преступлений осуществляется с момента получения компетентными органами достоверной информации о совершении преступления, поступления заявления, сообщения о нем и до принятия итогового решения по уголовному делу в досудебной стадии уголовного процесса.

Цель прокурорского надзора на стадии досудебного производства заключается в контроле принятия органами дознания и предварительного следствия всех предусмотренных законодательством процедур, направленных на защиту прав и законных интересов всех лиц, которые пострадали от преступлений, а кроме того мер по защите человека и гражданина от незаконного обвинения и ограничения ее прав и свобод.

Нужно отметить, что в новейшее время в Казахстане законодателем были существенно ограничены процессуальные полномочия прокурора на досудебной стадии уголовного судопроизводства.

Вместе с тем, является очевидным, что вопросы деятельности прокуратуры весьма тесно переплетаются с деятельностью судебной системы страны, в связи с чем нормы Конституции, на которые, как на прочнейший правовой фундамент, опирается деятельность обоих указанных правовых институтов, размещены в одном разделе Основного Закона страны

Естественно, что перераспределение власт-

ных полномочий, проведенное по инициативе Президента нашей страны, призванное способствовать дальнейшей демократизации нашего государства и общества, потребовало внесения определенных изменений в нашу Конституцию, принятую, как известно, в результате всенародного голосования 30 августа 1995 года; общепризнано, что потенциал развития, который заложен в ее нормах, далеко не исчерпан.

Итак, обратимся к конкретной норме нашей Конституции, посвященной регулированию деятельности Прокуратуры (ст.83).

Как известно, изменения коснулись пункта 1 указанной статьи, в которой, в отличие от первоначальной редакции, указано, что отныне : « Прокуратура от имени государства осуществляет в установленных законом пределах и формах высший надзор за соблюдением законности на территории Республики Казахстане, представляет интересы государства в суде и от имени государства осуществляет уголовное преследование» [Изменения внесены Законом РК от 10.03.2017 года №51-VI «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан»].

Таким образом, прежних широких, по-сути, неопределенно больших полномочий прокуратуре не представлено, что, на наш взгляд, на фоне перманентного законодательного усиления судебного контроля, в полной мере корреспондирует тенденции к существенному сокращению сферы прокурорского надзора в нашей стране, смещения акцентов в пользу того, чтобы такой высший надзор сводился бы по-преимуществу к представительству интересов государства в суде, что применительно к уголовному процессу означает, прежде всего, осуществление прокуратурой основной прокурорской функции - поддержания государственного обвинения.

Новый Закон «О прокуратуре» от 30 июня 2017 года (далее – Закон) [Закон РК, 2017, №81-VI] несомненно, направлен на приведение законодательства в соответствие с новой редакцией пункта 1 статьи 83 Конституции РК, а также на совершенствование деятельности органов прокуратуры.

Разработанный во исполнение Указа Президента от 13 марта 2017 года №437 « О комплексе мер по реализации Закона Республики Казахстан от 10 марта 2017 года «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан», Закон определил статус, компетенцию, организацию и порядок деятельности прокуратуры нашей страны.

Соответственно, статья 1 Закона, поименованная как «Назначение прокуратуры», полностью соответствует и практически дублирует вышеуказанное конституционное положение о том, что прокуратура от имени государства

в установленных законом пределах и формах призвана осуществлять высший надзор за соблюдением законности на территории РК, представлять интересы государства в суде и от имени государства осуществлять уголовное преследование.

Законом определены следующие задачи прокуратуры: 1) защита и восстановление прав и свобод человека и гражданина, законных интересов юридических лиц, общества и государства; 2) выявление и устранение нарушений законности, причин и условий, им способствующих, а также их последствий; 3) координация деятельности правоохранительных и иных государственных органов по обеспечению законности, правопорядка и борьбы с преступностью; 4) иные задачи, определяемые законом и актами Президента Республики Казахстан.

При этом, в отдельные главы выделены различные направления осуществления высшего надзора органами прокуратуры, в том числе и функции представительства интересов государства в суде и уголовного преследования.

Проведенный анализ законодательных изменений в УПК свидетельствует о том, что положения, касающиеся вступивших в законную силу судебных актов, оставлены фактически без изменения.

В этой связи, хотелось бы особо коснуться одного важного и весьма проблемного, на наш взгляд вопроса, который все еще ждет своего осмысления и практического разрешения, в духе неукоснительного следования Казахстана по пути рецепции высших мировых стандартов отправления правосудия.

Говоря о праве строго определенных в законе должностных лиц истребовать уголовные дела для проверки в кассационном порядке, не имеется совершенно никаких возражений в отношении Председателя и судей Верховного Суда РК, поскольку они непосредственно наделены правом на проверку уголовных дел в кассационном порядке по обращениям участников процесса. А вот что касается предоставления

такого права Генеральному Прокурору РК и его заместителям, а также прокурорам областей и приравненным к ним прокурорам, то такое право, представленное прокурорам, по нашему мнению, с очевидностью выходит за рамки его полномочий, поскольку полномочиями по проведению таких проверок должностные лица органов прокуратуры законом не наделены. Дело в том, что прокуратура, осуществляя высший надзор за законностью, обязана в случае обнаружения нарушений законности по постановленным судебным актам опротестовать незаконные, по ее мнению, судебные акты в суд, а не проводить проверку в кассационном порядке, поскольку действия, характеризуемые термином «проверка», применительно к уголовным делам, по которым вынесены судебные акты, вступившие в законную силу и в силу этого подлежащие безусловному исполнению, на наш взгляд, надлежит признавать исключительным полномочием суда и неотъемлемой составляющей понятия «пересмотр судебных актов», что отнесено законом к исключительной компетенции судов соответствующего уровня.

Полагаем, что в перспективе следовало бы на законодательном уровне закрепить положение о том, что все обращения граждан, направленные ими в органы прокуратуры, о не согласии с вынесенными судебными актами, вступившими в законную силу, должны без какой-либо «проверки в кассационном порядке» перенаправляться непосредственно в уполномоченный государственный орган судебной власти – кассационную инстанцию Верховного Суда РК, в функцию которой и входит проверка оснований для пересмотра судебных актов. Полагаем, что если в перспективе в статье 486 УПК будет заложен указанный правовой механизм, то каждый орган будет осуществлять свои функции в пределах своей компетенции, установленной для него законом, не умаляя при этом конституционного постулата о равенстве всех перед законом и судом [Абдиканов Н.А., 2017, с.410-415].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Азаров В.А. Феномен судебного контроля: заметки на полях трех диссертаций // Уголовное судопроизводство. - 2008. - N 2.
2. Шилов А.В., Трошкин Е.З. Судебный контроль на стадии предварительного расследования в уголовном судопроизводстве Российской Федерации. - М.: Тесей, 2004
3. Изменения внесены Законом РК от 10.03.2017 года №51-VI «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан»
4. Закон РК от 30 июня 2017 года №81-VI
5. Абдиканов Н.А. Рассмотрение уголовного дела в суде. – Алматы, издательство «Норма-К», 2017

Бурибаев Ермек Абильтяевич

заң ғылымдарының докторы, профессор
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Хамзина Жанна Амангелдіқызы

заң ғылымдарының докторы, профессор
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Көшпенбетов Бахытқали Мұхтарұлы

заң ғылымдарының кандидаты, доцент
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЕҢБЕК ҚАТЫНАСТАРЫ ЖӘНЕ ГЕНДЕРЛІК ТЕҢДІК: ЗАҢНАМАДАҒЫ МӘСЕЛЕЛЕР МЕН МҮМКІНДІКТЕР

Түйін. Халықаралық рейтингтер Қазақстанның гендерлік теңсіздіктің себептерін жоюда Орталық Азияда көшбасшы екендігін растайды, алайда елдегі маңызды салаларда елеулі гендерлік айырмашылықтар сақталуда. Атап айтқанда, еңбек нарығындағы гендерлік дискриминация табиғаты күрделі: жұмысқа орналасу немесе жұмыстан босату кезінде, белгілі бір кәсіптер мен лауазымдарға қол жетімділікті шектеу кезінде, қызметтік өсу және мансаптық өсу кезінде, еңбек тиімділігі айырмашылығын ескермеген жағдайда, бірдей жұмыс атқарғаны үшін ақы төлеу кезінде байқалады. Әсіресе, дискриминация жүкті әйелдер мен жас балалары бар әйелдерге қатысты кеңінен көрініс тапқан. Әрі қарай ілгерілеу үшін жүйелік кемсітудің және гендерлік айырмашылықтардың қалған факторларын анықтау және жою үшін стратегиялық маңызды және нақты бағытталған әрекеттерді жүзеге асыруды талап етеді.

Мақалада біз Қазақстан заң ғылымының теңдікті реттеу мәселелерін шешуде жеткіліксіз назар аударатындығын көрсетеміз. Біз гендерлік симметрияны реттеу тұрғысынан еңбек заңнамасына жасалынған талдауымызды ұсынамыз.

Түйінді сөздер: дискриминация, жалдамалы еңбек, жұмыспен қамту, имплементация, теңсіздік, гендер.

Резюме. Международные рейтинги подтверждают, что Казахстан является лидером в Центральной Азии в устранении причин гендерного неравенства, однако, в стране по-прежнему существуют значительные гендерные различия в ключевых сферах. В частности, гендерная дискриминация на рынке труда носит комплексный характер: при приеме на работу или увольнении, при ограничении доступа к определенным профессиям и должностям, в вопросах продвижения по службе и карьерного роста, при оплате труда за выполнение одинаковой работы, не связанной с различиями в эффективности труда. Особенно чувствительно дискриминация проявляется по отношению к беременным женщинам и женщинам с малолетними детьми. Для дальнейшего прогресса требуются более стратегически значимые и целенаправленные действия по выявлению и преодолению оставшихся факторов системной дискриминации и гендерных разрывов. В статье мы показываем недостаточное внимание правовой науки Казахстана к проблемам регулирования равенства. Представляем анализ трудового законодательства с позиции регулирования гендерной симметрии.

Ключевые слова: дискриминация, наемный труд, занятость, имплементация, неравенство, гендер.

Summary. International ratings confirm that Kazakhstan is a leader in Central Asia in addressing the causes of gender inequality, however, there are still significant gender differences in key areas. In particular, gender discrimination in the labor market is complex: when hiring or dismissing, while restricting access to certain professions and positions, in matters of promotion and career growth, when remuneration is paid for performing the same work, not related to differences in labor efficiency. Discrimination is especially sensitive in relation to pregnant women and women with young children. Further progress requires more strategically significant and focused actions to identify and bridge the remaining factors of systemic discrimination and gender gaps. In the article, we show the insufficient attention of the legal science of Kazakhstan to the problems of regulation of equality. We present the analyze labor legislation from the perspective of regulating gender equality.

Keywords: discrimination, wage labor, employment, implementation, inequality, gender.

КІРІСПЕ.

Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі әлеуметтік даму тұжырымдамасында (Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014 жылғы 24 сәуірдегі №396 қаулысымен бекітілген) еңбек және жұмыспен қамту саласындағы саясат, Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының өлшемдер бойынша стандарттарына көшу бойынша алдағы кезеңге арналған шараларды қамтиды. Еңбек нарығының көрсеткіштері, жұмыспен қамтуға жәрдемдесудің жаңа қосымша шараларын әзірлеу, әлеуметтік қолдаудың жаңа тетіктерін енгізу. Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі дамуының стратегиялық жоспарында (Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 15 ақпандағы №636 Жарлығымен бекітілген) қойылған міндеттерге сәйкес, 2025 жылға дейінгі негізгі мақсат - адамдардың әл-ауқатын Ұйым елдерінің деңгейіне көтеруге әкелетін экономиканың сапалы және орнықты қалпына келтірілуіне қол жеткізу, Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымдарының (ЭЫДҰ) деңгейіне жету.

Қазақстан Республикасындағы 2030 жылға дейінгі отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасына сәйкес мемлекеттік гендерлік саясаттың мақсатына жету үшін гендерлік саясат саласындағы заңнаманы жетілдіру, сонымен қатар оны халықаралық стандарттарға, БҰҰ, ТДМ және ЭЫДҰ ұсыныстарына сәйкес келтіру мәселесін шешу қажет. Алдағы кезең үшін БҰҰ, ТДМ және ЭЫДҰ-ның халықаралық талаптарына сәйкес барлық кемсітушілік пен гендерлік зорлық-зомбылықтың жол бермеу және жолын кесу саласындағы заңнамалық актілер жетілдірілетін болады.

Қазақстанда экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымына кіру стратегиясын іске асыру процесінде көптеген жылдар ішінде алғаш рет еңбек қатынастары жүйесін реформалау және жеке адам мен мемлекеттің мүдделерін қанағаттандыруға мүмкіндік беретін оның ұтымды моделін құру мәселесі өткір болды. Дамыған ЭЫДҰ елдерінде, әсіресе еуропалық елдерде, жұмыспен қамту жүйесін қалыптастыру және реформалау, оны макро- және микроэкономикалық және әлеуметтік процестерді реттеуші ретінде пайдалану тәжірибесі бар. Қазақстанда азаматтардың, заңды тұлғалардың және тұтастай қоғамның мүдделеріне толық сәйкес келетін заңнаманың ұтымды жүйесін іздеу мерзімін қысқарта отырып, құқықтық өзгерістерді жүзеге асыруда жаһандық өркениет процесінің тәжірибесін қолданған жөн.

Төмендегі ұсыныстар ЭЫДҰ әмбебап актілерінің стандарттарын ескереді: 2013 жылғы Білім беру, жұмыспен қамту және кәсіпкерлік саласындағы гендерлік теңдік туралы ұсыныстары, 2015 жылғы Қоғамдық өмірдегі гендерлік теңдік бойынша ұсыныстары, 2015 жылғы Қартау

және жұмыспен қамту саясаты жөніндегі Кеңестің ұсыныстары, 2015 жылғы Интеграцияланған психикалық денсаулық, дағдылар және еңбек саясаты жөніндегі Кеңестің ұсыныстары, 2015 жылғы 22 қаңтарда Қазақстан Республикасының Үкіметі мен ЭЫДҰ арасында Қазақстанға ұлттық реформаларды жүзеге асыруда көмек көрсетуге бағытталған Елдік бағдарламаға қатысты өзара түсіністік туралы меморандумға қол қойылды. Ұсынылған төмендегі ұсыныстар келесі жеке тұжырымдарды, қорытындылар мен ұсыныстарды іске асыруға бағытталған: «Қазақстандағы реформалар: жетістіктер, міндеттер мен перспективалар» (2015-2017 жж.) Елдік бағдарламасы аясында дайындалған, «Қазақстанда гендерлік саясатты іске асыру», «Қазақстандағы гендерлік саясаттың жүзеге асырылуына шолу», «Үш топқа бағытталған саясатқа шолу: жастар, егде жастағы жұмысшылар және әлеуметтік жағынан осал топтарды қорғау» есептер, шолуларда, сондай-ақ ЭЫДҰ-ның Қазақстандағы гендерлік саясатты іске асыру бойынша жүргізілген зерттеулерінде келтірілген қорытындылар мен тұжырымдарда.

Жалпы, ЭЫДҰ әйелдердің еңбек нарығына қатысуы туралы бағалау қанағаттанарлық екенін ескеру қажет. Қазақстанда егде жастағы әйелдің экономикалық белсенді емес топ ретінде жіктелетіні және ЭЫДҰ басқа елдеріндегі тұрғындармен салыстырғанда жұмысқа орналасу мүмкіндігі аз екендігі айтылған. Әйелдер еңбек нарығына жиі қатыспайды, бұл бала күтімі көп жағдайда аналардың міндеті болып қала беретіндігінің көрінісі. Әйелдердің жұмыспен қамтылу деңгейі еркектермен салыстырғанда 10 пайыздық пунктке төмен, ал экономикалық тұрғыдан белсенді емес халықтың жұмыспен қамтылу деңгейі 10 пайыздық тармаққа жоғары. Алайда, бұл гендерлік теңсіздіктер алаңдаушылық туғызатындығын және оларды азайту керектігін ескерсе де, олар ЭЫДҰ елдеріндегі орташа деңгейден төмен, мұнда жұмыспен қамту және экономикалық тұрғыдан белсенді емес халық саны 15,6 және 16,7 пайызды құрайды. сәйкесінше ұпайлар, сонымен қатар, бұл шолу Қазақстан Республикасының заңнамасында Халықаралық еңбек ұйымының (ХЕҰ) тең құндылығы үшін жұмыс істегені үшін ерлер мен әйелдерге тең сыйақы төлеу туралы №100 конвенциясының талаптарының орындалуын зерттеуге негізделген (Женева, 6 маусым 1951 ж.), ХЕҰ еңбек және кәсіп саласындағы кемсітушілік туралы №111 конвенциясы (Женева, 1958 жылғы 25 маусым).

НЕГІЗГІ БӨЛІМ.

ЭЫДҰ елдерінің көпшілігінде гендерлік теңдік туралы көзқарас пен стратегия әдетте келесі факторлармен сипатталады:

- әйелдердің экономика саласындағы құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейту;
- гендерлік зорлық-зомбылықпен күресу;

- кәсіби қызмет пен жеке өмірдің тепе-теңдігіне қол жеткізу;
- гендерлік кемсітушіліктің алдын алу;
- әртүрлілікті және гендерлік теңдікке қатысты заңдар мен саясатты сақтауды күшейту.

2015 жылы Дүниежүзілік экономикалық форумда жасаған мәліметтерге сәйкес, Қазақстанда еңбек ресурстарында шамалы гендерлік теңгерімсіздік байқалады (145 елдің ішінде 36 орында).

Алайда, еңбек нарығының көрсеткіштері әйелдер мен ерлердің өкілдеріндегі айырмашылықты көрсетеді. Қазақстанның еңбек нарығы әйелдердің жоғары жұмыспен қамтылуымен, білікті жұмысшылардың қол жетімділігімен және жұмыссыздық деңгейінің төмендігімен сипатталады. Әйелдер, жалпы жұмыспен қамтылған халықтың 61% құрайды, бұл ЭЫДҰ орташа есеппен 62%-дан сәл төмен. Алайда, әйелдер, әдетте, өзін-өзі жұмыспен қамтыған, бұл олардың ресми жұмысқа орналасу, лайықты еңбек жағдайлары және тиісті әлеуметтік қамсыздандыру, оның ішінде зейнетақымен қамтамасыз ету мүмкіндігі аз екенін білдіреді. Сондай-ақ денсаулық сақтау және білім беру сияқты дәстүрлі әйелдердікі деп саналатын салалардағы қызметкерлердің 70% -дан астамы әйелдер. Бұл екі сектордан басқа, сонымен қатар тамақтану, қаржы және сақтандыру сияқты секторларда әйелдер жұмысшыларының көп бөлігін құрайды. Алайда мұның бәрі жалақысы төмен салалар, олар Қазақстанның ЖІӨ-нің тек 2% құрайды.

Инновация, инфрақұрылым және жоғары технологиялар саласындағы әйелдердің үлесі өте аз. Мәселен, «Нұрлы жол» мемлекеттік инфрақұрылымды дамыту бағдарламасын іске асыруға тек 1998 жылы әйелдер қатысты (Бағдарлама аясында жұмыс істейтіндердің жалпы санының 11%). 2006 - 2016жж. Жалақының гендерлік айырмашылығының сақталуына қарамастан, ол 38%-дан 33% - ға дейін азайды. Әйелдердің орташа жалақысы ерлер жалақысының тек 67%-ын ғана құрайды. Ауылдағы әйелдердің әрбір үштен бірі өзін-өзі жұмыспен қамтығандар, соның ішінде ауылшаруашылығынан түскен табыс арқылы өмір сүретіндерді қоса алғанда. Мұндай кірістің негізгі бөлігі - ақшалай емес өзіндік тұтыну. Демек, әйелдер инвестиция салу мүмкіндігінен айырылған. Бұл сандар жынысына қарамастан адам әлеуетінің кең мүмкіндіктерін жоғалтқандығын көрсетеді.

Қазақстанда тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасқан бүкіл кезең ішінде гендерлік теңдікті реттейтін заңнаманы зерделеуге, заңдарда гендерлік кемсітушілікті болдырмауға мүмкіндік беретін заңнамаларды жоюға арналған бірде-бір арнайы диссертация дайындалмағанын ерекше атап көрсетеміз.

1992 - 2020 жылдары аралығында Қазақстанда қорғалған диссертацияларға жасалған шолу

(Қазақстан, 2020a; Kodar соавт., 2014) келесідей қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Жалпы, ғылымның барлық салаларында 25500-ге жуық диссертация қорғалды, оның ішінде осы уақытаралығында 50-ге жуық диссертация гендерлік нормалар, стереотиптер, кедергілер, жұмыспен қамту, өкілдік, тіл және гендерлік сана саласындағы мәселер жөнінде қорғалған. Оның ішінде философия, филология, әлеуметтану, саясаттану, экономика, тарих, психология, мәдениеттану, тарих және педагогика саласындағы кандидаттық және докторлық жұмыстар. Өнертану, гендерлік психология және әлеуметтану салаларынан - бір-бір PhD диссертация қорғалған.

ЭЫДҰ билігі Қазақстан үшін өзекті мәселе гендерлік кемсітушілікке, сондай-ақ егде жастағы жұмысшыларға қатысты дискриминацияға, еңбекқатынастарындағы кез-келген теңсіздікке қарсы күресті күшейтудің өзектілігі болып табылатындығын атап өтеді. ЭЫДҰ ұсыныстарына сәйкес, Қазақстан заң ережелерін қолдану және жұмысшыларды іздеу және жұмысқа орналастыру кезінде егде жастағы қызметкерлерге қатысты негізсіз кемсітушіліктің, сондай-ақ еңбек жағдайларына байланысты жас бойынша кемсітуге жол бермейтін нақты шараларды қарастыруы керек. Дискриминацияға қарсы ережелер, ЭЫДҰ елдерінің көпшілігіндей, Қазақстан заңнамасының ажырамас бөлігі болып табылады, алайда тиісті түрде орындалуын қамтамасыз ету проблема болып қала береді.

Мұндай тұжырым, Қазақстанда заңнамаларында теңдікті, кемсітушілікке жол бермеу сияқты өркенділікті салыстырмалы қамтамасыз етуге қарамастан жасалды. «Ерлер мен әйелдердің тең құқықтары мен тең мүмкіндіктерінің мемлекеттік кепілдіктері туралы» 2009 жылғы 8 желтоқсандағы №223-IV Заң қабылданды, ХЕҰ-ның №100 және №111 Негізгі конвенциялары өткен ғасырда ратификацияланды. Біздің ойымызша, қазақстандық заңнама үшін айқын проблема екі маңызды мәселені елемейді: теңдік және кемсіту туралы заңнама кемсітудің белгілерінің елеулі тобын қамтымайды; және олар жұмыс пен кәсіп саласында жақсы қорғауды қамтамасыз етеді. Бұл екі тенденция заңнамалық шаралар қолдану арқылы тиімді әрекеттің маңыздылығын ұлттық деңгейде кеңінен тануды талап етеді.

Айта кететін бір мәселе, Қазақстанда сотта еңбек қатынастарында кемсітушілік деп тану туралы шағымдарды қараудың іс жүзіндегі тәжірибесі жоқ.

Соттарда кемсіту белгілері бойынша талап қою рәсімдер көп уақытты талап ететін қымбат, ал құқықтық қорғау құралдары белгісіз болып табылатын Қазақстан жағдайында пайдасыз іс болып табылады. Дегенмен дәлелдеу ауыртпалығын жұмыс берушіге ауыстыру мүше елдердің көпшілігі қазір ұлттық заңдар мен тәжірибеге жариялайтын Еуропалық кеңестің 2000/78/ЕС

директивасының талаптарының бірі болып табылады.

Еңбек қатынастарындағы кемсітушілік фактісін дәлелдеу өңделмеген рәсім болып табылады, теңсіздікті анықтаудың тікелей әдістемесі жоқ. Мазмұны бойынша ерекшеленетін екі жұмыс тең деп анықтау, салыстыру әдісін қолдануды талап етеді. Жұмысты бағалау әдістері жұмыстың салыстырмалы құндылығын белгілеудің құралдық құралдары болып табылады және осылайша, тиісті төлем әділ болып табылады ма екенін анықтайды. Жұмыстарды бағалау әдістерін әзірлеу процесі және оларды қолдану тәсілдері осы әдістердің техникалық мазмұны сияқты маңызды болып табылады. Жыныстық белгісі бойынша әдейі емес кемсіту, оларды әзірлеу мен пайдаланудың кез келген сатысында туындауы мүмкін. 2008 жылы ХЕҰ жұмысты объективті және әділ бағалау, жыныстық белгісі бойынша расталмаған кемсітушілік кезеңдерін сипаттай отырып, жұмысты гендерлік бейтарап бағалау жүргізу бойынша қадамдық басшылықты жариялады, операциялардың келесі кезектілігін қоса алғанда жүзеге асты: жыныстық белгісі бойынша расталмаған кемсітушілік өлшеу торын әзірлеу; қосалқы факторлар деңгейі негізінде жұмыстардағы элементтерді тағайындау және құндылығы бірдей жұмыстарды анықтау; әрбір жұмыста тағайындалған элементтердің жалпы санын есептеу; элементтердің интервалында жұмыстарды топтастыру. Алайда, Қазақстанда мұндай әдістердің хабардарлық және құқық қолдану жоқ.

Сонымен қатар, еңбек қатынастарындағы «кемсітушілік» ұғымын айқындаудың тепе-теңсіздігі бірінші дәрежелі мәнге ие. Заңнамада теңсіздіктің тиісті анықтамасы өте шектеулі болып табылады және кемсідудің барлық ықтимал нысандарын қамтымайды.

Әрине, әйелдік кемсітушілік теңсіздіктің кең тараған түрі болып қалады. Әйелдер бұрынғысынша жұмыспен қамтудың барлық аспектілерінде, соның ішінде олар алуы мүмкін жұмысты, оның ақысын, жәрдемақыларын және еңбек жағдайларын, сондай-ақ басшы посттарға қол жеткізуді қоса алғанда кемсітушіліктен зардап шегеді. Ресми құжаттардың деректері еңбекақыдағы гендерлік сараланған айырмашылықтар, кәсіби және тік сегрегация, өндірістік және отбасылық міндеттерді ұштастырумен байланысты қиындықтар, толық емес, бейресми уақытша жұмыспен қамту саласында әйелдердің шамадан тыс басым болуы және ана болу немесе отбасы жағдайы себебінен кемсітушілік заңнамалық және бағдарламалық бастамаларға қарамастан, сақталып келе жатқанын көрсетеді.

Қазақстанда ерлер мен әйелдер арасындағы кемсітушіліктің терең әлеуметтік тамыры бар, оларды заңнама немесе қандай да бір нақты шаралар қабылдау жолымен алып тастауға болмайды.

Сонымен қатар, біздің ойымызша, заң тұрғысынан қарау шеңберінен тыс және құқық қолданудан тыс негіздер бойынша төмендегі кемсітушілік жағдайлары қалуда: ұлттық белгісі және еңбекші көшіп-қону жағдайлары, саяси сеніміне байланысты, АИТВ-статус белгісі бойынша, жасы бойынша, жыныстық бағдар белгісі бойынша, өмір салтының белгісі бойынша. Кемсідудің аталған нысандары ұлттық заңнамада көрсетілмеген не құқық нормалары аталған негіздер бойынша тікелей кемсітушілік нормаларды қамтиды. Осылайша, темекі шегуге және семіздікке байланысты Жұмыспен қамту саласында кемсітушілік көріністері көру алаңынан тыс тұр. Фотосуреттермен жұмысқа қабылдау туралы жалған мәлімдемелер негізінде Швецияда жүргізілген зерттеу, артық салмағы бар үміткерлер Швецияда Таяу Шығыс шығу тегі аз тап деңгейіне сәйкес келетін қалыпты салмағы бар үміткерлер қарағанда 20% аз әңгімелесу шақыру алады деп көрсетті [Rooth, 2007].

Семіздік өз денсаулығы үшін қауіпті деп танылды, ал әріптестеріне темекі шегудің ықтимал қаупі анық құжатпен расталды. Сондықтан көптеген елдерде жұмыс орындарында темекі шегуге тыйым салынады. Кейбір зерттеушілер «темекі шегуге еркіндек жұмыс орындарынан» «темекі шегетіндерден азат жұмыс орындарына» көшуге байланысты, темекі тартуға байланысты кемсітушілікке назар аударады [Roberts, 2013, p. 571; Tomkowicz, Lessack, 2006, p. 48; Zgrodnik, 1994, p. 1227].

Жасына байланысты кемсітушілік ЕК кереғар түрде еңбек қатынастары стандартына енгізілген. Сонымен қатар қызметкерлерге қатысты қоғамда бар стереотиптен басқа, жұмыс берушілердің қарт қызметкерлерді сақтауға және жалдауға ниетін іске асыру мүмкіндіктері заңнамалық түрде бекітілген. ЕК зейнеткерлік жасқа толған қызметкерлермен еңбек шартын бұзу туралы нормалар болғандықтан, сондай-ақ жасасу, ұзарту шарт кемсітушілік ескертпелермен қатысты арнайы біліктілігі туралы, сондай-ақ мүмкіндігі себепсіз және ұзақ мерзімді уақытша жұмысқа орналастыруды қамтиды [Walker, 1999, p. 367-376; Ghosheh, 2008; Foster, Walker, 2013, p. 3-10].

Біздің ойымызша жұмысқа жалдау, лауазымын көтеру, оқыту, біліктілікті арттыру кезінде кез келген негіздер бойынша кемсітушілікке жол бермеу туралы заңнаманы күшейту талап етіледі. Құқықтық ережелерді қолдануды іске асырудың күшті тетіктерін қамтамасыз ету мақсатында әкімшілік жауаптылық арттырылуы және зиянды азаматтық-құқықтық тәртіппен өтеу мүмкіндігі белгіленуі тиіс.

ЕК 6-бабының 2, 4-тармақтарын келесі редакцияда баяндай отырып, жұмыспен қамту саласындағы кемсітушіліктің жаңа анықтамасын қабылдау ұсынылады:

«2. Еңбек саласындағы кез келген, атап айтқанда құқықтар мен мүмкіндіктердің теңдігі қағидатын бұзуға, қызметкерлердің құқықтарын нәсіліне, тері түсіне, саяси, діни және басқа да наным-сенімдеріне, жынысына, гендерлік ұқсастығына, сексуалдық бағдарға, этникалық, әлеуметтік және шет елде шығуына, жасына, денсаулық жағдайына, мүгедектігіне, АИТВ/ЖИТС-тың күдігі немесе ауруының болуына, отбасылық және мүлктік жағдайына, отбасылық міндеттеріне, тұратын жеріне, кәсіптік одаққа немесе азаматтардың басқа да бірлестігіне мүшелігіне байланысты, сотқа немесе басқа органдарға жүгінуге немесе өтініш жасауға ниет білдіру немесе басқа органдарға өз құқықтарын қорғау немесе басқа қызметкерлерге олардың құқықтарын қорғау үшін қолдау көрсету үшін, тілдік немесе жұмыс сипатына немесе оны орындау жағдайларына байланысты емес басқа да белгілері бойынша ереуілге қатысуға байланысты тікелей немесе жанама кемсітушілікке»;

«4. Еңбек саласында кемсітушілікке душар болған тұлға, бұзылған құқықтарын қалпына келтіру, материалдық зиянды зиянды және моральдық зиянды өтеу туралы өтінішпен сотқа шағымдануға құқылы».

Пәрменді заңнаманы әзірлеу үшін Парламентке келіп түсетін нормативтік құқықтық актілердің жобаларын сараптау параметрлерінің бірі ретінде - жобаны кемсітушілік нормалар мен гендерлік теңсіздіктің болуы тұрғысынан зерттеуді енгізу қажет деп есептейміз.

Гендерлік теңдікті қамтамасыз ету және жұмыс орындарында кемсітушілікке жол бермеу үшін еңбек инспекциясына арнап оқу материалдарын әзірлеу қажет. Қазақстан үшін тән проблемалар ретінде төмендегілерді бөліп қарауға болады: заңнаманың сақталуын қамтамасыз етудің төмен деңгейі; санкциялардың жеткіліксіздігі; және еңбек инспекциясы органдары үшін ресурстардың жетіспеушілігі; қызметкерлер арасындағы құқықтар туралы шектеулі хабардар болу; теңдікті қамтамасыз етуде, кемсітушілікке тыйым салуда әлеуметтік әріптестердің әлеуетінің төмендігі; кемсітушілікке арналған негіздердің шектеулі заңнамалық жиынтығы; кемсітушілікке жол бермеуге байланысты міндеттемелерге қатысты жеке сектордағы жұмыс берушілердің шектеулі хабардар болуы.

Келтірілген факторды бейтараптандыру үшін шаралар ретінде келесі құралдар жиынтығы ұсынылады: құқықтық базаны нығайту; еңбек инспекторлары, әлеуметтік әріптестер, судьялар арасында әлеуетті арттыру; мемлекеттік және жеке секторларда теңдік мәселелеріне қатысты барлық іс-әрекеттер үшін үйлестіру шеңберін құру. Ұлттық заңнаманы, оның ішінде Еңбек кодексін қайта қарау; ақпараттық-насихаттау қызметі; санкциялар мен жауапкершілікті күшейту.

Осы аспектіде еңбек заңнамасының норма-

ларын орындамағаны үшін қолданыстағы заңды жауапкершілікті қайта қарау талап етіледі. Еңбек кодексінде жұмысшы-әйелдер үшін, тұлғаны құқықтық қамтамасыз етудің нақты тетіктерімен бекітілген отбасылық міндеттері бар адамдарды, атап айтқанда оларды бұзғаны үшін жауапкершілік туралы кепілдіктері бекітілді. Бірқатар жағдайларда еңбек кодексі нормаларын бұзғаны үшін жауапкершіліктің болуын жариялайды, алайда іс жүзінде тиісті заңдық жауапкершілік қарастырылмаған.

Бұдан басқа, 2020 жылға жұмыс берушінің қаражаты есебінен міндетті медициналық сақтандыруды енгізу шығыстары өсуде (жұмыс берушінің қаражаты есебінен қосымша зейнетақы төлеу 2023 жылға дейін кейінге қалдырылды). Жұмыс берушілер шығыстарының өсуі жалақы өсуінің бәсеңдеуіне, қызметкерлердің қысқаруына ғана емес, қызметкерлердің нақты санын да, олардың нақты жалақысын да жасыруға әкеп соқтырады. Бұл бағытта жұмыс берушілердің жауапкершілігін күшейту қажет. Еңбек заңнамасының талаптарын кез келген бұзғаны үшін жауапкершілікті айқындайтын әкімшілік құқық бұзушылықтың жалпы құрамын енгізу қажет.

5 шілде 2014 жылғы № 235-VҚР «Әкімшілік құқықбұзушылық туралы» кодексінің 90 бабында әкімшілік құқық бұзушылық белгілері бар еңбек саласындағы кемсітушіліктің шектеулі ұғымы бекітіледі. Мұндай теріс қылықтарға екі құрам жатады: жұмыс берушінің еңбек саласында кемсітушілікке жол беруі, қызметкердің тең еңбек үшін тең ақы төлеуге құқығын бұзуы. Кемсітудің барлық өзге де ықтимал көріністері заңдық жауапкершілік шараларымен қамтылмайды.

Жалдамалы еңбек саласындағы теріс қылықтар үшін заңды жауапкершілікті сапасыз бекітуді жою қажет. Еңбек шарты тараптарының әлеуметтік-еңбек құқықтарының кепілдіктерін, еңбек туралы нормаларын орындауын нақты қамтамасыз ету мақсатында қолданылатын жаңа құрамдарды белгілейтін және толықтыратын, әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекске толықтырулар енгізу.

5 шілде 2014 жылғы № 235-VҚР «Әкімшілік құқықбұзушылық туралы» кодексін төмендегідей әрекеттер үшін жауапкершілікті қарастыратын баптармен толықтырулар мен өзгертулерді ұсынамыз:

- егер Кодекстің өзге баптарында өзгеше көзделмесе, еңбек заңнамасын және еңбек құқығы нормалары бар өзге де нормативтік құқықтық актілерді бұзу;

- қызметкерді жұмыс берушінің еңбек шартын жасамай-ақ жұмысқа жіберуі; немесе егер жұмыс беруші немесе оның осыған уәкілеттік берілген өкілі жұмысқа іс жүзінде жіберілген тұлға мен осы жұмыс берушінің арасында туындаған қатынастарды еңбек қатынастары деп танып бас тартқан жағдайда (жұмысқа іс жүзінде

жіберілген тұлғамен еңбек шартын жасамайды); еңбек шартын ресімдеуден жалтару немесе тиісінше ресімделмеу, не қызметкер мен жұмыс берушінің арасындағы еңбек қатынастарын іс жүзінде реттейтін азаматтық-құқықтық шарт жасасу;

- еңбек қатынастары шеңберінде жүзеге асырылатын жалақыны, басқа да төлемдерді белгіленген мерзімде төлемеуі немесе толық төлемеуі, егер бұл іс-әрекеттерде қылмыстық жаза қолданылатын әрекет болмаса, сол сияқты жұмыс берушінің кінәсінен төлемді кешіктіру кезеңі үшін өсімпұлды есептемеуі және төлемеуі, не еңбек заңнамасында көзделген мөлшерден аз мөлшерде жалақы белгілеуі;

- жұмыс берушінің мүгедектерді жұмысқа қабылдау үшін белгіленген квотаға сәйкес мүгедектерді жұмысқа орналастыру үшін жұмыс орындарын құру немесе бөлу жөніндегі міндеттерді орындамауы, сондай-ақ жұмыс берушінің белгіленген квота шегінде мүгедекті жұмысқа қабылдаудан бас тартуы.

Қазақстанның ХЕҰ теңдік туралы екі негізгі конвенциясын ратификациялағанына қарамастан, атап айтқанда: №100 және №111 Конвенциялары бар, олардың толық қолданылуына байланысты проблемалар әлі де сақталуда.

ХЕҰ №111 Конвенциясының 1 - бабына сәйкес кемсітушілік-бұл нәсілі, тері түсі, жынысы, дін, саяси наным-сенім, шетелдік шығу тегі немесе әлеуметтік шығу тегі белгісі бойынша жүргізілетін, еңбек және жұмыс саласындағы мүмкіндіктер теңдігін жоюға немесе бұзуға әкеп соқтыратын кез келген айырмашылық, жол бермеу немесе артықшылық. Алайда, ЕК 6-бабында басқаша анықтама береді, кемсіту – ол «еңбек құқықтарын іске асыру кезінде тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайы, жынысы, нәсілі, ұлты, тілі, дінге қатысы, сенімдері, тұрғылықты жері, жасы немесе жеке кемшіліктер, сондай-ақ қоғамдық бірлестіктерге қатыстылығына байланысты шектеу». Заңнамада бұлай көрсету іс жүзінде кемсітушілікпен күресуге қолайлы жағдай тудырмайды.

Еңбек саласындағы кемсітушілікке заңнамалық тыйым салу және құқықтық қорғау құралдарын беру жеткіліксіз болып табылады. Олардың тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ету, әсіресе экономикалық құлдырау кезеңінде проблема болып табылады [Hoynes, Miller, Schaller, 2012, p. 27-48]. Еңбек және жұмыспен қамтуда тең құқықты жүзеге асыруды қамтамасыз етумен байланысты ең басты мәселе, экономикалық және әлеуметтік мәселелермен байланысты екендігін айта кеткен жөн [Pager, 2007, p. 104-133].

Кемсітушілікке тыйым салуды қамтамасыз ету саласындағы болашақ қызмет үшін перспективалар ретінде төмендегілерді бөліп қарауға болады: еңбек және жұмыс саласындағы кемсітушілікті өлшеу, тіркеу және жою туралы білім

базасын қалыптастыру, дамыту және бірлесіп пайдалану; еңбек саласындағы кемсітушілікке жол бермеуге негіз қалаушы құқықты неғұрлым тиімді жүзеге асыруға қатысты әлеуметтік әріптестікке үш жақты қатысушылардың институционалдық әлеуетін дамыту; теңдікті қамтамасыз ету мәселелерімен айналысатын негізгі мүдделі тараптармен ғылыми зерттеулер мен халықаралық әріптестікті күшейту.

Осы бағытта ЭЫДҰ төмендегідей ұсыным жасайды:

Үкіметтер халықаралық конвенцияларды өздерінің ұлттық құқықтық шеңберіне айналдыруға және кемсітушілік заңдарды жоюға тиіс. Шын мәнінде, бұл әйелдердің жұмыс орнындағы құқықтарына және репродуктивтік автономияға қатысты кемсітушілік құқықтық ережелерге жаатады. Бұл сондай-ақ ерте неке немесе үйдегі міндеттерді тең бөлу сияқты теріс тәжірибені жалғастыруға мүмкіндік беретін құқықтық өрістерді жою жөнінде шаралар қабылдауды қамтиды. Неғұрлым жан-жақты қамтитын құқықтық шекара әйелдерге қатысты зорлық - зомбылықтың барлық нысандарын қамтуы тиіс.

Мемлекеттік саясат гендерлік теңсіздіктің түпкілікті себептерін жоюға және теріс гендерлік стереотиптерді жою үшін насихаттық кампанияларды және/немесе білім беру бағдарламаларын қамтуға тиіс. Бұл әсіресе, әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейтуге және отбасындағы күтім жөніндегі міндеттерді тең бөлуге баса назар аударылғанда дұрыс. Саясатта және жұмыс істейтін аналар ретінде әйелдердің кең таралған стигматизациясына қарсы ұран тастау үшін бала күтімі бойынша демалыс квоталары мен схемалары жеткіліксіз.

Әйелдердің құқықтарын қорғауды қамтамасыз ету сот жүйесінің гендерлік сезімталдығын да, әйелдердің құқықтық сауаттылығын да жақсартуды талап етеді. Инклюзивтік және жан-жақты қамтитын құқықтық база өзіне заң дайындығының аспектісін, неғұрлым осал әйелдер үшін заң қызметтерін және/немесе хабардарлықты және құқықтық сауаттылықты арттыру бағдарламасын қамтуы тиіс [Hegewisch, 2011, p. 119-138; Jütting, 2008, p. 65-86].

Кемсітушілік заңдарды, әлеуметтік нормалар мен практиканы жою ортақ қамқорлық пен міндеттеме болуға тиіс. Әрбір азамат пен барлық мекемелер, оның ішінде Үкімет, даму саласындағы ынтымақтастыққа мүдделі тараптар, жергілікті азаматтық қоғам, қоғамдық және діни лидерлер, мұғалімдер, денсаулық сақтау қызметкерлері, әділет және полиция органдарының қызметкерлері, бұқаралық ақпарат құралдары, қорлар, жеке сектор және басқалар өз рөлін атқаруы тиіс. Құқықтық реформалар әлеуметтік трансформацияға ықпал етуі мүмкін, бірақ бұл жергілікті жерлерде де өзгерістерді талап етеді. Жергілікті деңгейде әзірленген шешімдер дұрыс

заңнамамен үйлесімде әлеуметтік өзгерістер үшін қажет.

ҚОРЫТЫНДЫ.

Қорытынды ретінде айтылған ұсынымдар мен ұсыныстарды қабылдау келесі құқықтық және әлеуметтік-экономикалық салдарларды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді:

- Қазақстанда ұлттық еңбек құқығының жетекші мемлекеттерге тән еңбек қатынастары жүйесінің үздік үлгілеріне сәйкестігі бағытында үдемелі дамуына;
- белсенді жұмыспен қамту, зейнеткерлік жастағы адамдар үшін еңбек қатынастарына қатысу, үлкен жастағы қызметкерлерді жұмыс орындарында жалдау және ұстап қалу үшін қолданыстағы құқықтық және ұйымдастырушылық

кедергілерді жою үшін құқықтық жағдайлар жа-
сауға;

- гендерлік және өзге де кемсітушілік түрлері-
не қарсы күрес тетіктерін күшейтуге;
- жұмысқа жалдау, лауазымын арттыру кезін-
де және оқыту процесінде кез келген негіздер
бойынша кемсітушілікке жол бермеу туралы
заңнаманы қатаңдатуға;
- еңбек заңнамасының талаптарын іс жүзінде
орындаудың төмен деңгейі проблемасын шешу,
жалдамалы еңбекті қолдану саласындағы теріс
қылықтар үшін заңды жауапкершілікті сапасыз
бекітуді жою әкеледі.

Осы зерттеу ҚР БЖҒМ ҒК №АР05131637 ғы-
лыми зерттеулерді гранттық қаржыландыруды
орындау үшін орындалды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Hegewisch A., Gornick J. C. Жұмыс-отбасы саясатының әйелдерді жұмысқа орналастыруға әсері: ЭБІДҰ елдерінің зерттеулеріне шолу // Қоғамдық, жұмыс және отбасы. – 2011. – Т. 14. – №. 2. – Р. 119-138; Jütting J. P. et al. Гендерлік теңдікті өлшеу: ЭБІДҰ гендері, институттары және даму туралы мәліметтер базасы // Адам дамуы журналы. – 2008. – Т. 9. – №. 1. – Р. 65-86.
2. Hoynes H., Miller D. L., Schaller J. Рецессия кезінде кім зардап шегеді? // Экономикалық перспекти-
валар журналы. – 2012. – Т. 26. – №. 3. – Р. 27-48.
3. Pager D. Далалық тәжірибелерді жұмыспен қамтуды кемсітуді зерттеу үшін пайдалану: жарналар,
сындар және болашаққа бағыттар // Американдық саяси және әлеуметтік ғылым академиясының
жылдық баяндамалары. – 2007. – Т. 609. – №. 1. – Р. 104-133.
4. Roberts J. L. Денсаулықты сақтау және жұмыспен қамтуды дискриминациялау заңы // Iowa L. Rev.
– 2013. – Т. 99. – Р. 571; Tomkowicz S. M., Lessack S. K. Түтін бар жерде: жұмыс берушілердің темекі
шегуге қатысты саясаты // Қызметкерлермен қатынастар туралы заң журналы. – 2006. – Т. 32. –
№. 3. – Р. 48; Zgodnik A. H. Темекі шегуді кемсіту: жеке адамның үйде және жұмыс орнында жеке
өміріне қол сұғу құқығына қол сұғу // Ohio NUL Rev. – 1994. – Т. 21. – Р. 1227.
5. Rooth D. O. соавт. Семіздікке үміткерлерді жұмысқа қабылдауда тең емделмегендігі туралы дәлел:
далалық тәжірибе. – Еңбек экономикасы институты (ИЗА), 2007. – №. 2775.
6. Walker A. Жұмыс орнында жас ерекшеліктеріне байланысты кемсітушілікпен күресу // Қартаюдағы
эксперименттік зерттеу. – 1999. – Т. 25. – №. 4. – 367-376 бет; Ghosheh N. Жас ерекшеліктері және
жасы үлкен жұмыскерлерді дискриминациялау: салыстырмалы контексте теория мен заңнама //
Еңбек және жұмыспен қамту шарттары. – 2008. – №. 20; Foster L., Walker A. Гендер және Еуропада-
ғы белсенді қартаю // Еуропалық қартаю журналы. – 2013. – Т. 10. – №. 1. – 3-10 бет.
7. Қодар З.М. соавт. (2014). Қазақстан Республикасындағы гендер туралы жарияланымдар мен дис-
сертациялардың библиографиялық көрсеткіші. – Алматы. URL: <http://kazmkpu.kz>.
8. Сарсембаева, Р.Б. (2005). Қазақстандағы жүйелі әлеуметтік-экономикалық реформалардың гендер-
лік аспектілері: әлеуметтанулық талдау: әлеуметтану ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін
алу үшін дайындалған диссертация, 310 б.
9. Сейітхожина, Д.А. (2008). Қазақстан Республикасының әлеуметтік саласындағы гендерлік теңдіктің
қалыптасуы жағдайындағы адам капиталы: экономика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәре-
жесін алу үшін дайындалған диссертация, 193 б.
10. Тоғайбаева Л.И. (2006). Халықтың жұмыспен қамтылуын реттеудің механизмі (гендерлік аспект):
экономика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алуға арналған диссертация, 142 б.
11. Шеденова Н.У. (2008). Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік және еңбек қатынастарын инсти-
туционализациялау: гендерлік аспектілер: әлеуметтану ғылымдарының докторы ғылыми дәреже-
сін алу үшін дайындалған диссертация, 253 б.

Бурибаев Ермек Абильтаевичзаң ғылымдарының докторы, профессор
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан Республикасы**Кошпенбетов Бахыткали Мухтарович**заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

ЭЫДҰ МЕМЛЕКЕТТЕРІН ЗЕЙНЕТАҚЫМЕН ҚАМСЫЗДАНДЫРУ СТАНДАРТТАРЫН ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ҚОРҒАУ ЖҮЙЕСІНЕ ИМПЛЕМЕНТАЦИЯЛАУ ТУРАЛЫ ҰСЫНЫСТАР

Түйін. Қоғамның дұрыс дамуының көрсеткіші қоғам мүшелерінің өмір сүру ұзақтығы мен жалпы ішкі өнімді жан басына шаққандағы көлемімен анықтайды. Ішкі өнім саны жоғары болған мен бұл көрсеткіш анықтаушы болып табылмайды. Сондықтан өмір сүру сапасын анықтау жүйелі түрде жүйелі, бірнеше параметрлер арқылы анықталады. Қазақстан алдыңғы қатарлы дамыған отыз мемлекеттердің қатарына кіруге бағыт алсақ, онда алдыңғы қатарлы осы мемлекеттердің тіжңрибесіне жүгінуіміз керек. Осы жолда ЭЫДҰ мүше елдердің тәжірибесі Қазақстан үшін маңызы зор.

Адамның өмір сүруінің сапасын жұмыспен қамту арқылы шешуге болса, зейнеткерлік жасқа жеткендегі адам өмірінің сапасы мемлекет үшін өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Бұл мәселе тек Қазақстан үшін ғана өзекті мәселе емес, сонымен қатар әлемде де актуальдылығын жоғалтқан жоқ.

Өмір сүру ұзақтығы бүкіл әлемде үнемі артып келеді, бұл адамдар үшін игілік болып табылғанмен, қоғам мен мемлекет үшін проблема болуы мүмкін. Егер қолданыстағы жұмыс тәртібін өзгерту және зейнетке шығу үшін ештеңе жасалмаса, әрбір қызметкерге қолдау көрсету қажет белсенді емес қарт адамдардың саны 2018 және 2050 жылдар арасындағы кезеңде шамамен 40% - ға өсуі мүмкін. Бұл өмір сүру деңгейінің өсуін тежейді, сондай-ақ әлеуметтік қорғау жүйесін қаржыландыратын жас ұрпаққа үлкен қысым көрсетеді. Қарт қызметкерлерді жұмысқа орналастыру перспективаларын жақсарту шешуші мәнге ие болады. ЭЫДҰ ұсыныстары неде? Мемлекет қарт адамдарға ең жақсы жұмыс ынталандырулары мен мүмкіндіктерін қалай бере алады? Бұл мақалада жоғары жастағы жұмысқа орналасуға жәрдемдесуге бағытталған саясат мәселелері бойынша негізгі проблемалар мен ұсынымдарды жинақтау келтіріледі. ЭЫДҰ ұсыныстарын ескере отырып, зейнетақымен қамсыздандыру кепілдіктерін күшейту және әлеуметтік қорғау деңгейін арттыру мақсатында әлеуметтік заңнаманы жетілдіру жөнінде нақты ұсыныстар жасалды.

Түйінді сөздер: зейнетақы, әлеуметтік қамтамасыз ету, зейнетақы жасы, ЭЫДҰ.

Резюме. Показатель правильного развития общества определяет продолжительность жизни и объем валового внутреннего продукта на душу населения членов общества. При высоком количестве внутреннего продукта и этот показатель не является разработчиком. Поэтому определение качества жизни систематически определяется несколькими параметрами. Если мы ориентируемся на вхождение Казахстана в тридцатку развитых государств, то мы должны обратиться к идеям ведущих государств. На этом пути опыт стран-членов ОЭСР имеет большое значение для Казахстана.

Качество жизни человека, достигшего пенсионного возраста, если решить качество жизни человека через занятость, является одной из актуальных для государства вопросов. Этот вопрос не только для Казахстана, но и в мире не потерял актуальности.

Продолжительность жизни неуклонно увеличивается во всем мире, что является благом для людей, но может быть проблематичным для общества и государства. Если ничего не будет сделано для изменения существующих схем работы и выхода на пенсию, число пожилых неактивных людей, которым необходимо будет оказывать поддержку на каждого работника, может возрасти примерно на 40% в период между 2018 и 2050 годами в среднем в регионе ОЭСР. Это будет тормозить рост уровня жизни, а также оказывать огромное давление на молодое поколение, которые будут финансировать системы социальной защиты. Улучшение перспектив трудоустройства пожилых работников будет иметь решающее значение. В чем заключаются рекомендации ОЭСР? Как государства могут дать пожилым людям лучшие рабочие стимулы и возможности? В этой статье приводится обобщение основных проблем и рекомендаций по вопросам политики, направленной на содействие трудоустройству в старшем возрасте. Сделаны конкретные предложения по совер-

шенствованию социального законодательства с целью усиления гарантий пенсионного обеспечения и повышения уровня социальной защиты, с учетом рекомендаций ОЭСР.

Ключевые слова: пенсия, социальное обеспечение, пенсионный возраст, ОЭСР.

Summary. The indicator of the correct development of society determines the life expectancy and gross domestic product per capita of members of society. With a high amount of domestic product, this indicator is not a developer. Therefore, the definition of quality of life is systematically determined by several parameters. If we focus on Kazakhstan joining the thirty developed countries, then we must turn to the ideas of leading states. On this path, the experience of OECD member countries is of great importance for Kazakhstan.

The quality of life of a person who has reached retirement age, if you decide the quality of life of a person through employment, is one of the topical issues for the state. This question is not only for Kazakhstan, but also in the world has not lost relevance.

Life-span steadily increases in the whole world, that is blessing for people, but can be problematic for society and state. If nothing will be done for the change of existent charts of work and retiring, number of elderly nonactive people that will have to render support on every worker, can grow approximately on 40% in a period between 2018 and 2050 for years on the average in a region OECD. It will brake the height of standard of living, and also to render enormous pressure on the young generation, that will finance the systems of social defence. The improvement of prospects of employment of elderly workers will have a decision value. What do recommendations consist in OECD? How can the states give the best working stimuli and possibilities to the elderly people? To this article generalization of basic problems and recommendations is driven on questions of the politics sent to the assistance to employment in senior age. Certain suggestions are done on perfection of social legislation with the purpose of strengthening of guarantees of the pension system and increase of level of social defence, taking into account recommendations OECD.

Keywords: pension, public welfare, retirement age, OECD.

КІРІСПЕ

Орта мерзімді перспективаға арналған ұлттық әлеуметтік саясатты қалыптастыру 2025 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспарына негізделеді, оның параметрлеріне сәйкес Қазақстан әлеуметтік-экономикалық және институционалдық дамуға ЭЫДҰ - ға мүше елдерге кем түспейтін деңгейде қол жеткізуге және кейіннен ЭЫДҰ-ға кіруге бағытталған. Әлеуметтік әл-ауқатты қамтамасыз ету, ең төменгі әлеуметтік стандарттарды қамтамасыз ету, зейнетақы жүйесін дамыту, әлеуметтік сақтандыруды дамыту, әлеуметтік көмектің атаулылығын күшейту және әлеуметтік қызмет көрсету жүйесін жаңғырту міндеттері қойылған.

Мақалада ЭЫДҰ мемлекеттеріндегі адам құқықтарының жалпыға бірдей танылған стандарттарын Қазақстан Республикасының Ішкі құқығына имплементациялаудың жекелеген мүмкіндіктерін бекітуге бағытталған ұсыныстар берілген.

Ұсынымдар негіздемесі Қазақстанның 2015-2017жж. кезеңінде Елдік бағдарламасын іске асыру шеңберінде ЭЫДҰ органдары дайындаған шолулар негізінде, сондай-ақ әлеуметтік саладағы ЭЫДҰ-ның негізгі актілерін жинақтау негізінде жүзеге асырылды: білім беру, жұмыспен қамту және кәсіпкерлік саласындағы гендерлік теңдік жөніндегі Кеңестің ұсынымдары (29.05.2013), қартаю және жұмыспен қамту саласындағы саясат мәселелері жөніндегі кеңестің ұсынымдары (14.12.2015). Бүкіл әлемде адам өмірінің ұзақтығы ұдайы өсуде. Сонымен қатар, бала туу дәл осындай тұрақты құлдырайды немесе төмен деңгей-

де қалады. Нәтижесінде мемлекет әлемнің барлық өңірлерінде халықтың тез қартаюымен байланысты халықтың жас құрылымында бұрынсоңды болмаған жылжумен бетпе-бет келеді. ЭЫДҰ баяндалған мәселеге жедел кешенді саяси жауап қажет деп санайды. ЭЫДҰ елдеріндегі үлкен жастағы адамдарға еңбек етуге, жұмыспен қамтуға мүмкіндік беру қажет, бұл дамыған денсаулық сақтау жүйесімен бірге неғұрлым ұзақ және салауатты өмір сүру үшін жағдай жасайды.

ЭЫДҰ есебінің жалпы қорытындылары (OECD, 2017a) мынадай ұсынымдарда жасалады. Біріншіден, үкімет зейнетке кеш шығуға кедергілерді жойып, үлкен жастағы жұмысты жалғастыру үшін ынталандыруларды жақсартуға және зейнетақы құқықтарын ресімдеу кезінде неғұрлым икемді жұмыс нұсқаларын беруге тиіс. Екіншіден, әлеуметтік әріптестермен ынтымақтаса отырып, қарт қызметкерлерді жұмысқа орналастыру мүмкіндігі жұмыс берушілер үшін тежеуші факторларды жою және қарт қызметкерлерді ұстап қалу және жалдау үшін кедергілер есебінен кеңейтілуі тиіс. Ақырында, қарт қызметкерлерді жұмысқа орналастыру мүмкіндігі еңбек жағдайын жақсарту және бүкіл еңбек мансабы бойы оқу мүмкіндігі есебінен жеңілдетілуі тиіс.

ЭЫДҰ бойынша халықтың орташа жасын 2019 жылы 40 жастан бастап 2050 жылдардың ортасында 45 жасқа дейін ұлғайту болжануда. 65 және одан жоғары жастағы егде адамдардың еңбекке қабілетті жастағы (15-64 жас) адамдарға арақатынасы болжам бойынша 2018 жылы 1-ден 4-ке дейін 2050 жылы 2-ден 5-ке дейін өседі.

1980 жылы ЭЫДҰ бойынша орташа алған-

да әрбір 100 еңбекке қабілетті адамға 65 және одан жоғары жастағы 20 адам келді; 2015 жылға қарай бұл сан 28-ге дейін өсті, ал 2050 жылға қарай болжам бойынша шамамен екі еселеніп, 53-ге жетеді (OECD, 2017b).

ЭЫДҰ-дағы өмір сүру ұзақтығы мен реформалар саясатының ұлғаюының арқасында егде адамдар (55-64 қарт адамдар) бұрын-соңды болмаған еңбек нарығында неғұрлым белсенді. Соңғы онжылдықта олардың еңбек қатысуы 8 пайыздық тармаққа өсті, 2018 жылы ЭЫДҰ бойынша орта есеппен 64% - ға жетті.

Алайда өзін-өзі басқару үшін уақыт жоқ: қатысу көрсеткіштерінде ілгерілеу біркелкі емес болып қала береді және барлық елдерде іс жүзінде адамдар 30 жыл бұрынғыға қарағанда еңбек нарығындағы тиімділік өмір сүрудің неғұрлым жоғары қалған жылдарына қарамастан жоғары болып қала беруде. Өкінішке орай, жасы бойынша кемсітушілік және жұмыс берушінің егде жастағы қызметкерлерге қатысты теріс қатынасы ЭЫДҰ-ның барлық елдерінде ұзақ еңбек қызметіне кедергі келтіруде. Бұдан әрі тұрақты және батыл күш-жігер кемсітушілікке қарсы заңнаманы жақсы сақтау үшін ғана емес, сонымен қатар еңбек өтілін белгілеу үшін еңбек өтілінің ұзақтығына және жас қызметкерлермен еңбек шартын жасаудың арнайы шарттарына және оларды жұмыстан босату ережелеріне негізделген практикадан бас тарту қажет. Жоғары жастағы жұмысқа орналасу мүмкіндігін жақсарту мақсатында қызметкерлердің еңбек өмірінің барлық кезеңінде жұмысқа орналасуына жәрдемдесу - бұл сондай-ақ табысты және ұзақ мансапқа арналған басты талап.

ПІКІРТАЛАС

Бірнеше факторлар жұмыс берушілерге егде қызметкерлерді жалдау және ұстап қалу жолында кедергі келтіреді. Біріншіден, жұмыс берушінің қарт қызметкерлерге еңбекақы төлеу шығындары, әдетте, жоғары. Орта есеппен ЭЫДҰ-да, қазіргі жұмыс беруші үшін жұмыста болған он қосымша жыл қызметкердің еңбекақысын 6% - ға арттыруды білдіреді. Бұл әсер әсіресе Корея, Түркия және Жапония сияқты елдерде айқын көрінеді. Мемлекеттің еңбекақы мөлшерін белгілеуге әсер ету тетіктері шектеулі, жалақы саласындағы саясат, оның ішінде еңбек өнімділігімен сапалы ара қатынас бөлігінде қарт қызметкерлерге қатысты бірінші кезекте әлеуметтік әріптестермен анықталады. Дегенмен, Финляндия мен Венгрия сияқты кейбір елдерде мемлекеттік органдар еңбек өтілін арттырумен жалақыны автоматты түрде көтеруді шектеу үшін еліктеу үшін үлгі ретінде сөз сөйледі. ЭЫДҰ елдері сондай-ақ еңбек сіңірген жылдарына негізделген жалақыны, ал жұмыс берушінің егде қызметкерлерге арналған өзге де шығыстарын (мысалы, демалыстар санын, ауыр жұмыстан немесе ауыр

сымдық жұмыстан босату және т.б.) арттырмайтын өзге де жеңілдіктерді қысқартуға ұмтылады [Bobrovskaya, 2019].

Екіншіден, қарт қызметкерлерді жұмыстан босату үшін жұмыс берушінің жауапкершілік шараларын қамтитын заңнама осындай қызметкерлерді жұмысқа қабылдауды қысқартуы мүмкін, сондай-ақ еңбекті қорғау туралы заңнаманың қарт қызметкерлерге бегін қамтитын арнайы талаптар нәтиже бермейді. Қазіргі уақытта ЭЫДҰ-ның өте аз елдері жұмыспен қамтудың жас шамасы бойынша қорғалуы бар, бірақ көптеген жағдайларда егде қызметкерлерді жұмыстан босату әкімшілік неғұрлым күрделі болуы мүмкін (мысалы, хабарландыру кезеңдері өтілі ұлғаятындықтан) немесе жұмыс берушілер үшін неғұрлым жоғары демалыс жәрдемақысы нысанында едәуір қосымша шығыстар жасалады.

Ақыр соңында, егде адамдардың өнімділігі айналасындағы проблемалар жасы бойынша кемсітушілікке және жалдау туралы шешім қабылдау кезінде жұмыс берушінің теріс қарым-қатынасына ұшырауы мүмкін. Жасы бойынша кемсітушілікке ЭЫДҰ-ның барлық елдері заңнамамен тыйым салынған. Дегенмен, іс жүзіндегі жас бойынша кемсітушілік өте кең таралған құбылыс болып қала береді. Жалпы, ЭЫДҰ елдерінде жасына байланысты кемсітушілікке қарсы заңнама жұмыс орнындағы терең тамырланған мәдениеттің өзгеруіне шектеулі ықпал етеді [Andersen, et al., 2019].

Сандық түрлендіру еңбек нарығында терең және жылдам өзгерістер жасайды. Дағдылардағы өзгермелі қажеттіліктерге бейімделу қызметкерлердің біліктілігін арттыру және қайта даярлау үшін үлкен күш-жігерді талап етеді (Lebedeva, 2019). Егде жастағы қызметкерлер дағдылардың ескіруі қаупіне аса бейім болуы мүмкін, сондықтан олардың жұмысқа орналасуын және жұмыспен қамтылуын қолдау оларға еңбек нарығында бағдарлануға көмектесу үшін ерекше назар аударуды талап етеді. Өкінішке орай, көптеген қарт адамдардың сандық сауаттылық деңгейі олардың балалары мен немерелеріне қарағанда төмен және олар жас қызметкерлерге қарағанда оқумен байланысты жұмысқа аз қатысады.

Қарттар мен жастар арасындағы біліктілікті арттырудағы алшақтық Германия, Канада және Франция, Италия мен Құрама Штаттардағы ең төмен ЭЫДҰ-ның ең табысты елдерінің өзінде де сақталып отыр [McAllister, et al., 2019]. Кейбір елдер басқа қызметкерлерге қатысты егде қызметкерлерді оқыту құнын төмендету жөніндегі бастамаларды іске асыра бастады. Германияда біліктілігі төмен және қарт қызметкерлерді даярлауды қолдауға бағытталған WeGebAU бағдарламасы енгізілді. Бірнеше ел (мысалы, Австралия және Корея) қарт адамдарға оқуға көмек көрсету және дағдыларды одан әрі дамыту мәселелері бойынша атаулы көмекті енгізді. Ақыр соңында,

көптеген елдер Еңбек және кәсіби дағдыларды тексеру және сертификаттау арқылы тануға мүмкіндік беретін бағдарламаларды енгізуде, бұл қарт қызметкерлердің оқуға қатысуын арттырады [Leinonen, et al., 2020].

ЭЫДҰ-ның еңбек қызметінің ұзақтығын ұлғайтудың саяси ұсыныстары мынадай тезистерге негізделеді (OECD, 2019).

Жұмыс берушілерді жұмыс орындарын сақтауға және қарт қызметкерлерді жалдауға ынталандыру.

Жұмысқа қабылдау, қызмет бабында жоғарылату және қызметкерлерді ұстау кезінде жасы бойынша кемсітушілік мәселесін заңнама талаптары мен тиісті құқық қолдану арқылы шешу.

Жұмыс күшінің құны мен үлкен жастағы қызметкерлердің өнімділігі арасындағы ең жақсы сәйкестікті табу және қарт қызметкерлерге арналған жұмыспен қамту және жұмыссыздық жөніндегі жәрдемақыларды қорғаудың арнайы ережелерін жою. Әлеуметтік серіктестер жалақыны белгілеу тәжірибесін талдап, жасына, жұмыс өтіліне емес, өнімділігі мен құзыретіне қарай оның мөлшерін айқындауы ұсынылады. Жалақы мөлшерін белгілеу және қызмет бойынша жылжыту кезінде жұмыс өтіліне негізделген адам ресурстарын басқару практикасы, міндетті түрде мерзімінен бұрын зейнеткерлікке шығу және «құрметті зейнеткерлікке шығу» практикасы қарт қызметкерлерге теріс әсер етеді, өйткені жұмыс берушілер жұмыс өтіліне бағдарланған еңбекті бағалаудың қатаң талаптары шеңберінде еңбекақы төлеуге арналған шығындарды азайтуға ұмтылады. Мұндай нәтижелер сайып келгенде жұмыс берушілерге да, қызметкерлерге да зиян келтіреді (OECD, 2018a).

Қызметкерлердің нақты дағдылары мен құзыреттілігі, сондай-ақ олар орындайтын нақты рөлдің талаптары тұрғысынан алғанда, адамдардың еңбек өтіліне неғұрлым қатаң байланысты және анағұрлым сараланған қызметкерлерді бағалау және жалақыны белгілеу тетіктерін енгізу Қазақстанды ЭЫДҰ-ның басқа елдерінің нормаларымен неғұрлым тығыз келісетін, экономикалық қатынастарға оң әсер ететін болады.

Қызметкерлердің еңбек өмірінің барлық кезеңінде жұмысқа орналасуына жәрдемдесу.

Өмір бойы, әсіресе біліктілігі төмен және қарт қызметкерлер үшін оқуға қолжетімділікті жақсарту.

Еңбек жағдайын және кез келген жастағы жұмыс сапасын, соның ішінде бірқатар шаралар көмегімен жақсарту:

- жұмыс уақытын және жұмыс қауіпсіздігін неғұрлым сапалы реттеу;
- салауатты еңбек жағдайларын насихаттау;
- өндірістік жарақаттану мен кәсіби аурулардан қорғаудың жақсы әзірленген схемаларын іске асыру;
- еңбек инспекциясы органдарының рөлін арттыру.

Ұзақ уақыт жұмыссыздыққа бейім адамдарға арналған кеңес беру және оқыту жөніндегі шаралар пакеті арқылы жұмысқа орналасуға тиімді көмек көрсете отырып, жұмысты жоғалту фактісінің теріс әсерін шектеу.

Мемлекет қаржыландыратын зейнетке мерзімінен бұрын шығудың схемаларын пайдалануды шектеу қажет, олар қызметкерлерді әлі сау және жұмыс істеуге қабілетті болғанша жұмыстан кетуге итермелейді.

Зейнеткерлікке міндетті түрде шығуына қосымша шектеу жасау немесе жұмыс берушілер тарапынан қызметкерлер өкілдерімен тығыз ақылдаса отырып қолдау көрсетпеуі керек.

Жұмыс істей алатындар үшін зейнеткерлікке мерзімінен бұрын шығу үшін ынталандыруды бір мезгілде қысқарту кезінде жұмыссыздық және мүгедектік бойынша жәрдемақы сияқты әлеуметтік жәрдемақыға қол жеткізуді қамтамасыз ету.

ЭЫДҰ мемлекеттерінде ата-аналардың зейнетке мерзімінен бұрын шығу мәселелерін зерттеу келесі қорытындыларды жасауға мүмкіндік берді. «Зейнеткерлік жасқа және прогрессивті мемлекеттік зейнетақыларға қатысты жоғары икемділік өмір сүру ұзақтығы аз халық топтары зейнетке шыққан кезде қаржылық проблемаларды ішінара шешеді. Өмір сүру ұзақтығын ұлғайту аясында зейнетақы жүйелерінің тұрақтылығын арттыруға бағытталған саясат әр түрлі әлеуметтік-экономикалық және гендерлік топтардың өкілдері үшін салдарларды ескеруге тиіс» (OECD, 2018b).

Жалпы алғанда ЭЫДҰ органдарының зейнетақы құқықтарын мерзімінен бұрын ресімдеуге қатысты ұсынымдары теріс болып табылатынына қарамастан, яғни ұлттық жүйелерде зейнетақы құқықтарын мерзімінен бұрын ресімдеу үшін ынталандырулар жасау ұсынылмайды, алайда көптеген елдерде ата-аналар мен көп балалы отбасылар үшін арнайы ережелер сақталады және қолданылады. Венгрия, Литва, Латвия, Эстония елдерінде бес және одан да көп бала тәрбиелеген әйелдер мерзімінен бұрын зейнеткерлікке шығығы құқылы.

Кейбір мемлекеттерде, мысалы, Чехияда әйелдердің зейнеткерлік жасы тәрбиеленген балалардың санына байланысты болады және мыналарды құрайды: баласыз - 63 жас және 2 ай; 1 бала - 62 жас және 2 ай; 2 бала - 61 жас және 2 ай; 3 немесе 4 бала - 60 жас және 2 ай; 5 немесе одан көп бала - 59 жас және 2 ай.

Латвияда қарттығы бойынша жеңілдікті жағдайларда зейнетақы алуға қарттығы бойынша зейнеткерлік жасқа жеткенге дейін кемінде сегіз жыл ішінде бес немесе одан да көп бала тәрбиелеген аналар, әкелер, ата – анасының жұбайы, қорғаншылары немесе қамқоршылық отбасының ата-аналары құқылы. Кемінде зейнеткерлік жасына жеткенге дейін сегіз жылға дейін төрт

бала - үш жыл бұрын; зейнеткерлік жасына жеткенге дейін бір бала тәрбиелесе – зейнеткерлікке бір жыл бұрын шығады.

Венгрияда қажетті еңбек өтілі алу үшін сақтандыру, зейнетақыны толық көлемде азаяды әйелдерге арналған тәрбиелейтін бес және одан да көп балаларды, сондай-ақ мүгедектігі бар.

ЭЫДҰ-ның жекелеген мемлекеттерінде мүгедек баланы тәрбиелеу ата-анасының бірі үшін зейнетақы құқықтарын мерзімінен бұрын ресімдеуге негіз болып табылады. Мәселен, Эстонияда жасы бойынша зейнетақы стандартты зейнеткерлік жасынан 5 жыл бұрын ата-анасының біреуі, 8 жылдан кем емес мерзім ішінде орташа, ауыр немесе терең мүгедектігі бар баланы тәрбиелеп отырған қамқоршы; сондай-ақ ата-анасының біреуі, кемінде 8 жыл ішінде 5 немесе одан да көп бала тәрбиелеп отырған қамқоршы үшін қолжетімді.

Грецияда мүгедек балалары бар аналар үшін зейнеткерлік жасы 50 жасқа дейін төмендейді, 20 жылдық сақтандыру өтілі және зейнетақы сақтандыру жарнасын төлеу кезінде ең аз дегенде 6000 жұмыс күні ішінде. Латвияда адамдар стандартты зейнеткерлік жасқа дейін бес жыл бұрын, яғни 2019 жылы 58 және 6 ай жасында мерзімінен бұрын зейнетке үміткер бола алады, егер сақтандыру жарналарының өтілі кемінде 25 жыл болса және егер олар бала 18 жасқа жеткенше кемінде 8 жыл кезең ішінде бес немесе одан да көп бала немесе мүгедек бала күтсе.

Осыған ұқсас жеңілдікті негіз зейнетке шығу үшін әйелдер, зейнеткерлік мүгедек, бұрын қолданылған 17 маусымдағы 1991 жылғы № 675-XII ҚР «Қазақстан Республикасы азаматтарын зейнетақымен қамсыздандыру туралы» Заңының 14-бабына сәйкес, оның ана мүгедек бала туып, оларды сегіз жасқа дейін, сондай-ақ ана, мүгедек болып табылатын балалар құқығы болған жоқ жасына қарай зейнетақы 50 жасқа толғанда және жұмыс стажы кемінде 20 жыл шегеріле отырып, бала күту уақытын есепке алу. Баяндалған кепіл «Қазақ ССР азаматтарын зейнетақымен қамсыздандыру туралы» Қазақ КСР Заңына 16 шілдедегі 1996 жылғы № 32-І «Өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы» ҚР заңымен алынып тасталды. Кейіннен қабылданған «Зейнетақымен қамсыздандыру туралы» 1997 жылғы әлеуметтік қорғау жүйесіне өзгеріс жүргізген жаңа Заң, қаралып жатқан жеңілдікті қарастырмай ғана кеткен жоқ, сонымен қатар осыған дейін болған ерекше жағдайларда жұмыс істеген адамдар үшін қарастырылған кезеңде мерзімінен бұрын зейнетке шығу негіздері алып тастады. Бірақ егер 1998 жылдың 1 қаңтарына дейін жұмыс өтілімі жерасты және ашық тау-кен жұмыстарындағы, еңбек жағдайлары ерекше зиянды және ерекше ауыр жұмыстарда немесе еңбек жағдайлары зиянды және ауыр еңбек атқарған тұлғалар үшін ҚР заңы 13 шілде 1999

жылғы № 414-І қолданылған ҚР заңына сәйкес мемлекеттік арнайы жәрдемақы берілсе, онда мүгедек балалар тәрбиелеген ата-аналар жалпы катаулы әлеуметтік көмектен сырт қалды. Тек бірнеше жыл өткен соң, 2010 жылдан бастап, мүгедек бала тәрбиелеп отырған тұлғаларға көмек көрсету үшін балалармен болатын ата-аналарға ай сайынғы мемлекеттік тағайындалатын және төленетін жәрдемақы анасы немесе әкесіне, бала (қыз) асырап алушыларына, қамқоршыларына тағайындалатын болды. Яғни, Қазақстанда 13 жыл бойы тәрбие, мүгедек баланы күту әлеуметтік тәуекелдер, әлеуметтік маңызды фактілер ретінде танылмаған, олар кепілді әлеуметтік көмекке құқық береді. Ерекше қажеттіліктері бар балаларды тәрбиелеп отырған көптеген отбасылар кепілді материалдық қолдаусыз ұзақ уақытқа қалды.

Мүмкіндігі шектеулі балаларды тәрбиелеп отырған отбасыларға қатысты әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру қажет деп есептейміз. Зейнеткерлікке мерзімінен бұрын шығудың жаңа негізін енгізу – тәрбиелеу, кем дегенде сегіз жыл мүгедек баланы күту, ерлер үшін де, әйелдер үшін де зейнеткерлік жасын төмендетуге құқық беретін талап етіледі. Эстонияның, Латвияның тәжірибесін негізге ала отырып, стандартты зейнеткерлік жасты бес жылға төмендету туралы неғұрлым пысықталған ұсыныс болып табылады, бұл ретте ұқсас ережені бес және одан да көп бала туған және тәрбиелеп отырған әйелдер үшін де қолданысқа енгізу қажет. Заңнаманы соңғы түзету орынды, алайда белгісіз себептермен әйелдер үшін жалпы зейнетақы жасын біртіндеп арттыру жағдайында заң шығарушының қарауынан тыс қалды, көп балалы әйелдер үшін зейнетақы жасын бес жылға төмендетудің қалыптасқан теңгерімін сақтауды қамтамасыз ету талап етілді.

Қартаю және жұмыспен қамту саясаты жөніндегі ұсынымды ЭЫДҰ Кеңесі 2015 жылғы 14 желтоқсанда жұмыспен қамту, еңбек және әлеуметтік мәселелер жөніндегі Комитеттің ұсынысы бойынша қабылдады. Қарт адамдарға жұмыс істеу және таңдау үшін неғұрлым тиімді ынталандыруларды ұсыну халықтың тез қартаюымен қоғамдық әлеуметтік шығыстардың тұрақтылығына қысым контекстінде шешуші мәнге ие.

Ұсынымда егде жастағы жұмыспен қамтуды көтермелеу және қолдау, жұмыспен қамту мәселелерін шешу, жұмыс берушілер үшін кедергілерді азайту және қызметкерлердің еңбек ету қабілетін арттыру үшін ЭЫДҰ саясатының басшылық қағидаттары жиынтығы бар.

Ұсынымдарға қосылған ЭЫДҰ-ның қатысушылары мен қатысушылары қызметкерлердің неғұрлым ұзақ мансабын арттыруға және одан жоғары жаста жұмыс істеуді жалғастыруға ынталандыруын күшейтуі ұсынылады. Осы мақсатта жақтастар ұсынымдар жұмысты одан да жоғары

жаста жалғастыруға ынталандыруды, атап айтқанда:

- қарттық бойынша зейнетақы жүйесі өмір сүру ұзақтығының ұлғаюына сәйкес зейнетке кеш шығуды ынталандыруын қамтамасыз ету жолымен, бұл ретте зейнетақы төлемдерінің барбарлығы мен тұрақтылығын қамтамасыз етеді;

- жұмыстан отставкаға ауысуда барынша икемділік жолымен, оның ішінде зейнетақыға кезең-кезеңмен шығуға жәрдемдесу, жұмыс арасындағы ең жақсы теңгерім және зейнетақымен қамсыздандыруды жұмыстан түскен кірістермен үйлестіруге рұқсат беру арқылы неғұрлым ұзақ мансапты көтермелеу арқылы.

Жұмысты ұйымдастыруда және зейнеткерлікке шығуда барынша икемділік үшін мүмкіндіктерді кеңейту, мысалы, тележұмыстар, толық емес жұмыс күні, жұмыс пен зейнетақыны біріктіру жолымен жүзеге асырылуы мүмкін. Икемді еңбек жағдайлары қызметкерлерге өзінің еңбек мансабының соңғы жылдарын қалыптастыруға және өз тілектеріне сәйкес зейнетке шығуға үлкен таңдау және одан да көп мүмкіндіктер береді (OECD, 2018с);

- барлық қызметкерлер үшін олардың жасы мен мәртебесіне қарамастан, жұмыссыздық және мүгедектік жөніндегі жәрдемақы сияқты әлеуметтік жәрдемақыға қол жеткізуді қамтамасыз ету, бұл жәрдемақылар әлі де жұмыс істей алатындар үшін зейнеткерлікке мерзімінен бұрын шығуды ынталандыру үшін емес, олардың бастапқы мақсаты үшін пайдаланылуды қамтамасыз ету үшін.

Жұмыс берушілер үшін егде жастағы қызметкерлердің еңбегін пайдалану үшін ынталандырулар жасау ұсынылымдар жолы:

- жасы қарт қызметкерлер үшін сапалы жұмыс орындарына неғұрлым тиімді қолжетімділікке бір мезгілде жәрдемдесе отырып, жұмыспен қамтуды қорғау деңгейін анықтаудың өлшемі болып табылмайтынына кепілдік беретін жұмыспен қамтуды қорғауға теңдестірілген тәсілді пайдалану;

- жұмыс берушілер тарапынан жұмыс берушілер мен қызметкерлердің өкілдерімен тығыз консультацияларда және ынтымақтастықта міндетті түрде зейнеткерлікке шығуға кедергі келтіру немесе қосымша шектеу қою, бұл ретте қызметін ерекше жағдайларда жүзеге асыратын қызметкерлердің жекелеген санаттары үшін зейнеткерлікке ерте шығу жағдайларының шектеулі санын сақтау арқылы;

- тиісті білім беру қызметтерін ұсыну және оқыту әртүрлі жастағы қызметкерлердің тәжірибесі мен қажеттіліктерін ескере отырып, түзетілуін қамтамасыз ету жолымен олардың еңбек өмірінің барлық кезеңінде қызметкерлердің кәсіптік даярлығына қатысуын кеңейту, оның ішінде жұмыспен қамтудың стандартты емес нысандары бар адамдар үшін жұмыс орнында оқытуға

қол жеткізуді ұсыну арқылы;

- жұмыс іздеп жүрген адамдар үшін жұмысқа орналасуда тиімді көмекті қамтамасыз ету, жұмыс іздеп жүрген қарт адамдардың жұмыс іздеп жүрген жас адамдар сияқты жұмысты белсенді іздеу тұрғысынан жұмыссыздық бойынша жәрдемақы алу үшін міндеттер болуына жәрдемдесу, сондай-ақ қайта жұмысқа орналастырудың мақсатты қызметтеріне қол жеткізу тұрғысынан тең құқықтар болуы тиіс.

Әлеуметтік қорғаудың басты жолы жұмыспен қамтылу. Жұмыспен қамту тек жұмысқа тұрамын деп ниет білдірген тұлғаларды ғана емес, сонымен қатар болашақ маман даярлауға да көңіл бөлу қажеттігін ұсынады [Куттығалиева, Бурибаев, Кошпенбетов, 2019].

ЭЫДҰ шолуларында жалпы Қазақстандағы зейнетақымен қамсыздандыру реформаларының серпіні оң бағаланады. Алайда ХЕҰ-ның алмастыру коэффициентін алдыңғы кірістерден кемінде 40% деңгейінде ұстап тұру жөніндегі ұсынысы орындалудан әлі алыс. «Орташа еңбекақысы бар және еңбек нарығына шығатын толық еңбек (сақтандыру) өтілі бар адамдар үшін міндетті зейнетақы схемаларынан орнын ауыстырудың таза коэффициенті бүгінгі таңда ЭЫДҰ елдерінде орташа 63% құрайды, ол Ұлыбританияда 29% - дан Түркияда 102% - ға дейін өзгереді. Табысы төмен адамдар үшін орташа алмастыру коэффициенттері 10 тармаққа жоғары және Данияда, Израильде және Нидерландыда 40% - дан кем емес және Польшада 100% - дан астам» (OECD, 2017с).

Қазақстан зейнеткерлік жасқа жеткенге дейін еңбек қызметін мерзімінен бұрын тоқтатуға табысты қарсы әрекет еткен кезде, зейнетақы жасына жеткеннен кейін еңбекке қабілетті халықтың жұмысын жалғастыруға ынталандыруды арттыру үшін әлі де көп нәрсе жасалуы мүмкін. Біріншіден, жұмыс пен зейнетақыны біріктіруге болатын болса да, үлкен жастағы аз ғана қызметкерлерге толық емес жұмыспен қамту режимінде жұмыс істеуге немесе икемді жұмыс кестесі бар өзге де тетіктерге қол жеткізуге болады. Шын мәнінде, жұмыс істейтін зейнеткерлердің 5% - дан азы жұмыспен толық емес тәртіпте жұмыс істейді. Екіншіден, ЭЫДҰ-ға мүше көптеген елдерге қарағанда, қарттық бойынша зейнетақы төлемдерін алу Қазақстанда кейінге қалдырылмайды, сол сияқты қарттық бойынша зейнетақы төлемдерін алу құқығын ішінара қайтарып алу мүмкіндігі жоқ. Және, үшіншіден, басқа қызметкерлерге олардың зейнетақы жасына жеткеннен кейінде қосымша жұмысты жалғастыруға рұқсат етілген кейінгі қосымша еңбек жылдары қартаюына байланысты алатын зейнетақы құқығы көлемін ұлғайтпайды.

ЭЫДҰ мемлекеттерінің көпшілігінде зейнетке шығу жасын кейінге қалдыру әдеттегі тәжірибе болып табылады. Бұл ретте жекелеген елдердің

заңнамасы (Австрия, Бельгия, Чехия, Эстония, Финляндия, Франция, Германия, Греция, Венгрия, Латвия, Польша, Португалия, Словакия, Словения, Испания, Швеция, Ұлыбритания) зейнеткерлікке кейінге қалдырылған шығу жасын шектемейді, ал басқалары барынша мүмкін болатын табалдырықтарды (Данияда, Исландияда, Италияда, Литвада, Норвегияда, Швейцарияда) айқындайды.

Ұзақ мерзімді перспективада ЭЫДҰ үкіметтерге Австралия, Канада, Жаңа Зеландия және АҚШ сияқты ЭЫДҰ елдерінде жасалғандай жалпы міндетті зейнетақы жасын алып тастау туралы мәселені қарауды ұсынады (OECD, 2018d).

Зейнетақымен қамтамасыз ету тәртібі мен мерзімдерін ресімдеу құқықтарын ырықтандыру мақсатында 21 маусым 2013 ж. № 105-V ҚР «Зейнетақымен қамсыздандыру туралы» Заңына зейнетақы жасына толғанда есептеулердің барлық түрлеріне шектеу салатын өзгертулер енгізу қажет. Бекітілуі тиіс азаматтың құқығы дербес анықтауға өтініш білдіру мерзімдері, кез-келген уақытта басталғаннан кейін Заңда белгіленген зейнеткерлік жасқа толған жағдайда зейнетақы төлеуге өтініш білдіру мерзімдері, кез-келген уақытта азаматтың дербес құқығы болып бекітілуі тиіс.

Мөлшері мен талаптары зейнетақымен қамсыздандыру анықталуы тиіс күнгі өтінген. Зейнеткерлік жасқа жеткеннен соң да жұмыс жасайтын қызметкерлері үшін де мейілінше зейнеткерлік төлемдердің барлық түрлерін төлеу жалғаса беру керек.

Сонымен, заң азаматтарға зейнеткерлікке шығу жасын өзі анықтау құқығын береді, қосымша жұмыс істеп қаражат жинауға есебінен зейнетақы жарналары және қосымша мөлшерін көбейтіп, зейнетақы төлемін көбейтуге мүмкіндік береді.

Бұл қадам еңбекке қабілетті және зейнеткерлік жасқа жеткен адамдар үшін жұмысты жалғастыруға ынталандыратын болады. Зейнетақы жарналары жүйесіне қатысудан ішінара немесе кейінге қалдырылған бас тарту еңбек нарығынан біртіндеп күтуге ықпал ететін болады. Зейнетақы жасына жеткеннен кейін жұмысты жалғастыру жұмысты жалғастыру үшін ынталандыруды күшейтетін кезде зейнетақы құқықтарын одан әрі жинақтауды қамтамасыз ететін құқықтық негіз құрылатын болады.

Алайда, зейнетақымен қамсыздандыру құқығы зейнетақы төлемдерін тағайындауға өтініш жасаған сәттен бастап нақты шектелуі тиіс.

ЭЫДҰ мемлекеттерінде зейнетақымен қамсыздандыруға құқықтарды конституциялық-құқықтық реттеуді зерделеу елдердің көпшілігі іргелі құқықтар ретінде зейнетақымен қамсыздандырудың ең төменгі деңгейіне құқық жарияламайтынын көрсетеді. Оның үстіне жасқа жеткен кезде зейнетақымен қамтамасыз ету құқығы ке-

пілдігі ұлттық конституцияда тікелей бекітілген.

Сонымен, азаматтарды зейнетақымен қамсыздандыру құқығына Литва Республикасы Конституциясының 52-бабына, Венгрияның Негізгі Заңының 70/Е-бабына кепілдік беріледі. Словакия Конституциясының 39-бабы азаматтардың қарттықта материалдық қамтамасыз етілуіне шамалас құқығын бекітеді, Италия Конституциясының 38-бабы еңбекке қабілетсіз және өмір сүруге қажетті қаражаттан айырылған әрбір азаматтың қолдау мен әлеуметтік қамтамасыз етуге құқығын жариялайды.

Латвия Республикасы Конституциясының 109-бабымен әркімнің қарттықта әлеуметтік қамтамасыз етуге құқығы жарияланған; барлық мұқтаждар үшін қартайған жағдайда әлеуметтік қамсыздандыруға құқық кепілдігі Исландия Конституциясының 76-бабында жарияланған.

Испания Конституциясының 50-бабы жария билік органдары қарт азаматтарға тиісті зейнетақы беру арқылы лайықты экономикалық өмір сүруге кепілдік береді, олардың мөлшері мезгіл-мезгіл қайта қаралады. Сондай-ақ отбасылық міндеттемелерге қарамастан, олардың денсаулығын, тұрғын үй және мәдени жағдайларын және бос уақытты бақылауды жүзеге асыруға арналған әлеуметтік қызметтер жүйесі арқылы осы адамдардың әл-ауқатын жақсартуға жәрдемдесу көрсетіледі.

Португалия Конституциясының 63-бабы әлеуметтік қамсыздандыруға барлығының құқығы бар екенін анықтады. Әлеуметтік қамтамасыз ету жүйесі қарттық жағдайда және барлық басқа жағдайларда өмір сүруге қаражат жоғалған немесе азайған немесе еңбек ету қабілеті төмен деген кезде азаматтарды қорғайтын болады.

Греция Конституциясының 21-бабы мемлекеттің қарттықты қорғауға бағытталған арнайы шаралар қабылдау міндетін белгіледі. Финляндия Конституциясының 19-бабы өзіне лайықты адам үшін қажетті қаражатқа қол жеткізе алмайтын барлық адамдардың міндетті әлеуметтік қамсыздандыру мен қамқорлық жасауға құқығы бар екенін анықтайды. Заң әрбір адамға базалық қамтамасыз етуді алу, жасына байланысты жәрдемақы алу құқығына кепілдік беруі тиіс.

Жапония Конституциясының 25-бабына сәйкес, барлығы салауатты және мәдени өмірдің ең төменгі деңгейін қолдауға құқылы. Өмірдің барлық салаларында мемлекет қоғамдық әл-ауқатты, әлеуметтік қамсыздандыруды, сондай-ақ халық денсаулығын көтеру мен одан әрі дамыту үшін күш салуға тиіс.

Қазақстан Республикасының Конституциясында азаматтарды зейнетақымен қамсыздандыру, мүгедектігі бойынша кепілдіктер бекітілгенмен, бірақ іс жүзінде ағымдағы әлеуметтік заңнама көрсетілген кепілдіктер орын таппаған. Конституцияның 28-бабының 1-тармағында Қазақстан азаматына зейнетақының ең төмен-

гі мөлшеріне кепілдік беріледі. Сонымен бірге, әлеуметтік заңнаманың қазіргі жай-күйі 1998 жылғы 1 қаңтардағы толық өтілі жоқ, сондай-ақ жинақтаушы зейнетақы жүйесіне қатыспаған адамдар үшін осындай кепілдік бермейді. «Зейнетақымен қамсыздандыру туралы» ҚР Заңның ережелеріне сәйкес, адамдарға ең төменгі зейнетақының мөлшеріне ғана кепілдік беріледі, олар үшін есептелген мөлшері жасы бойынша зейнетақы төлемдерін толық көлемінде ең төменгі зейнетақы мөлшерінен төмен белгіленетін, тиісті қаржы жылына арналған республикалық бюджет туралы заңда қарастырылған, бұл жағдайда зейнетақы тағайындалады және ең төменгі мөлшерде зейнетақы кепілденеді (п. 4 ст. 15). Зейнеткерлердің өзге де санаттары, мысалы, 1998 жылғы 1 қаңтарға дейін жұмыс өтілі жоқ не көрсетілген күнге толық емес өтілі бар, сондай-ақ зейнетақы жинақтары жүйесіне қатыспаған не қордан өзінің зейнетақы жинақтарын аяқтаған адамдар ең төменгі зейнетақы қамтамасыз етумен қамтылмаған.

Бұл мәселені шешу зейнетақы жасына жеткен кезде жеке тұлғаларға берілетін мемлекеттік базалық зейнетақы төлемін енгізуге жүктелді. Алайда, мәселе ең төменгі күнкөріс деңгейінің 54 пайызы ең төменгі мөлшерде және ең жоғарғы - тиісті қаржы жылына арналған республикалық бюджет туралы заңда белгіленген ең төменгі күнкөріс деңгейінің 100 пайызы мөлшерінде тағайындалады. Яғни, адам, ол, мысалы, өтілі жинақтаушы зейнетақы жүйесіне қатысу 5 жыл болған тұлға міндетті зейнетақы жарналары есебінен төленетін төлемді қоспағанда ең төменгі күнкөріс деңгейінің 54 пайызын алады (мұндай өтілі жинақтау және төлеу мерзімі маңызды емес).

Осылайша, зейнеткерлік жасқа жеткен адамдардың едәуір тобы ең төменгі зейнетақы төлемдеріне конституциялық кепілдік қамтамасыз етілмей қалды. Мемлекеттік базалық төлем ең төменгі зейнетақы мөлшерімен анықталмайды, оның сомасы ең төменгі күнкөріс деңгейінен айтарлықтай жоғары.

Бұрын мұндай проблема ҚР-ның 16 маусым 1997 жылғы № 126-І «Қазақстан Республикасында мүгедектігі бойынша және асыраушысынан айрылу жағдайы бойынша мемлекеттік әлеуметтік жәрдемақы тағайындау тәртібі туралы» Заңының 17, 18 баптарына сәйкес жасына байланысты мемлекеттік әлеуметтік жәрдемақы арқылы шешілген.

Аталған жәрдемақы 01.07.2018 жылдан бастап ҚР 02.08.2015 ж. № 342-V Заңымен алып тасталды, ал бұдан бұрын, ҚР 15.12.2005 жылғы № 101-III «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне әлеуметтік қамсыздандыру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңынымен зейнетақы төлемдерінің мөлшерін есептеу жұмыста болған

үзілістерге қарамастан, қатарынан кез келген 3 жыл жұмыс үшін орташа айлық табыс негізге алына отырып, 1995 жылғы 1 қаңтардан бастап жүзеге асырылады:

- азаматтарға жинақтаушы зейнетақы қорлары орталығынан зейнетақы төлемдерін алуға құқығы болмаған кезде «Қазақстан Республикасында зейнетақымен қамсыздандыру туралы» Заңда белгіленген жасқа жеткен кезде» немесе алған кезде зейнетақы төлемдерінің мөлшері ең төменгі мөлшерінен кем зейнетақы алған кезде. Онда 2006 жылдың қаңтарынан бастап ол зейнеткерлік жасқа толып зейнетақы төлемдеріне құқығы болмаған жағдайда орталықтан төленетін зейнетақы төлемдері, жинақтаушы зейнетақы қорларының тағайындалатын. Осылайша, ұзақ уақыт бойы заңнамада ең төменгі зейнетақымен қамтамасыз ету конституциямен кепілденген құқығы орын алады. Азаматтарға орталықтан, қорлардан зейнетақымен қамсыздандыруға құқығы болмаған кезде базалық төлем тағайындалады, ол 2005 жылы енгізілген сәттен бастап ең төменгі күнкөріс деңгейінің 50% - ға жуық сомасын құрады. Бұл ретте, зейнеткерлік жасқа жеткен кезде ең төменгі күнкөріс деңгейінің 50% - ына емес, зейнетақының ең төменгі мөлшеріне кепілдік беретін Конституцияның 28-бабының ережелері ескерілмейді.

Ең төменгі зейнетақымен қамсыздандыруға конституциялық құқық кепілдіктерін толықтыру мақсатында ҚР «Зейнетақымен қамсыздандыру туралы» Заңына мемлекеттік базалық зейнетақы төлемі еңбек өтілі он жыл болған жағдайда және одан кем жыл зейнетақы жүйесіне қатысу өтілі болмаған жағдайда 100 пайыз тиісті қаржы жылына арналған республикалық бюджет туралы заңда белгіленген ең төменгі зейнетақы мөлшерінде зейнетақы, ал одан кейінгі зейнетақы жүйесіне қатысу өтілінің әрбір толық жылы үшін оның мөлшерін он жылдан артық 2 пайызға, бірақ ең төменгі зейнетақы шамасынан 150 пайыздан артық емес ұлғайтып отыратын нормаларды бекіту қажет.

Аталған норманы енгізу әрбір азаматқа ең төменгі зейнетақымен қамтамасыз ету құқығына кепілдік беру міндетін шешуге ғана емес, тағайындалған зейнетақы төлемдерінің мөлшерін ХЕҰ мен ЭЫДҰ ұсынған табысты алмастыру деңгейіне жақындатуға мүмкіндік береді.

Айтылған ұсыныстарды қарау және қабылдау, сөзсіз, республикалық және жергілікті бюджеттердің, мемлекеттік әлеуметтік сақтандыру қорының шығыс бөлігінің ұлғаюына әкеп соғады. Алайда, осы бағытта Президенттің әлеуметтік қолдауға мемлекеттік бюджеттен қаражат бөлу мәселесі бойынша айтылған ұстанымын ескеру қажет: «Біздің мемлекет Конституция бойынша әлеуметтік болып табылады, сондықтан да азаматтар алдындағы өз міндеттемелерін орындауы тиіс. Үкімет өз жұмысында осы қағидатты

негізге алуға міндетті, ал резервтерді барлық тиімсіз шығыстар азайту мен кірістерді арттыру мәлімет есебінен табу қажет» [Тоқаев, 2019].

ҚОРЫТЫНДЫ:

Осы материалда баяндалған ұсынымдарды іске асыру мынадай әлеуметтік-экономикалық және құқықтық салдарды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді:

- құқығын беруге, азаматтарға зейнетке шығу жасын өздері, зейнетақы жарналары есебінен қаражат жинауға және зейнетақы жүйесіне қосымша еңбек өтілі арқылы зейнетақы төлемдерінің есебінен қосымша мөлшерін ұлғайту жөнінде құқық беру.

Бұл қадам еңбекке қабілетті және зейнеткерлік жасқа жеткен адамдар үшін жұмысты жалғастыруға ынталандыру болып табылады. Зейнетақы жарналары жүйесіне қатысудан ішінара немесе кейінге қалдырылған бас тарту еңбек нарығынан біртіндеп кетуге ықпал ететін болады. Зейнетақы жасына жеткеннен кейін жұмысты жалғастыру жұмысты жалғастыру үшін ынталан-

дыруды күшейтетін кезде зейнетақы құқықтарының одан әрі жинақталуын қамтамасыз ететін құқықтық негіз құрылатын болады;

- қызметкер зейнеткерлік жасқа жеткен кезде жұмыс берушінің бастамасы бойынша еңбек шартын бұзу мүмкіндігін болдырмау, мұндай қызметкерлер үшін жұмысқа орналастыру және жұмыспен қамту бойынша шектеулерді алып тастау;

- азаматтың зейнетақының ең төменгі мөлшеріне конституциялық құқығын орындау кепілдігін белгілеу;

- тағайындалатын зейнетақы төлемдерінің мөлшерін ұсынылатын ХЕҰ-ға және ЭЫДҰ-ға кірістерді алмастыру деңгейіне жақындату;

- мүгедек баланы күтуші адамды әлеуметтік қамтамасыз ету деңгейін арттыру, бұл мүмкіндігі шектеулі баланы тәрбиелеу үшін неғұрлым қолайлы жағдай жасайды.

Бұл зерттеу ҚР БҒМ ҒК №АР05131637 ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыруды орындау үшін орындалды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Андерсен Л.Л. және басқалар. Ұзақ және салауатты өмір салтын қолдау үшін жұмыс орнындағы мүмкіндіктер арасындағы еңбек нарығындағы қатты теңсіздік: Үлкен еңбек ету өмірін зерттеу // Халықаралық экологиялық зерттеулер және қоғамдық денсаулық сақтау журналы. - 2019. - Т. 16. - №. 18. - С. 3264.
2. Бобровская О.Н. Ресейде және Еуропада қарттардың еңбек құқықтарын қамтамасыз етудің арақатынасы туралы // Геронтологиядағы жетістіктер. - 2019. - Т. 9. - №. 1. - С. 48-55.
3. Куттығалиева А.Р., Бурибаев Е.А., Кошпенбетов Б.М. Стандарты ОЭСР как инструменты улучшения национального социального и трудового права // Journal of actual problems of jurisprudence. - 2019. - Т. 1. - №. 89. - Б. 72-79.
4. Лебедева Л. Әлеуметтік-еңбек саласындағы цифрлық қайта құру: жаңа сын-қатерлер мен мүмкіндіктер // Мировая экономика и международные отношения. - 2019. - Т. 63. - №. 12. - С. 42-49.
5. Leinonen T. соавт. Зейнетақы тағайындау және зейнеткерлік жасқа дейінгі жағдайдағы еңбекке араласудағы әлеуметтік-экономикалық айырмашылықтар // Қартаю және қоғам. - 2020. - Т. 40. - №. 2. - С. 348-368.
6. McAllister A. соавт. Канада, Дания, Швеция және Ұлыбританиядағы егде жастағы ерлер мен әйелдердің жұмыспен қамтылу деңгейіндегі теңсіздік // BMC қоғамдық денсаулық сақтау. - 2019. - Т. 19. - №. 1. - С. 319.
7. OECDa (2017a), Building Inclusive Labour Markets in Kazakhstan: A Focus on Youth, Older Workers and People with Disabilities, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/9789264273023-en>.
8. OECDb (2017b), Preventing Ageing Unequally, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/9789264279087-en>.
9. OECD (2017c), Pensions at a Glance 2017: OECD and G20 Indicators, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/pension_glance-2017-en.
10. OECD (2018a), Working Better with Age: Korea, Ageing and Employment Policies, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/9789264208261-en>.
11. OECD (2018b), OECD Pensions Outlook 2018, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/pens_outlook-2018-en.
12. OECD (2018c), Ageing and Employment Policies: United States 2018: Working Better with Age and Fighting Unequal Ageing, Ageing and Employment Policies, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/9789264190115-en>.
13. OECD (2018d), Good Jobs for All in a Changing World of Work: The OECD Jobs Strategy, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/9789264308817-en>.
14. OECD (2019), Working Better With Age, Ageing and Employment Policies, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/c4d4f66a-en>.
15. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Сындарлы қоғамдық сұхбат - Қазақстанның тұрақтылығы мен гүлденуінің негізі» атты Қазақстан халқына жолдауы», 2-қыркүйек, 2019, http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana.

Zhagypar Zadyra
Master of Law
Senior Lecturer of Criminal Law Disciplines

Kukkozova Elmira
Master of Law
Senior Lecturer of Criminal Law Disciplines
Atyrau State University named after X. Dosmukhamedova
Atyrau city

THE ROLE OF THE CONSTITUTION IN THE DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY

Түйін. Бұл мақалада Конституцияның азаматтық қоғамды дамытудағы рөлі туралы айтылады. Азаматтық қоғамның қалыптасуы мен жұмыс істеуі мемлекет пен қоғамда нақты демократиялық конституциялық жүйе болған жағдайда ғана мүмкін болады. Авторлар конституциялық жүйе - бұл конституциялық нормалармен қатар, қолданыстағы әлеуметтік жүйенің әлеуметтік қатынастарының жекелеген түрлерін реттейтін конституциялық принциптер деп санайды.

Түйінді сөздер: Конституция, азаматтық қоғам, демократиялық конституциялық жүйе, нормалар мен принциптер, әлеуметтік қатынастар.

Резюме. В этой статье говорится о роли Конституции в развитии гражданского общества. Формирование и функционирование гражданского общества возможно только при условии существования в государстве и обществе реальной демократической конституционной системы. Авторы считают, что конституционный строй - это и конституционные нормы, и конституционные принципы, регулирующие определенные виды общественных отношений существующего общественного строя.

Ключевые слова: Конституция, гражданское общество, демократический конституционный строй, нормы и принципы, общественные отношения.

Summary. This article refers to the role of the Constitution in the development of civil society. The formation and functioning of civil society is possible only under the condition of the existence in the state and society of an actual democratic constitutional system. The authors consider that the constitutional system is both constitutional norms and constitutional principles governing certain types of social relations of the existing social system.

Keywords: Constitution, civil society, democratic constitutional system, norms and principles, social relations.

The formation and functioning of civil society is possible only under the condition of the existence in the state and society of an actual democratic constitutional system. However, as domestic practice in various countries shows, the constitutional system does not exist in every state. The presence of a constitution in the state does not mean at all that such a state can be considered constitutional and civil society [Козлова Е.И., Кутафин О.Е., 1995. с. 75].

After its collapse, many successor states of the USSR gained their independence, strengthened state sovereignty, while consolidating the principles of the constitutional system in their Constitutions, which, according to all criteria, comply with international legal human rights standards. But in real life state legal conditions it is very difficult to assert the existence of a democratic constitutional system in them. It is even more difficult to talk about the formation of civil society [Сапаралиев Г.С., 1998. с.149]

The terms "constitutional order", "foundations of the constitutional order" entered into scientific circulation, in legislative acts in the early 1990s.

Their appearance is mainly associated with the development and discussion of the Constitution of the Republic of Kazakhstan of 1993. With its adoption, these concepts began to act as the official name of one of the groups of public relations.

Despite the various interpretations and interpretations available in the domestic legal literature, the concept of "constitutional order" presupposes further theoretical research, especially in modern conditions of the formation of civil society in the Republic of Kazakhstan. Modern legal scholars have an ambiguous approach to the theoretical justification (definition) of this concept. Some authors define it as a system of dominant economic and socio-political relations in their constitutional form, embodying the sovereignty of the people, freedom and human rights and determining the essence of society as a whole. Others believe that the constitutional system is a system of constitutional relations, the subject of constitutional regulation. Yu.P. Eremenko in the concept of "constitutional order" also includes the prevailing ideological relations [Еременко Ю.П. 1982. с.18].

Many people believe that the constitutional system is both constitutional norms and constitutional principles governing certain types of social relations of the existing social system.

The greatest distribution and recognition as an important social and legal category of "constitutional order" was received during the preparation, development of the draft and the adoption of the 1993 Constitution of the Republic of Kazakhstan. In the process of preparing the draft Constitution of 1995, a new scientific doctrine was formulated, revealing the essence and content of the constitutional system of Kazakhstan, based on the following fundamental principles:

- priority of human rights and freedoms;
- separation of powers (legislative, executive, judicial);
- the rule of law and the rule of law;
- recognition of the diversity and equal security of all forms of ownership, including private ownership of land and natural resources;
- freedom of enterprise, fair competition;
- political diversity (pluralism of opinions), capable of taking into account the interests of various social strata of society.

So, what should be understood by the constitutional order?

To solve this issue, we turn to such well-known concepts as the state system and the social system. The state system covers: the form of government, the form of government, the political regime, that is, the organization of the state and the procedure for exercising state power. The organization of society, its organization includes the position of man and citizen, the system of economic activity, forms of ownership, political and ideological, religious and other foundations of society.

Now we turn to section 1 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan "General Provisions". Articles 1, 2 of the Constitution clearly proclaim the form of the Republic of Kazakhstan as a state; Art. 3 secures the ownership of all power in Kazakhstan by the people; Further, the mechanism for the implementation of state power is disclosed (Clause 4, Article 2). In other words, the device of the state is actually being established here, or, as it is commonly called, the state system, the organization of the state.

In paragraph 1 of Art. 1 of the Constitution proclaims the application of a person in society, it is established that a person, his life, rights and freedoms are the highest values of the state of the Republic of Kazakhstan. But the rights and freedoms of man and citizen are not elements of the state system, but the organization, structure of society. The same can be said about the relations regulated by p.p. 3, 5 Art. 5 and some other articles of the Basic Law of the Republic of Kazakhstan.

Therefore, the constitutional system is a form or method of organization of the state, which ensure subordination to its law and characterize it as a constitutional state [Сапарғалиев Г.С., 1998. с.46]

Thus, the constitutional system is a certain way of organizing the state, enshrined in its constitution. The concept of "constitutional order" integrates social relations into a single whole, which together form the state and social system or device, organization of the state and society.

Summarizing the above, we consider the definition justified: the constitutional system is a form of state organization based on the priority of individual rights and freedoms, the rule of the people, separation of powers, the rule of law, the diversity and equality of all forms of ownership, political and ideological pluralism guaranteed by the constitution in which the state, in the person of its bodies, is subordinated to law.

In other words, a system is recognized as constitutional, enshrining universal humanistic principles that comply with generally recognized international legal norms aimed at comprehensive protection of a person, his rights and freedoms, providing guarantees for their implementation.

The essence of the constitutional system is expressed in securing in the constitution and ensuring in law enforcement practice the totality of unshakable fundamental values that proclaim humane legal relations between a person, civil society and the state.

The formation of the actual constitutional system in any state in many respects depends on a number of factors:

- legal awareness and legal culture of society as a whole;
- the level of socio-economic development of society and the political regime;
- creating and providing guarantees for the implementation of the foundations of the constitutional system, enshrined in the fundamental law of the state, including the rights and freedoms of citizens, etc.

The 1995 Constitution of the Republic of Kazakhstan enshrined the political, economic and social changes that have occurred as a result of the reforms. In accordance with the Constitution of Kazakhstan, it is a legal, democratic, social, secular state in which democracy is recognized in various forms of its expression.

Of course, to consider Kazakhstan in modern conditions as a state subordinate to the law, in which all guarantees are provided that ensure the constitutionality of the existing system, would not be entirely objective, since the necessary conditions for their implementation have not yet been created

The constitutional system is not reduced to the fact of the existence of the constitution, but becomes reality only if there are two conditions: if the constitution is respected and if it is democratic. Such an interpretation of the constitutional system seems to us very justified, since the constitutional system is, first of all, a democratic system, which is characterized by a high level of actual democracy in society, the subordination of the state to law, political and ideological diversity, and comprehensive protection of the individual, ensuring its rights and freedoms, compliance

with the foundations of international law, etc. A means leading to the triumph of justice in all spheres of public relations, ensuring all constitutional rights and freedoms of citizens are a right, and the state in the person of state authorities is limited by the law.

It should be borne in mind that, in addition to the legal aspect, the concept of "constitutional order" presupposes the existence of social norms (in the areas of morality, ethics, culture, religion) in society, whose importance for the formation of civil society is undeniably great.

Moral and other social norms that have strengthened their position in society, recognized by him, help to implement legal requirements, as reflected in the principles of the constitutional system. Often they find their legal consolidation in normative legal acts of an imperative nature, turning into legal norms, the purpose of which is either to protect the rights and freedoms of citizens (in a democratic, constitutional state) or the interests of the ruling circles (social strata), which occupy a privileged position in society (in a state with an authoritarian or totalitarian political regime).

In section 1 of the 1995 Constitution of the Republic of Kazakhstan "General Provisions", the following principles were constitutionally enshrined: democracy, state sovereignty, rule of law, separation of powers into branches, social, secular nature of the state, republican form of government, priority of human and civil rights and freedoms, political and ideological pluralism, the economic basis of the state, local government, etc. It is the foundations of the constitutional system, despite their difference in the legal systems of different countries, and the idea of a political and social system in which there is.

What are the criteria for the constitutionality of a particular system? In our opinion, the following principles should be laid in the foundation of a democratic constitutional system:

- democracy, democracy of the electoral system (clauses 1, 2, article 3 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan);
- recognition and provision by the state of the priority of human and civil rights and freedoms, declaration of their highest value (Article 1);
- separation of powers and subordination of the state in the person of state authorities to law (Clause 4, Article 3);
- ideological and political pluralism (clause 1 of ar-

title 5);

- secular and social character of the state (Article 1);
- equal rights of men and women, nations and nationalities (Article 14);
- multi-layered economy, various forms of ownership and forms of managing (Clause 1, Article 6);
- freedom of entrepreneurship and other activities not prohibited by law (Article 26);
- recognition of local self-government as a form of exercising the power of the people on the ground (Article 89);
- activity of non-governmental entities (local government, public organizations, etc.).

Legal consolidation and actual enforcement of all these principles contributes to the formation of the rule of law and civil society, and, consequently, the establishment of a rule of law and order in it.

Thus, the above basic principles (the foundations of the constitutional system) of almost all of these countries are similar to each other, which makes it possible to recognize their universal universally recognized nature.

The recognition and legal consolidation of the universal principles of the constitutional system in the constitutions of the listed states is connected:

- Firstly, with the choice of a guideline for further social development along the path of democratization of all spheres of public life and the formation of a legal state and civil society on their basis;
- secondly, with the humanization of relations between the individual and the state;
- thirdly, with the need for further political socio-economic, cultural cooperation with each other, including on the protection of human rights and freedoms;
- Fourth, with the influence of an external factor (international law, international relations and national legal systems).

The influence of the international community and international law and legal systems of foreign states spread to the basic principles of the constitutional system and, first of all, to the system of organization of state power (new institutions appeared - the institution of the presidency, local government, etc.).

However, it should be borne in mind that any national legal system is distinguished by its inherent features that characterize the social and state structure. Consider this situation on the example of a number of modern democratic countries.

REFERENCES:

1. Козлова Е.И., Кутафин О.Е. Конституционное право России. - М., 1995. - 473 с.
2. Сапарғалиев Г.С. Конституционное право Республики Казахстан. - Алматы: Жеті Жарғы, 1998. с.149
3. Еременко Ю.П. Советская Конституция и законность. - Саратов, 1982. - 285 с.
4. Сапарғалиев Г.С. Конституционное право Республики Казахстан. - Алматы: Жеті Жарғы, 1998. с.46

УДК: 347.34

Иманбекова Маншук Мажитовнастарший преподаватель
кафедра юриспруденции
факультет социальных наук
Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясави**Турлыбеков Кайрат Аманжолович**старший преподаватель
кафедра юриспруденции
факультет социальных наук
Международный казахско-турецкий Университет имени Х.А.Ясави

КОНЦЕПЦИЯ ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОГО ТОЛКОВАНИЯ НОРМ СДЕЛКИ В ПРАВООТНОШЕНИЯХ ГРАЖДАНИНА В ОТНОШЕНИИ ЕГО НЕИМУЩЕСТВЕННЫХ АКТИВОВ

Түйін. Осы мақалада Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілерімен белгіленген ар-намысты, қадір-қасиетті және іскерлік беделді қорғау нормалары тұрғысынан мүлктік емес құқықтардың заңдық түсінігі мен мәні ашылады. Бұл ретте көрсетілген мүлктік емес құқықтардың тарылғанына қарамастан, Қазақстан Республикасы азаматының мүлктік емес құқықтарының жеке және басқа да сипаттамалары тұрғысынан неғұрлым мұқият негізгі құқықтық табиғатын ашатын көптеген нормаларды синтездеуге болатынын түсіну маңызды.

Түйінді сөздер: мәміле, казус, актив, фьючерс, резонанс, цессиар.

Резюме. В настоящем манускрипте раскрывается правовое понятие и сущность неимущественных прав с позиции определенного нормативно-правовыми актами Республики Казахстан нормы о защите чести, достоинства и деловой репутации. При этом важно понять, что даже исходя из указанных сужено неимущественных прав, можно синтезировать множество норм, которые бы раскрыли более тщательно основную правовую природу неимущественных прав гражданина Республики Казахстан с позиции его личностных и других характеристик

Ключевые слова: сделка, казус, актив, фьючерс, резонанс, цессиар.

Summary. This manuscript reveals the legal concept and essence of non-property rights from the position defined by the normative legal acts of the Republic of Kazakhstan, the norms on the protection of honor, dignity and business reputation. At the same time, it is important to understand that even based on these narrowed non-property rights, it is possible to synthesize a set of rules that would reveal more thoroughly the basic legal nature of non-property rights of a citizen of the Republic of Kazakhstan from the position of his personal and other characteristics

Keywords: transaction, incident, asset, futures, resonance, assignor.

ВВЕДЕНИЕ

Толкование норм относительно таковых личных неимущественных прав как честь, достоинство и деловая репутация в гражданском и гражданско-процессуальном законодательстве большинства стран принято понимать и рассматривать с позиции возмещения вреда. Однако, как показывает практика, таковое не приносит должных результатов при идентификации конкретных объемов возмещения. Во многом настоящее страдает по причине не правильного понимания объекта таковых прав. В исполнительной практике законодательных норм не хватает более детального и углубленного понимания, что представляет честь, достоинство или деловая репутация в комплексе или детально. Автоматически установившиеся нормы так же препятствуют творческому рассмотрению каждого элемента по отдельности.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Гипотетически ригидность современного права является серьезным тормозом в развитии детализирующей юриспруденции, так как предполагает определенные перемены только после изменения редакции законов. Правовые системы с функционирующим судебным прецедентом на сегодняшний день являются более гибкими и маневренными, ежели аналогия права. Настоящее подтверждается большим количеством успешно разрешенных дел в порядке медиации.

Общеизвестно, что наилучшим разрешением судебного дела является соглашение сторон. Тем не менее, в процессуальных делах о взыскании денежных средств за моральный вред, причиненный чести, достоинству или деловой репутации сложно представить две стороны, обоюдно договорившиеся о мировом соглаше-

нии. Настоящее обуславливается не полноценностью отраженных в законодательстве норм касательно самой идентификации, объектов и свойств неимущественных прав, в частности чести, достоинства и деловой репутации. Причиной тому служит разное понимание таких норм. Трактовка законодательных норм касательно чести, достоинства и деловой репутации на сегодняшний день в тексте положений изложены в общей форме, с акцентом на то, что они гарантируются государством, защищаются законом и возмещаются в финансовом эквиваленте. Однако самого понимания таких предложений не было, что делает настоящее крайне спорным вопросом при его правильном толковании. Тем не менее, то же самое гражданское законодательство предполагает иной путь трактовки процесса нарушения и процесса возмещения вреда причиненного чести, достоинству и деловой репутации в комплексе личных неимущественных прав как в целом, так и детально. Положения гражданского законодательства государственной территориальной единицы касательно сделки является наиболее выгодным способом идентификации элементов чести, достоинства и деловой репутации. В соответствии с общим положением о сделке, ее признают в качестве определенных конкретных действий или бездействий субъектов, независимо от того организация это или гражданин, которые в качестве своей основной цели ставят установление, изменение или прекращение гражданских прав и обязанностей. Настоящее положение является наиболее эффективным при идентификации нарушения и защиты чести, достоинства и деловой репутации [Tracey Caldwell., 2015, с.12].

Так классифицируя нарушение и защиту каждого элемента чести можно прийти к следующему мнению. Как упоминалось ранее в настоящих исследованиях были идентифицированы семь элементов чести в качестве цельного компонента. Этими элементами являются доблесть, честность, благородство, совесть, верность, бережливость и справедливость. Обладатель таких свойств при притеснении его прав на честь свободен в выборе защищать процессуально каждый из семи элементов чести по отдельности либо вместе. Помимо этого, на практике нередки и прецеденты, где нарушаются не все компоненты чести, а лишь некоторые. Таким образом, можно установить, что, нарушая один из компонентов чести лицо, нарушающее личное неимущественное право на честь, устанавливает для себя гражданские обязательства по возмещению такого вреда, что в принципе соответствует тексту положения о сделке. В соответствии с другим положением нормы гражданского законодательства государственной территориальной единицы трактуются в соответствии с буквальным значением их словесного выражения

[Ying Wang..., 2015, с.89]. Руководствуясь именно этой нормой гражданского законодательства можно классифицировать каждый компонент чести по отдельности.

Нарушение доблести можно характеризовать и классифицировать в соответствии с установленной формулой, в которой лицо, нарушающее личное неимущественное право на честь другого лица, устанавливает гражданское обязательство по возмещению морального вреда по совершенному правонарушению. Далее, на новый уровень правоотношение переводит возражение лица, чье право на честь было ущемлено. Это можно понимать, как изменение прав и обязательств. По решению суда требование лица, чье право на честь было нарушено опровергнуть таковые требования и/или возместить причиненный моральный ущерб признается в качестве завершения правоотношений. Нарушение честности так же можно воспринимать в соответствии с концепцией сделки, в которой определенный субъект ставит под сомнение таковое личное неимущественное качество другого субъекта как честность в комплексе чести. При этом для полноценного нарушения этого права ему требуется это совершить в открытой форме посредством применения механизмов средств массовой информации, посредством указания этого в документах либо в банально-бытовых правоотношениях. Так, совершая таковой поступок, лицо устанавливает для себя латентные обязательства по возмещению такого неимущественного вреда и/или опровержения порочащих сведений. Следующим этапом такого конфликта является оспаривание действий или бездействий этого лица другим лицом, чьи интересы были нарушены. Настоящее изменяет обязательства и права.

В конечном итоге при удовлетворении или неудовлетворении судом требований лица, чьи неимущественные права были нарушены, правоотношения принято считать прекращенными. Нарушение благородства так же можно анализировать в соответствии с концепцией сделки, в которой лицо, нарушающее личное неимущественное право на честь другого лица, устанавливает гражданское обязательство по возмещению морального вреда по совершенному правонарушению [Ron Berger..., 2015, с.454]. Далее, на новый уровень правоотношение переводит возражение лица, чье право на честь было ущемлено. Это можно понимать, как изменение прав и обязательств. По решению суда требование лица, чье право на честь было нарушено опровергнуть таковые требования и/или возместить причиненный моральный ущерб признается в качестве завершения правоотношений. Нарушение честности так же можно признать в качестве ущемленного элемента личного неимущественного права на

честь. Так, в соответствии с установленной системой, ставя под сомнение честность другого человека в комплексе прав на честь, гражданин, нарушивший такое право создает и устанавливает обязательства по возмещению такого вреда. Эти же правоотношения изменяются в соответствии с легитимными действиями одного из этих субъектов. Прекращаются они так же действиями субъекта по защите своих прав или бездействиями субъекта по их защите. Настоящее так же соответствует концепции сделки, принятой в гражданском законодательстве государственной территориальной единицы. Нарушение совести принято воспринимать в качестве неправомерных действий одного субъекта заключающихся в сомнении в совести другого субъекта. При физической фиксации таковое признается в качестве установления правоотношений по ущемлению личных неимущественных прав, касающихся чести [Axel Dreher..., 2015, с.346]. Изменение таковых отношений заключается в переводе таких правоотношений на новый уровень через опровержение или оспаривание. Результат таковых правоотношений и является прекращением прав и обязательств в комплексе. При этом для лица доказывающее ущемление своего права требуется доказать нематериальный ущерб в материальной форме для взыскания материальных средств. Нарушение верности так же можно рассмотреть с позиции сделки. Первая фаза выражается в установлении прав и обязательств по ущемлению элементов личного неимущественного права, выраженного в чести. Вторая фаза наступает после оспаривания такового в процессуальном либо досудебном порядке, что характерно называть изменением гражданских прав и обязательств. Заключительной фазой является прекращение прав и обязательств по защите элемента верности и прекращением обвинения в сомнении в верности. Нарушение бережливости, как и все остальные, подлежит рассмотрению с позиции концепции сделки. Первый этап выражен в установлении прав и обязательств по ущемлению элементов личного неимущественного права, выраженного в чести. Вторая фаза наступает после оспаривания такового в процессуальном либо досудебном порядке, что характерно называть изменением гражданских прав и обязательств. Заключительной фазой является прекращение прав и обязательств по защите элемента бережливости и прекращением обвинения в сомнении в бережливости [Santi Owen..., 2015, с.229]. Нарушение справедливости. В соответствии с уже приведенной правовой аксиомой является правоотношением, которое вполне может быть приравнено к рассмотрению его элементов с позиции сделки, в силу того, что конкретные действия или бездействия такового элемента прямо или косвенно сопря-

жены с элементами сделки. Первый элемент, более известный как установление гражданских прав и обязанностей предполагает собой само нарушение таковых личных неимущественных прав элемента такого компонента как честь непосредственно путем опубликования или презентации в средствах массовой информации, указания в документе или в банально-бытовых правоотношениях. Второй элемент более известный как изменение гражданских прав и обязанностей носит переменчивый характер, так как представляет определенного рода переход, где субъект переводит акцент правоотношений с одного русла на другое. Настоящее так же находит отражение в тексте положения гражданского законодательства государственной территориальной единицы относительно концепции сделки, так как прямо или косвенно определяет изменение гражданских прав и обязанностей. Заключительной стадией таковых правоотношении является прекращение прав и обязательств, вызванных конкретным действием или бездействием. Относительно правоотношений со сделкой в качестве настоящей заключительной фазы признается опровержение порочащих сведений, возмещения убытков по нематериальным активам и прекращения производства. Таким образом заканчивая аксиому можно предположить, что положения гражданского законодательства касательно понятия сделки и положения того же гражданского законодательства относительно защиты чести достоинства и деловой репутации идентичны хотя бы косвенно. То есть в настоящих правоотношениях обвинение одного лица в несправедливости действий другого лица признается в качестве ущемления личного неимущественного права элементов чести. Оспаривание же такового признается в качестве изменения гражданских прав и обязательств. Результат процессуальных и досудебных действий является завершающей стадией таковых правоотношений, которые прекращают гражданские права и обязательства [Emanuele Isidori..., 2015 с.686].

Нарушения неимущественных прав на достоинство так же актуально для разбора по компонентам. Так как настоящее представляет внутреннее отношение самого субъекта относительно собственных характеристик. Являясь тонким и деликатным вопросом настоящее особенно подлежит правовой защите по элементам, так как каждый элемент имеет важное значение при рассмотрении уровня ущерба достоинству, как к личному неимущественному праву в комплексе имущественных прав, выделенных гражданским законодательством государственной территориальной единицы. Нарушение самоуважения. Настоящее так же регулируется приведенной аксиомой, которая позволяет рассматривать детально идентичность двух правовых положений

гражданского законодательства государственной территориальной единицы. В соответствие с уже приведенной правовой аксиомой настоящее предполагается в качестве правоотношения, которое подлежит приравнению и рассмотрению каждого из существующих элементов с позиции сделки, так как конкретные действия или бездействия такого элемента напрямую или частично касаются элементов самой сделки. Самое начало таковых правоотношений известно в качестве как установления гражданских прав и обязанностей, что в конечном итоге предполагает собой само нарушение таковых личных неимущественных прав элемента такого компонента как достоинство путем опубликования или презентации в средствах массовой информации, указания в документе или в банально-бытовых правоотношениях. Следующий этап таковых правоотношений более известен как изменение гражданских прав и обязанностей, что носит переменчивый характер, в силу того, что предполагает определенного рода переход, в котором субъект переводит акцент правоотношений с одного направления на другое. Настоящее так же находит отражение в тексте положения гражданского законодательства государственной территориальной единицы относительно концепции сделки, так как прямо или косвенно определяет изменение гражданских прав и обязанностей. Конечным периодом таковых правоотношений является прекращение прав и обязательств, в связи с конкретным действием или бездействием. В части правоотношений, связанных со сделкой в качестве настоящей конечной стадии, признается опровержение порочащих сведений, возмещения убытков по нематериальным активам и прекращения производства [Michelle E. Carreon., 2015, с.19]. Таким образом заканчивая аксиому можно предположить, что положения гражданского законодательства касательно понятия сделки и положения того же гражданского законодательства относительно защиты чести достоинства и деловой репутации идентичны хотя бы косвенно. Таким образом, самоуважение есть определенного рода величина элементов достоинства, которое непосредственно влияет на полноценность достоинства как компонента личных неимущественных правоотношений субъектов. Нарушение верности ценностям. На сегодняшний день динамично меняющееся общество прагматичных интересов предполагает собой разность приоритетов в ценностях, что ставит верность таковым ценностям и приоритетам особое первое место в индивидуальном личностном плане. В соответствие с уже приведенной правовой аксиомой настоящее выражает правоотношения, которые целесообразнее рассматривать, используя его элементы с концепции сделки, так как конкретные

действия или бездействия такого компонента полностью или частично взаимосвязаны с элементами сделки. Начальный компонент таковых правоотношений, отраженный законодательно как установление гражданских прав и обязанностей описывает само нарушение таковых личных неимущественных прав части такого компонента как честь через опубликование или презентацию в средствах массовой информации, указания в документе или в банально-бытовых правоотношениях. Следующий элемент, приведенный в гражданском и гражданско-процессуальном законодательстве государственной территориальной единицы в качестве изменения гражданских прав и обязанностей носит изменчивый тип, в силу того, что представляет определенного рода переход, в котором субъект переводит акцент правоотношений с одной точки на другую [Ann Marie Ryan., 2015, с.162]. Следовательно, приведенное тоже находит начало в тексте положения гражданского законодательства государственной территориальной единицы относительно концепции сделки, так как прямо или косвенно определяет изменение гражданских прав и обязанностей. Последним этапом этих правоотношений является прекращение прав и обязательств, вызванных конкретным действием или бездействием. Относительно правоотношений со сделкой в качестве настоящей заключительной фазы признается опровержение порочащих сведений, возмещения убытков по нематериальным активам и прекращения производства. Таким образом заканчивая аксиому можно предположить, что положения гражданского законодательства касательно понятия сделки и положения того же гражданского законодательства относительно защиты чести достоинства и деловой репутации идентичны хотя бы косвенно. Соответственно таковое умаление личных неимущественных качеств как нарушение верности ценностям есть удар не только по достоинству гражданина, но и общей самооценке в обществе. Нарушение уверенности в правоте [Chad Posick..., 2015, с.195]. Настоящий элемент больше предполагает уверенность лица, чьи неимущественные права достоинства нарушаются в правдивости своих словесных выражений. В соответствие с уже приведенной правовой аксиомой является правоотношением, которое вполне может быть приравнено к рассмотрению его элементов с позиции сделки, в силу того, что конкретные действия или бездействия такого элемента прямо или косвенно сопряжены с элементами сделки. Первый элемент, более известный как установление гражданских прав и обязанностей предполагает собой само нарушение таковых личных неимущественных прав элемента такого компонента как честь непосредственно путем опубликования или презентации в средствах

массовой информации, указания в документе или в банально-бытовых правоотношениях. Второй элемент более известный как изменение гражданских прав и обязанностей носит переменчивый характер, так как представляет определенного рода переход, где субъект переводит акцент правоотношений с одного русла на другое. Настоящее так же находит отражение в тексте положения гражданского законодательства государственной территориальной единицы относительно концепции сделки, так как прямо или косвенно определяет изменение гражданских прав и обязанностей. Заключительной стадией таковых правоотношении является прекращение прав и обязательств, вызванных конкретным действием или бездействием [Henrik Gutzon Larsen..., 2015, с.29]. Относительно правоотношений со сделкой в качестве настоящей заключительной фазы признается опровержение порочащих сведений, возмещения убытков по нематериальным активам и прекращения производства. Таким образом заканчивая аксиому можно предположить, что положения гражданского законодательства касательно понятия сделки и положения того же гражданского законодательства относительно защиты чести достоинства и деловой репутации идентичны хотя бы косвенно. Таким образом, уровень негативного воздействия на качество словесного элемента подлежит определенного уровня гражданско-правовой ответственности в соответствии с действующим законодательством государственной территориальной единицы в контексте возмещения материального ущерба по нематериальным неимущественным правам в финансовом эквиваленте [Katarzyna Szczepańska-Woszczyna., 2015, с.403]. Нарушение критичности. Общечеловеческий гуманный поведенческий стереотип предполагает в определенной степени самокритику. Воспрепятствование таковой естественной необходимости

гражданина так же может предполагать определенную гражданско-правовую ответственность для нарушившего лица [Сулейменова М.К., 2007. С. 102].

Как уже было описано в приведенной правовой аксиоме таковое так же является правоотношением, которое вполне может быть приравнено к рассмотрению его элементов с позиции сделки, так как конкретные действия или бездействия этого элемента прямо или косвенно сопряжены с концепцией сделки в тексте гражданского законодательства государственной территориальной единицы [Менглиев Ш.М., 2004. С. 202.].

Таковой анализ начинается с элемента, более известного в качестве установления гражданских прав и обязанностей, которое предполагает само нарушение таковых личных неимущественных прав элемента такого компонента как достоинство путем опубликования или презентации в средствах массовой информации, указания в документе или в банально-бытовых правоотношениях. Следующий этап более известен как изменение гражданских прав и обязанностей и носит переменчивый характер, так как представляет определенного рода переход, где субъект сменяет внимание с одних правоотношений на другие.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение к настоящей статье, можно обозначить, что настоящее так же находит отражение в тексте положения гражданского законодательства государственной территориальной единицы относительно концепции сделки, так как прямо или косвенно определяет изменение гражданских прав и обязанностей. Последним этапом этих правоотношении является прекращение прав и обязательств, вызванных конкретным действием или бездействием.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Tracey Caldwell, Hacktivism goes hardcore, Original research article, Network Security, Volume 2015, Issue 5, May 2015, Pages 12-17,
2. Ying Wang, Raymond K.H. Chan Autonomy and control: The struggle of minban schools in China, Original research article, International Journal of Educational Development, Volume 45, November 2015, Pages 89-97,
3. Ron Berger, Avi Silbiger, Ram Herstein, Bradley R. Barnes Analyzing business-to-business relationships in an Arab context, Original research article, Journal of World Business, Volume 50, Issue 3, July 2015, Pages 454-464,
4. Axel Dreher, Heiner Mikosch, Stefan Voigt Membership has its Privileges – The Effect of Membership in International Organizations on FDI, Original research article, World Development, Volume 66, February 2015, Pages 346-358,
5. Santi Owen, Kerry Carrington Domestic violence (DV) service provision and the architecture of rural life: An Australian case study, Original research article, Journal of Rural Studies, Volume 39, June 2015, Pages 229-238,
6. Emanuele Isidori, Mirca Benetton Sport as Education: Between Dignity and Human Rights, Open

access, Original research article, Procedia - Social and Behavioral Sciences, Volume 197, 25 July 2015, Pages 686-693,

7. Michelle E. Carreon, Valentine M. Moghadam "Resistance is fertile": Revisiting maternalist frames across cases of women's mobilization, Original research article, Women's Studies International Forum, Volume 51, July–August 2015, Pages 19-30,

8. Ann Marie Ryan, Jennifer L. Wessel Implications of a changing workforce and workplace for justice perceptions and expectations, Original research article, Human Resource Management Review, Volume 25, Issue 2, June 2015, Pages 162-175

9. Chad Posick, Laurie A. Gould On the general relationship between victimization and offending: Examining cultural contingencies, Original research article, Journal of Criminal Justice, Volume 43, Issue 3, May–June 2015, Pages 195-204,

10. Henrik Gutzon Larsen Geopolitics on trial: politics and science in the wartime geopolitics of Gudmund Hatt, Original research article, Journal of Historical Geography, Volume 47, January 2015, Pages 29-39,

11. Katarzyna Szczepańska-Woszczyna Responsible Leadership Contribution to Human Resource Management - A Study of CSR-HR Interface, Open access, Original research article, Procedia Economics and Finance, Volume 34, 2015, Pages 403-409,

12. Право и собственность. Под ред. Сулейменова М.К.: Алматы: Жети Жаргы. 2007. С. 102.

13. Менглиев Ш.М. Имущественные права как объект права и правоотношения. Гражданское законодательство. Статьи. Комментарии. Практика. Вып. 20. Алматы: ЮРИСТ, 2004. С. 202.

Ищанова Гульнар Тулемисовна

к.ю.н., доцент ВАК РК

кафедра социально-гуманитарных наук
Университет международного бизнеса
г. Алматы, Казахстан**Калиева Гульмира Садуакасовна**

к.ю.н.

кафедра социально-гуманитарных наук
Университет международного бизнеса
г. Алматы, Казахстан

КАЗАХСТАН КАК ЗОНА СТОЛКНОВЕНИЯ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ИНТЕРЕСОВ МОГУЩЕСТВЕННЫХ ГОСУДАРСТВ

Түйін. Бұл мақалада авторлар Ресей, АҚШ және Қытай сияқты мемлекеттердің. Орталық Азиядағы геосаяси мүдделерінің қақтығысын қарастырады. Авторлар осы тұрғыдағы Қазақстанның жағдайын талдайды. Орталық Азия аймағындағы аймақтық қауіпсіздіктің кейбір аспектілеріне баға беріледі.

Түйінді сөздер: қауыпсыздық, Казахстан, регион, Ресей, Кытай, АҚШ.

Резюме. В настоящей статье авторами рассматриваются вопросы столкновения геополитических интересов в Центральной Азии таких держав, как Россия, США и Китай. Авторы анализируют положение Казахстана в данном контексте. Дана оценка некоторым аспектам региональной безопасности в центрально-азиатском регионе.

Ключевые слова: безопасность, Казахстан, регион, Россия, Китай, США

Summary. In this article, the authors consider the clash of geopolitical interests in Central Asia of such powers as Russia, the United States and China. The authors analyze the situation of Kazakhstan in this context. An assessment is given of some aspects of regional security in the Central Asian region.

Keywords: China, region, Kazakhstan, Russia, security, USA.

Распад СССР как мощной биполярной структуры и образование новых государств привели к качественным и количественным изменениям в центрально-азиатском регионе, геополитическая трансформация евразийского пространства в начале 1990 х годов породила новые и вызвала к жизни старые угрозы в Центральной Азии.

Именно от слаженности совместных действий, взаимопонимания, заинтересованности в получении гарантии своей безопасности зависит как в будущем сложится политическая ситуация как в регионе, так и в отдельно взятой стране, как мы будем реагировать на эти вызовы. В данном контексте на первый план мы выдвигаем расположение государств, где учитываем следующее: отдаленность от центров высоких технологий; наличие кризисных, опасных зон в био-, этно-, нарко-, террористических и экстремистских угрозах; наличие зон, находящихся на стадии перманентной социально-экономической трансформации; существование развитых коммуникационно-транзитных территорий государств региона; неравномерная заселенность территорий, позволяющая скрываться различным преступным группировкам и формированием; наличие богатых месторождений природных ресурсов, имеющих стратегическое значение

в мировом масштабе; давление со стороны сильных государств на культурно-экономическое и политическое развитие региона.

Если сложить воедино все вышеуказанные составляющие, получится единая картина места и роли центрально-азиатских государств в геополитической системе мира и понимание интереса ведущих держав к данному региону.

По результатам проведенного исследования, которые изложены в работе Чукаловой Р.Р., наибольший процент опрошенных в регионе Центральной Азии выделяет такие риски, как: наркотрафик; терроризм; религиозный экстремизм; проблемы обеспечения водой; техногенные катастрофы; нелегальная миграция [Чукалова Р.Р., 2020]. Мы сюда можем добавит столкновение интересов мировых держав.

Казахстан всегда выступал своеобразной буферной зоной, расположившись между двумя мировыми державами – Россией и Китаем и, в свою очередь, весь центрально-азиатский регион невольно выполняет функцию защиты Казахстана от внешних угроз. Так исторически сложилось, поэтому для нашей страны в первую очередь важнейшим приоритетом является во внешней политике мирное сосуществование с приграничными странами. С другой стороны, общие

границы цепочкой выстраивают ряд проблем, связанных с наркотрафиком, терроризмом и экстремизмом. Россия со своей стороны желает сохранить свое влияние на Каспийском море и проявляет интерес к приграничным зонам с Казахстаном, где живут ее соотечественники, что также не нельзя не учитывать.

Как со стороны северного соседа, так и со стороны восточного соседа могут появиться иностранные военные базы рядом с казахстанской границей, могущие привести к вооруженной эскалации. Общность границ заставляет Казахстан делать ставку на то, что центрально-азиатские страны будут долговечным партнерами во всех направлениях жизнедеятельности: политики, экономики, военной сфере, так как без совместных усилий нельзя говорить о незыблемости границ и региональной безопасности.

Однако имеется и другая сторона медали, так как каждая центрально-азиатская страна суверенна и сама определяет приоритеты своей внешней политики, плюс к этому уровень экономического развития стран данного региона весьма различен и вес на политической мировой арене также не равнозначен. Чем слабее страна в экономическом и политическом плане, тем более сильнее давление на нее извне. Проявление интереса к таким странам со стороны экономически сильных государств объясняется их стремлением создать гарантийный механизм своих прямых инвестиций в экономику центрально-азиатских стран, что в итоге приводит к установлению своеобразного прямого «протектората» с их стороны. Следствием таких инвестиционных вливаний и бесконтрольной продажи природных ресурсов ведет к определенным рискам, формированию не конкурентоспособной экономики и общества в частности и во всем регионе в целом.

Несомненно, одно из ключевых позиций в исследуемом нами регионе занимает Китай, который благодаря выгодному геополитическому положению, развитой и прогрессирующей мощной экономике, на сегодня проявляет нескрываемый интерес к Казахстану, Кыргызстану, Узбекистану, Таджикистану и Туркменистану. Несомненные выгоды от такого партнерства дает мощный импульс активному взаимодействию Китая с вышеуказанными странами, особенно через финансовые рычаги. Для постсоветских стран центрально-азиатского региона такое сотрудничество несет широкие возможности, но и более определенные риски, так как они значительно уступают по своему потенциалу своему восточному соседу. Китай заинтересован прежде всего в природных ресурсах данных азиатских стран и, таким образом создается угроза существованию самого государства и на первый план выходит проблема национальной безопасности. Поэтому важно уметь проводить полити-

ку «золотой середины», балансировать между противоречивыми последствиями, связанные в первую очередь с потребностями стран центральной Азии в региональной экономической интеграции.

Для Китая, который может потенциально проявить свои политические и экономические амбиции и создать угрозу независимости для азиатских постсоветских стран, центрально-азиатский регион привлекателен в силу богатства природных ресурсов, а именно запасы нефти и газа в Казахстане, доступ к которым Китай стремится подучить и на сегодня весьма успешно. Растущая мощь экономики восточного соседа требует от нее ввоза энергоемких ресурсов (электроэнергия, углеводороды и т.д.). Потому, наверное, именно Казахстан вызывает огромный интерес у Китая, так как казахстанская земля богата полезными ископаемыми и энергоресурсами с одной стороны, также Казахстан удобен в плане транспортировки этих самых ресурсов из-за общности границ. И, наконец, Китай внимательно следит за внутривнутриполитическим и экономическими проблемами, имеющие место быть на сегодня, используя и обращая их в свою пользу. Например, демпингуя цены на свои товары, ввозимые в страны центрально-азиатского региона, то есть китайские товары самые дешевые благодаря их огромным объемам в рамках товарооборота. В Казахстане нет такого экономического потенциала и оборота товаров, последние производятся в малых количествах, что отражается на их себестоимости, то есть они намного дороже аналогичных китайских товаров. Как следствие, китайские товары все шире внедряются, например, в Казахстан. Китай также плотно внедрился и в промышленное и сельскохозяйственное производство Казахстана, тем самым китайцы создают себе выгодные условия пребывания в стране, особенно в экономической сфере, кроме того настаивают на долгосрочной аренде казахстанских земель. Тоже самое и в России, где на условиях долгосрочной аренды сданы Китаю земли на Дальнем Востоке и Сибири.

США также проявляют свой интерес к странам Центральной Азии, причем заявляют об этом по-американски прямо и открыто, не скрывая своих намерений под лозунгом «Большой Центральной Азии» (американский проект) для Европы и США. Это было озвучено еще лет 15 тому назад, во время визита К. Райс в Казахстан [Визит Кондолизы Райс в Казахстан оправдал прогнозы экспертов / <https://rus.azattyq.org/a/1180539.htm>, 2020]. Во время выступления было озвучено, что Казахстан – это платформа для решения стратегических задач американцев и они придают этому особое значение, то есть речь идет о расширении сферы американского влияния в центрально-азиатском регионе,

где Казахстан занимает выгодное геополитическое положение. Касательно американского проекта в отношении стран Центральной Азии, то ее поддержала также Япония, пожелавшая провести его в рамках сотрудничества «Диалог Япония- ЦА» (ДЯЦА) (японский проект) и летом 2006 года была проведена вторая встреча, где учувствовал также Афганистан, поступило также предложение о присоединении к данному проекту Пакистана.

Европейские государства тесно взаимосвязаны с США и, следовательно, американский проект можно позиционировать как американский проект, если быть точнее, в их позиции принципиальных расхождений нет, а, имеющиеся различия не носят существенного характера. Представленная в 2007 году ЕС программа сотрудничества с Центрально-азиатским регионом практически идентична американскому проекту [Европейский Союз и Центральная Азия: новое партнёрство в действии https://www.consilium.europa.eu/media/30829/ru-strategyasia_int.pdf, 2020].

Позиция стран ЕС сводится к координирующей роли, имеющей конечной целью активизацию таможенного досмотра, так как ЕС стремится к запрету употребления психотропных веществ, сокращению криминала в приграничной полосе, к борьбе с незаконным оборотом наркотических средств. Поэтому центральная Азия была на официальном уровне заявлена как стратегически важный регион для стран ЕС с точки зрения из безопасности, стабильности и получения выгоды от инвестиционных вложений.

Таким образом, интерес к Центральной Азии с политической и экономической позиций со стороны развитых и могущественных стран мира был, есть и будет всегда. Задача стран центрально-азиатского региона – не потерять свой суверенитет, исторические особенности, традиции, обычаи и устои. Это касается и Казахстана, поэтому основным инструментом сохранения нашей государственной целостности является заключение действенных двусторонних и многосторонних договоров с иностранными государствами, постоянное членство в международных универсальных и региональных организациях, таких как ООН, СНГ, ШОС, ОДКБ. Наиболее важным направлением для Казахстана в данном контексте является сотрудничество с РФ, США и Китаем.

Казахстан, благодаря своему уникальному геополитическому расположению, имеет мощный потенциал для создания транспортных путей сообщения, связывая два континента – Азию и Европу, разработка таких международных транспортных проектов позволит Казахстану трансформировать свое естественное преимущество в реально-интеграционное, благодаря которой Казахстан активно включится в

систему грузовых перевозок. Использование наземного транспорта между Европой и Китаем через Казахстан уменьшит расстояние в 3,5 раза, по сравнению с морским путем. В будущем возможно использование трубопровода как средства перемещения товаров, багажа и пассажиров в рамках проекта «Hyperloop» Илона Маска [Hyperloop, <https://rb.ru/longread/hyperloop>, 2020].

Мы полагаем, что для Казахстана среди страновых и региональных приоритетов на первом месте выступает Китай, на втором месте Центрально-азиатский регион, на третьем месте – страны СНГ.

Решение актуальных проблем региональной безопасности требует от нашей страны прагматических решений, где внутренняя стабильность на первом месте, что обеспечивается за счет создания так называемого «пояса безопасности», что свидетельствует о заинтересованности в сотрудничестве с соседними странами в реализации совместных мер касательно возможных рисков и опасностей современности.

Категория «риск» наиболее самое обсуждаемое на сегодняшний день в любом контексте, что позволяет понять ее природу и способы, средства противостояния им. Он везде, при принятии выбора, решения проблемы, оказывает влияние на будущее, не правильное его понимание ведет как к глобальным, так и локальным потерям, например, таких как, исчезновение культуры, общности, национальной идентичности и т.д. Нельзя сказать, что центрально-азиатский регион молодой в плане цивилизации, так как имеет многотысячелетнюю историю, однако государства как субъекты международно-правовых отношений, сравнительно молоды, поэтому для них присущи разноплановое развитие, на различных этапах сотрудничества наблюдаются как спады, так и усиление сотрудничества при возникновении общих угроз и рисков.

В связи с вышеизложенным обратимся к теории Барри Бузана о региональной безопасности, дающая возможность проанализировать исследуемую тему с учетом внешних и внутренних факторов. На самом деле в Центральной Азии на сегодня внешние и внутренние аспекты проблем региональной безопасности настолько перепилились, что недооценивание хотя бы одного из них в политике, так и в аналитике, грозит серьезными последствиями. Б. Бузан считает, что комплекс предпринимаемых мер обеспечения безопасности в регионе должен состоять как минимум из двух и более государств, территориально связанных друг с другом, соответственно объединенные общностью необходимости самосохранения, которое в свою очередь оказывает влияние на общество. Такие взаимоотношения строятся на доверии и равном партнерстве, система взаимной зависимости должна быть

достаточно глубокой и прочной, но, при этом не носит постоянный характер [Бузан Б., 2020]. Исходя из теории нового регионализма Б. Бузана, центрально-азиатский регион, включающий в себя пять государств, соответствует вышеизложенному критерию и представлен территориально взаимозависимыми в области безопасности государствами. При этом отметим, что страны центрально-азиатского региона сотрудничают не только друг с другом, но заинтересованы в сотрудничестве и с другими странами, не входящими в данный регион. Сотрудничество

между государствами есть необходимая форма международного общежития.

Таким образом, Республика Казахстан не может быть не заинтересована в сотрудничестве как на международном уровне, так и на уровне Центрально-Азиатских государств в вопросах национальной безопасности. На сегодня, наша Республика принимает деятельное участие и активное обсуждение в решении этих вопросов, что видно из принимаемых действий и инициатив главы нашей Республики.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Чукалова Р.Р. Военно-политическое сотрудничество Республики Казахстан со странами СНГ в свете новых вызовов. Автореферат дисс...на соискание уч. степени доктора (PhD) // https://www.apa.kz/download/dissert/Chukalova/Dissert_Chukalova.pdf. (дата обращения 20.04.2020)
2. Визит Кондолизы Райс в Казахстан оправдал прогнозы экспертов / <https://rus.azattyq.org/a/1180539.htm> (дата обращения 11.05.2020)
3. Европейский Союз и Центральная Азия: новое партнёрство в действии / https://www.consilium.europa.eu/media/30829/ru-strategyasia_int.pdf (дата обращения 17.05.2020)
4. Hyperloop - скорое будущее или безумная мечта Илона Маска? / <https://rb.ru/longread/hyperloop> (дата обращения 20.05.2020)
5. Бузан Б. Копенгагенская школа исследований мира: основные концепции / https://studme.org/180031/politologiya/teorii_mira_regionalnoy_bezопасnosti (дата обращения 22.05.2020)

Karataeva Aygul

Candidate of Jurisprudence, associate professor
Department of the Theory and History of State and Law, Constitutional and Administrative Law
Law Faculty
Al-Faraby KazNU

Berdiyarova Zhamilya

Candidate of Jurisprudence, associate professor
Department of Civil, labor and environmental law
Law Faculty
L.N. Gumilyov ENU

THE ETHICAL CULTURE AND LEGAL CULTURE CIVIL SERVANTS AS TO BASIS OF ANTICORRUPTION CULTURE

Түйін. Жұмыста сыбайлас жемқорлыққа қарсы құқықтық мәдениеттің мазмұндық тұстары ашылып, қарастырылады. Сонымен қатар, құқықтық мәдениеттің және құқықтық тәрбиенің арақатынастары және ерекшеліктері талданып, жан жақты зерттелінеді.

Сондай ақ мақаланың авторы мәдениет пен өркениеттің қалыптасуы мен дамуына аса назар бөледі. Автордың қол жеткізген нәтижелері мен қорытындыларын қазақстандық құқықтық мәдениеттің қалыптасуы мен дамуына, қоғамның құқықтық санасын арттыруға, қоғамның құқықтық тәрбиесін көтермелеуге ісінде қолдануға болады.

Түйінді сөздер: құқықтық мәдениет, құқықтық өркениет, құқықтық тәрбие, мемлекет, мемлекеттік орган, мемлекеттің қызметі.

Резюме. В работе рассматриваются содержательные стороны антикоррупционной правовой культуры. Также в работе всесторонне исследуются соотношение и особенности правовой культуры и правового воспитания.

В работе также особое внимание уделяется на формирование и развитие таких феноменов как культура и цивилизация. Основные выводы и положения автора могут быть использованы в формировании и развитии правовой культуры, в повышении правосознания и правового воспитания казахстанского общества.

Ключевые слова: правовая культура, правовая цивилизация, правовое воспитание, государство, государственная служба.

Summary. The paper considers the substantive part of the anticorruption legal culture. Also in the paper comprehensively researched and the relation to the legal culture and legal education. The paper also focuses on the formation and development of such phenomena as culture and civilization. The main conclusions and points the author may be used in the formation and development of legal culture, to increase the legal awareness and legal education of Kazakh society.

Keywords: legal culture, legal civilization, legal education, the state, the public authority, the activities of the State.

Kazakhstan and international experience of combating corruption shows that the use of some legal measures is not enough to successfully combat this negative.

At the present stage of the development of the rule of law and civil society, the improvement of the public service institution and the enhancement of the ethical and legal culture of the civil servant is an important and urgent problem.

Transformations taking place in the system of public service of the Republic of Kazakhstan can be developed only in conditions of comprehensive and effective legislative support and increasing the legal awareness and legal culture of a civil servant.

Observance of culture, ethics, morality and moral values should always be manifested, not only in the state structure, but also in society.

Culture as a whole is the totality of the spiritual and material achievements of society. It represents the social and progressive creative activity of an individual in various spheres of being and consciousness, is the unity of the processes of creating values, norms for the development of cultural heritage.

As Professor Ibraeva A.S. "Legal culture, as well as any other kind of culture, is subject to estimates. Hence it seems possible to talk about the role of law in the formation of a high culture with an orientation toward an average level and overcoming a low level. Of course, the estimates will be relative. Different people, different communities of people, political parties, persons in power, and the opposition can assess cultural achievements in the state and legal sphere. Both from the subjective and the objective side, there are serious obstacles in achiev-

ing unity of interpretation of legal phenomena as cultural gains. Nevertheless, these obstacles are surmountable. History has already developed some generalized criteria for determining the level of culture, and on this basis, an opportunity is created to determine the main directions for raising the legal culture, including through the law. These include: the formation of a sense of law and the rule of law; mastering the achievements of logical and legal thinking; improvement of legislation; increasing the volume and qualitative improvement of law-abiding behavior; improvement of jurisdictional and other law enforcement activities; separation of powers of legislative, executive and judicial institutions; study of monuments of law and law enforcement practice as the basis of legal education "[Ibrayeva A.S., 2002, p. 158].

In accordance with Article 1 of the Law "On Public Service of the Republic of Kazakhstan" of November 23, 2015, "A civil servant is a citizen of the Republic of Kazakhstan who, in accordance with the procedure established by the legislation of the Republic of Kazakhstan, is paid by the state or public office from the republican or local budgets or from the National Bank of the Republic of Kazakhstan body and exercising official powers with a view to realizing the tasks and functions of the state [<http://adilet.zan.kz>. 2015].

In turn, civil servants are divided into:

1) an administrative civil servant is a civil servant who carries out his activity on a permanent professional basis, except for cases provided for by laws of the Republic of Kazakhstan and acts of the President of the Republic of Kazakhstan;

2) political civil servant - civil servant, appointment (election), the release and activity of which are politically-determining, which is responsible for the implementation of political goals and objectives [<http://adilet.zan.kz>. 2015].

Based on the law, you can identify signs that are common to all civil servants:

1) possession of citizenship of the Republic of Kazakhstan;

2) achievement of at least 18 years of age;

3) possession of full legal capacity;

4) the state of health is quite satisfactory for the performance of official duties;

5) law-abiding (absence of outstanding criminal record, failure to take disciplinary responsibility for committing a corruption offense or administrative responsibility for an intentional offense within one year before entering the civil service);

6) availability of necessary vocational education;

7) holding a position in a state body,

8) receiving a monetary reward for their activities from funds of the republican or local budget or from the National Bank;

9) implementation of activities in strict compliance and within the limits established by law, its focus on the implementation of the tasks and functions of the state;

10) imposing on the civil servant certain restrictions and mandatory requirements;

11) fixing of special measures in the legislation on material maintenance of activity of civil servants, their social protection, encouragement;

12) responsibility for their activities [Turisbek A.Z., 2005. p. 56].

Ethical and legal culture of a civil servant creates a legal culture of the state and society as a whole.

The effectiveness of the public service system largely depends on the rules of conduct of a civil servant in the service. Here it should be emphasized especially that the system of norms of conduct and the rules of mutual relations in the public service are norms of universal morality. This is the essence of the ethic of the civil servant. By professional ethics is understood a set of rules of conduct, in other words, the moral code of people, of any profession.

The ethical culture and legal culture of a civil servant is related to the fact that its activities must meet not only the norms of existing legislation, but must also comply with the principles and norms of morality.

In this regard, it should be noted that the Ethical Code of the civil servant is not only based on morality, but also relies on its requirements.

The level of professional legal culture and professional consciousness of a civil servant is determined by the quality of their activities and work.

Any reforms to improve the civil service system will be useless if the level of ethical and legal culture of a civil servant is low.

According to Ibraeva A.S. "Professional consciousness is understood as an element of professional culture, and the basis of its content is professional, legal and professional-moral consciousness functioning in unity and interaction with the political, aesthetic and other spheres of social consciousness" [Ibrayeva A.S., 2002, p. 166].

One of the important legal acts regulating relations in the state service is the consolidation of the rule of official ethics of state employees. This provision is reflected in the Ethical Code of Civil Servants of the Republic of Kazakhstan, approved by the Decree of the President of the Republic of December 29, 2015. for No. 153. The Code is aimed at strengthening public confidence in state bodies, forming a high culture of relations in the civil service and preventing cases of unethical behavior of civil servants [<https://online.zakon.kz>].

This legal act determined mandatory for compliance with all government officials the basic standards of their behavior and enshrined anti-corruption provisions and norms.

The Code of Ethics defines general standards for the behavior of civil servants, standards of conduct during off-duty hours, behavior in official relations, and public statements, including in the media.

A number of norms in the Code of Ethics are of a moral and ethical nature. Compliance with the

norms of the Code is the official duty of every state employee.

The civil servant should be a model of morality, culture and justice for all, with whom he has to interact. First of all, he must be law-abiding, committed, responsible. A civil servant should always have a management culture.

State employees in service relations with colleagues should:

1) to promote the establishment and strengthening in the team of business and benevolent relationships and constructive cooperation;

2) to prevent or take other measures to prevent violations of standards of professional ethics from other public servants;

3) refrain from discussing the personal and professional qualities of colleagues defaming their honor and dignity in the team;

4) not allow actions (inaction) that impede the performance by colleagues of their official duties [<https://online.zakon.kz>].

Public opinion about civil servants is largely their behavior during off-duty hours. In the Ethics Code, the norms of official ethics of civil servants were reflected in off-duty time.

Government employees during off-duty time should:

1) adhere to the generally accepted moral and ethical norms, not to allow cases of antisocial behavior, including being in public places in a state of intoxication, which offends human dignity and public morality;

2) to show modesty, not to emphasize and not use his official position when receiving the relevant services;

3) not to allow on its part violations of the requirements of legislation, involving an infringement of public morality, order and security, and not involve other citizens in committing unlawful, antisocial actions [<https://online.zakon.kz>].

The state service acts as a mechanism for consolidating spiritual values and creating a cultural atmosphere. Spiritual values consist of cultural norms that are formed in the process of development of the institution of public service.

According to the Ethical Code of civil servants of the Republic of Kazakhstan, civil servants must:

1) to contribute to strengthening the unity of the people of Kazakhstan and interethnic harmony in the country, to respectfully respect the state and other languages, traditions and customs of the people of Kazakhstan;

2) to be honest, fair, modest, respect the generally accepted moral and ethical standards, and treat citizens and colleagues with courtesy and correctness;

3) ensure the legality and fairness of the decisions they make;

4) ensure transparency in the adoption of decisions affecting the rights and legitimate interests of

individuals and legal entities;

5) to resist actions that damage the interests of the state, hamper or reduce the effectiveness of public authorities;

6) raise their professional level and qualifications for effective performance of official duties, comply with the restrictions and prohibitions established by the laws of the Republic of Kazakhstan;

7) by their actions and behavior, not to give rise to criticism from the public, not to be persecuted for criticism, to use constructive criticism to eliminate shortcomings and improve their activities;

8) not use the official position to influence the activities of state bodies, organizations, civil servants and other persons when solving personal issues;

9) not disseminate information that does not correspond to reality;

10) to ensure the preservation of state property, rationally, effectively and only for official purposes to use the entrusted state property, including motor vehicles;

11) strictly observe the official discipline, conscientiously, impartially and qualitatively fulfill their official duties, rationally and effectively use working time;

12) on an ongoing basis take measures to improve the quality of public services provided, fully focusing on the needs of the public as a consumer of public services;

13) not allow the commission of misdemeanors and other offenses for which disciplinary, administrative or criminal liability is provided by law.

14) observe business etiquette and rules of official conduct [<https://online.zakon.kz>].

Of all legal mechanisms, the Ethical Code of Civil Servants is effective, which affects the justice and morality of the civil servant.

The development and implementation of the Ethical Code of Civil Servants of the Republic of Kazakhstan is one of the directions for the implementation of the state policy in the sphere of combating corruption and enhancing the anti-corruption legal culture of civil servants.

Corruption is an offense socially harmful, contrary to the requirements of legal norms.

As Turisbek A.Z. "Society and each citizen individually is not indifferent to what means and by what rules the goals set for the state service are achieved. Therefore, the issue of the ethics of relations, both within each state body, and between state bodies and society, is becoming increasingly acute. This is very important for the state and society as a whole, since they are interested in ensuring that professionals with high moral qualities work in the public service" [Turisbek A.Z., 2005, p. 57].

The main task of the Ethical Code of civil servants should be the prevention and prevention of corruption offenses. The adoption of the Code of Ethics for civil servants of the Republic of Kazakhstan is a significant step in countering corruption.

In this regard, in our opinion, every civil servant should:

- The civil servant must always be loyal to the state, do not put his interests above the state;
- a civil servant must always perform his duties conscientiously;
- The civil servant should not use his official powers for his own benefit;
- a civil servant should not use confidential information for his own benefit;
- The civil servant is obliged to prevent any corrupt acts, to show intolerance towards them.

Anticorruption education of society should be an integral part of moral education, the formation of an anti-corruption culture.

Anticorruption culture embraces the quality of the individual, including knowledge of the dangers of corruption for the welfare of the state and the security of society.

Anticorruption culture is a person's condition, which seeks to eliminate corruption offenses.

Anticorruption culture is a value setting aimed at showing an active civic position regarding corruption.

In this regard, we can identify the signs of behavior according to the degree of anti-corruption consciousness:

- the ability to recognize corruption as a dangerous social phenomenon;
- the ability to assess the harm of corruption;
- use all means to reduce corruption;
- to contribute to the prevention of corruption;
- to be able to interpret the rules of law;
- apply theoretical legal knowledge in practice;
- Know the rules of law and apply them to protect their rights.

The level of legitimacy of an individual's actions reflects the anti-corruption culture of a person.

Law-abiding, legal activity, morality, responsibility to society and the state - there is an anti-corruption culture.

In this regard, we can distinguish the following functions of the anti-corruption culture:

1. Cognitive function, which is characterized by individual comprehension of corruption phenomena in legal practice. In the process of implementing this function, the anti-corruption processes taking place in various social systems (for example: educational, political and economic systems) are studied and explained. Cognitive function is not limited only to the definition or explanation of cause-effect relationships of various anti-corruption phenomena, which does not bring us nearer to the knowledge of anti-corruption culture. It is aimed at revealing the deep processes, which are based on the problems that are the essence, the root cause of the emergence of corruption;

2. The modeling function serves as a means of forming an appropriate model of anti-corruption behavior. In the process of implementing this func-

tion, there is a certain image or standard of the person's anti-corruption behavior that corresponds to legal norms;

3. The regulatory function makes it possible to compare its anti-corruption behavior with legal requirements [Ibragimova E.M., Hamdeev A.R., 2013].

Anticorruption culture of civil servants can have a serious impact on the development of the public service system, contribute to strengthening the rule of law and order in society, create conditions for the effective functioning of the state and legal system.

Thus, the anti-corruption culture of a civil servant reflects his patriotism to his homeland, civic activity, conscientiously fulfilling his official duties.

The basis of anti-corruption culture is the legal culture of every civil servant, which leads to strengthening of the rule of law, strict observance of the rule of law.

To ensure and effective functioning of anti-corruption activities:

- civil servants are not obliged to give preference to anyone in the performance of civil service;
- a civil servant, when performing official official duties, should not allow personal interest, which may lead to conflicts of interest;
- civil servants are obliged to provide information on income in accordance with the legislation of the Republic of Kazakhstan;
- Civil servants are obliged to notify of corruption offenses.

According to the Ethical Code of civil servants of the Republic of Kazakhstan, civil servants should not use their official position and related opportunities in the interests of public and religious associations, other non-profit organizations, including for propaganda of their attitude towards them. Civil servants, including those in senior positions, can not openly demonstrate their religious beliefs in the team, force subordinate employees to participate in the activities of public and religious associations, other non-profit organizations [<https://online.zakon.kz>].

In order to increase the anti-corruption culture of civil servants, in our opinion, it is necessary:

- constantly raise anti-corruption education;
- raise the level of anti-corruption literacy and anti-corruption culture;
- conduct anti-corruption propaganda;
- conduct public information activities on anti-corruption issues;
- constantly interact with civil society in the fight against corruption.

For example, the Singapore Anti-Corruption Strategy of 1965 was based on three basic principles: meritocracy, pragmatism and honesty.

The effectiveness of anti-corruption policies directly depends on personnel policy.

Personnel processes in the public service system are reflected in the quality of life of society.

As A. Makulbekova points out, "it is necessary to agree with the need for a radical revision of the

process of training and training future managers. The modern leader needs to possess not only professional, but also strategic, social, functional competence. A modern manager should not so much command, as skillfully lead and inspire workers, that is, be a real leader. Increase in service should be accompanied by a constant increase in education and knowledge "[Makulbekova A.. 2009, p. 43].

Berdaliev K.B. identifies three main criteria, the process of training and training of civil servants:

First, the correspondence of the individual characteristics of the candidate to the profile of the ideal employee for this position - the manager;

Secondly, the results of work on previously held posts;

Thirdly, it is necessary to take into account the candidate's degree of willingness to "age-potential" parameters and take into account the evaluation of his efforts to prepare for this position [Bertaliev K.B., 1998, p.11].

The effectiveness of personnel work depends, first, on the moral and moral foundations of the civil service; second, from the legal regulation of professional ethics of representatives of power structures; thirdly, from the use of mechanisms of direct social influence on the formation of the proper morale of civil servants [8]. According to Makulbekova A. "Kazakhstan model allowed to consolidate institutional measures that contribute to the professionalization of the activities of government. A system of training has been created and is being implemented aimed at implementing a continuous process of increasing the level of knowledge, skills and skills of officials, their further career growth, that is, a new corps of politicians is being formed, and specialists of a broader profile who have received education in prestigious higher education institutions of the republic and abroad come to the civil service. In general, it can be said with confidence that in the field of personnel management of the civil service, not a small amount of experience has been accumulated. But at the same time, there are a number of problems that reduce the effectiveness of civil servants and do not allow the proper use of the existing human resources to the extent possible. In our opinion, the lack of clearly defined strategic goals, the lack of a scientific justification and a systematic approach to solving personnel problems, taking into account the social and psychological state of civil servants, the low level of resource support for the human re-

sources management system, including information and scientific and methodological use of administrative resources, still there are obsolete methods and technologies of personnel management, low authority of officials, mainly because of corruption in state bodies the control. All this gives grounds to say that at present the work with the staff of the state apparatus requires a certain administrative mechanism, the use of the system scientific approach of employees [Makulbekova Aybube, 2009, p. 46].

The development of society and the globalization of the states of the world lead to constant reforms of the state apparatus, the development of new approaches and methods of state administration. All this should be done consistently, the main goal of which should be to reform the functions of the state and the civil service.

The civil servant must possess moral qualities, have ethical knowledge, moral sense, will for practical implementation.

The main factors that reduce the authority of civil servants are such components as low educational level; low level of culture of communication with citizens; low level of professionalism; strongly bureaucratic control apparatus, "stimulating" its employees for immoral actions; high level of corruption among government officials; ubiquitous use of official powers for mercenary purposes, etc. And in order to increase the confidence of state bodies in society, in our opinion, the state should create maximum conditions for the formation of spiritual and moral values in society. Therefore, the basis of the true authority of a civil servant who upholds the authority of the state must be, above all, his competence in the exercise of his official powers and the observance of ethical conduct. One of the basic principles that should be the basis of public service should be the principle of the commitment of the civil servant to the interests of the civil service, devotion to the business with which he is engaged. Devotion is seen as a moral quality. In addition, she has a direct relationship to the professional qualities of a civil servant [Makulbekova A.,].

Thus, raising the ethical culture and legal culture of civil servants should be one of the priorities of state policy and anti-corruption strategies. It should include legal literacy, legal education, legal education, moral qualities and principles of ethics and morality.

REFERENCES:

1. Ibrayeva A.S., Legal culture: problems of theory and practice. - Almaty, 2002. - 352 s
2. Law "On Public Service of the Republic of Kazakhstan" of November 23, 2015 // <http://adilet.zan.kz>
3. Turisbek A.Z., Legal mechanisms for the formation of the corps of administrative civil servants in the Republic of Kazakhstan. - Thesis for the degree of Doctor of Law. - Almaty, 2005. - 160 p.
4. Ethical Code of Civil Servants of the Republic of Kazakhstan / Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated December 29, 2015. № 153 // <https://online.zakon.kz>
5. Ibragimova E.M., Hamdeev A.R., The essence of the concept of anti-corruption culture and its functions

- / Modern problems of science and education. - 2013. - № 3 // <https://www.science-education.ru>
6. Makulbekova Aybupe, Legal principles of development of public service system of the Republic of Kazakhstan. - Thesis for the degree of Doctor of Law. - Almaty, 2009. - 142 p.
 7. Bertaliev K.B., Basics of managing the economy of Kazakhstan. - Almaty: Economics, 1998. P. 247.
 8. Safonov O.I., Ethical bases of counteraction of corruption of the civil servant / the Electronic bulletin of the Rostov social and economic institute. Issue number 3-4. - 2015. - P.931-941 // <https://cyberleninka.ru>
 9. Makulbekova A., Spiritual and moral education of civil servants // <https://articlekz.com/article/10023>

UDC 343

GRNTI (State Classifier of Scientific and Technical Information) 10.77

Karipova Assel Yesenkeldyevna«National and international law» department
«Turan-Astana» University
Nur-Sultan, Kazakhstan**Barsukova Ritta Anatolievna**«National and international law» department
«Turan-Astana» University
Nur-Sultan, Kazakhstan

CRIMINAL-LEGAL CHARACTERISTICS OF ABUSE OF POWER

Түйін. Бұл мақалада билікті асыра пайдалану арқылы жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтың белгілері мен белгілері талқыланады. Берілген қылмыстық құқық бұзушылық ұғымының нақты анықтамасы қылмыстық заңдарды билікті асыра пайдалануға қарсы күресті ұйымдастыру үшін маңызды. Актінің бұл құрамы сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар тобына жатады. Ресми құқық бұзушылықтардың сыбайлас жемқорлық жағдайы және оларға қарсы күрес мәселесі әрдайым мамандардың ғана емес, сонымен қатар кәсіби емес адамдардың да назарын аударды. Бұл қызығушылықтың себептерінің бірі - мәселенің ауырлығы, оның өміршеңдігі. Сыбайлас жемқорлық пен қызметтік қылмыс - бұл жалпы адамзаттық проблема, сондықтан одан шығудың жолы заңсыз іс-әрекетке, криминологиялық және қылмыстық-құқықтық бақылауға әлеуметтік-құқықтық бақылауды кеңейту мен тереңдетуде көрінеді.

Түйінді сөздер: теріс қылық, әрекет, қылмыстық құқық бұзушылық, лауазымды тұлға, мемлекеттік қызметші, құқық бұзушылықтың субъектісі, субъективтік жағы, объективтік жағы, мемлекеттің мүддесі.

Резюме. В настоящей статье рассматриваются элементы и признаки состава уголовного правонарушения злоупотребления должностными полномочиями. Для организации уголовно-правовой борьбы с злоупотреблением должностными полномочиями важно четкое определение понятия данного уголовного правонарушения. Данный состав деяния относится к группе коррупционных правонарушений. Проблема состояния коррупционно-должностных правонарушений и борьба с ними всегда привлекала внимание не только специалистов, но и достаточно широкий круг непрофессионалов. Одна из причин такого интереса – острота вопроса, его жизненность. Коррупционно-должностная преступность – общечеловеческая проблема и выход из этого видится в расширении и углублении социально-правового контроля над противоправным поведением, криминологического и уголовно-правового контроля.

Ключевые слова: злоупотребление, деяние, уголовное правонарушение, должностное лицо, государственный служащий, субъект правонарушения, субъективная сторона, объективная сторона, интересы государства.

Summary. This article examines the elements of the criminal offense of abuse of power. A clear definition of the concept of this criminal offense is important for management of a criminal-legal struggle against abuse of power. This gravamen of a charge of the criminal action belongs to the group of corruption offenses. The problem of the situation of corruption-related crimes and crimes of officials and the struggle against them has always attracted the attention of not only specialists, but also a fairly wide range of non-professionals. One of the reasons for this interest is the urgency of the problem, its vitality. The corruption-related crimes and crimes of officials are the common to all mankind problem, and a way out of this may be found in expanding and deepening the social and legal control over the unlawful behavior, criminological and criminal-legal control.

Keywords: abuse, criminal action, criminal offense, official (office-holder), government employee, subject of the offense, subjective aspect, objective aspect.

Abuse of power is the most common type of the official criminal actions, it is often becoming the beginning of the criminal activity of an official, as if a way of committing another serious crime. The essence of this criminal action consists in employing of rights and authorities by the official person granted to him by virtue of his official position

within the system of the State apparatus, employing them for evil.

In speaking of power, and especially of abuse of power, it is vital to tackle the question of the legitimacy of that power. Consequently, it is not only necessary to distinguish between legitimate and illegitimate power, but also between the abuse of

a legitimate power and the exercise of an illegitimate power, the existence of the latter, by definition, constituting in itself an abuse [David, Pedro R., 2006, 94 p].

Its danger consists in the fact that the official, while criminally employing his official authority against the interests of the service, substantially violates the rights and legitimate interests of citizens or organizations or the interests of society or the State protected by law.

Definitions of corruption are problematic. Agreed-on definitions are rare, and definitions of corruption run the gamut from being too broad as to be rendered relatively useless to being too narrow and thus be applicable to only limited, rare, well-defined cases [Waite, D., Allen, D., 2003, 282 p].

Corruption is "the misuse of public power for private and personal benefit" [Дулатбеков Н.О., 2014, 75 с]. This simple definition, according to Sayed and Bruce, provides a good starting point, as it identifies three critical elements in a consideration of corruption: what was done, how, and by whom [Waite, D., Allen, D., 2003].

The object of this type of criminal action consists in encroachment upon the normal legitimate activities of the State apparatus. In this regard, criminal liability for this criminal action and other criminal offenses provided for in chapter 15 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan "Corruption-related and the other criminal offenses against the interests of public service and public administration" may occur only if the abuse of power is committed by a person holding a position in a State body, local government, as well as in the Armed Forces of the Republic of Kazakhstan, other troops and military forces of the Republic of Kazakhstan.

The mandatory elements of the objective aspect of abuse of power are as follows: employment by a person authorized to perform State functions or equivalent person or any official person of his powers in contrary to the interests of the service for the purpose of deriving a benefit and advantages for themselves or other persons or entities or infliction of harm to the other persons or organizations, if this entailed substantial harm to the rights and legitimate interests of citizens or organizations or interests of society or the State protected by law.

The employment of official powers should be understood as such actions of an official which are contingent on his official powers and related to the exercise of the rights and obligations, which an official is vested by virtue of the official position taken by him.

Since the law speaks of the use of official power, this criminal action is committed through action and can also be committed through inaction.

The competence of officials is regulated by laws, regulations, charters or instructions or other regulatory acts and standards that determine the range

of the official rights and duties of the respective officials.

The action of an official should be understood only as an action that the official may commit only by virtue of the official position he holds. Inaction involves non-fulfillment of official duties by an official, which he is obliged to fulfill in line of his duties. An action or inaction not related to the employment of an official position cannot be regarded as an abuse of power.

An action committed by an official will be considered as a criminal action stipulated by the art. 361 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan in the case only, if it violates the official duty requirement, that is when the official person has employed his official position in contrary to the interests of the service.

An action shall be recognized to be committed in contrary to the interests of the service, if it objectively contradicts to the general tasks and requirements shown both to the State apparatus as a whole and to the duties performed by the individual power structures or managerial units, and violates the established principles and the working procedure of the apparatus and, first of all, the principle of legality.

The interests of the service should also be understood as the normal course of work of specific institutions, enterprises, compliance with discipline, legal rights and interests of individuals and legal entities. Violation of the requirements of the interests of the service is always expressed in the illegal nature of the actions taken by an official. The criminal prosecution may take place only if the unlawful employment by an official of his powers entailed certain harmful consequences [Waite, D., Allen, D., 2003].

The criminal consequences of the abuse of power, exceeding of authority or exceeding of official powers, inaction in the course of performing the official duties, negligence in the Criminal Code currently in force in the Republic of Kazakhstan consists in material breach of the rights and lawful interests of citizens or legally protected interests of citizens or legally protected interests of society and the State. The indication of "materiality" of the violation is a judgement-based concept, which depends on a number of circumstances.

A material violation of the rights and legitimate interests of citizens, organizations or the interests of society and the State protected by law should be attributed, first of all, to the infliction of substantial material and moral harm on the protected objects. The material damage is divided into proprietary harm, personal harm and harm to organization. Property damage must be determined in monetary terms, respectively, in a multiple of the minimum calculated indicator established by the legislation of the Republic at the time of the commissioning of the criminal action. Personal harm may be consid-

ered as material one if it is expressed in the form of minor and medium-gravity damage to the health of the victim. Harm to organization consists in the suspension of the work of enterprises, institutions, organizations, cessation of production output, interference to and failure of their work, etc. A violation of fundamental constitutional rights and freedoms of citizens, undermining the authority of relevant authority, concealment of serious crimes, etc. are also the material harm.

The criteria for material damage include the degree of negative effect of the criminal action on the normal operation of a particular enterprise, institution, extent of the damage caused, number of victims, severity of moral, physical and proprietary damage.

Proprietary damage, personal harm and harm to organization are evaluative in nature, and the degree of moral harm is not measurable in monetary terms.

The aggregate of the above-mentioned violations of the rights and legitimate interests of citizens, organizations or the interests of society and the State protected by law constitutes the socially dangerous consequences of certain actions based on the specific circumstances of the case.

A causal relationship must be established between the unlawful actions of an official and the ensuing consequences. The courts should find out the nature of the harm caused, as well as the existence of the causal relationship between them and the actions (inaction) committed by the defendant when considering cases of the above-mentioned categories and indicate them in the court's decision.

It is clear that the unavailability of causal relationship eliminates any criminal liability and constitutes the basis for discontinuance of proceedings for absence of elements of crime in the act.

The in-presence establishment of the subjective aspect of this corpus delicti is important for application of the Article 361 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. The subjective aspect of the considered corpus delicti of the criminal offense is characterized by intention form of guilt, which fact is directly referenced to in the text of the Article 361 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. The official, while acting intentionally, in contrary to the interests of the service, is aware of the illegality of his behavior. Moreover, he wants to employ his official powers to achieve his personal goals, what means that, in relation to the action, as well as to the consequences, the guilt of an official may only be intentional in the form of both direct and indirect intent [Дулатбеков Н.О., 2014, 75 с].

According to the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, responsibility for abuse of official powers (article 361), forgery in office (article 369), inaction in service (article 370) can occur only

if these acts were committed by a person for any self-serving reasons. Thus, the motive for the actions of the above-mentioned official crimes under the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan is a mandatory element of the above mentioned gravamen of a charge. It is well known that bribery is also committed upon the lucrative impulse. The motive of lucrative impulse implies a desire to illegally obtain money, property, material benefits, to get proprietary benefits without illegal withdrawal of a State property or other people's property and free conversion of the property in own use or in favor of the other persons or to obtain another property benefits, or a desire to be released from payments under material obligations.

The other personal interests can be expressed in the desire to derive benefit of a non-property nature while being guided by such motives as careerism, servility, protectionism, nepotism, revenge, jealousy, envy, desire to embellish the real State of things, provision of mutual services, hiding one's incompetence [Papor A.И., 2012, 304 с].

Thus, it follows from the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, that fact of failure to establish a lucrative or personal interest on the part of an official in a particular case, even if his actions have inflicted harm upon the protected interests, does not constitute a crime of officials corpus delicti under articles 361, 369, 370 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan.

According to the Law, an official person may be the subject of the criminal offense.

Officials are the persons who at the continuous basis, temporarily or by special authority perform the functions of a representative of the governmental authorities or perform organizational, managerial or administrative functions in the State bodies, local self-government bodies, as well as in the Armed Forces of the Republic of Kazakhstan, other troops and military formations of the Republic of Kazakhstan.

An office-holder is a citizen of the Republic of Kazakhstan holding a paid public post and, in accordance with the law, exercises authority on behalf of a State body in order to fulfill the tasks and functions of the State.

The representatives of authorities are understood to mean persons who, by the nature of their activity, are empowered to exercise the power functions not only in relation to the citizens who are not under their administrative subordination and depend on them

The functions of government representatives are carried out in all branches of government - legislative, executive and judicial, both at the republican level and at the local government level. Government representatives in the legislature are the Deputies of the Majilis and the Senators of the Senate of the Parliament and Deputies of Maslikhats. Representatives of the authorities in the field of ex-

ecutive power are members of the Government of the Republic of Kazakhstan, heads of local governments, as well as officials of law enforcement regulatory bodies. In the judiciary field, judges of courts of all levels are representatives of the authorities. The persons performing the functions of a representative of authority under a special authority are various auditors, controllers, etc. involved in the exercise of the governmental authorities having legal significance for a certain period [Зубкова В.И., 2012, 105 с].

Organizational and administrative duties should be understood as functions related to the direct people management as regards to the management of personnel, work area personnel, service or production activities of the other employees, organization of work of subordinates, maintenance of State discipline in the State bodies, in the Armed forces of the Republic of Kazakhstan or other military formation of the Republic of Kazakhstan. This category of officials includes heads of ministries, departments, their deputies, heads of structural divisions of the State bodies.

Administrative and economic duties should be understood as functions related to the direct administration and management of State property, its storage, organization of shipment, receipt and release of material assets and control over them in a State body or local government, in relevant institutions and in military units. These may be heads of financial departments and services, heads of structural divisions of departments, etc.

The special authority should be understood as delegation of performance of certain organizational and administrative or managerial duties or functions of representatives of the authorities to a person who does not hold a full-time position. This fact may be documented by special legal regulation or on the basis of an oral order.

At that, the authorities are granted for a specific time or for a specific task.

Non-government employees who perform purely professional or auxiliary technical duties in the State bodies are not officials.

The Part 3 of the commented article provides for increased responsibility in the event that abuse of power is committed by a person holding a responsible public post, it means persons holding positions established by the Constitution of the Republic of Kazakhstan for the direct performance of the functions of the State bodies.

The Part 4 of the commented article defines the ensuing of grave consequences as the special classifying circumstance. Disorganization of the work of the relevant State body or local self-government body, causing the grand material damage, causing serious harm to the health should be considered as the grave consequences if these consequences are in causal relationship with the abuse of official power committed by public person, grave consequences are the judgement-based category. The recognition of this special classifying element of crime depends on the circumstances of the particular case and is a matter of fact.

REFERENCES:

1. David, Pedro R. Measures to protect victims of crime and the abuse of power in the criminal justice process. // Resource Material Series No. 70, UNAFEI, Fuchu, Tokyo, Japan, 2006. – 94 p.
2. Waite, D., and Allen, D., Corruption and Abuse of Power in Educational Administration, The Urban Review, Vol. 35, No. 4, December 2003. -282 p. <https://www.researchgate.net/publication/283297138>
3. Дулатбеков Н.О. Правонарушение и наказание - Караганда: Болашак-Баспа, 2014.-75 с.
4. Рарог А.И. Квалификация правонарушений по субъективным признакам.-СПб.: Изд-во Юрид. центр Пресс, 2012.-304 с.
5. Зубкова В.И. Уголовное наказание и его социальная роль: теория и практика. - М.: Норма, 2012. -105 с.
6. Астапкина С.М. Криминальные расчеты: уголовно - правовая охрана инвестиций. - Москва, 2013. -88с.
7. Молдабаев С.С., Рахметов С.М. Субъект правонарушения по уголовному праву Республики Казахстан. - Алматы: Данекер, 2013. -56 с.
8. Алауханов Е.О., Турсынбаев Д.Е.; Борьба с коррупцией в государственных органах Республики Казахстан / [отв. ред. Е.О. Алауханов] - Алматы : КазАТК, 2008 . - 289 с. Библиогр.: с. 280-288

Кобдабаева Нургуль

магистр юриспруденции

старший преподаватель кафедры Уголовно-правовых дисциплин
Атырауский Государственный Университет им. Х. Досмухамедова

Куккузова Эльмира

магистр юриспруденции

старший преподаватель кафедры Уголовно-правовых дисциплин
Атырауский Государственный Университет им. Х. Досмухамедова
г. Атырау

ДОКТРИНАЛЬНАЯ БАЗА СУДЕБНОГО КОНТРОЛЯ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

Түйін. Бұл мақалада, «соттық бақылау» түсінігі туралы қарастырылады, бұл түсінік өте күрделі, өйткені сот билігін жүзеге асырудың бұл нысаны, сот өкілеттілігінен, процеске қатысушылардың шағымдарын қарастырумен қатар, үкімдерді орындау сатысындағы мәселелерді шешудегі әртүрлі инстанциялардағы соттардың құзыретін де қамтуы керек. Сот әдебиеттерінде сот бақылауы қылмыстық процеске қатысушылардың мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалардың іс-әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) және шешімдеріне шағымдарды қарауды қамтиды және бұл жағдайларда «сот іс жүзінде шешім шығарады» деп толық негізделген. белгілі бір құқықтық дау, оның мәні адамның қылмыс жасағаны үшін кінәлі екендігі туралы мәселе емес, басқа да өте маңызды мәселелер - органның әрекеттері мен шешімдерінің заңдылығы мен негізділігі адамның конституциялық құқықтары мен бостандықтарын шектейтін немесе сот төрелігіне қол жеткізуге кедергі келтіретін жаңа және қылмыстық прокурорлар.

Түйінді сөздер: соттық бақылау, құқықтық дау, қылмыстық құқық, соттардың құзыреті, шағымдарды қарау, сот төрелігі.

Резюме. В статье рассматривается понятие «судебный контроль», который является комплексным, так как к этой форме реализации судебной власти, помимо судебного санкционирования, рассмотрения жалоб участников процесса, следует относить и компетенцию судов различных инстанций по разрешению вопросов в стадии исполнения приговора. В юридической литературе совершенно обоснованно отмечается, что судебный контроль состоит в том числе и в рассмотрении судом жалоб участников уголовного процесса на действия (бездействие) и решения государственных органов и должностных лиц, осуществляющих уголовное судопроизводство, и что в этих случаях «суд разрешает по существу вполне определенный правовой спор, предметом которого выступает не вопрос о виновности лица в совершении преступления, а иные весьма значимые вопросы – о законности и обоснованности действий и решений органов и должностных лиц, осуществляющих уголовное преследование, ограничивающих конституционные права и свободы личности либо препятствующих доступу к правосудию».

Ключевые слова: судебный контроль, правовой спор, уголовное право, юрисдикция судов, рассмотрение жалоб, правосудие.

Summary. The article discusses the concept of "judicial control", which is complex, since this form of exercising the judicial power, in addition to judicial authorization, consideration of complaints by participants in the process, should also include the competence of the courts of various instances in resolving issues at the stage of execution of the sentence. In the legal literature, it is absolutely justifiably noted that judicial control includes the court's consideration of complaints by participants in criminal proceedings against actions (inaction) and the decisions of state bodies and officials involved in criminal proceedings, and that in these cases "the court essentially resolves a certain legal dispute, the subject of which is not the question of the guilt of a person in committing a crime, but other very significant issues - the legality and validity of actions and decisions of the organ new and criminal prosecutors, restricting constitutional rights and freedoms of an individual or impeding access to justice."

Keywords: judicial control, legal dispute, criminal law, jurisdiction of courts, consideration of complaints, justice.

В первую очередь, нужно отметить, что мы разделяем позицию казахстанского законодателя касательно того, что под осуществлением правосудия применительно к уголовным делам следует понимать не только реализацию полно-

мочий суда по рассмотрению конкретных дел, в порядке, установленном действующим уголовно-процессуальным законом, т.е. с вынесением окончательного процессуального акта, разрешающего уголовное дело по существу, но и

разрешение следственными судьями в пределах их компетенции иных вопросов, не связанных с рассмотрением дела по существу. Ведь в любом случае, это спорные ситуации, относительно путей разрешения которых стороны обвинения и защиты, как правило, выражают диаметрально противоположное мнение (например, санкционирование меры пресечения или тех или иных следственных действий в ходе досудебного расследования).

В целом, консолидированное мнение ученых, придерживающихся такой точки зрения, заключается в том, что судебный контроль должен признаваться не чем иным, как составной частью именно правосудия, поскольку во всех случаях, судом выносятся процессуальное решение, пусть даже носящее характер промежуточного, но в любом случае оно основано на исследовании в том или ином объеме материалов дела, касается разрешения конкретного спора сторон уголовного процесса, в том числе, по частным вопросам [Муратова Н.Г., 2004. 76 б].

Ковтун Н.Н., углубляя данную аргументацию, считает, что судебный контроль как деятельность «есть контрольно-проверочная деятельность суда в сфере уголовного судопроизводства по отправлению полномочий судебной власти, направленная на обеспечение конституционных прав личности в уголовном процессе, путем разрешения по существу средствами права социально-правового спора (конфликта) сторон и иных граждан, вовлеченных в уголовный процесс» [Ковтун Н.Н. 2002, 12 с].

Представляют интерес рассуждения по этому поводу С.А.Пашина, который отмечает, что «В постсоветском юридическом сообществе распространено то губительное для прав и свобод человека мнение, будто правосудием в собственном смысле этого понятия выступает исключительно рассмотрение уголовного дела по существу, которое может завершиться постановлением приговора... Полагаю, что судебный контроль, будучи формой отправления правосудия, должен реализовываться в свойственных ему надлежащих процедурах, с соблюдением общих условий судебного разбирательства... И главное судебное разбирательство, и рассмотрение вопросов судебного контроля являются средствами отправления правосудия, поскольку и в том и другом случае в пространстве суда происходит диалог государства и личности на языке права об основополагающих правах и свободах человека. При этом речь может идти об одних и тех же благах (например, свобода и личная неприкосновенность), что подкрепляет необходимость отнесения судебного контроля за расследованием к разновидностям правосудия», с применением практически одинакового арсенала средств, находящихся в распоряжении суда [Пашин С.А. 2013. № 6 (143). с. 82-83].

При этом для судебного решения в рамках судебного контроля принимается менее жесткий стандарт доказанности определенных обстоятельств, нежели при постановлении приговора. Самый яркий пример в этом смысле – требование обоснованности обвинения. При решении вопроса об избрании меры пресечения в виде ареста обвинение должно быть достаточно доказано, чтобы оправдать необходимость заключения под стражу, а при постановлении приговора – чтобы осудить подсудимого. В первом случае речь идет о высокой степени вероятности, во втором – о доказанности обвинения с несомненностью (вне разумных сомнений).

Вместе с тем, некоторые ученые относят судебный контроль к одной из самостоятельных форм осуществления (реализации) судебной власти, наряду с отправлением правосудия [Гуценко К.Ф., Ковалев М.А. 2007. с. 45].

О судебном контроле как о функции судебной власти наряду с функцией правосудия пишет и Д.К. Канафин: «очевидно, что судебный контроль - институт, наиболее эффективно обеспечивающий соблюдение принципов справедливого уголовного процесса и баланс сил между сторонами. Функция судебного контроля становится одним из элементов, гарантирующих состоятельность производства на досудебных стадиях, и в современном мире фактически заменяет собой неэффективную и свойственную для репрессивных форм процесса функцию прокурорского надзора, поскольку участие суда, как беспристрастного арбитра, не несущего ответственности за борьбу с преступностью, позволяет лучше регулировать взаимоотношения между сторонами в уголовном процессе» [Канафин Д.К., 2014. с. 12.]. Как видим, данный автор не только выдвигает на первый план институт судебного контроля, но и в известной степени противопоставляет его прокурорскому надзору.

В свете всего вышесказанного, мы разделяем мнение тех авторов, кто признает судебный контроль, в том числе, как в виде санкционирования, так и обжалования процессуальных актов в строго установленном законом порядке, как самостоятельную специфическую форму реализации полномочий судебной власти - отправления правосудия.

Понятие «судебный контроль» является комплексным, так как к этой форме реализации судебной власти, помимо судебного санкционирования, рассмотрения жалоб участников процесса, следует относить и компетенцию судов различных инстанций по разрешению вопросов в стадии исполнения приговора.

В этой связи, в юридической литературе совершенно обоснованно отмечается, что судебный контроль состоит в том числе и в рассмотрении судом жалоб участников уголовного процесса на действия (бездействие) и решения

государственных органов и должностных лиц, осуществляющих уголовное судопроизводство, и что в этих случаях «суд разрешает по существу вполне определенный правовой спор, предметом которого выступает не вопрос о виновности лица в совершении преступления, а иные весь-

ма значимые вопросы – о законности и обоснованности действий и решений органов и должностных лиц, осуществляющих уголовное преследование, ограничивающих конституционные права и свободы личности либо препятствующих доступу к правосудию».

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Муратова Н.Г. Система судебного контроля в уголовном судопроизводстве: вопросы теории, законодательного регулирования и практики. – Казань: Казанский государственный университет, 2004
2. Ковтун Н.Н. Судебный контроль в уголовном судопроизводстве России: Монография. – Нижний Новгород: Нижегородская правовая академия. 2002
3. Пашин С.А. Судебный контроль за расследованием (проблемы правового регулирования). – «Зангер». 2013. № 6 (143)
4. Гуценко К.Ф., Ковалев М.А. Правоохранительные органы: Учебник для юридических вузов и факультетов. – М.: ЗЕРЦАЛО, 2007
5. Канафин Д.К. Соблюдение принципа состязательности, равенства сторон и права на защиту в уголовном процессе // Соблюдение стандартов справедливого судопроизводства в условиях реформирования законодательства Республики Казахстан. Алматы: Центр исследования правовой политики, 2014

Қайырова Үміт

заң ғылымдары магистр

Қылмыстық құқық пәндері кафедрасының аға оқытушы
Х.Досмұхаммедов атындағы Атырау Мемлекеттік Университеті

Жәнібекова Айнұр

заң ғылымдары магистр

Қылмыстық құқық пәндері кафедрасының аға оқытушы
Х.Досмұхаммедов атындағы Атырау Мемлекеттік Университеті
Атырау қаласы

МҰРА АЛУДЫҢ ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Түйін. Мұрагерліктің мәні қоғамның әрбір мүшесі оның өлімінен кейін олмен тірі кезінде алынған барлық материалдық және рухани игіліктер оның еркіне сәйкес, ал егер ол оны білдірмесе, онда зыңның еркіне сәйкес оған жақын туыстарына берілетіндікті сезінумен жұмыс істеуге және өмір сүруге мүмкіндік кепілдену тиістілігінде қорытындыланады. Ал тек заңмен тікелей қарастырылған жағдайларда, қоғамда қалыптасқан құқықтық және адамгершілік қағидаларына сәйкес мұра қалдырушыға оның тірі кезіндегі алынған мүліктің сәйкес бөлігі, яғни мұра қалдырушы өзі беруі мүмкін тұлғаларға (қажетті мұрагерлерге) ауысады.

Түйінді сөздер: мұрагерлік, материалдық игіліктер, құқықтық қағида, мұра қалдырушы, тұлға.

Резюме. Суть наследства заключается в том, что каждому члену общества после его смерти гарантируется возможность работать и жить с чувством, что все материальные и духовные блага, полученные им в течение его жизни, соответствуют его воле, и если он этого не выражает. И только в случаях, прямо предусмотренных законом, в соответствии с правовыми и моральными принципами общества наследодатель передает наследодателю соответствующую часть имущества, полученного в течение его жизни, то есть лицам (необходимым наследникам), которые наследодатель может передать.

Ключевые слова: наследство, материальные блага, правовой принцип, завещатель, личность.

Summary. The essence of inheritance is that every member of society, after his death, is guaranteed the opportunity to work and live with the feeling that all material and spiritual benefits received by him during his lifetime are in accordance with his will, and if he does not express it. And only in cases directly provided by law, in accordance with the legal and moral principles of society, the testator passes to the testator the corresponding part of the property received during his lifetime, ie to the persons (necessary heirs) that the testator may transfer.

Keywords: inheritance, material goods, legal principle, testator, person.

Алғашқы қауымдық және рулық дәуірде мұрагерлік деген түсінік қалыптаспаған еді. Мүмкін оның мұраға қалдыратын мүліктердің жоқтығымен де түсіндіруге болар. Себебі рулық қауым тұсында еңбек құралдары, аң терілері, үй ішінде қажетті жабдықтар түгелдей ру мүшелеріне тиесілі болып, рудан руға өтті. Бірақ кейін жеке меншіктің пайда болуына байланысты тіршілікке қажетті еңбек құралдарымен құралған байлық әкеден балаға өтіп отырды. Осылайша әкеден балаға қалдыру – мирас түсінігі пайда болып, ол ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлермен реттеліп отырды. Бұл қатынастарды орындау қазіргідей мемлекеттік мәжбүрлеу шарасымен емес, қоғамдық пікір, ру, тайпа беделі сияқты шаралармен жүзеге асырылды.

Бертін келе шаруашылық шаруашылық салалары жіктеліп, қоғам әлеуметтік топтарға бөлініп, жеке меншік қалыптасты да олармен бірге мұрагерлік те пайда болды. Таптық қоғамда әдет-ғұрып алғашқы формасын сақтағанмен, оның мазмұны, мағынасы өзгерді. Енді әдет мемлекеттік биліктен қолдану тауып, заңды норма есебінде

оның орындалуын күш қолдау арқылы жүзеге асыруды қамтамасыз етеді [Зиманов С.З., Өсеров Н., 1997, 1261 б.]. Міне, осындай ежелгі заңдар Үнді мемлекетінде "Ману заңы", Римде "XII Кесте заңы", "Франк мемлекетінде" "Салическая правда", Ресейде "Русская правда", Қазақстанда "Жеті қарғы" деген тап пен біздің дәуірімізге жетті [Сапарғалиев Ғ., Ғабасұлы Ғ., 2001, 125 б.].

Осы аталған заңдар жинағының барлығында біз сөз етіп отырған мұрагерлік мәселесі қарастырылған. Дүние жүзін қоныстанған басқа халықтар сияқты Азияны қоныстанған көшпенділер арасындағы ғұн, үйсін, қаңлы және түркі сияқты ұлыстар өздерінің әр кездегі, әр деңгейдегі әдет заңдарын біртіндеп өмірге әкелгенді. Ол заңдар ұлыстың орнығуына, қуат алуына, дамуына түрткі болды. Бірте-бірте көшпенділер басқарудың құнды тәжірибесін меңгерді. Оның айқын көрінісі, саяси биліктің ең жоғары нысаны мемлекеттік тақ мұрагерлігі пайда болды. Тақ мұрагерлігі әр елде әр түрлі аталғанмен сипаты жағынан бәрі монархиялық билеу түрінде еді [Перетерский И.С., 1945. -Вып. 2, Ч. 1. с.11].

Түркі халықтарының, соның ішінде қазақ халқының тарихында ерте заманнан бері мұрагерліктің әскери, әкімшілік, рулық, мүлдік және рухани мұрагерлігі қалыптасқан болатын. Көшпелі қоғамда ел қорғаны болған ерлер елдің, жердің билеушісі болған, таққа отырған. Оның билігі ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, тақ мұраға айналған. Мұрагерлік үрдіс, мұрагерлік заң-мұрагерлік институттың дәстүр жалғаудағы үйлестіруші тетігі, ал мұрагерлік институт- мұрагерлік заңның жалғасу нысаны және нәтижесі. Біздің заманымызға дейін Қазақстан территориясында өмір сүрген сақтар мемлекеті рудың әскери демократиялық формасын қалыптастырып, оны кейінгі пайда болған үйсін, қаңлы, ғұн тайпаларына мұра есебінде қалдырды. Үйсіндердің саяси өмірінде Билер кеңесі болған. Билер мұрагерлік заңды бұзуға жол бермеген.

Саяси мұрагерлік үрдіс заңдары түркілерде де болған. Түркілерде мұрагердің таққа отыруы алдыңғы қағанның ауызша өсиеті, тәңірінің қалауы және сайлап қою сияқты үш түрлі жолмен іске асырылды. Түркілерде “әке өлсе ұлы мұрагер, аға өлсе іні мұрагер” деген өсиет сақталынды. Яғни, түркі халықтарындағы саяси мұрагерліктің ерекшелігі биліктің бір әулеттің дара билігінде болуын көздейтін қандастық негізде тұқым қуалай жалғасатын үрдіс болғанын дәлелдейді [Законы Хаммурапи, 2005, с.15].

Мұрагерлік мәселеге хандық дәуірде де ерекше көңіл бөлінген. “Қасым ханның қасқа жолы”, “Есім ханның әскери жолы”, “Жеті жарғы” заңдарында саяси, әкімшілік әскери мұрагерлікпен қатар отбасылық қарым-қатынастағы мұрагерлікте қамтылған. Қазақтарда әке өсиеті көзінің тірісінде куәгердің қатысуымен ауызша айтылып, орындауға міндетті болған.

Әдет-ғұрып құқы бойынша мұрагерлерге қайтыс болған адамның балалары, әйелі, бауырлары, ең жақын туыстары, тіпті еш кімі болмаса аталас ағайындары иелік ететін болған. Мұраны бөлу мәселесі әр түрлі жағдайларға байланысты орындалатын. Ол өлген адамның жасына да байланысты еді. Егер әке орта жастан асып, немесе қартайып өлген уақытта, көзінің тірісінде үйленген балаларына енші беріп үлгерген болса, қара шаңыраққа, мал мүлікке еш кімнің дауы болмай, оған енші алмаған кенже баласы түгелдей ие болатын.

Мұрагерлік мәселеге ислам құқы ерекше көңіл бөліп, мұраның мұрагерлер арасында әділдікпен бөлінуін қатты қадағалаған. Мұхамбет Пайғамбардың өзі де мұраға ерекше көңіл бөліп, мұраның әділ бөлінуіне мән берген. Құранда бұл жайлы аяттар өте көп. Мұраның бөлінуі шариғат бойынша туысқандықты ескеріп, үш дәрежеде бөлінеді: бірінші дәрежеде - ата-ана, екінші дәрежеде - аға-іні, әпке-қарындастары, үшінші дәрежеде - ата-анасының тікелей туыстары жатады. Әсіресе, шариғатта мына жәйттер мұрагер болуға кедергі келтіреді: мұрагердің кәпір болуы, адам өлтірген қанды қол болуы, азат емес құл болуы, хабар-ошарсыз кетуі (он жыл

бойына).

Ал енді империалық басқару тұсындағы төтенше билер съезінде қабылданған Ережелерге сүйенсек, бұрынғы әдет заңдарына біршама өзгерістер енгенін көреміз.

Кеңестік дәуірмен салыстырғанда қазіргі Қазақстан Республикасында меншікті жеке түрімен басым бола бастауына байланысты, мұрагерлік мәселеге ерекше көңіл бөлініп мән берілген. Бүгінгі күні үйлер, пәтерлер, салым ақшалар, акциялар, жер учаскілері, тұрғын үй құралдары, көліктер, өзге де мүліктер мұраға қалдырылуы мүмкін.

Қазақстан қазіргі өзінің экономикалық, рухани, құқықтық жағынан қайта құруларды басынан өткізіп отырған кезеңде ізденуші қауым қазақ халқының құқық жүйесінің қайнар көзі болған әдет-ғұрып заңдардың қамтыған салаларын жан-жақты зерттеуде. Соның ішінде кезек күттірмейтін институттың бірі – мұрагерлік құқық мәселесі болып отыр. Мұрагерлік институт мыңдаған жылдармен өлшенетін дәуірлерден өтіп, әлі күнге дейін өз мәнін жойған жоқ.

Қайтыс болған азамат мүлкінің басқа адамның иелігіне – мұрагерге ауысуы мұрагерлік деп аталады. Қазіргі кезде мұраға қалатын мүліктерге жер телімдері, жеке тұрғын үй, пәтер, саяжай, автомашина, тағы басқалар жатады. Мұрагерлік жазбаша қалдырған өсиет немесе заң бойынша жүзеге асырылады.

Көп жағдайда тұрғын үй отбасы мүшелеріне ортақ мүлік болып есептеледі. Сондықтан қазіргі күші бар заң бойынша, кәмелетке жастары толған бірнеше баласы бар отағасы баспананы балаларының біріне мұрагерлікке қалдыра алмайды. Өйткені ол ортақ мүлік болып саналады.

Мұраға алу деп, мұрагерлік құқықтың нормаларына сәйкес қайтыс болған тұлға мұраны қалдырушы құқықтарының және міндеттерінің оны мұрагерлеріне ауысуы түсініледі. Мұрагерлік түсінігін нақтылай, екі жағдайда көрсетелік: біріншіден, әмбебап құқықты алу тәртібінде мұраны қалдырушы құқықтарының және міндеттерінің мұрагерлерге ауысуы; екіншіден, мұра қалдырушы барлық құқықтары және міндеттері мұрагерлерге көшеді, тек мұраға алу тәртібінде Азаматтық Кодексінен және өзге заңдармен ауыстырылуына жол берілмейтін немесе осы құқықтардың және міндеттердің өз табиғатына қайшы келетін жағдайларды қоспағанда.

Бірінші тұрмыстық – қауымдастық құрылыс кезеңінде, оның дамуының ертедегі сатыларында адамдардың қажеттіліктері және оларды қанағаттандыру құралдары тапшы болды, ал мұрагерлік қазіргі түсінікте әзірге болмады, себебі мұраға алатын ештеңе болмады. Сол кезеңде тайпа және рудың иеленуіне және падалануына әкеден баласына аң және балық аулаудың қарулары көшеді, ал соңында жабайы жануарлардың терілері, отынның және тамақтың қорлары, руға (тайпаға) жатудың белгілері және т.б. да құралдар отбасында қалды. Бірақ бұл кезде туындаған қатынастар сол кезде болмаған құқық нормасы-

мен емес, яғни көп ғасырлы дәстүрлермен және салттармен реттелді. Шындығында, мұрагерліктің пайда болуы және дамуы өндіріс құралдарына жеке меншікті бекітумен, мүмкін қол сұғушылықтан биліктің тежегіші қолдарында орналасқандарды қанағаттандыратын тәртіпті шектеуге арналған ерекше институттардың пайда болуымен, қоғамның мүлкітік және әлеуметтік жіктелуімен қолдан-қолға жүреді. Осы институттардың жүйесі жеке меншікке және оның қажетті атрибутына қатынасы бойынша күзетшінің ролін орындаған және орындайды [Арғынбаев Х., 1996, 288 б.].

Қазірі тарихи кезең ХХІ ғасыр. Ол мәнді ығыстырылған сол елдерге және континенттерге жеке меншіктің келуімен сипатталады. Сөз бұрынғы социалистік лагерьдің елдері, Азия, Африка және Латын Американың басқа елдері туралы айтылады. Ал бұл мұрагерлік ролінің өсуімен шығарып салынады.

Осылай мұрагерліктің мәні неде және экономикалық және рухани кемелділіктің нақты деңгейіне жеткен адамзаттың қоғамға мұрагерліксіз неге жүруге болмайды.

Алдыға келе, мұрагерліктің пәні болып біріншіден, мүлік табылады. Олардың қатарында басты орынды меншік құқығы алады. Мысалы, марқұмның мұрагерлік бойынша құқықтар және міндеттер көшпейді, яғни олмен бірге «өледі». Біріншіден бұл өмір сүруге қажетті құралдардан айырылуы мүмкін оның жақын адамдарының жағдайына кері әсер етер еді, көптеген акционерлік қоғамдардың, банктердің, сақтандыру компанияларының және тағы да басқаларының күйзелуіне әкелер еді, себебі олармен үздіксіз және құзыретті басқару бұзылар еді. Осыдан марқұмның қарызгерлері ұтпар еді, себебі өз талаптарын қанағаттандыру жөніндегі талаптармен кімге баратынын білмер еді. Мұрагерліктен бас тарту еңбек және іскерлік белсенділіктің төмендеуіне әкелер еді. Ақырында, мұрагерліктен бас тарту меншік құқығының және меншіктің табиғатына қарама – қайшы, себебі мұндай жақындық кезінде соңғысы жедел құқыққа айналды – өлімнің келуінен құтылуға болмайды.

Мұрагерліктің мәні қоғамның әрбір мүшесі оның өлімінен кейін олмен тірі кезінде алынған барлық материалдық және рухани игіліктер

оның еркіне сәйкес, ал егер ол оны білдірмесе, онда зыңның еркіне сәйкес оған жақын туыстарына берілетіндікті сезінумен жұмыс істеуге және өмір сүруге мүмкіндік кепілдену тиістілігінде қорытындыланады. Ал тек заңмен тікелей қарастырылған жағдайларда, қоғамда қалыптасқан құқықтық және адамгершілік қағидаларына сәйкес мұра қалдырушыға оның тірі кезіндегі алынған мүлкітің сәйкес бөлігі, яғни мұра қалдырушы өзі беруі мүмкін тұлғаларға (қажетті мұрагерлерге) ауысады. Осы бастауларды нақты өткізу мұра қалдырушының өзінің және оның мұрагерлерінің және үшінші тұлғалардың (борызгерлердің және мұра қалдырушының қарызгерлерінің, фискалды қызметтердің және т.б.) мүдделерін қамтамасыз етеді. Әрбір басқа қиын әлеуметтік аренамен сияқты мұрагерлік тек қоғамда қажетті тұрақтылықты қамтамасыз ете, қоғамдық пайдалы қызметтерді орындап қана қоймайтыны белгілі. Онымен кері сәттерде байланысты болуы мүмкін. Олардың арасындағы бастысы болып, мұрагерлік бойынша қозғалмайтын мүлік, акциялар, салымдар, еркін конвертелетін валюталар және тағы басқалары ауысатын адамдардың арамтамақты өмір сүруі үшін мұрагерліктің есік ашуы табылады. Ал бұл өз кезегінде қоғамның әлеуметтік жіктелуі тереңдетеді. Бұл тенденциялар капиталдың бастапқы жиналу кезеңдерінде ерекше қауіпті. Осылардың барлығын шоттардан лақтырып тастауға болмайды. Көрсетілген тенденциялар белгілі шекте салық салудың қарқымды жүйесінің жолымен жеңілдетілуі мүмкін. Бастысы бірақ мұрагерлік бойынша мүлкіті еркін берумен байланысты барлық шағымдардың кезінде өмірге нольден кіруге, барлығын жаңадан бастауға әрбір жаңа ұрпақты мәжбүр етуге қарағанда бұл жақсы. Мұрагерлік бойынша мүлкітің ауысуы қоғамда интеллектуалды дегдардың қалыптасуына қолдану көрсетеді, ал оның өкілдері олмен ұнатқан басқару, ғылым, білім, медицина, өнер, әскери іс және тағы басқа қызметтің өрісінде мамандануға мүмкіндік алады. Бұл ақырында қоғам пайдасына келеді. Сондықтан қоғам дамуының көшпелі кезеңінің жағдайларында да мұрагерлікпен байланысты плюстер мұрагерлік әкелетін немесе әкелуі мүмкін шығындардан асып түседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Зиманов С.З., Өсеров Н. Қазақ әдет-ғұрып заңдарына шариаттың әсерін зерттеу. - Алматы: Жеті жарғы, 1997
2. Сапарғалиев Ғ., Ғабасұлы Ғ., Көшпелі қоғамның әдет заңдарының бастауы туралы. – Алматы: «Мемлекет және құқық», 2001
3. Перетерский И.С. Всеобщая история государства и права: Учебник для юрид. институтов. Древний мир. Древний Рим. - М.: Юридическое изд-во НКЮ СССР, 1945. -Вып. 2, Ч. 1.
4. Законы Хаммурапи // Истоки тюрков: сб. - Алматы: ИД Кочевники, 2005
5. Арғынбаев Х. Қазақтағы семья және неке. - Алматы: Қайнар, 1996. - 288 б.

Қожамбеков Дәулет Рысбекұлы

«Құқықтану» кафедрасы

Әлеуметтік ғылымдар факультеті

А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Түркістан қаласы, Қазақстан

ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ - МЕМЛЕКЕТТІҢ ДІНИ ҚЫЗМЕТ САЛАСЫН РЕТТЕУШІ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҰСТАНЫМЫ РЕТІНДЕ

Түйін. Осы мақалада «зайырлы», «зайырлы мемлекет» түсініктеріне талдау жасалады. Сонымен қатар «зайырлылық», «зайырлы мемлекет» түсінігінің құқықтық мәні зерттеледі. Зайырлылықтың құқықтық қағида ретіндегі мағызын көрсетеді.

Мақала пәнаралық сипатқа ие және заң ғылымы саласы мен діни құқық салаларымен түйіскен. Автор зайырлы мемлекет үлгілерінің қалыптасуындағы теориялық және тәжірибелік мәселелерді зерттейді.

Сонымен қатар қазіргі заманғы дін мен мемлекеттің арақатынасын құқықтық реттеудің маңызына тоқталады. Қазақстан Республикасының зайырлы мемлекет ретінде қалыптасуының ерекшелігін талдайды.

Түйінді сөздер: зайырлылық, зайырлы мемлекет, Қазақстан Республикасы зайырлы мемлекет, мемлекет пен діннің арақатынасы, мемлекет пен дін.

Резюме. В данной статье анализируются понятия «светское», «светское государство». Кроме того, изучается правовой смысл понятий «секуляризм», «светское государство». Показывает важность секуляризма как юридического принципа.

Статья является междисциплинарной и связана с областью юриспруденции и религиозного права. Автор исследует теоретические и практические вопросы формирования моделей светского государства.

Также подчеркивается важность правового регулирования отношений между религией и государством в современном мире. Анализируются особенности становления Республики Казахстан как светского государства.

Ключевые слова: секуляризм, светское государство, Республика Казахстан светское государство, взаимоотношение государства и религии, государство и религия.

Summary. This article analyzes the concepts of «secular» and «secular state». In addition, the legal meaning of the concepts «secularism» and «secular state» is studied. Shows the importance of secularism as a legal principle.

The article is interdisciplinary and is related to the field of jurisprudence and religious law. The author explores theoretical and practical issues of forming models of a secular state.

The importance of legal regulation of relations between religion and the state in the modern world is also emphasized. The article analyzes the features of the formation of the Republic of Kazakhstan as a secular state.

Keywords: secularism, a secular state, the Republic of Kazakhstan is a secular state, the relationship between state and religion state and religion.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабында Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады-деп көрсетілген [ҚР Конституциясы, 1995]. Зайырлылық – мемлекеттің конституциялық құрылымның негізгі іргетасының бірі, елімізде орын алып отырған дінаралық келісім, діни төзімділіктің, қоғамдық татулық пен саяси тұрақтылықты сақтайтын құқықтық механизм. Ата Заңымыздың зайырлылық ұстанымы - дін мен діни қызмет саласында туындайтын қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеудің саяси-құқықтық негізі болып табылады.

Зайырлылық ұстанымын мемлекеттің діни қызмет саласын реттеуші құқықтық қағида ре-

тінде тану мақаланың негізгі мақсаты болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін төмендегі міндеттерді жүзеге асыру көзделді, олар:

-зайырлылық ұстанымының құқықтық мәнін анықтау;

-дін мен мемлекеттің арасындағы қатынастарды реттеудің ерекшеліктерін көрсету;

-Қазақстан Республикасын зайырлы мемлекет ретінде орнықтыратын заңнамалар жүйесіне тоқталу.

Зайырлылық түсінігінің ауқымы кең. Мемлекеттердің зайырлылық ұстанымы мемлекет пен діннің арақатынасын құқықтық реттеуді көздейді. Қазіргі кезде зайырлылық - мемлекеттің дінге қатысты құқықтық ұстанымы ретінде заң ғылы-

мы саласы мамандарымен қатар дінтану саласының ғалымдары, сарапшы-мамандары үшін өзекті мәселе, зерттейтін тың тақырып. Сонымен қатар зайырлылық ұғымы әлеуметтану, мәдениеттану, философия, педагогика ғылымдарының зерттеу объектісіне айналған.

Заң ғылымы тұрғысынан зайырлылық ұстанымы негізгі қағида ретінде танылады және төмендегідей үш туынды құқықтық қағидаға негізделеді. Олар: мемлекет пен діннің бөліну қағидасы; мемлекеттің барлық діндерге бейтараптық қағидасы; діни-сенім және ар-ождан бостандығы қағидалары. Мемлекеттің зайырлы сипатын айқындайтын осы негізгі үш қағидадан туындайтын өзгеде құқықтық нормалар мемлекеттің ұлттық заңнамаларында бекітіледі.

Мақала авторы зайырлылық ұстанымын дін саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейтін басты құқықтық қағидалардың бірі ретінде таниды. Әрі мемлекет зайырлы ұстанымда болуы үшін, басты шарт ретінде адам өзі ұстанатын дінінің зайырлы сипаты бар діни ережелері мен құндылықтарын қабылдауы қажет-деп, санайды. Сонымен қатар мемлекеттің заңнамалар жүйесінде бекітілген зайырлылық қағидаттары, құқықтық нормаларын мойындауы тиіс.

Әлбетте, ешбір әлемдік және дәстүрлі діндердің негізгі қайнар көздерінде зайырлылық, зайырлы мемлекет туралы тікелей сілтеме көрсетілмегені мәселені қиындата түседі. Әсіресе, бұл дін ұстанушылар арасында зайырлылыққа қатысты көптеген қарама-қайшы пікір-талас тудыруға себеп болуда.

Отандық дінтанушы ғалым Досай Кенжетай өзінің "Зайырлы ел - қайырлы ел" атты еңбегінде "Зайырлылық" ұғымын «атеизм» немесе «дінді жоққа шығару емес», керісінше – адамның ар-ождан бостандығын, діни сенім еркіндігіне кепілдік беруді білдіреді. Бұл анықтама «ар-ождан бостандығы» «төзімділік» және «толеранттылық» сияқты құқықтық, моральдық түсініктермен тығыз байланысты. Зайырлылық – мемлекеттің дінге деген қатынасының демократиялық сипатта екендігін танытады-деп, көрсеткен еді [Досай Кенжетай, 2017, 15 б].

Ресейлік құқықтанушы Игорь Владиславович Понкин өзінің "Мемлекеттің зайырлылығы" атты еңбегінде "зайырлы мемлекет" ұғымын дұрыс түсінбейінше зайырлылық ұғымын құқықтық норма ретінде дұрыс қолдану мүмкін емес-деді [Понкин И.В., 2004, 10 б]. Бұл тәжірибелі заңгерлер мен құқықтанушы ғалымдар тарапынан «зайырлылық», «зайырлы мемлекет» ұғымдарының ортақ құқықтық түсінігі қалыптасқанына мүдделі екенін көрсетеді. Әсіресе, заң нормаларын кәсіби қызметінде қолдану барысында құқық қорғау қызметкерлері саласы қызметкерлеріне, судьялар, прокурорлар мен адвокаттар үшін өте маңызды.

Зайырлылық туралы саяси-құқықтық тұжырымдарының бастауына ортағасырлық христиан

діні өкілдері А.Августин, Ф.Аквинский, М.Лютер қалады. Француздық ғалым Ж.Бобёр еңбектері қазіргі заманғы мемлекет пен дін қатынасын реттеудің өзіндік үлгісін жасады.

Зайырлылық ұстанымы мемлекеттің діннен ажыратылғанын білдіргенмен, қоғам өмірін тұтастай діннен бөліп қарау мүмкін емес. Қоғамдағы діннің маңызын ескермеуге болмайды. Қазақстандағы зайырлылық діни ағымдармен күрес немесе дінді әлсірету дегенді білдірмейді.

Зайырлылықтың негізгі мақсаты мемлекет пен діннің арасындағы үйлесімділікті сақтау, жеке тұлға, қоғам мен мемлекеттің дінге қатысты заңды мүдделерін қорғау. Діни ұйымдар тарапынан болуы мүмкін заңсыз, қоғамға қауіпті әрекеттердің алдын алуды көздейді. Осыларға жеке тоқталсақ:

Біріншісі, азаматтардың діни сенімі, ар-ождан бостандығы мен қай дінге жататынына қарамастан тең құқылы болуын қамтамасыз ету. Ұлттық заңнамаға сәйкес әркімнің діни нанымдарын ұстану, оларды тарату, діни құлшылық жасау мен діни бірлестіктердің қызметіне қатысу құқығын мойындау;

Екіншісі, қоғамның тұрақты дамуы үшін діннің рухани құбылыс ретінде халықтың руханияты мен мәдени құндылықтарын қалыптастырудағы тарихи рөлін мойындап, Қазақстан халқының мәдениеті мен рухани мұрасымен үйлесетін басқа да діндерді құрметтеу. Конфессияаралық келісім мен діни төзімділіктің қоғам үшін маңыздылығын негізге ала дінаралық қақтығыстарды болдырмау, діни радикалды ұйымдардың қауіптілігі жөнінде түсіндіру жұмыстарын жүргізу;

Үшіншісі, Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысына, егемендігіне және аумақтық тұтастығына қарсы бағытталған әрекеттері мен үгіт насихаттары үшін діни экстремистік ұйымдардың алдын алу, заңмен қудалау. Мемлекеттің саяси тұрақтылығы мен ұлттық қауіпсіздігіне қауіп төндіретін кез-келген діни сипаттағы әрекеттерді әшкерелеу.

Қазіргі заманда әлемнің көптеген мемлекеттері өздерін зайырлы мемлекет ретінде жариялаған. Зайырлы мемлекет ретінде мемлекеттер егемендік құқығын негізге алып дін саласындағы саясатын жүргізеді, әрі құқықтық механизмдер арқылы жүзеге асырады. Мемлекеттердің дін саласындағы саясатының ерекшелігі ең алдымен халқының әртүрлі дін ұстануымен тығыз байланысты. Салыстырмалы түрде, халқының басым бөлігі біртұтас діни танымдық көзқарастағы мемлекетке қарағанда әртүрлі діни-конфессия өкілдері тұратын мемлекеттің дін саласындағы саясаты күрделі болып келеді. Бұл мәселе ең алдымен дін ұстанушылардың өзара діни-танымдық мәселелерде келісе алмауынан, кейбір өзекті сұрақтар бойынша мүлдем қарама-қайшы ұстанымда болып, түбегейлі қарсы пікір білдіруінен туындайды. Бұл жағдай мем-

лекеттің қоғамдық-саяси ахуалын нашарлатып, уақыт өте келе біртұтас ұлт тұтастығына жік түсіріп, діни ағымдарға бөлінуіне алып келеді. Кейін әрбір діни ағым өкілдері қоғамдағы ықпалын арттыру мақсатында саяси бәсекелес күштерге айналады. Нәтижесінде халықтың басым бөлігінің қолдауына ие болғаны немесе әр-түрлі саяси жолдармен бір тарап билікке келеді. Осы жағдайда билікке қол жеткізген тараптардың, діни-танымдық ерекшелігіне байланысты бірнеше нұсқасы болуы мүмкін. Біз бұны үш топқа бөліп қарастырдық.

Олар: 1) халықтық қолдауға ие, халықтың басым бөлігі ұстанатын дін өкілдерінің мемлекеттік билікке келуі (дәстүрлі дін өкілі);

2) халықтың басым бөлігі ұстанбайтын дін өкілі болсада, саяси харизмасы немесе саяси-технологиялар арқылы әртүрлі тәсілдермен билікке қол жеткізген шағын саяси элита. Бұл саяси топ көбінесе сыртқы діни-саяси күштердің қолдауына ие болады;

3) дінді теріске шығаратын атеистік, агностик немесе дінді теріске шығармасада ешбір діннің өкілі емес саяси топтың мемлекеттік билікке келуі.

Билікке қол жеткізген діни ұйым, діни ағым өкілдері мен өзге діннің өкілдері ендігі кезекте тек діни қағидалар, діни көзқарастар мен діни-танымдық мәселелер бойынша ғана емес саяси мүддесі басым діни-саяси қарсылас болып шыға келеді. Мемлекет пен дін арасындағы бітіспес күрделі, шиеленіскен жағдайлар ерекше қарқын алып күшейе түседі. Бұл ретте дін саласындағы қоғамдық қатынастарды реттеуде мемлекет тарапынан, сәйкесінше мемлекеттік билік өкілдерінің зайырлылық қағидатын ұстанудың маңызы зор.

Қазақстан Республикасында 1991-2011 жылдары аралығында дінді теріске шығаратын атеистік, агностик немесе дінді теріске шығармасада ешбір діннің өкілі емес саяси топтың мүшелері белсенді болды. Бұл кезеңде Қазақстан Республикасы зайырлылықтың классикалық үлгісін ұстанып, мемлекеттің барлық діндерге бейтарап-

тық қағидасы басым болды.

2011 жылғы 11 қазанда қабылдаған “Діни қызмет және діни бірлестіктер” туралы заңының преамбуласында Қазақстан Республикасын өзін демократиялық, зайырлы мемлекет ретінде орнықтыратынын, әркімнің ар-ождан бостандығы құқығын растайтынын, әркімнің діни нанымына қарамастан тең құқылы болуына кепілдік беретінін, ханафи бағытындағы исламның және православиелік христиандықтың халықтың мәдениетінің дамуы мен рухани өміріндегі тарихи рөлін танитынын - нақты көрсетеді [ҚР Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы заңы, 2011. № 483]. Бұл заңның қабылдануын халықтық қолдауға ие, халықтың басым бөлігі ұстанатын дін өкілдерінің мемлекеттік билікке көптеп келуімен (дәстүрлі дін өкілі) түсіндіруге болады. Сонымен қатар діни қызмет саласындағы мемлекеттік реттеуші уәкілетті органдар мен мемлекеттің дін саласындағы саясатына жауапты мамандар арасында халықтың басым бөлігі ұстанатын дін өкілдерінің саны артты-деуге, толық негіз бар. Бұл салада Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті дінтану мектебі өкілдерінің орны ерекше. Атап айтқанда Досай Кенжетай, Балғабек Мырзаев, Мұхан Исахан, Айнұр Әбдірәсілқызы және т.б.

Мемлекеттің дін саласындағы саясаты үш құрамдас бөліктен тұрады. Олар: идеология, заңнама және арнайы әдіс-тәсілдердің көмегімен жүзеге асыру тәжірибесі. Қоғамда әртүрлі діндер болуы мүмкін. Олардың өзіндік дүние танымы, өмір сүру ережелері мен қағидалары болғанымен барлық дін өкілдеріне мемлекеттің заңына бағынуы тиіс. Зайырлы мемлекетте дін мен діни қызметте заңның үстемдігі негізге алынады.

Қорыта келе – мемлекетіміздің көпұлтты, көпконфессиялы жағдайында ең тиімді мемлекеттікті басқару жүйесінің ең басты құқықтық ұстаным екеніне көз жеткіздік. Мемлекет пен қоғамдық ұйымдар тарапынан зайырлылық ұстанымының кең насихатталуы мен мойындалуы қоғамдық тұрақтылық пен саяси тұрақтылықты сақтауға оң ықпал етпек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасы Конституциясы. 30.08.1995.//«Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі.
2. Досай Кенжетай . Зайырлы ел-қайырлы ел.-Астана 2017.-156.
3. Игор Владиславович Понкин. Светскость государства.- Москва 2004.-106.
4. Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы-ҚР 11.11.2011. № 483 заңы.//«Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі.

Манин Сергей Николаевич

докторант PhD специальности 6D030100 «Юриспруденция»
Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет

ПОНЯТИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ СФЕРЫ И ЕЁ СОЦИАЛЬНОЕ НАЗНАЧЕНИЕ В ОБЩЕСТВЕ

Түйін. Бұл мақалада қоғам өмірінде ақпараттық саланы зерттеу және қолдану мәселелері қарастырылады. «Ақпарат» ұғымы зерттеледі, қорытынды жасалады. Зерттелетін категориялар мен осы саладағы мекемелер негізінде ақпараттық сфераның анықтамасы келтірілген.

Түйінді сөздер. Ақпарат, ақпараттандыру, ақпараттық сала, Интернет-ресурс, азаматтық қоғам.

Резюме. В данной статье рассматриваются проблемы исследования и применения информационной сферы в жизнедеятельности общества. Изучено понятие «информация», сделаны выводы. Дано определение информационной сферы на основе изученных категорий и институтов в данной области.

Ключевые слова. Информация, информатизация, информационная сфера, интернет-ресурс, гражданское общество.

Summary. This article discusses the problems of research and application of the information sphere in the life of society. The concept of «information» is studied, conclusions are drawn. The definition of the information sphere on the basis of the studied categories and institutions in this field is given.

Keywords. Information, informatization, information sphere, Internet resource, civil society.

Необходимость внедрения современных информационных технологий является глобальной тенденцией происходящей в мире. Широкое применение информационных и коммуникационных технологий стало важным в обеспечении реализации задач и функций государственного управления, эффективного информирования деятельности местных органов власти, информирования физических и юридических лиц, в области реализации и защиты прав и свобод человека и гражданина, а также для решения комплекса проблем информационно-коммуникационного развития в различных отраслях государства.

Потребности общественного развития требуют постоянно совершенствовать информационную сферу, а вместе с ним и регулировать правовые отношения в рассматриваемой сфере.

Информационная сфера учитывает интересы частных и публичных интересов, экономики и права, а также многих других институтов, то есть те механизмы самоорганизации общества, которые реализуются через институты государственной власти как на национальном, так и международном уровнях.

Изучение и применение информационной сферы в жизнедеятельности общества является сравнительно новым среди иных институтов правового государства и гражданского общества. Проблемам изучения информационной сферы посвящено небольшое количество работ в Республике Казахстан. Данная область изучения сравнительно молодая. Однако история упоми-

нает о первых внедряющихся автоматизированной системе управления в государственный механизм, который начался примерно в 1960-1970 года XX века. Девяностые годы XX века характеризуется появлением сети Интернет на всём постсоветском пространстве, включая Республику Казахстан.

В России упоминание об информационно-правовой политике начинается с 1998 года. Так, В.М. Боер отмечал, что «информационно-правовая политика призвана обеспечить переход к информационному обществу на основе формирования информационной культуры как свода правил поведения, вписывающийся в мировую гуманистическую культуру человечества» [Боер В.М., с.7].

С этого периода активно начинает закладываться информационно-правовая политика как основа решения задач государственного управления, а также формироваться демократически-ориентированное массовое сознание общества, информационные услуги начинают играть решающую роль в регулировании общественных отношений.

В Республике Казахстан работы по проблемам изучения информационной сферы или информационного права появились значительно позже. В рамках данной проблемы исследования примечательны следующие высказывания казахстанских ученых.

Интересно высказывание казахстанского профессора М. Сулейменова в области исследования

проблем информационной сферы, который высказывает мнение, что «в доктрине информационного права доминирует два подхода к предмету информационного права:

1) Информационное право определяется через понятие информация;

2) Информационное право регулирует отношения, связанные с новыми технологиями (Интернет)» [Сулейменов М.К., с.308].

Рассматривая вопросы изучения информационной сферы, а также становление и развитие информационного права можно отметить следующее, что информационно-правовая сфера рассматривается с позиции нескольких подходов. Здесь можно говорить о наличии широкого и узкого подходов в понимании правового регулирования информационной сферы. Наличие этих утверждений при рассмотрении вопросов, связанных с рассмотрением и изучением информационной сферы, осуществляется с точки зрения понимания, во-первых, наличия общественных отношений, связанных с информацией и информационно-коммуникативными технологиями и наличие общественных отношений, связанных с наличие только информационно-коммуникационных технологий.

В начальной стадии формирования и становления информационной сферы можно определить наличие некоторых признаков:

- общественные информационные отношения, связаны обязательно с наличием информации, которая в свою очередь входит в предмет информационного права;

- общественные информационные отношения затрагивают основы правового регулирования, так для их реализации необходимо соблюдение норм права, а значит взаимосвязь с некоторыми отраслями права обязательна: это административное право, гражданское право, включая подотрасли данных сфер;

- общественные информационные отношения связаны с наличием технических средств, устройств и т.д. Здесь можно отметить, что автоматизированные системы управления появились еще до существования Интернет-сети.

Если в российской правовой системе предпринимаются попытки выделения информационного права как самостоятельной отрасли права, то в казахстанской национальной системе права только исследуются вопросы информационной сферы, информационной безопасности. Сейчас активно в вузах Республики Казахстан внедрена такая дисциплина как информационно-коммуникационные технологии, которая изучает методы и технологии средств информационных и коммуникационных технологий, а также использование преимуществ при организации лично ориентированного обучения.

Как отмечает профессор С.Н. Сабикенов «во многом развитие общества в технологической

сфере обусловлено развитием общественно-го сознания и правосознания. Другими словами, важно, какие технологии общество готово принять, какие технологии обществом востребованы и против каких технологий оно выступает. ... Именно поэтому и с учетом того, что в экономической и юридической литературе инновационная деятельность как понятие обычно связывается с бизнес-процессами, предпринимательством, представляется целесообразным и обоснованным в качестве комплексного объекта правового регулирования рассматривать именно индустриально-инновационное развитие общества» [Сабикенов С.Н., С.146].

Таким образом, становление и развитие информационного права является неотъемлемой и необходимой частью развития нашего правового государства, сочетающей в себе различные противоречия и пробелы на современном этапе и которое требует теоретико-правового и практического осмысления и изучения.

В настоящее время в развитии общества информационная функция состоит в том, чтобы способствовать формированию информационного общества, улучшению качества жизни с помощью всемирного внедрения в жизнь общества и государства в целом информационных технологий при создании условий для полноценной защиты прав и свобод всех субъектов, участвующих в разработке и осуществлении информационной политики.

Активно развивается информационное право, как самостоятельная отрасль национального права. У нее появляется свой предмет и метод правового регулирования, а также источники.

Поскольку невозможно исследовать ни одно научное явление без его основы, закономерности, роли и значения, то необходимо рассмотреть понятие информация.

Во второй половине XX века информация «выделилась» как самостоятельный феномен общества, став предметом системообразующего значения, активно формирующим отношения, которые обозначаются как информационные отношения. Например, как в основе индустриального общества в XIX веке на базе научно-технического прогресса формировалась промышленное право, авторское право и другие институты. Рубежом нового феномена такого как информация стал XX век.

К информации (лат. information - разъяснение, изложение) относятся:

1 Информирование.

2 Сообщение о положении дел где-либо о каких-либо событиях и тому подобное.

3 Сведения об окружающем мире и протекающих в нем процессах, воспринимаемые человеком или специальными устройствами [Кузнецов С.А., с.397].

Так, в Федеральном Законе Российской Феде-

рации от 27 июля 2006 года номер 149-ФЗ «Об информации, информационных технологиях и защите информации» статье 2 п. 1 говорится, что информация – сведения, сообщения, данные независимо от формы их представления. Однако в законе Республики Казахстан от 24 ноября 2015 года «Об информатизации» отсутствует определение термину «информация». Согласно статьи 1 вышеупомянутого закона информатизация - это организационный социально-экономический и научно-технический процесс, направленный на автоматизацию деятельности субъектов информации. Примечательно, что в той же статье 1 закона Республики Казахстан пункта 46 для раскрытия определения термина «интернет-ресурс» дается понятие, что - это информация в текстовом, графическом, аудиовизуальном или ином виде, размещенная на аппаратно-программном комплексе, имеющем уникальный сетевой адрес и/или доменное имя и функционирующем в Интернете.

Таким образом, налицо некоторая недоработка законодателей выражающаяся в том, что они не включили понятие «информация» в данный закон Республики Казахстан, но оперирующие им дальше в тексте закона. В качестве предложения необходимо добавить понятие «информация» в закон Республики Казахстан «Об информатизации».

Понятие информационная сфера является довольно широким, и ему посвящено незначительное количество работ. В казахстанском праве отсутствует работы связанные с понятием информационной сферы, но в научных статьях российских авторов кое-что все-таки удалось изучить.

Рассмотрение такого понятия как информационная сфера невозможно без его правового поля. Происходящие процессы глобализации, усиление роли институтов гражданского общества путём информированности социума невозможно без права.

Наличие всей необходимой атрибутики информационной сферы ставит необходимым создание не только национальных норм права, но и международных в том числе.

«Любое общественное отношение по своей сути информационно, но выделяемый права видами термин «информационные отношения» означает ту часть общественных отношений, подлежащих правовому регулированию, которые складываются по поводу информации как обособленного феномена общественной жизни. Этот феномен обособился благодаря развитию общества, техническому прогрессу, усложнению общественной жизни. Информация в информационных отношениях выступает тем благом, по поводу которого возникают права и обязанности субъектов» [Грибанов Д.В., с.58].

Так, в статье 3 согласно Федеральному зако-

ну РФ «Об информатизации и информационных технологий и о защите информации» от 27 июля 2006 года отсутствует понятие информационная сфера. Однако Н.Н. Ковалёва делает вывод, что «информационная сфера - это сфера информации, информационных технологий и защиты информации» [Ковалева Н.Н., с.78].

Отсюда следует, что под информационной сферой понимается сфера деятельности, связанная с созданием, преобразованием, сохранением, распространением и потреблением всей совокупности информации, формирующая основу управления обществом, а также основу государственного управления.

Анализируя информационную сферу можно отметить, что она затрагивает различные сферы общественных отношений. Назовем некоторые из них:

во-первых, получение официальной информации гражданами о деятельности органов государственной власти;

во-вторых создание оптимальных условий для удовлетворения информационных потребностей различных субъектов права;

в-третьих расширение использования документов в электронной форме, что автоматически исключает такой консервативный подход в документообороте как бюрократизм;

в-четвёртых, развитие экономической, социальной, культурной и духовной областей жизни социума;

в-пятых, эффективное получение государственных услуг;

в-шестых, правовое обеспечение процесса информатизации и т.д.

Таким образом, информационные отношения требует внимания в области формирования методологии исследованных проблем использования телекоммуникационных технологий и самой информации в системе государственного управления, в институтах гражданского общества в области укрепления безопасности в международном взаимодействии государств в условиях формирования информационного общества.

Особенно хочется отметить то, что проблема формирования и реализации государственного управления в информационной сфере - это главный фактор на развитие общества и государства.

Систематизация, упорядочение и дальнейшее развитие информационного законодательства первостепенные задачи государственной политики в информационной сфере.

Именно реализация этой функции позволяет определять цели и разрабатывать политику по отношению к информационным сетям таким как интернет, другим информационным технологиям, способствует формированию информационного общества.

Следует особо отметить что формирование целостного информационного пространства и информационного общества в Республике Казахстан одна из приоритетных задач в реализации государственной информационной политики.

Таким образом, информационная сфера – это сфера деятельности, которая представляет

собой совокупность информации, её субъектов, связанные с созданием, формированием, преобразованием, сохранением, распространением, использованием и потреблением всей информации в различных сферах и проявлениях, а также в системе общественных отношений в механизме правового регулирования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Боер, В.М. Информационно-правовая политика и безопасность России: теоретические и практические аспекты: Автореф. дисс. докт. юр. наук: 12.00.01 / Боер Виктор Матвеевич. – СПб., 1998. – С.7.
2. Право как система. / М.К. Сулейменов. - Алматы. – 2011. – 360 с.
3. Сабикенов С.Н. Индустриально-инновационное развитие казахстанского общества: правовые вопросы // Труды академика С. Сабикенова по общей теории права. - Алматы: Изд-во «Жеты жаргы», 2019. – С.146.
4. Большой толковый словарь русского языка / С.А. Кузнецов. – СПб.,1998. – С.397.
5. Грибанов Д.В. К вопросу о правовой теории кибернетического пространства. //Государство и право (Москва), 2010. №4. – С.58.
6. Ковалева Н.Н. Государственное управление в информационной сфере. //Государство и право (Москва), 2013. №2. – С.78.

Медеубеков Темірбек Шалхарұлы

заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Қазақ еңбек және әлеуметтік қатынастар академиясының құқықтық пәндер кафедрасының
меңгерушісі

Гаитов Алишер Анаитұлы

заң ғылымдарының кандидаты, заң пәндері кафедрасының доценті
Қазақ еңбек және әлеуметтік қатынастар академиясы

ПРОБЛЕМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В БОРЬБЕ С ТЕРРОРИЗМОМ

Түйін. Мақала адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сақтау аясында терроризмге қарсы күресті күшейту мәселелерін көтереді. Даң мәселесі бойынша дүниежүзілік құқық қолдану практикасы талданады.

Көбінесе террористік зорлық-зомбылықтың күшеюі мемлекетте де, халықаралық қауымдастықта да екіұштылықты тудыруы мүмкін шешуші шараларды қабылдауға мәжбүр етеді. Жақында тоталитарлық режимді бастан кешірген қоғамдардағы мұндай шектеулерге қатты реакция. Олардың қатарына Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының қазіргі жағдайы кіреді. Сонымен қатар, әлемдік тәжірибе мұндай оппозицияның әрқашан оң нәтиже бере бермейтінін көрсетеді.

Түйінді сөздер: терроризм, экстремизм, Конституция, адам құқығы, елдер, халықаралық конвенциялар, ұлттық заңнама, саясат, зорлық-зомбылық, келіспеушілік, идеология

Резюме. В статье поднимаются проблемы усиления борьбы с терроризмом на фоне сохранения прав и свобод человека и гражданина. Анализируется мировая правоприменительная практика по данному вопросу.

Часто интенсивность террористического насилия вынуждает государство к решительным мерам, которые могут вызывать неоднозначную оценку как внутри государства, так и у международного сообщества. Особенно жесткая реакция на такие ограничения в обществах, совсем недавно переживших тоталитарные режимы. К таковым относятся и нынешние государства Содружества Независимых Государств. В то же время, мировой опыт показывает, что не всегда такое противодействие несет в себе положительный эффект.

Ключевые слова: Терроризм, экстремизм, Конституция, права человека, страны, международные конвенции, национальное законодательство, политика, насилие, разногласие, идеология

Summary. The article raises the problems of intensifying the fight against terrorism against the background of preserving the rights and freedoms of man and citizen. The world law enforcement practice on the dang question is analyzed. Often, the intensity of terrorist violence forces the state to take decisive measures that can cause an ambiguous assessment both within the state and among the international community. A particularly severe reaction to such restrictions in societies that have recently experienced totalitarian regimes. These include the current state of the Commonwealth of Independent States. At the same time, world experience shows that such opposition does not always have a positive effect.

Keywords: terrorism, extremism, the Constitution, human rights, countries, international conventions, national legislation, politics, violence, disagreement, ideology

В современном мире терроризм рассматривается в качестве основной угрозы обществу. Доказательством тому служит количество совершаемых террористических актов.

Одной из основных проблем, часто рассматриваемых в научной литературе и средствах массовой информации, обсуждаемых в политических кругах и среди «обывателей» - является то, что в ходе решения вопросов противодействия терроризму может быть нанесен ущерб основам демократии, могут быть ущемлены права человека, а в случае жесткой реакции со стороны государства демократические основы могут вообще быть отменены.

Особенно жесткая реакция на такие ограничения в обществах, совсем недавно пережив-

ших тоталитарные режимы, к каковым относятся и нынешние государства Содружества Независимых Государств. В то же время, мировой опыт показывает, что не всегда такое противодействие несет в себе положительный эффект.

Ограничение прав, связанных со свободой выражения своего мнения, может иметь место (при обязательном наличии такой возможности в законодательстве) в интересах обеспечения территориальной целостности, защиты репутации или прав других лиц, предотвращения разглашения информации, полученной конфиденциально, или обеспечения авторитета и беспристрастности правосудия.

Как отмечают некоторые эксперты, «уже сейчас заметно определенное игнорирование прав

человека и его свобод в связи с осуществлением различных антитеррористических мероприятий...» [http://medialaw.asia/node/10839].

Исторический опыт показывает, что обычно при относительно небольшой интенсивности террористического насилия любое ограничение демократических свобод в обществе воспринимается крайне отрицательно, как использование государством неблагоприятной ситуации для того, чтобы усилить свое вмешательство в личную жизнь граждан, облегчить для себя контроль за их действиями и снизить планку требований к себе.

В то же время, часто интенсивность террористического насилия вынуждает государство к решительным мерам, которые могут вызывать неоднозначную оценку как внутри государства, так и у международного сообщества.

Соединенные Штаты Америки, пережившие эпоху маккартизма и скандал Уотергейта, более чем когда-либо настороженно относилась к любым ограничениям свобод граждан даже перед лицом угрозы терроризма по той причине, что считала более губительным для демократии, чем последствия терроризма, сам жесткий ответ на него, тем более, если учесть то обстоятельство, что долгое время США полагали маловероятной интенсивную атаку на себя даже со стороны иностранных террористов, тем более - американских.

Как отмечает Робертсон: - «Террористические атаки против Америки пугают нечто большим, чем трагическая потеря отдельных жизней. Некоторые террористы надеются спровоцировать ответ, который подрывает нашу конституционную систему правления. Таким образом, лидеры США должны найти подходящий баланс путем принятия контртеррористической политики, эффективной и в то же время отвечающей демократическим традициям, которые составляют основу силы Америки» [С.Robertson].

Если рассмотреть опыт Европы, то в её рамках провозглашается, что при необходимости могут делаться отступления от общепринятых норм. Так, статья 15 Европейской Конвенции о защите прав человека «Отступления от обязательств во время войны или иного чрезвычайного положения» гласит: «Во время войны или иного чрезвычайного положения, угрожающего жизни нации, любая Высокая Договаривающаяся Сторона может принимать меры в отступление от своих обязательств по настоящей Конвенции только в той степени, в какой это обусловлено чрезвычайностью обстоятельств, при том, что такие меры не являются несовместимыми с ее другими обязательствами по международному праву» [Москальникова и др. 2016, с.122].

О соответствующем решении, введенных мерах и причинах их принятия, а также об отмене их и возобновлении в полном объеме действия

на территории государства положений Конвенции информируется Генеральный секретарь Совета Европы.

Таким образом, статья 15 допускает ограничения лишь при наличии необходимых условий, определенных конвенцией, и в соответствии с установленной процедурой.

С момента вступления Конвенции в силу, государства-члены регистрировали свои оговорки о праве отступления по статье 15. Так, например, Великобритания сделала оговорку по статье 5 (о правилах задержания и ареста) в отношении применения Акта о предупреждении терроризма (1989). Правда, поводом к такой оговорке послужила констатация Европейским судом по правам человека нарушения Правительством Великобритании статьи 5, заключавшегося в том, что без предъявления обвинений или предоставления соответствующих процедурных гарантий лица, подозреваемые в участии в «террористической» деятельности», были подвергнуты заключению под стражу (Дело Броугэн и другие против Великобритании (1988 г.).

Турция зарегистрировала свое первое право отступления от положений конвенции в 1961 г. в отношении всей своей территории. Впоследствии турецкое правительство аннулировало свое право отступления, но ввело новое, которое относится только к определенным городам и распространяется только на определенные периоды. С тех пор в ряде случаев Турция регистрировала свое право отступления в отношении тех или иных городов.

Греция зарегистрировала свое первое право отступления после государственного переворота в апреле 1967 г., а затем несколько других, и так вплоть до 1969 г., когда греческое правительство вышло из Конвенции. Вскоре после этого Греция вышла из Совета Европы, но позже вновь присоединилась к этой организации. Она вновь присоединилась к Конвенции в 1974 г.

Республика Ирландия дважды воспользовалась своим правом отступления в связи с применением Акта о чрезвычайных полномочиях [Москальникова и др. 2016, с.23].

К сожалению, странами Содружества Независимых Государств, в том числе и Казахстаном, никакие оговорки относительно права отступления от тех или иных норм международного права, если этого требуют интересы национальной безопасности, сделаны не были. В результате в настоящее время это позволяет некоторым представителям Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе, представителям правозащитных организаций, неправительственных организаций и оппозиционных сил трактовать введение ужесточающих мер, ограничивающих отдельные права и свободы граждан, как нарушающих международные нормы.

США значительно расширили права спецслужб и полиции на вторжение в частную жизнь граждан, например, упростив порядок прослушивания их телекоммуникационных сообщений [Москальникова и др. 2016. с. 59]

В последнее время значительно изменился сам взгляд на демократические меры защиты государственного строя. По мнению профессора Э. Йессе, концепция «воинствующей демократии», встречающая понимание в некоторых странах и означающая разумное применение силовых методов в правовом государстве для защиты демократических прав и свобод, базируется на следующих принципах:

- провозглашение и отстаивание государством приоритетных ценностей, отражающих интересы большинства населения;

- надежная государственная защита провозглашенных ценностей;

- превентивная их защита правовыми и иными средствами от возможных угроз [Холубустов О.М., Федоров Г.С., 2000, с. 240].

Как видим, данная концепция имеет превентивный характер - ею предусматривается ограничение демократических свобод в случае необходимости для защиты приоритетных ценностей общества. Собственно ориентация на преимущество таких ценностей перед отдельными свободами и правами закреплена и в Европейской конвенции о защите прав и свобод граждан.

В случае борьбы с терроризмом очень много споров возникает по поводу ограничений возможного негативного влияния средств массовой информации на разрешение контртеррористической операции. Действительно, использование средств массовой информации предоставляет безграничные возможности для манипуляции общественным мнением, политической дезориентации общества, подрыва авторитета государства, дискредитации и разложения его институтов, разжигания социально-политической вражды и межнациональной розни, провоцирования конфликтов.

Варианты регламентации поведения средств массовой информации в подобных ситуациях могут быть самыми различными: от введения профессиональных кодексов поведения самим журналистским сообществом до неофициальных соглашений с правительством и жесткой регламентации в законе.

В частности, статья 2 Закона РК «О средствах массовой информации» не допускает использование СМИ для пропаганды или агитации насильственного изменения конституционного строя, нарушения целостности Республики Казахстан, подрыва безопасности государства, войны, социального, расового, национального, религиозного, сословного и родового превосходства, культа жестокости и насилия, порногра-

фии, а также распространения сведений, составляющих государственные секреты Республики Казахстан и иные охраняемые законом тайны [Закон РК «О средствах массовой информации» от 23 июля 1999 г.].

Кроме того, п.3 статьи 15 Закона Республики Казахстан «О противодействии терроризму» определяет, что «нахождение в зоне проведения антитеррористической операции представителей средств массовой информации допускается с разрешения руководителя оперативного штаба» [Закон РК «О противодействии терроризму» от 13 июля 1999 г.].

В то же время в национальном законодательстве Республики Казахстан отсутствуют нормы, ограничивающие свободу слова в условиях проведения контртеррористической операции.

В этой связи, нами предлагается ввести запрет на распространение информации, раскрывающей специальные технические приемы и тактику проведения контртеррористической операции; способной затруднить проведение контртеррористической операции и создать угрозу жизни и здоровью людей, оказавшихся в зоне проведения контртеррористической операции или находящихся за пределами указанной зоны; служащей пропаганде или оправданию терроризма и экстремизма; о сотрудниках специальных подразделений, членах оперативного штаба по управлению контртеррористической операцией при ее проведении, а также о лицах, оказывающих содействие в проведении указанной операции.

С учетом положений проанализированных выше международно-правовых норм в области ограничения свободы слова, а также с целью создания условий для эффективного противодействия действиям террористов, введение данной нормы представляется совершенно оправданным.

В то же время, несомненно, какие бы жесткие правовые или политические ограничения в данном вопросе не предпринимались со стороны властей, одну из основ политики недопущения использования террористами средств массовой информации в своих преступных (в том числе пропагандистских) целях должен составить компромиссный (с учетом интересов и прессы, и властных структур) этический кодекс поведения СМИ при освещении событий, непосредственно связанных с деятельностью террористических организаций и противодействием им компетентными органами.

Международные документы, в числе которых Европейская конвенция по правам человека, подчеркивают право каждого «на уважение его частной и семейной жизни, его жилища и корреспонденции» (статья 8). Однако тут же дается существенная оговорка: «вмешательство публичной власти в осуществление этого права

не допускается, за исключением случаев, когда это предусмотрено законом и необходимо в демократическом обществе в интересах национальной безопасности, общественного порядка или экономического благосостояния страны, в целях предотвращения беспорядков или преступлений, охраны здоровья или нравственности, или для защиты прав и свобод других лиц».

Вообще отправной точкой при решении вопроса об ограничении прав отдельных лиц, особенно права на неприкосновенность частной жизни служит баланс интересов индивидуума и общества.

К. Робертсон приводит следующие аргументы сторонников точки зрения, что разведывательная деятельность внутри страны наносит ущерб гражданским свободам, поскольку граждане в таком случае не могут контролировать соответствующую деятельность: «Акценты смещаются с собирания доказательств после совершения преступления при расследовании на собирание их разведкой до того, как какое-либо преступление было совершено. С этой «упреждающей» точки зрения любые граждане, особенно социально негативно характеризующиеся личности, являются целью для подозрения и надзора. Это совершенно очевидное развитие намерения полиции виртуально поставить все общество под надзор [C.Robertson, 27p.]

В то время как арест должен базироваться на разумном подозрении, что подозреваемый совершил преступление, слежка включена в различные стадии сбора информации до того, как разумные подозрения могут существовать — таким образом, тот, кто невиновен в совершении преступления или против кого не существует доказательств, может стать целью специального расследования, прослушивания переговоров или контроля почтовой корреспонденции как результат смешивания с «плохими» людьми».

К вопросу ограничения возможностей для злоупотребления разведывательными данными существует два подхода. Во-первых, возможно законодательное ограничение пределов вторжения разведслужб в частную жизнь.

И второй - наличие эффективных контрольных механизмов, в том числе судебных и парламентских.

Первый путь предпочтителен, если террористические акты не носят систематического характера и не представляют серьезной угрозы самому существованию государственной системы. Второй путь эффективен и целесообразен, когда уровень насилия в обществе достаточно высок и использование разведывательных возможностей специальных служб не только способно предотвратить конкретные акты терроризма, но и предсказать развитие событий и дать возможность государственным органам политическими методами и средствами повлиять на ситуацию в самом начале.

Возвращаясь же к вопросу ограничения прав граждан, связанного с вторжением спецслужб в их личную жизнь, следует еще раз подчеркнуть, что само общество обычно демонстрирует приверженность тому или иному выбору. Пока в США (до 11 сентября 2001 г.) шли споры о том, как далеко может государство вторгаться в личную жизнь, Европа этот вопрос для себя уже решила: когда речь заходит о противостоянии личности и государства, государство неизменно побеждает. «В Европе упор традиционно делается на важности и возможности полицейского и государственного вмешательства», - говорит профессор права Парижского университета Жан-Пьер Дюбуа [7. Джон Россант, 2011, с.157].

Действия международных террористов в Америке позволили провести через Конгресс США ограничивающие свободы граждан положения, которые еще несколько лет назад всплывали в многочисленных законопроектах, но получали отпор, как недемократичные, как посягающие на конституционные права и свободы граждан [Дзюба Д.И., 2002, с.254.].

Опыт истории свидетельствует, что в обстановке военного времени или в периоды жесткого давления внешних сил (каковым можно назвать международный терроризм), в условиях осознанной большинством населения необходимости напряжения общих усилий по решению жизненно важных проблем всеобщее государственное регулирование и регламентирующий контроль, в том числе со стороны специальных служб, воспринимаются как неизбежная плата за выживание.

И напротив, в ситуации нормального развития общества мобилизационные усилия власти и накладываемые ею на общество ограничения отражаются в сознании людей как произвол и ущемление их гражданских прав, что может вызвать резкий сбой в функционировании всей системы, включая механизм обеспечения безопасности. Следовательно, введение ограничений гражданских прав и свобод со стороны государства возможно, однако ограничения должны быть адекватны существующей угрозе, и в любом случае должны найти поддержку у большинства общества.

К сожалению, страх быть признанным государством, которое отступает от демократических принципов, довольно долго сдерживала многие правительства от применения адекватных мер реагирования на террористические акты, несмотря на многочисленные жертвы. В то же время перед такой жестокой опасностью, которую представляет собой терроризм, существует ряд крайних правовых мер, которые может и вправе использовать государство для защиты себя и своих граждан [Алауханов Е.О., Абдрасулова К.Р., Бойко А.И., 2012, с.87].

Для контроля же над правомочностью использования спецслужбами исключительных полномочий и эффективной защиты прав граждан

должна существовать четко отлаженная система контрольных механизмов -парламентских, судебных, надзорных, внутриведомственных и общественных. В противном случае, полная бесконтрольность государства, его непререкаемый авторитет во всех сферах жизнедеятельности, подкрепленные властью, силой и насилием, могут привести к деградации этого государства и его отчуждению от гражданского общества.

При осуществлении борьбы с терроризмом, когда государство идет на ужесточение проводимой политики, ограничение отдельных гражданских прав и свобод, особенно с применением силы, есть опасность превращения такого государства из демократического в тоталитарное.

Поэтому, прежде чем устанавливать ограничения прав человека в условиях возрастания угрозы терроризма, необходимо изучить и проанализировать имеющийся мировой опыт организации борьбы с терроризмом и определить наиболее приоритетные направления в этом вопросе.

Подводя итоги исследования вопроса соотношения борьбы с терроризмом и соблюдения гражданских прав и свобод, на наш взгляд, не лишним будет сослаться на принципы, сформулированные П. Улкинсоном: 1) как бы силен не был бы кризис, право предоставления и прекращения специальных полномочий должно быть зарезервировано за законодателями; 2) конституция как таковая никогда не должна приостанавливаться; 3) законодательная сессия должна продолжаться весь период чрезвычайного законодательства; и 4) специфические чрезвычайные полномочия

должны предоставляться только на фиксированный и ограниченный период... И в полномочиях законодателей продлить или прекратить специальные полномочия в зависимости от обстоятельств [Thackrah R., 2017, 39 p.].

Несомненно, права граждан есть высшие ценности, охраняемые и гарантированные государством. Их наличие является одной из гарантий обеспечения судебной защиты от неправомерного вторжения в их личную жизнь, вместе с тем, как показывает жизнь, и последний принцип не безусловен.

С сожалением приходится констатировать, что, как отмечают международные эксперты в области прав человека, включая экспертов, работающих в системе Организации Объединенных Наций, многие меры, принимаемые сейчас государствами в целях борьбы с терроризмом, ущемляют права человека и основные свободы. Правовые нормы, касающиеся прав человека, вполне допускают принятие решительных мер в борьбе с терроризмом, даже в самых исключительных обстоятельствах. Однако ущемление прав человека не может отвечать интересам борьбы с терроризмом. Напротив, оно способствует достижению целей террористов, отдавая им моральное превосходство и порождая напряженность, ненависть и недоверие к правительству именно у тех слоев населения, среди которых террористы быстрее всего смогут найти поддержку. Отстаивание прав человека не просто совместимо с успешной стратегией борьбы с терроризмом - оно само по себе является существенно важным элементом.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. По материалам экспертной конференции «Развитие и статус института прав человека за 20 лет независимости Республики Казахстан» 12 декабря 2011г.– Астана. <http://medialaw.asia/node/10839>
2. C.Robertson. Countering the Changing Threat of International Terrorism: Report of the National Commission on Terrorism. Pursuant to the Public Law, 105th Congress // <http://www.ict.il/documentdet.cfm?docid=36>
3. Сборник документов Совета Европы в области защиты прав человека и борьбы с преступностью /Сост. Т.Н. Москальникова и др. – М.: Спарк, 2016. - С.618.
4. Хлобутов Олег Максимович, Федоров Сергей. Терроризм: реальность сегодняшнего состояния //Современный терроризм: состояние и перспективы /Под.ред. Е.И. Степанова. - М.: Эдиториал УРСС, 2000. с. 240.
5. Закон РК «О средствах массовой информации» от 23 июля 1999 г. https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1013966
6. Закон РК «О противодействии терроризму» от 13 июля 1999 г. <https://www.cisatc.org/1289/135/155/281/7914>
7. Джон Россант. Должны ли США поступать также, как Европа? //Профиль. – 2011. - №41. с.157.
8. Дзюба Д.И. Первый международный опыт борьбы с терроризмом // Проблемы борьбы с терроризмом: Научная информация по вопросам борьбы с преступностью. – М., 2002. – С. 340.
9. Алауханов Есберген Оразович, Абдрасулова Кумринисо Раимкуловна, Бойко Александр Иванович. Безопасность человека и гражданина: право и необходимость: практическое пособие. – Алматы: Nurpress, 2012. – С.87
10. Thackrah R. Terrorism: A Definitional Problem //Contemporary Research on Terrorism. Edited by Paul Wilkinson and Alasdair M. Stewart. Aberdeen University Press. - Aberdeen, 2017.

Найманбаев Бекмурат Рахимбердиевич

доктор исторических наук, доцент, и.о. профессора
Международный университет Silkway
г.Шымкент, Казахстан

Абдимажит Лаура Ахметкызы

магистрантка II курса по специальности «Юриспруденции»
Международный университет Silkway
г.Шымент, Казахстан

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: ИНИЦИАТИВЫ 90-Х ГОДОВ XX ВЕКА

Түйін. Қазақстан - экология мен қоршаған орта проблемалары өткір тұрған елдердің бірі. Ұзақ уақыт бойы бұл мәселеге назар аударылмады, тек Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі басталғаннан бастап елде экологиялық заңнаманы қалыптастыру жұмыстары басталды. 90-жылдары қажетті құқықтық база жасалып, Қазақстан халықаралық шарттар мен ережелерге қосылды. Шын мәнінде, осы кезеңде экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ететін негізгі заңнамалық база қалыптасты.

Түйінді сөздер: экологиялық қауіпсіздік, экологиялық заңнама, қоршаған орта және даму, БҰҰ-ның XXI ғасырға арналған күн тәртібінің басымдықтары, экологиялық дағдарыс жағдайы, экологиялық және табиғи ресурстар арасындағы қатынастар.

Резюме. Казахстан относится к числу стран, в которых остро стоят проблемы экологии и окружающей среды. Долгое время проблеме не уделялось никакого внимания, только с началом независимости РК в стране началась работа по формированию экологического законодательства. В 90-е годы была создана необходимая правовая база и Казахстан присоединился к международным договорам и нормативным актам. По сути в этот период были сформированы основные законодательные основы, позволяющие обеспечить экологическую безопасность.

Ключевые слова: экологическая безопасность, экологическое законодательство, окружающая среда и развитие, приоритеты Повестки Дня ООН на XXI век, кризисная экологическая ситуация, природоохранные и природоресурсные отношения.

Summary. Kazakhstan is among the countries where problems of ecology and environment are acute. For a long time the problem has not been given any attention, only with the beginning of independence of Kazakhstan work on the development of environmental legislation began in the country. In the 90 years the necessary legal framework was created and Kazakhstan joined the international treaties and regulations. In fact in this period the basic legislative framework to ensure environmental safety were formed.

Keywords: environmental safety, environmental law, environment and development, priorities of the United Nations Agenda for the XXI century, the critical environmental situation, environmental and natural resources use.

Декларация о государственном суверенитете Казахской ССР и принятый впоследствии Закон о государственной независимости Республики Казахстан наиболее четко сформулировали право народов Казахстана на природные богатства. По существу, с принятием Декларации начинается новый этап в развитии законодательства об экологической безопасности. Об этом свидетельствует Конституция Республики Казахстан 1993 г., объявившая природные ресурсы исключительной государственной собственностью. Только получение независимости и переход к рыночным отношениям позволили в официальном порядке заявить о признании Казахского госу-

дарства хозяином своих природных ресурсов - земель, недр, лесов и вод. Практически весь советский период богатствами природы и недр распоряжались не истинные хозяева - народ Казахстана, а союзные органы.

Только после обретения независимости в Казахстане был принят блок нормативных актов, регулирующих использование природных ресурсов и имеющих прямое отношение к обеспечению экологической безопасности. Это Водный Кодекс, Лесной Кодекс, Кодекс о недрах и переработке минерального сырья и др. [Водный Кодекс РК, 1997]. Они сыграли важную роль в упорядочении взаимодействия природы и об-

щества и в целом смогли послужить правовой базой развития правоохранительных отношений в условиях перехода к рынку.

Также в настоящее время Казахстан присоединился к таким международным договорам, как Конвенция «Об изменении климата» (1992), Конвенция «О защите всемирного культурного и природного наследия» (1994), Конвенция «О запрещении военного или любого враждебного использования средств воздействия на природную среду» (1995), Венская Конвенция «Об охране озонового слоя» и Монреальский протокол по запрету веществ, разрушающих озоновый слой (1997) и Киотский протокол об изменении климата (1999). Эти и другие международные соглашения, которые ратифицированы Казахстаном, строже подходят к решению проблемы обеспечения экологической безопасности и возлагают на республику ряд новых экологических обязательств, которые необходимо было отразить в законодательстве страны.

Поэтому 30 апреля 1996 г. распоряжением Президента Республики Казахстан была одобрена «Концепция экологической безопасности», которая призвана стать основой при создании законодательной базы охраны окружающей среды. В соответствии с Концепцией экологическая безопасность является естественно-исторической основой и составной частью национальной безопасности Республики Казахстан и определяется степенью защищенности личности, общества и государства от последствий чрезмерного антропогенного воздействия на окружающую среду, а также стихийных действий, промышленных аварий и катастроф [Казахстанская правда, 1996].

Концепция должна была стать базой для формирования внутренней и внешней политики страны, правовых, экономических механизмов и направлений деятельности, позволяющих сохранить благоприятную окружающую среду и обеспечить устойчивое экономическое развитие, предупредить стихийные бедствия и промышленные аварии. В соответствии с Концепцией в стране принят ряд основополагающих актов, направленных на обеспечение экологической безопасности страны. Среди них Закон Республики Казахстан «Об охране окружающей среды» от 15 июля 1997 года, Закон Республики Казахстан «Об экологической экспертизе» от 18 марта 1997 года, Закон Республики Казахстан «Об особо охраняемых природных территориях» от 15 июля 1997 года, Закон Республики Казахстан «Об использовании атомной энергии» от 14 апреля 1997 года, Указ Президента Республики Казахстан, имеющий силу Закона, «О земле» от 22 декабря 1995 года, Указ Президента Республики Казахстан, имеющий силу Закона, «О недрах и недропользовании» от 27 января 1996 года и др. Эти акты по-новому регулируют

природоохранные отношения и содержат немало мер по оздоровлению экологической обстановки в республике. Кроме того, впервые в истории страны экологическая безопасность признана одной из фундаментальных компонентов национальной безопасности страны: Закон Республики Казахстан «О национальной безопасности Республики Казахстан» от 26 июня 1998 года к числу угроз национальной безопасности нашего государства относит «резкое ухудшение экологической ситуации, стихийные бедствия и иные чрезвычайные ситуации природного и техногенного характера, эпидемии и эпизоотии» (ст.4 п.9) [Казахстанская правда, 1996].

При этом Казахстан, как полноправный член ООН, учитывал актуальность для страны принципов, подписанной им Декларации Всемирной конференции ООН по окружающей среде и развитию РиО-92, Приоритетов Повестки Дня ООН на XXI век, а также международных конвенций по борьбе с опустыниванием, о биологическом разнообразии, об изменении климата и считает их соблюдение членами мирового сообщества жизненно важным для обеспечения глобальной, региональной и национальной экологической безопасности и устойчивого развития современной цивилизации и особенно стран, которые переживают стадию перехода к рыночной экономике.

В действующем природоохранительном законодательстве экологическая безопасность рассматривается как новая ориентация, важнейшая цель развития Республики Казахстан, которая может быть достигнута в ближайшие годы лишь совместными усилиями государства, населения, общественности, государственных и негосударственных предприятий, учреждений, религиозных конфессий, международных организаций путем осознания глубинных причин экологического кризиса, добровольного отказа от потребностей, удовлетворение которых вызывает увеличение техногенного пресса на природу, население, историческое и культурное наследие, хозяйственные объекты, жизненно важные не только для настоящего, но и для будущих поколений.

Принятие Концепции экологической безопасности связано, прежде всего, с тем, что до недавнего времени в Казахстане вообще не было какой-либо серьезной государственной программы в области экологии. К тому же, в связи с переходом к рынку и восприятия ряда международных идей в области использования природных ресурсов и охраны окружающей среды возникает необходимость в приведении эколого-правовых норм страны с нормами международного права.

Немаловажное значение имело также и то, что сложившаяся в стране неблагоприятная, а в ряде районов - кризисная экологическая об-

тановка потребовала рассмотреть обеспечение экологической безопасности как самостоятельного направления деятельности общества и государства, как понятие более широкое, чем отношения по природопользованию и охране окружающей среды.

Под охраной окружающей среды принято понимать деятельность человека по поддержанию благоприятного состояния окружающей среды, предупреждения деградации в процессе общественного развития и потребления.

Таким образом, весь блок законодательных актов в сфере взаимодействия природы и общества, исходя из того, в какой мере они регулируют отношения по экологической безопасности, можно классифицировать на две группы: общие и специальные.

К общим относятся Гражданский Кодекс Республики Казахстан, Уголовный Кодекс Республики Казахстан, Кодекс об административных правонарушениях Казахской ССР и др.

К специальным относятся Закон Республики Казахстан "Об охране окружающей среды" от 15 июля 1997 года, Закон Республики Казахстан "О санитарно-эпидемиологическом благополучии населения" от 8 июля 1994 г., Закон Республики Казахстан "Об экологической экспертизе" от 18 марта 1997 года, Закон Республики Казахстан "Об особо охраняемых природных территориях" от 15 июля 1997 года, Закон Республики Казахстан "Об использовании атомной энергии" от 14 апреля 1997 года, Закон Республики Казахстан "О радиационной безопасности населения" от 23 апреля 1998 года и другие.

Особое место занимают Указы Президента Республики Казахстан, имеющие силу Закона, "О земле" от 22 декабря 1995 года, "О недрах и недропользовании" от 27 января 1996 года, "О государственном регулировании отношений, связанных с драгоценными металлами и драгоценными камнями" от 22 июля 1995 года и другие. В 2003 г. введен в действие новый Земельный кодекс [Земельный кодекс РК, 2003, 79 с].

Наиболее важным законодательным актом, регулирующим отношения по обеспечению экологической безопасности, является действующий в настоящее время Закон "Об охране окружающей среды" от 15 июля 1997 года. Он определяет современные правовые, экономические и социальные основы охраны окружающей среды в интересах настоящего и будущего поколений и направлен на обеспечение экологической безопасности, предотвращение вредного воздействия хозяйственной и иной деятельности на естественные экологические системы, сохранение биологического разнообразия и организацию рационального природопользования.

Отношения, возникающие в сфере экологической экспертизы, регулируются Законом Рес-

публики Казахстан "Об экологической экспертизе" от 18 марта 1997 года, который значительно развил нормы об экологической экспертизе Закона "Об охране окружающей среды".

Оценивая состояние законодательства в области обеспечения экологической безопасности, надо подчеркнуть роль и значение законодательных актов, направленных на охрану атмосферного воздуха. Охрана атмосферного воздуха в системе иных объектов природы занимает особое место. Неизбежно при всех условиях он непосредственно поступает в организм человека, влияет на состояние других компонентов природы.

В основу правового регулирования отношений в области охраны атмосферного воздуха положено нормирование его качества: установление порога содержания в нем веществ и биологических агентов - их предельно допустимых концентраций, гарантирующих гигиеническую и экологическую безопасность.

Нормативы ПДК устанавливаются для выбросов газов, пыли, золы и других вредных веществ, вредных микроорганизмов и других биологических веществ. Также устанавливаются нормативы предельно допустимых воздействий для уровней шума, вибраций магнитных полей, радиации и других физических факторов.

Особая опасность атомной энергетики, использования радиоактивных материалов, сбои в работе действующих атомных электростанций потребовали усиления защищенности от вредного воздействия радиации. Радиоактивное загрязнение территории Казахстана происходило по многим причинам. Прежде всего, это результат массовых испытаний ядерного оружия, особенно в конце 1950-х - начале 1960-х годов. Всего на Семипалатинском ядерном полигоне с 1949 по 1989 гг. было проведено 470 ядерных взрывов, в том числе 90 воздушных, 25 наземных и 354 подземных. В Западном Казахстане произведено 7 воздушных, а в других регионах страны - 15 подземных ядерных взрывов. По данным специалистов, на радиоактивное загрязнение Казахстана серьезное влияние оказала также Челябинская (1957 г.), Чернобыльская (1986 г.) ядерные аварии, ядерные взрывы на китайском ядерном полигоне «Лобнор».

На загрязнение природной среды повлияли несколько военно-испытательных полигонов и космодром "Байконур". Достаточно сказать, что в Республике Казахстан было 47 так называемых регионов падения, где до сих пор лежат обломки ракет, их отработанные ступени с остатками топлива и другие детали. В этих условиях сама жизнь потребовала подготовки и издания законов "Об использовании атомной энергии" (14 апреля 1997 года) и "О радиационной безопасности населения" (апрель 1998 года) [Сборник нормативных актов, 1984, 67 с].

С обеспечением экологической безопасности страны тесно связаны проблемы санитарно-эпидемиологического благополучия населения, которые регулируются Законом Республики Казахстан "О санитарно-эпидемиологическом благополучии населения" [Казахстанская правда, 1997] и Государственной программой "Здоровье народа" [Казахстанская правда. 1998]. В них определены правовые, экономические и социальные условия обеспечения санитарно-эпидемиологического благополучия населения Республики Казахстан, которые основаны на концепциях зависимости здоровья человека от степени благоприятности сферы его обитания и необходимости предотвращения вредного влияния факторов окружающей среды на здоровье населения.

Таким образом, после обретения независимости и перехода к рыночным отношениям в стране сделано много для укрепления экологи-

ческой безопасности и оздоровления качества окружающей среды.

Законодательные акты должны играть важную роль в решении этой проблемы. По своей значимости и степени сложности, по мнению многих специалистов, природоохранный закон находится на одном уровне с такими основополагающими экономическими законами, как Гражданский и Налоговый кодексы. Поэтому настало время перехода от фрагментарного регламентирования вопросов к комплексному, системному регулированию отношений по использованию природных ресурсов и охране окружающей среды. Необходима кодификация природоохрannого законодательства. Все основные вопросы природоохрannых и природоресурсных отношений должны получить свое закрепление в едином кодифицированном акте.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Водный Кодекс Республики Казахстан. Алматы, 1997; Кодекс о недрах и переработке минерального сырья Республики Казахстан. Алматы, 1992.
2. Казахстанская правда. 1996, 1 июня.
3. Казахстанская правда, 1996, 26 июня.
4. Земельный кодекс. Алматы: Жеты жаргы, 2003, 79 с.
5. Природа и закон. Сборник нормативных актов. Алма-Ата, 1984, С.67.
6. Казахстанская правда, 1997, 17 апреля.
7. Казахстанская правда. 1998, 25 апреля.

Shayakhmetova ZhannaCandidate of law sciences, associate professor of
Atyrau University of Kh. Dosmukhamedov**Mukashev Jambyl**Master of law sciences, 1st course student of
Atyrau University of Kh. Dosmukhamedov

THE GUILT AS A CRIMINAL CATEGORY, HIS REFLECTION TO THE QUALIFICATION OF OFFENCES

Түйін. Мақала кінә түсінігін, кінә мен жауаптылыққа қабілеттіліктің айырықша белгілерін, сондай-ақ кінәнің қылмыс квалификациясына әсерін айқындайды.

Түйінді сөздер: кінә, қылмыстық-құқықтық санат, жауаптылыққа қабілеттілік, қылмыс бұзушылықтың квалификациясы, қылмыстық құқық бұзушылық.

Резюме. Статья раскрывает толкование вины, отличительные особенности вины и вменяемости, а также влияние вины на квалификацию преступлений.

Ключевые слова: вина, уголовно-правовая категория, вменяемость, квалификация правонарушений, уголовные правонарушения.

Summary. This work shows the meaning of guilt, features of guilt and mental health, and also his reflection on crimes.

Keywords: the guilt, criminal law category, sanity or mental health, qualification of offenses, criminal offence.

The mean point of idea in criminal responsibility (article 19 of the Criminal Code of Kazakhstan) – idea fix in the science of criminal law. The increased interest of «the guilty» category is due to its importance in the system of social and law points. Guilt is a main element of the subjective side of the offence. There is no offence and there can be no offence without guilt. Guilt is one of the criteria of identification an offence from law conduct. But, by the way, it is necessary to further reflect on the phenomenon of guilt not only as a generic concept of intent and accident (art. 19, part 3, Criminal Code), but also as prerequisites for criminal responsibility. Also, the determination in legislator of guilt through its forms in the form of intent implies that the determination of guilt is possible solely through the statement of intent, and therefore, an accurate understanding of the content of these concepts is much than important, as the chosen approach to their understanding will determine the criminal legal assessment of the act of the subject as criminal or continuous [Agybayev A. Kh., 2004, 23 p].

Sometimes the qualification of the act is based on the form of guilt with which the act was committed. Finally, establishing the range of criminal forms and their criminal consequences, the criminal law takes into account the form of guilt, and so there is no doubt that the importance of the institution of guilt in characterizing crimes and determining the criminal consequences of their commission is super extremely great.

Problems of guilt regulation go far beyond criminal law on criminal responsibility. The question

of guilt belongs to the individual right and has not law but also social significance. The Constitution of Kazakhstan establishes the principle of guilty responsibility into the highest constitutional level (art. 77 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan) [Zelniker G.F., 2004, 235 p].

Guilt is the main point of subjective side of crime and shows as a form of mental relation of the person to the socially dangerous act committed by action. Guilt is a main sign of any crime, but guilt nevertheless does not provide an exhaustive answer to the question of why the perpetrator committed the crime. Looking to this question, it is also necessary to determine the motive and purpose, which, not the same as a guilt, are in many cases optional signs of the subjective side of the crime [Zelniker G.F., 2004, p. 57].

According to the principle of Criminal Code, a person is being guilty to criminal responsibility only for those socially dangerous acts (no-acts) and socially dangerous consequences for which his guilt has been established [Zelniker G.F., 2004].

Criminal law does not give an official meaning of guilt, but defines it through forms. «A person who committed an act intentionally or by accident shall be found guilty of a crime» - Criminal Code article 19, paragraph 3 [Criminal Code of Kazakhstan No. 226-V by 07.03. 2014]. Both forms of a person's guilty mental relation to the act committed, as mentioned earlier, differ in the content and ratio of intellectual and willed moments of intent. The meaning of guilt also gives us the science of criminal law.

«Guilt is the mental relation provided for by law in the form of intent or accident of a person to the

socially dangerous act committed by him and his socially dangerous consequences» [Zlobin G. A., Nikiforov B. S., 1972].

«Guilt is the mental relation of a person under criminal law in the form of intent or accident towards the act committed and its consequences, expressing a negative relation towards the interests of individual and society» [Ignatov A. N., Krasnikov Yu. A., 2001].

The action must be any, but socially dangerous, taking harm to the person, to society, making the harm, the consequences, must be socially dangerous, all conduct of the subject in the commission of the act must express a negative attitude towards the interests of person and society.

So that, we can say that *guilt* is the mental willed relation of person in criminal law towards a socially dangerous act committed by him and his consequences, expressed in the form of intent or accident, in which the anti-social activity of the perpetrator is manifested.

Main premise of guilt is sanity, because it is not possible to prosecute a person who does not have the ability to understand and guide the nature of his actions. The legal literature has long discussed the need to legislate the signs of sanity. Mekheyev R.I. proposed to introduce into criminal legislation a special norm revealing the concept of sanity. In his opinion, «sanity is the ability of a person to know at the time of the commission of the crime the actual nature and social danger of his actions (not-action) and to lead them, that is, the ability to be guilty and to bear criminal responsibility for what he did». [Miheyev R.I., 1980, p.16].

According to Antonyan A.A. and Borodin S.V., «sanity is primarily sign of a person with mental health». [Antonian Yu.M., Borodin S.V., 1987, p.123].

There is a close connection between sanity and guilt. Sanity, as well as guilt, is an obligatory part of the composition of the crime, sanity is a piece of the composition characterizing the subjective side. Both concepts have certain characteristics: intellectual and willed [Temirova D.S., 2006, p.71]. The intellectual moment includes awareness of the social danger of their actions (non-action) and foresight of all legally significant properties of the committed act, nature and severity of harmful consequences, etc. [Agybayev A. Kh., 2004].

Willed moment is determined by the attitude of willed of the subject to possible consequences in real reality from the committed crime. In the deliberate form of guilt, the will moment manifests itself in the conscious direction of the action to achieve results. The characteristic of the will element in case of accident is that the person does not properly apply appropriate mental efforts to avoid causing socially dangerous consequences [Agybayev A. Kh., 2004].

Sanity, like guilt, characterizes categories such as content and essence. Sanity, like guilt, is connected

with the crime and with the time of its commission.

Notion of sanity is closely related to the notion of guilt, which is relevant to the criminal responsibility of the perpetrator. Only the accused person can be found guilty. By the way, sanity is a prerequisite for guilt and criminal responsibility. Guilt is also an immediate subjective prerequisite for the subject's criminal responsibility. At the same time, despite the close relationship, these are different concepts. Sanity is not included in the guilt as its sign, is not covered by guilt, is not the «basis of guilt», as considered by Trachterov V.S., but is a prerequisite, (condition) of guilt [Temirova D.S., 2006, p.72].

Criminal law means that that guilt is a condition of criminal responsibility and that this responsibility is conditioned by the degree of guilt. This provision is a big question of criminal law is built.

Ivanov N.G. believes that guilt in the field of criminal law is aimed at the same object - responsibility. If fault and responsibility have the same object, then these concepts are equivalent, because according to the rule of formal logic in equivalent concepts the volumes coincide, although there are differences in content. In applying this rule, it can be argued that liability occurs only in respect of accused and just guilty person [10, p.364].

Antonyan Yu.M. and Borodin S.V. believe that sanity and guilt are independent categories located in different planes, and they cannot be mixed: «Sanity does not affect issues of guilt, as guilt does not affect issues of sanity. This is clearly seen if you take the essence of guilt and sanity and compare». Looking to their point of view, scientists assume that the guilt of the person is the intent and accident expressed in the crime committed. The sanity of a person is the ability to be aware of his or her actions or omissions (to be aware of their actual side and the social danger of the act) and guide them [Antonian Yu.M., Borodin S.V., 1987, p.143].

Elements of guilt as a mental attitude are consciousness and will, which in different combinations form its content.

The social aspect of guilt manifests itself in a specific crime committed, that is, person's negative attitude towards the basic values of society, which, with intent, manifests itself in anti-social attitudes, and in accident in anti-social attitudes, or in insufficiently expressed social attitudes.

So that, guilt is the mental attitude of a person towards a socially dangerous act committed by him in the form of intent or accident, in which the negative attitude of the perpetrator towards social values is manifested.

Criminal law provides for two main forms of guilt - intent and accident. The law also identifies a dual form of guilt.

The form of guilt is the different ratio of mental elements of consciousness and will establish by criminal law, which form the content of guilt, which

take place in the psyche of the subject of the crime.

Person only one who has committed an act intentionally or by accident is found guilty of crime. Each form of guilt is divided into species. Intention may be direct and indirect (art. 20, Criminal Code). Accident may be in the form of arrogance or accident (art. 21, part 1, Criminal Code) [Agybayev A. Kh., 2004].

Guilt exists realistically only in a specific legislative form and species, outside their fault there can be no. The form of guilt in certain crimes is either specified in the dispensaries of articles of a special part in Criminal Code or implied.

Majority, the intentional form of guilt clearly results from the purpose of the act (terrorism, theft), either from the characteristics of the acts specified in the law (rape, libel) or from the indication of the illegality of the acts or their malevolent nature.

Legal meaning of guilt has many forms.

First of all, the form of guilt indicates the qualification of the crime, the legislator shares criminal liability for the commission of socially dangerous acts, similar on objective grounds, but different on the form of guilt. The form of guilt serves as a distinguishing criterion for the qualification of murder (art. 99, Criminal Code) and causing death by negligence (art. 104, Criminal Code), causing harm to health (art. 106-107 CC of Kazakhstan) [<http://examenna5.net>].

Secondly, the form of guilt, as well as the nature and degree of social danger, underlie the category of crimes.

Third, the establishment of a form of guilt affects the conditions for serving a sentence of deprivation of liberty.

Fourth, the intentional form of guilt in a number of circumstances is of exceptional importance, for example: recidivism (art. 14, Criminal Code), Preparation for a crime and attempted crime (art. 24, Criminal Code), complicity (art. 27, Criminal

Code), may be committed only in the event of a deliberate form of guilt.

Fifth, when crimes are committed with a deliberate form of guilt, it is necessary to study the motives and purposes of the crime, and for crimes committed by negligence such a task is not worth [Agybayev A. Kh., 2004].

One of questions actively discussed in modern law is the responsibility of a legal entity. For its decision it is necessary to develop a definition of fault of the legal entity. Today, as the study shows, it is impossible to develop a universal general-theoretic definition of the concept of guilt, which could be suitable equally for both the physical and the legal person. Despite the proximity of these categories, attempts to unify only distort their content. Therefore, in the current legislation, where legal persons are subjects of offences, it is necessary to fill in the gaps related to the definition of guilt not only for natural persons, but also for legal persons. Since uncertainty in the interpretation of these categories prevents the legislator from reaching a new level of legal regulation [Zelniker G.F., 2002, 235p].

CONCLUSION:

When sentencing a person found guilty of a criminal offence, the court must impose a fair sentence, taking into account the circumstances mitigating and aggravating the liability, the degree of social danger of the offence, and the identity of the perpetrator himself.

- Guilt is a sign of the subjective side of the criminal offence, and guilt is the quality of the subject of the crime.

Degree of mental health depends on the extent to which the subject is aware of the wrongfulness of his conduct. Degree of guilt depends on the types of intent and negligence and their orientation.

REFERENCES:

1. Agybayev A. Kh. and etc. Criminal law of Kazakhstan. Main part. 2004. – p. 236
2. Constitution of Kazakhstan, by 08.30.1995 (complited and supplemented)// Lawyer system.
3. Zelniker G.F. Guilt in Russian Law: General theoretic and historical Aspects - 2004, Samara - p.235
4. Criminal Code of Kazakhstan No. 226-V by 07.03. 2014 (complited and supplemented from 11.01.2020)// Lawyer system.
5. Zlobin G. A., Nikiforov B. S. «Intention and its forms». - M.: Law literature. - 1972. - p.264.
6. Ignatov A. N., Krasnikov Yu. A. «Course of Russian criminal law»: Main part - M.: Norma 2001. - p.2-3.
7. Miheyev R.I. Sanity and insanity teaching foundation. Vladivostok, 1980. - p.16.
8. Antonian Yu.M., Borodin S.V. Crime and mental disorders. M, 1987. – p. 123.
9. Temirova D.S. Criminal liability's problems with persons with mental disorders which is not excluding sanity. - Almaty: Zhet_ Zhargy, 2006. – p. 104.
10. Ivanov N.G. Abnormal crime's subject. - M., 1998. - p.364.
11. Concepts and forms of guilt in Kazakhstan's criminal law. <http://examenna5.net>.

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА PEDAGOGICAL SCIENCE

МРНТИ 14.01.85

Abdresheva Madina Kabbasovna

master of Pedagogical Sciences, teacher
Karaganda State University named after E.A. Buketov
Karaganda, Kazakhstan

Mazhkenova Altyнай Temirbekovna

master of Humanity Sciences, teacher
Karaganda State University named after E.A. Buketov
Karaganda, Kazakhstan

DEVELOPMENT OF MOTIVATION TO LEARN ENGLISH AT SCHOOL

Түйін. Қазіргі әлемде оқу процесінде шет тілінің рөлі едәуір артып келеді. Қоғамдық өмірдің әлеуметтік-мәдени аясындағы өзгерістер қоғамның жалпы білімге, атап айтқанда тілдік білімге қойылатын талаптарының өзгеруіне әкеп соғады. Мұндай жағдайда шет тіліне «табиғи қажеттілік» болмағандықтан, қозғаушы фактор - шет тілін үйренуге деген ынталандыру. Әр мұғалім өз сабағын қызықты және қызықты өткізгісі келеді, оқушылардың танымдық қызығушылығы мен шығармашылық ойлау белсенділігін дамытады. Сыныптағы әрекеттерінің мақсатын көрмей, студенттер шет тілін өздері сияқты қабылдайды, әр сөйлеу немесе тілдік іс-әрекет үшін жаттығу немесе тапсырманы орындауға себеп бар болғанша. Практикалық тәжірибе бізді шет тілін оқытудағы ең бастысы студенттердің ынтасы деп сендіреді. Шынында да, тіл үйренуге ынталандырусыз, мектеп оқушылары тиімді дайындық пен білімге ие болмайды.

Түйінді сөздер: ынталандыру, ағылшын тілі, мектеп, дамыту, қызығушылық, тиімді, тәжірибе, модель, көптілділік, білім.

Резюме. В современном мире роль иностранного языка в образовательном процессе значительно возрастает. Изменения в социокультурном контексте общественной жизни влекут за собой изменения в требованиях общества к образованию в целом и языковому образованию в частности. Поскольку в этой ситуации нет «естественной потребности» в иностранном языке, мотивирующим фактором является стимул к изучению иностранного языка. Каждый учитель хочет сделать свой урок интересным и увлекательным, развить познавательный интерес учащихся и их творческое мышление. Не видя цели своих действий в классе, ученики воспринимают иностранный язык как нечто подобное себе, пока для каждого речевого или языкового действия у них не появится мотив для выполнения упражнения или задачи. Практический опыт убеждает нас в том, что главное в преподавании иностранного языка - это мотивация учеников. Ведь без мотивации к изучению языка у школьников не будет эффективного обучения и собственно знаний.

Ключевые слова: мотивация, английский язык, школа, развитие, интерес, эффективность, практика, модель, многоязычность, образование.

Summary. In the modern world, the role of a foreign language in the educational process is significantly increasing. Changes in the socio-cultural context of public life entail changes in the requirements of society for education in General and language education in particular. Since there is no "natural need" for a foreign language in this situation, the motivating factor is the incentive to learn a foreign language. Every teacher wants to make their lesson interesting and exciting, to develop the cognitive interest of students and their creative thinking activity. Without seeing the purpose of their actions in the classroom, students perceive a foreign language as something like themselves, until for each speech or language action they have a motive for performing an exercise or task. Practical experience convinces us that the

main thing in teaching a foreign language is the motivation of students. Indeed, without motivation to learn the language, students will not have effective training and language knowledge.

Keywords: motivation, English language, school, development, interest, effective, practice, model, multilingual, education.

INTRODUCTION

Recently, for many students, the only motivation for learning a foreign language was to get a good grade. Life has changed - the attitude to the subject has changed. The need for self-discovery of the world, the charm of travel, communication with foreigners, and the use of the Internet became obvious. Knowledge of a foreign language becomes an important component of professional activity and provides a more complete and interesting leisure time.

But what is an undeniable incentive to learn a foreign language for an adult does not always work for a child. The motives for the possible use of knowledge in the future are not strong enough to deal with everyday learning difficulties. When students are just starting to learn a foreign language, no teacher can complain about a lack of interest in the subject. But already in the second year of training, the interest significantly weakens. This raises the issue of the importance of overtime and even step-by-step work motives for students.

The transfer of knowledge from the teacher to the student bypassing the student's own knowledge acquisition activities is not possible. The dominant motives of students' learning activities should be the motives of learning the world. At the same time, it is important that students master the actions and methods of this knowledge, so that first of all there are motives for their self-realization as a person. Therefore, it is necessary to talk about motivation due to the internal needs of a person, his interests and emotions, goals and objectives, the presence of motives aimed at activating his activities.

Motivation is the most important Foundation for success in language learning. This is the main driving force that ensures that the student is included in the lesson.

Motivation is characterized primarily by students' interest in the subject, their desire and desire to study it. Interest helps to focus attention, strengthens the impressions received during the lesson, it encourages repetition of the material being studied, as well as enriches students' extra-linguistic knowledge, thereby contributing to the formation of their General competence.

The relevance of the thesis is that as long as the Field of Education in the Republic of Kazakhstan will study English, the topic of the current thesis will always be relevant and important, since along with the English language there will be motivation to learn English and problems of its strengthening.

The goal of the thesis is to find ways of developing motivation in learning English language.

The object of this thesis is the development of

motivation in learning English among students of preschool age and children of younger, middle, and high school age.

Tasks of the thesis:

1. Analyze the legal side of education in the Republic of Kazakhstan.
2. To consider the features of the development of motivation in learning English.
3. Identify approaches that guarantee the development of motivation for learning English.
4. Offer a set of theoretical and practical ways to increase motivation.

The practical significance of this thesis is to identify the most effective ways and techniques to increase motivation to learn English. The identified methods and techniques can be used in teaching students, both preschool and secondary educational institutions.

The theoretical significance of the current thesis is the expansion of approaches to the study of the problem side of increasing motivation. The results can be used to further optimize the issue under study.

The scientific novelty of this work is to study the nature of motivation and the successful application of techniques in practice, the possibility of formation and development of motivation in learning English among students of preschool age and children of primary, middle, senior school age.

MAIN PART

In the Republic of Kazakhstan, according to the government decree of August 23, 2012 (with adjustments and updates from May 13, 2016), the subject of English was introduced to teaching in kindergartens for older age groups. Since the new academic year 2013, on behalf of the Head of state, English has been taught in Kazakh schools from the first grade. According to the First President of the Republic of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, multilingual education is one of the priorities of our country's development [Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan 2016].

February 28, 2007, in his Message "New Kazakhstan in a new world" to the people of Kazakhstan, the First President of the Republic of Kazakhstan, Nursultan Abishevich Nazarbayev, noted, "secondly, I propose to start a phased implementation of the cultural project "Trinity of languages". Kazakhstan should be perceived in the modern world as a highly educated country whose population uses three languages. These are: Kazakh as the state language, Russian as the language of international communication and English as the language of successful integration into the global

economy." These words have become one of the main tasks for modern education in Kazakhstan, which will become competitive, exemplary, high-quality, so that all school graduates can continue their studies abroad. It is from this moment that the new language policy of Kazakhstan begins to count. Multilingual education was established by the following legislative acts: The Constitution of the Republic of Kazakhstan, The law of the Republic of Kazakhstan "on languages", the Law "on education", the State program for the functioning of languages in the Republic of Kazakhstan for 2001-2010, the Concept of development of foreign language education of the Republic of Kazakhstan and others that formed its legal basis. The documents listed above define the role and place of multilingual education, as well as the principles of creating a modern effective system for managing multilingual education [<http://www.akorda.kz>]. Today, multilingualism is considered the main factor in the development of modern society. The multilingual educational program provides for the creation of a new model of education that contributes to the formation of a competitive younger generation that speaks at least three languages.

The real reality is that today it is impossible to imagine that in our world there are still

countries whose population speaks only one language. There are no developed countries where there is only one nation. Development is essential for the normal functioning of any country.

Multilingualism is the basis for the formation of a multicultural personality.

Kazakhstan is a multi-ethnic and multilingual state, where the problems of improving multilingual education are regulated at the state level. Today, foreign languages are already taught in every school. In all educational institutions (kindergartens, schools, colleges, universities) of the Republic of Kazakhstan, education is conducted in Kazakh, the state language and in Russian, the language of international communication. The sphere of education provides for the development of at least one foreign language in the curricula of all educational institutions of Kazakhstan, in addition to Kazakh and Russian, it can be said with full confidence that the country has already firmly established a bilingual position, and there are prerequisites for the creation and improvement of multilingual education. According to the UNESCO concept, the concept of "multilingual education" involves the use of at least three languages in education: the native, regional or national, and international languages [<http://bilimdinews.kz>]. The Use of these languages is "an important factor in the inclusiveness and quality of education". The knowledge of three main languages (Kazakh, Russian and foreign) in today's world becomes an integral part of human activity. Since 2012, the Ministry of science and education of the Republic

of Kazakhstan continues to implement the Concept of development of multilingual education in our country. The Trinity of languages is a unique project that is currently being implemented in Kazakhstan on the initiative of the first President of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev. Multilingual education is important and relevant, so the President's idea of the Trinity of languages is introduced into the sphere of education with special responsibility. Multilingual education allows you to master the basics of new languages on your own, so the competence of multilingualism is considered not only as knowledge of several foreign languages, but also as the potential and ability to learn foreign languages, the will and desire to learn foreign languages independently to strengthen your personal status. Multilingual learning is a purposefully organized, standardized, three-part process of learning, nurturing and improving the individual, based on the simultaneous acquisition of several languages. This complex process represents a set of activities related to the resources and periods provided for in education. Multilingualism is the basis for the development of a multicultural personality. A multilingual person can be called a person who speaks, understands and is able to use foreign languages in various communication situations. Learning a foreign language does not mean getting an education. Multilingual education can be considered in cases when other subjects of study are taught in the foreign language being studied, such as literature of the foreign language being studied, local history, etc [UNESCO world report, 2009].

According to the world survey of the EF EPI (English Proficiency Index) Kazakhstan ranked 93rd out of 100 countries in terms of English language proficiency. This was the lowest figure from previous surveys, in 2016 Kazakhstan was 54th, in 2017-68th, in 2018-80th in the ranking. The Researchers conducting the survey comment on this by saying that in Central Asian countries, such low indicators of English proficiency are due to the fact that along with the native language, Russian is taught as a second language, and English is an additional one. Let's draw a parallel between education in Kazakhstan with Russia and two Asian countries, Japan and China. Russia was ranked 48th in this survey, China was ranked 40th, and Japan was ranked 53rd. The education of Kazakhstan and Russia can be called the same, because both countries are post-Soviet countries.

The information and analytical center of the Ministry of education and science of the Republic of

Kazakhstan has studied the world experience, the readiness of universities and secondary schools to introduce training in three languages. The analysis shows that the definition of "multilingual education" in the scientific literature is usually

considered as systematic teaching and learning in two or more languages. This type of education is provided by what is provided in the curriculum and has different models. All these models can be divided into two main categories: weak models and strong models. When a weak model is used, only the native language (first language) or second language is taught as a language subject. The weakness of this model is that even if students know two languages at the time of admission, this model can lead to monolingualism [Daumova B.B., 2011, 52-61p]. Strong multilingual learning models assume a certain percentage of immersion in target languages. When the first and second (third in some countries) languages are used alternately as the main language of instruction in the same school. It is easy to guess that standard school language training in Kazakhstan is a weak model of multilingual education. Therefore, the level of proficiency in English or other foreign languages among high school graduates is usually low. Kazakhstan uses strong models in the education system of Nazarbayev intellectual schools and Kazakh-Turkish lyceums. Based on the experience of domestic and foreign scientists, the gradual transition to teaching some subjects in English in grades 10-11 began in 2019, following the instructions of the head of state. In classes with social and humanitarian disciplines, there are 2 subjects - STEM (Science, technology, engineering and mathematics, integrated education) and ICT (Information and Communication Technologies), with natural mathematical disciplines - four subjects - physics, chemistry, biology and computer science [6]. This solution includes elements of multilingual education, since it is not about switching to English as the main language of instruction for a significant part of the subjects, but only for some of the subjects. But even this, although a partial introduction of multilingual education, according to the authors' plan, and as shown by empirical experience, is much more effective in learning English language than the existing standard model of education. This practice allows school graduates to be more prepared to continue their education in English at the University [Jetpisbaeva B.A., 2011. 199 – 203p]. Based on the State program for the

development of education and science for 2016-2019, from the 2017-2018 academic year, the transition of education in English is carried out in 15 basic universities that train personnel in 4 pedagogical specialties of natural and mathematical disciplines. For this, training programs in English, as well as textbooks and training materials, have been developed. In addition, this approach simplifies the admission of applicants, regardless of the language of instruction and the location of the school (urban or rural school) to advanced universities of the state – Nazarbayev University, KIMEP, KBTU, IT University, where the main language of instruction is English. The international TIMSS study conducted among students in grades 4-8, which shows the quality of mathematics and science education, showed a funny and exceptional result for our country. Students who study in one language but use a different language at home show the highest academic performance. This study once again confirms a number of other scientific evidence about the increase in children's intellectual skills due to the introduction of multilingual education. Over the past 50 years, more than 150 major scientific studies have shown that children who learn 2 or more languages in primary school have a deeper understanding of the language, more effective communication, greater flexibility and independence.

CONCLUSION

Kazakhstan, with its multi-ethnic and ethnic diversity, is a convenient platform and suitable environment for the development and formation of a multilingual personality. As a result, it should be noted that the current activities of Kazakhstan on the development of multilingual education are aimed at solving this problem. The implementation of this project will largely determine the formation of a new generation of Kazakhstan's population who speak several languages, and will provide a wide range of opportunities for positive growth of their basic knowledge or for developing competitiveness in professional fields and in personal self-realization. Therefore, multilingual education is a top priority and a guarantee of stability and peace in our multi-ethnic Republic.

REFERENCES:

1. Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated May 13, 2016 No. 292. Available at: <https://online.zakon.kz/doc/31682366>
2. Address of the (First) President of the Republic of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, to the People of Kazakhstan, February 28, 2007. Available at: <http://www.akorda.kz>.
3. Trilingual education as a factor in the development of an intellectual nation. Available at: <http://bilimdinews.kz/index.php/kontakty/item/810-trekh-yazychnoe-obrazovanie-kak-faktor-razvitiya-intellektualnoj-natsii>
4. Investing in cultural diversity and intercultural dialogue: UNESCO world report, 2009. Available at: <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001852/185202r.pdf>.

5. Daumova B.B. Aspects of ethnocultural education and multicultural education in the conditions of the Republic of Kazakhstan // Bulletin of the Chelyabinsk State Pedagogical University Series of Pedagogy and Psychology Issue, 2011, no. 3. 167 p.
6. Sagadiev E. The importance of introducing trilingualism in Kazakhstan - full knowledge of the Kazakh language by the population, 2016. Available at: <http://www.inform.kz/ru/erlan-sagadiev>
7. Jetpisbaeva B.A. Multilingual education: theory and methodology, Almaty, Bilim, 2011. - 343 p.

Атемова Қалипа Турсыновна

п.ғ.д., профессор

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан қ.**Алиханова Ботакоз Жорахановна**

аға оқытушы

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан қ.

МАТЕМАТИКАЛЫҚ ТАЛДАУДЫ ОҚЫТУ КЕЗІНДЕГІ СТУДЕНТТЕРДІҢ ЖОБАЛАУ-ЗЕРТТЕУ ІС-ӘРЕКЕТТЕРІ

Түйін. Қазіргі қоғамның сұранысына жауап беретін болашақ математика мамандарын даярлауда дүние жүзінде оқытудың тиімді жолдары мен жаңа-әдіс тәсілдерді іздестіру өзекті мәселелердің бірі. Бұл болашақ математика мамандарындағы жобалау-зерттеу іс-әрекеттерінің анықтамасы, оның ерекшеліктері, оның құрылымдық компоненттеріне сипаттама беріледі. Бүгінгі таңда жобалау-зерттеу іс-әрекеттерін қалыптастырудың жолдары, механизмдері көрсетіледі. Математикалық талдау бойынша студенттердің жобалау-зерттеу жұмыстарын жетілдіру үшін қажетті педагогикалық шарттарды құру қарастырылады. Сонымен қатар мақалада шығармашылық білім, жобалау және зерттеу объектілері туралы, жобалау-зерттеу іс-әрекеттері және оның түрлері қарастырылады. Оқытушылар мен студенттердің жобалау-зерттеу іс-әрекеттерінің орындалуын бақылауды сатылап іске асыру мәселелері баяндалады. Сонымен қатар мақалада жобаның мақсаты барлық уақытта бастапқы проблеманы шешу болып табылатыны нақтыланады.

Түйінді сөздер: математика, талдау, оқыту, жобалау, зерттеу, іс-әрекет, студенттер, ресурс, ақпарат, әдістеме.

Резюме. Одной из актуальных проблем является поиск новых методологических подходов в подготовке будущих специалистов математики, отвечающих потребностям современного общества. Это определение проектно-исследовательской деятельности будущих специалистов математики, ее особенности, описание ее структурных компонентов. На сегодняшний день указываются пути, механизмы формирования проектно-исследовательской деятельности. По математическому анализу предусматривается создание необходимых педагогических условий для совершенствования проектно-исследовательской работы студентов. В статье рассматриваются творческие знания, проектирование и объекты исследования, проектно-исследовательская деятельность и ее виды. Излагаются вопросы поэтапной реализации контроля за выполнением проектно-исследовательской деятельности преподавателей и студентов. Вместе с тем, в статье уточняется, что целью проекта является решение начальной проблемы во все времена.

Ключевые слова: математика, анализ, обучение, проектирование, исследование, деятельность, студенты, ресурсы, информация, методика.

Summary. One of the urgent problems is the search for new methodological approaches in the training of future specialists in mathematics that meet the needs of modern society. This is the definition of design and research activities of future specialists in mathematics, its features, the description of its structural components. To date, the ways and mechanisms of formation of design and research activities are indicated. Mathematical analysis provides for the creation of the necessary pedagogical conditions for improving the design and research work of students. The article deals with creative knowledge, design and objects of research, design and research activities and its types. The questions of step-by-step implementation of control over the implementation of design and research activities of teachers and students. However, the article clarifies that the aim of the project is to solve the initial problem at all times.

Keywords: mathematics, analysis, training, design, research, activities, students, resources, information, methodology.

Қазақстан Республикасы ЖОО-да білім берудің динамикалық дамуын модернизациялау концепциясында ЖОО түлегін зерттеушілік қызметке дайын етіп қалыптастыру қажеттілігіне маңызды назар аударылған. Студенттерді кәсіптік,

әлеуметтік, шығармашылық тұлға етіп қалыптастыру тәсілдерінің бірі жобалау-зерттеу іс-әрекеті болып табылады. Студенттердің жобалау-зерттеу іс-әрекеті қоғамның білім беру дамуындағы заманауи оқиғалар талаптарына тікелей бай-

ланысты. Егер бұрын әлеуметтік табысты адам болу үшін белгілі бір білім мен білікті меңгерген жақсы маман болу ғана жеткілікті болса, ал қазір өз бетінше проблеманы қоюға және мәселені шығармашылықпен шешуге қабілетті бірегей тұлға болуы керек. Шығармашылық маманның іс – әрекет ете алатын тұлға ғана бәсекеге қабілетті, қоғамға қажет бола алады.

Қазіргі кездегі білім беру ісінің негізі болашақ маманның біліктілігін ғана қалыптастырып қоймай, олардың бойында ақпаратты өздері іздеп табатын және талдай алатын, сонымен қатар оны ұтымды пайдалана білетін, жылдам өзгеріп жатқан бүгінгі күнге лайықты өмір сүріп, қызмет етуге қабілетті тұлғаны қалыптастыру болып отыр. Бәсекеге қабілетті деп өмірдің қай саласында болмасын әр түрлі жағдайларға бейімделе білетін, бойында шығармашылық қасиеттері қалыптасқан тұлғаны айтамыз. Бәсекеге қабілетті, жетілген тұлғаны қалыптастыру үшін болашақ маманды ізденушілікке, өз бетінше жұмыс жасауға, бақылау мен зерттеуге, зерттеу нәтижелерін жинақтап, қорытынды жасай білуге дайындау қажет. Осы қажеттіліктерге байланысты, білім берудің жаңа парадигмалық жағдайында педагогтың зерттеушілік іс-әрекетін қалыптастыру оны тиімді дамытуға деген сұраныс артауда. Заманның сұранысына сай жаңашыл педагог маман қатарында зерттеушілік іс-әрекеті қалыптасқан педагог маман ерекше орын алуда.

Көптеген авторлар жобалауды және зерттеуді өзара байланысты, бірақ қызметтің түрлері мақсаты, мағынасы және мазмұны бойынша әр түрлі деп қарастырады. Бірақ А.И. Савенковтың, А.В. Леонтовичтің, А.С. Обуховтың және т.б. еңбектері қызметтің мұндай түрлерінің дамуының заманауи сатысында, әсіресе, қазіргі білім беру процесінде бұлар әлі де болса олардың синтезі, интеграциясы жоспарында жиі қарастырылады деген ойға негізделген. Бұл оқу қызметін жобалау-зерттеу іс-әрекетін ұйымдастырудың интегративті тәсілін бөліп алу туралы тұспалдауға мүмкіндік береді және «жобалау-зерттеу іс-әрекеті» термині көбірек және әр түрлі мағыналы жүктемесімен жаңашыл-педагогтардың жарияланымдарында кездестетініне қарамастан, осы күнге дейін жеткілікті теориялық негіздемесі алынбаған оны білім берудегі жаңа құбылыс ретінде қарастыру керек.

Көрнекті ғалым Ш.Т. Таубаева, мұғалімнің зерттеушілік мәдениетін қалыптастырудың мазмұны, әдістемесі, тетігі мен кезеңдерін қамтитын тұжырымдарға сүйеніп, теориялық – әдіснамалық тұрғыдан қарастырады. Үздіксіз білім жүйесіндегі педагогиканың әдіснамасы, ғылыми таным, философиялық, әдіснамалық білімдерінің мазмұнын көрсетуге мүмкіндік беретін мұғалімнің зерттеушілік мәдениетін қалыптастыру үдерісінің теориялық үлгісін ұсынып әдіснамалық негізін анықтаған [Александрова Е.С., 2000, 219 с.].

А.Ш. Байтоқаева өз еңбегінде студенттердің ғылыми - зерттеу жұмысын дамытуға оқу және оқудан тыс жұмыстардың тұтас педагогикалық үдерістің құрамдас бөліктері ретінде үйлесімділік ерекшеліктері және олардың өзара байланысының ықпалы ретінде көрсетеді. Ал Г.К. Баймукашева өзінің диссертациялық зерттеу жұмысында «оқу- зерттеу іс - әрекеті» және «ғылыми - зерттеу іс-әрекеті» түсініктерін салыстыра отырып мынадай қорытынды келтіреді: студенттердің оқу - зерттеу жұмысы оқу - тәрбие үдерісінің жүйесіне кіреді де, негізінен, семинарлық, практикалық, зертханалық сабақтарда жүзеге асырылатындығын атап көрсеткен. Студенттердің оқу – зерттеу жұмысының мақсаты – теориялық білімдерді тереңдету және ғылыми мәселелердің шешімдерін іздестіру әдісін игеру. Сондықтан, студенттердің оқу-зерттеу жұмысы проблемалық оқумен тығыз байланысты екенін автор қарастырған.

М.К. Бұлақбаева зерттеушілік сипаттағы жұмыстардың маңыздылығын айта келе, зерттеушілік сипаттағы өз бетінше жұмыстардың оқушыларды ғылыммен жақындататынына назар аударады. Егер де оқушылар оқу үрдісіне жүйелі түрде қосылып, білім алудағы біліктіліктерді игерудегі өз жетістіктерін сезінетін болса, онда мұндай жұмысқа тарту тиімді нәтиже беретінін қарастырған.

Б.А. Туғанбаева мектептегі зерттеулерді оқушылардың алдына, мәселелік деңгейі жоғары, теориялық және тәжірибелік ғылыми-зерттеушілік тапсырмаларды қою арқылы мұғалім ұйымдастыратынын атап өтеді. Б.А. Туғанбаеваның айтуынша, ғылыми-зерттеушілік тапсырмалардың ерекшеліктері болып алғашқы фактілерді жинақтау, суреттеу, талдау сияқты тәжірибелік жұмыстар табылады. Кәбіне мәселе бірден туындамайды, фактілердің арасындағы сәйкес келмеушілік, қарама-қарсылықтар табылғаннан соң туындайтынын байқаған. Ал оның шешімі фактінің түсініктемесі болып табылатынын көрсете білген.

Г.В. Кравченко өз жұмысында гуманитаризация процесінде жоғары математикалық білім беруді электронды оқу әдістемелік кешен (ЭОӘК) арқылы жүзеге асыруды ұсынған. Математика факультетінің студенттерін оқытуда «Математикалық физика теңдеулер» курсының мысалдарында ұсынылған модельдің тиімділігі эксперимент арқылы тексерілген. Автор студенттің математикалық білім берудегі гуманитаризация процесінің үш шешімін көрсеткен: субъектив ретінде қалыптасуы арқылы; маман ретіндегі дайындығын іс-әрекеттері арқылы; оқу материалына сүйене отырып, шығармашылық дайындығын қалыптастыру арқылы көрсеткен.

Ғалым И.Б. Карнаухова өз зерттеуінде студенттерді кәсіби дайындауда өзіндік шығармашылығының даму құралы ретінде студенттердің

ізденіс-зерттеушілік іс-әрекеттерін ұсынған. Студенттің ізденіс-зерттеушілік іс-әрекеттерін әндірістік және оқу - тәжірибе арқылы қалыптастыру бойынша әдістемелік нұсқаулық жасаған. Ал бұл еңбек бойынша ізденіс-зерттеушілік іс-әрекеттерімен оқыту туризм мамандықтарын оқыту үдерісі арқылы жүзеге асырылған.

М.В. Литвинцева өз жұмысында педагогикалық жоғары оқу орнында математика мұғалімдерін дайындауда студенттердің ізденушілік іс-әрекеттерін қалыптастырудың әдістемесін берген. Автор оқытушының іс-әрекеттерінің тәрт негізгі құзыреттерін ұсынған. Ізденушілік іс-әрекеттерін қалыптастыратын тапсырмалар кешенін ықтималдықтар теориясы мен математикалық статистика пәнінен ұсынған. Студенттердің ізденушілік іс-әрекеттерін жоғарғы оқу орнында аталған пән бойынша жаңа ақпараттық технологияларды қолдану арқылы қалыптастыру қарастырылған. Студенттердің ізденушілік іс-әрекеттеріне аудиториядан тыс жұмыстар арқылы қалыптастыруға бағытталған әдістемелік жүйесі жасалынған.

Жоба әдісін дайындап, әлемде бірінші болып білімдену жобаларын ажырата топтастырған американдық профессор Коллинге болды. Жобалау әдісі XX ғасырдың басынан бастау алады. Бұл әдістің ғылыми негізін қалаушылар: Д. Дьюи, Девей, Килпатрик, Снедден, Ричардс.

Сол кездің өзінде АҚШ ғалымдарының арасында жобалық жұмыстарды – жұмыс техникасына немесе дидактикалық концепцияға жатқызу туралы мәселе пікірталас туғызған болатын.

Танымдық прагматизм философиясының өкілі *Девей* жобалық жұмыстың ғылыми және саяси концепциясының іргетасын қаласа, оның әріптесі Килпатрик жобалау әдісін ауқымды мағынасына қарай тәрбиеге қатысты философия ретінде бағалады. Осыған байланысты Килпатрик жобаны «әлеуметтік ортада өткізілетін жүректен шыққан мақсатты әрекет» ретінде қарастырады. *Девей* мен Килпатрик оқудан тыс кезде өмір мен ойлауды, әрекет пен білімді, оқу мен тәжірибені байланыстырушы ретінде жаңа дидактикалық концепция негізін салмақшы болады. Қорыта келе Килпатрик «жоспарлы әрекет демократиялық қоғамның белгілі сипатты бөлігі» деп есептейді, сондықтан «оны да оқу үрдісінің сипатты бөлшегі ретінде» қарастыру керек екендігіне тоқталады. Бұл ұғым АҚШ-тың шығысында ғана қолдау тапты. Басқалары мәселені шешу процесін жобалау әдісінің ерекше белгісі деп білді. Сонымен кез келген өз бетінше шешуін табуға болатын мәселелерді жобалық жұмыс деп айтатын болды. Осының салдарынан жобалық жұмыс - мәселені шешудің сызбалық үрдіс деңгейіне түсіп кетті. Бұл үрдіс барысында оқытушы мәселені ұсынушы болса, оқушы оны шешуші болды.

Студенттердің жобалау-зерттеу іс-әрекеті де-

геніміз өзі арқылы «мақсаттар мен міндеттерді бөліп алу, әдістемелерді іріктеу, зерттеу барысын жоспарлау, күтілетін нәтижелерді, зерттеудің іске асырылуын бағалауды анықтау, қажетті ресурстарды анықтау принциптерін бөліп алуды болжамдайтын жеке өз зерттеулерін жобалау жөніндегі қызметі» дегенді білдіреді. Жобалау-зерттеу іс-әрекеті студентке өзінің шығармашылық әлеуетін ашуына, өзінің білімін, зерттеушілік қабілетін, дербестігін, белсенділігін, өз қызметін стратегиялық жоспарлау біліктілігін шыңдауына және күтілетін нәтижелерге, ұжымда жұмыс істей алу іскерлігіне қол жеткізуіне мүмкіндік береді. Сонымен бірге ол жобаның барлық қатысушылары үшін де маңызды. Себебі қандай да бір мәселелерді шешу бойынша ортақ нәтижелер жетістіктеріне бағытталған ортақ мақсаты, біртұтас әдістері, қызметтік тәсілдері бар бірлескен оқу-танымдық, зерттеушілік шығармашылық қызметі ретінде ол студенттермен оқушыларды қамтуымен қызықты. Студенттердің жобалау-зерттеу іс-әрекеттері бүгінгі таңда заманауи жоғары мектепте ағарту процесін жетілдірудің маңызды бағыттарының бірі ретінде мойындалады. Сондықтан да бұл іс – әрекет кеңінен насихатталып жүр. Атап айтқанда жобалау-зерттеу іс-әрекеттері келесі авторлардың еңбектерінде қарастырылған: Ресей ғалымдары Е.С. Александрова, Н.Т. Алексеев, Т.И. Долгодворова, В.С. Кузнецов, А.В. Николаева, В.Г. Сотник және т.б. Өкінішке орай Қазақстандық ғалымдар жеті зерттелмеген әйтсе де келесі ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған: М.И. Махмутов, З.А. Исаева, А.Ш. Байтоқаева, М.А. Утешова, Г.К. Баймукашева және т.б.

Студенттердің жобалау-зерттеу құзіреттіліктері негізін белгілі бір білім, білік, дағды, аталмыш қызметті ұйымдастыру және өткізу тәсілдері, сондай-ақ студенттің жеке қабілеті мен қасиеті құрайды.

Шығармашылық білім өзіне мынаны кіріктіреді: жобалау және зерттеу объектілері туралы білімді; жобалау-зерттеу іс-әрекеттерінің әдістемесі және оның нәтижелерін бағалау критерийлері туралы білімді. Жобалау-зерттеу іс-әрекеттері іскерлігіне біз мыналарды кіргіземіз:

- жобаның мақсаттары мен міндеттерін тұжырымдау;
- жобалау-зерттеу қызметтері нәтижелерін болжамдау;
- ақпараттардың әр түрлі дереккөздерімен жұмыс істеу;
- зерттеу жүргізу және жобаны іске асыру жөніндегі әрекеттерді жүзеге асыру;
- жобалау-зерттеу қызметтерінің нәтижелерін таныстыру;
- жасалған жобаны бағалауды және өз әрекеттерін өзін-өзі бағалауды іске асыру.

Жобалау-зерттеу қызметтерінің мақсаты студенттердің әр түрлі пәндерді оқу кезінде алған

білімін, білігін және дағдысын сезінуі және қолдануы болып табылады.

Жобалау-зерттеу қызметтерінің міндеттері мыналар болып табылады:

- жоспарлауды оқу (студент мақсатын нақты анықтай білуі, алға қойылған мақсаттардың жетістіктері бойынша негізгі қадамдарын сипаттауы тиіс);

- ақпараттарды, материалдарды жинау және өңдеу дағдыларын қалыптастыру (студент сәйкес келетін ақпараттарды таңдай алуы және оны дұрыс пайдалануы тиіс);

- талдау іскерлігі (креативтілік және сыни ойлау);

- жазбаша есеп құрастыру іскерлігі (студент жұмыс жоспарын құрастыра білуі, нақты ақпараттарды таныстыра алуы, сілтемелерді рәсімдей алуы, библиография туралы түсінігі болуы тиіс);

- жұмысқа оң қарым-қатынасын қалыптастыруы (студент инициативасын, энтузиазмін шыңдауы тиіс, жұмысты бекітілген жоспарға және жұмыс графигіне сәйкес мерзімінде орындауға ұмтылуы қажет).

Жобалау-зерттеу іс-әрекеттерін ұйымдастыру принциптері:

- жобаны орындау қолдан келетіндей болуы тиіс;

- жобаның ойдағыдай орындалуы үшін қажетті жағдай жасау;

- студентті жобаны орындауға дайындауды жүргізу;

- педагогтар тарапынан жобаны басқаруды қамтамасыз ету – таңдаған тақырыпты, жұмыс жоспарын талқылау.

Жобалау-зерттеу қызметтерінің маңызды факторына мыналар жатады:

- міндеттерді шешу кезінде студенттердің мотивациясының арттырылуы;

- шығармашылық қабілеттерді дамыту;

- жауапкершілік сезімінің қалыптасуы;

- оқытушылар мен студенттер арасындағы ынтымақтастық қарым-қатынастары үшін жағдай жасау.

Осы бағытта біздің Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті студенттеріне математикалық талдауды оқыту кезінде студенттердің жалпы математикалық білімдері интеграциясын қарастыратын төмендегі топтық жобалар тақырыптары ұсынылады:

- «Шектерді есептеу кезінде стандартты асимптотикалық жіктеулерді қолдану»;

- «Шектерді есептеу кезінде есепті ұтымды ететін көрсеткіштерді қойып шығаруды қолдану»;

- «Сызықтық асимптотаны табудағы асимптотика элементтері»;

- «Туындының қолданбалы сипаты»;

- «Белгілі бір интегралдың қолданбалы сипаты»;

- «Алгебралық және рансцендентті қисық»;

- «Қос интегралдың қолданбалы сипаты»;

- «Үш еселі интегралдың қолданбалы сипаты»;

- «Эйлерлі интегралдар және арнайы функциялар»;

- «Екінші реттің беттері және олардың қолданылымы»;

- «Қисық сызықты интегралдар қолданылымы»;

- «Өріс теориясындағы аналитикалық геометрия әдістері».

Тәжірибе көрсеткеніндей, топтық жобаларға арналған мұндай тақырыптар математик-студенттердің танымдық қызығушылықтарын тудырады [Алексеев Н.Т., 1997, 219 с., Булан И.Г., 2015, с. 549-552].

Мұндай жобаларды орындау студенттерден топтың басқа қатысушыларымен белсенді коммуникацияларын, ақпараттар, пікірлер алмасуын талап етеді. Сонымен бірге студенттердің бойында тиімді командалық жұмыс дағдыларын, жұмыс көлемін бөлісу, әдепті пікірталастар мен талқылаулар жүргізу іскерліктерін қалыптастырады сондай – ақ, орындалатын тапсырмалар үшін жауапкершілігін арттырады.

Студент үшін жоба – бұл өзінің шығармашылық әлеуетін барынша ашудың мүмкіншілігі. Бұл өзін дербес немесе топта шыңдауына мүмкіндік беретін, өзінің күшін байқайтын, өзінің білімін салатын, үлкен пайда келтіретін, қол жеткізген нәтижесін көпшілік алдында көрсететін сабақ. Бұл студенттердің өздерінің тұжырымдайтын, маңызды мәселелерді шешуге бағытталған қызметі. Бұл қызметтің нәтижесі мәселелерді шешудің ашылған тәсілі болып табылады – практикалық сипатты алып жүреді және оны ашушылардың өздері үшін маңызды болып табылады. Ал оқытушылар үшін оқу жобасы – бұл жобалау іскерліктері мен дағдыларын жасауға және дамытуға мүмкіндік беретін оқытуды және тәрбиелеуді дамытуды біріктіретін дидактикалық құрал: проблемаландыру, мақсатты тұжырымдау, қызметті жоспарлау, өзін-өзі талдау және өзін-өзі көрсету, сондай-ақ ақпараттарды іздестіру, академиялық білімдерді практикалық қолдану, өзін-өзі іске асыру, зерттеушілік және шығармашылық қызмет.

Жобаға анықтама беретін авторлардың көпшілігі жобаның оқыту әдісі ретіндегі бірқатар ерекшеліктерін бөліп қарастырады. Бастапқысы бұл жобамен жұмыс жасау барысында шешілуге тиісті проблемалардың бар болуы. Оған қоса бұл проблема жобаның авторы үшін айтарлықтай маңызды болып, оны шешімдерді іздестіруде мотивациялауы керек. Жобаның анық айқындалған, шынайы қол жеткізілетін мақсаты болуы сөзсіз. Ең жалпы мағынасында жобаның мақсаты барлық уақытта бастапқы проблеманы шешу болып табылады, бірақ әрбір нақты жағдайда бұл шешім жеке, қайталанбайтындай іске асы-

рылуы керек. Бұл іске асырылу автордың жұмыс жасауы барысында оның жұмысымен орындалатын ақырғы өнім болып табылады және сондай-ақ бұл жоба проблемасын шешудің құралы болады. Бастапқы проблеманы түсіндіру, мақсатты тұжырымдау және жобалық өнім бейнесін жасау – жобаға тән маңызды ерекшеліктері.

Қазіргі қоғамның сұранысы білім беру жүйесін дамытуды жүзеге асыруды талап етеуде. Қазақстан Республикасының білім беру саясатының негізгі міндеттері - білім берудің мазмұны мен сапасын арттыру мәселесі жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің ең өзекті қажеттіліктері деп көрсетілген. Қазіргі таңда мектеп және жоғары оқу орны білімгерлерінің жеке білімін жетілдіруде пәндер бойынша білімдерінің жеткіліксіздігі шешімін таппаған мәселе болып отыр. Білімгерлердің шығармашылықпен ойлап, жаңа стандартты емес шешімдер қабылдап, ақпараттық кеңістік жайлы бағыт бағдары болуы тиіс. Яғни, оларды оқу пәндері бойынша білімдермен ғана емес, білім алу іс-әрекетін қамтамасыз ететін ойлау үдерісінің тәсілдерімен де қаруландыру қажет. Сондықтан студенттердің кәсіби дайындығына, олардың жаңа әдістер мен озық оқыту технологияларын меңгеруіне, кәсіби мәдениеті мен құзыреттілігі деңгейіне жоғары талаптар қойылуда.

М.Н.Скаткин: «Жоғары оқу орнында білімгерлер жаттап алуға дағдыланған, келешекте оқушыларға сондай дәрежеде білім беретіні белгілі: ендеше, мұғалімнің білімі қандай болса, сондай дәрежеде оқытады» деп атап көрсетті. Сондықтан, білім беру үдерісін жаңашаландыруда педагогикалық жоғары оқу орындары мен жалпы жоғары мектеп негізгі роль атқарады. Себебі, жоғары оқу орындары студенттерінің кәсіби іс-әрекетін әдістемелік және педагогикалық-психологиялық негіз құрайды, сонымен қатар кәсіби іс-әрекетін жетілдірудің негізгі факторларының бірі - таңдаған еңбек жолында жетістікке жету мақсатында олардың зерттеушілік іскерлігін қалыптастыру болып табылады. Жоғары оқу орны студенттері алған білімдерін тек қана практикада қолдана білу ғана емес, білім алушылардың бойында оны меңгеруге қажетті білім, біліктілігін қалыптастыруы қажет. Ендеше, студенттер жоғары оқу орнында оқу үдерісінде болашақ кәсіби іс-әрекетіне қажетті іс-әрекетпен айналысуы керек.

Қазіргі уақытта білім беру жүйесінде дәстүрлі оқытумен қатар дамыта оқыту жүйесі қолданылуда, бұл оқыту жүйесінің негізгі мазмұны қойылған мақсаттарымен, оқыту белсенділігімен ерекшеленеді. Білім алушының дамуына бағытталған дамыта оқыту жүйесінің артықшылықтары, әдістемелік және психологиялық-педагогикалық тұрғыдан тұжырымдалды.

Бүгінгі таңда математикалық талдау курсына шектер теорияларын зерделеу кезіндегі студенттердің жобалау-зерттеу іс-әрекетін ұйымдастыру мәселелеріне арналған арнайы зерттеулер жоқ. Қазіргі білім беру процесінің жағдайында жобалау-зерттеу іс-әрекеттерін студенттердің арнайы ұйымдастырылған, танымдық шығармашылық қызметі ретінде қарастыруға болады. Оның мақсаты зерттеу объектісі туралы жаңа білімдерді алу, зерттеу іскерліктері мен танымдық мотивтерді қалыптастыру болып табылады. Жобалау-зерттеу қызметтері құрылымы бойынша ғылыми іс-әрекет құрылымына сәйкес келеді, және оған мақсаттылық, белсенділік, пәндік, мотивациялық және саналылық тән. Сабақтарда мұндай қызметті ұйымдастыру және өткізуге қатысты шектер теориясын зерделеу жөніндегі зерттеулерден, соған сәйкес оқытушы-математиктер тәжірибесін жалпылайтын немесе көрсететін жарияланымдардан ештеңе кездестіре алмадық. Математикалық талдау бойынша шектер теориясын оқыту процесінде студенттердің жобалау-зерттеу іс-әрекетінің мазмұнын жетілдірудің маңыздылығы күмән тудырмайды. Білім беру кезінде мұндай проблемаларды іске асыру үлкен ықтималдықпен математиканың болашақ бакалаврларына математикалық білім беру сапасын арттырудың инновациялық формаларының, әдістерінің және құралдарының пайда болуына алып келеді.

Біздің зерттеулерімізде математикалық талдаудың іргелі ұғымдарының бірінен сандық бірізділіктің немесе функцияның шегін зерделеуге бағытталған, өзінде жобалық міндеттерді және зерттеу қызметін шешу үшін қажеттіні үйлестіретін жобалау-зерттеу іс-әрекетін оқу-танымдық қызметтің бір түрі ретінде қарастыру керек. Осыған байланысты студенттердің жобалау-зерттеу іс-әрекетінің педагогикалық шарты астында біз жобалау-зерттеу іс-әрекетін дамытуға, оқу-зерттеу міндеттерін іздестіруде және шешуде студенттердің белсенділігін, инициативасын арттыруға бағытталған математикалық білім берудің негізгі ұғымдарының өзара ықпалдасу интенсивтілігін арттыру процесін түсінеміз.

Студенттердің жобалау-зерттеу іс-әрекеті төмендегі құраушыларын қамтиды: жобалық, зерттеушілік және жобалау-зерттеушілік. Шектер теориясын оқытудың жобалық құраушысының мақсаты - студенттердің идеядан бастап оның практикалық қолданылуына дейінгі қызметін ұйымдастыруға мүмкіндік беретін жобалау іс-әрекетінің когнитивті (танымдық) базисін қалыптастыру. Оны іске асыру жобалаудың принциптеріне, нормаларына және ережелеріне сүйенеді. Бұл СӨЖ-ді зерттеу қызметі саласындағы білімі мен практикалық іскерлікті меңгеруі бойынша ұйымдастыруды болжамдайды. Ал ол үшін зерттеу сипатындағы арнайы оқу міндеттерін шешу процесін ұйымдастыру және студенттердің міндеттеріндегі өзіндік қосымша іс-әрекетін әдістемелік жағынан қамтамасыз ету

қажет. Аталмыш құраушыны анықтайтын сәт оқу есептерін шешудің әр түрлі тәсілдерін мүшелеу, салыстыру және қиюластыру бойынша СӨЖ-ді ұйымдастыру болып табылады. Бұл шектер теориясын оқыту процесінде студенттердің шектерді есептеудің жаңа тәсілдерін қарастыруға деген қабілеттерін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Зерттеушілік құраушылар студенттердің фактілерді өз бетінше бақылауы және талдауы, гипотезаларды ұсынуы және оны тексеруі, қорытындыларды, заңдар мен заңнамаларды тұжырымдауы секілді ғылыми зерттеулер элементтерін қолдану арқылы өз бетінше жаңа проблемаларды шешуі ретінде анықталады. Зерттеу әдісін қолдану күрделі міндеттерді шешу, алғашқы дереккөздердегі ақпараттарды талдау, оқытушының алдына қойған проблемаларын шешу барысында мүмкін болады.

Шектер теориясын оқытуды құрайтын жобалау-зерттеу іс-әрекетінің мақсаты зерттеушілік компонент құрылымында алынған нәтижелердің шектер теориялары объектілерінің абстрактілі қайта жасалуы процесіндегі (яғни, жобалық құраушы құрылымында іске асырылған процесте) интеграциясы болып шығады. Бұл интеграция өз бетінше зерттеу процесінде алынған белгілі білімдердің ғылыми ойлауы мен практикалық қиюласуы арқылы жасалады. Сонымен бірге студенттер үшін жобалау-зерттеу қызметінің нәтижесі оқу мақсаттарының жетістіктері (білімді, білікті және дағдыны қалыптастыру) ғана емес, сонымен бірге шектерді есептеудің жаңа тәсілдерін жасау болып табылады.

Нақ осы ұсынылған жобалау-зерттеу қызметтері моделінің құрылымы, оны құраушы өзара байланыстар жоғарыда баяндалған нәтижелер жетістіктерін қамтамасыз ететін оқу процесін ұйымдастыру үшін негізгі бағдар болып табылады. Сондықтан да аталмыш модельді іске асыру студенттердің жобалау-зерттеу іс-әрекетін ұйымдастырудың және өткізудің қажетті шарты болады.

Оқу міндеттері жүйелерін жасау атап өтілген шарттармен байланысты және маңыздылығы да кем емес. Оларды шешу процесінің педагогикалық ұйымдастырылуы жоғарыда ұсынылған модельдің қажетті компоненті болып табылады.

Жобаның тағы бір айырмашылығы – алда тұрған жұмысты алдын-ала жоспарлау. Жоба мақсатының бастапқы проблемасының іске асырылуына дейінгі тұтас жолын әрбір студент үшін өздерінің аралық міндеттерімен жекелеген сатыларға бөлген дұрыс; сондай-ақ бұл міндеттерді шешудің тәсілдерін анықтау және ресурстарды табу керек; сатылардың әрқайсысының орындалу мерзімін көрсете отырып, жұмыс графигін мұқият жасау керек.

Жобаның жұмыс жоспарын жүзеге асыру төмендегі әрекеттермен байланысты:

-әдебиеттерді және басқа да ақпарат көзде-

рін зерттеу, ақпараттарды іріктеу;

-зерттеулер, сауалнамалар жүргізу;

-алынған мәліметтерді талдау және жалпылау;

-қорытындыларды тұжырымдау және осының негізінде жобаның бастапқы проблемасына және оны шешудің тәсілдеріне жеке көзқарасын білдіру.

Жоба проблемасын шешудің табылған тәсілдерін іске асыру үшін жобалық өнім жасау қажет. Жобалық өнім тұтынушылардың белгілі бір қасиеттерін иеленуі керек, яғни аталмыш проблемамен ұшырасқан кез келген адамның қажеттілігін қанағаттандыруы тиіс, осы проблеманы шешу үшін аталмыш жоба іске асырылған болатын.

Жобалық-зерттеу қызметтерінің маңызды шарттарының бірі көпшілікке көрсетіп қорғау, жұмыс нәтижесін көрсету болып табылады. Автор презентация (көрсету) кезінде жұмыс тәртібі туралы айтып қана, оның нәтижелерін көрсетіп қана қоймайды, сонымен бірге жоба проблемасын шешудегі жеке білімі мен тәжірибесін де, алынған құзіреттілігін де көрсетеді [Долгодворова Т.И., 2000, 150 с.]. Өзін-өзі көрсету (өзін-өзі презентациялау) сатысы – авторлардың барлық жасаған жұмыстарының рефлексивті талдауын, сондай-ақ ол меңгерген тәжірибені болжамдайтын, жұмыс жасалып жатқан жобаның маңызды бір бөлігі.

Оқытудың жобалық әдісі оқытушылардың жетекшілігімен студенттердің жаңа білімді динамикалық қабылдау жағдайы өтетін, олардың алдындағы танымдық проблемаларды шешкеннен кейінгі логикалық және мақсатқа лайықты ұсынымдарын болжамдайтын проблематикалық оқытуға жақын.

Жобалау әдісі – бұл дидактикалық ғылым саласының, егер ол белгілі бір пән шеңберінде қолданылған жағдайда, жеке әдістеме термині. Әдіс – өзі арқылы дидактикалық категорияны көрсетеді. Бұл қызметтің сол немесе басқа түрінің практикалық және теориялық білімнің белгілі бір саласы жетістігінің тәсілдер, операциялар кешені. Бұл таным сатысы, ақиқат танымды ұйымдастыру тәсілі. Соған орай, біз егер жобалар әдісі туралы айтсақ, онда оның астарынан сол немесе басқа тәсілмен рәсімделген шынайы практикалық нәтиженің аяқталғанын болжамдайтын проблеманың (технологияның) мұқият жасалған әзірлемесі арқылы алынған мақсат жетістіктерінің тәсілін түсінеміз. Педагогтар өздерінің дидактикалық міндеттерін шешуі үшін осы әдіске көңіл бөледі. Жобалау әдісі принципіне сол немесе басқа практикалық немесе теориялық маңызды міндеттерді шешу кезінде алуға болатын жоба ұғымы мәнін, оның нәтижеге прагматикалық бағдарын құрайтын идеясы салынған. Алынған нәтижені ойластыруға, көруге, сондай-ақ қолда бар практикалық қызметте қолдануға бо-

лады [Сотник В.Г., 2006, 18 с.]. Мұндай нәтиже алу үшін балаларды немесе студенттерді өз бетінше ойлануға ғана емес, сонымен бірге проблемаларды айқындауға және шешуге, әр түрлі саладағы білімдерді осы мақсатқа қолдана отырып, есептің әр түрлі нұсқаларының мүмкін болатын нәтижесі мен қорытындыларын болжамдау іскерлігіне, себеп-салдарлы байланыстарын табу іскерлігіне үйретуі қажет.

Жобалау әдісі студенттердің өз бетінше жұмыс істеуіне – уақыттың кейбір кесінділері барысында студенттердің жеке, топтық орындайтын жұмысына бағытталған. Бұл әдіс топтық әдістермен ажырамастай байланысқан. Жобалау әдісі қандай да бір проблеманың шешілуін қарастырады [Савенков А.И., 2005., 80 с.]. Проблемаларды шешу саналуан әдістер кешенін орындауды, оқыту құралдарын, сондай-ақ ғылымның, технологияның, техниканың әр түрлі саласындағы білімді пайдалану іскерлігі, білімді интегралдау қажеттілігін болжамдайды. Жобалау әдісі педагогикалық сала ретінде жан-жақты проблемалық әдістер мен міндеттерді, өзінің барлық мәні бойынша шығармашылық зерттеу, іздестіру ортақтығын болжамдайды.

Жобалау әдісін пайдаланудың бірнеше негізгі талаптарын қарастырамыз:

Біріншіден, жалпылама білімнің, оның мүмкін болатын шешімдері үшін зерттеушілік және кеңейтілген іздестірулерді қажет ететін зерттеушілік жоспардағы маңызды және іске асырылған проблемалардың немесе міндеттердің болуы қатыстырылуы керек;

Екіншіден, нәтижелердің практикалық, танымдық, теориялық маңыздылығы;

Үшіншіден, барлық студенттердің дербес қызметі;

Және ең соңғысы, төртіншіден жобаның негізгі мазмұнды бөлігінің құрылымдануы (нәтижелерді бірізділікпен міндетті түрдегі көрсетулері).

Зерттеу әдістерін пайдалануда әрекеттердің белгілі бір бірізділігі қарастырылуы керек:

-проблемалардың бұрынғы, оның зерттеу міндеттерінен шығатын анықтамасы;

-нақты зерттеулердің әдістерін тез талқылау;

-ақырғы қорытындыларды рәсімдеудің әр түрлі тәсілдерін талқылау (презентациялар, баяндамалар, қорғаулар және т.б.);

-аяқтайтын қорытындылар, зерттеулерде естілмеген жаңа проблемаларды ұсыну.

Оқытушылар мен студенттердің жобалау-зерттеу іс-әрекеттерінің орындалуын бақылауды сатылап іске асырады. Бастапқы сатысында қарапайым сәттерді бақылауы қажет: бірінші жобаны орындау үшін топтар қалыптастыру, ал екінші әрбір топқа жобалау-зерттеу жұмыстарының тақырыптарын таңдау. Жобамен жұмыс жасаудың сатысында оқытушы студенттердің жобаның орындалуы бойынша нақты міндеттерді қоюын бақылайды, тапсырмаларды топ қатысушыла-

рының арасында бөліп береді, әрбір студенттің осы тапсырмаларды орындау мерзімін бекітеді, топ алдындағы тапсырмалардың орындалуы бойынша есеп беру формалары мен мерзімдерін белгілейді [Татур Ю.Г., 2004, с. 20-26., Байденко В.И., 2004, 30 с.]. Оқытушы, сондай-ақ жобалық топтардың қатысушылары арасындағы коммуникацияны ынталандырады.

Оқытушылар өздерінің оқу-тәрбие жұмыстарын және студенттердің әр түрлі өзіндік жұмыстарын зерттеу, іздестіру, шығармашылық жоспары қызметтері басымыдықтарына қарай қайта бағыттауына тура келеді.

Бұл бағалау сипатының тәуелділігі жобаны өткізу шарттарында, оның типінде немесе мазмұнында айқындалады. Зерттеу жобасы қарастырылған жағдайда өткізу сатысының болуы міндетті. Жобаның табысы жекелеген учаскелердегі ұйымдастырылған жұмыстардың дұрыстығымен қамтамасыз етілетінін есте сақтаған жөн. Жобаның құрылымдылығына қатысты жалпы тәсілдерге де тоқталамыз:

-жобаның тақырыбын, оның типін және соған сәйкес қатысушылардың санын таңдаудан бастайтынымыз сөзсіз;

-содан соң оқытушы аталмыш белгіленген тақырыптама шеңберінде зерттеу қажеттілігінің қолда бар проблемалардың барлық мүмкін болатын нұсқаларын ойластыруы керек. Оқытушының бағыттауына қарай студенттердің өздері бар проблемаларды айтады (туындаған сұрақтар, проблеманы анықтауға мүмкіндік беретін оқиғалар, т.с.с.);

-бұдан кейінгі қадам міндеттерді топтар бойынша бөлісу, сондай-ақ зерттеу, ақпараттарды іздестіру, креативті шешімдер әдістерін талқылау болады;

-топтарда алынған мәліметтерді аралық талқылау (сабақтарда, ғылыми қоғамды және т.б.);

-жобаларды қорғау және оларға қарсы пікірлер айту;

-ұжымдық талқылау, сыртқы бағалаудың нәтижелері, сараптама, және әрине, қорытындылар.

Оқытушы жобалардың қорытынды бағасын береді. Ол студенттердің пікірлері мен бағалауларын ескеріп отырады. Әрбір студенттің жобаны орындаудағы үлесі топтағы студенттердің өзін-өзі бағалауы нәтижелері бойынша және оқытушы тарапынан жасалатын ағымдық бағалауы бойынша бағаланады [Зимняя И.А. 2006.].

Осылайша, студенттердің жобалау-зерттеу қызметтер тәжірибесіне қалыптасуы олардың болашақ кәсіптік қызметінде неғұрлым бәсекеге қабілетті болып, еңбекке орналасуы кезінде одан ары қарай кәсіби өсуіне ықпал ететіні анық. ЖОО-да алған зерттеушілік дағдылары түлектерді басқалардың арасында ерекшелеп тұратыны және оның кәсіптік мәртебесінің неғұрлым жылдам әрі тиімді қалыптасуына мүмкіндік беретіні сөзсіз.

Сонымен, студенттердің жобалау-зерттеушілік іс-әрекеттері барысында: рефлексивтік, ізденушілік, коммуникативтік, көрнекілік, танымдылық (оқулықпен, ғылыми әдебиетпен жұмыс, кесте құру, өз ойын жеткізу, өзін-өзі қадағалау және бағалау) ойлары дамып, арнайы (материалдарды меңгеру), зерттеушілік (мақсатты тұжырымдау, бағдарлама және зерттеу жоспарын құру, құбылысты сипаттау, болжамды тұжырымдау, берілгендерді интегралдау, заңдылықтарды сипаттау үшін математикалық аппаратты қолдау, тұжырым жасау) және т.б. құзіреттіліктері қалыптасады. Жобалау-зерттеушілік іс-әрекеттердің негізгі нәтижесі - студенттің зерттеу жұмысында көрсететін белгілі бір пәндік салада жаңа

білімі мен білігіне сүйенетін интеллектуалды жаңа өнім [Калимбетов Б.Т., Омарова И.М., 2017, с. 3-13].

Қорытындылай келе болашақ студенттердің әр түрлі пәндерді игеру барысында алған білімдері, біліктері және дағдыларын зерттеу нысандарында қолдана алу арқылы білімдерін жоғарылату және жетілдіру, ғылымға деген қызығушылығын арттыру, ой-өрісін дамыту, шығармашылық қабілетін қалыптастыру, өз бетінше білімін толықтыруға пайдалану, алған мағлұматтарды талдау, дұрыс қорытынды жасау және үйрету жобалау-зерттеу іс-әрекеттерін қалыптастырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Александрова Е.С. Педагогическое проектирование как средство ценностного согласования во взаимодействии субъектов образовательного процесса: Дисс. ... канд. пед. наук. - СПб., 2000. - 219 с.
2. Алексеев Н.Т. Проектное сознание: Руководство по программированию и проектированию в образовании для систем стратегического управления. - М.: институт учебника Paideia, 1997. - С. 38.
3. Булан И.Г. Опыт организации проектно-исследовательской деятельности студентов при изучении математики в условиях дистанционного обучения // Молодой ученый. - 2015. - №4. - С. 549-552.
4. Долгодворова Т.И. Проектно-исследовательская деятельность учителя как средство самореализации в педагогической карьере: Дисс. канд. ... пед. наук. - Омск, 2000. - 150 с.
5. Сотник В.Г. Формирование исследовательской компетентности студентов в процессе организации самостоятельной проектно-исследовательской деятельности: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. - СПб, 2006. - 18 с.
6. Савенков А.И. Методика исследовательского обучения младших школьников. - Самара: Издательство «Учебная литература», 2005. - 80 с.
7. Татур Ю.Г. Компетентность в структуре модели качества подготовки специалиста // Высшее образование. - 2004. - № 3. - С. 20-26.
8. Байденко В.И. Компетенции: к освоению компетентностного подхода. — М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. — 30 с.
9. Зимняя И.А. Ключевые компетенции — новая парадигма результата современного образования // Интернет-журнал «Эйдос». 2006. - 5 мая.
10. Калимбетов Б.Т., Омарова И.М. Дифференциалдық есептеулердің қолданысын үйренуде студенттердың жобалау-зерттеу құзіреттілігін дамыту// Вестник МКТУ им. Х.А.Ясави – 2017.- № 3.- С. 3-13.

Амангазиева Мерует Кусаиновнафилология ғылымдарының кандидаты, доцент
Баишев Университеті
Актобе қ., Қазақстан**Ермекбаева Гүлмира Габитовна**педагогика ғылымдарының магистрі
М.Акмолла ат. БМПУ-нің аспиранты
Баишев Университет

ЕТІСТІК КАТЕГОРИЯСЫН ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҰТЫМДЫ ПАЙДАЛАНУ

Түйін. Мақалада етістік категориясын оқыту процесіндегі педагогикалық технологияларды ұтымды пайдалану туралы айтылған.

Түйінді сөздер: етістікті оқыту, морфологиялық ұғымдар, таным, грамматикалық мағына, педагогикалық технология.

Резюме. В статье рассматривается о использовании педагогических технологий в процессе преподавания категории глагол.

Ключевые слова: изучение глагола, морфологические понятия, познание, грамматическое значение, педагогическая технология.

Summary. The article deals with the use of pedagogical technologies in the process of teaching the verb category.

Keywords: verb study, morphological concepts, cognition, grammatical meaning, pedagogical technology.

Қазіргі ғылымның әр саласында білім мазмұны мен көлемі қауырт өсіп отырған ғылыми-техникалық прогресс кезінде оқушының қабілеттілігін арттыруда мұғалімнің педагогикалық белсенділігі білім саласының өзекті мәселесіне айналып отыр.

Осы мәселені тиекке ала отырып, қазіргі қазақ тілі сабағындағы морфологияны меңгеруіндегі оқушы бойындағы белсенділіктің ролін арттыруды күн тәртібінде жүзеге асыру – әрбір мұғалімге міндет.

Морфологиялық тұлғасы, лексикалық мағынасы жағынан да, сөйлемдегі қызметі жағынан да есімдерден ерекшеленіп, сұрыпталып қалыптасқан негізгі сөз табының бірі – етістікті қазақ тілі сабағында дұрыс меңгеру оқушыларға қиын соғып жүргендігін, әлі де болса күрделі сөз табының тұлғаларын меңгере алмауының өзі үлкен проблемалық жағдай.

Етістік – тіліміздегі сөз таптарының ішіндегі ең күрделі және көлемі ең кең грамматикалық категория. Етістіктің күрделілігі оның лексика-семантикалық, сипатымен, лексика-грамматикалық формаларымен, синтаксистік қызметімен тығыз байланысты.

Етістіктер дегеніміз – заттың қимылын, ама-лын, күй-жайын білдіретін сөздер яғни шаққа, жаққа, райға, етіске, болымды, болымсыз болып түрленіп, сөйлемді құрастыруда ерекше қызмет атқаратын сөз табы.

Ғалымдарымыз сөз таптарының ішінде зат есім мен етістіктің табиғатына аса зер салып оқыту керек деп түсіндіреді [Қазақ тілі мен әдебиеті, 2008, 5 б]. Осы екі сөз табы адамның өзі қоршаған дүниені қабылдауында, ой-толғау жасауында, басқамен сөйлесу арқылы ойын сыртқа шығарғанда қаншалықты мүмкіндігі мол екенін көруге болады.

Етістік - морфологиялық категория. Морфологияны оқыту барысында оқушылардың теориялық ойлауын дамыту әдістемесінің ғылыми-әдіснамалық негіздерін талдауда маңызды әрі көлемді орын оның лингвистикалық негіздеріне беріледі. Морфологиялық ұғымдарды теориялық тұрғыдан оқытуда мұғалімнің алдында мынадай мақсаттар тұруы қажет:

- Морфологиялық ұғымдарды дамыта оқытуда мектеп оқушыларының етістік категорияларын дұрыс қолдануын қадағалау.

- Морфологиялық ұғымдарды (етістікті), білім мазмұнын оқушыларға жаттандылықпен үйретпей, оқушы өз бетімен жасалатын көптеген әрекеттерін орындау арқылы меңгерту.

Қазақ тілінде сөздердің морфологиялық құрылымы өте күрделі. Морфологияда сөз түрлендіретін қосымшаларды жетік білмейінше, сөзжасамдық қосымшалармен және өз ішінде омонимдік қосымшалармен шатастыру жиі кездеседі. Осы тұрғыдан мысал ретінде, етістіктің – ды, –ді, –ты, –ті жедел өткен шақ қосымшасының

басқа қосымшалармен тұлғаластығын оқушылар жаттанды түрде меңгеріп алып, қолданыста көп шатасады.

Қазіргі қазақ тіліндегі сөз таптары – морфологияның өзекті мәселелерінің бірі. Сөз таптарын А.А.Шахматов лексикалық мағына, В.М.Жирмунский лексика-тематикалық, А.Н.Савченко классификациялаушы мағына, Н.С. Пospelов грамматикалық мағына деп санаған.

Ал, қазақ халқының тарихында қазақ мектебіне арналған алғашқы оқулық – А.Байтұрсынұлы жазған «Тіл құрал» оқулығында тілдегі сөздер мына түрде топтастырылған:

1. Атауыш сөздер: 1) зат есім, 2) сын есім, 3) сан есім, 4) есімдік, 5) етістік,

6) үстеу.

2. Шылау сөздер: 1) демеу, 2) жалғаулық, 3) одағай.

Бұл терминдер ешбір өзгеріссіз күні бүгінге дейін қолданылып келеді. Ол атаған

сегіз сөз табы 1952 жылға дейін өзгеріссіз қолданылып келеді. 1952 жылы А.Ысқақов авторлығымен шыққан мектеп грамматикасына еліктеу сөздер қосылды. Содан бері қазақ тілінде 9 сөз табы танылып келеді. 1954 жылы еліктеуіш сөздер сөз табы ретінде тұңғыш ғылыми грамматикаға кірді.

Ғалымдарымыздың көбі сөз таптарының ішіндегі сөзге молы, күрделісі етістік екендігін және бұл сөз табының күрделілігін оның қасиеттерінен көруге болатындығын айтқан.

А.Байтұрсынұлы «Етістік дегеніміз – заттардың еткен-етпеген істерін көрсететін сөздер» [А.Байтұрсынұлы, 1992, 1136] деп, оның болымды, болымсыз, есімше, көсемше түрлерін атап көрсетеді.

Ы.Маманов «Етістіктер дегеніміз – заттың іс, қимыл процесін, күйін білдіретін, шаққа, жаққа, райға, етіске, болымды, болымсыз болып түрленіп, сөйлемді құрастыруда ерекше қызмет атқаратын сөз табы» деп анықтама берсе [Ы.Маманов, 1966. 1146], Н.Сауранбаевтың айтуынша: «Етістік – қимылды немесе қимыл түрінде өтетін түрлі процестердің атын білдіретін сөз табы» [Н.Сауранбаев, 2000, 226].

Етістік туралы басқа да оқулықтарда, грамматикаға арнап жазылған еңбектерде беріліп жүр. Солардың ішіндегі «етістік – қимыл, іс-әрекеттің атауы» дегенді С.Исаев қатеге шығарады: «Етістік қимыл іс-әрекеттің атауын емес, нақ өзін білдіреді, ал атын етістіктің белгілі формасы білдіреді» – дейді [С.Исаев, 2003, 126].

Сөйтіп, ғалымдарымыздың пікірлерін саралайтын болсақ, қазақ тіл білімінде әріден келе жатқан етістік тұлғаларын бір ізге салу барысында ғалымдар арасында әр түрлі қайшылықтар кездесіп отыр. Сондықтан да етістік тұлғаларын зерттеу қазір де өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Шығармашылық жеке тұлға қалыптастыруда етістік тұлғаларын дұрыс меңгеруді кешенді

түрде жүргізе отырып, бүгінгі таңдағы сабаққа қойылатын талапқа да негіздеу керек. Ең тиімдісі – етістікті меңгеруде тіл дамыту жұмысын жүйелі түрде әр сабақта өтіліп жатқан тақырыпқа сай жүргізіп отыру.

Қазіргі ғылымның әр саласында білім мазмұны мен көлемі қауырт өсіп отырған ғылыми-техникалық прогресс кезінде бұл міндеттерді жүзеге асыру білім саласының барлық сатысы үшін өзекті мәселеге айналып отыр. Осыған орай, мектеп оқушыларының танымдық белсенділігін қалыптастыруды арнайы ұйымдастыру оқу үрдісін жетілдірудің негізгі шарты болып табылады. Оқу үрдісінде балалардың білім алуға, өз бетімен әрекет етуге деген құлшынысын оятуға, ақыл-ойының дамып, жетілуіне түрткі танымдық қызметті, белсенділікті арттырудың маңызы зор.

Таным – дүниені, өмірді танып-білу қабілеттілігі. Бүгінгі күні лингвотанымдық зерттеулер тілді танымдық әрекеттің жемісі деп қарастыру арқылы адам болатын бойындағы ерекше табиғи қабілеттерге көңіл бөлуді мақсат етіп отыр.

Т.С.Садықов пен А.Е.Әбілқасымованың «Оқушылардың танымдық белсенділігін қалыптастырудың дидактикалық негіздері» атты еңбегінде: «Таным теориясы – оқушы тұлғасын жан-жақты және үйлесімді қалыптастыру туралы ілім болып табылады. Бұл теория білім беру және оқытуда арнайы ұйымдастырылатын іс-әрекет ретінде қарастырады. Білім беру және оқыту теориясының оқушыларды оқыту мәселесіндегі талаптарының бірі – танымдық белсенділік пен саналылық» – деп тұжырымдайды [Садықов Т.С., Әбілқасимова А.Е., 2005, 46].

Қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық сөздің морфологиялық мағынасын түсіну үшін, оның лексикалық мағынадан ерекшелігін ұғымдар – морфологияның негізгі буындарының бірі. Осы грамматикалық ұғымдарды дұрыс танымдық тұрғыдан үйретуінде болып отыр.

Грамматикалық мағына сөйлеу кезінде қолданылады, бірақ грамматикалық мағына – сөйлеу кезінде туындап, өніп, өсіп жататын жаңа мағыналар туындап жататын құбылыс емес, олар тілдің дамуымен байланысты тілдің грамматикалық құрылысының дамуымен байланысты дамып, қалыптасқан тілдік құбылыстар.

Грамматикалық категориялар сөз таптарымен байланысты қалыптасқан, сондықтан С.Исаев грамматикалық категориялар мағынасы сөз таптарымен байланысты деп санайды. Біз де бұл пікірді қолдаймыз, өйткені әр сөз табының грамматикалық мағыналарында үлкен айырма бар.

Қазақ мектебінің алғашқы сыныптарынан бастап барлық тіл бірліктерінің маңызды функциясы танытылуы керек. Өйткені, оқушы өзінің күнделікті сөйлеуде қолданылып жүрген тіліне құбылыс ретінде қарап, соны күнделікті сауатты, дұрыс, орынды қолдануы үшін оның заңдылықтарын игере беруі керек.

Морфологиялық ұғымдарды теориялық ойлау деңгейінде меңгеруі үшін оқушылар дәстүрлі білім мазмұнынан гөрі молдау, жүйелік байланыстары нақтырақ танылған лингвистикалық білім мазмұнын меңгеруі керек. Ол үшін оқушыларға «ұғым», «грамматикалық ұғым», «морфологиялық ұғым» деген терминдердің мәнін дұрыстап үйрету керек.

Оқыту барысында сөздің мағынасы деген түсінік тек қана лексикалық мағынамен байланысты қалыптасқаны тәжірибемізден көріп жүрміз. Сөздің лексикалық мағынасынан басқа грамматикалық мағынасы болатынын оқушылардың негізі, орта кластарда да шала түсініп жүргендігін көреміз.

Лексикалық мағынаға түсінік беру қиын емес. Ал грамматикалық мағынаны оқушылар бірден түсінбейді. Лексикалық мағына – бір ғана сөзге тән болса, грамматикалық мағына сөздердің белгілі бір қасиеттерімен ұқсас болып келетін топтарына тән болып келетінін баса назар салып ұғындыру керек.

Егер оқушылар сөздің грамматикалық мағынасы дегенді түсініп алса, онда сөздің семантикасы деген терминнің мағынасын түсіндіруде көп қиындық кездеспейді. Содан біртіндеп сөздердің тапқа бөлінуі анықтала бастайды. Шындығында, сөз таптарын оқытудың өзі – біртұтастыққа негізделген ғылыми таным үрдісі деп танылуы керек.

Оқушыларға грамматика терминінің өз ішкі жүйесінде «морфология» және «синтаксис» деген екі үлкен жүйе бар екенін айтудың да қажеттілігі маңызды.

Грамматикалық категория мәселесіне де баяппен қарап, оқушыларға осы терминнің мазмұнында жатқан терең білімді өз бетімен тани түсу жолдарын үйрету керек. Грамматикалық категорияның барлық сөз таптарында бола бермейтіні туралы ой – оқушыларға қызықты бола алады.

Осы тұрғыдан Қ.Жұбанов морфологияның тарихи тәсілмен оқытылу қажеттілігі туралы «Жанғазы» деген хатында көрсетеді. Морфологияның тарихынан оқушыларға білім беру керек деген идеясына «оқушыларға ауыр тиеді» деп мұғалімдер қабылдамайды. Сонда Қ. Жұбанов «Жанғазы, сенің 5-класс оқушыларына ауыр тиеді деген сөздерің «ұял», «ұят» сөздерінің түбірлері туралы оқушы сұрап қалса, не деп жауап берер едің?» деген сұрағы тек Жанғазыға ғана емес, барлық мұғалімдерге қойылғандай.

Жұмыр жердің бір бөлігінде ғұмыр кешіп жатқан бейбітшіл де берекелі еліміз жаңа дәуірде қай қалыпта көрінуге тиіс, қандай мақсат ұстануы керек, ақыл парасаты мен білім байлығы қандай болмақ деген сауалдар сан түзеп, бейберекет қалыпқа түсе бастаған шағымызда өмірге, болашаққа болжам айтар ой-толғам – Елбасымыздың Халыққа жолдауы аса жауапкершілікті сезіне білуден туындаған ақиқат. Еліміз 2030

жылға қарай батыстың талғампаздығын, шығыстың кемеңгерлігі мен төзімділігін бойына сіңірген Орта Азиялық барысқа айналуы тиіс.

Еліміздегі дүбірлі өзгерістер, қайта жаңғырулар оның білім беру жүйесіне де айтулы реформалар мен жаңа мақсаттар әкелді. Білім стандартының жасалынуы, төл оқулықтарымыздың жазылып жатуы, мектептерді жаппай компьютерлендіру, инновациялық технологиядан іздену, білім мазмұнын байыту, әлемдік білім кеңістігіне ену мақсатындағы жұмыстар – осы өзгерістердің куәсі. Білім парадигмасы өзгерді.

Мектеп – қоғамымыздың бір бөлшегі. Сондықтан да оның өзекті де күрделі мәселелерін сөз еткенде, қоғамнан бөліп-жарып қарастыру мүмкін еместігі белгілі. Мектепті – келешекті жасаушы, оқушыны елдің ертеңі – ел қожасы деп қарау қалыптасып, оған өз дәрежесінде жағдайлар жасау керек. Себебі, көріп отырғанымыздай, мектептің материалдық базасы мен оқушының әлеуметтік-денсаулық жағдайының дұрыс жолға қойылуы білім сапасына қол жеткізудің бірден-бір кепілі деп қарау керек. Осылай дей тұрсақта аталған мектеп пен оқушы қатынасындағы негізгі тұлға – мұғалім. Бұл ұғымға түсінікті ұлы ғалым, ұстаз А.Байтұрсынұлының «Мектептің жаны – мұғалім» деген түйінімен беруге болады. Шәкірттің білім алуға қабілетін, мінезіндегі ерекшеліктері мен әр оқушының ішкі мүмкіндіктері негізінде жеке тұлға ретінде қалыптастыруда мұғалімнен үлкен жауапкершілік талап етіледі.

П.Подласыйдың айтуынша, педагогке тәрбиелей және басшылық ете білу, тыңдата және тыңдай білу, дүниетанымы кең болу, сөйлеу мәдениеті, адаммен қарым-қатынас жасай білу, оған сенім арту, алға ұмтылуға үйрету, байқампаз болу қандай жағдайда болсын шешім қабылдай білу қажетті қасиет [Кларин М.В., 1985, 1336].

Оқытудың жаңа технологияларын үйрену мұғалімге не үшін қажет?

Бұл сұраққа жауап берер болсақ, біріншіден, педагогтарымыздың пайымдауынша, оқу үрдісінде көптеген кемшіліктердің кездесетіндігі. Оның себептерін ғалым-педагогтар былайша топшылап отыр: мектепте қазақ тілін оқыту үрдісі бар да, оның көрсеткіштік нәтижелері төменгі деңгейде, қазақ тілінен бірегей типтік, яғни лексикалық, грамматикалық минимумның осы кезеңге дейін ғылыми негізде анықталмауы, оқулық, оқу құралының білім беру, іскерлік, дағды қалыптастыру тұрғысында сапасыз жасалуы, қазақ тілі оқулықтарында грамматика мен әдебиет бөлінбей, барлығы бір оқулықта біріктірілгендігі, бағдарламаның құрамында логикалық жүйе, технология жоқтығы, оқулықтардың әдістемелік жақтан сауатсыздығы, сабақтардың белгілі бір тақырыптарға, модульдік блоктарға бөлінбегендігін ерекше атап өткен. Сонымен қатар оқулықтарда белсенді сөздік қорын меңгеру жолдары, механизмдері, нормалары көрсетілмегендігі,

оларды бекіту үшін жаттығулар мен тапсырмалар аз кіргізілгендігін, активтік сөздер берілген тақырыптарға сәйкес келмейтіндігі, қорытынды, талдау жасайтын, ойлау, сөйлеу қабілеттерін дамыту жаттығулары, тапсырмаларының аздығын, оқулықтардың 80 %-ы танымдық әрекеттерге байланысты құрылғандығын, тіпті мәтінге берілген тапсырмалар оқушыларды сөйлеуге жетелемейтіндігін, оқулықтарға керексіз мәліметтер мен қызықсыз материалдар кіргізілгендігін, бұлардың оқушыларды ауызекі сөйлеу дағдыларын дамытпайтындығын да ерекше атап өткен. Кей мақалаларда не оқулық емес, не хрестоматия емес оқулықтармен мұғалімдер жұмыс жасайтындығын ерекше сынға алып жазғандарын да айтпай кетпеу керек сияқты.

Міне, осы аталған кемшіліктердің барлығын жою үшін қазіргі таңда мұғалімге жаңа технологияларды меңгеру қажет болып отыр.

Баланың тұлғалық дамуына бағытталған жаңа оқыту технологияларының қай-қайсысын алып қарасақ та, жеткіншек ұрпақтың рухани өсіп-жетілуі, оның жеке тұлға ретінде дамуы алғашқы орында тұратынын байқаймыз. Жаңа инновациялық технологиялардың баршасының мақсаты – білім сапасын арттыру.

Ғылымға мықтап енген «педагогикалық технология» ұғымына әр түрлі түсініктемелер берілген (В.П.Беспалько, В.М.Шепель, И.П.Волков, М.Чошанов, М.В.Кларин, Г.К.Селевко және т.б.) [8, 4].

Түсініктеме сөздікте «Технология – бұл қандай да болсын істегі, шеберліктегі, өнердегі, амалдардың жиынтығы» делінген, ал М.В. Кларин «Педагогикалық мақсатқа қол жеткізу жолындағы қолданылатын барлық қисынды ілім, амалдар мен әдіснамалық құралдардың жүйелі жиынтығы және жұмыс істеу реті», – деп жазады.

«Педагогикалық технология тәжірибеде жүзеге асырылатын белгілі бір педагогикалық жағдайға сай қолданылатын әдіс-тәсілдер оның құ-

рамды бөлігі ғана», – деп, В. П. Беспалько анықтама береді.

М.М.Жанпейісова: «Барлық анықтамалардың ортақ басты негізі бар, бұл, біздің ойымызша, келесі түсіндірмеден айқын көрінеді» – деп жазады да, мынадай анықтамамен береді: «Педагогикалық технологиялар – бұл білімнің басымды мақсаттарымен біріктірілген пәндер мен әдістемелердің; оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастырудың өзара ортақ тұжырымдамамен байланысқан міндеттерінің, мазмұнының, формалары мен әдістерінің күрделі және ашық жүйелері, мұнда әр позиция басқаларына әсер етіп, ақыр аяғында оқушының дамуына жағымды жағдайлар жиынтығын құрайды» [Жанпейісова М.М., 2002, 4 б].

«Педагогикалық технология» деген сөзді алғаш айналымға енгізген Ресей ғалымдары В.П. Беспалько, В.М. Монахов, М.В. Кларин, Г.Н. Селевколарды атап айтуға болады.

Ж.Ж. Руссо, И.Г. Пестолоцци, Ф. Гербарт, Д. Дьюи, Р. Оуэн, П. Ферреро, П. Гудман, Н.В. Пирогов, Н.В. Лобачевский, Н.К. Крупская, А.В. Луначарский, П.Ф. Лесгафт, П.Ф. Каптерев, А.П. Пинкевич, П.П. Блонский, С.Т. Шацкий және т.б. мектептегі оқытудың мазмұны мен әдістерінің кемелденуіне өз үлестерін қосты.

Технологиялық көзқарас тұжырымдамалылық және жобаланған әр түрлі облыстардың және оқыту, педагогикалық, әлеуметтік аспектілерді игеруіне жаңа мүмкіндіктер ашады.

Білім мазмұнының жаңғыруы жағдайында оқушылардың «етістік» категориясын меңгеруіндегі қабілеттерін қалыптастыру мәселелері жоғарыда аталып өтілген жаңа педагогикалық технологиялар негізінде де жүзеге асыру тиімді екендігін заман талабы анықатады. Өйткені морфологиядағы күрделі сөз табын жан-жақты меңгеру қажет, соған орай етістіктің барлық категориясынан алғашқы оқушының теориялық білімін қалыптастыруда жаңа талапқа сай оқытудың да маңызы зор.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақ тілі мен әдебиеті орта мектепте. (қыркүйек-қазан) № 5, 2008.
2. А.Байтұрсынұлы. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу ағартуға қатысты еңбектері). А., «Ана тілі», 1992.
3. Ы.Маманов. Қазіргі қазақ тілі. А., «Мектеп», 1966.
4. Академик Н.Сауранбаевтың еңбектері. А., «Кенжепресс», 2000.
5. С.Исаев. Қазіргі қазақ тілі (морфология) курсы бойынша теориялық және практикалық сабақтардың мазмұны (әдістемелік құрал). А., 2003.
6. Садықов Т.С., Әбілқасымов А.Е. Оқушылардың танымдық белсенділігін қалыптастырудың дидактикалық негіздері. Оқу құралы. – Астана, 2005. – 152 бет.
7. Кларин М.В. Игры в учебном процессе. – Советская педагогика. – 1985. – № 6.
8. Жанпейісова М.М. Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде. (Аударған Д.А. Қойшыбекова) – Алматы, 2002. – 180 бет. (4-5 бет.)

ӘОЖ: 378.016:821.512.122(092)

Амирова Амина Слямхановна

профессор

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Карашева Жанар Бериковна

6D010200 -Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі мамандығының 3 курс докторанты

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Алматы қ., Қазақстан

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТІЛДІК ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ

Түйін. Мақалада бастауыш сынып оқушыларының тілдік дағдыларын дамыту түрлері қарастырылған. Ауызша сөйлеу арқылы оқушы бір-бірімен, мұғаліммен, өзін қоршаған адамдар тобымен түсінісуі, өз ойларын айтуы, дәлел, пікір алысуы, естіген, айтылған хабарға өз көңіл-күй қатынасын білдіру туралы қарастырылады. Өйткені тілді оқытудың бастапқы деңгейінде сөйлеу қабілетін жетілдіру арқылы оқушылардың өзін қоршаған айналасындағы адамдармен қарымқатынас мәдениетіне үйретеді.

Түйінді сөздер: ауызша сөйлеу дағдысы, интерактиві әдіс, диалогтік оқыту әдісі, танымдық белсенділік, қатысымдық белсенділік.

Резюме. В статье рассмотрены виды развития языковых навыков младших школьников. Устное общение включает в себя понимание ученика, учителя, группы вокруг них, выражения их мыслей, аргументов, рассуждений и общения с сообщением, которое они слышат и слышат. Это связано с тем, что на начальном уровне языкового обучения студентов учат культуре общения с окружающими их людьми, улучшая их разговорные навыки.

Ключевые слова: говорящий, интерактивный, интерактивный, когнитивный, интерактивный.

Summary. The article discusses the types of development of language skills of younger students. Through speaking, the student expresses his opinion, communicating with the teacher and other students, and if he is involved in the discussion, where he expresses emotion to what he heard, proves his understanding. Therefore, through the development of oral speech in the early stages of learning the student learns the culture of communication with other people.

Keywords: speaking skills, interactive method, dialogue, cognitive activity, participation activity.

Барша ғылым салаларының пайда болуындағы алғы шарт – өмір қажеттігі болып табылады. Білім негізі – бастауышта. Әр оқушыны жеке тұлға ретінде қабылдап, сөйлеу тілін қалыптастыра отырып білім беру – біздің басты парызымызға айналған. Ғұлама ойшыл Әл-Фараби: «Шын беріле қызықтаған нәрсе ғана адамның жүрегінен орын алады» деген екен [А.Ш.Ильясова, 2017.128 б]. Сондықтан қазіргі таңдағы педагогика жаңалықтарын, қазіргі қолданып жүрген пән ерекшелігіне қарай қолдана білу- оқыту үрдісінде мақсатқа жетудің бірден – бір жолы. Өз тәжірибемде, оқыту барысында алдыма қойған мақсатым – баланы субъект ретінде оқу ісіне өзінше қызықтыратын, оған қабілетін арттыратын жағдай туғызу. Оның басты ерекшелігі – оқу үрдісін жаңаша ұйымдастыру, оқушылардың оқудағы іс-әрекеті арқылы ойлау, сөйлеу дағдыларын жетілдіру, өз бетінше білім алу процесінде бірлесе әрекет ету деп есептеймін. Қазіргі заман талабы – жан-жақты дамыған, функционалды сауатты тұлға тәрбиелеу. Сол себепті оқыту әдістеріне өзгерістер енгізіліп жатыр. Алдымен, тілді үйреніп, сол тілде ойлап, сол тілде сөйлейтін азамат

даярлау- басты мақсат болып отыр. Тілді оқыту оңай іс емес екені айқын. Оқушы сүйсіне отырып, құлшыныспен оқуы үшін тиімді, қызықты, жаңашыл әдіс-тәсілдерді қолдану қажет.

Г.Галилей: «Адамды бірнәрсені қайталауға үйреткеннен гөрі, оған жаңалық ашуға көмектескен жөн» – дегендей әр мұғалім осы бағытта жұмыс істегенде ғана, ойлау мен шығармашылық қабілеті қалыптасқан, құзырлы тұлға қалыптастыра алады деп ойлаймын [Глушков В.А., 2007, 1206].

Психологтар дағдыларға қоса оқушы өз ойын дәл жеткізуге септігін тигізетін іс-қимыл, дауыс ырғағы т.б. да қолдану қажет деп есептейді. Сөйлеудің негізі ой болып табылатынын айта келе И.А. Зимняя оқушыларды әуелі қызықтыру, талпындыру арқылы ойландыруға жағдай жасау керек екендігін айтады [Зимняя И.А., 1982, 1286]. Ол үшін түрлі таяныштар, суреттер, жағдайлар, қосымша материалдар қолданылады.

Сонау XX ғасырдың басында Жүсіпбек Аймауытов: «Сабақ беру –үйреншікті жай ғана шеберлік емес, ол — жаңадан жаңаны табатын өнер»- деген екен. Сондықтан қазіргі таңдағы

педагогика жаңалықтарын, қазіргі қолданып жүрген пән ерекшелігіне қарай қолдана білу-оқыту үрдісінде мақсатқа жетудің бірден — бір жолы. Өз тәжірибемде, оқыту барысында алдыма қойған мақсатым — баланы субъект ретінде оқу ісіне өзінше қызықтыратын, оған қабілетін арттыратын жағдай туғызу. Оның басты ерекшелігі — оқу үрдісін жаңаша ұйымдастыру, оқушылардың оқудағы іс-әрекеті арқылы ойлау, сөйлеу дағдыларын жетілдіру, өз бетінше білім алу процесінде бірлесе әрекет ету [<https://bilimger.kz>].

Оқушыларға қазақ тілінен тілдік дағдыларды қалыптастыруда ең алдымен айтылым, тыңдалым, оқылым, жазылым әрекеттеріне баса назар аудару керек. Оқушылардың сөйлесім әрекеті арқылы мәдениетаралық қатысым құралы ретінде меңгерту. Оқушылардың сыни тұрғыдан және ойлау дағдыларын қалыптастыру. Бала тілінің дұрыс дамуына баса назар аударған жөн [Абзалбек Л., 2016, 2 б]. Оқыту тәжірибеге бағытталаған жағдайда сөйлеу әрекеті жетекшілік қырынан қарастырылады. Сөйлеу түрлері ауызекі сөйлеу тілі және жазба тіліне бөлінеді. Сондай-ақ сипатына қарай – өнімді/ өнімсіз болады. Бізге тілдік әрекеттің 4 басты түрі белгілі: айтылым; тыңдалым; оқылым; жазылым.

Айтылым дағдысында – тапсырмалар тақырыпқа қатысты ойын білдіру, өз көзқарасын дәлелдеу, шешім шығару. Айтылым – ауызша вербалдық қарым-қатынас (тыңдалыммен бірге) арқылы жүзеге асатын сөйлеу әрекетінің өнімді түрі. Айтылым мазмұны – ауызша түрде ойды жеткізу. Айтылым негізінде дыбыстау, лексикалық және грамматикалық дағдылар жатыр.

Айтылым монолог және диалог түрінде болады. Диалог – екі немесе одан да көп тұлғалар арасында пікірлермен өзара тікелей алмасудан тұратын қарым-қатынас үдерісі. Диалогтің даму шарты оның ерекшелігін көрсетеді: айтылған ой- пікірдің қысқалығы, қарым-қатынастың тілдік емес құралдарын пайдалану, дауыс ырғағының рөлі, кітап тілінен еркін, құрамы толық емес сан алуан сөйлемдердің болуы, айтылған ойдың синтаксистік ресімделуі, сөздің алдын ала дайындалып, іріктелмеуі, жай сөйлемдердің басым болуы.

Монолог – бір немесе өзара әңгімелесуші-тыңдаушы тобына, кейді адамның өз-өзңне бағытталаған сөйлеу түрі, ол қабылдауға негізделген тілдік әрекеттің белсенді түрі. Монолог ауқымдылығымен, өзара байланыстылығы, логикалығы, дәлелділігі, ойдың толық аяқталғандығы, грамматикалық ресімделуі және кең таралған құрылымының болуымен сипатталады.

Оқылым – жазбаша сөзді түсіну мен көру арқылы қабылдауға бағытталаған тілдік әрекет. Өзге тілдегі мәтінді толық түсіну үшін, лексикалық, грамматикалық, фонетикалық және ақпараттық белгілердің толық қатарын меңгеру қажеттілігі жоспарланады. Оқылымның мақсаты

– мәтіндегі негізгі және қосымша ақпаратты әр түрлі деңгейде қабылдауы және түсіне білуі, тілдің айтылым заңдылықтарына сәйкес оқи алуы.

Оқылымның шынайы әрекетінде қабылдау мен мәнін ұғыну бір мезетте жүзеге асып, олардың өзара тығыз байланыстылығына қарамастан, бұл үдерісті қамтамасыз ететін дағдылар мен икемдер шартты түрде 2 топқа бөлінеді:

- оқу техникасына байланысты – мәтіннің естілімдік өңделуін қамтамасыз етеді, яғни көзге көрінетін шартты белгілер таңбаларын мағыналық бірліктерге өзгерту немесе қабылданған графикалық белгілерді олардың мағыналарымен сәйкестендіру;

- қабылданған ақпаратты мағыналық өңдеу – әр түрлі деңгейлердегі тілдік бірліктердің мағыналары бойынша және сәйкес мәтіннің мазмұны, авторлық көзқарас және с.с. арасында байланыс орнату (мұндай икемдер мәтінді аяқталған тілдік пікір ретінде түсінуге мүмкіндік береді).

Жазылым әдісі келесі көрсеткіштер бойынша бағаланады: тақырыпты аша білуі, грамматикалық сауаттылығы, өз ойын сын тұрғысынан дәлелдеуі, қорытынды шешім шығарып, өз көзқарасын дәлелдеуі. Жазылым оқылыммен өте тығыз байланысты, себебі олардың негізінде бір графикалық тілдік жүйе жатыр. Графикалық таңбалардың көмегімен оқу кезінде ой тұйықталып немесе мәні ашылады, оқу кезінде графикалық таңбалар қайта тұйықталып немесе толық мәні түсіндіріледі. Оқушылардың тіл үйренуде жаза алу қабілетін дамыту практик-оқытушыларды да ойландырған. Білім беру аясында тілдік әрекетті дамытуда Д.Б. Эльконина – В.В. Давыдова жазу – бұл өзгенің жазғанын көшіріп жазып беру емес, керісінше авторлық туынды боуы керек, яғни оқушы өз ойын, ішкі сезімін еркін түрде, тіпті көркем сөз түрінде жаза алу қабілеті деп айтқан.

Жазылым грамматикалық дағдыларды нығайтады. Жай ғана көшіру немесе шығармашылықты талап ететін жазбаша тапсырмалар берілгенде, ол есте сақтауға белгілі бір жағдай тудырады. Жазба жұмыстарынсыз лексика- грамматикалық материалды есте сақтау оқушыларға қиындық туғызады. Жазбаша түрде орындалған тілдік және шартты тілдік жаттығулардың барлық жүйесін оқытуда жазба тіліне жатқызады. Шығарма, шығармашылық диктант, мамзұндама, берілген тақырыпты хабарлау үшін жазбаша жоспар мен тезис жасау, жеке немесе іскер хат жазу, яғни ұсынылған жағдаят бойынша орындалған жазбаша тапсырмалардың барлығы коммуникативтік жазба тіліне жатады. Ол, басқа сөзбен айтқанда, өтілген немесе ауызекі тіл тәжірибесі тақырыбына өте жақын жанасатын жазбаша тілдік жаттығулар. Тыңдалым дағдысы бойынша: негізгі ойды түсіну, ақпаратты анықтау, түсінгенін практикада қолдана білу бағаланады [Жиенбаева Ж.Ж., 2015, 3- 4 б].

Осылардың ішінде басқа дағдыларды қалып-

тастырудың негізгі алғышарты – тыңдалым әрекеті болып табылады. Өйткені күнделікті өмірде оқушы көптеген ақпаратты сағат сайын естіп, көріп тыңдайды. Бірақ кез келген ақпаратты тыңдау арқылы түсіну сөйлеу әрекетін қалыптастырады. Егер оқушы өзіне керек мәліметті тыңдау арқылы тауып үйренсе, ол басқа үш дағдыны (айтылым, жазылым, оқылым), яғни айтылып жатқан мәліметті түсінеді; өз пікірін білдіре алады және басқалармен қарым-қатынас жасай алады; тақырыпқа қатысты деректі түсініп оқиды; көтерілген мәселеге өз көзқарасын жазбаша жеткізе алады. Ал тыңдалым дағдысы дегеніміз не? Тыңдалым – (аудирование) терминінің білдіретін мағынасы – «есту арқылы түсіну» [Бейсенбайқызы К., 2015]. Бұл термин айтылған не техникалық аппараттарға жазылған аудиомәтіндегі сөздерді, сөйлемдерді тыңдай білудің нәтижесінде қабылдау және түсіну деген ұғымды білдіреді.

Тыңдалымды жете меңгеру оған қатысты мынадай белгілерді үйретумен байланысты:

1. Басқа дыбыстардан тілдік дыбыс толқынын, олардың ерекшеліктерін ажырата білу;
2. Аудиолық тілдік тұлғалардың мағынасы мен мәнін дұрыс қабылдай білу;
3. Мәтіннен қажетті деректі тауып, пайдалана білу;

4. Тыңдалымға қатысты негізгі көрсеткіштерді жан-жақты меңгеру [Оразбаева Ф.Ш., 2000, 58 б].

Жоғарыдағы кестеде берілгендей, тыңдалымға қажетті ақпарат тіл үйренушінің күнделікті өміріне байланысты болу керек екеніне көз жеткіземіз. Қарапайым деңгейден бастап жетік деңгейге дейін: жекелеген дыбыстар, буындар, сөздер, сөз тіркестерін ажыратуға арналған тапсырмалар, қысқа сұхбаттар, өмірден алынған әңгімелер, теле-радио жаңалықтары, бейнежазбалар, ән клиптері, көркем фильмдерден үзінділер, аутентикалық аудиомәтіндер – қазақ тілі сабақтарында орындалатын тапсырмалардың ажырамас бөліктері [Оразбаева Ф.Ш., Рахметова Р.С., Көпбаева Ж.С., Мазыбаева Ж.О., 2010, 122 б].

Нәтижесінде оқушылардың бойынан мынадай өзгерістер байқалады: ынтымақтастыққа үйренеді, жеке, жұппен, топпен жұмыс істеуге үйренеді, өз ойларын еркін жеткізуге үйренеді, өзіне-өзі баға беруге, сыныптастарын бағалауға үйренеді, бір-бірін тыңдауға, талдауға, салыстыруға, сабақты қорытындылауға, қорғауға үйренеді.

1. Оқушылардың қимыл белсенділігін арттыру жолдары:

Оқушылар түсінбеген жерін орнынан тұрып, екінші оқушыдан еркін сұрауы; жақсы оқитын оқушы өзінің микротобындағы нашар оқитын оқушыларға үйретуі, оқушылар тапсырма бойынша бір-бірімен (өздерінің микротоптарында) сөйлеп, ақылдасып отыруы.

Оқушылардың тапсырманы орындап болғаннан кейін өзара бірін-бірі тексеруі.

2. Оқушылардың әлеуметтік белсенділігін

арттыру жолдары:

Оқушылар өзара оқушы-оқушы не оқушы-мұғалім түрінде бір-біріне сұрақтар беруі.

Сабақта өзара пікір алмасуы; қиын сұрақтарға қарсы топтың оқушылары жауап беру еркіндігінің болуы.

3. Оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру жолдары:

Оқушылар қарсы жақтың пікіріне өзіндік пікір айта алуға.

Келіспеген жағдайда өзінің көзқарасын дәлелдеуге.

Өзінің микротобындағы жолдастарының өздеріне қосымша ендіруге не пікірге қосылатыны жөнінде өзіндік пікір білдіруіне еркіндік жасалуы.

4. Оқушылардың қатысымдық белсенділігін арттыру жолдары:

сабақ барысында оқушылар бір-бірімен еркін тілдік қатынасқа шығуы;

жауаптарын бірге жоспарлауы;

сөйлеген сөздерін нақты әрі қысқа жеткізуі;

айтар ойларының болуы;

Оқушылардың белсенділігін күшейтетін интерактивті әдіс пен қатар дәстүрлі ойын әдісі болып саналады [Абилхаирова Ж.А., 2015, журнал Қазақстанның ғылымы мен өмірі, №28, 204 б].

Қазіргі кездегі білім берудің барлық жаңа әдіс-тәсілдерінің алдына қоятын басты мақсаты – білім алушының жеке басының дара және дербес ерекшеліктерін ескеріп, олардың өз бетінше ізденуін арттырып, шығармашылығын қалыптастыру болып табылады.

Қорытындылай келе, оқушы тілін дамыту үшін әр түрлі әдістер, жұмыстар өткізу керек. Оқушылардың сөйлеу қабілетін дамыту, мәтін бойынша сұхбат құрастыруда, мәтіннің мазмұнын айтқызуда тірек сызбалардың берері көп. Бұл тәсіл жаңа сабақты жылдам түсінуге, есте сақтауға көмектеседі. Тірек – сызба сұхбат құрғыза отырып, оқушылардың қазақша сөйлеу дағдысын қалыптастыруға, сөйлем құрастыруға мүмкіндік береді. Грамматикалық материалды және лексикалық тақырыптарды оқытуда тірек-сызбалардың қолданылуы тілді дамытуға, сөздік қорды молайтуға, бір-бірімен қарым-қатынас жасауға, ойлау қабілетін дамытуға, ойын қазақша жеткізе білуге жаттықтырады. Тірек-сызбалар арқылы оқушылар кез келген тақырыпқа әңгіме құрастырып, өз ойларын оңай жеткізеді, ауызша тіл дамытып, сөздік қорын молайтып, ауызекі сөйлеуге дағыланады. Мақсатқа жету үшін ынталандырушы және қолдаушы ортаны құра отырып, қажетті тілдік дағдыларды дамыту керек. Мұндай ортада оқушылар тілдесімнің түрлі формаларын қолдана отырып, өз пікірін еркін білдіре алады. Оқыту процесінде оқушылардың сыныптастарымен, мұғалімдермен және көпшілікпен ауызша және жазбаша қарым-қатынасында тілді сауатты пайдалануын мадақтап отыру қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. А.Ш.Ильясова. Жаңартылған білім беру мазмұны контексінде бастауыш сынып оқушыларының коммуникативті дағдыларын қалыптастыру – Алматы, 2017 ж.
2. Глушков В.А. Применение информационных технологий в учебном процессе. – Москва: «Педагогика», 2007 – 260 с.
3. Зимняя И.А. (1982), Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке в школе. – М.: Высшая школа, – 200 с.
4. <https://bilimger.kz/>
5. Лаура Абзалбек, Тіл сабақтарындағы тілдік әрекеттің түрлері,Қарағанды, Журнал: ҚЭУ Жаршысы: экономика, философия, педагогика, юриспруденция, 2016 ж.
6. Жиенбаева Ж.Ж., Қазақ тілін оқытуда тыңдалым дағдысын қолдану әдістері, Шымкент Қазақстан, 2015ж.
7. Көпеш Күлән Бейсенбайқызы, Тыңдалым әрекетін меңгерту және бақылаудың маңызы, Астана,2015ж.
8. Оразбаева Ф.Ш., Тілдік қатынас теориясы және әдістемесі. – Алматы, 2000 ж.
9. Оразбаева Ф.Ш., Рахметова Р.С., Көпбаева Ж.С., Мазибаева Ж.О. «Қазақ тілі» пәні бойынша қазақ тілін деңгейлік оқытудың білім беру стандарты мен бағдарламасы.-Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2010.-122б.
- 10.Абилхаирова Ж.А., Бастауыш сынып оқушыларының сөздік қорын дамытудың тиімді жолдары, «Қазақстанның ғылымы мен өмірі», №1(28), 2015ж, 204б.

Әбдиева Ғазиза Ільясқызы

аға оқытушысы

Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы

философия және саясаттану факультеті

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Бейсенбай Айым Азаматқызы

«Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» мамандығының 4 курс студенті

АРТТЕРАПИЯ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ТҰЛҒАЛЫҚ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Түйін. Тренингтер өткізу арқылы жоғары сынып оқушылары үшін Арт-терапияны қолдану, жас шамасындағы табысты әлеуметтену мәселелерін шешуге көмектеседі. Арттерапия негізінде Жасөспірімдер арасындағы тренинг жұмысы жүйелі психологиялық-педагогикалық бағыт болып табылады, онда жеке ерекшеліктерін ескере отырып, табысты тұлғалық өсу үшін жағдай жасалады. Арт-терапия білім беру мекемелерінің әлеуметтік педагогтарына, педагог-психологтарына маңызды педагогикалық мәселелерді шешуге оңтайлы көмектеседі.

Түйінді сөздер: Арт-терапия, арт-педагогика, тренинг, жасөспірім, әлеуметтік педагог.

Резюме. Использование Арт-терапии для учащихся старших классов посредством проведения тренингов, помогает в решении вопросов успешной социализации в юношеском возрасте. Тренинговая работа с учениками юношеского возраста на основе арттерапии является системным психолого-педагогическим направлением, в котором создаются условия для успешного личностного роста с учетом индивидуальных особенностей. Арт-терапия оптимально помогает социальным педагогам, педагогам-психологам образовательных учреждений в решении важных педагогических проблем.

Ключевые слова: Арт-терапия, арт-педагогика, тренинг, подросток, социальный педагог.

Summary. Uses of art-therapy for the senior classes of students by means of realization of training, helps in the decision of questions of successful socialization in youth age. Training work with the students of youth age on the basis of art-therapy is system psychological-pedagogical direction in that terms are created for successful personality development taking into account individually-psychological features. Art-therapy helps social teachers, tpsychologists of educational establishments in the decision of important pedagogical optimally.

Keywords: Art therapy, art pedagogy, training, teenager, social pedagogue.

Бүгінгі күнгі қоғамның саяси, экономика саласындағы қарқынды өзгерістер, олардың жағымсыз салдары жетіліп келе жатқан жасөспірімдерге қорқыныш жағдайын туғызуы мүмкін, адамның бойында ертенгі күнге, өзіне деген сенімсіздік пайда болады, ішкі және тұлғааралық кикілжіңдер, уайым, осындай жағдайда жүйке жүйе құйзеліп, олардың тұлғалық қалыптасуына кері әсер келтіреді. Арт-терапия көмегімен жасөспірімнің осындай, жағдайда туындаған мазасыздық, стресс, дағдарыстық, психосоматикалық бұзылыстарын психологиялық көмек беру арқылы шешуге болады.

Арт-терапия ұғымын XX ғасырдың 30-жылдарында суретші А. Хилл өнер арқылы емдік әдісін белгілеу ретінде енгізді. Арт-терапия психотерапияның бір саласы ретінде дамыған. Австриялық психоаналитик Зигмунд Фрейд бейнелеу өнерінің көмегімен терапия жүргізудің теоритикалық негізі психоаналитикалық көзқарасынан қалыптастырды. Юнг аналитикалық психология негізінде, өзінің суреттерін жеке және әмбебап символдардың идеясын нақтылауға қолданған. Қазіргі таңда арт-терапия Ұлыбритания, АҚШ,

Германия, Ресей сияқты елдерде кең түрде жетіліп, қарқынды дамып тұр.

Бастысы, бүгінгі күні арт-терапия, адамға өнер арқылы, өнер негізінде психологиялық әсер ету, психологиялық көмек беру және адам өзінің осал да мықты жақтарын қарастыру болып келеді. Өйткені, өнер арқылы адам сыртқы әлеммен және өзімен үйлесімді қарым-қатынас орнатып, белгілі бір психологиялық үндестікке бөленеді. Арт-терапия – шығармашылық үйірме емес. Әрбір сурет психолог үшін жай құрал ғана емес, бала туралы ақпараттардың жиынтығы. Арт-терапияның міндеті – әр адамнан суретші шығару емес, оның шығармашылық қабілеттерін жандандыру арқылы тұлғалық қасиеттерін қалыптастыру [Айтбаева А.Б., Касен Г.А., 2018, 21 б].

Тарих парақтарына үнілсек, Ежелгі Грецияда бейнелеу өнері адамға әсер етудің тиімді құралы болып саналған, сурет пен мүсіндер арқылы адамдардың психологиялық көңіл-күйлері бейнеленіп, жалпы іс-әрекеттері көрініс тапқан.

Қазақ халықтың дүниетанымы қалыптасу барысында ескерткіштерден бүтіндей бір көне

дәуірдің құпиясын аша аламыз. Қазақ даласында таңбалы суреттер тұнып тұр. Біздің ертедегі ата-бабаларымыз символикалық бейнелерінде өздерінің әлемдегі орны мен іс-әрекет жағдайларын қорсеткен. Осыдан бірнеше мың жыл бұрын өмір сүрген адамдар өз үңгірлеріне қалай өмір сүргендігін, немен айналысқандығын, өмірдің ең басты аспектілерін таңбалап кеткені тарихта анық. Мысалы: "Таңбалы тас", "Баянжүрек суреттері", "Ақбауыр үңгірі", "Қапшағай таңбалы тасы", "Қаратау шимайлы тастары", "Қойбағар таңбалы тасы", "Қойбағар суреттері". Осы аталған тарихи таңбалы суреттер арқылы адам психологиясының ішкі әлемін көреміз, әр-бір суреттен адамдардың іс-әрекетінде сублимация жатқаның байқаймыз.

"Арттерапия" – термині (art – өнер, art-therapy тікелей аударғанда қазақша баламасы өнер арқылы терапия жүргізу) – адамның психоэмоциональды көңіл-күйіне, мінез-құлқына, іс-әрекетіне өнерді (сурет терапиясы, музыкалық терапия, драмалық терапия, ертегі терапиясы, би терапиясы, итеротерапия) қолдану арқылы әсер етудің маңызды жақтарын білдіреді. Арттерапияны жүргізу барысында бейнелеу өнері мен шығармашылық сипатынан әр түрлі жұмыстар (сурет, графика, кескіндеме, сәулет өнері, мүсін, дизайн, әрлендіру, пластика, ойма, күйдірме, батин, гоболен, әшекей) ұсынылады. Арттерапияның басты мақсаты адамның творчестволық мүмкіндіктерін пайдалана отырып эмоционалды көңіл-күйін, психологиялық жағдайын, әлеуметке бейімделушілігін, арнайы қабілеттілікті, оқыту процесіндегі танымдық мүмкіндіктерді артыру мәселелері бастапқы болып келеді. Арт-терапия кез келген адамға шығармашылық арқылы ішкі әлемін ашуға мүмкіндік береді.

Заманауи арт-терапияның негізгі үш бағыты көрсетіледі: клиникалық арт-терапия медицинада көмекші терапия ретінде қолданылады. Қарым-қатынасқа түсуде қиындығы бар адамдарға қолдануға тиімді. Психологиялық мәселелері бар адамдармен жұмыс жасауда қолданылатын нақты өмірлік мәселелерді шешуге, өзін-өзі қалыптастыруына бағытталған арт-терапия.

XX ғасырдың 60-70-ші жылдардан бастап арт-терапияның дамуындағы жаңа кезең басталады. Америка арт-терапиялық қауымдастығының президенті Ш. Макнифф арт-терапияның білім беруге ықпалдасу үрдісін талдай отырып, АҚШ-та арт-терапияның қалыптасуына қарай педагогиканы терапиямен біріктіру әрекеті орын алады.

Арт-терапия және арт-педагогика саласындағы ғылыми дереккөздерді олардың шыққан жылдары бойынша талдап және жүйелеуге болады. Мысалы осы аты аталып отырған ғалымдар арт-педагогика мәселелерін қарастырған: А. И. Копытин, Е. А. Медведева, И. Ю. Левченко, Л. Н. Комиссарова, Т. А. Добровольская, Л.

Д. Лебедева, В. Л. Кокоренко, Е. В. Тарарина, О. М. Корженко. Арт-педагогика жан-жақты педагогикалық міндеттерді шешуде өнерді қолданудың табиғатын, заңдылықтарын, принциптерін, механизмдерін зерттейтін жаңа ғылыми бағыт болып табылады. Арт-педагогиканың нысаналы мақсатының негізгі бағыттары келесі:

- Білім беру мазмұнының мағынасын түсіну үшін қолайлы жағдай жасау;
- педагогикалық қарым-қатынас шарттарын оңтайландыру;
- қосалқы диагностиканы ұйымдастыру.

Арт-педагогика принциптері дәстүрлі классикалық, жалпы педагогикалық, арнайы дайындық, көркем-эстетикалық даму принциптеріне негізделеді: педагогикалық процестің гуманистік бағыттылығы, тұлғаның әлеуметтік, тұлғалық дамуы, жеке көзқарас принципі, баланың жас ерекшеліктерін есепке алу, білім беру рефлексиясының принципі, тұлғалық мақсат қою принципі, жеке бағдарды таңдау принципі, пәндердің интегративті байланысы, өнімді оқыту және креативтілік принциптері.

Бүгінгі кезде арт-педагогиканың міндеттері: баланың өзін тұлға ретінде сезінуін қалыптастыру, өзін қабылдау және өз құндылығын адам ретінде түсіну; қоршаған әлеуметтік-мәдени кеңістіктегі өзінің, өз орнымен өзара байланысын сезіну; тұлғаның өзін-өзі шығармашылық тұрғыдан іске асыруы.

Арт-әдістер – бұл педагогиканың ерекше бағыты болып табылатын арт-педагогика әдістері, онда баланың тұлғасын оқыту, дамыту және тәрбиелеу, кез келген оқытылған пәнді арт-терапия құралдары арқылы жүзеге асырылуы маңызды. Бұл әдістер, дәстүрлі білім беру жүйесі әдістеріне қарағанда, педагогтың, оқушы мен ата-аналардың тікелей шығармашылық өзара іс-әрекетінің нәтижелі болуын қамтамасыз етеді. Бұл жерде педагог та, балалар да, ата-аналар да мәдениет иесі болып табылатыны құнды, ал арт-педагогика дарынды оқушылардан, девиантты оқушыларға дейінгі түрлі санаттармен нәтижелі жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

Әлеуметтік педагог қызметі балалардың психикалық денсаулығын сақтауға, бала құқықтарының бұзылуына және зорлық-зомбылыққа, әлеуметтік ортада балалар мен жасөспірімдердің бейімсіздігіне, тұлғааралық жанжалдарға және басқа да әлеуметтік педагог өз қызметінде кездесетін проблемалардың сан қырлылығына байланысты мәселелерді шешуде жеке адамға, отбасына, әлеуметтік топқа көмек көрсетумен байланысты, жұмыстың әртүрлі әдістері мен тәсілдерін пайдалануды талап етеді. Олардың бірі арт-терапия – өнер құралдарымен емдеу әдісі болып табылады.

Арт-терапия тіркесі ғылыми-педагогикалық интерпретацияда бейнелеу қызметінің құралдары көмегімен тұлғаның, топтың, ұжымның пси-

хикалық денсаулығына, эмоциялық сезінулеріне қолдау көрсету. Білім беруде артықшылық арт-әдістерді қолданудың топтық формаларына беріледі, өйткені адамдардың кең шеңберімен жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

Арт-терапиялық тренинг – білімді шыңдап, қабілетті арттыруды үйретудің әдісі. Ағылшын тілінде «үйрету» (training) мағынасын білдіреді. Тренинг тарихы өнер-білім үйренудің заманынан басталады. Арт-терапиялық тренинг практикалық және теориялық болып екі түрге бөлінеді. Практикалық тренингтер қатысушыларға тақырыпқа сәйкес мәселені шешудің әдіс-тәсілдерін үйретеді. Әдіс-тәсілдер белгілі бір шеңберде ғана қолданылады.

Тренингтің қабілетті арттыруға, психотерапияға, әлеуметтік психологияға және бизнеске бағытталған түрлері бар. Қабілетті арттыру тренингі белгілі бір дағдыларды қалыптастыруға үйретеді. Яғни, қазіргі жалпы білім беру мекемелерінде арт-терапиялық тренингтер қолдану арқылы жоғары сынып оқушыларының бойындағы жарқын болашағына аттап қадам жасар алдында тұрған ең маңызды шешім – өмірлік мамандығын қателеспей таңдауда өте үлкен, шешуші рөл атқарады десек те болады.

Арт-терапиялық тренингте келесі әдістерді қолдануға болады. Мысалы: кейс – шешімін қажет ететін проблемалық ситуацияларды шешуге арналады. Іскерлік ойын – профессионалды қызметтің көрінісі ретінде, жағдаяттар арқылы қарастырылады. Рөлдік ойындар қатысушылардың белгілі бір ситуацияларда шешім қабылдау үшін рөлдерді таңдауы. Топтық дискуссиясы проблемалық ситуацияға сараптама жасап, өзара талқылануы.

Әр түрлі арт-терапиялық тренингтерді, жаттығуларды әдіс-тәсілдерді қолдану қазіргі білім беру мен оқыту, тәрбиелеу саласына жаңадан нық қадамдар басып келеді. Жоғары мектеп жасындағы кезең – әлеуметтік, тұлғалық, кәсіби, рухани – практикалық өзін-өзі анықтау кезеңі – «Кім болу керек? Қандай болуы керек? Не істеу керек? Не жақсы? Не жаман?» деген сұрақтарға жауап іздеу уақыты. Адам өміріндегі бұл кезең өмірлік перспективаларды анықтаумен, болашақты жобалаумен байланысты [Liebmann M., 2003, 40 p].

Жоғары сынып оқушылары арт-терапиялық тренинг арқылы өздерінің тұжырымдарын жасай алады. Тренинг нәтижесінде ішкі және сыртқы қанағаттануды сезінеді. Тренинг адамды нақты жұмысты тиімді орындауға дайындайды. Франк және Маржерисон тренингпен жұмыстану тек білім мен білікті дамытып қана қоймай, сонымен қатар ұйымдастырушылықтың нәтижесін шешу деңгейін жоғарлатады.

Жалпы білім беретін мектептерде жоғары сынып оқушыларының арнайы қабілеттерін дамыту мақсатында арт-терапия түрлерін тре-

нингтер арқылы жүргізу – ең тиімді және ұтымды шешімдердің бірі болып саналады. Арт-терапиялық тренингтік жаттығу түрлерін сабақта қолданудың әр түрлі жолдары бар: дәстүрден тыс тәсілдер; қағазды сулап салу тәсілі; жұлмалап қию тәсілі; табиғи қалдық заттарды қолдану тәсілі; бастырма тәсілі; оригамма тәсілі. Қазіргі білім саласында психолог пен педагогтардан баланың табиғатын зерттеуге көңіл бөлу талап етіледі. Баланың ішкі дүниесі өте күрделі және сан қилы. Баланың өзін-өзі көруіне, естуіне, қоршаған ортаны сезінуіне, ересектер өміріне енуіне қалай көмектесуге болады? Бұл мәселені шешуге өнер көмектеседі [Лебедева Л.Д., 2003, 30 с].

Бұл жұмыс жүйесінде бағыттар белгіленген: психофизиологиялық – психосоматикалық бұзылуды реттеуге бағытталған; психотерапевттік – когнитивті және эмоционалды айналымының әсеріне байланысты; психологиялық – коммуникативті қызметіне байланысты; әлеуметтік-педагогикалық – шығармашылық жұмыстағы белсенділігіне байланысты.

Шығыс даналығында «Сурет – мың сөз жеткізе алмайтын мағынаны білдіреді» делінген. Сол себепті, көп жағдайларда «сөз» адамның психологиялық күйзелудің негізгі құралдары ретінде, мінез құлық себебін анықтаудың жалғыз мүмкіндігі болып табылады [Кокоренко В.Л., 2005, 92 с].

Арт-терапияның басқа психотерапия салаларынан артықшылықтары көрсетілген: іс жүзінде әр адам арт-терапиялық жұмысқа қатыса алады. Ол үшін шығармашылық дағдылар мен қандай да бір қабілеттің болуы шарт емес: арт-терапия сөзсіз қарым-қатынас құралы болып табылады. Бұл сөйлеу қабілеті төмен, өзінің алған әсерлерін сипаттауда қиналатын адамдар үшін құнды; бейнелеу өнерінің өнімдері адам көңілі мен ойының нақты куәлік қағазы болғандықтан, оларды адам күйін бағалауына, тиісті тәжірибелерді жасауына мүмкіндік береді; арт-терапия өз ойын еркін білдіру құралы, адамның ішкі дүниесіне сенім атмосферасын, шыдамдылық пен зейінді қалыптастырады; арт-терапия адам бойында жағымды эмоцияларды тудырады, ынтымақ пен бейжайлықты жеңіп алуға, белсенді тіршілік позициясын қалыптастыруға көмектеседі.

Арт-терапия жасөспірімнің шығармашылық потенциалының бірігуіне, ішкі механизмдерінің өздігінен реттелуіне және тұлғаның сауығуына негізделген. Ол өзін-өзі өзектендірудің іргелі қажеттілігіне жауап береді – жасөспірімнің көп мүмкіндіктерінің ашылуына, дүниедегі жеке болмысының біртума әдісінің бекітілуіне негізделеді.

Арт-терапияның қай бағыты болмасын, жасөспірім оқушылардың, бастысы жоғары сынып оқушыларының коммуникативтік дағдыларын қалыптастыруда маңызды орынға ие болады.

Сол себепті, сабақ барысында арт-терапияның әр түрлі бағыты бойынша жұмыс жасау мүмкіндігі бар және бұл, өз кезегінде, бала бойында қарым-қатынас дағдыларын дамытуға, шығармашылық ойлауды жақсартуға өз септігін тигізеді. Әлеуметтік педагогтың жоғары сынып оқушыларының арнайы қабілеттерін дамыту үшін жүргізуі тиіс негізгі ең тиімді арнайы арт-терапиялық тренингтер [Лафли М., 2014, 304 с].

Көптеген зерттеулер көрсеткендей, арт-терапия жасөспірімнің психикалық күйіне оң әсерін тигізеді, олар үшін шығармашылық қана емес, сөйлеу мәнері болып табылады. Сурет салу арқылы жасөспірімде өзін-өзі көрсету қажеттілігі туындайды. Балалардағы сурет салу кезеңі биологиялық кезең болып табылады, яғни психиканың даму кезеңі және ол басқа да психикалық функциялармен тығыз байланыста болады. Жасөспірімдік кезеңде болатын, әр түрлі қиындық деңгейіндегі қоршаған орта туралы картинасын реттеуге қатты көмегін қорсетеді. Сурет салуды ғалымдар өте маңызды ақпараттық және коммуникативті деп есептейді. Жасөспірімдердің психикасының біріктірілуі мен бейімделуінің механизмі деп санайды.

Арт-терапияны жоғарғы сынып оқушыларына тренингтер өткізу арқылы қолдану, жасөспірімдік кезеңдегі оқушыларды жетістіктерге нәтижелі жеткізеді. Жасөспірім балалардың әлеуметке шығу алдында, бойында пайда болатын қоқыныш, өзіне деген сенімсіздік жағдайларды болдырмауға мүмкіндік береді. Олар осы суреттермен, мүсіндермен жұмыс жасауы бойындағы қоқыныштарды бәсеңдетуіне көп ықпал жасай-

ды. Жоғары сынып оқушыларының, қоршаған ортамен қарым-қатынас жасау жағдайында, ішкі қадағалау сезімін жоғарылату, тренингке қатысу арқылы жүйелі қарастырылады. Сонымен қатар түсініксіз ішкі шиеленістер және емтихандар алдындағы қобалжулар көбінесе көру бейнелерінің көмегімен вербалды психотерапия кезінде, вербалды емес қарым-қатынас арқылы санадан тез шығарылады. Жоғары сынып оқушысының өнер жұмыстары арқылы, жасөспірім кезеңдегі сезімдерді дұрыс бағытта шоғырландыруға, өнер жұмыстары арқылы кинестетикалық және көру түйсіктерінің, қабылдау қабілеттіліктерінің жоғары деңгейде дамуына жағдай жасалынады. Осы жағдайларды, назарға ала отырып, әлеуметтік педагог, жасөспірім шақтағы оқушының бойында қалыптасатын әрбір жақсы қасиеттерін – қарым-қатынасқа деген ұмтылыс, танымдық ерекшеліктерін, арнайы қабілеттерін дамытып, қоршаған ортамен эмпатия және өзара түсінушіліктің дұрыс болуына көмек жасай білу керек. Жалпы білім беретін мекемелерге арт-терапиялық тренингтер саласын енгізіп, әлеуметтік педагогтың басшылығымен оқыту жүйесіне енгізілсе, оқушылардың тек рухани, жан-тән саулығын реттеушілік, түзетушілік жағынан ғана емес, көптеген жоғары сынып оқушыларының келешекке деген сенімді қадам басуына үлес қосатын бірден-бір қажетті білім саласына айналар еді.

Сондықтан да арт-терапияны білім беру мекемелеріндегі әлеуметтік педагогтарға, педагог-психологтарға маңызды педагогикалық мәселелерді шешуге оңтайлы көмектеседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Айтбаева А.Б., Касен Г.А. Арт-методы в образовании: Учебное пособие / – Алматы: Қазақ университеті, 2018. С.21
2. Liebmann M. Art therapy for Groups: a handbook of themes, games and exercises. Cambridge, Boston, London: SHAMBALA, 2003. – P. 40-46.
3. Лебедева Л.Д. Практика арт-терапии: подходы, диагностика, система занятий. – М.:СПб.: Речь, 2003. Серия «Психологический практикум». С.30
4. Кокоренко В.Л. Арт-технологии в подготовке специалистов помогающих профессий. – М.: СПб.: Речь, 2005. С.92
5. Лафли М. Игра на победу. Как стратегия работает на самом деле. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2014. – 304 с.

Baigulina Elmediradoctoral student of 3rd course

specialty: 6D011900 – “Foreign language: two foreign languages”

KazIRaWL University named after Ablaykhan

Almaty

BUILDING AN ELECTIVE COURSE AIMED AT THE FORMATION OF FOREIGN LANGUAGE COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS OF SPECIALTY «BIOLOGY»

Түйін. Мақалада “Биология” мамандығы студенттерінің кәсіптік дайындық процесі қарастырылады. Ол өз тұрғысында кәсіптік білім мен іскерлікті қалыптастыруға бағытталған және қарым-қатынас мәселелерін қозғайтын, студенттерге коммуникативтік іскерлікті қалыптастыратын оқу пәндерінің өзара байланысы жүйесін білдіреді. Студенттердің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру бойынша педагогикалық іс-әрекет әдістерін ұйымдастыру қажеттілігі негізделді. Кәсіби бағытталған шетел тілі пәні студенттердің коммуникативтік дағдыларын толық қалыптастыра алмайтыны туралы болжам дәлелденді, сондықтан “Communicative practical training for students of specialty “Biology” арнайы пәнін енгізу ұсынылды. Коммуникативтік тақырыпта құрылған арнайы курсының ерекшелігі әрбір тақырыпта оқу материалын меңгертуге ықпал ететін оқытудың интерактивті әдістерінің болуы болып табылады. Мақала барысында студенттердің кәсіби міндеттерді сапалы орындауға бағытталуы басым екенін көрсетті, ал олар коммуникативтік құзыреттіліктің кәсіби маңызды қасиеттеріне маңыздылық береді. Автор ұсынған арнайы курс 11 тақырыптан тұрады. Әрбір тақырып оқытудың репродуктивті және тиімді әдістері арқылы іске асырылатын тәжірибелік тапсырмаларды қамтиды.

Түйінді сөздер: коммуникативтік құзыреттілік, арнайы курс, белсенді әдістер, практикалық тапсырма, тілдік тапсырма.

Резюме. В статье рассматривается процесс профессиональной подготовки студентов специальности «Биология», направленный на формирование профессиональных знаний и умений. Это система взаимосвязи академических дисциплин, которая затрагивает вопросы общения и формирует у студентов коммуникативные навыки. Обоснована необходимость проектирования методов педагогической деятельности для формирования коммуникативной компетенции студентов. Обосновывается предположение, что профессионально ориентированный иностранный язык не способен сформировать у студентов коммуникативные навыки, поэтому целесообразно ввести специальный курс “Communicative practical training for students of specialty “Biology”. Отличительная особенность спецкурса основана по коммуникативной тематике. Это может быть показано в каждой теме интерактивных методов обучения, которые способствуют лучшему усвоению учебного материала. Проведенное исследование показало, что у студентов доминирует ориентация на качественное выполнение профессиональных задач, а профессионально значимым качествам коммуникативной компетенции они придают меньшее значение. Этот специальный курс состоит из 11 тем. Каждая тема включает в себя практические задания, реализуемые с помощью репродуктивных и продуктивных методов обучения.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, спецкурс, активные методы, практические задания, речевые задания.

Summary. The article deals with the process of professional training of students of the specialty “Biology”, aimed at the formation of professional knowledge and skills. It is a system of interrelation of academic disciplines that affect the issues of communication and form students’ communicative skills. The necessity of designing methods of pedagogical activity for the formation of students’ communicative competence is justified. The assumption is proved that professionally oriented foreign language is not able to form students’ communicative skills, so it is advisable to introduce a special course “Communicative practical training for students of specialty “Biology”. A distinctive feature of the special course based on communicative topics. It can be shown in each topic of interactive teaching methods that contribute to the better assimilation of educational material. The research has shown that students have a dominant focus on quality performance of professional tasks, and they attach less importance to professionally important qualities of communicative competence. This special course consists of 11 units. Each unit includes practical tasks implemented through reproductive and productive learning methods.

Keywords: communicative competence, special course, active methods, practical tasks, speech tasks.

INTRODUCTION

Improving the education system remains one of the main priorities in the Republic of Kazakhstan. In the national Plan "100 concrete steps", the first President of our country, Nursultan Nazarbayev, sets a clear task –to improve the quality of human capital based on the standards of the OECD countries [N.Nazarbaev, *Message to the people of Kazakhstan*].

"The concept of education development in the Republic of Kazakhstan till 2015", "Concept of foreign language education in the Republic of Kazakhstan" and also developed "State program of education development in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020" [State program 2010, p.30], evidence of timely change and the importance of professional training of a new type, able to implement goals with creative potential and thinking, autonomy, willingness for self-development, competence development, based on the principle of "education for all throughout life".

The state standard of higher education establishes the implementation of the competence paradigm in the training of students. It corresponds to the needs of the labor market. A specialist is in demand who has not only knowledge, skills, but also relevant competencies and some professional experience. Therefore is able not only to quickly adapt, but also actively perform a set of professional duties immediately after graduation [Zakon «Ob obrazovanii» 2007, № 317].

The relevance of the problem and topic of this article at the pedagogical level is due to the contradictions which exist today between the increased requirements for the level of training of graduates of pedagogical universities who have deep knowledge of communication. It can be able to quickly and adequately navigate in various communicative situations, and the existing system of pedagogical education. It requires from teachers sufficient communicative competence.

The special purpose of professional education at the university is the formation of students' communicative competence. The concept of "communicative competence" was borrowed from the foreign language teaching. Communicative competence is a methodological category. It focuses with the practice of language teaching. Moreover, it defines the main approach and the dominant orientation of the learning process.

It should be noted that different authors E.A Bystrova, M. N. Vyatyutnev, M.A. Vasilik, D.I. Izarenkov, E.V.Klyuev, O.I. Matyash, A.P. Panfilova, A.I. Surygin, S.S. Kunanbayeva, A.T. Chakilikova have no unity either in the interpretation of the concept of "communicative competence" or in the understanding of its structure and content.

We suggest that under communicative competence we understand the ability of a person to build their communicative behavior adequately

to real situations of communication, including professional ones.

The term "communicative competence" has become widely used in the theory of new learning technologies related to foreign language teaching. Technological interpretation of the concept "communicative competence" is the ability to predict the scenario and make a plan of speech. It acts taking into account the individual characteristics of the interlocutors, which are implemented in their behaviors through fluency, style everything that distinguishes a native speaker from a foreigner, speaking a strange language [Education Committee Language Learning for European Citizenship 1994, 49 p].

E.E. Sysoeva considers the concept of communicative competence from the point of view of formation. It characterizes the student's communicative competence as a certain level of formation of personal and professional experience of interaction with others, which is required for an individual to successfully function in society within the framework of their abilities and social status [E.E.Sysoeva 2014, p.6-15]

I.A. Zimnyaya emphasizes that communicative competence is a competence that, along with oral, written communication, monologue, dialogue, perception of the text, allows you to solve communicative tasks. The experience helps to implement knowledge in practice and prepares for communication in different communicative situations, the ability to start, direct, implement and control the communication process [I.A.Zimnyaya 2006, p.123].

L.A. Petrovskaya defines communicative competence as knowledge of ways of orientation in various situations, fluency in verbal and nonverbal means of communication [L.A.Petrovskaya 1989, p.27].

According to Yu.N. Emelyanov communicative competence situational adaptability and free possession of verbal and non-verbal (speech and non-speech) means of social behavior [Yu.N. Emelyanov 1985, p.166].

Thus, communicative competence acts not only as one of the aspects of learning in a multicultural society, but also as one of the main components of the "strategy of personal self-development", which includes self-knowledge, self-organization, self-education and creative self-realization [S.S.Kunanbaeva, 2010.-344p.]

V.E. Abaev defines communicative competence as the ability to set and solve certain types of communicative tasks: to determine the goals of communication, assess the situation, take into account the intentions and methods of communication of the partner, choose adequate communication strategies, and be ready for a meaningful change in their own speech behavior» [V.E.Abaev 2009].

According to L.K. Zhanalina, "communicative competence is the conversion of knowledge and skills to communicate in different communicative spheres and situations with a choice of styles, types, types, and forms of speech, genres of text in accordance with the given themes and situations with an assessment of the correctness of their choice, the ability to use the ideological potential of language to consider universal knowledge as well as reflected in the language of national cultural information" [L.K.Zhanalina 2005,p.7].

Summarizing the above, in our research, we understand communicative competence as a set of knowledge; skills and abilities aimed at creating both own texts and interpreting finished products of speech activity.

METHODS AND MATERIALS

It is better to develop the communicative competence of university students through a special course. In the course of the research, works on the theory and methodology of teaching the special course L.A. Khodyakova, A.A. Azizov, and G.G. Gorodilova, B.X. Ismagulova, S.D. Ledyayeva, E.V. Nabieva, G.I. Shchukin were analyzed. It allowed us to conclude that there are still no clear guidelines and any specific system for this form of educational work with students.

In the process of studying the problem of learning goals in the framework of the special course "Communicative practical training for students of specialty "Biology" we proceed not only from the requirements of the state standard, but also take into account the features of teaching a foreign language in this elective course.

A special course is a form of academic work at a university. It allows students to draw attention to new interesting developments in the theory and practice of scientific knowledge, fill in theoretical gaps in the curriculum of the main cycle of disciplines. It involves future specialists in research work and improve the communication skills they need in their future professional activities. The works of E.A. Nabieva, I.L. Pluzhnik, E.A. Chubina and others show that the special course as a form of educational work in higher education is effectively used by modern researchers in the implementation of the competence approach.

The most important features are cross-cultural orientation, high level of motivation, problematic of course in terms of revising the content and it's structuring in the form of increasingly complex verbal tasks, creative exercises aimed at creating a specific product of practical importance, autonomy and reflection.

The special course is aimed at implementing a system of multi-level professional-oriented training in a foreign language of highly qualified specialists in the field of natural sciences and provides for the development of basic competencies, improving

knowledge and skills in the field of a foreign language at the end of the university course. The main task of the special course is to achieve practical knowledge of a foreign language by bachelors of natural science, which allows them to use it in their future professional activities and scientific work, as well as for active use in everyday and professional communication. In addition, teaching a foreign language at the bachelor's level implies the expansion of the terminological vocabulary, further development and improvement of grammatical competence aimed at the scientific format of communication, the development of translation skills in the professional and scientific environment in oral and written communication.

RESULTS AND DISCUSSION

We have developed and tested a special course designed to develop the communicative competence of students of the specialty "Biology". The offered special course allows equipping students of the specialty "Biology" with additional knowledge, helping them master special skills, and also contributing to understanding the tasks and functions of their communication activities. As part of the special course, active teaching methods were offered that encourage active thinking and practical activities in the process of mastering educational material. Thus, in the course of studying the topic "Living organization", a practical application of knowledge, skills and abilities was conducted in the form of discussion and debate. Students took a great interest in this form of work, revealing their communication capabilities.

The aim of the lesson development of communication skills and integration of the acquired skills in the process of professional activity. During the lesson develops the following competencies: master basic communication skills in a foreign language: able to understand, express and interpret concepts, facts, and opinions in the field of biology both orally and in writing (listening, speaking, reading, and writing) in an appropriate range of social and cultural contexts. Has mediation and intercultural understanding skills. After completing the topic, we analyzed how accurately and truthfully students can apply their knowledge and skills in a specific situation. When the final session on a topic takes the form of a discussion of a situation, its development usually coincides with the time spent working on this topic in the audience.

During the study of the special course "Communicative practical training for students of specialty "Biology", there was a discussion of pedagogical situations, both proposed by the teacher and prepared by students. This pedagogical technique also contributed to the formation of communicative competence [M.I.Lukyanova 2004, p.144].

At the stage of the formative experiment, intermediate results were tracked. At the control stage of the experiment, students were offered a

number of exercises to assess their communicative competence. The results of the control group exercise are shown in Fig. 1

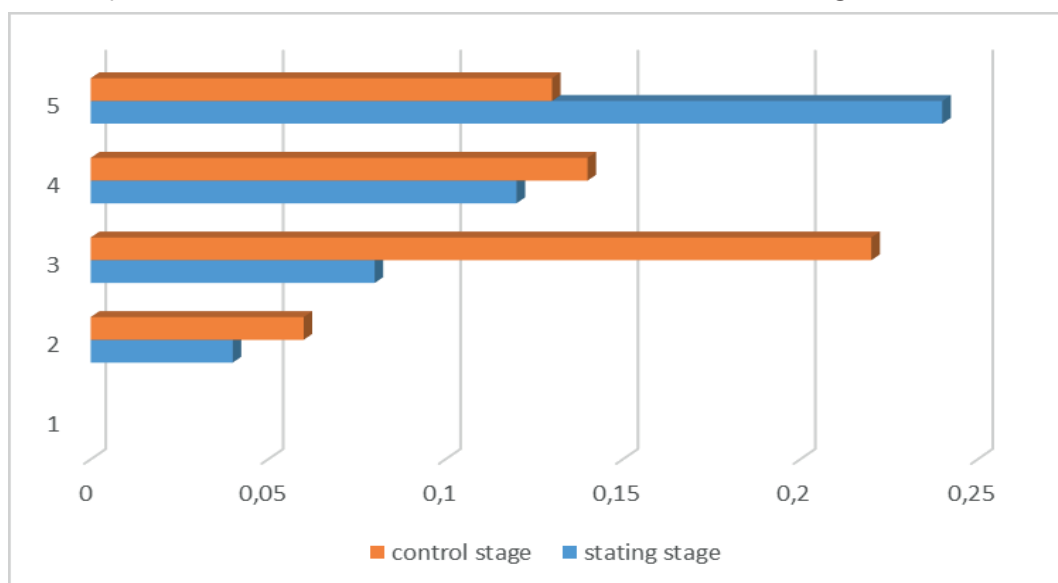

Fig.1. Analysis of the control group's communicative tendencies

This means that, the group has formed an average level of communicative aptitudes, therefore, they defend their opinions, plan their work, but the potential of their aptitudes is not very stable. Communication skills must be developed and improved. The results in the experimental group

after studying the special course "Communicative practical training for students of specialty "Biology" aimed at the forming of communicative competence in students of specialty "Biology" are shown in Fig. 2

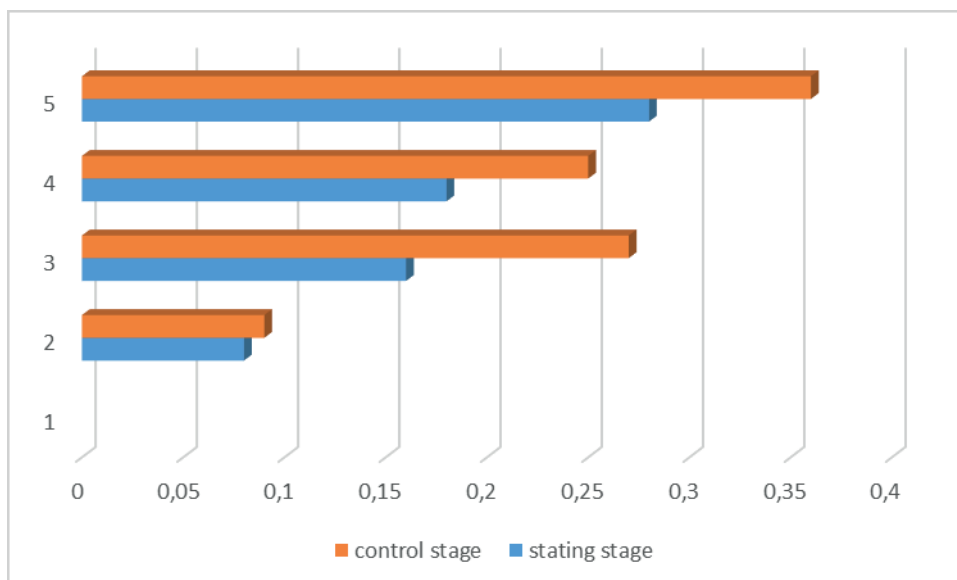

Fig. 2. Analysis of the experimental group's communicative tendencies

As this diagram shows, the level of communicative competence of students has significantly developed. If it was below average at the stating stage, it was high at the control stage. This means that students are not lost in a new environment, constantly strive to expand their vocabulary, use terms, and are able to discuss situations. All this they do not do under compulsion, but according to their inner aspirations.

After studying the special course "Communicative practical training for students of specialty "Biology", aimed at the forming of communicative competence, the students' communication style has completely changed, and the level of communicative style has significantly increased [A.A.Temerbekova 2005, ed.2]. These results made it possible to prove that the hypothesis was confirmed.

The control stage of experimental work allowed us to state the lack of communicative training and the need to develop a special course dedicated to theoretical and applied aspects of the problem of professional communication, which will ensure the process of purposeful formation of communicative competence.

CONCLUSION

The special course "Communicative practical training for students of specialty "Biology" allows biology students to develop their linguistic abilities, as well as reveal emotional and behavioral aspects, as a person learns to respond emotionally and manage their behavior in communication. Students sought to develop their willingness to cooperate, adjust their behavior, and influence the inter-

locutor. Thus, the nature of information exchange between people is determined by the fact that through the system of signs, partners can influence each other. The communicative influence that occurs here is nothing more than the psychological impact of one participant in the communicative process on another in order to change behavior or ideas, knowledge about something. In other words, the exchange of such information necessarily implies an impact on the behavior of the partner, and this is possible if the person has formed a communicative competence with which he can successfully interact in a social environment. From this point of view, the role and importance of communicative competence in interaction can hardly be overestimated.

REFERENCES:

1. Poslanie Prezidenta Respubliki Kazahstan N. Nazarbaeva narodu Kazahstana. 10 yanvarya 2018 g.
2. Gosudarstvennaya programma razvitiya obrazovaniya v Respubliki Kazahstan na 2011-2020 g. – Astana, 2010. – 30p.
3. Zakon Respubliki Kazahstan «Ob obrazovanii» ot 27 iyulya 2007 goda № 317.
4. Education Committee Language Learning For European Citizenship [Text]. – Strasbourg, 13–14 October, 1994. – 49 p.
5. Sysoeva E. E. Formirovanie kommunikativnoj kompetencii v srednej shkole / Sysoeva E.E. // Pedagogika. 2014. №5. p.6-15.
6. Zimnyaya I.A.// Kompetentnost' i problemy ee formirovaniya v sisteme nepreryvnogo obrazovaniya (shkola – vuz – poslevuzovskoe obrazovanie): materialy 16 nauch.-metod. konf. «Aktual'nye problemy kachestva obrazovaniya i puti ih resheniya». – M.: Issledovatel'skij centr problem kachestva podgotovki specialistov, 2006. 130p.
7. Petrovskaya, L.A. Kompetentnost' v obshchenii. Social'nopsihologicheskij trening / L.A. Petrovskaya – M.: Izd-vo MGU, 1989. – 216p.
8. Emel'yanov, YU.N. Aktivnoe social'no-psihologicheskoe obuchenie: monografiya / YU.N. Emel'yanov. – L.: Izd-vo Leningr. Un-ta, 1985. – 166p.
9. Kunanbaeva S.S. Teoriya i praktika sovremennogo inoyazychnogo obrazovaniya. - Almaty, 2010. - 344p
10. Abaev V.E. Formirovanie u studenov kommunikativnoj kompetencii na osnove mezhpredmetnyh svyazej (na materialah gumanitarnyh disciplin) / Diss. na sois. uch. step. kand. ped. nauk. – Almaty, 2009.
11. Zhanalina L.K. Konceptiya shkolnogo uchebnika russkogo yazyka: principy-integrativnogo podhoda. -sb. st. Sovremennye tekhnologii i praktika prepodavaniya yazyka i literatury./Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. 18-19 oktyabrya 2005. -Almaty, 2005.
12. Lukyanova M. I. Psihologo-pedagogicheskaya kompetentnost' uchitelya: diagnostika i razvitie. M.: Sfera, 2004. 144 s, Merzon E. E. Problema formirovaniya professional'noj kompetentnosti studentov pedagogicheskogo vuza // Pedagogika. 2012. № 9.
13. Temerbekova A.A. Komponenty uspehnosti budushchej professional'noj deyatel'nosti uchitelya // Vestn. Tomsogo gos. ped. un-ta (TSPU Bulletin). 2005. Vyp. 2

Байкулова Айгерим Мейрхановна

PhD доктор, қауымдастырылған профессор м.а.
Тараз инновациялық-гуманитарлық университет

Минайдарова Марина Изтаевна

психология магистрі
Тараз мемлекеттік педагогикалық университетінің оқытушысы

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ МӘДЕНИ-ТЫНЫҒУ ҚЫЗМЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Түйін. Мақалада мектеп жасына дейінгі балалардың мәдени-тынығу қызметін ұйымдастыру жолдары қарастырылған. Бөбекжай-бақшадағы мәдени-бос уақыт қызметі туралы түсінік қалыптастырудағы басты міндеттер көрсетілген. Мәдени-бос уақыт қызметінің түрлері: демалыс, ойын-сауық, мерекелер, шығармашылық, өздігінен білім алу сынды түрлері сипатталып жіктелген. Мектепке дейінгі жастағы балалар демалысының түрлері жан-жақты сипатталған. Белсенді емес демалыс пен белсенді демалыс түрлері келтірілген. Мазмұнды бағыт бойынша ойын-сауықтар жіктеліп, түрлеріне тоқталған. Мерекелердің бағыты мен құрылымына қарай үш түрі көрсетілген. Өз бетімен білім алу барысында баланың жеке басының дамуы, оның қабілеті, шығармашылық әлеуеті ашылатындығына мән берілген. Мектепке дейінгі жастағы балалардың шығармашылық қиялы мен қабілеттерін дамыту, олардың практикалық дағдыларды именденуі сәбилік кезеңнен басталатындығы талданады және қорытылады.

Түйінді сөздер: мектеп жасына дейінгі балалардың мәдени-тынығу қызметі, бос уақыт, ұйымдастыру, демалыс, ойын, оқу қызметі, мерекелер, демалыс, ойын-сауық, өздігінен білім алу, шығармашылық.

Резюме. В статье рассмотрены пути организации культурно-досуговой деятельности детей дошкольного возраста. Отражены основные задачи формирования представления о культурно-досуговой деятельности в ясли-саде. Описаны виды культурно-досуговой деятельности: отдых, развлечения, праздники, творчество, самообразование. Подробно описаны виды отдыха детей дошкольного возраста. Приведены виды неактивного отдыха и активного отдыха. По содержательному направлению были классифицированы и остановлены на видах развлечений. В зависимости от направления и структуры праздников указаны три вида. При самообразовании особое внимание уделяется раскрытию личностного развития ребенка, его способностей, творческого потенциала. Анализируется и обобщается, что развитие творческих способностей и способностей детей дошкольного возраста, овладение ими практическими навыками начинается с младенческого периода.

Ключевые слова: культурно-досуговая деятельность детей дошкольного возраста, досуг, организация, отдых, игра, учебная деятельность, праздники, отдых, развлечения, самообразование, творчество.

Summary. The article considers the ways of organization of cultural and leisure activities of preschool children. The main tasks of forming an idea of cultural and leisure activities in the nursery are reflected. The types of cultural and leisure activities are described: recreation, entertainment, Holidays, creativity, self-education. The types of recreation for preschool children are described in detail. The types of active recreation and active recreation are given. According to the content direction, they were classified and focused on the types of entertainment. Depending on the direction and structure of holidays, there are three types. In self-education, special attention is paid to the disclosure of the child's personal development, abilities, and creative potential. It is analyzed and generalized that the development of creative abilities and abilities of children of preschool age, their mastery of practical skills begins from the infancy.

Keywords: cultural and leisure activities of preschool children, leisure, organization, recreation, play, educational activities, holidays, recreation, entertainment, self-education, creativity.

КІРІСПЕ

Мектепке дейінгі мекемеде мәдени-бос уақыт қызметін жүзеге асыру және дұрыс ұйымдастыру маңызды. Себебі бос уақытты өткізу қызметі баланың шығармашылық қызметін ұйымдастырудың басым бағыты, оның жалпы мәдениетін

қалыптастырудың негізі ретінде қарастырылады.

Мәдени-бос уақыт қызметі негізінен ойын-сауық, мереке, түрлі жарыстар кезінде жүргізіледі. Мәселен ойын-сауық – баланың бойында жағымды эмоцияларын туындатып, адамгершілік, эстетикалық, патриоттық сезімдерін шыңдай

отырып, шығармашылық әлеуеттерін көтеруге мүмкіндік береді. Сондай-ақ ойын-сауық барысында, олардың тек қабілеттері ғана емес, өз таныстарының, достарының және т.б. жасаған іс-әрекеттеріне сыни тұрғыдан баға беруге, өз ойымен бөлісуге, өзінің жаңа қырларын көрсете отырып, ұжымда жұмыс жасай білетін тұлғаны қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Сол үшін бұл жастағы балалардың бос уақытын жоспарлағанда, алдымен дүниетанымын арттыруға, талантын ашып, көрсете білуге септігін тигізетін іс-шараларға ден қойылу қажет.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Бақшадағы мәдени-бос уақыт қызметін ұйымдастыруда мына міндеттерді есте ұстаған тиімді:

Біріншіден, мәдени-бос уақыт қызметінің түрлері туралы нақты түсініктерін бекіту;

Екіншіден, спорттық мерекелер мен бос уақытты өткізудің мақсат-міндеттерімен және мазмұнымен таныстыру;

Үшіншіден, бақшадағы дене шынықтыру мерекесін жоспарлау, ұйымдастыру және оны өткізу нұсқалары туралы түсіндіру.

Осы аталған міндеттерді ескергенде ғана, балалардың бос уақыты олардың бойында өзіне деген сенімділігін, күш-қуатын арттырып, жауапкершілік сезімін тудырып, өз достарымен, ересектермен қарым-қатынасын жеңілдетіп, қызықты қызмет түріне ауысады. Нәтижесінде баланың бойында қызығушылығы оянып, мәдениетке деген сүйіспеншілігінің алғашқы негізі пайда болады. Осындай балалардың бос уақытын тиімді пайдаланып, өз таңдауларымен түрлі қызмет түрлерімен айналысуларына мүмкіндік туғызамыз. Әрі қызықты, жағымды эмоцияға толы іс-әрекет балаларға өздерінің рухани және дене күшін қалпына келтіруге мүмкіндік береді, эмоционалдық тұрғыдан жайлылық атмосфера-сын орнатуға ықпал етіп, баланың топқа тез сіңісіп кетуіне де өз септігін тигізеді. Осыған орай, баланың мәдени-бос уақыт қызметін ересектер өз назарынан тыс қылдырмай, дұрыс бағытқа бағыттап, тек мектепке дейінгі мекемеде ғана емес, өз жалғасын отбасында да жүзеге асырылуын қадағалау қажет.

Жалпы мәдени-бос уақыт қызметінің: демалыс, ойын-сауық, мерекелер, өздігінен білім алу және шығармашылық сынды түрлері бар. Оларға қысқаша нақты түсініктерін берсек:

Демалыс. Бұл қызмет түрі – баланың дене және эмоциялық болмысын қалпына келтіріп, шаршауды басатын мәдени-бос уақыт қызметі ретінде, балалардың ақыл-ой, дене және демалыс арасында өз күшін тиімді қолдануға үйретуді. Әр бала өз қалауын шектеуді, мақсат қоюды және оған қол жеткізуді, ал күш жұмсағаннан кейін – демалуды үйренуі тиіс. Жалпы демалыстың өзі белсенді, белсенді емес деп бөлінеді. Мәселен, белсенді демалыс (гимнастика, дене шынықтыру,

алаңқайдағы қарапайым жұмыс, қимыл-қозғалысты ойындар, қармен, құммен, сумен ойналатын ойындар және т.б.) арнайы жаттығу түрлерінен тұрады. Ал аты айтып тұрғандай белсенді емес демалысқа – бұлшықет босаңсытатын, әдемі суреттерді қарастыратын, баланы ойландыратын, толғандыратын тақырыпқа негізделген еркін әңгіме сынды тапсырмалардан тұрады. Сондай-ақ серуендеу, ересектермен әңгімелесу; ойын қызметі; мультфильмдер көру, ертегілер тыңдау, ән тыңдауды айтуымызға болады.

Мәдени-бос уақыт қызметінің келесі түрі – **ойын-сауық**. Ойын-сауық баланың шығармашылық белсенділігін жан-жақты дамытып, өнердің шексіз түрлерімен таныстыра отырып, жағымды эмоционалдық сезімдерін оятатын тәрбиелеу мен оқыту құралы. Бұл қызмет барысында меңгерілген дағдылар мен біліктер – жаңаны білуге деген қажеттілігін тудырып, ой-өрісін шарықтатып, қоршаған орта туралы білімдерін арттырады. Сонымен қатар, эстетикалық талғамдары мен қабілеттерін қалыптастыруда да ерекше рөл атқарады. Сол себепті көбіне ойын-сауық барысында балалар көрермен, тыңдаушы, қатысушылар ретінде қатысады. Ал мазмұнды бағыты бойынша: театрланған түрінде (қуыршақ және көлеңкелі театрлар, ойыншықтар театры, ертегілерді сахналау және т.б.); танымдықта (суретшілердің өмірі, шығармашылығы, туған елдің салт-дәстүрлері, және т.б.); спорттық жарыстар (түрлі спорттық ойындар, жылжымалы ойындар, жарыстар және т.б.); музыкалық концерттер (әзілдер, жұмбақтар, тосын сәттер, видео көру) түрлері жатады.

Мерекелер – бұл қуаныш пен шаттыққа толы баршаны біріктіретін күн. Ал балалар өміріндегі мерекелер олардың бойында рухани-адамгершілік, эстетикалық талғамын қалыптастыруға, әндер, өлеңдермен қатар, патриоттық сезімдерін ерте жастан бала бойында қалыптастыруға септігін тигізеді. Баланың санасында ерте жастан – өз Отанына деген сүйіспеншілігін арттыруға, ұлтжандылыққа, еңбекке ынтыасын оятуға ықпал ете отырып тәрбиелейді. Демек аталмыш мекемедегі мерекелердің мақсат мен міндеттері – балалардың бойында қуанышты көңіл-күй туғызу, жағымды эмоционалдық пен мерекелік мәдениетті қалыптастыру, ұжымға топтастыру және ұжымды жауапкершілікке баулу. Сол себепті мектепке дейінгі ұйымда мерекелер салтанатты түрде атап өтіледі. Ал мерекелер өзінің бағыты мен құрылымына қарай қоғамдық-саяси мерекелер, тұрмыстық мерекелер; маусымдық мерекелер болып жіктеледі [Исаева И.Ю., 2010, 200 с]. Бөбекжайдағы ұйымдастырылған кез келген мереке – балалардың ептілігін, тапқырлығын түрлі сайыстар арқылы аша түсіп, мереке соңында ересектердің құттықтауларымен аяқталады. Бөбекжай-бақшадағы *қоғамдық саяси мерекелерге*: «Конституция күні»; «Тәуелсіздік күні»; «Ха-

лықаралық Әйелдер күні» және т.б. сынды мерекелер аталып өтсе, *тұрмыстық мерекелерге*: Жаңа жыл, 22 наурыз – Ұлыстың ұлы күні, және т.б. тойланады. Ал *маусымдық мерекелерге*: жыл мезгілдеріне байланысты мерекелер (Шұғылалы – Көктем!, Алтын күз! және т.б.) жатады.

Өздігінен білім алу – баланың жеке басын дамытуға, қабілетін шыңдауға, шығармашылық әлеуетін ашуға мүмкіндік береді. Негізінен өздігінен білім алу – бос уақытта іске асырылып, ересектермен ынтымақтастықта жүзеге асылады. Ол көбіне пәндік-дамытушы ортаға байланысты болады. Мәселен, жаңа білімге деген қызығушылықты арттыруға, мақсатқа қол жеткізе білуде, бастаған істі аяғына дейін жеткізудегі табандылық, өз бетінше және бірлесіп жұмыс істеу дағдысын дамытады. Сондай-ақ, басқа балалардың пікіріне құрметпен қарауға, өзіндік іс-әрекет дағдыларын дамыта отырып, командада жұмыс істеу дағдысын да қалыптастыруға мүмкіндік береді. Яғни, өздігінен білім алу -шығармашылық сипатқа ие болып, баланың шығармашылық қиялы қарқынды дамиды. Демек, өздігінен білім алуға: түрлі ойындар (іскерлік, сюжеттік-рөлдік; кішігірім эксперименттер); танымдық қызығушылығын арттыратын әңгімелер, түрлі логикалық тапсырмалар; серуен (саябаққа, тарихи орындарға, мұражайларға, көрмелерге, театрларға, циркке бару) түрлері кіреді.

Мәдени-тынығу қызметінің бесінші түрі – **шығармашылық**. Ал *шығармашылық* – жас балалардың қиялын, қабілетін дамытып, шығармашылық қабілеттерінің артуына септігін тигізеді. Себебі, мектепке дейінгі бала психикасының қалыптасуы мен дамуы – оның есейген шағымен салыстыртырмалы түрде қарағанда өте шапшаң қарқынмен жүреді. Сондықтан сәбилек кезеңнен бастап, шығармашылық қабілеттерді дамытуда белсенділік танытып, балалардың бойындағы шығармашылық, ізденгіштік қасиеттерін тәрбиелеуіміз қажет. Сонда ғана баланың ақыл-ой қабілеті шығармашылыққа бет бұрады. Ал, ақыл-ой тәрбиесін – алдымен сенсорлық процестерді қалыптастырудан бастауымыз қажет. Дейтұрғанмен бұл жастағы бүлдіршіндердің шығармашылығы – сурет салу, құрастыру-жапсыру, ойыннан, ән-биден тұрады. Осыларды ескере отырып, шығармашылық қырларын дамытпас бұрын, алдымен оларға дағдыны мықтап қалыптастыруымыз қажет. Алайда, мектепке дейінгі бүлдіршінің қабілетінін анықтауда, ұсынған ақпаратты тез қабылдай отырып, жылдам меңгеретін немесе тапсырманы мүлтіксіз орындайтын, сондай-ақ берілген мәліметті баяу қабылдайтын балалар барын да ескеру керек. Мұндай жағдайда педагог тарапынан баланың ынта-жігерін арттырып, оның қолынан келетіндігіне сендіре отырып, балаға қолдау көрсетіп шығармашылық дағдысын дамыту қажет. Себебі тәжірибе көрсеткендей шығармашылықты тежейтін кедергілер де кез-

деседі. Оларға: «Мен жасай алмаймын», «Қолымнан келмейтін секілді», «Мен дұрыс жасамасам, маған ренжиді» деген ішкі ойлар балалардың бойын үрей мен қорқынышқа әкелсе, келесілерде өз жұмысына қанағаттанбаушылықтан, жасқаншақтықтан, ұяңдықтан немесе жалқаулықтан да кері әсерін тигізеді [Ибраева М.К., 2016, 3156]. Сол себепті, шығармашылық кезеңде педагогтың психологиялық әсері – баланы құлшындырып, шабыттандырып, қызықтырып, «Не деген әдемі сурет» «...сенің қолыңнан барлығы да келеді», «сен неткен қабілеттісің» – деген сөздермен баланың ерік-жігерін қуаттандырып, сенім білдіруден, шағын жетістігін бағалаудан, мадақтаудан, көтермелеуден тұрады. Сондықтан да шығармашылыққа жаңа қадам басып келе жатқан балаға қамқорлық танытып, оң көзқарас білдіріп, оларға сенім білдіретіндігімізді айтып, бала тарапынан туындаған кез келген сұрақтарына дұрыс жауап беріп, тең дәрежеде сырласа білу секілді әрекеттерді педагог орнымен қолданып, педагогикалық басшылық жасауы тиіс.

Сонымен бірге баланың шығармашылық белсенділігін арттыруда педагогтар мен ата-аналар тарапынан қолдау қажет. Қос тараптан да дер кезінде, шынайы түрде баланың кез келген еңбегі мен талпынысын, белсенділігін бағалап, дұрыс емес жерлерін тура жолға бағыттап үйреткені жөн. Оның шығармашылығына толықтай жағдай туғызсақ, бүлдіршін өзінің қолымен жасалған жұмыстарын қызығушылықпен айналысындағылармен бөлісіп, көрсетуге ұмтылады. Бұл оның көңілінде қуаныш сезімін орнатып, одан әрі шығармашылыққа деген қызығушылығын арттырады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Демек, мәдени-тынығу қызметінде балалардың қызығушылық сезімдерін оятатын, дамытушылық білімдерін кеңейтетін тапсырмалар берілуі керек. Себебі бос уақытты тиімді өткізу – баланың шығармашылық белсенділігінің, салауатты өмір салтының, ақыл-ой операцияларының, психикалық процестерінің қызметін, мәдениетінің алғашқы баспалдағының қалануы. Мәдени-бос уақыт қызметіндегі ойын-сауықтар, мерекелер, түрлі жарыстар барысында тәрбиелеу мен білім беру қатар жүргізіледі. Мұнда әр бала өзінің қабілеті мен қызығушылығына сәйкес, мәдени-тынығу қызметінен рухани азық алып, жаны рахаттануы қажет. Ал ересектер тарапынан, баланың жасына, денсаулығына және эмоционалдық әл-ауқатына тиімді мәдени-бос уақыт іс-әрекетінің түрін табуға көмектесу, қолдау көрсету. Олай болса, дұрыс, қызықты, әрі пайдалы демалыс ұйымдастыру мәселесін зерттеп қана қоймай, оны тәжірибеге енгізу өзекті мәселе. Осыған орай мектепке дейінгі жастағы баланың мәдени-бос уақытын дұрыс жоспарлау тұжырымдарының негізге алынуы сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Зацепина М.Б. Организация культурно-досуговой деятельности дошкольников: учеб. метод. пособие / М.Б.Зацепина. – М.: Педагогическое общество России, 2006. 44 с.
2. Исаева И.Ю. Досуговая педагогика: учеб. пособие / И.Ю.Исаева. – М.: Флинта НОУ ВПО «МПСИ», 2010. 200 с.
3. Ибраева М.К. Танымдық белсенділік – философиялық, психологиялық, педагогикалық мәселе // Абай атындағы ҚазҰПУ. ХАБАРШЫ, «Педагогика ғылымдары» сериясы. – Алматы, 2016. – №2 (50). – Б. 315-319.

ИДЕИ АЛЬ-ФАРАБИ ОБ ИСКУССТВЕ УПРАВЛЕНИЯ

Түйін. Бұл мақалада Платон мен Аристотельдің ізбасары болып тбылатын әл-Фарабидің ізгілікті қаласы туралы ілімге арналған. Әл-Фараби өзінің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы» атты еңбегінде айтқан қайырымды билеушінің мәселелері қаралады. Он екі табиғи қасиеттері бар ізгілікті қала басшысының негізгі түсініктері айқындалып, анықталған. Әл-Фараби басқарушының ээне осы мәселенің әрі қарай дамуына ықпал ететін көшбасшылық сапаларын тұжырымдаған және сипаттаған.

Түйінді сөздер: басқарушылық шеберлік, көшбасшылық сапалар, туа біткен табиғи қасиеттер, қайырымды билеуші.

Резюме. Статья посвящена учению о добродетельном городе Аль-Фараби, являющегося последователем Платона и Аристотеля. Рассмотрены вопросы о правителе, которые Аль-Фараби изложил в своем известном труде «О взглядах жителей добродетельного города». Определены и выявлены основные понятия главы добродетельного города, обладающего двенадцатью врожденными природными качествами. Сформулированы и охарактеризованы лидерские качества управленца по Аль-Фараби, способствующие дальнейшей разработке этой проблематики.

Ключевые слова: искусство управления, лидерские качества, врожденные природные качества, добродетельный правитель.

Summary. The article is devoted to the doctrine of the virtuous city of Al-Farabi, who is a follower of Plato and Aristotle. The question is about the virtuous ruler, which Al-Farabi outlined in his famous work "About the views of the inhabitants of a virtuous city". It was defined and revealed the main concepts of the head of a virtuous city with twelve innate natural qualities. Also it was formulated and characterized the leadership qualities of Al-Farabi Manager that contribute to the further development of this problem

Keywords: art of management, leadership qualities, innate natural qualities, virtuous ruler.

Община приверженцев мусульманского вероучения сложилась вокруг сторонников ислама, основоположником которого, как известно, был пророк Мухаммед. При мусульманской общине разработали устав, ритуал молитвы, построили мечеть. Пророк Мухаммед жил в городе Медина и сосредоточил власть в своих руках посредством того, что являлся и военачальником, и судьей. Впоследствии он был избран главой общины этого города-государства, официальной религией которой стал ислам. Пророк Мухаммед стал создателем конституции города-государства, где нашли свое отражение права и обязанности граждан и управленцев. Например, были определены проблемы обороны, внешней политики, социальной защиты граждан, судебной власти, финансовых вопросов, как налогообложение, бюджет города. Отсюда, можно заметить зачатки искусства управления посредством формирования общины государственного устройства, где все верили в одного Бога – Аллаха. Пророк Мухаммед в качестве управленца призывал к распространению религии ислам, и в основе управления руководством были принципы единобожия, равноправия и равенства членов общины, терпимости и уважения к другим народам, выборности руководителей и активному участию граждан в жизни государства. Все это явилось моделью управления, основой которого стало наличие лидера и всеобщее

братство.

Мусульманское право знает два пути прихода к власти – в суннизме право на власть имеет «лучший, достойнейший», которого изберет община. В шиизме право на власть – прерогатива наследников. В этом смысле все исторические концепции о лидере, справедливом правителе основываются на базовом императиве о том, что право на власть имеют «лучшие» [Аквинский Ф., 1990].

При изучении идей государственного управления мусульманского Востока следует обратить внимание, что мыслители в своих трудах о власти и о государстве в основном опирались на догмы ислама [Сюкиянен Л.Р., 1986]. Поэтому в политико-правовой мысли мусульманского Востока преобладала идея единоличного правления, теократический принцип нераздельности власти, невозможность создания противостоящих монарху органов государства. Эта идея подталкивала к мысли, что не разветвленный государственный аппарат, а сам монарх при поддержке назначаемых им же чиновников способен править государством [Сюкиянен Л.Р., 1997].

Вместе с тем в арабском мире стала развиваться научная и управленческая мысль, труды арабских ученых стали основой накопления знаний об управлении и наряду с Ибн аль-Мутазом, Ибн Кутайба, Омар Хаййомом ярчайшим предс-

тавителем этих знаний является Абу Насыр Аль-Фараби.

Вопросы о добродетельном правителе Аль-Фараби изложил в своих известных трудах «О взглядах жителей добродетельного города», «Афоризмы государственного деятеля» и «Слово о классификации наук».

В своем труде «О взглядах жителей добродетельного города» Аль-Фараби отмечает потребности человека в объединении и взаимопомощи. По природе своей каждый человек устроен так, что для собственного существования и достижения наивысшего совершенства он нуждается во многих вещах, которые он не может доставить себе один и для достижения которых он нуждается в некоем сообществе людей, доставляющих ему какую-либо вещь, в чем он испытывает потребность Аль-Фараби резюмирует о том, что через объединения людей человек может достичь совершенства, к которому он предназначен природой и подразделяет общества на 3 вида:

1) великое общество

2) среднее общество

3) малое общество [Абу Наср аль-Фараби. Философские трактаты 1970, 429 с., с.357].

Великим обществом он называет совокупность общества всех людей, населяющих землю, средним называет общество, представленное каким-либо народом, малым называет общество людей какого-либо города. Город, в котором объединение людей имеет своей целью взаимопомощь в делах обретает истинное счастье и становится добродетельным городом. Общество, где люди помогают друг другу стать счастливыми является добродетельным обществом, а народ городов, помогающих друг другу в достижении счастья есть добродетельный народ. Здесь великий мыслитель считает, что если все народы будут помогать друг другу в достижении счастья, то вся земля станет добродетельной.

Управление городом, главу и других людей, Аль-Фараби сравнивает с главным органом – сердцем и органов, которые приближены к этому главному органу. Каждый орган наделен определенной способностью осуществлять свою деятельность и находится на определенной ступени в соответствии с целями, которые они выполняют. Надо отметить, что если глава города – это главный орган-сердце, то приближающиеся к этому главе по своим ступеням, положению и способностям осуществляют те действия, которого требует преследуемая главой цель. Данное сравнение находит свое отражение в современном устройстве города, когда в структуре управления есть люди, которые находятся на первой ступени, ниже их следуют люди, которые выполняют действия в соответствии с их целями и, таким образом, занимают вторую ступень, и так обустроивается далее. И самую низ-

шую ступень занимают люди, которые служат целям вышестоящих, но у них нет тех, кто действует их целям.

В данном сравнении отмечается, что органы тела являются естественными органами, тогда как члены городского обустройства таковыми не являются. Они наделены природными способностями и задатками, которые делают одного человека полезным по отношению к другому, они являются членами городского обустройства ввиду того, что своим источником имеют волю. Здесь в пору вспомнить «Слова назидания» великого казахского мыслителя Абая Кунанбаева. В своем Семнадцатом слове «Наука и человечьи свойства» он приводит спор трех органов тела Воли, Разума и Сердца. Каждый из них пытается доказать свою значимость, и только Науке удалось помирить спорщиков тем, что Сердце является главным мерилем смысла поступков человека: «Вам следует объединиться и во всем повиноваться Сердцу. Если вы все трое мирно уживетесь в одном человеке, то прахом с его ног можно будет исцелять незрячих. Не найдете согласия, я отдам предпочтение Сердцу. Береги в себе человечность. Всевышний судит о нас по этому признаку. Так сказано и в писаниях,» — сказала Наука» [4]. Утверждение «береги в себе человечность» – это не просто живая биологическая система, а прежде всего высшая форма организации разума и поведения человека, который должен быть сильным при любых обстоятельствах и полезным всем людям, не позволять себе делать гадких поступков и стремиться к совершенству. Все это в какой-то мере сродни со сравнением Аль-Фараби о том, что сердце как главный орган тела подобен главе добродетельного города.

Аль-Фараби справедливо считает, что во главе добродетельного города не может стоять случайный человек, так как управление состоит из двух вещей. Во-первых, человек по своей природе должен быть готв к управлению, во-вторых, от способностей, источником которого является воля. Управленцем может быть тот, кто от природы предрасположен к этой деятельности. В пример он приводит качества, которыми должен обладать глава добродетельного города, например, лидерские качества как «такой человек не управляется никем другим, это человек, который достиг совершенства и стал разумом и понятием в действии» [Абу Наср аль-Фараби 1970, 429 с., с. 364].

Более подробно о лидерских качествах философ размышляет в главе «О качествах главы добродетельного города». По мнению Аль-Фараби главой добродетельного города может стать человек, обладающий двенадцатью врожденными природными качествами [Аль-Фараби, Философские трактаты 1972, 429 с., с.368].

1) Во главу угла ставится совершенное здо-

ровые человека: «человек должен иметь абсолютно совершенные органы, силы, которые хорошо приспособлены для совершения действий, которые они должны выполнять».

2) Умение понимать и чувствовать собеседника, осмысленность мышления человека: «уметь от природы отлично понимать и представлять себе все, что ему говорится, осмысливая сказанное ему».

3) Развитие памяти, так как это является жизненно необходимой задачей, благодаря памяти мы имеем возможность использовать как свой собственный опыт, так и опыт, накопленный предыдущими поколениями, для решения различных повседневных задач: «хорошо сохранять в памяти все, что он поимает, слышит, видит, воспринимает, не забывая из этого ничего».

4) Остро подмечающий, многое угадывающий, наблюдательный ум, когда человек способен предвидеть предстоящие события, обладает умением в определенной ситуации сделать правильные умозаключения и принять единственно верное на соответствующий момент решение: «обладать умом проницательным и прозорливым».

5) Обладание искусством публичного выступления с целью убеждения, ораторским искусством, гармоничное сочетание риторики, ораторских качеств: «обладать выразительным слогом и уметь излагать все, что задумает».

6) Мотивация к обучению, когда человек с завидным упорством и настойчивостью выполняет то или иное задание и идет к поставленной цели: «иметь любовь к обучению и познанию, достигая этого легко, не испытывая усталости от обучения».

7) отказ от всякого рода излишеств; умеренность в пище, питье, чувственных удовольствиях: «быть воздержанным в еде, в употреблении напитков, избегать игру и испытывать отвращение, возникающим из нее удовольствиям».

8) сформированность духовно-нравственных качеств человека, возвышенное мышление, устремление к лучшему и прекрасному: «обладать гордой душой и дорожить честью».

9) презрение к богатству и жизненным удовольствиям, быть аскетичным и скромным в потребностях: «презирать дирхемы, динары и прочие атрибуты мирской жизни».

10) быть справедливым, всегда отстаивать правду, отвергать ложь во всем, придерживаться нравственных норм, отвечать добротой на доброту: «любить правду и ее поборников, ненавидеть ложь и тех, кто прибегает к ней», «любить справедливость и ее поборников, ненавидеть несправедливость и тиранию и тех, от кого она исходит».

11) Настойчивость и справедливость как хорошие качества человека, так как настойчивый человек добивается своей цели, настойчивый человек ищет справедливые варианты достигнуть цели: «не проявлять своенравности и не упорствовать перед лицом справедливости, быть совершенно непреклонным перед несправедливостью и низостью».

12) «проявлять решительность и быть при этом смелым, отважным, не знать страха и малодушия».

Резюмируя эти двенадцать врожденных природных качеств Аль-Фараби подчеркивает, что совмещение всех этих качеств в одном человеке – вещь трудная, и люди, которые обладают этими качествами встречаются редко и составляют меньшинство.

Таким образом, учение о добродетельном городе Аль-Фараби, являющегося последователем Платона и Аристотеля, является показателем того, что идея построения справедливого государства, справедливого правления формировалась в рамках средневековой мусульманской философии и эти концепции отражали реалии той эпохи и, являлись в определенном смысле постановкой целей и задач и ориентиром на будущее. Учение Аль-Фараби о политическом лидере является одной из первых концепций о политическом лидере на мусульманском Востоке, которая ставит перед ним вполне конкретные, рациональные требования, соответствие которым может быть залогом успешного правления.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Аквинский Ф. О правлении государей // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе VI – XVII вв. – Л.: Наука 1990.
2. Сюкияннен Л.Р. Мусульманское право. Вопросы теории и практики. М., 1986 г.
3. Сюкияннен Л.Р. Шариат и мусульманско-правовая культура. М., 1997 г.
4. Абу Наср аль-Фараби. Философские трактаты [Текст] : монография / Абу Наср аль-Фараби ; АН КазССР, Ин-т философии и права. – Алма-Ата : Наука КазССР, 1970. – 429 с.
5. Аль-Фараби, Философские трактаты [Текст] : монография / Аль-Фараби ; редкол. (отв. ред.) Ш. Е. Есенов ; дар. Г. Т. Сраиловой; АН КазССР, Ин-т философии и права. – Алма-Ата : Наука, 1972. – 429 с.

Барсай Бақыт Телжанқызы

п.ғ.д., профессор

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

Атырау қ.

БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫНЫҢ ЫНТАЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН БЕЛСЕНДІРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Түйін. Мақалада жоғары оқу орындарында болашақ мамандарды дайындауда олармен жұмыс жасаудың сапасын көтеруде білім алушылар мен оқытушының қарым – қатынасының жүйелі, жағымды болуы екі тараптың да үдеріске белсенді қатынасуы арқылы жүзеге асырылады. Ол үшін оқытушының білім беру ортасын құра білуі, оның ынталық әлеуетінің жоғары болуы маңызды. Мақалада оқу қызметінің қазіргі заманғы менеджментте Джеймс Джозеф Хекман және Тами Олдхэм-Эшкрафттың қызметкерлердің ынталық әлеуетін дамытуға бағытталған еңбек моделі негізінде студенттердің белсенділігі мен ізденімпаздығын қалыптастыруға бағытталған ынталық әлеуетін көтерудің әдіс-тәсілдері туралы баяндалған.

Түйінді сөздер: ынталық әлеует, еңбекке ынталық моделі, қабілет, икемділік, жұмыстың сипаттамасы, психологиялық жағдай, нәтиже.

Резюме. В статье систематическое, позитивное отношение обучающихся и преподавателя к повышению качества работы с будущими специалистами в высших учебных заведениях осуществляется посредством активного участия обеих сторон в процессе. Для этого важно, чтобы преподаватель мог создать образовательную среду, обладать высоким его инициативным потенциалом. В статье говорится о методах и способах повышения мотивационного потенциала учебной деятельности, направленных на формирования активности и изысканности студентов на основе модели труда, используемой Р. Хекман и Г. Олдхэм в современном менеджменте, т. е. направленной на развитие мотивационного потенциала сотрудников.

Ключевые слова: мотивационный потенциал, модель мотивации к труду, способность, склонность, описание работы, психологическое обстоятельство, результат.

Summary. In the article, the systematic, positive attitude of students and teachers to improving the quality of work with future specialists in higher education institutions is carried out through the active participation of both parties in the process. For this purpose, it is important that the teacher can create an educational environment and have a high initiative potential. The article deals with methods and methods of increasing the initiative potential of educational activities aimed at forming the activity and sophistication of students on the basis of the labor model used by R. Heckman and G. Oldham in modern management, i.e. aimed at developing the initiative potential of employees.

Keywords: motivational potential, model of motivation to work, ability, aptitude, job description, psychological circumstance, result.

КІРІСПЕ.

Білім берудің нәтижесі танымдық ынтаны қалыптастыруға тікелей байланысты болғандықтан, білім беру тәжірибесінде танымдық ынта басты мәселе болып табылады. Әсіресе, білім беру әрекетінде (қызметінде) білім алушылардың көпшілік бөлігі үшін сыртқы себептер басым болып отырған кезде бұл мәселе өте өзекті күйінде қала берері сөзсіз. Оқуға деген ішкі ынтаның төмендігі мен сыртқы әсердің басымдығы қазіргі білім берудің өзіндік сипатына айналуға. Мұны тек оқытушылар ғана емес, білім беру үдерісінің қызмет мәселесі бойынша арнайы зерттеулер де көрсетіп отыр. Сондықтан, аталған технологияны ойлап табудың және оны қолданудың мақсаты – мектеп пен жоғары оқу орындарындағы субъек-

тілердің білім беру үдерісіндегі белсенділігі мен ізденімпаздығын қалыптастыратын білім берудің жағымды ортасын қалыптастыру.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ.

Қазіргі заманғы менеджментте Р.Хекман және Г.Олдхэмнің қызметкерлердің ынталық әлеуетін дамытуға бағытталған еңбек моделі кең танымал [Мескон М., Аьберт М., Хедоури Ф., 1997, 215 б]. Бұл модель білім беру аймағы үшін де қолданбалы мағынаға ие болуы мүмкін, жекелеген жағдайларда Р.Адлердің еңбегінде айқындалып, мақұлданған болатын [Adler Flieg Junger].

Модельденген жүйенің барлық құрамы 1 – суретте көрсетілген.

1 – сурет. Еңбекке ынталану моделі

Бұл теорияға сәйкес адамның ішкі ынтасының жоғары деңгейін, оның атқарылған жұмысқа қанағаттану сезімін білдіретін және сол іс-әрекетінің жоғары нәтижесін анықтайтын үш психологиялық жағдай бар. Олар:

- жұмыстың ұғынықты мәні, яғни адамның өзінің жұмысын маңызды, бағалы және атқаруға тұрарлық дәрежеде қабылдауы;
- жауапкершілікті сезінуі, яғни адамның өз еңбегінің нәтижесіне жауаптылық дәрежесін сезінуі;
- нәтижені білуі, яғни өз еңбегінің тиімділігі мен нәтижелілігінің дәрежесін білуі.

Бұл модельді жасаушылардың пікірлері бойынша егер адамға ұсынылған жұмыс барлық үш психологиялық жағдайды қамтитын болса, онда жұмыс тіпті сырттан ынталандырылмаған жағдайда да, мысалы ынталандыру сипатында ақы төленбесе де, қанағаттану дәрежесінің нәтижесінде сырттан бақылауға жатпайтын сол кездегі үдеріс нәтижесінде пайда болатын ішкі ынта өте жоғары болады, яғни бұл жерде сырттан бақылауға жатпайтын сол кездегі үдеріс нәтижесінде пайда болатын ішкі ынта туралы айтылып отыр.

Осы секілді психологиялық жағдай егер адамға ұсынылған жұмыс пен оның міндеттері мынадай бес сипаттамаға ие болған жағдайда туындайды. Олар:

1) бұл жұмыс адамның әртүрлі қабілеттілігі мен икемділігін жұмылдыруды бағамдайды (білімін, білігін, дағдысын жинақтау);

2) егер адам осы жұмыстың ойға қонымдылығын, оны орындау барысындағы басқа үдерістердің кезеңдерімен байланысын және оны орындау сапасының тұтас үдеріске қаншалықты әсер ететінін байқап тұрса және білсе;

3) егер бұл жұмыстың оған, басқаларға, мүмкін қоғамға маңызы барлығын түсінсе;

4) егер бұл жұмыс адамның белгілі бір тәуелсіздікке ие, бағыныштылықтан ада, өзінің қалауынша жоспарлай отырып, әрекет етуге мүмкіндік берсе;

5) егер бұл жұмысты орындау жұмыстың тиімділігіне қатысты тікелей және анық, нақты ақпарат алумен ұштасып отырса (кері байланыс).

Жұмыстың осы аталған сипаттамаларының алғашқы үшеуі адамдарда орындалған жұмыстың мәнділігін сезіну; өзінің қызметінің нәтижесі үшін алаңдау жауапкершілігін туғызса, кері байланыстың болуы адамға сол өз жұмысының нәтижесін білуіне мүмкіндік береді.

Бұл модельден әртүрлі саладағы қызметте эмпирикалық құптауға ие болып отырған жетекшінің (біздің жағдайымызда мектеп мұғалімі мен жоғары оқу орнының оқытушысы) міндеті – оқу жұмысының жоғарыда аталған бес сипаттамаға сай болуын қамтамасыз ету. Сонда ғана білім беру кеңістігі оқушының жоғары әлеуеттік мүмкіндікке ие танымдық қажеттілігін өтейтін болады.

Қарастырылып отырған модельге сәйкес біз жоғары оқу орнында білім беру практикасында қолданудың тиімділігін арттыратын әдістер мен амалдарды төмендегіше ажыратамыз.

1. *Оқу қызметінің сипаты және оның студенттердің кәсіби-тұлғалық дамуындағы мәні.* Оқу жұмысы студенттерде өздерінің орындаған жұмыстарының мәнділігі үшін алаңдауын, қобалжуын туғызатындай құрылуы керек. Бұл осы оқу жұмысын орындаған кезде студенттің әртүрлі білік, дағды және білімін пайдалану (іске қосу) кезінде туындайды, сонымен қатар олар толықтай айқын, мақсатты, көкейкесті және мәнді болуы керек.

Қойылған мақсатқа қалай жетуге болады дегенге келсек, қазіргі білім беруде білім алушылардың көптеген белсенділік, ынта-ықылас, бастамашылдық, дербестік және шығармашылық секілді жақсы сапаларын, ынталарын арттыратын проблемалық оқыту, ойын элементтерін пайдалану, тренингтер, пікір таластар және компьютерлік бағдарламалар сияқты заманауи

технологияларды қолдана отырып өткізу өз тиімділігін берері сөзсіз. Сонымен бірге, кейс-технологиялар, портфолио, жобалау әдісі және басқалардың да ықпалы мол болмақ. Бұл технологиялар студенттердің шығармашылық және интеллектуалдық әлеуетін көтеріп қана қоймайды, сонымен қатар практикалық тапсырмаларды орындау, логикалық есептерді және түрлі жағдаяттарды шешуде де жауапкершіліктерін көтеріп, соңғы нәтижеге жауаптылық пен ынталарлықтарын арттырады. Оқу қызметін ұйымдастырудың лекция, семинар секілді дәстүрлі формалары да егер әртүрлі белсенді оқытуды негізге алса, үлкен ынталық әлеуетке ие бола алады.

Сонымен қатар сақтық та қажет, себебі зерттеулер көрсеткендей, өте күрделі міндет ынтаны төмендетеді. Екінші жағынан мұндай қызмет оқушылардың қисынды білігі мен дағдысын толықтырып, жетілдіреді дегенмен, зерттеушілердің зерттеуіне сүйенсек, шектен тыс әртүрлі көп жұмыс оған қатысты адамдардың іс-әрекетіне кері әсер етуі де мүмкін [Гордеева Т.О., 2006, с.226]. Осылардан басқа жоғарыда аталған ғалымдардың зерттеулері өсуге, жетістікке жетуге ұмтылысы күшті, өзін-өзі сыйлай білетін адамдар орындалатын іс-әрекеттің мәнділік пен түрлендіру есебінен білік пен дағдыны байытуға қарсы емес екендіктерін байқатады. Егер адамдар онша жоғары дәрежеде қажеттілікке ынталанбаған болса, еңбек мазмұнының сапасын арттыруда айтарлықтай табысқа жете қоюы неғайбыл.

2. *Студенттердің жоғары оқу орнында оқуға деген жауапкершілігі мен дербестігі.* Ынталану психологиясының негізгі постулаттарының бірі -таңдаудың болмауы, өз бетінше жұмыстану дағдысының жоқтығы, шектен тыс бақылау адамның өз әрекетіне деген жауапкершілікті сезінуін, өзін – өзі айқындау мүмкіншілігін төмендетеді, сөйтіп, адамның ішкі ынтасын мүлдем жойып жібереді.

Соңғы кезге дейін студенттердің оқу әрекеті көбіне жоғары оқу орындарының көбінде ереже шеңберінде әрекет етуді талап еткендіктен, олардың еркін таңдауына мүмкіншілік аз болды: студенттер оқытудың мазмұны мен әдістерін таңдауға қатыспай, оқу жоспарында міндетті пәндердің тізімі берілуіне байланысты таңдауға, факультативтік сабақтарға аз мүмкіндік қалып жүрген болса, соңғы кездері аз да болса өздерінің қалаған пәндерін оқу жоспарына енгізуге мүмкіндік ала бастады. Бірінші жағдайда студент өзінің толық жауапкершілігін сезінбейтін, оқу тапсырмаларын орындауға салғырт қарайтыны белгілі. Егер студент өзінің мамандығына сай қалаған пәндерін оқуға мүмкіндік алған болса, оның өз мамандығына қызығушылығы артып, жақсы маман болуға ұмтылысы күшейе түседі. Сондықтан соңғы жылдары мамандықтың оқу жоспарын жасауда олардың болашақ мамандығына ең қажетті пәндерді енгізуге кафедраларға

еркіндік бергені қуанарлық та құптарлық жай болып отыр.

Студенттердің өзіндік дербестігін шектемей, өз бетінше ойланып, пікір қосуға мүмкіндік беру, өзінің оқу әрекетін қалағанынша құруына, оқытушылармен еркін қарым-қатынас орнатуына мүмкіндік жасау олардың өздерін болашақ маман ретінде қалыптастыруына оң әсер етері сөзсіз.

Білім беру үдерісінде студенттердің дербестігін ұлғайтуда төмендегілерді ұсынуға болады:

- Студенттерге мүмкіндігінше нені оқу, қалай оқу және қашан оқу туралы таңдау еркіндігін беру.

- Студенттерге оқу курсының білім беру бағдарламасын жасауға қатысу еркіндігін беру. Таңдау бойынша оқылатын пәндер мен тақырыптардың тізімін ұсыну. Егер бағдарламаның мазмұнын өзгерту мүмкін болмаса, студенттерге берілген тақырыптардың ішінен қайсысын толық, қайсысын жалпылама қарастыруға болатынын ұсыну.

- Семинар сабақтарында студенттерге 3-4 адамнан тұратын шағын топтарға бөлініп отыруды ұсыну. Дайындалған тақырыптар тізімінен немесе өзінің ізденіп тапқан, өздері үшін маңызды да қызықты жеке тақырыбын таңдауды ұсыну. Жұмысшы топтар семинарды ұйымдастырудағы топ құрамын жасақтау, басқа да студенттерді топқа тарту, өткізу сияқты барлық жұмысты өз мойындарына алуы керек. Оқытушы топтардың жұмысын бақылайды, керекті жерінде көмек, нұсқаулар береді, қажет болса жоспарға түзетулер енгізеді.

- Лекцияда оқу тобы құрамы аз адамнан тұратын болса, сабақты ұсынылып отырған тақырып бойынша не білетіндері туралы сұрақтан бастауға болады. Алынған жауаптар негізінде аудиториямен біріге отырып, сабақтың алдағы жоспары, нендей мәселеге көбірек көңіл бөлу керектігін айқындап, материалдың қай тұстарына айырықша мән беру, қайсысы маңыздырақ, көкейкестілігі жоғары дегенге студенттердің назарын аудару және талдап, нақтылау.

- Студенттердің алдына қарастырылып отырған мәселені толықтай түсінуге қандай амал-тәсілдерді қолдануға болатыны, оны басқа ғылыми мектепте басқа ғылыми парадигма арқылы қалай қарастыруға болатыны туралы проблема қою. Сонымен қатар студенттерге қандай да бір зерттеудің, эксперименттің нәтижесі бойынша болжам жасау, өз ойын болжамдап айтуды ұсыну.

- Егер мүмкіндік болса, бақылау жұмыстарын, рефераттарды, жазбаша жұмыстарды және т.б. тапсырудың мерзімін таңдауға еркіндік беруге болады.

- Студенттерді қорытынды немесе аралық бақылаудың тапсырмаларын дайындау, өтілген тақырыптар бойынша сұрақтар ойлап табу, тес-

тілік тапсырмалар құрастыру және т.б. практикада пайдаланатын тапсырмалар дайындауға тарту. Мұндай тапсырмалар студенттің өзінің жеке білімінің қаншалықты дәрежеде екенін білуге мүмкіндік жасаумен қатар, өтілген материал бойынша сұрақтар, тиянақты тапсырмалар құрастыра білуге үйретеді.

- Студенттерге өз білімдерінің критерийі мен бағалау формасын жасауды ұсыну. Бұндай жұмысқа жұмыс тобын құрған дұрыс және ұсынылған нұсқалардың ішінен алдағы уақытта жұмыста қолдануға болатын ең жақсысын таңдау.

- Студенттердің презентациялары мен жобаларын бағалау үшін студенттерден оқытушымен бірге қарап, бағалаушы жюри құруды ұсыну.

- Кері байланыс орнату үшін жұмыстың белгілі бір бөлігін студенттердің өздері таңдаған немесе әр топтан бір өкіл кіретін жұмысшы тобына табыстау.

3. *Кері байланыс және студенттердің білімдік қызметінің нәтижесін білу.* Қазіргі педагогикалық практикада кері байланыс білім алушының танымдық ынтасын және тұтастай бар ынтасын қалыптастырудың өте ықпалды құралы болып табылады. Студент белгілі бір пәнді меңгеруде өзінің оқу қызметін талдауға және туындаған жағдайды оқытушыдан алған ақпараттар көмегімен түзетіп, реттеуге мүмкіндік алады. Дегенмен, мұндай кері байланыс көбінесе оқу курсы аяқтау кезеңінде қорытынды нәтиже ретінде қарастырылады.

Екінші жағынан, кері байланыс студенттерден оқытушы үшін оқу пәнінің сапалы оқытылуына қосылған баға жетпес көмек болып табылады. Оқу жоспарында қаралған қорытынды бақылау, сөз жоқ, студенттердің білім деңгейінен хабар береді, ол оқытушының курсты оқытуды одан әрі жетілдіре түсуіне мүмкіндік жасайды. Сонымен қатар қазіргі кезде көп айтып жүргеніміздей, егер оқытушы өзі қойған сұрағына байланысты егжей-тегжейлі мәліметтер алмаса, оқытудың сапасы тиімді болмайтыны анық. Қандай жағдай да болсын бұл сауалнама нәтижесі курстың өтілген тақырыптары бойынша студенттердің білім деңгейіне ықпал етпейді. Сөйтіп, семестр бойы «жылдам» кері байланыс ұйымдастыру тиімді болып табылады. Осындай байланыс оқытушыға студенттердің ілгерілегенін көруге мүмкіндік береді, ұйымшылдықпен ұйымдастырылып берілген білімнің қаншалықты тиімді екенін айқындайды. Сөз жоқ, мұндай байланыс оқытушыдан тыңдауға дайындығы сияқты қосымша күш-жігерді, тыңдай білуге, сезіне білуге, өзінің әрекетінің өзгерісіне дайын болуын талап етеді.

Оқытушы кері байланыс ұйымдастыруға кірісе отырып, оның сапасы туралы да естен шығармау керек, бұл:

- студенттер тарапынан сын да, шағым да емес, ойлануға ақпарат;
- студенттердің оқып отырған курсты меңге-

ру сапасының дәрежесінің, сонымен қатар оқытушының да оқылып отырған оқу курсын тиімді ұйымдастыра білуінің көрсеткіші;

- егер іс-әрекеттің нәтижелерін жақсарту әдістері мен жолдары көрсетілмесе, кері байланыс тиімсіз болады;

- кері байланыс тұрақты және сындарлы сипат алған жағдайда ғана тиімді болады.

Оқытушы кері байланыс орнату нәтижесінде ғана төмендегілер туралы ақпаратқа ие болады:

- студенттер өткен лекциялар тақырыптарын, тараулар, модульдер немесе тұтас оқу курсы бойынша материалдарды қаншалықты жақсы меңгергені туралы;

- материалды зерделеу, меңгеру барысында студенттерде қандай қиыншылықтар туындағаны туралы;

- өтіліп отырған курс бойынша студенттердің қаншалықты қанағаттанғаны байқалады;

- курс бағдарламасы бойынша оқытушылардың қызметі мен оқытудың қолданып жүрген стратегиясының, әдістерінің тиімділігі қандай екені туралы;

- іс-әрекеттің басқа факторларының немесе оқытушының жеке тұлғасы студенттердің материалды меңгеруіне қаншалықты әсер ететіні туралы;

- курс бағдарламасының көкейкестілігі мен мазмұны қаншалықты маңызды деп есептелетіндігі;

- курсты барынша тиімді ұйымдастыру үшін студенттер қандай ұсыныстар айтуы мүмкіндігіне ие болады.

Кері байланысты қалай ұйымдастыруға болады? Оқытушы кері байланыс алуды жыл бойы жүргізуі мүмкін. Бұл жерде шешуші роль кері байланыстың мақсатында болады. Егер оқытушы студенттердің материалды меңгеру дәрежесін білуді нақты сабақ барысында немесе нақты тақырып бойынша мақсат етіп қойса, онда кері байланысты әрбір сабақ сайын жасауға болады. Кері байланысты қолдануды жеке бір модульді, тарауды немесе семестрдің ортасында өткізу тиімдірек болады. Егер оқытушы өзінің алдына студенттердің тақырыпқа және оқылып отырған курстың түріне жалпы көзқарасын білгісі келсе, онда сұрау сабақ басталғаннан кейін бір айдың шамасында болуы мүмкін. Бұл кезде студенттердің курсқа және оқытушының жұмыс стиліне деген көзқарастары толықтай қалыптасады. Сонымен қатар, проблемалық жағдаят туғызу барысында да оқытушының студенттермен қарым-қатынасы және сабаққа қатыс, пәннің мәселелері турасында, мысалы студенттің материалды толық меңгере алмағанын байқау барысында кері байланыс орнатуға болады.

Кері байланыс орнату әдістері. Жоғарыда айтып өткеніміздей, кері байланыс ұйымдастырудың қарапайым түрі – білімді бақылаудың ең

қарапайым түрі болып табылатын тест, бақылау жұмысы, жобалар, студенттердің семинар сабақтарындағы жауаптары болып табылады. Біз бұл жолы білімді бақылаудың мұндай қарапайым түрін қарастырмаймыз, керісінше қойылған міндеттерді, тіпті тек қана оқу курсының мазмұнын ғана емес, оның міндеттерін де, ұйымдастырушылықты да кең түрде шешуді жүзеге асыруға көмектесетін, кезкелген сабақта, тіпті әр сабақта қолдануға болатын кері байланыс түрін қарастырамыз. Мұндай экспресс-сұрақтар студенттердің сабаққа қатысын да есепке алуға мүмкіндік береді және белсенділігін көтереді. Мұндай жағдайда студенттерге берілетін сұрақтардың мазмұнына және олардың жауаптарына барынша мұқият болу қажеттігі туындайды. Сонымен бірге, бұл әдіс оқытушыға студенттермен қарым-қатынаста өзін жеке тұлға ретінде дербестей білуге, оқытуда тұлғалық қарым-қатынасты сақтай білуге мүмкіндік береді [Сидоренко Е.В., 2006, с.178].

Мұндай әдістерді қолдануда оқытушының студенттердің болашақ мамандығын, өзіндік психологиялық ерекшеліктерін ескеруі қажет. Оқудағы табыстылық жеке тұлғаның табысқа жетуі оның оқып-үйренуі барысында анықталады. Бұл жерде тұлғаның бейімделу, икемділік,

ынтасының әртүрлілігі және зерделілік әлеуеті ескерілуі қажет [Қ.Сейталиев, 2012, б.214.]. Болашақ маманның жоғары оқу орнында алған білімі, біліктілігі, тәжірибесі болашақта кәсіби шыңдалуына үлкен әсерін тигізеді. Сондықтан ғалымдар жоғары оқу орнында ғылыми-зерттеу жұмысының сапасын арттырудың жолдарын көрсете келе, болашақ педагогтарды педагогикалық іс-әрекетке психологиялық және педагогикалық даярлау кезеңдері нақты болуы тиіс [Барсай Б.Т., Айғабыл М., журнал Педагогика №12/3 2019, б.122].

Қорытынды. Болашақ мамандарды дайындауда белсенді білім беру ортасын құра білу, оның ынталық әлеуетін белсендіруде студенттердің ұмтылысын, ынтасын, білім алуға деген ықылас-ниетін, бастамашылдық қабілетін, дербестігі мен шығармашылығын, оқуға деген жауапкершілігін дамытудың маңызы ерекше болып табылады. Бұндай мақсатқа жету оқытушының бір жақты ғана атқарған жұмысымен жүзеге аспайтыны белгілі. Сондықтан оған студенттердің де ынта-ықыласы, белсенділігі, өзіндік ұмтылысы болуы міндетті. Сонымен қатар оқытушының берген білімін меңгеруге деген ұмтылыс, екі арадағы кері байланыстың атқаратын ролі ерекше.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Adler Flieg Junger. Situated motivation: an empirical test in an accounting course. Режим доступа: http://www.business.otago.ac.nz/acty/research/pdf/situated_motivation_an.pdf.
2. Барсай Бақыт Телжанқызы, Айғабыл Мейрамгүл. Болашақ мұғалімдердің кәсіби құзырттілігін ғылыми -зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру барысында қалыптастыру. -Алматы, "Қазақстанның ғылымы мен өмірі" ("Наука и жизнь Казахстана")-Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал. Педагогика. -Астана, №12/3 2019. -Б.122-124.
3. Гордеева Тамара Олеговна. Психология мотивации достижения. -М., 2006. -С.226-234.
4. Мескон Майкл, Аьберт Майкл, Хедоури Франклин. Основы менеджмента. – Москва: Издательство «Дело». 1997. – С.215.
5. Сейталиев Қадіржан Бірәнұлы. Жалпы психология: Оқулық/ Қ.Сейталиев. -Алматы: Білім, 2012. -Б.214.
6. Сидоренко Елена Васильевна. Мотивационный тренинг: практ.руководство. СПб., 2006. – С.178-185.

Бауыржан Нурханым Бауыржанқызы

оқытушы, магистр

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Тажигулова Айгуль Кайратовна

оқытушы, магистр

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

ОҚЫТУШЫНЫҢ ӘДІСКЕРЛІК ШЕБЕРЛІГІ

Түйін. Педагогикалық шеберлік – тек қана мұғалімнің жалпы, жан – жақты және әдістемелік сауаттылығы ғана емес, ол – әр сөзді студенттерге жеткізе білу, олардың толық қабыл алуы. Ұстаздық шеберлік: 1) оқытушының өмірге көзқарасы, оның идеялық нанымды, моральды бойына сіңірген адам екендігі; 2) пәнді жетік білген, ойын толық жеткізетін және студенттердің бойында әдеп, әдет, дағды сияқты моральдық нормаларды сіңіре білгендігі; 3) оқыту мен тәрбиелеудің әдіс – тәсілдерін меңгерген, білгенін қызықты да, тартымды өткізе алатын, педагогикалық әдеп пен талантын ұштастырған адам ғана шеберлікке ие болады.

Түйінді сөздер: Педагогикалық шеберлік, дағды, тәжірибе, әдіс-тәсілдер.

Резюме. Педагогическое мастерство – это не только общая, всесторонняя и методологическая грамотность учителя, но и умение донести каждое слово до учащихся и их полное принятие. Мастерство учителя: 1) отношение учителя к жизни, его идеология и нравственность; 2) способность преуспевать в моральных дисциплинах, таких как знание предмета, выражение мысли, а также этические, моральные и поведенческие навыки; 3) Только освоившие методы обучения и воспитания, кто умеет знать, что интересно и привлекательно, совмещает педагогическую этику и таланты.

Ключевые слова: Педагогическое мастерство, навык, практика, методы и приемы.

Summary. Teaching skill is not only the general, comprehensive and methodological literacy of the teacher, but also the ability to convey every word to students and their full acceptance. Teaching skills are 1) teacher's attitude to life, his ideology and morality; 2) the ability to excel in moral disciplines, such as knowledge of the subject, expressing thoughts, as well as ethical, moral and behavioral skills. Only those who have mastered the methods of training and education, who know how to know what is interesting and attractive, combines teaching ethics and talents.

Keywords: Teaching skills, ability, methods and techniques.

Әрбір адам өз ісінің кәсіпқой шебері болуға тырысады. Себебі тек осы жағдайда ғана, ол өз жұмысынан нағыз ғанибет пен қанағаттанарлық ала алады, ол өз кезегінде осы жұмыстың өнімділігінің артуына септігін тигізеді.

Біріншіден, болашақ ұстаз үшін керек нәрсе – ол әрине, білім. Оқу процессінің әртүрлі компоненттері жайлы білім: әрбір сабақтың мақсаты қандай болуы керек және оны қалай тұжырымдау қажет, шетел тілі сабақтары қалай құрастырылады, шетел тілдерін меңгерудің қандай принциптері бар, нақты бір тілді меңгеруде оқушыларды қандай қиындықтар туындайды, қандай жаттығулар болады және олардың әрқайсысы неге жарамды, сөйлесу ептілігін қалай дамытуға болады, оқыту әдісі деген не және оны қалай қолдану керек, оқу процесіндегі субъект ретінде оқушы қалай сипатталады, тағы басқалары. Оларды жай ғана білу жеткіліксіз. Егер мұғалім теорияны жақсы меңгерген болса, айтарлық, әдістемелік білімдерді (мүлтіксіз дәрежеде болсын), ол әрине, педагогикалық шеберліктен әлдеқайда алыс болады. Бірақ бұл бірдей дәрежеде әдістемелік білімді меңгеру міндетті емес дегенді де білдірмейді [Садуова Ж.Н., 2012, 17 б].

Екінші деңгей – кәсіптік саты – бұған дейінгі жинақталған белгілі оқыту әдістерін қолдану тәжірибесін меңгеру арқылы қол жеткізіледі. Басқаша айтқанда, мұғалім оған дейін белгілі болған нәрсені, өзі үйренген нәрсені жаңғыртады. Ал келесі, үшінші деңгей – шеберлік дәрежесі – барынша көптеген әртүрлі әдістерді меңгеруді ғана бағамдамай, оларды әртүрлі педагогикалық жағдайларға икемдеуді де қарастырады. Себебі, бәрімізге белгілі болардай, бұл педагогикалық жағдайлар шексіз әртүрлі, басқаша айтар болсақ, оқытушы сол педагогикалық процесс барысында өзара қарым қатынасты, қойылған мақсаттан ауытқымай, құрастыруы тиіс.

Оқытушының кәсіби шеберлігін жетілдіруде екі жағдайды ескеру керек. Олардың бірі – оқытушының 4 жеке жоспарларына сәйкес өз бетімен білім алу жолы, екіншісі – әр түрлі ұжымдық жолмен мамандыты көтеру. Негізгі ұжымдық формаларға әдістемелік және теориялық семинарлар, қысқа мерзімді курстар жатады [Асқарбаева А., 1987, 43 б].

Мұғалім тұлғасының коммуникативтік дағдылары. Мұғалімнің жеке қасиеттері кәсіпқой шеберліктің ең жоғарғы сатысына жету үшін

қажетті, педагогикалық дағдыларымен терең байланысты. Бұл дағдыларға мыналар кіреді: коммуникативті, жобалаушы, бейімделушілік, ұйымдастырушылық және ынталандырушылық. Олардан басқа зерттеушілік және атқарушылық қасиеттер болады, бірақ олар оқыту процессін басқаруға тек жанама әсерлерін тигізеді.

Коммуникативті дағдылар, немесе мұғалім әңгімелесуші ретінде -оқу барысында педагогикалық қарым қатынас үлкен рөл атқарады, әсіресе шетел тілдерін оқытуда ерекше көзге көрінеді [Берикханова Е.А., 2009, 154 б].

Жоспарлаушылық дағдылар немесе мұғалім сценарист ретінде. Бұл дағды барлық кәсіптік қызмет жетістігінің негізінде жатыр, себебі жоспар құрастыру үлкен оқытушы жұмысын ұйымдастырудың бастапқы сатысы болып табылады. Мұғалім өз жұмысын алдын ала жоспарлайды, ал ол өз кезегінде оған сабақ жүрізу кезінде өзіне деген сенімділікті, жеңілік пен батылдықты сыйлайды. Алайда, жоспар құру барысында мұғалім белгілі бір ережелерді біліп қана қоймай, оларды қолдана алуы да керек. Төменде олардың бастылары көрсетілген: ең алдымен сабақтың мақсатын анықтап алу керек және сол мақсат пен тапсырмаларға сай сабақтың ұйымдастырушылық формасын таңдау керек; Оқытушы жұмысында төрт негізгі кезеңді атап көрсетіледі, олардың әрқайсысында төрт аспект бойынша жоспар құрылады (оқу бағдарламалық, тәрбиелеушілік, танымдылық, дамытушылық):

1. Бағдарлау кезеңі. Бұл кезеңде сабақтар циклында осы сабақтың орны, кітап материалының тәрбиелік құны, кітапта ұсынылатын мемлекет туралы білімі, есте сақтау қабілетінің дамуы мен сөздік ойлау қабілеті сарапталынады.

2. Кешенді жобалау кезеңі. Бұл кезеңде сабақтың құрылымы, оның басты бағыты, сабақтағы стратегиялары және жалпы даму стратегиясы ұсынылады.

3. Құрамдас жобалау кезеңі: әрбір жұмыс түрінің мақсаты қойлады, сабақтың тәрбиелік мүддесін есекере отырып әрбір жұмыстың мазмұндық жағы құрастырылады, сабақта қандай жұмыс түрлерінің орындалуы оқушының қай қасиеттерін жақсартуға әсерін тигізетіні анықталады.

4. Бағалау түзету кезеңі: сабақтың тұтастығы, қисындылығы, байлынысқандығы мен динамикасы; жоспарланған сабақтың тәрбиелік бүтіндігі, сабаққа таңдап алынған білімнің мазмұны бағаланады және түзетіледі, оқушылар үшін сабақтың тиімділігіне баға беріледі.

Жоғарыда көрсетіліп тұрған кезеңдерден көріп тұрғанымыздай, кез-келген сабақты жоспарлау кезінде жалпы сабақтың логикасын құрайтын төрт кезеңді де ескеру керек, яғни ол білім беру потенциалының барлық жағынан қарастырылған болуы тиіс: оқытушылық, тәрбиелік, танымдық және дамытушылық.

Бейімделушілік дағдылар немесе мұғалім режисер ретінде. Бір ғана алдын ала дайындалған жоспар – сабақ жақсы өтеді дегенге жүз пайыз кепілдік берілмейді. Бұған себеп болып тұрғаны, мұғалімнің педагогикалық қызметінде жоспарлау дағдылары ғана емес, бейімделушілік дағдылар да үлкен рөл атқарады. Сондықтан кейбір сыныптарда немесе оқушының өзінде болатын әртүрлі нюанстарға көз жұмышылықпен қарауға болмайды.

Осы дағдылардың негізгі үш блогы ажыратылады:

1. Шынайы жағдайларға адекватты, жанжақты әдістерді таңдай алу қабілетімен тікелей байланысты дағдылар. Бұл амалдар: сабақтың басы мен қорытындысы, сөйлеу жаттығуын бақылау, лексикалық бірліктерді семантизациялау, грамматикалық құбылыс презентациялары, лексикалық және грамматикалық материалды жалпылау, мәтіннің интерпретациясы, монологтық сөйлесудің кез келген қасиеті мен механизмінің дамуы, тыңдалым мен оқудың кез келген механизмінің дамуы, аудит жасау және оқу қабілеті.

2. Біршама басқаша сипаттағы адаптациялық қабілеттер:

- оқу материалын оқушылардың жеке қасиеттеріне, оқығандық деңгейіне, оқу жағдайына бейімдей алу;

- Өз сөйлеу мәнерін оқушылардың оқығандық дәрежесі мен деңгейіне байланысты бейімдей алу;

- Жаттығулар дәйектілігі мен жаттығулар комплексінің құрамын оқушылардың оқығандығының дәрежесі мен деңгейі байланысты анықтау;

- Материалды меңгеру ағымымен өз әрекеттерін салыстыру

- Бір әрекеттен екінші әрекетте тез ауыстыра алу;

- Оқу барысында кенеттік жағдайларда импровизациялау қабілеті;

- Оқушыларды сабақ тақырыбына сәйкес немесе оқу барысына икемдеу

- Өзіне сабақ тақырыбына сәйкес немесе оқу барысына икемдене алу.

Ұйымдастырушылық дағдылар немесе мұғалім ұйымдастырушы ретінде. Ұйымдастырушылық қызмет – жалпытоптық мақсатқа жету үшін адамдардың басын қосуын қамтамасыз ететін қызмет түрі. Ұйымдастырушылық қызметтің мына түрлерін ажыратады: бірлескен жұмыс, бір адамның жұмысы екінші адамның жұмысына тәуелді емес және ұжымдық жұмыс – барлық адамдарың жұмысы өзара байланысқан. Қарым қатынасты меңгеру үшін екінші нұсқа қолайлы болып келеді: сыныпта адекватты қарым қатынасқа қолайлы жағдай тудыру, сөйлеу ұжымын, оқушылар коллективін құру.

Ынталандыру дағдылары немесе мұғалім энергизатор ретінде. Оқу процесін оқу проце-

сінің пәрменділігімен бекіту және мүлтіксіздікке жеткізу үшін, оқушыларға жағымды мотивация және сол немесе басқа бір пәнді оқуға деген қуаныш сезімін ұялату керек. Ол үшін оқытушының өзіне де бұған барынша қызығушылық танытып, энтузиазмға тола болуы керек. Басқаша айтқанда, ұстаз – энергизатор, яғни стимулятор, генератор, провакатор. Қандай қабілеттіліктерді біз ынталандырушылықтарға жатқыза аламыз?

Оларға келесілер жатады:

- Өз пәнінің маңыздылығын қазіргі замандағы қоғам өміріндегі маңыздылығын жеткізе алу қабілеті;

- Әрбір оқушы үшін шет ел тілін меңгерудің маңыздылығын ашып көрсете алу қабілеті;

- Шетел мәдениетін меңгеруге оқушыларды қызықтыра алу қабілеті;

- Оқушыларды сөйлеу қызметінің кез келген түрінде түрлі жаттығуларды меңгеріге деген қызығушылығын тудыра алу қабілеті;

- Қызығушылығы аз, жалқау, ерекше дарынды, ұйымдаспайтын оқушыларды сөйлеу немесе басқа әрекеттерге провакациялау арқылы ұжымдық жұмысқа тарта алу қабілеті.

Оқытушының таңдаған әдісті қолдану тиімділігі, оның түрі мен формасы нақты педагогикалық жағдайға байланысты болады. Педагогикалық әрекеттестіктің әдістері мен тәсілдерін көшірмелеу сәтсіздікке ұшыратуы мүмкін. Шебер ұстаз қазіргі жағдайда педагогикалық ықпал ету әдістерін игерумен қатар, осы жағдайларға тиімділігі мен ерекше болатын оңтайлы әдіс пен техниканы табу үшін жылдам бағдарлау шеберлігін қажет етеді [Занина Л.В., Меншикова Н.П., 2003, 97 б].

Педагогикалық шеберлікті игеру процесінің белгілі бір ерекшеліктері бар;

- Сіз өзіңіздің жеке әдіснамаңызды үнемі зерттемей, оқытушылық шеберлікті жетілдіре алмайсыз, және керісінше;

- Әріптестердің тәжірибесін пайдаланбай өз шеберліктеріңізді жетілдіре алмайсыз;

- Өзіңіздің және әріптестерінің әдістемесін зерттеу практикалық түрде ғана мүмкін болады;

- Әріптесіңіздің техникасын тек бірлесіп жұмыс жүргізу арқылы біле аласыз,

- Оқытушы өзін-өзі жетілдіруінің шегі жоқ.

Жоғары оқу орны оқытушысының жеке қасиеттері студенттерді оқыту мен тәрбиелеуде маңызды рөл атқарады, өйткені ол үнемі жастардың назарында. Оқытушы студент үшін үлгі де, оған ықпалету құралы да. Студент оқытушыға еліктей отырып, өзінің білімін, дағдысын, әдептілігін және т.б. қабылдайды [Зязюн И. А., 1989, 86 б].

Қорыта айта кетсек, ұстаз үшін әрдайым өз білімін толықтыру, басқалардан үйрену өте маңызды болып табылады. Ал бұған басты түрткі болатыны өзара кәсіпқой тәжірибе алмасу, өзара оқыту, тәрбиелілік және оқытушылық қызметін өзара жетілдіру болып табылады. Оқушының маңызды кәсіпқой дағдыларын салыстырмалы түрде келесідегідей бөлуге болады: коммуникативті, проектилеушілік, бейімделушілік, ұйымдастырушылық және ынталандырушылық. Осылардың барлығы оқытушы – профессионалы, өзінің шеберінің айырылмас қасиеттері болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Асқарбаева А., Ұстаз ізденістері. – Алматы: Мектеп, 1987. – 67б.
2. Берикханова Е.А. Педагогикалық мамандыққа кіріспе№ Кәсіби құзіретті ұстаздарды даярлау негіздері: оқу құралы. – Алматы: 2009. – 240 б.
3. Занина Л.В., Меншикова Н.П. Педагогикалық шеберлік негіздері. – Ростов на Дону, 2003
4. Зязюн И. А. Основы педагогического мастерства. -М., 1989 // Педагогикалық шеберлік негіздері / И.А.Зязюнның түзетуінде – М., 1989
5. Садуова Ж.Н. Жаңа педагогикалық технологиялар арқылы болашақ мұғалімдердің кәсіби бағыттылығын қалыптастыру //Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2012. – №4. – 12-17 бб.

UDK 37.026.9

Beisembayeva Aigul Dairabaiqyzy

Master of Pedagogy, senior teacher at English Linguistics Department,
M.Auezov South Kazakhstan State University

Kiyakova Aigerim Omirgaliqyzy

Master of Pedagogy, senior teacher at English Linguistics Department,
M.Auezov South Kazakhstan State University

BEHAVIOR MANAGEMENT

Түйін. Бұл мақалада кейбір сыныптардағы нашар мінез-құлықты болжаудың, түсінудің, азайтудың және жауап қатудың кейбір тәсілдеріне назар аударылған. Аса тәжірибелі мұғалімдердің де сыныптағы ең тиімді сабағын пайдалана отырып, ойластырылған жоспарларын бұзуы мүмкін деп қорқатын бірнеше факторлары кездеседі. Соның бірі – сынып туралы мәліметтердің болмауы (әсіресе жаңа сыныптар туралы), бұл олардың алдын-ала не күтуге болатынын болжай алмайтындығын білдіреді.

Кілттік сөздер: мінез-құлықты басқару, нашар мінез-құлық белгілері, жаза, сыйақы, басқаруға қатысты кеңестер.

Резюме. Статья посвящается некоторым способам, такие как предсказание, понимание, уменьшение и реагирование на плохое поведение в классе. Даже для самого опытного учителя, использующего проверенный урок, есть несколько факторов, которые, могут испортить конструктивно продуманные планы, когда они действительно попадут в аудиторию. Одним из них является отсутствие данных о классе (особенно о новых классах), что означает, что они не могут очень хорошо предсказать, что может произойти.

Ключевые слова: управление поведением, признаки плохого поведения, наказание, награды, советы по управлению

Summary. This article aims to show some ways to predict, understand, reduce and react to bad behavior in the class. For even the most experienced teacher, using tried-and-tested lesson, there are several factors that could mess up constructive plans once they actually get into class. One is lack of knowledge about the class (especially new classes), which means they can't predict very well what might happen.

Keywords: Behavior management, signs of bad behavior, punishment, rewards, management tips.

The signs of a bad behavior. As what is considered bad behaviour can vary a lot by age, culture, teacher, type of school, etc, let's first look at what you consider to be serious bad behaviour, not so serious behaviour and not bad behaviour at all. This will also help us when deciding how to respond to bad behavior of different severities [Krystin K.B., 2017, 375 pp].

Picture just one of the classes you teach every week and for that class mark the behaviour below with points from 5 (totally unacceptable, deserves serious punishment) down to 0 (not bad behaviour at all, maybe even a good thing) [Steven M. Southwick, Dennis S. Charney, 2012, 165 p].

List of 'bad behaviour'

Points for seriousness (0 to 5)

- Laughing at inappropriate moments
- Not standing up or sitting up straight
- Adopting sullen, rebellious expressions
- Practical jokes
- Staring out of the window
- Wearing inappropriate clothes or jewellery
- Making noise with classroom objects, e.g. rocking chairs
- Speaking L1 when they should be speaking English
- Not following instructions
- Speaking when they should be quiet
- Making rude noises
- Deliberately going slow

Refusing to do what the teacher asks
 Doing the opposite of what the teacher asks
 Culturally inappropriate or rude behaviour – e.g. picking their noses
 Not listening
 Cheating in games
 Doodling in/on their notebooks or textbooks
 Not using polite language when they ask for things, etc
 Not completing homework
 Bad remarks, e.g. hurtful comments
 Fighting
 Cheating in tests
 Bad words, e.g. swearing
 Vandalism (or threats of) to school resources or other students' possessions
 Threats or violence to teacher or students

The list above is in the order we would put the behaviour for a class of nine and ten year olds we have once a week in a private language school, but would be quite different for our home lessons, lessons in primary schools, etc.

If you found the ranking task quite difficult, don't worry, it was deliberately so. It is a true reflection of how difficult it can be to judge how bad something is in the class. First of all, are any of these behaviours 'bad' all the time? When you teach two year olds you soon realise that not joining in could be because of all sorts of reasons and is rarely from a simple desire to make things difficult for people. Also, is the student who is defending him or herself in a fight behaving badly? Are the students not following instructions because they simply don't understand? Most of all, hurting someone deliberately is very different from doing so accidentally [Madaliyeva Z., Dzhakupov S., Sadvakasova Z., 2012, 328-330 pp].

Dealing with bad behavior

One solution to this inability to know for sure what is really bad is to make sure students (and their parents) know what you consider good and bad behaviour to be before the class even starts. Another is for the basic 'punishments' in your class to actually be things that you would do even if it wasn't your fault or you didn't mean to do it, e.g. say sorry, give a sweet from the teacher to the person who was hurt, say something nice, join the victim's team, etc. Of course, these might not make much difference to the child who is deliberately and maliciously misbehaving [Khmelyuk R.I., Kurlyand Z.N., Shevchenko N.A., 1987, 31-36 pp].

Below is a list of some other 'punishments' that might be a bit more effective. Read through the list and mark each one for severity and effectiveness in your classes (1 = not strict or effective, 5 = very strict and effective).

List of possible 'punishments'	Severity (1 to 5)	Effectiveness (1 to 5)
Give them a disapproving look		
Count down from five, then punish if they don't stop by that time		
Take time off their time limit for the next round of the game		
Take points off the team		
Call out the name of the student misbehaving (most)		
Divide students from their friends		
Sit them elsewhere, e.g. boys next to girls or at the front		
Disqualify their team from the game		
Write down the student's name (on the board or in a special book)		
Leave them out of the next activity		
Make them complete their homework while the others play a game		
Give them written work while others are playing games		
Give them something special to hold for speaking L1, etc. This is passed to next person when they are caught		
Make them tidy up the classroom		
Make them stand up when everyone else is sitting down		
Make the student(s) stand in corner		
Make them put faces on arms on desks and be quiet for one minute		

Stop the game halfway through and start bookwork
Talk to them individually after the class
Put black marks on a special wall chart
Put a black mark on the student's book
Make them stand up with hands on their head
Send them out of class for five minutes
Send them out for the rest of the class
Tell their homeroom teacher
Tell their parents
Put it on their report card / permanent record

The punishments are listed in ascending order of strictness for a class of seven year olds I taught twice a week in a private primary school in Bangkok, but judging effectiveness is perhaps easier. The biggest factor in making a punishment effective is how much it involves peer pressure – if you take points off their team, the team will soon make sure that it doesn't happen again! Also, be wary of humiliating students; this will just lead to resentment towards you [Fred Jones, 2013, 188 p].

Using team and other peer pressure doesn't have to be just negative, as giving points can be at least as effective as taking them away. Here are some other 'rewards' you can use for behaviour management, to make a 'carrot and stick' approach when combined with the punishments above.

List of 'rewards'

- Give the teams not misbehaving extra points
- Keep students in the same teams for several lessons and give a prize to the month's winning team
- Let students who finished the bookwork quickly join the next game as they finish
- Put stickers on their written work for good work
- Put stickers on a wall chart for good behaviour / good work
- Praise good work
- Smile
- Point out the best student or team
- Give a round of applause
- Use positive gestures – raised arms for victory, thumbs up, etc
- Have class monitors and team captains
- Have badges for the students with best pronunciation, spelling, etc, each lesson
- Have a favourite game to play as a reward for when the class is good
- Give sweets or small toys
- Write personal positive comments next to their written work

Again, it is difficult to decide which are the biggest and most effective rewards for each class, but it is important to have at least a vague mental ranking before you go into class. This is because of the most important of the top twelve behaviour management tips below – be consistent. More than anything else, if students start to think that you are showing favouritism or picking on one student or

group of students, all your efforts at behaviour management are likely to come to nothing. Below are all the top twelve tips, in no particular order [Meesters A., Vancleef L., Peters M., 2019, 493 p].

Top twelve behavior management tips.

1. Being consistent

As above, if students think you are showing favouritism or picking on one student or group of students, they are much less likely to behave themselves.

2. Making sure students (and their parents) know what you consider good and bad behavior to be. There are many ways of achieving this, e.g. making a poster of class rules or a class contract, sending letters out to the parents, etc.

3. Starting from a blank slate

It needs to be possible for a student who has got into a pattern of bad behaviour to be able to start again from zero, e.g. only counting bad behaviour in the present class and trying to forget all preconceptions from previous classes, wiping points boards clean once a month, etc.

4. Doing what you expect the students to do

If you don't expect the students to shout, don't shout to get their attention. If they aren't allowed to use L1, don't resort to it yourself, however difficult something is to explain. If you expect them to say 'please', do the same yourself.

5. Teaching good behaviour as a classroom topic

Lots of the language and topics of bad and good behaviour can be fun and useful in class, from story books about kids who wouldn't go to bed, to games where all the class mime bad behaviour with their fingers or finger puppets and the nominated 'teacher' has to tell them, 'Don't...' to stop them all within a time limit.

6. Having a clear set of phrases and gestures for things you want them to do

For example, putting your finger on your lips for 'be quiet' and your hand behind your ear for 'please speak'. If these are gestures that are used outside the students' country, all the better. Again, bring this into class as a classroom activity/game/topic and be consistent with the gestures you use. Planning the gestures you will use before each class can also be useful.

7. Playing games where good behaviour results naturally in winning the game. If you have a class

that never listens, play a game where you whisper some of the words they need to react to. If they are too active, play a standing still game like 'dead lions' or 'musical statues'. In both cases, they will also need a chance afterwards to use their natural noise and energy levels [Michael Linsin, 2018].

8. Being aware of their energy and concentration levels

However well you use the classroom management skills above, if your class can only usually concentrate for five minutes on one thing, there is little you can do to stretch that past ten minutes. If it's not working, switch activities and maybe go back to it later. As you get to know a class well, you will be able to sense when they need an active physical activity to tire them out and when they need a quiet sitting down one to cool them down. Timing the bookwork so they are not restless but not too tired is also important.

9. Making sure the lesson is fun

Easier said than done, I know. Have a look at the Games section for some ideas.

10. Bonding

If the students like, care about and are interested in you and the other students, and feel that you and the other students feel the same way, this is sure to stop them doing something that would disappoint the class. You can form a close connection to your students by learning and using their names and other personal information in class, e.g. their hobbies, birthdays and families. Friendly nicknames can also sometimes help. The students can bond with each other during activities where they work in teams and groups, both cooperatively and against other teams. Having activities where they give and ask for real personal information such as likes and dislikes is also useful, as is giving each student a chance to show off their particular skill in English class – be it music, drawing, football skills or using a yo-yo [Lazursky A.F., 1995, 271 p].

11. Planning classroom management

All the things above could be brought into the lesson spontaneously, but are much easier to include if they are in your lesson plan. Having a lesson plan with flexible timings and ordering of activities helps. If classroom management is something you particularly want to work on, try having specific spaces on your lesson plan with this in mind. Examples include 'classroom language' that you want to include and/or teach that day, a 'seating plan' to put particular people in particular places, 'energy burner' games, 'cooling down' activities and 'reward games'.

12. Thinking about why they are misbehaving and change that

The one and only negative thing about having full command of the range of techniques above is that you might be managing the class so well that you are missing a much easier way of getting to the root of the matter. Often simply moving their

chairs, turning on more lights and turning down the heating can make a huge difference. Below are some more reasons that should be possible to solve.

Reasons for bad behavior.

Physical and environmental

- The classroom is too hot or dark (brighter and colder than a normal home helps concentration and learning)

- Nothing in the classroom marks out where they should be, so they move around a lot

- They can't move and feel restricted

- Students are too close to each other and feel claustrophobic and uncomfortable

- They can't see the board, flashcards, etc.

Expectations

- The students don't get what they expect in class

- The students expect the class to be boring or a waste of time, and act accordingly without giving it a chance

- They expect adults to be overly strict or not strict at all

Problems from outside the class

- Diet, e.g. additives in drinks and sweets

- The lesson before and after, e.g. sports that got them over excited or tired or a test

- Personal problems from home or school (e.g. they've had a bad day at school or had an argument with a parent) can put them in a bad mood

Personalities

- Showing off to impress other students

- It isn't cool to be good at school

- Personality clashes between teacher and student(s) or between students

- They have personal or cultural reasons for reacting badly to one type of teacher, e.g. a female teacher

Understanding

- What they should be doing isn't clear

- They can't understand the rules of the game

- They don't understand why they are playing the game or learning that particular language

Level

- The task/language is too difficult/easy

- They feel like they have been put in the wrong level class and are resentful or nervous

Energy levels

- They are over-excited

- They have too much energy and need to burn it off

- They are physically and/ or mentally tired – especially if the lesson happens after a hard school day or just before or after lunch

Motivation

- They have personal or cultural reasons for not liking the English language

- They are demotivated by losing games all the time

- They are demotivated by past failure in lan-

guage classes

Final thoughts about these classroom behavior management strategies mean behavior management is difficult for new teachers because you cannot learn good classroom management from a textbook or from lectures from a professor. Learning good classroom management comes from experience. Good behavior management also comes

from having a good mentor teacher during student teaching. The way your child's teacher manages her classroom can have a significant impact on how well students behave and how much they're able to learn. Teachers who don't establish good classroom management, including rules, routines and preparation, often create learning environments that are chaotic and ineffective.

REFERENCES:

1. Bonanno GA, Papa A, Lalande K, Westphal M, Coifman K. The importance of being flexible: the ability to both enhance and suppress emotional expression predicts long-term adjustment. *Psychol Sci.* 2004; 15:482-487.
2. Conscious Discipline by Becky A. Bailey, *Psychol Sci.* 2004; 15:482-487.
3. Every Student, Every Day by Krystin Klei Borero, Publisher: Mann, Ivanov and Ferber 2017.- 375
4. Lazursky A.F. Essays on the science of characters. M.: Nauka, 1995. – 271 p.
5. Madaliyeva Z., Dzhakupov S., Sadvakasova Z. The study of the emotional features of personality behavior, *Procedia-Social and Behavioral Sciences.*-2012.- Volume 69.- Pages 328-331
6. Meesters A., Vancleef L., Peters M. Emotional flexibility and recovery from pain// *Motivation and Emotion* (2019) 43. P. 493-504. <https://doi.org/10.1007/s11031-018-9748-5>.
7. Psychology of a developing personality / [A. V. Petrovsky, V.V. Abramenkova, T. M. Gorbatenko and others]; Ed. A.V. Petrovsky; Research institutes total. and ped. Psychology of the Academy of Pedagogical Sciences of the USSR. – M.: Pedagogy, 1987. – 238 p.
8. Steven M. Southwick, Dennis S. Charney. Cognitive and emotional flexibility. Cambridge University Press, 2012. pp 165-183.
9. Tools for Teaching by Fred Jones, PhD thesis, Concordia University. 2013 – 188 p.
10. The First Days of School by Harry K. and Rosemary Wong, London, 2006.-pp 213.
11. The Classroom Management Secret: And 45 Other Keys to a Well-Behaved Class by Michael Linsin *Journal of abnormal child psychology*, 2018. P.
12. Khmelyuk R.I., Kurlyand Z.N., Shevchenko N.A. Emotional regulation as a component of the psychological stability of the teacher's activity // *Emotional regulation of educational activity.* – Moscow, 1987. – P.31-59.

Бейсенбеков Жалғасбек Жаппарбекович

Педагогика ғылымының кандидаты, доцент

«Бейнелеу өнері» кафедрасы

«Спорт және өнер» факультеті

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

МЕКТЕПТЕ ТЕРІНІ КӨРКЕМДІК ӨНДЕУ ҮЙІРМЕСІН ҰЙЫМДАСТЫРУ ӘДІСТЕРІ

Түйін. Қазіргі уақытта, біздің елімізде білім беру және тәрбие жүйесін түбегейлі қайта құру жағдайында, оқушыларды оқытуды демократияландыру және ізгілендіру жағдайында бірінші жоспарға педагогикалық ғылымдағы басым проблемалардың түрі кіреді. Олардың ішіндегі ең маңыздысы – ауыл оқушыларының эстетикалық тәрбиесін жетілдіру және қосымша білім беру жүйесін жан-жақты дамыту. Мақалада оқушылардың эстетикалық қабілетін қалыптастыру мақсатында, тері бұйымдарын өңдеуге арналған үйірме ұйымдастыру мәселелері қарастырылады.

Түйінді сөздер: эстетика, тері, сафьян, шагренъ, тері өңдеу техникасы.

Резюме. В настоящее время, в условиях коренной перестройки системы образования и воспитания в нашей стране, в условиях демократизации и гуманизации обучения школьников на первый план выдвигается ряд приоритетных проблем в педагогической науке. Важнейшие из них – совершенствование эстетического воспитания сельских школьников и всемерное развитие системы дополнительного образования. В статье рассматриваются вопросы организации кружков по обработке кожных изделий с целью формирования эстетических способностей учеников.

Ключевые слова: эстетика, кожа, сафьян, шагренъ, техника обработки кожи.

Summary. Currently, in the context of a radical restructuring of the system of education and upbringing in our country, in the context of democratization and humanization of school education, a kind of priority problems in the pedagogical sphere is coming to the fore. The most important of them are the improvement of aesthetic education of rural schoolchildren and the full development of the system of additional education. The article deals with the organization of circles for the processing of skin products in order to form the aesthetic abilities of students.

Key words: aesthetics, leather, Morocco, shagreen, leather processing technique.

КІРІСПЕ

Бүгінгі техникалық ғасыр тоғысында, адамзат баласы түрлі синтетикалық материалдарды ашты, оларды өндіру мен өңдеу ерекшеліктерін меңгерді. Десе де, табиғи форма мен табиғи материалдардан жасалған өнімдер әлі де бағалы болып қалуда. Және де былғарыға деген сұраныс та жоғары. Қазіргі жаһандану заманындағы техникалық дамудың түрлі қырларын меңгере отырып, түрлі жасанды материалды өндіруге мүмкіндіктер болса да, табиғи материалға деген сұраныс өте жоғары болып қалуда.

Теріден нағыз өнер туындысын жасау үшін оның жасалу техникасын толық меңгеру қажет. Нағыз табиғи былғарының ерекше қасиеттері өте көп, соның арқасында одан алуан түрлі заттар жасауға болады. Ал, терінің нақты қандай қасиеттері бұл материалға кең мүмкіндіктер беретінін мақала барысында қарастырамыз.

Қазіргі таңда жануарлардың терісінен түрлі былғары бұйымдар жасау мүмкіндігінің бар болуы таңғажайып құбылыс деп тебағалауға болады. Себебі, жануардың терісі күрделі биологиялық жүйе. Ол тірі ағзаны сыртқы ортаның әсерінен қорғау үшін қызмет етеді, дененің температурасын және зат алмасуын реттеуші орган

болып табылады. Теріні өңдеу – күрделі еңбекті қажет ететін процесс, сондықтан оған тән икемділік, нәзіктік, таңғажайып сұлулық сияқты ерекшеліктерді сезіну қажет [Қышқашбаев Т.Ә. 2000., 302 б.].

Теріден кез – келген қайталанбас бірегей бұйымдар жасауға болады, тек оған тілек, шыдамдылық пен махаббат керек. Біздің жер шарымызды мекендейтін барлық халықтар былғары өндірісімен айналысты. Өйткені, тері жиі кездесетін жалғыз қолжетімді материал болды.

Теріден киім мен аяқ киім, тұрмыстық заттар мен әшекейлер тігілді, музыкалық аспаптар мен тіпті тұрғын үйлер жасалған. Біздің планетамыздың әртүрлі бұрыштарында түрлі дәуірлерге жататын былғары бұйымдар табылды. Әрбір мәдениет кез – келген өнер туындысына, кез – келген қолөнерге, соның ішінде былғары бұйымдарына өшпес із қалдырады. Әр түрлі тері түрлерімен (юфть, опоек және т.б.) қарапайым техникалық жұмыс тәсілдерін игеріп және күрделі емес құралдарды пайдалана отырып, әрбір тілек білдіруші талғампаз және сәнді заттар, кәдесыйлар жасай алады [Муратбаева Г.А., 2010., 336 б.].

Теріден жасалатын бұйымдардың ассортиментін әр шебер өз эскиздерін жасай отырып,

шығармашылық қиял еркіндігін бере отырып түрлендіре алады. Әр оқушы кез- келген мереке- ге керемет сыйлықтар жасауға болатын қызықты модельдерді таба алады. Балалар былғарыдан жасалған бұйымдарға сабақ барысында өте жо- ғары деңгейде қызығушылық танытатынын бай- қауға болады. Мұндай жұмыс шығармашылық қиялдың, моториканың, көркемдік талғамның дамуына ықпал етеді. Зерттеудің мақсаты-бала- ның шығармашылық қабілеттерін дамыту үшін теріні көркем өңдеу және былғарыдан сурет жа- сау техникасын қолдану мүмкіндіктерін қарас- тыру.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Өскелең ұрпаққа эстетикалық тәрбие мен көркемдік білім беруді жетілдіру оқушылардың идеялық-саяси, еңбек тәрбиесі мен кәсіби бағ- дар беру міндеттерімен байланысты.

Қазіргі таңда халық өнеріне терең үңілу зама- науи педагогтің балалармен жұмысында берік орын алды. Соңғы жылдары сәндік-қолданбалы шығармашылық сабақтар өте танымал болды. Балалардың қолымен жасалған бұйымдар эсте- тикалық құндылыққа ие болғандықтан, мектеп интерьерлерінің әшекейі бола алады.

Сәндік-қолданбалы өнер сабақтары көптеген балалар үшін халық шығармашылығын танудың жаңа жолдарын ашады, олардың ішкі әлемін ба- йытады, бос уақытын тиімді өткізуге мүмкіндік береді. Оқушыларға эстетикалық тәрбие беру мақсатында теріден бұйым дайындау үйірмесін ұйымдастырудың маңызы зор деп есептеймін [Жукова О.Г., 1997].

Үйірмеде сәндік-қолданбалы өнерді меңгере отырып, оқушылар техникалық тәсілдер білім- дерін балалардың қиялына тән көркем қиялмен байланыстырады, тек пайдалы ғана емес, соны- мен қатар әдемі бұйымдар жасайды. Балалар- дың тақырыпты таңдаумен, орындау техника- сымен, материал жинаумен және сурет салумен тығыз байланысты бұйым жасау жұмысын шы- ғармашылық деп атауға болады.

"Теріні көркем өңдеу" үйірмесіндегі сабақтың мақсаты-балалардың теріні өңдеу өнеріне қы- зығушылығын тәрбиелеу, шығармашылық қабі- леттерін, эстетикалық және көркемдік талғамын дамыту, арнайы құралдармен жұмыс істеу дағ- дыларын қалыптастыру, ұжымшылдық сезімде- рін тәрбиелеу, қоғамдық пайдалы қызметке бау- лу [Комарова Т.С., 1995].

Үйірме жұмысына 4-8 сынып оқушыларын тартуға болады. Үйірмеде 10-15 адам айналыса алады, себебі балалар саны көп болған жағдай- да оқытушы әр қатысушымен жеке жұмыс істей алмайды, әсіресе бірінші кезеңдерде мұқият жеке көзқарас қажет.

Одан әрі оқытушы әр сабақта, барлық техно- логиялық кезеңдерде үйірменің барлық мүше- леріне кеңес беру керек, өйткені бұл сәндік-қол-

данбалы өнер түрі теріні қолмен ғана емес түрлі құралдарды пайдалану технологиясын білуді та- лап етеді.

Үйірменің қалыпты жұмыс істеуі үшін қа- жетті бірінші және негізгі шарт сабақ өткізуге арналған шеберхананы дайындау, қажетті құ- рал-жабдықтармен жабдықтау болып табы- лады. Сабақты жиһазбен жабдықталған, жа- рық, кең бөлмеде өткізу керек. Бұл үйірменің ерекшелігі оқушылардың өзара тәжірибе ал- масуында болып табылады, өйткені үйірменің жұмысын бағалау үшін, өз қателіктерін көру үшін, серіктестермен кеңесу керек. Онсыз шы- ғармашылық жұмыс мүмкін емес. Оқытушыға қалыпты, шығармашылық жағдайдың толық жасалуына баса назар аудару керек [Пушкина В.З., 2003].

Үйірмедегі сабақты аптасына екі рет сабақтан тыс мекемелерде 2 сағаттан, ал мектепте апта- сына екі рет, бірақ аптасына 1 сағаттан болғаны жөн. Екі еселенген сабақ сағаттары жұмыс орын- дарын дайындау және оларды жинау уақытын қысқартуға мүмкіндік береді. Үзіліс жарты сағат- тан кейін немесе жұмыс басталғаннан кейін бір сағаттан кейін жасалады. Үйірмедегі сабақтарды белгілі бір күндері өткізуге кеңес береміз.

Үйірмеге қатысудың нәтижесі көп жағдайда нақты ұйымдастырылуына, сабақтарды шебер жоспарлауға және үйірме мүшелеріне қойыла- тын талаптарға байланысты. Оқытушы үйірме- де белгіленген ережелердің сақталуын, жұмыс орындарының ұсталуын қадағалауы, аспаптар- мен ұқыпты қарым-қатынас жасауға үйретуі тиіс. Көрнекі құралдар, жұмыс материалдары, құрал- дар мен аяқталмаған бұйымдар шкафтарда сақ- талуы тиіс.

Кіріспе сабақта балалар топ басшыны таң- дайды, ол сабаққа қатысуға жауап береді, қа- тысушыларды белгілейді, кезекшілерді тағайын- дайды және белгіленген ережелердің орында- луын қадағалайды, сонымен қатар оқытушыға көмек көрсетеді.

Үйірмелердегі оқу-тәрбие жұмысы үйірме- лерге арналған бағдарламаға сәйкес әзірленген тақырыптық жоспар бойынша құрылады. Тақы- рыптық жоспарды оқытушы сабақ жоспарлауы- мен жарты жылға жасайды.

Және бұл үйірмедегі ең маңызды материал тері болып табылады. Тері немесе күдері кез- келген табиғи материал сияқты құрылымы мен құрамы жағынан біркелкі емес. Бұл көрсеткіш- тер терінің қандай топографиялық бөлігін таң- дайтынына байланысты тіпті бір жануарда да әр түрлі болуы мүмкін. Терімен жұмыс істеуге кіріс- пес бұрын, материалдың сапасы неге байланыс- ты екенін түсінуге тырысамыз. Әртүрлі физио- логиялық функцияларды жануарлар терісімен қалыпты орындау эпидермиспен, терімен және тері асты клетчаткасымен байланысты [Скребцо- ва Т.О., 2006].

Теріге әсер ететін факторлар келесілерді қамтиды.

Жынысы	Аталық жануарлардың терісі әрқашан қалың, әсіресе ірі жануарларда салыстырмалы түрде қалыңырақ болады. Әйел жынысындағы тері талшықтары әдетте жұқа, жақсы құрылымы бар, тығыз және серпімді.
Жасы	Жас жануарлардың терісі жұмсақ, тегіс және серпімді. Әдетте бұл қасиеттер маңызды болып табылады.
Өмір сүру жағдайы	Суық немесе ыстық климатта өмір сүрген жануарлардың терісінің сапасы төмен.
Сою шарттары	Қыста және жазда сойылатын жануарлардың терісі арасындағы айырмашылық бар. Күн сәулесі, таза ауа, ақуыздарға бай, жақсы қорытылған тағам теріге жағымды әсер етеді. Сойылған және қансыздандырылған жануарлардың терілері өлген жануарлардың терісінен жақсы.
Терінің топографиялық учаскелері.	САПАНЫҢ айтарлықтай айырмашылығын ірі жануарлардың терісінен көруге болады. Коллагенді талшықтар теріні бойлай және көлденең орналасқанына қарамастан, олардың өрімі біркелкі емес және әртүрлі жерлерде белгілі бір ерекшеліктер болады.

Бұйымды жасаудың алғашқы қадамы-теріні таңдау. Үйірме барысында жасалатын бұйымдар үшін түрлі тері түрлерін таңдауға болады. Кейбір дүкендерде былғары қалдықтары сатылады және қажетті бөліктерді өте арзан сатып алуға болады [Филиппова С.Н., 2003].

Үйірме барысында әр түрлі заттарды жасау үшін табиғи тері қолдану ұсынылады. Табиғи тері

ретінде жануарлардың терілері, жорғалаушылардың, кейде балықтардың да терілерін таңдауға болады. Әр түрлі жануарлардың терілері әртүрлі механикалық, физикалық, биологиялық, химиялық әсерлердің әсерінен әртүрлі болып табылады. Олар алынған жануарлардың түрлері мен жасына және өңдеу және бояу тәсілдеріне қарай әртүрлі. Мысалы:

Сафьян	Өсімдік терісінен жасалған тері, әлсіз және ашық бояулармен жасалады.
Велюр	Бетінің ақаулары бар былғарыдан жасалады; бұл баттармадан барқытпен арнайы тегістеу арқылы бөлінген хром илеу терісі.
Күдері	Бұлан терісі, солтүстік бұғы, жабайы ешкі және т. б. Майлы илеу негізінде жасалынады; бет жағы бахтармя; түгі қалың, бірақ жұмсақ емес және жылтырсыз; тері жұмсақ, суды нашар сіңіреді.
Шагрень	Әдемі ұсақ бедерлі суреті бар қой немесе ешкінің терісі.
Лайка	Қойдың, ешкінің, иттердің терісінен жасалған былғары; тұз, ұн және сарғыш қолдана отырып алюминий квасцалармен илеу арқылы алынады; тері жұмсақ, жұқа, қолғап жасау үшін қолданылады.
Кесу	Қалың теріні екіге бөліп алу кезінде алынады; оған жасанды сурет салу кезінде терінің қымбат сорттарын жиі имитациялайды; бет кесіндісінде (жоғарғы қабаты) бір жағы былғары, екіншісі – бахтармя; кесіндіде тері беті жоқ, сондықтан беріктенбейді.

Үйірме барысында оқушылардың танымдық қызметін ұйымдастыру және жүзеге асыру әдістері қарастырылады:

- оқу ақпаратын беру және қабылдау көзі бойынша: сөздік, көрнекі, жазбаша-нұсқаулық. (Нұсқаулық карталар, Технологиялық карта, карта-бақылау);
- оқушылардың өзіндік ойлау дәрежесі бойынша: ішінара-іздеу;
- оқу жұмысын басқару дәрежесі бойынша-өзіндік жұмыс.

Оқу-жаттығуды ынталандыру және уәждеу әдістерінің арасында көтермелеу әдістерін қолдану көзделеді.

Оқытудағы бақылау әдістері ретінде келесідей әдістер қолданылады:

- дифференциалды-топтық сауалнама,
- практикалық өзін-өзі бақылау,
- оқушылар тарапынан өзара бақылау және мұғалім тарапынан жеке бақылау.

Үйірме соңында келесідей нәтижелер көзделді:

Оқыту нәтижесінде оқушы білуі/ түсінуі тиіс:

- сәндік-қолданбалы өнердің адам өміріндегі рөлі мен тарихы;

• шебердің тері мен матаны декоративті өңдеу бойынша жұмыс процесі, осы жұмыстың әр кезеңінің мәні, эскиздің рөлі туралы;

- материалды көркем өңдеудің рөлі;
- аспаптармен жұмыс істеу тәсілдері (пинцет, қайшы, кескіш).
- тері мен матаны көркем өңдеу тәсілдері; декор элементтері; ескі тері мен матаны жұмысқа дайындау тәсілдері;
- қауіпсіздік ережелері;
- теріден әшекейлер жасау бойынша жұмыс кезінде белгілі құралдарды қолдану, негізгі, қо-

сымша және әрлеу материалдарын таңдау;

- бақылау дағдыларын, күнделікті қоршаған өмірді бейнелі көру қабілетін дамыту;
- декор элементтерін орындау;
- теріні өңдеу тәсілдерін практикалық, шығармашылық қызметте қолдану.
- берілген эскиз бойынша былғарыдан композиция жасау.

Материалдық-техникалық қамтамасыз ету

Үйірме сабақтарында келесі құралдар қолданылады:	• тері (табиғи, жасанды, күдері және т. б.); • қайшы; • желім; • кескіш; • түрлі-түсті жіптер; • инелер; • сәндік элементтер (моншақтар, бисер, баулар және т. б.); • шам.
--	---

ҚОРЫТЫНДЫ

Тері- адамзат қолданатын көне материалдардың бірі. Бірақ қазіргі уақытта ол өзінің өзектілігін жоғалтпады – одан интерьер заттары мен жиһаз, сыртқы киім мен көйлектер, бас киімдер мен аяқ киімдер, сөмкелер мен қолғаптар, әшекейлер мен т. б. жасалады.

Тері-жақсы өңдеуге болатын керемет материал. Қазіргі уақытта былғарыдан жасалған көркем бұйымдар үлкен сұранысқа ие. Оларға барлық панно, композициялар, белдіктер, әмиян, сөмкелер, косметикалық заттар және т.б жатқызамыз.

Оқушылардың эстетикалық талғамын қалыптастыру мақсатында теріден жасалған бұйымдардың маңызы өте жоғары деп есептейміз.

Шығармашылық көңіл-күйді қолдау, балалардың қызығушылығын сақтау үшін үйірме жетекшісіне педагогикалық ықпал етудің түрлі әдістері көмектеседі, оларды қолдану балалардың жас ерекшеліктеріне байланысты. Сондықтан бірінші сабақтан бастап оқытушы үйірме мүшелерін кіші (I—IV сыныптар) және жоғары (V—XI сыныптар) топтарға шартты түрде бөледі. Оқушылар орындайтын тапсырмалар күрделілік дәрежесі бойынша ерекшеленеді және оқытушы балалардың жасына байланысты бөледі. Кіші үйірмелермен жұмыс істеу ойын элементтерін қамтуы тиіс. Оқушылардың шығармашылық тұлғасын дамытудағы, өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын игерудегі маңызды тәрбиелік сәт оқытушының үлгісі болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қышқашбаев Т.Ә. Өнер мамандарының кәсіби даярлығын білім мазмұнын диверсификациялау арқылы даярлау: дисс...пед.ғылым.докторы. – Алматы, 2000. – 302 б.
2. Муратбаева Г.А. Болашақ өнертану мамандарын кәсіби даярлау жүйесі: дисс...пед.ғылым.докторы. – Астана, 2010. – 336 б.
3. Кожа в умелых руках. Сборник (Ред.-сост: О.Г.Жукова.-М.,1997.
4. Комарова Т.С. Дети в мире творчества. М., 1995.
5. Пушкина В.З. Кожа: Практическое руководство. – И.: Изд-во "Эксмо", 2003 . (серия "Академия мастера")
6. Скребцова Т.О., Данильченко Л.А., Ивлева А.Г. Объемные картины из кожи – Ростов н/Д: "Феникс", 2006 . (Город мастеров)
7. Филиппова С.Н. Изделия из кожи. М.: ООО "Изд-во АСТ", Донецк "Сталкер", 2003.

Belyalova Aigerim
PhD, doctor of Education
al-Farabi KazNU
Kazakhstan, Almaty

Koshegulova Meruert
PhD, doctor of Education
Dongguk University
Republic of Korea, Seoul

EDUCATIONAL COOPERATION BETWEEN KAZAKHSTAN AND SOUTH KOREA IN THE “POST-2015” DEVELOPMENT FRAMEWORK

Түйін. Білім беру саласындағы ынтымақтастық, жоғары оқу орындарының халықаралық алмасуы және интеграциясы 2015 жылдан кейінгі тұрақты даму мақсаттарына негізделген білім беру мен академиялық дайындықтың әлемдік тәжірибесінде жаңа жаһандық бағытқа айналды. Қазақстанның тұңғыш президенті Нұрсұлтан Назарбаев жаңа стратегияда алға қойылған мақсаттарға жетудің міндетті шарты ретінде білімнің маңыздылығын және сапалы жоғары білімнің қажеттілігін атап өтті. Осыған байланысты, Қазақстан үкіметі дамыған елдердің білім беру қауымдастықтарымен және басқа да жоғары оқу орындарымен жаңа қарым-қатынастарды орнату үшін халықаралық серіктестікті белсенді түрде дамытуда. Бұл зерттеудің мақсаты Қазақстан мен Оңтүстік Кореяның жоғары білім саласындағы ынтымақтастығының қазіргі жағдайына шолу жасап, нәтижелері мен өзекті мәселелерін талдау.

Түйінді сөздер: 2015 жылдан кейінгі тұрақты даму мақсаттары, жоғары білім, білім беру саласындағы халықаралық ынтымақтастық, Қазақстан, Оңтүстік Корея.

Резюме. Сотрудничество в сфере образования, международный обмен и интеграция образования высших учебных заведений стали новой формой в мировом опыте обучения и академической подготовки на основе Целей в области устойчивого развития на период после 2015 года. Первый президент Казахстана Нурсултан Назарбаев отметил важность образования и необходимость высокообразованных людей в качестве предпосылки для достижения целей, установленных новой стратегией. В связи с этим правительство Казахстана активно развивает международное партнерство для создания и развития отношений с образовательными ассоциациями, университетами и другими организациями высшего образования. Целью данного исследования является, во-первых, обзор текущего состояния международного сотрудничества Казахстана и Южной Кореи в области высшего образования. Во-вторых, оценить результаты и проблемы образовательного сотрудничества за последние годы.

Ключевые слова: цели устойчивого развития на период после 2015 года, высшее образование, международное сотрудничество в сфере образования, Казахстан, Южная Корея.

Summary. The educational cooperation, international exchange, and integration among higher education institutions have become a new form in the global experience of learning and academic training based on the “Post-2015” Sustainable Development Goals (SDGs). The first president of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev pointed out the importance of education and necessity of highly educated people as a prerequisite reaching the goals established by the new strategy. In this regard, the government of Kazakhstan actively pursues International Partnerships to build networks with educational associations, universities, and other higher education organizations. The purpose of this research is first, to review the current status of Educational Cooperation between Kazakhstan and South Korea in Higher Education. Second is to evaluate the outcomes and problems of the Educational Cooperation in recent years.

Keywords: “Post-2015” Sustainable Development Goals, Higher Education, International Cooperation in Education, Kazakhstan, South Korea.

INTRODUCTION

In 2000 at the World Education Forum in Dakar, all participants from 164 countries agreed to achieve the Education for All (EFA) goals by 2015, which meant to provide quality basic education for all children, youth and adults. In the meanwhile, International society around the UN had deter-

mined Millennium Development Goals (MDGs) as a global agenda of Development Cooperation and supported them to achieve six goals by 2015 [UNESCO, 2016, p.6]. As EFA and MDGs' target date both fall in 2015, various fields including education, had evaluated the result of Development Cooperation that had been performed during the last 15

years. Based on those researches new educational Goals of Development Cooperation which should be completed by 2030 had been also discussed specifically.

At the UN Development Summit in September 2015, the targets of the 4th Sustainable Development Goals (SDGs) were discussed and the educational development agenda that should be performed by 2030 came up. 'The Education 2030 Framework for Action' which was adopted at the UNESCO Special High-Level meeting in November 2015 provides a guideline regarding how to proceed with the Goals of Educational Development Cooperation until 2030 [UN, 2016, p.6]. Also, 'Inter-Agency and Expert group on sustainable development goal indicators' had continued a discussion on the detailed indicators for SDGs and eventually settled on the final results in March 2016. The international society agendas of International development cooperation in education have been developed based on the current educational status of developing countries. The Quality Education Goals of the SDGs goes beyond achieving basic education, which was the main objective in MDGs and expands the spectrum of education from early childhood education to lifelong learning.

Kazakhstan is one of the most dynamic developing countries in Central Asia and can be a good example in SDGs achievement and high targets setting with due account taken of its national priorities and peculiarities. For Kazakhstan, which has its own interests in the Asia-Pacific region and Asia as a whole, it is important to develop strong relations with South Korea, which is one of the leaders in the region. Diplomatic relations between the two countries were established on January 28th in 1992, shortly after the Independence of Kazakhstan. In 2005 the Association for Kazakhstan Studies in Korea (AKSK) was founded in response to South Korean President Roh's visit to Kazakhstan.¹ The association aims to improve bilateral relations between the two countries as well as improve the academic study of the different ethnicities in Kazakhstan. It means that Kazakhstan also is South Korea's most important trade partner and South Korea is the source of a great deal of investment, as well as a development model for Kazakhstan. The two countries collaborate on projects in a range of fields including culture, energy, education, medicine, science, and technology. Based on the relations between two countries, the purpose of this research is first, to review the current status of Educational Cooperation between Kazakhstan and South Korea in Higher Education. Second, is to evaluate the outcomes and problems of the Educational Cooperation in recent years, suggest strategies and perspectives for improvement of

Educational Cooperation based on the "Post-2015" Sustainable Development Goals. For those, this research reviews the theoretical background of educational cooperation, analyze the current status of Kazakhstan – South Korea Educational Cooperation development and draws out issues and challenges.

THE CURRENT STATUS OF EDUCATIONAL COOPERATION IN HIGHER EDUCATION BETWEEN KAZAKHSTAN AND SOUTH KOREA

1. BILATERAL EDUCATIONAL AGREEMENTS

During the period of the formation as an independent state, the priorities of the Republic of Kazakhstan in foreign policy have undergone significant changes. Kazakhstan tried to build cooperation with the new industrial countries of Asia among which South Korea occupies one of the leading places [Kudaybergenova R.E., 2014, p.55]. It is important that the basic history of the development of relations between the two countries has started right after Kazakhstan got its independence, retained its component and was enriched during subsequent relationships. Moreover, as Kazakhstan overcomes the economic crisis and the economy enters the flow of steady growth, the interest of South Korea to conduct business in the territory of Kazakhstan and the introduction of modern technologies and know-how is growing [Kim G.N., 2012, p.34].

It should be noted that the relations between Kazakhstan and South Korea are on an upward spiral, enriching themselves with new directions of cooperation from year to year. Since the establishment of diplomatic relations between Kazakhstan and South Korea, it is not only the sphere of trade and economic cooperation has expanded also, the development of cultural and educational ties. In general, Kazakh-Korean cooperation is developing at a rapid pace. This is due to the fact that South Korea is attracted by Kazakhstan market for large-scale sales of ready-made products and access to raw materials and due to the fact that in Kazakhstan there is the third largest in the CIS the Korean diaspora, nearly 100 thousand people, after Russia and Uzbekistan living.

There are so many projects and agreements in the field of Education between countries. As regards, the Education Cooperation between the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (MES RK) and Korean International Cooperation Agency (KOICA), which is one of the structural units of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Korea, has started to develop actively since 1992, and coordinates all government programs for cooperation with developing countries. Even before the official opening of its office in Kazakhstan in 1995, since 1992, KOICA contributed to the development of the republic in the amount of

¹Wikipedia. "Kazakhstan–South Korea relations". Kazakhstan folk dancing team performs in Korea, https://en.wikipedia.org/wiki/Kazakhstan%E2%80%93South_Korea_relations#cite_note-KBS-10

10.2 million US dollars. A large part of the expenditure was intended for the development of Education and Science in Kazakhstan. During this time, more than 400 people like, government officials, researchers and specialists were sent by KOICA to South Korea for various seminars and training. At the same time, 108 Korean volunteers arrived in Kazakhstan and sent to Higher Education Organizations to share their knowledge and know-how. The Agreement signed on September 20th, 2006 between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Embassy of the Republic of Korea on the activities of Korean volunteers in the Republic of Kazakhstan contributed to the strengthening of cooperation with KOICA. The agreement refers to the provision of legal guarantees for Korean volunteers [Kudaybergenova R.E., 2014, p.54].

In April 2005 various state universities and other educational institutions were provided with computers, medical equipment, and up-to-date tech-

nologies. A computer center was established under the aegis of the Academy of Sciences of Kazakhstan and the Kazakh-Korean Friendship Hospital. Also, in agreement with the MES of RK KOICA supported the project of creating a "Center for Confirmation and Assignment of Qualifications" [Kim G.N., 2012, p. 169]. The relations between the universities of Kazakhstan and Korea have been developing very actively over these years. To date, almost all of the largest universities in the country cooperate in varying degrees with the universities of Korea, and it cannot be said that such relationships are aimed only at developing the study of the Korean language. The terms of cooperation are rather standard – the exchange of students, graduate students, teachers, joint research and other activities. The bilateral educational agreements between South Korea and Kazakhstan universities were listed in Table 1.

Table 1. Educational Agreements between Kazakhstan and South Korea

Year	Details of educational cooperation
2015	Korea Busan National University – Nazarbayev Intellectual School and Nazarbayev University of Kazakhstan
May 2016	Korea Chungnam National University – Kazakh National University of Arts signed MOU
April 2017	Korea Chonbuk Agricultural SW Convergence Cluster, signed MOU with the National Agricultural University of Kazakhstan
October 2017	Signed a Mutual Cooperation Agreement with the Korean Council for University Education
November 2017	Korea National Advanced Union-Association of Universities, Research Institutes(NAU_AURI) – Kazakhstan Polytechnic University signed MOU

Source: *Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (www.edu.gov.kz)*

The closest cooperation is with universities in which there are Korean language departments. Among those universities are Al-Farabi Kazakh National University, Abylai Khan University of World Languages and International Relations and Abay Kazakh National University. The agreement between these departments includes language internships in South Korea for both students and teachers where the grants for language training for teachers is provided by the Korean Foundation, holding international conferences on Korean studies, scientific and information exchange, exchange of lecture activities, etc. The need for the development of domestic science and high technology products, as well as in the field of education, has led to the realization of the need for international cooperation and attraction of foreign investments for mastering new information technologies and obtaining competitive products. Therefore, during the South Korea – Kazakhstan summit meeting in 2003, the governments decided to develop joint research and cooperation in the field of Informa-

tion Technology (IT), as well as scientific and technical cooperation. In 2002 the Memorandum of Understanding was signed between the Academies of Science of Kazakhstan and South Korea, which provides for joint symposiums, exchange of scientists, sending experts to Kazakhstan to conduct IT trainings, and inviting Kazakhstan specialists to South Korea for scientific internships.

In the field of science, a wide field for cooperation opens up in Kazakhstan for South Korea. This mainly concerns bio, nano and other new technologies which are important to Kazakhstan. In addition, according to the Program of Industrial and Innovative Development of the Republic of Kazakhstan for 2003-2015 the state will promote the business-oriented to the export of science and high technologies in every possible way. South Korea has been among the ten most developed countries in the world for some time, not least due to the fact that the development of the IT industry remains a priority. That is why the creation of an IT-structure in Kazakhstan is of great importance. In early 2006,

the official opening of the Korean-Kazakh Center for Technological Cooperation (TSCC) was held at the National Engineering Academy of Kazakhstan [KEDI, 2013, p.70].

One of the main tasks of the Center is the promotion of South Korean IT-technologies to Kazakhstan market, as today many manufacturing companies need new modern equipment. South Korea allocated nearly 3 million US dollars for the construction of an IT center in Almaty, where teachers from South Korea will prepare Kazakhstan IT specialists. In the near future, it is believed that the opening of joint ventures will master technologies based on the work of Kazakhstan's fundamental science. As an example of successful cooperation, the government stressed out the Cooperation Agreement signed in October 2017 between Kazakhstan and South Korea with the Korean Council for University Education. It is expected to have a positive influence to strengthen the relationship between the countries within the "Post-2015" Development Framework.

2. STUDENT AND ACADEMIC STAFF MOBILITY

Universities in Kazakhstan exercise two types of academic mobility, international and domestic (within the country) mobility. Academic mobility programs are funded by the state budget, as well as alternative sources – such as university funds, scholarships of partner universities, international grants, student self-support, etc. 'The Bolashak Presidential Scholarship Program' is an important source of funding for outbound mobility. During more than 20 years of the program lifetime, 11,126 people had the opportunity to study in 200 top universities all over the world. The Ministry of Education and Science of Kazakhstan annually allocates funds for outbound credit mobility of students. Within the framework of the program during five years more than 3,000 Kazakhstan students were trained at universities in South Korea, Europe, USA and East Asia in the fields of education, humanities, technical sciences and technology, agriculture and veterinary sciences [European Union, 2017, p.24].

In 2009 the Ministry of Education and Science started funding the 'Visiting Professorship' Program to enable universities to invite the most prominent experts in their fields for lecturing, supervising and co-supervising research papers. Since the start of the program, about 7,000 professors from Europe, USA, South Korea, and Russia have visited Kazakhstan and shared their experiences at the universities. The main national initiatives sponsoring faculty development programs abroad (mobility for training) are the Bolashak Presidential Scholarship, funds of the National Centre for Professional Development 'Orleu', Erasmus Mundus (EM) and Tempus programs [European Union, 2017, p.22]. Within the Development Framework of inter-university cooperation, the universities in South Korea invited Kazakhstan specialists for lecturing at Educational Organizations in South Korea. In 2014

over 600 Kazakhstani university professors went abroad for lecturing. Under the exchange teachers programs, over 300 faculty members of 46 Kazakhstan universities had a chance to improve their teaching and research skills through training seminars and professional development programs in Korean universities.¹ Other possibilities to study abroad for Kazakhstan students and specialists are the grants of the Korean Government Scholarship Program (KGSP), the grants of Korea International Cooperation Agency (KOICA). The national body that collects and analyses all the statistical data on mobility and internationalization is the Academic Mobility Centre under the Ministry of Education and Science of both countries.

Within the exchange program suggested above, over 3,700 students and scientists had the opportunity to receive education and conduct scientific research in South Korea, and dozens of Korean scientists and professors shared their experiences in Kazakhstan universities. The Cooperation between universities of Kazakhstan and South Korea is carried out in the framework of 'Korean Government Scholarship Program' supports the future global leaders and promotes the international cooperation in education by inviting talented international students to Korea for an opportunity to conduct advanced studies in Higher Educational Institutions in Korea. South Korea and Kazakhstan have unveiled a Higher Education Cooperation plan that includes the establishment of a joint institution, networking among universities and enhanced student and academic mobility.

SUMMARY AND DISCUSSION

The most of the Cooperation in Higher Education was initiated by recognizing the lack of quality education in developing countries as a problem. To resolve the situation donor countries are supporting students from developing countries to obtain an academic degree in a donor's country as in the case of Kazakhstan and South Korea. Establishing new facilities and amending the existing system requires considerable cost while the benefit only goes to a few elite. Therefore, it was considered efficient that the educational system of developing country to take charge of primary education along with the certain level of vocational education, and developed country to take over the higher education, supporting the international students to study at their own system.

However, not only this cooperation led professionals from developing countries to stay, the brain drain, but also failed in improving higher educational institutions as well as the system itself. Not only that, sometimes the donor country considers political and economic interests in recruiting students and use it by means of strengthening the power in their area. South Korea and Kazakhstan

¹Academic Mobility Strategy of the Republic of Kazakhstan for 2012-2020 (<http://narickazakhstan.kz/en/implementation-of-the-bp/academic-mobility/2013-01-22-10-03-13>).

try to attract international students so that the higher education in their own country can be developed. This paper examines the development of Educational Cooperation between two countries and analyzes how these two developments have changed over time. At present, Korea and Kazakhstan currently participate in all aspects of educational cooperation. This paper reviewed the current status of Korea-Kazakhstan educational cooperation in Higher Education and found several reforms, which were implemented in the "Post-2015" development framework:

- Improving the quality of higher education through institutional and specialized accreditation according to international standards, internationalization of higher education;
- development of academic credit mobility, double-diploma education, joint educational programs, and research projects;
- the gradual increase of the academic and managerial autonomy of higher education institutions;
- strengthening practice-oriented educational programs, close cooperation of universities with the labor market, development of educational programs based on professional standards;
- further development of the National Qualification System including NQF, Sectorial Qualifications Frameworks and professional standards.

Those reforms were made to improve the Higher Education development within international cooperation. One of the solutions might be the establishment of a certain curriculum and rebuilding the existing curriculum, considering the technical level or industrial demand in developing countries. Therefore, through the improvement of educational curriculum and supporting the educators in obtaining sufficient academic degree and establishing faculty and its operation can be the way of enriching the quality of higher education. However, also this kind of cooperation can be strategic approach reflecting economic interest and forcing a certain type of higher education to settle. Besides, the quality guaranteed system can provide improved background to developing countries.

On the other hand, it will promote the brain drain from developing countries. For the successful international development cooperation between

South Korea and Kazakhstan, not only the professionals of the business project but also expertise in international development cooperation and local experts are needed. Considering that it is impossible to have integrated professionalism at individual or faculty level, approaching at the collegiate level is required. Participation of the sufficiently qualified universities is required and to do so, the university should have professionalism in international development cooperation. In the case of the South Korea Korean, Educational Development Institute (KEDI) acknowledges universities as a cooperative partner, not an institute that provides professionals. In addition, they established a partnership with a specialized agency that promotes international development cooperation so that the university can participate in the external project. In Korea, Ministry of Education, Culture, Sports, Science, and Technology provides a stronghold center for each discipline for universities to participate in international development cooperation.

Since higher education institutions play important role in cooperation, it is necessary to define the role of the institutions so that it can secure professionalism. One of the reasons why South Korea and Kazakhstan universities participate in international development cooperation is that they can contribute to improving the quality of international development cooperation project by committing its original roles such as education, research, and community service. Therefore, defining the role of the donor and recipient country and how will they cooperate is crucial. Generally, it is indicated that international development cooperation requires balance in domain expertise, regional expertise, and international development cooperative expertise. As an executing organization of international development cooperation, the university has professionalism by its faculty or professor. However, it is hard to make harmony in professionalism due to the individualism among professors and colleges. Also, emerging donor like South Korea perceives their own universities as a cooperative partner, however the relevant support to promote participant is insufficient. Therefore, to perform the efficient role in higher education development, reinforced international development cooperation is required in the universities of the donor country.

REFERENCES:

1. UNESCO. Education 2030 Incheon Declaration and Framework for Action: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all. – 2016. – 86p.
2. UN. Report of the Inter-Agency and Expert Group on Sustainable Development Goal Indicators United Nations. – 2016. – 62p.
3. Кудайбергенова Р.Е. Сотрудничество Республики Казахстан и Республики Корея в области образования и науки. – Алматы: Қазақ университеті. – 2014. – 165 с.
4. Ким, Г.Н. Казахстан — Южная Корея: по пути стратегического партнерства: монография. 2-книга. Алматы: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК. – 2012. – 392с.
5. European Union. Overview of the Higher Education System. Kazakhstan. – 2017. – 31p.
6. Korean Educational Development Institute [KEDI]. Research on Establishing Mid-long Term Vision and Plan for Global Educational Cooperation Research and Project. – 2013. – 225p.

Берикханова Гульназ Еженхановна

ф.-м.ғ.д., профессор
Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Семей қ., Қазақстан

Қабласымова Айзере Нұрланбекқызы

III курс студенті
Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Семей қ., Қазақстан

Джунусова Мадина Жумахановна

аға оқытушысы,
жаратылыстану ғылымдарының магистрі
Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
Семей қ., Қазақстан

Берикканов Рай Ержанович

педагогика ғылымдарының магистрі
Семей қаласындағы физика – математика бағытындағы
Назарбаев зияткерлік мектебінің мұғалімі,
Семей қ., Қазақстан

ФУНКЦИЯНЫҢ ТУЫНДЫСЫ АРҚЫЛЫ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДА МАТЕМАТИКАЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Түйін. Білім алушыларда функцияның туындысын пайдаланып математикалық сауаттылықты қалыптастыру мәселесі қарастырылып, мысалдар келтіріледі.

Түйінді сөздер: Математикалық сауаттылық, функцияның туындысы, графигі, өсуі, кемуі, экстремумдары, иілу нүктелері.

Резюме. Рассматривается формирование математической грамотности у обучающихся при изучении производной функций и приведены примеры.

Ключевые слова: Математическая грамотность, производная, график, возрастание, убывание функций, экстремумы, точки перегиба.

Summary. The formation of mathematical literacy among students in studies of the derivative of functions is considered and examples are given

Keywords: Mathematical literacy, derivative, graph, increase, decrease in functions, extrema, inflection points.

Елімізде жүргізіліп жатқан білім саясаты әлемдік білім кеңістігімен ықпалдасуға негізделген. Әлемдік білім кеңістігінде жалпы білім берудің басымдылық мақсаты – өзгермелі өмір жағдайына тез бейімделетін, өз жолын дұрыс таңдай білетін, оң шешім қабылдай алатын тұлға болып отыр.

Осы мақсатта мектеп оқушыларының математикалық сауаттылығын дамыту мұғалімге қойылатын басты талаптардың бірі болып табылады.

Математикалық сауаттылық – математиканың адам өмірінде алатын орнын түсіну, математиканың негізгі ұғымдары мен анықтамаларын білу, математиканың ережелері мен теоремаларын және математикалық аппаратты өмірдегі нақты проблемаларды шешуде ұтымды қолдана білу.

2017 жылдан бастап ҰБТ форматының өзгергендігі баршаға аян. «Математикалық сауатты-

лық» деп аталатын жаңа ұғым енгізіліп, осы атаумен ҰБТ-да «міндетті пән» ретінде көрініс тауып отыр.

Соңғы жылдары физикалық, геометриялық, химиялық мағынасы бар әрқелкі практикалық тапсырмалар мектеп түлектеріне арналған емтиханда және жоғарғы оқу орнына қабылдау емтиханында міндетті шарт болып табылады.

Мектептің математика курсына функция, функциялық тәуелділік, функцияның графигі деген тақырыптарға ерекше көңіл бөлініп, барлық элементар функциялар толық зерттеліп, графигі меңгеріледі. Функцияның графигі – математикада сол функцияның геометриялық кескіні ретінде қабылданатын ұғым.

Мектептің «Алгебра және анализ бастамалары» курсына «Туынды» тарауында туындының көмегімен шешілетін практикалық есептер

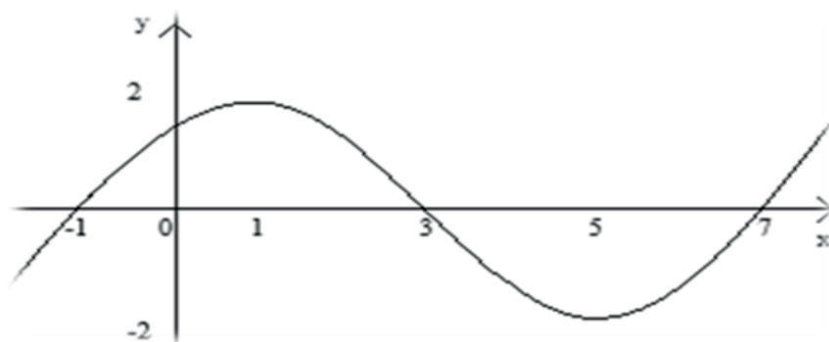
жеткілікті түрде берілген [Шыныбеков Ә.Н., 2011, 182-184 б., 208-211 б.].

Сонымен қатар, оқушы туындының көмегімен функцияны толық зерттеп, графигін салуды терең меңгереді. Функцияның графигін оқи білу

арқылы оның қасиеттерін анықтауға машықтанады.

Берілген функцияның бірінші, екінші ретті туындылары да қандай да бір функция болатыны белгілі.

Мысал – 1. $y = f'(x)$ функциясының графигі берілсін. $y = f(x)$ функциясын толық сипаттап, графигін схемалы түрде сызу керек (1-сурет).

$$y = f'(x)$$

1 – сурет

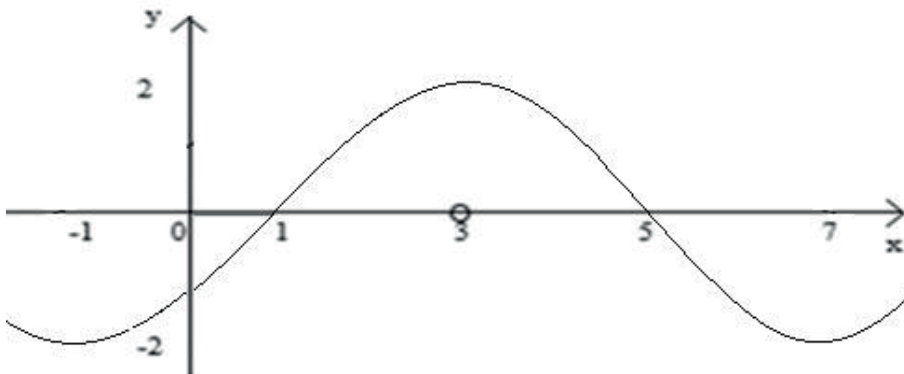
Шешуі: 1 – суретте берілген график функцияның $y = f'(x)$ туындысының графигі болғандықтан, оның таңбасына, яғни графиктің Ox осінен жоғары немесе төмен орналасуына қарап, функцияның өсу, кему аралықтарын анықтаймыз [Берікханова Г.Е., 2016, 91-92 б.]. Оны мынандай таблица арқылы көрсетуге болады:

x	$(-\infty; -1)$	-1	$(-1; 3)$	3	$(3; 7)$	7	$(7; \infty)$
y'	-	0	+	0	-	0	+
y	$\searrow$	min	$\nearrow$	max	$\searrow$	min	$\nearrow$

$x = -1$, $x = 3$, $x = 7$ нүктелерінде график Ox осімен қиылысады, яғни туындының мәні нольге тең. Бұл нүктелер $y = f(x)$ функциясы үшін сындық нүктелер болып, осы нүктелерде функцияның экстремумдары бар болуы ықтимал.

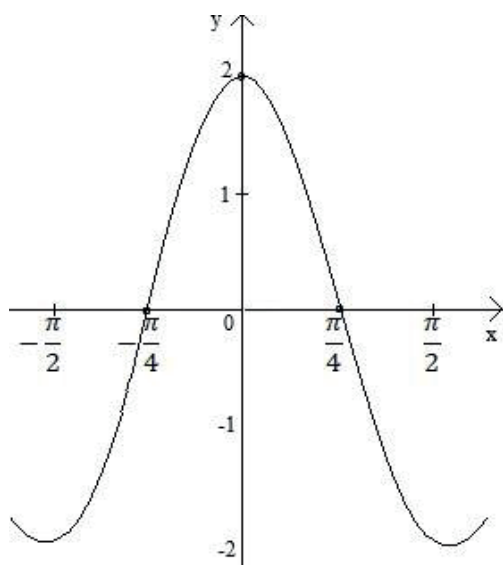
Туындының графигі $x = 3$ нүктесінде функцияның таңбасы «+» - тен «-» - ке ауысатындықтан, бұл нүктелерде максимум бар. Дәл осылайша $x = -1$, $x = 7$ нүктелерінде – минимум бар.

демек, берілген функцияның графигі мына түрде болады (2 – сурет):

2 – сурет

Мысал – 2. $y = \sin 2x$ функциясының туындысы $y = 2 \cos 2x$ функциясының графигі берілген (4 – сурет). Берілген функцияны сипаттап, графигін схемалы түрде сызу керек.

3 – сурет

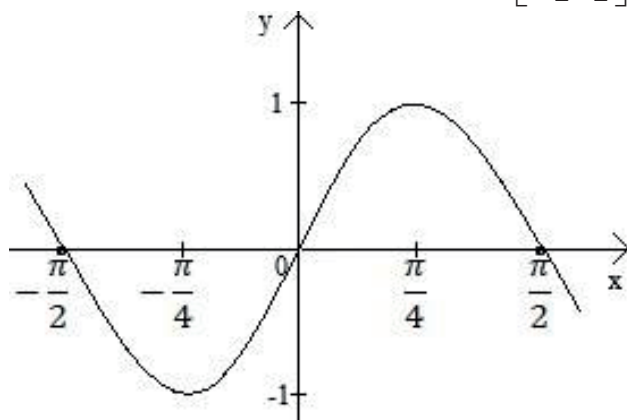
Шешуі: $y = 2 \cos 2x$ функциясы $T = \pi$ болатын периодты функция болғандықтан оның графигін $\left[-\frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{2}\right]$ аралықта қарастыру жеткілікті.

3 – суретте берілген график функцияның туындысының графигі болғандықтан, $\left[-\frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{2}\right]$ аралығында графиктің таңбасына қарап, функцияның өсу, кему аралықтарын таблица арқылы көрсетеміз:

x	$\left(-\frac{\pi}{2}; -\frac{\pi}{4}\right)$	$-\frac{\pi}{4}$	$\left(-\frac{\pi}{4}; \frac{\pi}{4}\right)$	$\frac{\pi}{4}$	$\left(\frac{\pi}{4}; \frac{\pi}{2}\right)$
y'	-	0	+	0	-
y	$\searrow$	min	$\nearrow$	max	$\searrow$

$x = -\frac{\pi}{4}, x = \frac{\pi}{4}$ нүктелерінде график Ox осімен қиылысады, яғни туындының мәні нольге тең. Бұл

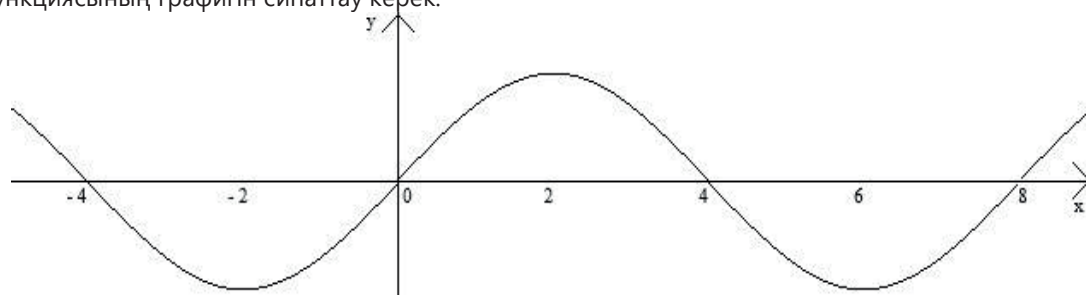
нүктелер $y = f(x)$ функциясы үшін сындық нүктелер болады. Таблицадан $x = -\frac{\pi}{4}$ нүктесінде функцияның минимумы, ал $x = \frac{\pi}{4}$ нүктесінде – максимумы бар. Енді осы айтылғандарға және таблица бойынша $y = \sin 2x$ функциясының графигі $\left[-\frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{2}\right]$ мына түрде болады (4 – сурет)

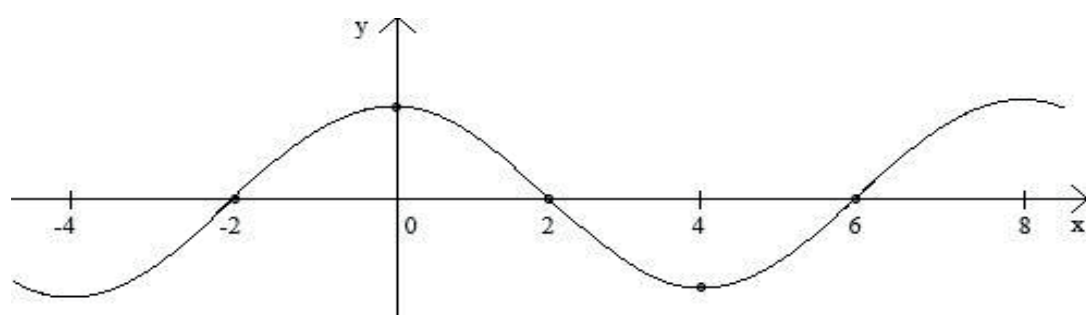
4 – сурет

Функцияның периодты екенін ескеріп, 4 – суретті анықталу облысы болатын бүкіл сан түзуінің бойында қайталап салып шығуға болады.

Мысал – 3. $y = f'(x)$ және $y = f''(x)$ функцияларының графиктері арқылы $y = f(x)$ функциясының графигін сипаттау керек.

$y = f'(x)$ 5 – сурет

$y = f''(x)$ 6 – сурет

Шешуі: $y = f'(x)$ функциясының графигі $x = -4$, $x = 0$, $x = 4$, $x = 8$ нүктелерінде Ox осімен қиылысады, яғни туындының мәні нольге тең (5 – сурет). Бұл нүктелер $y = f(x)$ функциясы үшін сындық нүктелер болып, осы нүктелерде функцияның экстремумдары бар болуы мүмкін. Бұл функцияның экстремумдарының бар болуының қажетті шарты. Бізге $y = f''(x)$ функциясының графигі берілгендіктен, экстремумның бар болуының жеткілікті шартын да қарастырамыз. Ол шарт былай тұжырымдалады: Егер $x = x_0$ нүктесінде $f'(x_0) = 0$, ал $f''(x_0) \neq 0$ болса, $f''(x_0) < 0$ болған жағдайда $f(x_0)$ – ол функцияның максимумы, ал $f''(x_0) > 0$ болғанда $f(x_0)$ сол функцияның минимумы болады [Берікханова Г.Е., 2016, 92 б.].

Сонда 5 – суреттен $f'(-4) = 0$, ал 6 – суреттен $f''(-4) < 0$ екенін көреміз. Бұдан $x = -4$ нүктесінде $f(-4)$ функцияның максимумы болады. Дәл осылайша $x = 0$, $x = 4$, $x = 8$ нүктелерін зерттейміз. $f'(0) = 0$ және $f''(0) > 0$, бұдан $x = 0$ нүктесінде минимум болады. $f'(4) = 0$ және $f''(4) < 0$ болғандықтан, $x = 4$ нүктесінде максимум бар. $f'(8) = 0$, $f''(8) > 0$ орындалғандықтан, $x = 8$ нүктесінде минимум болады.

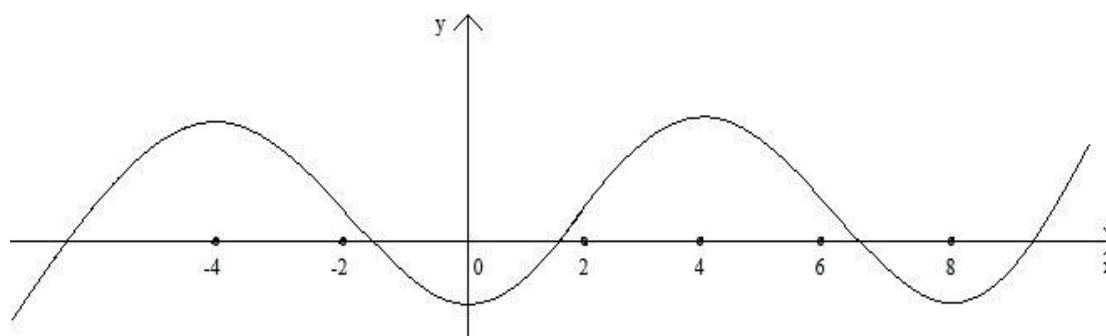
Берілген $y = f'(x)$ және $y = f''(x)$ функцияларының графиктері арқылы анықталған сипаттамаларды таблицаға салайық.

x	$(-\infty; -4)$	-4	$(-4; 0)$	0	$(0; 4)$	4	$(4; 8)$	8	$(8; \infty)$
y'	+	0	-	0	+	0	-	0	+
y''		-		+		-		+	
y	↗	m	↘	m	↗	ma	↘	min	↗
		ax		in		x			

6 – суреттен графиктің $x = -2$, $x = 2$, $x = 6$ нүктелерінде Ox осімен қиылысады, яғни екінші ретті туындының мәні нольге тең. Сондықтан бұл нүктелер функцияның иілу нүктесі болуы мүмкін. Оны анықтау үшін осы нүктелерден өткенде $f''(x)$ - тің таңба ауысуы болу керек. Сонымен қатар, функцияның екінші ретті туындысының аралықтағы таңбасы арқылы оның дөңестігінің төмен немесе жоғары бағытталғандығын (ойыс немесе дөңестігін) анықтаймыз. Егер (a, b) аралығындағы кез келген x үшін $f''(x) > 0$ болған жағдайда қисықтың дөңестігі төмен (ойыс), ал $f''(0) < 0$ болғанда қисықтың дөңестігі жоғары (дөңес) бағытталады [Ибрашев Х.И., Еркеғұлов Ш.Т., 2014, 283 б.]. Осы зерттеулерді мына таблицада көрсетейік.

x	$(-\infty; -2)$	-2	$(-2; 2)$	2	$(2; 6)$	6	$(6; \infty)$
y''	-	0	+	0	-	0	+
y	∩	иілу нүктесі	∪	иілу нүктесі	∩	иілу нүктесі	∪

Енді осы екі таблицаның көмегімен берілген $y = f(x)$ функцияның графигін сызамыз:

$y = f(x)$ 7 – сурет

Енді мәтінді есепті шығаруда есептің шартына қарай функция құрып, оның туындысы арқылы зерттеуді қарастырайық.

Мысал – 4. Кубтарының қосындысы ең аз болатындай етіп, 12 – ні екі қосылғышқа жіктеу керек [Шыныбеков Ә.Н., 2011, 182 б.].

Шешуі. Қосылғыштарды x және y деп белгілейік. Сонда есептің шарты бойынша қосылғыштардың қосындысы 12, яғни $x + y = 12$, ал олардың кубтарының қосындысы $x^3 + y^3$ ең аз болуы қажет. Теңдеуден $y = 12 - x$ өрнектесек, $f(x) = x^3 + (12 - x)^3$ функциясын аламыз. Осы функцияны экстремумға зерттейміз. Функцияның туындысын табайық. $f'(x) = 3x^2 - 3(12 - x)^2$, енді $f'(x) = 0$ теңдеуін шешсек, $3x^2 - 3(12 - x)^2 = 0$, $x^2 - 144 + 24x - x^2 = 0$, $24x = 144$, $x = 6$. Осы нүкте экстремум нүктесі болатынын анықтау үшін таблица құрамыз.

x	$(0; 6)$	6	$(6; 12)$
$f'(x)$	-	0	+
$f(x)$	↘	432 min	↗

Сонымен, $x = 6$, $y = 6$ болғанда олардың қосындысы 12, ал кубтарының қосындысы ең аз болады.

Бұл мысалдан туындының көмегімен функцияны зерттеуді алгебралық есептерді шешуде қолдануға болатынын көреміз.

Қарастырылған мысалдардың функцияның туындысының қасиеттерін толық меңгеруге, функцияның графигін салуға, графикті оқи алуға

мүмкіндік беретінін байқаймыз. Сонымен қатар оқушының туынды тақырыбына қатысты математикалық сауаттылығы артады.

Туындының көмегімен шығатын есептердің сан алуан түрлері мен шығарылу тәсілдерін тереңдете оқытуға мән бергеніміз жөн. Себебі математикалық сауаттылықтағы логикалық

есептерді, әсіресе мәтіндік есептерді туындының көмегімен шығару жолын қарастыру, туындысының графигі арқылы берілген функцияның графигін салу, функцияның графигіндегі белгілі мәліметтерді пайдаланып функцияға зерттеу жүргізу дифференциалдау амалын жаңа қырынан танытатын болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Математикалық анализдің есептік практикумы: 1 бөлім/ Берікханова Г.Е. – Алматы: Эверо, 2016. – 216 б.
2. Математикалық анализ курсы: Оқулық / Ибрашев Х.И., Еркеғұлов Ш.Т. Қазақстан Республикасы Жоғары оқу орындарының қауымдастығы.- Алматы: Экономика, ЖШС, 2014. Т. I.-2014.- 562 б.
3. Алгебра және анализ бастамалары: жалпы беретін орта мектептің 10 сыныбына арналған оқулық/ Шыныбеков. Ә. – Алматы: Атамұра, 2011. – 336 б.

Джумашева Алина Булатовна

лектор, магистр пед. наук
КазНУТУ им. К.И. Сатпаева
г. Алматы

КОММУНИКАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА В ТЕХНИЧЕСКОМ ВУЗЕ

Түйін. Мақалада техникалық университетте орыс тілін оқыту процесінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану мәселесі қарастырылады. Автор оқытудың тиімділігін арттыра алатын интернет-ресурстарды талдауға әрекет жасады.

Түйінді сөздер: коммуникативті тәсіл, коммуникациялық технологиялар, коммуникативті құзыреттілік, веб-сайт, мобильді қосымша, подкаст.

Резюме. В статье рассматривается проблема применения информационно-коммуникационных технологий в процессе обучения русскому языку в условиях технического вуза. Автором предпринята попытка анализа интернет-ресурсов, использование которых может повысить эффективность обучения.

Ключевые слова: коммуникативный подход, коммуникационные технологии, коммуникативная компетенция, веб-сайт, мобильное приложение, подкаст.

Summary. The article discusses the problem of the use of information and communication technologies in the process of teaching the Russian language in a technical university. The author made an attempt to analyze Internet resources, the use of which can increase the effectiveness of training.

Keywords: communicative approach, communication technology, communicative competence, website, mobile application, podcast.

В настоящее время одной из актуальных проблем высшей школы является интеграция технического и гуманитарного знания. На сегодняшний день идея гуманитаризации образования входит в число приоритетных в связи с тем, что на современном рынке, перенасыщенном информацией, требуются специалисты с гуманитарным мышлением.

В отличие от традиционной методики обучения русскому языку в вузе, которая большое внимание уделяла грамотному письму, «в современной методике наблюдается стремление приблизить условия учебного процесса к условиям свободной коммуникации» [Айтпаева А.С., 2013, с. 168].

За последнее десятилетие в Казахстане информационно-коммуникационные технологии получили широкое применение в различных сферах ввиду распространения Интернета. По данным Агентства РК по статистике уже в 2013 году «число интернет-пользователей в возрасте 6–74 лет (с учетом пользователей мобильного интернета) составило 63,3 % от общего числа населения, а количество пользователей компьютером — 63,2 %. В Астане число интернет-пользователей составило 64,5 %, ПК-пользователей — 62,2 % от общего числа населения. В Алматы — 71 % и 68,5 %, соответственно» [Жаманкарин М.М., 2015, с. 175].

Специфика обучения русскому языку в техническом вузе основной целью ставит формирование и развитие коммуникативной культуры и

направлена на практическое овладение языком. Поэтому широкое применение находят такие педагогические технологии, как проектная методика, обучение в сотрудничестве, использование интернет-ресурсов и др.

Возможности и преимущества использования интернет-ресурсов на занятиях очевидны и неоспоримы: помимо мгновенного доступа к различной информации, благодаря Всемирной паутине активизируется познавательная деятельность, развивается творческий потенциал, повышается интерес обучающихся к предмету, т.е. процесс обучения выходит на качественно новый уровень.

При этом нельзя отрицать и наличие возникших проблем, связанных с несамостоятельностью выполнения работ студентами, различными проявлениями обмана и нечестности в учебной деятельности: «развитие информационных технологий позволяет современным студентам применять метод написания работ, который получил название «copy paste» – копирование материалов из Интернета с минимальным их редактированием. Такие работы можно назвать «неприкрытым копированием» или плагиатом» [Кичерова М.Н., 2013, с. 2].

Хочется отметить, что плагиат – не единственная проблема, с которой приходится сталкиваться преподавателю. Общепринятой является точка зрения, что Интернет как средство обучения призван экономить время педагога. Однако обилие образовательных сайтов, аудио и видео-

материалов, учебников, тренажеров, тестов для контроля знаний и т.п. может вызвать ряд затруднений у преподавателя при отборе содержания учебного материала. Кроме того, преподаватель должен проделать предварительную работу по подготовке к занятию, что, в свою очередь, требует от него значительного времени.

Учебный материал для студентов национальных групп, несомненно, должен соответствовать ряду требований: быть актуальным, образцовым, отражать лексическое богатство русского языка, развивать речемыслительную деятельность и т.д. Кроме того, при дифференцированном (уровневом) обучении, необходимо руководствоваться следующими критериями при отборе учебного материала: доступность содержания, посильность используемого лексико-грамматического материала, наличие мотивационного компонента, ориентированность на профессиональные интересы студентов.

Коммуникативный подход подразумевает обучение общению и формирование способности к межкультурному взаимодействию, что является основой функционирования сети Интернет. Для наиболее успешного ориентирования в мировом информационном пространстве необходимо овладение обучающимися информационной культурой, а также компьютерной культурой, поскольку приоритет в поиске информации все больше и больше отдается Интернету. Актуальность данной темы обусловлена тем, что в наши дни возникли принципиально новые условия для органичного обучения с помощью компьютера. Сегодня особый акцент в обучении ставится на собственную деятельность обучающегося по поиску, осознанию и переработке новых данных. Преподаватель выступает как организатор процесса обучения, руководитель самостоятельности студента, оказывающий требуемую помощь и поддержку. Появление Интернета как ещё одного мощного инструмента в образовании стимулирует желание учиться, расширяет зону индивидуальной активности, увеличивает скорость подачи качественного материала в рамках одного задания.

Несомненно, преподаватель должен быть очень избирательным при включении материала в учебную программу, поскольку большая часть ресурсов предназначена для изучения русского языка как иностранного.

С другой стороны, проблема формирования коммуникативной компетенции является главенствующей целью обучения русскому языку как неродному, поэтому обучающие РКИ интернет-ресурсы заслуживают пристального рассмотрения, а их адаптация и внедрение в учебный процесс представляются эффективным инструментом решения целого ряда проблем.

Остановимся подробнее на интернет-ресурсах, которые могут быть использованы в про-

цессе обучения русскому языку.

К таким ресурсам относятся мобильные приложения, веб-порталы и веб-сайты, подкасты и др.

Среди мобильных приложений для обучения языку в игровой форме большой популярностью пользуется «Дуолинго» (англ. Duolingo). Определив свой уровень посредством тестирования, пользователь начинает проходить уроки, длящиеся от 4 до 7 минут и зарабатывать установленное число очков, необходимое для достижения следующего уровня (в целом их не менее 25). При этом количество очков с каждым уровнем увеличивается. Использование данного приложения может помочь преподавателю в организации внеаудиторной работы студентов, изучающих курс элементарного русского языка. Поскольку приложение даёт возможность соревноваться с другими пользователями, высока вероятность того, что студенты будут практиковаться в русском языке ежедневно, а не только во время подготовки к занятиям. Самыми распространёнными упражнениями являются: подбор слов в соответствии с картинками или переводом, расстановка слов в предложениях в правильном порядке, перевод фраз и др. Кроме того, студенты могут пополнить словарный запас в рамках тем «Семья», «Природа», «Спорт», «Покупки», «Город» и др.

В число полезных ресурсов, по нашему мнению, входят и материалы веб-сайта «Говорите по-русски», на котором размещено порядка 100 уроков, рекомендованных для базового уровня. Помимо тренировочных упражнений, каждый раздел содержит тесты для самопроверки, аудио диалоги и словарь. Дополнительный материал представлен основными правилами русского произношения и грамматическими таблицами. Кроме того, имеется библиотека текстов различной тематики. Поскольку на базовом уровне лексической теме сопутствует грамматическая, материалы сайта могут быть использованы преподавателем при объяснении новой темы, а также включены в СРС. Речь идёт о культурологической информации, которой необходимо уделить особое внимание в связи с тем, что «в процессе обучения русскому языку в вузе реализация культурологического аспекта особенно важна на начальном этапе (элементарный и базовый уровни), поскольку успешно подобранные задания способствуют появлению познавательного интереса и мотивируют активность студентов» [Джумашева А.Б., 2019, с. 102].

Например, в качестве дополнительного задания, студенты могут готовить выступления на 2-3 минуты для рубрики «Это интересно!» в рамках тем: «Забавные русские поговорки», «Полезные русские слова», «Знакомство с русскими деньгами», «Русские шутки», «Русские праздники», «Российские достопримечательности» и др.

Среди бесплатных сайтов для изучения русского языка также хочется отметить Real Language Club, который содержит множество материалов не только для школьников и студентов, но и для взрослых. Огромным преимуществом является то, что материал сгруппирован по уровням от начального (A1) до продвинутого (C1), что значительно упрощает работу преподавателя по его отбору и включению в учебные занятия и СРС. Материалы каждого уровня включают 2 раздела: теорию (грамматика русского языка) и практику. В раздел «Практика» входят: лексический минимум в картинках, тексты и диалоги с аудио сопровождением, упражнения по правильному произношению, видео на русском с субтитрами, разговорные фразы и выражения, тесты по лексике и грамматике. Кроме того, имеются примеры экзаменационных тестов и заданий, а также дополнительный раздел «Досуг», куда входят загадки, пословицы, поговорки и русские анекдоты. Материалы данного раздела можно использовать в качестве коммуникативных заданий.

В настоящее время наибольшую популярность среди молодёжи набирают подкасты – аудиоматериал, ограниченный конкретной тематикой и находящийся в открытом доступе с возможностью скачивания интересующих выпусков.

Основным преимуществом подкастов является возможность регулярно слушать речь носителей, что позволяет значительно улучшить понимание языка на слух, расширить словарный запас, познакомиться с действием языковых норм на практике (включая грамматику и произношение). Прослушивать подкасты можно абсолютно в любое время, совмещая это с другими занятиями (например, находясь в дороге, или занимаясь спортом).

Огромное количество и постоянное обновление подкастов для изучения русского языка, позволяет преподавателю выбирать качественный и познавательный материал, исходя из требований, предъявляемых к конкретному языковому уровню, основываясь при этом на личных интересах студентов. Однако преподаватель должен учитывать, что большая часть подкастов создаётся для обучения русскому языку иностранцев, поэтому в качестве языка-посредника часто используется английский. Несомненно, стоит отдавать предпочтение русскоязычным подкастам. В качестве иллюстрации приведём лишь некоторые из су-

ществующих.

«Русский подкаст» – подходит для студентов, изучающих курс базового и академического языка. Выпуски длятся от 1 до 30 минут и отличаются тематическим разнообразием (типичные речевые ситуации, экскурсии по знаковым местам России, обзор кинофильмов, произведений художественной литературы, политики и экономики, интервью с известными личностями и др.)

«Russian Progress» – будет полезен для студентов продвинутого уровня. Темы выпусков также очень разноплановые: особенности русской разговорной речи и русского менталитета, мир и Россия глазами путешественника, практические советы по овладению русским языком и др.

«Очень по-русски» – подкаст, посвященный русским фразеологизмам. Выпуски длятся до 2 минут, в каждом выпуске рассказывается об истории возникновения фразеологизма, а также приводятся конкретные примеры его употребления в речи.

Прежде чем включать тот или иной выпуск в учебный материал, преподаватель должен внимательно с ним ознакомиться. Далеко не все носители русского языка, записывающие подкасты, обладают качествами образцовой речи в полном объёме, и могут допускать речевые ошибки.

В связи с этим, хочется отметить, что существуют подкасты, записанные учёными, преподавателями и общественными деятелями.

Например, «Arzamas», где публикуются лекции лучших российских учёных по истории, литературе, искусству, антропологии и философии.

Подкаст «Говорим правильно» записывается специалистами в области русского языка на радиостанции «Маяк». Выпуски довольно продолжительные (от 25 до 45 минут) и посвящены морфологии, лексикологии, стилистике, истории языка. Материал может быть интересен и полезен студентам академического и продвинутого уровней.

В заключении хотелось бы отметить, что нами представлены лишь отдельные интернет-ресурсы, использование которых может повысить эффективность обучения. В настоящее время, в связи с информационной перенасыщенностью, перед каждым преподавателем стоит задача отбора и апробации материала, мотивирующего студентов на изучение русского языка.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Айтпаева А.С, Рахметова А.Т. Инновационные методы в обучении русскому языку студентов технических специальностей // Вестник КарГУ. – 2013. – № 1. – С. 166-173.
2. Джумашева А.Б. Культурологический аспект в обучении русскому языку как неродному // Наука и жизнь Казахстана. – 2019. – № 6/3. – С. 101-105.
3. Жаманкарин М. М., Макенова М. Х. Развитие информационно-коммуникационных технологий в Казахстане // Молодой ученый. — 2015. – №4. – С. 175-176.
4. Кичерова М.Н., Кыров Д.Н., Смыкова П.Н., Пилипушко С.А. Плагиат в студенческих работах: анализ сущности проблемы // Интернет-журнал «Науковедение» – 2013. – № 4. – С. 1-8.

Yermekbayev Muhtar

candidate of pedagogical sciences, associate professor,
Head of the Department of "Theory and Methods of Preschool and Primary Education"
Faculty of "History and Pedagogy"
M.Auezov South-Kazakhstan state university
Shymkent

Assylbaeva Zhenickul

Master
Department of "Theory and Methods of Preschool and Primary Education"
Faculty of "History and Pedagogy"
M.Auezov South-Kazakhstan state university
Shymkent

THE BEGINNINGS OF LANGUAGE DEVELOPMENT IN PRIMARY SCHOOL

Резюме. В данной статье рассматриваются этапы развитие словарного запаса младших школьников.

Ключевые слова: образование, образование в начальном школе, преподавания казахского языка, словарный подход.

Түйін. Мақалада бастауыш мектеп оқушыларының тілінің қалыптастыру мен дамыту әдістемесінің тарихы сөз болады.

Түйінді сөздер: бастауыш мектеп оқушылары, бастауыш мектеп оқушыларының тілі, психолінгвистика, бала тілінің дамуы.

Summary. This article writes about the History of question, development of vocabulary of junior schoolchildren.

Keywords: education, primary school education, Kazakh language teaching, vocabulary approach.

If we look at the history of mankind from ancient times to the present day, we can say that language is, first of all, an indelible, immortal, constantly evolving phenomenon. Language is the basis of culture, the conditions for the formation of a nation. Through language, each person himself expresses his thoughts, opinions, contacts with the outside world. Proper use of the language depends on the vocabulary of a person and its rational use. The vocabulary of children is smart, eloquent and expressive. One of the main directions of the modern education system is the formation and development of such qualities among students. If the language of the students is rich, then he will easily master the history, culture and treasures of the nation, accumulated over the centuries. This is a prerequisite for the education of children of patriotism and the ability to prove their words in accordance with modern requirements, be creative, think creatively, be personalities.

As known, at present the vocabulary of elementary school students is growing rapidly. This happens not only from the impact on children of the family, the environment, the Internet, social networks, television, but also through the words used in the textbook. Modern textbooks of the new generation, based on the idea of developing training and education, are complex and deep in

the structure and content of the texts. It is known that the material is not fully mastered, do not turn it into an active vocabulary until the texts and the words used in the cognitive, educational, scientific plan understood. Therefore, increasing the vocabulary of students is becoming one of the pressing problems of our time. Ultimately, the work on improving the vocabulary of primary school students solves several important problems: firstly, students enter into language communication and freely express their thoughts; secondly, they understand the language materials presented in the textbook; thirdly, the language culture is being improved, with the reasonable use of words; fourthly, the richness of the student's words is expanding; fifthly, creativity develops.

Language training is carried out from the day a child enters school. In the primary grades, the child is studied the phonetic phenomena of the language, lexical features, grammatical patterns. Here, the teacher faces two tasks in teaching the Kazakh language. One of them is teaching students the correct pronunciation and spelling of a word, the second is to reproduce vocabulary, correctly combine words. Sh. Uakbaev noted that "Expanding the vocabulary of students, an exercise in the ability to use words in their place, learning interconnected sentences, mastering spelling rules, literate spelling

is the main goal of the Kazakh language lessons taught in elementary grades", also states "The child's verbal fund does not develop, not immediately upon arrival at school. This is a very long, complex process. And if the student has a lot of vocabulary, then he has well-developed thinking," which is one of the ways to achieve these goals vocabulary of children [Sh. Uakbayev 1992, 4-25 p].

A child who comes to school does not only know the phonetic, grammatical aspects of the language, but also knows the vocabulary of the language, the meaning of words, that is, vocabulary. According to scientists, the first children entering school have 3-7 thousand words in the vocabulary [K. Moldabekov, 1985, 16 p]. The development of the vocabulary fund of such children in the future is the main task of the teacher.

Therefore, the problem of reproduction of the vocabulary has never been left without attention of scientists who have contributed to the development of the methodology of teaching the Kazakh language.

Y. Altynsarin, A. Baitursynov, U. Shonarov, G. Begaliev, A. Saduakasov, S. Zhienbayev, R. Amirov, K. Bozhanova, S. Rahmetova, E. Uzakbayev, B. Kulmagambetova, B. Katembayeva, K. Akbayeva, K. Moldabek, G. Uayisova, A. Zhumabayeva, M. Yermekbayev and others teachers expressed their opinion on the increase in vocabulary of elementary school students, revealed many aspects.

In the elementary school, teaching the Kazakh language, expanding the vocabulary of elementary school students began in the late 19th century. Since that period, the Kazakh intelligentsia has contributed a lot in teaching the Kazakh language and laid the foundations for the methodology of teaching the Kazakh language.

The scientist who first took control of the textbook's creation – Y. Altynsarin. There are few of them: "Initial manual for teaching Kazakhs the Russian language", "Kyrgyz anthology", "Maktubat". He directed all his time to educate the child, improve knowledge, culture of the Kazakh people. When studying the language, Y. Altynsarin focused on the need for a systematic study of grammatical patterns and meanings of the word. "A Kazakh child cannot remember anything because of the different complexities of the rules, there are even times when a child does not understand absolutely anything," he said [A. Altynsarin, 1994, 224 p].

Y. Altynsarin sought to determine the volume of the student's dictionary during the period of competent disclosure. In the work "Initial manual for teaching Kazakhs the Russian language", students highlight the words that students should own in large groups, such as a noun, adjective, numeral, pronoun, dominant, supportive, verb, prefix (called terms that are currently in force). He gave a lexical minimum for improving the vocabulary of students.

In total, the lexical minimum presented by the scientist contains about 1300 words.

Y. Altynsarin wrote the words given to the lexical minimum to students in vocabulary books, explained the meaning of some words through related words. Although the scientist's work was aimed at studying the Russian language for Kazakh children, this was the first work on increasing the vocabulary of students. In the learning process, language materials are studied, based on the educational scientist, on the principle of consistency, maintaining vocabulary books for children performed in enriching the students' vocabulary, ways of explaining the meaning of a word through a synonym for words that are still used in the educational process. This indicates that the problem of improving the vocabulary of students began with Y. Altynsarin.

One of the founders of the Kazakh language teaching methodology is Akhmet Baitursynov. His works on the methodology of teaching the Kazakh language: "Which method is better?", "About the classification of sounds", "Stress (analysis; method)", "Stress-generalizing method", "Bayanshi", etc. [A. Baitursynov, 1992, 85 p].

Despite the fact that the problem of increasing the vocabulary of students is not the subject of a special discussion, A. Baitursynov conducts several works aimed at improving the vocabulary of students. In the course of the analysis of the scientist's works, it was noted that the students were asked to reproduce the wealth of the language in the following ways.

The first way to group words into topics. Here, on each topic, words were selected related to the daily life of students.

In the book "textbook", published in 1912, the words were divided into thematic groups, several were recorded for each group. He highlights the following topics:

1. relatives
2. Clothing;
3. toy games;
4. body parts
5. food and drink;
6. home equipment;
7. dishes;
8. domestic animals;
9. wild animals;
10. birds;
11. reptiles;
12. insects;
13. the name of the globe;
14. names of farmers;
15. numbers [A. Baitursynov, 1992].

A. Baitursynov set a goal to develop a system of cognition, thinking, vocabulary in children, highlighting words on topics. This approach is clearly manifested in the examples and assignments given in the textbooks in force in modern elementary

school. When passing the letter “Y” in the modern textbook “ABC” children are given a grouping of words on topics, utensils: spoon, glass, wineskin; musical instruments: dombra, accordion, drinks: kymyran, juice.

The second, a way to transform the meaning of the word through the prefix to the root. A. Baitursynov carried out work here to transform the meaning of the word, first transmitting the root words of two sounds, and then adding affixes. For example, food, housing, housing, a hotel, etc. It is obvious that this approach is aimed at increasing the vocabulary of students not only by teaching reading and writing, but also by adding suffixes to root words, creating new words and explaining the meanings of created words. By adding the suffix “ak” to the root of the word “con”, students not only understand that the meaning of the word is

changing, but also learn to successfully use the word “conak” in a sentence.

Thirdly, a way to create another word by changing the sound of one word. The scientist explained to students with examples that you can create another word by changing only one sound of words. Here, students learn not only the rules of spelling, spelling, but also the lexical meaning of words. This method is widely used today in the textbook “ABC” for primary school students, which compares words with the letters a-ә.

The scientist suggested ways to consolidate the words learned by students through exercises. Fulfilling the work “Testing” and “Instilling skills” proposed by scientists, it forms the ability of students to correctly use the learned or mastered words.

REFERENCES:

1. Sh. Uakbayev – Some features of teaching the basics of science in primary school. Almaty:RBK, 1992 – 49 p.
2. K. Moldabekov – Linguistic studies of Kazakh texts for elementary school students (based on materials from primary school textbooks and literature for children) abstract for the candidate of philological sciences. 1985. 26p.
3. A. Altynsarin – Featured works. Almaty:Bilim, 1994 – 288 p.
4. A. Baitursynov – Language lessons (work related to the Kazakh language and educational activities) Almaty:Ana tili, 1992 – 448 p.

Yermekbayev Muhtar

candidate of pedagogical sciences, associate professor,
Head of the Department of "Theory and Methods of Preschool and Primary Education"
Faculty of "History and Pedagogy"
M.Auezov South-Kazakhstan state university
Shymkent

Koishibaeva Nazira

candidate of pedagogical sciences
associate professor of the Department of "General psychology"
Faculty of "History and Pedagogy"
M.Auezov South-Kazakhstan state university
Shymkent

WAYS OF PARTICIPATORY AND PRAGMATIC TEACHING IN PRIMARY SCHOOL

Түйін. Мақалада бастауыш мектепте қазақ тілін оқытуда тілдің қатысымды – прагматикалық негіздерін қолдану сөз болады.

Түйінді сөздер: бастауыш мектеп оқушылары, бастауыш мектеп оқушыларының тілі, антролингвистика, бала тілінің дамуы.

Резюме. В данной статье рассказывается о коммуникативно – прагматических основах преподавания казахского языка в начальной школе.

Ключевые слова: образование, начальное школьное образование, преподавание казахского языка, коммуникативно -прагматический подход.

Summary. This article writes about the communication -pragmatic foundations of teaching the Kazakh language in primary school

Keywords: education, primary school education, Kazakh language teaching, communication -pragmatic approach

Learning a language is done by communicating in the same language, communicating in the same language. Therefore, for the full mastery of the language is not enough to learn a specific list of words and grammatical rules. Therefore, the study of any language is to teach you to create productive conditions for communication with a person who speaks this language, to the extent that it is necessary. A correct understanding of the sentence he uttered in the context of the conversation situation. In his proposal to reveal the inner intention that hid under it. At the same time, take an appropriate answer to it, observing a courtesy plan. All this happens in the course of participation. Since language is a means of communication, this communication is carried out on the basis of the persons involved. Among these persons involved, only the word forms the basis of the language. According to F. Orazbaeva, S. Rakhmetova, the words that we are talking about language communication. About this F. Urazbayeva: "Linguistic and other Communicative inside of person in relationships, which is an important place in person, is the word", – such an opinion [F. Orazbaeva, 2000, 26 p], S. Rakhmetova: "The word is the basis of the language. True objects and sins, abstract concepts are all the feelings and intentions of a person — everything is expressed through the word" [Rahmetova S., 1994, 26] the same opinion.

So, the theoretical basis of each word from the vocabulary of the student closely related to linguistics. The main goal of studying linguistic patterns is to teach students to apply these rules and principles in everyday speech, in written work, in life, in practice. From the statements of the scientist-methodologist A. Zhapbarov one can learn about the tasks of teaching the Kazakh language at school: "the studied Kazakh language course at the school does not provide mainly theoretical knowledge, but takes into account its practical side, used in everyday life." [Zhapparov A., 1997, 48 p].

Therefore, in elementary school, the Kazakh language not only gives students theoretical knowledge, but also improves their communication skills in everyday life. A method that can effectively develop the communication skills of an elementary school student is a communicative approach. At the beginning of the twentieth century, work is currently underway to develop the speech of elementary school students and to study the practical aspects of language [A. Baitursynov, 1992, M. Zhumabayev, 1992, Zh. Aymaulytov, 1998, Shononov T., 1935, Begaliev G., 1950, Zhubanova M., 1965, Zhumabaeva A., 2012, Yermekbaev M., 2003].

In the process of teaching the Kazakh language, a methodology for participation in the scientific environment was introduced, it is scientifically formulated by F. Sh. Orazbaeva. The scientist

formulates the definition of the method of participation: "the communicative method is the totality of all actions and practices that implement the theory of linguistic relations in practice." [F. Orazbaeva, 2000, 127 p].

F. Orazbaeva includes to attributes next:

1. The communicative method occurs in the learning process, at least as a result of close interaction between two people, active work.

2. The communicative method provides an exchange of views between the student and the student with each other, speech and promotes mutual understanding of man and man.

3. The communicative method requires that each student and teacher separately receive their own tasks, and the goals set for them are one.

4. The communicative approach combines several effective approaches and techniques in the training system.

5. One of the main features of the method of participation is the implementation of language training in everyday life.

6. through a communicative approach do not provide knowledge of a particular language.

Primary school is one of the ways of teaching the Kazakh language, which implements linguistic relations between teacher and student, student and student, helps students learn monologue and dialogue speech acts through which they improve their language culture, develops speech, combines these problems in one direction.

The method of participation in teaching the Kazakh language in elementary school was carried out on the following principles:

1. direct connection;
2. accounting for individual abilities of a person;
3. determination of the types of work carried out in teaching speech training;
4. phased development;
5. dynamic change;
6. relevance [F. Orazbaeva, 2000, 122 p].

In elementary school, on the basis of direct

communication, when teaching the Kazakh language at each lesson, the teacher talks with students, explains to them the essence of the tasks set for the lesson's goals and exercises. After completing the tasks that were used in the learning process, they are evaluated. According to the principle of taking into account individual human abilities, independent work was done to improve the temperament, thinking and speech of students.

On the basis of the principle of determining the types of work carried out in teaching speech training, it is necessary to first determine the work used in teaching speech acts in the learning process in elementary school. After all, work performed without prior determination, setting goals and objectives will not be productive. According to this principle, students learn to speak ruthlessly in front of the group, thereby improving leadership abilities and learning to express their opinion, thirdly, the phrase, the desired game is brought to the exact and complete, reaches the final results necessary for participation, that is, the desired, desired results. In addition, the student learns to use each word for its intended purpose, its meaning in colloquial speech.

Language is considered as a means of communication, indicating the internal feelings and wishes of the speaker in that language. Therefore, language has become the subject of fundamental research from an anthropocentric point of view. This poses a number of challenges for the journalistic community. The new development of the theory of linguistics required focusing on the new selection of educational materials studied by students, increasing the effectiveness of teaching the state language oriented to the subject. In this case, special attention was paid to the formation of the student's own abilities, the improvement of practical, research activities, the development of thinking and activity, the formation of him as a person.

REFERENCES:

1. F. Orazbaeva Theory and methodology of language communication. A.: 2000 – 208p.
2. Rahmetova S. Scientific and methodological foundations of the development of the language of primary school students (development of oral and written speech). A.: 1994- 132
3. Zhapparov A. Methods of development of speech of students A.: Zhibek zholy 1997 – 200 p.
4. A. Baitursynov Language lessons A. Sanat – 1992 – 448 p.
5. M. Zhumabayev Pedagogy. Almaty. Ana tili – 1992 – 155 p.
6. Zh. Aymaulytov Collection of selected works. Almaty – 1998 – 302 p.
7. Shonanov T. Speech development. Kyzylorda 1935
8. Begaliev G. Methodological problems of the Kazakh language in primary school. – 1950- 192 p.
9. S. Zhienbaev Kazakh language technique. A. Kz.St.Est. – 1946- 118 p.
10. Zhubanova M. Competent disclosure technique in primary school. A. 1965
11. Zhumabaeva A. Teaching methodology primary school syntax. A. 212 p.
12. Yermekbaev M. Vocabulary reproduction of elementary school students. A. 2003

УДК 378.02:37.016

Исағұлова Динара Дауытбаевна«Жалпы білім беретін пәндер» кафедрасының аға оқытушысы
Алматы Университеті**Рахова Кульпаш Мухитовна**«Тіл дайындау орталығының» аға оқытушысы, магистр
Туран Университеті

ШЕТ ТІЛІ БІЛІМІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ НЕГІЗІНДЕ ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Шетел тілі мұғалімі интерактивті технологияларды қолдана отырып, заманауи оқыту технологияларын жетік білуі керек, бұл әсіресе студенттердің шет тілін тез үйренуіне пайдалы. Қарқынды оқытудың дәстүрлі технологиялары мен заманауи интерактивті әдістердің үйлесуі жоғары оқу орындарында шет тілдерін тиімді оқыту үшін қажет. Бұл мақаланың мақсаты – ЖОО-да шет тілін оқыту процесінде шет тілі білімінің қалыптасуы негізінде интербелсенді оқытудың тиімділігі мен ерекшеліктеріне талдау жасау. Негізгі нәтиже – интерактивті әдістерді қолданудың коммуникативтік құзіреттілікке ие болуына және тұлғалық дамуына әсер етуін талдау. Негізгі нәтижелер оқу процесінде интерактивті технологияларды қолданудың маңыздылығын бағалайды.

Түйінді сөздер: интербелсенді, аналитикалық ойлау, электрондық оқулықтар, тьюторлар, ақпараттық технология.

Резюме. Преподаватель иностранного языка должен владеть современной технологией преподавания, используя интерактивные технологии, которые особенно целесообразны при ускоренном обучении студентов иностранному языку. Сочетание традиционных технологий интенсивного обучения и современных интерактивных методов имеет важное значение для эффективного преподавания иностранных языков в вузе. Целью данной статьи является анализ эффективности использования интерактивных технологий в процессе преподавания иностранного языка в вузе. Основным результатом является анализ влияния использования интерактивных методов на приобретение коммуникативной компетентности и личностного развития. Основные выводы оценивают значимость применения интерактивных технологий в учебном процессе.

Ключевые слова: интерактивный, аналитическое мышление, электронные учебники, тьютор, информационная технология.

Summary. A language teacher should master modern methods of teaching, using interactive technologies, which are particularly suitable for intensive teaching of students. The combination of the traditional intensive teaching technology and modern interactive methods is important for the effective teaching of foreign languages in higher schools. The purpose of this article is to analyze the effectiveness of using interactive technologies in the process of teaching a foreign language at a higher educational institution. The principal result is the analysis of the influence of using interactive techniques on acquiring communicative competence and personal development. The major conclusions estimate the significance of applying interactive technologies in learning process.

Keywords: interactive, analytical thinking, electronic textbooks, tutor, information technology.

КІРІСПЕ

Бүгінгі таңда еліміздің білім жүйесінде оқыту процесін тың идеяларға негізделген жаңа мазмұнмен қамтамасыз ету міндеті тұр.

Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасында «Жоғары білімді дамытудың негізгі үрдісі мамандар даярлау санасын арттырудың қарқынды ғылыми-зерттеу қызметімен ықпалдастырылған инновациялық білімді дамыту, Жоғарғы оқу

орындарын зерттеулерінің әлеуметтік сала мен экономикалық қажеттіліктерімен тығыз байланысты, білім беру және ақпараттық технологияларды жетілдіру болып табылады» деп атап көрсетілгендей, әлеуметтік-педагогикалық ұйымдардың тұрғысынан білім мазмұнына жаңалық енгізудің тиімді, жаңа әдістерін іздестіру мен оларды жүзеге асыра алатын болашақ мамандарды даярлау маңызды мәселе болып отыр.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазіргі замандағы үздіксіз өзгеріп жатқан жағдайда жоғары мектеп өз әрекетінде білім алушылардың интеллектуалды қабілеттерінің дамуына бағытталуы қажет.

Олай болса, таным әрекеттерін ұйымдастырудың арнаулы әдістемесі ретінде интербелсенді оқу/оқыту білім игеру процесіне қатысушылардың тиімді қарым-қатынасына негізделген. Ағылшын тілінен келген «interactiv» сөзі де осы ұғымды білдіреді: «inter» дегеніміз «өзара» мағынасында, ал «act» – «әрекет жасау» дегенді білдіреді, яғни интербелсенді әдістер – үйренуші мен үйренушілердің өзара әрекеттесуін оқу/оқытудың негізі деп танитын және сондай қатынасқа жағдай жасайтын әдістер.

Басқаша айтқанда «интербелсенді» дегеніміз біреумен қоян-қолтық қарым-қатынаста болу, онымен бірлесе әрекет жасау, диалог құру. Ал «интербелсенді оқу» дегеніміз өзара қарым-қатынасқа (коммуникацияға) негізделген оқу/оқыту, диалог арқылы үйрену/үйрету, яғни «үйретуші-үйренуші», «үйренуші-үйренуші», «үйренуші-өзімен-өзі» форматтарында жасалған қарым-қатынас. Интерактивті оқытудың басты мақсаты – білім алушыларды өз бетінше ой қорытып, жауап таба білуге үйрету. Еліміз дамудың демократикалық жолын таңдап алған қазіргі заманда жастарды өз бетінше шешім таба білуге үйрету заңды құбылыс. Бұл күнделікті аудиториядағы жұмыстарға да қатысты: бала сабақ кезінде мейлінше белсенділік танытуы тиіс. Осындай, білім алушылардың белсенділігін арттыруға мүмкіндік жасайтын әдістемелік амалды интерактивті деп атайды [«Оқытудың инновациялық интерактивті әдістері» оқу-әдістемелік материалдар 2014ж.].

Интербелсенді оқу/оқыту білім игеру процесін келесідей ұйымдастыруға ыңғайлы:

1. Барлық үйренушілерге бірлескен таным процесіне белсенді араласуға мүмкіндік жасау.

2. Әрбір үйренушінің өзінің үйренгені мен өз білімі туралы түсініктерін ортаға салып, бірлесе талқылап, олар туралы ой толғауына мүмкіндік жасау.

3. Үйренушілер білімді өздігімен құрастыратын орта құру.

Интербелсенді оқу/оқыту – әрекетпен және әрекет арқылы оқу/оқыту, ал мұндай ұстаным қомақты нәтижелерге жеткізетін ең тиімді жүйе деп есептеледі, өйткені адамның жадында бірінші мезетте тек өзінің әрекеттері мен өз қолымен жасағаны ғана қалады. Сол себепті де интербелсенді оқыту үйренушілердің оқу процесіндегі белсенді әрекеттерін үйренудің негізгі құралдары мен тәсілдері ретінде танылады. Сондықтан да интербелсенді оқыту оқу процесінің тиімділігі мен нәтижелігін үйренушілердің есте сақтау дәрежесімен өлшемей, олардың әрекеттерімен бағалайды, тек әрекет арқылы ғана үйрену ықтимал деген қағида ұстанады.

Интербелсенді оқыту студенттің өз тәжірибесі және өзге де студенттердің тәжірибесі тұрғысынан жасаған белсенді қарым-қатынасқа негізделеді. Ал үйренушілердің тәжірибесі дегеніміз олардың өзіндік пікірлері мен көзқарастары, ойлары мен идеялары, тұжырымдары мен қорытындылары, дәлелдері мен уәждері деп айтуға тұрарлық. Студенттер таным процесінде бір-бірімен осы тәжірибесімен бөліседі, міне осындай байланыста, қарым-қатынаста жаңа білім құрастырылып, саналы түрде игеріледі.

Интербелсенді оқуда білім алушылар келесідей білім, білік, дағды, машықтарға үйренеді:

- терең ойлану, жеке рефлексиялық қабілеттерді дамыту;

- өз идеялары мен әрекеттерін талдау және оларға баға беру;

- ақпаратты өздігімен түсініп, оның ішінен керектісін таңдап алу;

- өздігімен жаңа түсінік пен білім құрастыру;

- пікір-таластарға қатысып, өз ойы мен пікірін дәлелдеу;

- басқалармен тиімді қарым-қатынас құру, өзара әрекеттесу;

- студенттік топты ұжым ретінде қабылдау.

Бұл біліктер тұлғаның тұрақты қасиеттеріне айналып, тек студенттік аудиторияда орын алып қана қоймай, сонымен бірге өмірдің басқа да жақтарынан тиянақты түрде көрінеді.

Интербелсенді оқыту барысында студенттер әрқашанда белсенді болып, өзіндік пікір қалыптастырып, өз ойларын дұрыс жеткізе білуге, өз көзқарасын дәлелдеуге, пікір-талас жүргізуге, басқаларды тыңдауға және онымен санасуға үйренеді. Мұндай сабақтарда бір ғана дұрыс жауап болмайды, өйткені басты мәселе дұрыс жауапты табуда емес, керісінше үйренушінің жеке тәжірибесіне негізделген іздену процесінің өзі болып табылады.

Интербелсенді оқыту бірлесе үйрену идеяларын ұстанғандықтан, бұл жерде әсіресе бірлескен топтық жұмыс әдістерінің маңызын баса айту керек: олар өзін-өзі мен басқа адамдарды танудың тиімді құралы болып табылады, дүниетаным қалыптастырып, тұлғаның өзіндік дамуы мен басқаларды іс-әрекеттері мен олардың себептерін түсінуге ықпал жасайды.

Интербелсенді оқытуда педагог үйренушілердің өзіндік таным процесін ұйымдастырушыға айналады, ол үйретпейді – үйренуге бағыттап, бағдар сілтейді, өзі де әр сабақта үйренеді. Ол – студенттің шығармашылық жұмысы мен еңбегінің бастамашысы, ұйытқысы, студентті білім алудың белсенді әрекеттеріне ынталандырушы, студенттің үйрену процесіндегі үлгі тұтар тұлғасы. Мұндай ұстанымның бірнеше тиімділігі бар:

1. Үйренушілер арасындағы қарым-қатынас интербелсенді оқудың ең басты мәселесіне айналып, қатысушылардан өзара әрекеттесу мен ынтымақтастықты қажет етеді, ал ұстаз осындай

коммуникативтік процесті ұйымдастыра білуі қажет.

2. Интербелсенді оқытуда үйренушілер өз біліміне және өзгелердің біліміне деген жауапкершілікті өздеріне жүктеп алады. Сол себепті оқытушы да үйрену процесінің белсенді мүшесіне айналып, таным процесінің нәтижелігіне мүдделі болады.

3. Интербелсенді оқытуда іздену процесі қорытынды нәтижеден маңызды болғандықтан, оқытушы сол процесті ұйымдастыра білуі керек.

4. Интербелсенді оқыту үйренушілердің жеке тәжірибесіне сүйенеді, ал ұстаз тәжірибені жаңа біліммен байланыстыру жолдарын бағыттап отырады [«Білім шапағаты» Республикалық қоғамдық-педагогикалық газеті 2014ж.].

Интербелсенді әдістің басты ерекшелігінің бірі – студент көбірек оқып, тәжірибе жинай білуі керек. Тәжірибе интеллектуалдық тәуелсіздіктің негізі болып табылады және барлық өркениетті азаматтың қажетті құралы десек те болады. Интербелсенді әдістеме білім алышулардың мынадай мақсаттарына жетуге мүмкіндік береді:

1. Олар мол мағлұмат алып, өздері айтқан пікірге логикалық түсініктеме беруге жол ашады.

2. Өз пікірлерін терең ойланып айта алатын болады.

3. Мәселені талқылаған кезде бұған дейін алған, тәжірибеде жинақтаған білім қорын пайдалана алады.

4. Бір-бірінен жаңа мағлұматтар ала отырып, білімін толықтырады.

5. Шындыққа көз жеткізу үшін дәлел іздеп, ойын анықтап көрсете алады.

Интербелсенді әдісте таным қабілеттерінің мынадай түрлері қолданады:

1. Фактілерді еске алу;

2. Ойлану, алған білімін жаңа жағдайларда пайдалану;

3. Талдап, синтездеп үйрену (бір ортақ шешімге жету үшін барлық идеяларды біріктіру);

4. Баға беру (сапасын анықтау)

Бұл әдіс осылай жастардың жеке тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуына жол ашады. Бұл ретте ең алдымен оқытудың инновациялық әдістерін түрлендіріп, жаңартып отыру қажет (ғаламторды, интерактивті тақтаны, электронды оқулықтарды т.б пайдалану керек). Ең бастысы білім алушыларды оқу әрекетінің субъектісі ретінде дамуын қамтамасыз ету керек. Олардың оқу әрекетін ынталандыруда барлығының көзқарастарына көңіл бөлу керек, пікірлеріне шынайы қызығушылық танытып келісу, оларды белгілі бір шешім қабылдауға мәжбүрлемей, пікірлерін сынауды жоққа шығаруға, кемсітуге жол бермеу керек. Сондай-ақ интербелсенді әдіс кезінде мыналар ескеріледі:

• Тұлғаның еркіндігі мен құқықтары сақталуы керек;

• тұлғаның өзін көрсете алуына жағдай жасау

керек;

• оған өзіндік даралығын көрсетуге мүмкіндік жасау керек;

• педагогикалық қолдау көрсету керек.

Оқытудың интербелсенді әдістерінің артықшылығы:

1. Оқу материалын тиімді меңгеруге бейімдейді.

2. Студенттің қызығушылығын туғызады, оқу процесіне қатысу белсенділігін кеңейтеді.

3. Студенттің пікірлері мен қарым-қатынасын қалыптастырады.

4. Студенттің сыни және аналитикалық ойлау дағдыларын қалыптастырады.

5. Студенттің белсенді өмірлік көзқарасын дамытады, демократиялықты қамтамасыз етеді.

Білім беру технологиясының үш түрлі типі бар. Олар дәстүрлік, инновациялық және ақпараттық. Бастысы – технологияның жиынтығы емес, оның дәрежесі.

Студенттің әртүрлі ақпарат көздерін, ресурстарын пайдалану арқылы компьютерлік технологияның көмегімен өздерінің дербес ізденуі арқылы тілді игеруге кәсіби шеберлігін шыңдайды. Жаңа ақпараттық технологияға әртүрлі ақпараттарды электрондық әдіспен енгізу, сақтау және беру болып табылады. Оларды оқу процесінде пайдалану ерекшелігіне сай төмендегідей топтастыруға болады:

Компьютерлік оқу бағдарламалары (электрондық оқулықтар, тьюторлар, лабораториялық жаттығулар, тест жүйесі). Мультимедиялық технологияға сай оқу жүйесі компьютер, видеотехника, оптикалық дисктерді пайдалану арқылы жүргізіледі. Ақпарат жиынтығы базасының қалыптасуы. Электрондық пошта, телеконференция, шоғырлы не аймақтық байланыс жүйесін біріктіретін телекоммуникациялық қондырғылар. Электронды кітапханалар. Бұл технологиялар білім саласында оларды пайдаланудан гөрі тезірек дамиды. Жоғары оқу орындарында көбіне – көп электрондық почталар жиі пайдаланылады. Қазіргі кезде аудиоақпарат алмасу, видеоақпарат алмасу, виртуалды аудиторлық тақта, тақырыптық ақпарат енгізілген клавиатуралар, файлды алмасу, көпжақты конференциялар өткізу кеңінен таралған. Бұл технологиялар ағылшын тілін біршама меңгерген студенттің еншісі болып табылады. Өйткені бұл материалдар тек ағылшын тілінде ғана беріледі. Компьютер жүйесі оқу процесін жетілдіру құралы болып табылады. Дегенмен, интернет жүйесіндегі оқуға байланысты ақпараттар аз, жүйеленбеген. Оқу процесін аралық байланыс арқылы басқару электрондық пошта арқылы материалдар қабылдау, жіберу, курс және диплом жұмыстарын көшіру, интерактивтік хабарлар алмасу арқылы жүргізіледі. Бүгінде бұл технологиялар оқытудан гөрі жаңа дамушылық маңызға ие. Дегенмен, түрлі ақпараттық ағымды пайдалану арқылы

шет тілін меңгеруге талпыныс студенттерге өздерінің жан-жақты дамып, сауатты маман ретінде қалыптасуына игі ықпал етеді.

Студенттердің техникалық білімінің кәсіби бағдарламаға сәйкес шет тілін меңгере отырып игеруі, олардың осы мақсатта жүйелі түрде технологиялық ақпараттарды және педагогикалық технологияны пайдалана отырып, үнемі дайындығын арттыруына, ізденуіне байланысты. Жаңа педагогикалық технология студенттерді шет тілін меңгеруге жеке бағыттап, даярлық кезінде олардың қарым – қабілетін ескеруге мүмкіндік береді. Технологияның методикаға қарағанда айырмашылығы: оқуды жобалау тәжірибені қортындылау негізінде емес, оқуды ғылыми тұрғыдан негіздеуге бағытталған [Оқытудың инновациялық әдістемелері мен техникаларын жоғары оқу орындарында қолдану тәжірибес 2011].

Қорыта айтқанда, инновациялық технологияларды сабақта қолдану — бұл оның нәтижелігіне қолайлы жағдайды жасаудың бірден – бір жолы, ал ол өз кезегінде бірлесе жұмыс жасауға, адами қарым – қатынастарға себепкер болады. Оқытуға жаңашыл көзқарасты қолдану, тәжірибеге бағытталған оқытудың үлкен жетістігі болып табылады.

Бүгінгі таңда танымал болып отырған оқыту технологияларын белсенді түрде қолдана білсек, жаңа мазмұнды білім беру процесі нәтижелі және оның саналық көрсеткіштерін арттыру қиынға соқпас еді, олай болса, оқытуды ізгілендіру жағдайында өздігімен даму бағдарын анықтап, дамитын және өздігінен дұрыс шешім қабылдай алатын өзін-өзі тәрбиелеуші тұлға қалыптастыруға болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазіргі таңда бізге қойылатын талаптар жетерлік. Атап айтқанда, олар – білім сапасын арттыру, студенттердің біліміне, ойлау қабілетіне сай деңгейлеп оқыту, ғылыми-ізденіс қабілеттерін қалыптастыру, студенттердің функционалдық сауаттылығын арттыру, теориялық білімдерін практикада ұштастыра білуі.

Бұл міндетті жүзеге асыру үшін интербелсенді әдіс-тәсілдерді тиімді пайдалану. XXI ғасыр- білімділер ғасыры. Ендеше, бізге ой өрісі жоғары дамыған, зерделі, жан-жақты парасатты ұрпақ керек екенін бір сәтте естен шығармағанымыз жөн.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. «Оқытудың инновациялық интерактивті әдістері» оқу-әдістемелік материалдар 2014ж.
2. «Білім шапағаты» Республикалық қоғамдық-педагогикалық газеті 2014ж.
- 3 Оқытудың инновациялық әдістемелері мен техникаларын жоғары оқу орындарында қолдану тәжірибесі (оқу-әдістемелік құрал) Алматы 2011 жыл.

Исибаева Елизавета Иманғалиқызы

доцент, т.ғ.к.

Құқықтану кафедрасы

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Ақтөбе қ., Қазақстан

Адаев Олжас Шарипович

аға оқытушы, з.ғ.м.

Құқықтану кафедрасы

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Ақтөбе қ., Қазақстан

МЕМЛЕКЕТТІҢ ҚОҒАМДЫҚ САЯСИ ЖҮЙЕСІНДЕГІ АЛАТЫН ОРНЫ МЕН РӨЛІ

Түйін. Мақалада мемлекеттің қоғамдық саяси жүйесіндегі алатын орны мен рөлі туралы айтылған. Мемлекет қоғамның саяси жүйесінің басты элементі болып табылады, өйткені ол өзінің функцияларын жүзеге асыру процесінде барлық әлеуметтік институттардың (саяси партиялардың, қоғамдық ұйымдардың, жекелеген әлеуметтік топтардың және т.б.) мүдделерін ескеруі және нығайту керек. Мемлекеттің саяси жүйедегі мәселесі қоғамдағы ахуал тудыратын бірден бір жағдай. Қоғам дамуының арқасында саяси жүйе мен мемлекеттің дамуы оның ажырамас бөлігі болып табылады.

Түйінді сөздер: мемлекет, тоталитарлық жүйе, ішкі саясат, қоғам, халық, экономикалық реформа.

Резюме. В статье рассматриваются место и роль государства в общественно-политической системе. Государство является ключевым элементом политической системы общества, так как оно должно при выполнении своих функций учитывать и укреплять интересы всех социальных институтов (политических партий, общественных организаций, отдельных социальных групп и т. д.) Самой главной проблемой государства в политической системе является создание условий в обществе. Благодаря развитию общества, развитие политической системы и государства является его неотъемлемой частью.

Ключевые слова: государство, тоталитарная система, внутренняя политика, общество, народ, экономическая реформа.

Summary. The article deals with the role and place of the state in the socio-political system. The political system of a society is a system of governmental and non-governmental social groups that perform political functions in certain conditions. The state is the main element of the political system of society, since in the process of performing its functions it must take into account and strengthen the interests of all social institutions (political parties, public organizations, individual social groups, etc.). The Problem of the state in the political system is one of the conditions that create a situation in society. Thanks to the development of society, the development of the political system and the state is an integral part of it.

Keywords: state, totalitarian system, internal politics, society, people, economic reform.

КІРІСПЕ

Қоғамның саяси жүйесіндегі мемлекеттің алатын орны өте зор, өте жауапты. Өйткені, мемлекет қоғамның саяси жүйесінің басты буыны саяси биліктің тұтқасын ұстаушы және оны жүргізуші (Ағдарбеков Т. Мемлекет және құқық теориясы (2003:159) НАС баспа компаниясы). Мемлекеттің пайда болуы, мәні атқаратын қызметі құрылымдық түрлері кіреді. Мемлекет қоғамның саяси жүйесінің қызмет жасауын қамтамасыз етуші. Мемлекет ұғымы кең мағынада алғанда, жоғары билік органдардың құзырындағы белгілі территориялық аумақта орналасқан бүкіл елді халықты қоғамды қамтиды.

20-шы ғасырдың соңында бұрынғы КСРО аумағында қалыптасқан жаңа тәуелсіз мемлекеттердің

көпшілігі, сондай-ақ бұрынғы социалистік лагерь бірегей тарихи өзгерістердің ортасында болды. Тоталитарлық режимдерді либералды-демократиялық режимдермен алмастыру, олар орталықтандырылған жоспарланған социалистік экономикадан нарықтық экономикаға жеке меншік, жеке еркіндік және бәсекелестік қағидаттарына негізделген көшу жолына кірді. Бұл жаңа жол, реформалардың көптеген элементтері бұрын басқа елдермен сыналғанымен, жаңа әлеуметтік-саяси жүйелердің саяси, әлеуметтік және институционалдық экономикалық реформалардың проблемалары секілді әлдеқайда күрделі болатындығын көрсетті. Реформаларды жүзеге асыру коммунистік биліктің құлдырауынан кейін тәуелсіздік алған көптеген мемлекеттерде олар-

дың шешілуін қажет ететін міндеттерді қатал түсінуге байланысты олардың жоғары әлеуметтік бағасын көрсетті. Демократияландыру процестерін бастан кешіретін ұлттық мемлекеттердің ішкі саяси дамуы сонымен бірге, ол әлемдегі жағдайды еркіндік пен демократия қағидаттарында орын алатындығын көрсетті. Осының бәрі өтпелі посткоммунистік қоғамдардың трансформациялық үдерістерінде мемлекеттің маңызды рөлін анықтады. Демек, демократиялық өзгерістерді жүзеге асыруда мемлекеттің, әсіресе, ішкі саясаттың рөлі мен маңыздылығын зерттеу терең және жан-жақты зерттеуді талап ететін шұғыл ғылыми мәселе болып табылады.

Тұтастай алғанда тоталитарлық қоғамдарды демократияландыруда мемлекеттің рөлін түсінуге және талдау маңызды ғылыми және әлеуметтік-саяси міндет болып табылады және соңғы екі онжылдықта демократияның таралуынан кейін өтпелі кезеңдегі мемлекеттік және саяси даму проблемалары өзара түсіністік пен зерттеушілердің бүкіл әлемде ғылыми жұмыстарының тақырыбы болды. Көптеген шетелдік зерттеушілер қоғамды демократияландырудың жалпы үрдістерін анықтауға тырысады, бірақ олар өздерінің арнайы зерттеуін талап етеді, нақты қоғамның нақты ерекшеліктерінің мемлекеттік басқарудың ұлттық моделін қалыптастыруға және олардың мемлекеттік саясаттың мазмұны мен мазмұнына әсер ету механизмін анықтау болып табылады. Өтпелі кезеңдегі саяси жаңғырту кезінде мазмұнның әртүрлі аспектілерін және өзгерістер сипатын талдау шетелдік және қазақстандық авторлардың көптеген жұмыстарының тақырыбы болып табылады.

Жоғарыда айтылғандардан, мемлекеттің рөлі туралы мәселе, сондай-ақ қазақстандық қоғамның демократиялық трансформациясы тұрғысынан саяси процестің нысаны әзірленбеген, демократиялық институттардың қалыптасуы мен институционализациясы ерекшелігі, олардың қалыптасуы мен қабылдануындағы мемлекеттік саясаттың рөлі анықталмаған. социалистік социалистік қоғамның нақты жағдайларында жұмыс істейтін транзиттік қоғамдарды демократияландыру заңдары (Н.Е.Нүсіпов, Егемен Қазақстан 2013. №8, б. 8.). Мемлекеттік қызметтің сипатын және демократиялайтын қоғамның мемлекеттік басқарудағы ықпалын анықтайтын факторлар тереңірек талдау жасауды талап етеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ.

Қазақстан қоғамының әлеуметтік-саяси салаларының әртүрлі салаларын сипаттайтын елеулі, статистикалық материалдан тұратын адами даму туралы ақпараттық-талдамалық есептер назар аударуға лайық.

Мемлекеттік саясаттың және демократияландыру үдерісінің өзара тәуелділігі мен өзара ықпалдастығының зерттелуі алғаш рет либералды

демократиялық жүйені институционалдандыру сияқты тұтастай алғанда, сондай-ақ қазақстандық саясатты жаңғыртудағы мемлекеттің рөлі мен орнын анықтайтын линзалар арқылы ішкі саясаттың негізгі бағыттары туралы теориялық мәселелерді қарастырады. (С.О.Сакиева, Фемида 2, 14 с. 2007)

Посткоммунистік қоғамдардың өтпелі кезеңінің теориясына, мемлекеттің тұрақты өзгерістердегі рөлі мен орнына қатысты бірқатар әдістемелік мәселелерді анықтауға тырысты. Өтпелі қоғамды демократияландыру процесінің субъектісі ретінде мемлекеттің рөлін түсінудің теориялық аспектілері анықталды, олардың диалектикалық өзара әрекеттесу механизмдері анықталды, қоғамды жаңғырту контекстіндегі мемлекеттік демократияландыру саясатының ерекшеліктері және «жоғарыдан» шартты түрде айқындалған трансформациялық модель көрсетілген. Саяси жүйе мемлекеттік билікті пайдалануды және мемлекетте азаматтардың байланыстарын ұйымдастыратын құндылықтар жүйесі мен мемлекеттік институттар ретінде айқындалады. Ол төрт партияның бірлігін білдіреді:

1) институционалдық (қоғам, саяси ұйым және қоғамның саяси ұйымын құрайтын басқа да ұйымдар);

2) нормативтік (заң, саяси нормалар мен дәстүрлер және т.б.);

3) функционалдық (саяси режимнің негізін құрайтын саяси қызметтің әдістері);

4) идеологиялық (саяси сана, осы қоғамдағы басым идеология).

Саяси жүйенің құрамын көрсетуге осындай көзқарасты бөлісу үшін келесі құрамдас бөліктерді ажырату керек:

1) саяси құрылым – саяси ұйымдар, институттар мен олардың арасындағы қатынастар жиынтығы;

2) конституциялар, партиялардың жарғылары мен бағдарламалары, саяси дәстүрлер мен саяси процестерді реттеу рәсімдері түрінде қолданыстағы және әрекет ететін саяси және құқықтық нормалар;

3) қоғамдағы саяси билік жүйесінің жұмыс істеуін, трансформациялануын және қорғалуын қамтамасыз етуге бағытталған адамдардың әртүрлі іс-әрекеттерін қоса алғанда, саяси қызмет;

4) саяси сана мен оның құрамдас бөліктері идеология және саяси психология. Мемлекеттік – саяси жүйенің басты элементі, оның басты функциясын – құндылықтарды авторитарлы бөлуді жүзеге асырады. Біз оның ең маңызды ерекшеліктерін бөліп аламыз. Біріншіден, әлеуметтік айырмашылықтар, олар пайда болған мүдделер қақтығысы болған кезде қоғамды біріктіру мүмкіндігі. Мемлекет негізінен әмбебап мүдделер саласында әрекет етеді. Егер бұл саладан кетсе, онда ол мемлекет бола бермейді және өз қызметін әлеуметтік қатынастарды беделді реттеу ретінде атқармайды.

Екіншіден, мемлекет билік болып табылады, әлеуметтік мәжбүрлеу, санкцияларды белсенді пайдалану – көтермелеу және жазалау.

Үшіншіден, осы нормалардың ішінде мемлекет заңдар мен заңдарға ерекше мән береді.

Төртіншіден, бұл мемлекеттік биліктің қоғамдық сипаты, ортақ істерді басқаруы, басқа адамдарға мемлекеттік органдарға және олардың қызметкерлеріне билік етуге ерікті немесе мәжбүрлі түрде беру.

Бесіншіден, мемлекет нақты және айқын шектеулі саяси кеңістікте жұмыс істейді. Ол географиялық шектеулері бар: оның билігі кеңейтілетін аумақ және адамның лимиттері: заңмен бекітілген құқықтарға және оған қатысты міндеттерге ие мемлекет азаматтарына қатысты.

Басқару нысаны бойынша, яғни, мемлекеттің жоғарғы билігін ұйымдастыру әдісіне сәйкес олар республикалар бола алады – билік органдары мен монархияны сайлаған – бір адамның жоғары басшылығы бар.

Мемлекеттік құрылым нысанына сәйкес – құрамдас бөліктерді ұйымдастыру – біріккен (унитарлық), біріктірілген және конфедерацияланған мемлекеттер. Мемлекеттің маңызды сипаты – саяси режим – техника жиынтығы, саяси билікті іске асыру әдісі. Саяси режим демократиялық, авторитарлық немесе тоталитарлық болуы мүмкін. Үкімет монархиялық нысаны. Монархия – бұл мемлекеттің басшысы – мемлекеттік органды мұрагерлікке және өмірге (патша, император, сұлтан және т.б.) арнаулы құрметке ие және қабылдаған адам. Конституция – кез келген мемлекеттің негізгі құқықтық актісі. Оның үстіне, конституция – қоғам, мемлекет бар, соған сәйкес әлеуметтік келісімшарт болып табылады (А.А. Караев, 2010, 448 с.). Өз кезегінде Әлеуметтік келісімнің негізгі компоненті – әлеуметтік-саяси құрылым. Осы тұрғыда Конституция Қазақстан Республикасының саяси институттарының құрылуы мен жұмыс істеуі үшін негізгі бағдарламалық құжат болып табылады. Мемлекетіміздің саяси институттарын қалыптастыру мен дамытудың конституциялық ережесі үш негізгі кезеңнен өтті. Қазақстанның саяси жүйесін конституциялық дамытудың бірінші кезеңі оның 1993 жылғы алғашқы тәуелсіз Конституциясы деп санауға болады. Тәуелсіздік алғаннан кейін біз барлық әлеуметтік-саяси саланы жаңғырту қажеттілігіне ұшырады. КСРО-дан мұраға қалған саяси және экономикалық институттар уақыттың, қоғамның мүдделеріне сай келмеді. Біздің қоғамға жоғары дамыған мемлекеттердің, әлеуметтік және саяси институттардың тәжірибесіне сүйене отырып, жаңа қажет болды. Бірақ осы ауқымды стратегиялық тапсырманы орындау үшін жаңа Конституцияны әзірлеу және қабылдау қажет болды. Оны қабылдас бұрын, біздің әлеуметтік-саяси жүйе негізінен кеңестік типтегі саяси институттардың аясында жұмыс істеді. Біздің мемлекетіміздің саяси жүйесін конституция-

лық реформалаудың екінші кезеңі басталды. 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда жаңа конституция қолданылды, ол биліктің барлық салаларының жұмысын үйлестіруші ретінде президенттің күшті институтын қалыптастырды. Тұтастай алғанда, саяси жүйенің жаңа, отандық түрін тестілеу мемлекеттің қоғамдық ұйымдармен саяси партиялар түрінде интерактивті қарым-қатынастарын кеңейту қажеттілігін көрсетті. Бұл қадам саяси тұрақтылық кепілі ретінде президенттік тік биліктің параллельді нығайтып, тікелей азаматтық саяси қатысуды біртіндеп кеңейтудің логикасына сай келеді. Бұл міндеттер 1998 жылғы 7 қазандағы конституциялық түзетулер түрінде ресімделген Қазақстан Республикасының конституциялық саяси қайта құрылуының үшінші кезеңінде іске асырыла бастады.

Сонымен қатар, белгілі болғандай, пропорционалды сайлау жүйесі шеңберінде сайлау жабық партиялар тізімдеріне сәйкес жүргізіледі. Бұл пішін сайлаушы, сайып келгенде, жарияланған тізімге сәйкес белгілі бір үміткердің пайдасына емес, партияның пайдасына дауыс береді, оның қызметін, бағдарламаларын, идеологиялық платформасын бағалайды. Қоғамдық өмірдің саяси саласы туралы айтатын болсақ, біз әдетте «саясат» ұғымымен байланысты кейбір құбылыстардың, объектілердің және актерлардың жиынтығын елестетеміз. Бұл партиялар, мемлекет, саяси нормалар, институттар (сайлау құқығы немесе монархия), рәміздер (ту, елтаңба, әнұран), саяси мәдениет құндылығы және т.б. Саясаттың барлық осы құрылымдық элементтері бір-біріне тәуелсіз, бөлек болмайды, бірақ жүйенің біртұтас бөлігі болып табылады, оның барлық бөліктері бір-бірімен байланысты, кем дегенде бір бөліктің өзгеруі бүкіл жүйенің өзгеруіне әкеледі. Саяси жүйенің элементтері реттеледі, бір-біріне тәуелді болады және белгілі бір жүйенің тұтастығын қалыптастырады. Саяси жүйе реттелген нормалар жиынтығы, институттар, ұйымдар, идеялар, сондай-ақ саяси билік жүзеге асырылатын қатынастар мен олардың өзара әрекеттестігі деп аталуы мүмкін. Саяси жүйелерді бөлудің тағы бір белгісі – қоғамдық қатынастарды реттеуге мемлекеттік араласудың шектері. Бұл критерий либералдық және тоталитарлық саяси режимдермен ерекшеленеді. Саяси жүйенің элементтері:

Әрбір нақты қоғамда өзінің жеке саяси жүйесі қалыптасады, өйткені оның құрамдас элементтері – дәстүрлер, институттар, саяси құндылықтар және т.б. – әртүрлі қоғамдарда әртүрлі. Саясат ашық жүйе екенін ескеріңіз. Ол қоғам өмірінің басқа салаларымен белсенді түрде өзара іс-қимыл жасайды – экономикалық, рухани, әлеуметтік, олардың әсер етуі және өзара ықпал ету.

Саяси жүйенің негізгі элементтерін айқындау үшін түрлі негіздер бар. Ішкі жүйелер бөлінетін жіктелудің бірін қарастырайық:

ұйымдық және институционалдық – бұл

ұйымдар (әлеуметтік топтар, революциялық қозғалыстар және т.б.) және институттар – парламентаризм, партиялар, мемлекеттік қызмет, сот ісін жүргізу, азаматтық, президенттік және т.б.

нормативтік және нормативтік – саяси, құқықтық және моральдық нормалар, салт-дәстүрлер;

коммуникативтік – қатынастар, саяси процеске қатысушылар, сондай-ақ тұтастай алғанда саяси жүйе мен қоғам арасындағы өзара әрекеттесудің байланыстары мен формалары;

мәдени идеологиялық – саяси идеялар, идеология, саяси мәдениет, саяси психология.

Ұйымдастыру және институционалдық шағын жүйе:

Саяси ұйым – нақты саяси мақсаттарға жету үшін бірге жұмыс істейтін адамдар тобы, мысалы: саяси партия; қоғамдық-саяси қозғалыс; депутаттыққа кандидатты ұсынатын азаматтардың бастамашыл тобы; қоғамдық саясатқа ықпал ететін қоғамдық бірлестік; ұялы революционерлер және т.б. Сіз сондай-ақ саяси мақсаттары бар ұйымдарды анықтай аласыз, бірақ олар үшін бұл мақсат емес (мысалы, кәсіподақтар немесе шіркеу). Соңында, кейбір ұйымдарда нақты саяси мақсаттар жоқ (мысалы, саңырауқұлақ жинаушылар клубы), бірақ белгілі бір жағдайларда олар саяси ұйымдар ретінде әрекет ете алады.

Саяси институт қоғамның саяси саласының белгілі бір бөлігін реттейтін қоғамдық өзара әрекеттесудің тұрақты түрін білдіретін саяси жүйенің күрделі элементі болып табылады.

Институт қоғамның маңызды рөлін атқаратын маңызды функцияны (немесе бірнеше функцияларды) орындайды, сонымен бірге әлеуметтік роллер мен өзара қарым-қатынас ережелерін қалыптастырады.

Саяси институттардың мысалдары – парламентаризм, мемлекеттік қызмет институты, атқарушы билік институттары, мемлекет басшысының институты, төрағалық, монархия, сот ісін жүргізу, азаматтық, сайлау құқығы, саяси партиялар және т.б. Саяси жүйенің негізгі мекемесі – мемлекет.

Мемлекет басты жүйе болып табылады, ол саяси жүйенің барлық элементтерін біртұтас біріктіреді. Мемлекет саясаттың ең қуатты субъектісі болып табылады, өйткені ол күш пен билікке мәжбүрлейді. Сонымен бірге мемлекет пен саяси күрестің объектісі мемлекеттік машинаны иелену үшін күресте түрлі саяси күштерге арналған «жүлде». Ол саяси жүйеде тұтастай жұмыс істемейді. Саяси күрес барысында мемлекеттің жекелеген органдары дербес маңызға ие (саяси күштердің қарсыласуы нәтижесінде): мысалы, төңкеріс жасайтын әскер. Мемлекет және мемлекеттік билік – бұл жеңіске жеткен партия үшін сыйақы. Мұндай саяси жүйеде партиялар дамып, билікті тиімді бақылауда. Мемлекеттің және бюрократияның маңызды рөлі билікті жүзеге асырудағы тәуелсіз субъект ретінде, оның рөлі өте маңызды болып табылатын партия.

Партия – билік үшін күресу немесе өз бағдарламаларын жүзеге асыру үшін сол саяси көзқарасты азаматтарды біріктіретін ұйым.

Партияның мақсаты мемлекеттік билікті басып алу және ұстап тұру. Егер ұйым осындай мақсат қоймаса, онда ол саяси партия емес. Саяси партиялар әдетте белгілі бір әлеуметтік топтардың мүдделерін білдіреді.

Саяси жүйеге қатысты партиялар жүйелік және жүйелік емес болып бөлінеді. Жүйенің осы саяси жүйенің бір бөлігі және оның заңдарына сәйкес ережелерге сәйкес әрекет етеді. Жүйе партиясы құқықтық жүйе арқылы, яғни, осы жүйеде қабылданған сайлау арқылы билік үшін күреседі. Жүйелік емес партиялар бұл саяси жүйені танымайды, олар оны өзгерту немесе жою үшін күреседі – әдетте, күшпен. Әдетте олар заңсыз немесе жартылай заңды болып табылады. Партияның саяси жүйеде рөлі оның өкілеттіктері мен сайлаушылардың сеніміне байланысты. Бұл партия билік ете бастаған кезде мемлекет оны жүзеге асыратын саясатты тұжырымдайды (Қ Исакова, Тіл газеті, 2004, №2, с.3).

Демократиялық жүйелерде, әдетте, партиялардың айналуы бар: олар оппозицияға, ал оппозициядан – басқарма шешіміне көшеді. Саяси жүйе партиялар санына қарай бір жақты – авторитарлық немесе тоталитарлық: екі жақты; көп-жақты (соңғы басымдық). Қазақстандық саяси жүйе көпұлтты. Мемлекеттік билік тек мемлекеттің күші, ал саяси билік – бүкіл саяси жүйенің күші. Саяси билік мекемелердің тұтас кешені арқылы жұмыс істейді және мүлдем басқаша көрінеді.

Қазақстан Республикасының саяси жүйесін реттеудің нормативтік базасын зерделеу ел Конституциясының жан-жақты зерттеуімен тығыз байланысты. Демократиялық жағынан дамыған елдерде саяси ақпарат халықтың барлық топтарына жіберіледі, оның айналымы цензураға ұшырамайды, ол өзара алмасу негізінде жұмыс істейді: көшбасшылардан халыққа дейін және азаматтардан билікке дейін. Тоталитарлық және дамушы қоғамдарда бейресми байланыстарға негізделген қарым-қатынас басым. Саяси жүйелердегі айырмашылықтар қоршаған орта сипатына байланысты. Саяси орта жағдайында саяси жүйенің жұмыс істеуіне әсер ететін барлық факторлар түсінікті болуы мүмкін.

ҚОРЫТЫНДЫ

Мемлекет – саяси өмірдің маңызды субъектісі. Жоғарыда айтылғандай, саяси ережелер өмір сүру ережелерін анықтайтын мемлекет осы ережелерді сақтауға жауапты және бұл ережелер өзгергенде соңғы сөз болған мемлекет.

Қазіргі заманғы мемлекеттің дамуында екі өзара байланысты бағыт бар. Біріншісі – мемлекеттің қоғамдағы рөлін күшейту, мемлекеттік аппарат пен оның құрылымдарының өсуі. Екінші үрдіс – әдептілік, біріншісіне қарама-қайшы және

мемлекеттік биліктің шектелуіне, оның мемлекеттен басқа саяси және саяси емес құрылымдарға кетуіне байланысты. Қазақстанның даму жолы – бұл эволюциялық жол, озық экономикалық реформалар қоғамды саяси ырықтандыру арқылы дәйекті түрде қолдау тапты (К.Д. Жоламан.

/ Право и государство/, 2001, №4, 42 б.). Конституцияға енгізілген түзетулерді жүзеге асыру Қазақстанның саяси тұрақтылығымен танылған экономикалық жетістіктерін күшейтеді. Жалпы, конституциялық реформа төрт бағытты қамтиды:

Парламенттің өкілеттігін кеңейту;

Ел өміріндегі саяси партиялардың рөлін айтарлықтай арттыру;

Сот жүйесін жетілдіру және адам құқықтарын қорғау жүйесін нығайту.

Мәслихаттар атқаратын функцияларды жергілікті өзін-өзі басқаруды нығайту.

Қазақстан әлі жеткілікті партиялық жүйе мен азаматтардың саяси мәдениетін дамытпады. Қазақстанның саяси жүйесін дамытудың логикасы парламенттік сайлаудың нәтижесі бойынша саяси партиялардың үкімет құру қажеттілігіне әкеледі. Тиімді партиялық жүйені құрудың әртүрлі нұсқаларының ішіндегі қазіргі жағдайдағы ең ықтимал – басым партиясы бар партиялық жүйенің үлгісі. Қазақстан үшін аргентиналық саяси талдаушы Гильермо О’Доннелдің демократияны жою туралы ескертуі маңызды.

Бірақ демократияның жаулары баяу аяқтау үшін неғұрлым нәзік және қауіпсіз жұмыс істейді. Біртіндеп және түсініксіз демократиялық еркіндіктердің, кепілдіктер мен процестердің эрозиясы орын алады. Сонымен қатар, демократияны қайтыс болған деп жариялаудың нақты күнін көрсету мүмкін емес. Кездейсоқ тұншығып кету кезеңін ғана ескере отырып, кез-келген күш-жігердің арқасында, ішкі және шет елдердегі демократиялық тұлғалар бір-біріне қарсы күресу мүмкіндігін жоғалтқан кезде, әр қадам өз күштерін толық жұмылдыру үшін жеткіліксіз болып көрінген. Баяу өлім қулық-сұмдық: зорлық-зомбылық пен онымен бірге жүретін репрессия кенеттен қайтыс болған жағдайда болуы мүмкін, бірақ өліп бара жатқан демократия тұрақты ішкі және халықаралық легитимділік талаптарын жасыра алады, бұл

өз кезегінде тиісті және уақтылы ішкі және халықаралық шаралар.

Жоғарыда айтылғандардан, саяси және құқықтық режимдердің табиғатын, мәні мен мақсатын, олардың әр түрлілігі мен өзара әрекеттесуін жан-жақты зерделеу заң шығару мен құқық қолдану тәжірибесіне маңызды. Оларды мұқият талдау мемлекеттік-құқықтық реттеу тетігін жетілдіруге, оның тиімділігін арттыруға айтарлықтай ықпал ете алады. Болашақта бұл мәселе қазақстандық заң ғылымының маңызды бағыттарының бірі болуға арналған. Қоғамның жалпы саяси жүйесінде қоғамды (бірінші кезекте оның мемлекеттік) билігін қоғамда жүзеге асыру үдерісінде мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдар арасындағы өзара іс-қимыл жүйесі ретінде анықталуы мүмкін. Саяси жүйенің конституциялық негізі осы мемлекеттегі бүкіл билік жүйесі құрылатын бастамаларды (принциптерді) құрайды. Бұл принциптер биліктің және оның көзінің, мемлекеттік органдардың құрылымының негіздерін, саяси жүйе субъектілері арасында өкілеттіктердің бөлінуін және т.б. негіздерін білдіреді.

Қазақстанда саяси партиялардың, қоғамдық қозғалыстардың құрылуы қоғамның әр түрлі топтарының мүдделеріне бірдей назар аударатырып, нақты әлеуметтік құрылымды құрудың шеруін байқатты. Қоғамдағы маргиналды топтардың басым болуы құрылымдардың сараланған салаға саралану процесін енгізеді. Көптеген партиялар мен қозғалыстар осы ұйымдардың көшбасшылығын қоспағанда, шын мәнінде ешкімді көрсете алмайды, сондықтан еліміздегі саяси өміріндегі олардың салмағы өте шектеулі. Әлеуметтік топтар мен топтардың нақты мүдделерін білдіретін дербес саяси институттарды қалыптастыру процесі жылдам болуы мүмкін емес, бірақ табиғи мөлшерде болуы керек. Саяси үдерістің табыстылығы үшін барлық саяси күштердің, қоғам мен үкіметтің өзара әрекет етуінің тиімді өзара әрекеті қажет. Бірақ саяси жүйенің айтарлықтай ерекшелігі саяси партиялардың салыстырмалы салмағы, олардың қоғамға және тұтастай билікке шамалы әсері болды. Бұл ерекшеліктер саяси құрылым мен мәдениет негіздерінің арасындағы қайшылықтардың болуын көрсетеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ағдарбеков Т. Мемлекет және құқық теориясы. (2003:159) HAS баспа компаниясы
2. С.О. Сакиева. О политических партиях. // Фемида 2007 г № 2, -14 с.
3. Н.Е. Нүсіпов. Еуразиялық кеңістікті құру жолдары мен келелі. // Егемен Қазақстан. 2013ж. №8, –Б.
4. А.А. Караев. Правовая охрана Конституции: традиции демократического конституционализма и опыт Казахстана. – Алматы, 2010. – 448 с.
5. Қ. Исакова. Место и роль политических партий Казахстана в политической системе // Тіл газеті., 2004, №2, с.-3.)
6. К.Д. Жоламан. Заңның үстемдігі – құқық жүйесін құрудың негізгі қағидасы // Право и государство, 2001, №4, 42 б.

Каражигитова Тамара Анатольевна

профессор кафедры математики и методики преподавания математики
доктор педагогических наук, ассоциированный профессор
Атырауский государственный университет им. Х. Досмухамедова

Спирина Алина Валентиновна

магистрант 2-го курса
специальность «Математика. Управление образовательным процессом»
АтГУ им. Х. Досмухамедова

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ КОМПЕТЕНТНОСТИ В ОБОБЩЕНИИ И СИСТЕМАТИЗАЦИИ ЗНАНИЙ НА СОВРЕМЕННОМ УРОКЕ ГЕОМЕТРИИ

Түйін. Авторлар заманауи геометрия сабағында ақпаратты жалпылау және жүйелеу мәселесінде оқушылардың құзіреттілігін дамытуды қарастырады. Осы ұстанымнан сын тұрғысынан ойлау әдістері талданады.

Түйінді сөздер: жүйелі-әрекеттік тәсіл, дамыта оқыту, білімді жүйелеу және жалпылау.

Резюме. Авторы рассматривают развитие у учащихся школы компетентности в вопросе обобщения и систематизации информации на современном уроке геометрии. С этой позиции анализируют приемы критического мышления.

Ключевые слова: системно – деятельностный подход, развивающее обучение, систематизация и обобщение знаний.

Summary. The authors consider the development of competence in generalization and systematization of information in modern geometry lesson among the school students. From this point of view the methods of critical thinking are analyzed.

Keywords: system-active approach, developing learning, systematization and generalization of knowledge.

Система общеобязательного общего среднего образования Казахстана заканчивает переход на новое содержание, учитывающее компетентностную направленность и личностно ориентированные технологии обучения.

Главной целью обучения на современном этапе является приобретение определенного багажа знаний и главное – повышение уровня активности самого учащегося, то есть формирование умения самостоятельно воспринимать, анализировать и осознать информацию, критически ее оценивать и творчески использовать. Таким требованиям отвечает современный набор технологий, методик, реализуемый в системе обучения в школе, названный системно – деятельностным подходом. ГОСО РК, опираясь на данный направляющий вектор образования, так определяет результат обучения по математике: «Системно-деятельностные результаты отражаются:

1) во владении системой знаний по основам наук и сферам применения научных достижений для прогресса человеческого общества;

2) в умении анализировать, обрабатывать, синтезировать и использовать научную информацию;

3) во владении методами познания, проектирования, конструирования и исследования,

творческого применения;...» «Закон Республики Казахстан «Об образовании» [Закон РК «Об образовании» № 319-III 2007, URL:https://kodeksy-kz.com/ka/ob_obrazovani.htm].

Развитию компетентности в вопросах анализа, систематизации и обобщения информации при обучении в школе уделялось внимание и в традиционном обучении. Рассматривались основы понимания мыслительных операций при обобщении и систематизации, их развитие в процессе обучения в школе. В этом направлении работали известные ученые Л. С. Выготский, Д.Б. Эльконин, В. В. Давыдов, Л.В. Занков, П.Я. Гальперин, А.Н. Леонтьев, Н.А. Менчинская, Е.Н. Кабанова-Миллер, Ж. Пиаже, С.Л. Рубинштейн, и другие. Они определили круг вопросов в области систематизации и обобщения, началом отсчета которых является усвоение понятий. Ориентиры в исследованиях положил Л.С. Выготский, разделивший термины, «усвоение слова» и «усвоение понятия», указав на необходимость ответить на вопрос, в каком отношении находятся «...усвоения знаний и процессы внутреннего развития научного понятия в сознании ребенка? ...» [Выготский Л. С., 1982, 188с]. Во втором случае, поскольку «понятия, психологически представленные как значения слов, развиваются», установлено то, что «этот процесс... требует развития

целого ряда функций, ... произвольное внимание, логическая память, абстракция, сравнение и обобщение» [Выготский Л. С., 1982, с. 187].

Главным действующим механизмом систематизации и обобщения является мышление. С.Л. Рубинштейн подчёркивал: «...для решения учебных задач ученикам нужно овладеть действиями и операциями (анализ, синтез, конкретизация, обобщение), а также формами мышления (понятия, суждения, умозаключения), которые можно отнести к процессуальной стороне познавательной деятельности, их можно рассматривать как «мышление действиями» [Рубинштейн С.Л., 2000, с. 542]. Продолжением исследований в этом направлении являются работы Д.Б. Эльконина и В. В. Давыдова [Давыдов В. В., 1986, с. 73], где в процессе обучения учащиеся усваивают научные знания и общие способы действий. В «деятельностной теории усвоения» (концепции поэтапного формирования умственных действий), разработанной П. Я. Гальпериным [Гальперин П.Я., 2000, с. 92], на первое место ставится анализ усвоения или интериоризация действий, знания рассматриваются как образования, производные от действий и их усвоения. Более поздние исследования проводились в традиционном обучении и касались отдельных направлений в этих технологиях. Выделим некоторые из них.

В своей работе И. В. Коротаева [Коротаева И. В., 2000, с. 86] исследовала вопрос неадекватного восприятия материала учащимися в процессе обучения и пришла к выводу, что такие учащиеся не используют прием систематизации текста, не владеют им.

Результаты педагогического эксперимента Н.В. Горбачевой [Горбачева Н.В., 2001, 143 с], подтвердили выводы о том, что использование метода аналогии в обучении геометрии развивает такие показатели творческого мышления человека как оригинальность, гибкость и др. Было доказано, что умение учащихся самостоятельно строить аналогии между математическими объектами и уровнем развития творческого мышления существует статистически достоверная зависимость.

Основные способы решения задач путем обобщения в своем исследовании предлагает И.В. Ульянова [Ульянова И.В., 2002, с. 58]. Ею выделены три направления, ориентируясь на исходное действие: это выполнение исходного действия одновременно с обратным, противоположным или аналогичным ему; усложнение условий выполнения исходного действия; добавление нового действия к первоначальному, опирающегося на уже достигнутый результат.

Из последних публикаций казахстанских ученых важность использования в учебном процессе современных технологий для развития функциональной грамотности учащихся подчерки-

вают в своих исследованиях Жорабекова М.К. и Сыраилова Ф.Н. [Жорабекова М. К., Сыраилова Ф. Н., 2018 с. 121], Майлыбаева А.Д. и Кубашева А.А. [Майлыбаева А.Д., Кубашева А.А., 2018, с. 209].

Представляет интерес накопленный опыт работы АОО НИШ, стратегической целью которой является «создание и внедрение инновационной образовательной модели, интегрирующей лучший казахстанский и международный опыт и практику» [Назарбаев Интеллектуальные школы 2017]. Среди ожидаемых учебных результатов для учащихся АОО Назарбаев Интеллектуальных школ по образовательным областям в числе прочих выделено: «Систематизирует необходимые математические данные, выбирает математические процедуры (измерение, вычисление, чтение и построение таблиц, диаграмм, графиков и др.) для принятия решений в заданной ситуации» [Назарбаев Интеллектуальные школы, 2017].

Нашей задачей было выявить место в современном уроке математики, ориентированном на системно-деятельностный подход в образовании, развитию компетентности учащихся в систематизации и обобщении материала. Исследования проводятся на уроках геометрии, т.к. из-за специфики предмета этот вопрос наиболее ярко показывает умение учителя организовать деятельность учащихся в данном направлении. Актуальности исследования придает тот факт, что систематизация и обобщение знаний помогает адаптироваться учащимся в социуме и развить личность, способную как освоить базовую образовательную программу, так и применять приобретенные системные навыки для дальнейшего познания и развития.

Под понятием современный урок мы понимаем, прежде всего, урок личностно-ориентированный, с принятыми учащимися конечными целями, учитывающий особенности развивающего обучения. Общий план, направленный на развитие умения систематизировать и обобщать информацию, состоит из следующей последовательности шагов. На начальном этапе учитель направляет исследовательскую деятельность учащихся на формирование умений выделять главные, существенные признаки рассматриваемых геометрических фигур. Используются современные приемы исследовательской деятельности. При постановке проблемных вопросов и организации работы наиболее продуктивной является работа в парах с последующим фронтальным обсуждением. Под руководством учителя проводится структурный анализ исследуемого материала, фиксируются главные, существенные признаки. При решении задач учитель направляет внимание на вдумчивое чтение и выделение данных в условии. Учащиеся отвечают на вопросы: «Что имеем?», «Что хотим найти?» и фиксируют основные мысли. Разви-

тию умения структурировать и анализировать материал в наибольшей степени способствует доказательство теорем. Существенным прием систематизации является выделение основных этапов доказательства, составление логической цепочки хода доказательства теоремы в целом. Как результат наивысшего достижения, к которому необходимо продвигать развитие учащихся, – это умение составлять опорный конспект по изученному разделу.

Рассуждения, выстроенные в логическую цепочку, применяются на каждом уроке геометрии. На это нужно фиксировать внимание учащихся. Учитель использует «толстые вопросы» с неоднозначными ответами, составляет в схемах последовательность шагов в виде опорной схемы (применяя приемы критического мышления). На первых уроках геометрии необходимо уделять особое внимание развитию грамотной математической речи. Должен быть образец такой речи из урока в урок. Это способствует приобретению умения аналитического подхода к информации, развивает логическое мышление.

Более сложные отношения между понятиями и исследуемой информацией – это систематизация материала с помощью опорных конспектов, классификационных схем, таблиц. Выясняются общие признаки, связи между понятиями, устанавливаются и упрощаются сложные цепочки доказательств внутри схем. Наиболее результативна эта работа на обобщающих уроках по разделу в 7 классе. В 8 классе схемы хорошо воспринимаются и на этапе изучения нового материала, а в 9 классе уже можно давать исследовательские групповые задания на составление схем-конспектов, как на обобщающих уроках, так и на уроках изучения нового материала. Составление таблиц не вызывает затруднений у учащихся, т.к. они активно ими пользуются на всем протяжении обучения. Такие задания чаще используется для обобщения изученного материала там, где нужно коротко и лаконично изложить или сопоставить данные, для дальнейшего запоминания или использования.

В ходе урока нами использовались приемы критического мышления «кластер», когда информация оформляется по ходу работы в виде схемы или так называемого «пучка». Прием работает на любой стадии урока: и при групповой, и при индивидуальной работе. Лучший эффект дает работа, если составлена первичная схема и проведена работа фронтально, в этом случае

более четкое взаимодействие всех учащихся и зафиксирован наилучший результат работы. Следующий прием «корзина идей» нами усовершенствована для решения задач. После подробного самостоятельного чтения и анализа задачи каждым учеником проходит фронтальная работа, где озвучиваются мысли «что приходит на ум». Формируются высказанные теоремы, формулы, которые можно использовать. Складываются логические цепочки для решения задачи. Схемой записывается решение прямо на рисунке. Таких решений может быть несколько. Ученики самостоятельно выбирают свой вариант решения.

Было установлено, что приемы критического мышления, такие как Диаграмма Венна, таблица 3-Х-У, фишбоун, синквей, ромашка Блума и другие, используются в основном для изучения нового материала небольшого по объему, проверки понимания и наличия определенных знаний в виде формул, определений. Они формируют основу для дальнейшего продвижения в развитии. Следующим этапом для учителя является направление деятельности учащихся на составление опорных конспектов в виде схем и презентаций по разделу. Организация таких уроков, если они проходят систематически после изучения раздела, и обеспечивает развитие компетентности в работе с информацией. В тоже время исследования показывают высокий результат в развитии логического мышления в том случае, когда учитель использует при работе с информацией различные приемы критического мышления в разных ситуациях, не повторяя один и тот же прием из урока в урок, и использует прием обобщения информации по разделу.

Подводя итог исследованию, можно констатировать, что приемы критического мышления используются на этапе предварительной работы с текстом, помогают организовать личностно-ориентированное обучение и развивают способность выделять главные признаки изучаемых объектов, составлять определения, систематизировать небольшой по объему материал. Приемы, направленные на развитие систематизации и обобщения изучаемого материала по разделам, способствуют не только качественной математической подготовке, но и развивают компетентность в работе с информацией, логическое мышление, грамотную математическую речь.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Закон Республики Казахстан «Об образовании» № 319-III от 27.07.2007 года // Действующий с изменениями и дополнениями. Проверено 07.04.2020/: https://kodeksy-kz.com/ka/ob_obrazovanii.htm
2. Выготский Л. С. Проблемы общей психологии // Собрание сочинений в 6 т. / Под ред. В. В. Давыдова. — М.: Педагогика, 1982 – 2-том – 504с.

3. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии – СПб.: Питер, 2000 – 712 с.
4. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения: Опыт теоретического и экспериментального психологического исследования – М.: Педагогика, 1986- 240 с.
5. Гальперин П.Я. Введение в психологию // Учеб. пособие для вузов. – 2-е изд.- М.: Университет, 2000-336с.
6. Коротаяева И. В. Использование приема систематизации текста у старшеклассников и студентов: дис. ...канд. психол. наук: 13.00.02 / Коротаяева Ирина Валерьевна. – М., 2000. – 127 с.
7. Горбачева Н.В. Метод аналогии как средство развития творческого мышления учащихся при обучении их элементам сферической геометрии: дис. ...канд. пед. наук: 13.00.02 / Горбачева Наталья Владимировна. – М., 2001. – 213 с.
8. Ульянова И.В. Обучение школьников методам решения геометрических задач в контексте укрупнения дидактических единиц: дис. ...канд. пед. наук: 13.00.02 / Ульянова Ирина Валентиновна. – М., 2002. – 182 с.
9. Жорабекова М. К. Сыраилова Ф. Н. Функциональная грамотность чтения как условие современного образования//Международный научный журнал/Наука и жизнь Казахстана. № 2/2 (56) 2018г – С. 121-123.
10. Майлыбаева А.Д., Кубашева А.А. Об исследовании и разработке мультимедийного обучающего курса для студентов дистанционного обучения // Международный научный журнал /Наука и жизнь Казахстана. № 3 (59) 2018г – С. 209-210.
11. Образовательная программа АОО «Назарбаев интеллектуальные школы» – NIS-Program //Утверждена решением Правления АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы» от 16 августа 2017 года, (протокол № 41)

Камалов Мурат Юсубалиевич

ғылым магистрі

«Кәсіптік оқыту» кафедрасының оқытушысы

«Жаратылыстану ғылыми-педагогикалық» жоғары мектебі

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Дуйсеханов Темірхан Өмірханұлы

«Кәсіптік оқыту» мамандығының 2-курс (PhD) докторанты

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

ӘДІСТЕМЕЛІК ҚЫЗМЕТТІҢ МӘНІ ЖӘНЕ ОНЫҢ НЕГІЗГІ ТҮРЛЕРІ

Түйін. Біз бұл мақалада әдістемелік қызметтің мәнін және оның негізгі түрлерін қарастыруды мақсат еттік. Мақала мазмұнында әдістемелік қызметтің функциялары мен түрлерін анықтау үшін қажетті педагогтың кәсіби қызметінің құрылымында жобалау және конструктивтік компоненттердің спектрін қарастыру маңыздылығы сипатталған. Әдістемелік қызметті тереңірек сипаттаудың алғы-шарттары анықталып, оны жүргізуге әсер ететін факторлардың жиынтығы көрсетілген. Сонымен қатар теориялық деңгейдегі әдістемелік қызметтің нәтижелерін көрсететін дидактикалық-әдістемелік кешендер анықталған. Әдістемелік іс-әрекеттің барлық процедуралары, оқушылардың танымдық іс-әрекетін оңтайландыру, олардың ықыласын арттыру, зияткерлік қабілеттерін дамыту, техникалық ойлау, сабақта практикалық дағдыларды дамыту мақсатын жүзеге асыру қажеттілігі көрсетілген.

Түйінді сөздер: теория, дидактика, абстракция, мотивация, интеллектуал, рефлексия.

Резюме. В этой статье мы ставили цель рассмотреть сущность методической деятельности и ее основные виды. В содержании статьи описана важность рассмотрения спектра проектных и конструктивных компонентов в структуре профессиональной деятельности педагога, необходимых для определения видов и функций методической деятельности. Определены предпосылки более глубокого изучения методической деятельности, показана совокупность факторов, влияющих на ее проведение. Также определены дидактико-методические комплексы, отражающие результаты методической деятельности теоретического уровня. Также в статье отражены все процедуры методической деятельности необходимые для реализации целей оптимизации познавательной деятельности учащихся, повышения их интереса, развития интеллектуальных способностей, технического мышления, развития практических навыков на уроке.

Ключевые слова: теория, дидактика, абстракция, мотивация, интеллектуал, рефлексия.

Summary. In this article, we set out to consider the essence of methodological activity and its main types. The content of the article describes the importance of considering the range of design and design components in the structure of professional activity of the teacher, necessary for determining the types and functions of methodological activities. The prerequisites for a more in-depth study of methodological activities are determined, and the set of factors affecting its implementation is shown. Didactic and methodological complexes that reflect the results of methodological activity at the theoretical level are also defined. The article also reflects all the procedures of methodological activities necessary for the implementation of the goals of optimizing the cognitive activity of students, increasing their interest, developing intellectual abilities, technical thinking, and developing practical skills in the classroom.

Keywords: theory, didactics, abstraction, motivation, intellectual, reflection.

Қазіргі заманғы оқыту теориясы, оқыту құралдарының және педагогтың практикалық тәжірибесінің өзара байланыстылығы мен сипатталады. Мұндай сипаттама кәсіптік оқытудың қазіргі үрдісінің интегративті сипаттамасы болып табылады, одан қызметтің қандай да бір түрін ажырату қиын, оқыту әдісі бұл үрдістің жалпы бір бөлігі ретінде қабылданады. Педагогтың кәсіби қызметінде Г.П.Щедровицкий анықтамасы бойынша оқыту қызметінің әр түрлі процедураларын құрастырудан және олардың ішінен неғұрлым тиімді тәсілдерді бөлуден тұрады [Щедровицкий Г.П., 2003, 16 б]. Г.П. Щедровицкий бұл

іс-әрекетті кәсіби-әдістемелік, оқыту теориясы мен тәжірибесінде педагогтың әдістемелік іс-әрекеті деп түсіндіреді. Алайда, педагогтың әдістемелік қызметі толық көлемде зерттелмегенін және кәсіби қызметтің дербес түрі ретінде сипатталмағанын атап өткен жөн. Педагогикалық әдебиеттерде әдістемелік қызметке үш көзқарас бар екендігі сипатталынады.

Зерттеушілер И. Щербаков [Щербаков А.И., 1993, 264 б], О.А. Абдуллина [Абдуллина О.А., 1990, 1416], Н.И. Кравцов [Кравцов Н.И., 2004, 267 б] ұстанатын бірінші көзқарас педагогтың өздігінен білім алуына, дидактикалық

құралдармен жұмыс істеуге, пәндік саладағы біліктілікті арттыруға байланысты әдістемелік жұмысты жинақтайды.

Екіншісі – әдістемелік қызметке В.П. Косырев [Косырев В.П., 1992, 98 б], пән бойынша оқытумен байланысты қызметті жатқызады. Бұл ұсынымдар әдістемелік және оқыту қызметі синонимдер ретінде пайдаланылады. Кәсіптік оқыту педагогтың әдістемелік қызметі, атап айтқанда, "... оқушылардың кәсіби білімін, іскерлігін және дағдыларын, сондай-ақ олармен байланысты іс-әрекет сипатындағы қасиеттерін, қабілеттерін, қызығушылықтарын және т. б. Қалыптастыруға бағытталған.

Үшінші көзқарасты ұстанатын зерттеушілер әдістемелік іс-әрекет жалпы педагогикалық іс-әрекетінде айқын көрсетілген өзіндік іс-әрекет жиынтығы ретінде қарастырылады. Мәселен, Н.В.Кузьмина әдістемелік қызметті конструктивтік және жобалау іскерліктерінің жиынтығы арқылы анықтайды. Э.Ф.Зеер инженер-педагог тұлғасының құрылымын зерттей отырып, әдістемелік іскерліктің бір түріне ұйымдастырушылықты жатқызады, оларға педагогикалық үдерісті жүзеге асыру, мотивацияны қалыптастыру, басқаруды ұйымдастыру функциясын бөле отырып ұсынды [Зеер Э.Ф., 1988, 120 б].

Біз педагогтарға жүргізген сауалнамалардың және жалпы білім беретін мектеп мұғалімдерінің практикалық іс-әрекетінің нәтижелері педагогтің кәсіби іс-әрекетінде әдістемелік функцияның маңыздылығын түсінетінін көрсетті. Маңыздылығын жағынан әдістемелік қызмет түрі пәнді оқытудан және тәрбиелеуден кейін үшінші орынға ие. Әдістемелік қызметтің функциялары мен түрлерін анықтау үшін педагогтың кәсіби қызметінің құрылымында жобалау және конструктивтік компоненттердің спектрін қарастыру маңызды. Олардың құрамына Н.В.Кузьмина төмендегідей қызметті енгізеді:

- жобалау компоненті, яғни ұзақ мерзімге перспективалық жоспарлаумен байланысты іс-әрекеттер жүйесі: хабарламалардың мазмұны оқушылардың оқу пәні бойынша мазмұнды меңгерумен байланысты қызмет түрлері; педагогикалық қызметті дайындаумен және жүзеге асырумен байланысты педагогтың өз қызметі;

- алдағы сабақты жоспарлаумен байланысты іс-әрекеттер жүйесін қамтитын конструктивтік компонент: оқушылар зерделуге тиісті ақпаратты іріктеу және құрылымдау, өзінің болашақ қызметі мен мінез-құлқы, оқушылармен өзара іс-қимылы.

Бір қарағанда, теориялық және практикалық оқыту пәндері бойынша оқыту құралдарын таңдау тәсілдерін біріктіре отырып, әдістемелік қызметті қалай сипаттауға болады. Оны анықтау үшін жалпылаудың жоғары деңгейіне өту, әдістемелік қызметтің нәтижелерін зерттеу, жалпы, шығармашылық қызметтің табиғатын анықтау қажет.

Қазіргі таңда әдістемелік қызметті тереңірек сипаттау үшін барлық алғышарттар қалыптасқан. Біріншіден, әдістемелік ұғымдарды қалыптастырудың жалпы сипатты негізделген. Екіншіден, жоғары деңгейдегі оқыту қызметінің неғұрлым дамыған және күрделі реттеуші құралдары: білім мен іскерлікті қалыптастырудың әр түрлі кезеңдерінде педагог қызметінің түрлі тәсілдерін жинақтайтын әдістемелік нұсқаулар, сондай-ақ оларды қолданудың бағдарламалары әзірленген. Оларға оқыту технологиялары, оқыту мультимедиялық жүйесі және т. б. жатады. Бұл жеке педагогқа тән бытыраңқы әдістемелік тәсілдер емес, педагогикалық мәдениеттің игілігі болып табылатын кешенді аудио және визуалды нұсқаулар. Үшіншіден, педагогтардың, әдіскерлердің, әзірлемелерінің мәнді оқыту технологиялары қалыптасқан.

Педагогтің әдістемелік қызметін тікелей бақылауға болмайды. Талдау мен бақылау оқыту қызметінде жүзеге асырылады. Әдістемелік қызмет тәсілдері – бұл күрделі ойлау процесі. Педагогикалық үдерісті және оның қамтамасыз етілуін – әдістемелік, материалдық-техникалық немесе ұйымдық іс-әрекетіндегі айырмашылықтарды анықтауды қажет етеді.

Оқыту іс-әрекетінің пәні білім мен іскерлікті, дағдыларды қалыптастыру үдерісі болып табылады, бұл іс-әрекеттің нәтижесі мен қорытындысы кең тұрғыда дамыған қабілеті бар және оқуға деген ықыласы бар оқушы болып табылады.

Әдістемелік қызметтің пәні түрлі әдіс-тәсілдер мен нақты пән мазмұнының ерекшелігін ескере отырып, жаңа білім мен іскерлікті қалыптастыру үдерісін жүзеге асыру және реттеу тәсілдері ретінде қабылданады. Бұл қызмет жобалау және құрылымдау барысында жинақталған нәтижелі өнімдер арқылы жанама түрде көрінеді. Педагогикалық қызметтің осы түрінің даму тарихы 1783 жылдан бастап мұғалімдерге арналған алғашқы әдістемелік кітаптардың пайда болуымен сипатталады. Кәсіптік оқыту әдістемесінде бұл орыс инженерлері В.П.Марков пен Д.К.Советкиннің әдістемелік шығармашылығының арқасында өндірістік оқытудың "орыс жүйесінің" негізіне айналған өндірістік оқытудың алғашқы ғылыми негізделген бағдарламаларының пайда болуымен байланыстырылады.

Бұл пән бойынша әдістемелік тәсілдер мен ережелерді, әдістемелік кешендерді және жеке әдістемелік жүйені құруға мүмкіндік жасайтын әдістемелік жұмыс. Педагог немесе педагогтар ұжымы әдістемелік жұмыстың субъектілері болып табылады. Жаңашыл педагогтардың тәжірибесі өзінің әдістемелік жүйесін сәтті енгізілген нақты әдістемелік қабылдаумен байланыстырады. Әдістемелік шығармашылықтың жоғары түрі оны түрлі басылымдарда жариялау, жинақтау, пән оқытушыларының семинарларында және өзінің ғылыми – әдістемелік жүйесін зерттеу нә-

тижелері бойынша ғылыми жұмысты қорғау барысында қалыптасады.

Кез-келген қызметті сипаттаудың екі деңгейі бар: эмпирикалық және теориялық. Кәсіптік оқыту педагогтарының іс жүргізушілік – әдістемелік іс-әрекетінің құрылымы мен мазмұнын негіздеуге арналған зерттеулер – педагогтың әдістемелік іс-әрекетінің эмпирикалық сипаттамасын көрсетеді. Жоғарыда айтылған пікірлерді қорытындылай келе біз әдістемелік қызметтің келесі анықтамасын береміз: “әдістемелік қызмет деп, жеке пән бойынша немесе оқу пәндері циклы бойынша оқыту және оқу қызметін реттеуді жүзеге асыратын оқыту құралдарын жобалау, әзірлеу және құрылымдауға педагогтың кәсіби қызметінің дербес түрі деп түсінеміз.

Психологиялық, ғылыми-әдістемелік әдебиеттегі жарияланымдар бойынша әдістемелік қызметтің құрылымдау, сондай-ақ оқытушылардың сауалнамалық сұрауының деректерін зерттей отырып, біз әдістемелік қызметті жүргізуге әсер ететін факторлардың жиынтығын бөліп көрсеттік.

Факторлардың жеке тобы педагогтың жеке қасиеттерін, және білім деңгейін құрайды. Талдау қызметін жүргізудегі ерекше рөл педагогтың интеллектуалдық қабілеті мен жеке психологиялық қабілеті, рефлексияға қабілеттілігін көрсетеді. Бұл қасиеттер мақсаттарды қалыптастыруға және оған қол жеткізу тәсілдерін іздестіруге, өз мүмкіндіктерін мақсаттың талабымен байланыстыруға, қалыптасқан жағдайды талдауға және оның мүмкін болатын өзгерістерін болжауға, шешім қабылдауға және қабылданған шешімді орындауға, өз іс-әрекеттерін бақылауға және бағалауға бағыттайды.

Кәсіби даярлық деңгейіне, педагогтың біліміне немесе оның пәнге деген қатынасына қатысы бар факторлар педагог қаншалықты тез оқу ақпаратына (оқу материалына) бағдарлануы мүмкін екендігін, әдістемелік іс-әрекеттерді орындай алатындығын, жаңа білім, іскерлік, кәсіби қызметті байыту мен дамытуға ұмтылу бар-жоғын анықтайды [Козыбаков М.Ж., 1996, 285 б].

Басқа фактор-оқу-бағдарламалық құжаттама. Оқу жоспарларын, кәсіби талаптарды, дириктивалық құжаттарды зерделеуден сабақтарға дайындық кезінде педагогтың аналитикалық қызметі басталады. Мұндай құжаттар маманды кәсіби даярлау үдерісінде жалпы бағдар жасайды, оқу сапасына қойылатын талаптар; жүзеге асырылады.

Оқу ақпараты (пәндер бойынша оқулықтар, оқу құралдары, техникалық сипаттамалар, нұсқаулықтар, ғылыми мақалалар, анықтамалық әдебиет және т.б.) әдістемелік талдау жүргізуге және оқыту әдістемелерін жасауға әсер ететін маңызды фактор болып табылады. Көбінесе бұларға оқулықтар жатады, өйткені олардың әрқайсысында өзінің логикалық құрылымы, әртүр-

лі әдістемелік қамтамасыз етілуі қамтылған.

Оқу мәтінінде оқушылардың осы сабақта алған білімі меніскерлік деңгейін анықтайтын қажетті ұғымдар, әдістер мен құралдардың көлемі тіркелген. Ғалымдар оқушының өзіне ұсынылған ақпараттың кейбір кесіндісін ғана қабылдайтынын, сонымен бірге өзінің мақсаттарына сәйкес түсініктерін ескере отырып айтады. Бұл қызмет арқылы ақыл-ой іздеу қажеттілігін түсіндіреді.

Көрнекі құралдарды таңдау кезінде олар тек қабылдау процесімен ғана емес, сонымен қатар танымдық қызметтің барлық деңгейлерінде ақпаратты өңдеу ерекшеліктерімен де байланысты екенін ескеру қажет. Жаңа оқу материалын оқу үшін әдістемелік жүйеде оның көрнекілігін қамтамасыз ететін тиімді құралдар (графикалық тіл, мнемосхемалар, тірек сигналдар және т.б.) іріктеледі. Оқу материалын игеру кезеңінде абстракция деңгейі жоғары дидактикалық құралдар (математикалық модельдер, арнайы жасанды тілдер) тартылады.

Әдістемелік қызметті жүргізуге ықпал ететін маңызды фактордың бірі педагогтың сөз құрауы болып табылады. Психологиядан оқушының ойы, түсінігі, логикалық байланыстарының мәні педагогтың “тілдік материалының” базасында пайда болатыны белгілі. Сондықтан, оқытушыға пікірлерді құрастыруға, мәселелерді, қорытындылауға көңіл бөлу; оқушылардың танымдық қызметін басқару үшін, сабақта нақты әдістемелік міндеттерді шешу үшін барынша қолайлы ауызша талдау қажет.

Келесі факторлар сабақтарды материалдық-техникалық және әдістемелік қамтамасыз ету болып табылады. Егер педагогтың осы оқу материалымен практикалық жұмыс тәжірибесі болса және оны оқушыларға ұсыну үшін жақсы дидактикалық және әдістемелік қамтамасыз ету болса, онда сабаққа дайындық кезінде әдістемелік қызметтің көптеген түрлері орындалатынын атап өткен жөн. Алайда, егер пәннің оқу материалы өзгерсе (жаңартылса) немесе қайта енгізілсе, онда оқытушы толық әдістемелік талдау жүргізуге және оқыту құралдарын әзірлеуге мәжбүр болады. Сауалнаманың мәліметтері бойынша оған орта есеппен үш сағатқа дейін жұмсалады.

Психологиялық қамтамасыз ету және оқушылардың танымдық қабілеті оқу материалына әдістемелік талдау жүргізуге, оқушылардың танымдық іс-әрекетінің формаларын таңдау мен құрастыруға әсер ететін факторлар болып табылады. Әдістемелік іс-әрекеттің барлық, процедуралары оқушылардың танымдық іс-әрекетін оңтайландыру, олардың ықыласын арттыру, зияткерлік қабілеттерін дамыту, техникалық ойлау, сабақта практикалық дағдыларды дамыту мақсатында оқытушымен орындалады. Оқытудағы нәтижелерге қол жеткізу үшін оқытушы тек қана оқушылардың сабақтағы қызметін үлгілеп қана қоймай, қарастырылып отырған тақырып бо-

йынша сабақ жүйесін оқушылардың когнитивтік қабілетіне бейімдеу қажет [Свердл. инж.-пед. ин-т, 2001, 127 б].

Педагогтың әдістемелік қызметінің пәні оқу материалының мазмұнын іріктеу, құрылымдау, түзету, осы білім беру мекемелерінде оқытудың нақты жағдайларына және оқушылардың когнитивтік ерекшеліктеріне оқыту әдістері мен бағдарламаларын бейімдеу тәсілдері болып табылады.

Осы қызмет түрінің нәтижесі әдістемелік тұрғыдан өңделген, іріктелген оқу материалы болып табылады. Әдістемелік қызмет нәтижелерін оқушылар пайдаланады. Олардың ішінде тапсырмаларды шешу алгоритмдері, тірек конспекттері, жұмыс дәптерлері, сабақтың жоспар-конспектісі және т.б..

Қазіргі уақытта кәсіби әдістемелік қызмет қосымша педагогикалық жұмыстың әртүрлі формаларымен айналысады. Қарастырылып жатқан деңгейіндегі әдістемелік қызметтің субъектілері педагог-әдіскерлер болып табылады, олар үшін әдістемелік жұмыс негізгі кәсіби қызмет болып табылады.

Педагог-әдіскер – бұл іс-әрекет (білім беру-тәрбие) және метақызмет (ұйымдастыру-әдісте-

мелік) сипатындағы функцияларды органикалық үйлестіретін интегралдық бейіндегі маман. Маманның қызмет объектілері оқу ақпаратының макроқұрылымы болып табылады. Бұл оларға оқу бағдарламалары, оқулықтар кешендері, оқу құралдары, техникалық құжаттар, ғылыми мақалалар мен ақпарат банкі, өңірдің экономикалық, технологиялық даму бағдарламалары жатады. Теориялық деңгейдегі әдістемелік іс-әрекеттің мәні оқыту тәжірибесінде жүйелілік, сабақтас-тық және нәтижелі белгілері бар оқыту әдістері мен технологияларын құрастыру тәсілдері болып табылады. Осы деңгейдегі әдістемелік қызметтің нәтижелері дидактикалық-әдістемелік кешендер болып табылады. Оларға:

- оқыту жүйесі (соның ішінде кәсіптік оқыту жүйесі);
- білім беру бағдарламалары;
- пәндер бойынша оқу бағдарламалары;
- оқыту құралдарының кешендері;
- оқыту әдістері;
- жеке пәндер бойынша оқыту әдістемесі;
- оқыту технологиялары жатады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Абдуллина О.А. Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования: Для пед. спец. высш. учеб. заведений.- 2-е изд., перераб. и доп.- М.: Просвещение, 1990. -141 с.
2. Бидайбеков Есен Ыкласович. Развитие методической системы обучения информатике специалистов совмещенных с информатикой профилей в университетах Республики Казахстан :Дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.02 : Москва, 1998 153 с. РГБ ОД, 71:00-13/10-X
3. Ералин, К. Изобразительное искусство Казахстан в системе художественно-профессиональной подготовки будущих учителей изобразительного искусства и технологии. (Пединститут от автореф. диса д. п. н./К.Ералин. – М.: 1992. – 29 с.
4. Зеер Э.Ф. Профессиональное становление личности инженера- педагога. – Свердловск: Изд – во Урал, ун- та, 1988.- 120 с.
5. Козыбаков М.Ж. Проблемы профессионально-методической подготовки учителей художественного труда Текст. /М Ж Козыбаков. -Алматы: Рау-ан, 1996.-285 е., ил.
6. Косырев В.П. Профессионально-методические умения: сущность, структура и содержание, процесс формирования. // Формирование методиче-ских знаний и умений инженеров-педагогов: Сб. науч. тр. – Екатеринбург: Изд-во Свердл. инж. -пед. ин -та, 1992.- С.98-105.
7. Кудайкулов, М.А. Методика измерения и оценки результатов труда педагогов/М.А.Кудайкулов.- Алматы, 1993. – 23 с.
8. Кудайкулов, М.А. Дидактические проблемы формирования профессионально – методических умений у будущего учителя. – автореф. док. дисс./М.А.Кудайкулов.- Алма – ата, 1975. – 44 с.
9. Кудебаева З.Н. Совершенствование методической подготовки студентов физиков в педвузах республики Казахстан: Дис. . канд. пед. наук. М., 1995.- 185 с.
10. Кемешев Диллабай Анварович. Теоретические и методические основы специальной подготовки художника-педагога в высших учебных заведениях Казахстана (На примере изучения национального изобразительного искусства) :Дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.02 : Москва, 2001 409 с. РГБ ОД, 71:01-13/134-6
11. Кравцов Н.И. Содержание методической работы в системе профес-сионально-технического образования. Профпедагогика. М.: Высш. школа, 2004.-267.
12. Мусин К.С. Профессиональная подготовка учителей в Казахстане, России, Англии и США (сравнительно-педагогический аспект): дис. ... док.пед. наук: 13.00.01. -Алматы, 1999.-298 с.
13. Психологические особенности профессионального становления личности инженера-педагога: Сб. науч. тр.- Свердловск: Свердл. инж.-пед. ин-т, 2001.- 127 с.
14. Щедровицкий Г.П. Система педагогических исследований (методологический анализ). // Педагогика и логика. М.: Касталь, 2003, С. 16-198.
15. Щербаков А.И. Психология личности учителя // Возрастная и пе-дагогическая психология. – М.: Просвещение, 1993. – С.264 – 275.

Касымбекова Нурия Сабеткановна

к.п.н., и.о. доцента кафедры иностранных языков
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
г. Нур-Султан

Танатарова Камшат Ералиевна

магистрант кафедры теории и практики иностранных языков
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
г. Нур-Султан

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ОБУЧАЮЩИХСЯ С ООП В ШКОЛАХ

Түйін. Бұл мақала ағылшын тілі сабағында ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды психологиялық—педагогикалық сүйемелдеудің рөліне арналған. Жұмыста «инклюзивті білім беру», психологиялық—педагогикалық сүйемелдеудің түрлері, принциптері мен бағыттары, сондай-ақ ерекше білім беру қажеттілігі бар білім алушылардың жалпы сипаттамасы талданады. Бұл мақаланың мақсаты — ҚР жалпы білім беретін мектептерінде ерекше білім беру қажеттілігі бар оқушыларды психологиялық—педагогикалық сүйемелдеудің ұйымдастырушылық және әдістемелік негіздерін анықтау.

Түйінді сөздер: инклюзивтік білім беру, психологиялық—педагогикалық сүйемелдеу, ЕББҚ білім алушылар, ағылшын тілі.

Резюме. Данная публикация посвящена роли психолого-педагогического сопровождения обучающихся с особыми образовательными потребностями на уроках английского языка. В работе анализируются понятия «инклюзивное образование», «виды, принципы и направления психолого-педагогического сопровождения, а также общая характеристика обучающихся с ООП. Цель данной статьи – определить организационные и методические основания психолого-педагогического сопровождения обучающихся с особыми образовательными потребностями в общеобразовательных учреждениях РК.

Ключевые слова: инклюзивное образование, психологическо-педагогическое сопровождение, обучающиеся с ООП, английский язык.

Summary. This article is devoted to the role of psychological and pedagogical support of learners with special educational needs in English language lessons. The paper analyzes the concepts of “inclusive education”, types, principles and directions of psychological and pedagogical support, as well as the general characteristics of students with SEN. The aim of this article is to determine the organizational and methodological foundations of psychological and pedagogical support of learners with specific educational needs in secondary schools of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: inclusive education, psychological and pedagogical support, learners with specific educational needs, English language.

ВВЕДЕНИЕ.

Модернизация системы образования требует нового подхода к оказанию психолого-педагогической поддержки субъектам образования. Законодательством Республики Казахстан в соответствии с всемирными протоколами в сфере защиты прав детей внесено обозначение — лица (дети) с особыми образовательными потребностями (ООП) и постулат равных прав на предоставление качественного образования всеми обучающимися с мониторингом индивидуальных способностей [Елисеева И.Г., Ерсарина А.К., 2019, с.5].

Одним из базовых требований результативного формирования обучающихся с ООП в усло-

виях инклюзивного образования в школах рассматривается организация их психолого — педагогического сопровождения, что характеризует актуальность обсуждения данного вопроса.

«Инклюзивное образование – это непрерывный процесс развития общего образования, нацеленный на обеспечение качественного образования для всех с учетом разнообразия, разных нужд и способностей, характеристики и ожидания в обучении учащихся и общин, устранение всех форм дискриминации».

[URL: <http://www.osobyirebenok.ru/edit/uploaded/Otkritoe%20dose%20YUNESKO%20po%20inklyuzivnomu%20obrazovaniyu.pdf>].

Особые образовательные потребности (ООП)

– обозначение, получившее популяризацию в большинстве стран всемирного сообщества, поскольку, соответствуя принципам инклюзивного образования, разрешает сконцентрировать внимание школы на внедрении условий для результативного обучения каждого ученика. В Казахстане к детям с ООП причисляют тех, кто « переживают постоянные или кратковременные сложности в усвоении образования, вызванные здоровьем и нуждающиеся в специальных, образовательных учебных программах и методических стратегиях дополнительного образования» [URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319>].

В соответствии с Государственной стратегией совершенствования образования в нашей республике с 2011 года системно формируется инклюзивное образование. Стратегический план развития Республики Казахстан до 2025 года, п. 1. 1 «Предоставление общедоступности и инклюзивности образования», предполагает достижение следующих целей:

- предоставление психолого-педагогического сопровождения инклюзивного образования, создание соответствующих кабинетов, методических программ среднего, технического, профессионального, и после среднего специального образования по востребованным рабочим специальностям, а также повышение компетентности педагогических сотрудников;

- для лиц с ООП обеспечение доступа ко всем уровням образования, в рамках подушевого финансирования предусмотрен повышенный норматив субсидирования, расширен государственный заказ на их обучение [URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1800000636>].

Инклюзивная модель обучения готовит учеников с особыми образовательными потребностями приобщению к обществу, а общество к приему детей с ООП.

Реализация данной инклюзивной политики должна выработать действенную систему психолого-педагогического сопровождения, которая в нынешнее время является основной краеугольной проблемой.

Психолого — педагогическое сопровождение в учебных заведениях относительно не до конца изученное направление, но уже характеризуется неразделимой частью образовательного механизма. Психолого – педагогическая поддержка учащихся с особыми образовательными потребностями организуется на основе заключения и инструкций психолого-медико-педагогической консультации.

Психолого-медико-педагогическая консультация (ПМПК) характеризуется одним из видов специализированных организаций образования. Основной деятельностью ПМПК является реализация диагностики нарушений психофизиологического развития учащихся с ООП. Цель

ПМПК – установление показаний на социальную и медико-педагогическую коррекционную поддержку детей, определение типа специальных образовательных учебных программ и последующее направление в организации образования [URL:<http://kopmpk.kz/index.php/deyatelnost/deyatelnost-pmpk>].

Данная «поддержка» в организациях образования проводится определенными специалистами (соответствующим преподавателем, психологом, учителем – логопедом, социальным педагогом, экспертами ЛФК и др.).

В психолого-педагогической практике встречаются различные определения «сопровождения»:

- формирование образовательной среды, направленной на выявление возможностей и реализация потенциала обучающегося с расчетом возрастных особенностей [Битянова М.Р., 2000];

- создание обстоятельств для активизации возможностей, «условий для переноса, сопровождаемого от поддержки к самопомощи». Технология сопровождения обучающихся с ООП прогнозирует не «устранение дефектов и переделку», а фундамент способностей и поиске его потенциала, выстраивание на этой структуре условий для возобновления взаимосвязей с социумом [Майер А.А., 2011, с.235-240];

- предоставление личностной всесторонней помощи и поддержки в достижении заметных результатов овладения общих образовательных программ [Карпова С. И., Любченко О. А., 2017, с. 22-29].

«Сопровождать», как растолковывает словарь С.И. Ожегова, значит «следовать совместно с кем-то, располагаясь рядом, ведя куда-нибудь или идя за кем-то». [Ожегов С.И., 2018].

Елисеева И. Г., Ерсарина А. К. дают определение психолого – педагогического сопровождения – это комплексно организованная деятельность педагогов и специалистов, в результате которой формируются социально психофизиологические и педагогические условия для успешного обучения и развития каждого обучающегося в соответствии с его способностями и потребностями [Елисеева И. Г., Ерсарина А. К., 2019, с.4].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Преподавание иностранного (английского) языка обучающимся с ООП способствует общему развитию, расширению мировоззрения, порождает интерес к изучению языка и культуры другого народа, а также развивает навыки общения со сверстниками. Овладение языком – это не только средство общения, но и способ познания окружающего мира. Для достижения вышеперечисленных целей, преподавателю необходимо найти подходы, используя разные

формы обучения (мультфильмы, игровые формы и т.д.). Задания, предоставляемые обучающимся с ООП, должны быть тщательно отобраны учитывая их психологические и физиологические особенности. Наглядность в процессе обучения у учащегося (примеры, алгоритмы, правила) позволяют воспринимать материал быстрее. Метод проектов также может быть использован для обучения иностранному (английскому) языку. Когда занятия по определенной теме заканчиваются, учащиеся создают проект по изученной теме, например, в виде рассказа или письма и сопровождают его рисунком или поделками. Комбинированный метод является наиболее распространенным, так как его использование дает обучающимся умение не уставать от однообразных уроков. Этот метод обеспечивает различные игровые задания, пение и танцы, учащимся также будет интересно заниматься этим методом в группах.

Создание схемы психолого — педагогического сопровождения детей с ООП можно исследовать как одно из главных требований слагающих эффективность инклюзивного образования.

Психолого-педагогическое сопровождение обучающихся базируется на такие принципы, как научность, упорядоченность, комплексность и технологичность

и руководствуются направлениями:

- профилактические (предупреждение происхождения явлений дезадаптации обучающихся к новому языку);
- рекомендательные (разработка определенных рекомендаций для родителей по оказанию поддержки в вопросах стимулирования учащегося к обучению иностранному языку);
- диагностические (выявление проблем в обучении иностранному языку);
- консультативные (предоставление поддержки воспитанникам, их родителям в вопросах образования);
- развивающее (формирование у обучающегося интереса к новым знаниям);
- коррекционное (организация работы с обучающимися, имеющими проблемы с изучением иностранного языка (английского);
- просветительно-образовательное (формирование психологической культуры, формирование психолого-педагогической компетентности педагогов, родителей) [Сафонова О.А., 2011].

Модель психолого-педагогического сопровождения учащихся на занятиях по иностранному (английскому) языку состоит из трех базовых компонентов:

1. организация работы по выявлению психолого-педагогических специфик развития обучающихся, что дает возможность приобрести целую картину по развитию личности ребенка и планировать программу обучения;
2. систематичный мониторинг за обучающи-

мися на занятиях по иностранному

языку и непрерывное сосредоточение итогов наблюдений;

3. осуществление прогноза результативности преподавания и планирование персональной работы с детьми посредством построения индивидуальных образовательных программ [Сафонова О.А., 2011].

Процесс сопровождения несёт субъективно нацеленный характер: в каждом определённом моменте. Е. И. Казаковой обозначены основополагающие принципы сопровождения:

- рекомендательный характер, преподаватель играет роль путеводителя, т.е. помогает найти решения тех или иных сложностей сопровождаемого;
- неразрывность сопровождения на всех периодах поддержки в решении проблемы; – мультидисциплинарность сопровождения – оговорённая работа «команды» профессионалов, включенных в организационную систему и обладающих комплексной базой подходов [Казакова Е.И., 1998].

Прежде чем разбираться в методах обучения иностранному (английскому) языку, нужно обратить внимание на особенности обучающихся. Обозначают следующие группы обучающихся с особыми образовательными потребностями:

1 группа. **Дети с нарушениями психофизиологического становления** – нарушениями слуха, зрения, интеллекта, речи, двигательного аппарата, задержкой психоэмоционального развития и чувственно – рефлексивными расстройствами.

2 группа. **Дети с характерными сложностями в воспитании**, когнитивными и психологическими трудностями. Своеобразные проблемы, констатируемые у обучающихся с сохранным разумом, реализуются в проработке отдельных методических опытов: письма, чтения или счета (дисграфия, дислексия, дискалькулия др.). Эти проблемы, как правило, несут краткосрочный характер и решаются при условии обеспечения им поддержки профессионалов. Когнитивные и психологические трудности могут быть вследствие определённых проблем саморазвития (синдром гиперактивности и дефицита внимания, негрубые расстройства аутистического спектра и пр.). А также негативных эмоциональных аспектов (нарушений воспитания в семье, детско – родительских и внутрисемейных отношений), что влечёт к всевозможным проблемам взаимоотношения с ровесниками и преподавателями (застенчивость, безынициативность, закрытость или агрессивность, своеволие, враждебность).

3 группа. Обучающиеся, у которых в силу социально – психофизиологических, социально-экономических, лингвистических, социокультурных первопричин образуются определённые

ные образовательные нужды. В данную группу можно отнести микросоциальную и педагогическую запущенность учащихся из малоимущих семей или семей, не обращающих надлежащего внимания воспитанию и становлению детей. Семей социального риска (родителей с алкоголизмом, наркозависимостью и пр.), а также у детей, претерпевающих сложности интеграции к местному социуму (переселенцы, мигранты, оралманы) или плохо знающих и неговорящих на языке преподавания в школе и др. [Елисеева И. Г., Ерсарина А. К., 2019, с.12].

Включение этих групп обучающихся с ООП в образовательный процесс обязывает вести постоянный мониторинг их коммуникации и взаимоотношений со сверстниками и преподавателями. По данным психолого-медико-педагогической консультации, в Казахстане за 2018 год было зафиксировано 2,7% детей с ООП [Елисеева И. Г., Ерсарина А. К., 2019, с.13].

Постановление об обучении учащегося с ООП (в лично-ориентированной или специальной форме) в общественном или специальном учреждении принимает только ПМПК на основании всестороннего исследования. На текущее время, в Казахстане нужды учащихся с ООП удовлетворяются в полном виде только в специальных школах. В таких учреждениях числятся 14, 2 % от общего количества обучающихся, которые имеют заключение и инструкции ПМПК. Остальные учащиеся этой категории, а также учащиеся с иными проблемами в обучении, учатся в общеобразовательных учрежде-

ниях страны, где пока не предоставляется соответствующее психолого – педагогическое сопровождение [Елисеева И. Г., Ерсарина А. К., 2019, с.5].

Консилиум – непрерывно действующий, согласованный, сплоченный всеобщими целями коллектив профессионалов, воплощающий ту или иную методологию сопровождения ребенка в образовательной организации, и проектирующий стратегии коррекционной поддержки, социокультурной и образовательной интеграции обучающихся с ООП [Алехина С.В., Семаго М.М., 2012].

Каждому специалисту психолого – педагогического сопровождения необходимо достижение основной цели — сделать все возможное, чтобы помочь обучающемуся учиться в классе среди ровесников и усваивать образовательную программу на основе своих способностей.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Учитывая вышеизложенное, мы можем заключить, что одним из основных задач психолого-педагогического сопровождения обучающегося с ООП на занятиях иностранного (английского) языка является развитие его навыков общения и умственных возможностей. И для достижения поставленных задач преподавателю необходимо учитывать темперамент, психологическое и физиологическое состояние обучающегося при выборе методики преподавания иностранного (английского) языка.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Психолого-педагогическое сопровождение детей с особыми образовательными потребностями в общеобразовательной школе: метод. рекомендации/Елисеева И.Г., Ерсарина А.К. – Алматы: ННПЦ КП, 2019. – С. 96 .
2. Открытое досье по инклюзивному образованию.- ЮНЕСКО, 2003. [Электронный ресурс] // URL: <http://www.osobyirebenok.ru/edit/uploaded/Otkritoe%20dose%20YUNESKO%20po%20inklyuzivnomu%20obrazovaniyu.pdf> (дата обращения 25.05.2020).
3. Деятельность ПМПК [Электронный ресурс] // URL:<http://kopmpk.kz/index.php/deyatelnost/deyatelnost-pmpk> (дата обращения 29.04.2020).
4. Битянова М. Р. Психология в школе: содержание и организация работы. М., 2000.
5. Майер А.А. Система сопровождения социализации ребенка в образовании //Психолого-педагогическое сопровождение процесса социализации личности в современном образовательном пространстве. Петропавловск, 2011. – С. 235-240.
6. Карпова С.И., Любченко О.А. Моделирование процесса социально-педагогического сопровождения детей с ограниченными возможностями здоровья дошкольного и младшего школьного возраста в условиях Федерального государственного образовательного стандарта // Вестник Тамбовского университета. Серия гуманитарные науки. – Тамбов. 2017. Т.22. Вып. 4 (168). – С. 22-29.
7. Ожегов, С.И. Толковый словарь русского языка / С.И. Ожегов. – М.: АСТ, 2018. – С.736 .
8. Сафонова О.А. Управление качеством образования в дошкольном образовательном учреждении. М, 2011.
9. Казакова Е.И. Система комплексного сопровождения ребенка: от концепции к практике //Психологопедагогическое, медико-социальное сопровождение развития ребенка. – СПб, 1998.
10. Создание и апробация модели психолого-педагогического сопровождения инклюзивной практики: Методическое пособие /Под общ.ред. С.В. Алехиной, М.М. Семаго. – М.: МГППУ, 2012.

Кожаметова Гулим Бакберовна

Докторант

Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУДЫ ДАМУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ ЖОЛДАРЫ

Түйін. Мақалада Қазақ тілін оқытуда сын тұрғысынан ойлауды дамыту технологиясын қолданудың тиімділігі қарастырылған.

Мақалада сыни тұрғысынан ойлау технологиясын қазақ тілін оқытуда пайдаланудың тиімді жақтары талданады.

Түйінді сөздер. Сын тұрғысынан ойлау технологиясы, сөз саптау, сөйлеу мәдениеті, оқыту тәсілдері, шығармашылық қабілет, сабақ үрдісі.

Резюме. В статье обсуждается эффективность технологии развития критического мышления в обучении казахскому языку. Анализируются преимущества использования технологии критического мышления в преподавании казахского языка.

Ключевые слова: Технология критического мышления, речь, речевая культура, методы обучения, творческие навыки, учебный процесс.

Summary. The article discusses the effectiveness of technology for developing critical thinking in teaching Kazakh language. Analyzes the advantages of using the technology of critical thinking in the teaching of the Kazakh language.

Keywords: Critical Thinking Technology, Speaking, Speech Culture, Teaching Methods, Creative Skills, Teaching Process.

Қазақ тілін оқыту арқылы оқушылардың сөз саптау дағдыларын қалыптастыру, қатесіз дұрыс сөйлеуге үйрету, сөз мәдениетін дамытуда әртүрлі педагогикалық технологияларды қолдануға болады.

В. Беспалько «педагогикалық технология дегеніміз – тәжірибеде жүзеге асырылатын белгілі бір педагогикалық жүйенің жобасы, ал педагогикалық жағдайларға сай қолданылатын әдіс-тәсілдер – оның құрамды бөлігі ғана, оқыту үдерісін жүзеге асырудың мазмұндық техникада педагогикалық ұйымдастыру мен жүзеге асырудың жобасы (алгоритмі)», – деп түсіндіреді [Беспалько В.П., 1995, 412 б].

Жаңа педагогикалық технологияларды күнделікті сабақ үрдісінде пайдалану үшін, әр мұғалім алдында отырған оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, педагогтік мақсатына, мүддесіне сай, өзінің шеберлігіне орай таңдап алады. Бұл жаңа технологиялар-оқушылардың шығармашылық қабілеттерін, терең ойлай білуін, теориялық негіздерін, эстетикалық көзқарастарын пайымдауын, баға беруін, танымдық белсенділігін дамытуға бағытталған.

Сын тұрғысынан ойлауды дамыту технологиясын қолдану арқылы оқушылардың сөз саптау дағдыларын дамытудың тиімді жақтары көп.

«Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту технологиясының басты мақсаты – дамыта оқыту негізінде «Сыни тұрғыдан ойлау арқылы оқу мен жазуды дамыту» бағдарламасын іске асыру, балаларға терең білім беру» [Бөрібекова Ф.Б., Жанатбекова Н.Ж., 2014, 291 б].

Сын тұрғысынан ойлауды дамыту оқушылардың білім деңгейін көтеріп, оларды шығармашылыққа бауып, ойларын еркін айтуға дағдыландырып қана қоймайды, олардың сөйлеу мәдениетін қалыптастырып, сөз саптау ерекшеліктерін меңгеруде бірден-бір тиімді әдіс болып табылады.

Бұл технология бойынша әр сабақ үш кезеңнен тұрады:

- 1 қызығушылықты ояту;
- 2 мағынаны ашу;
- 3 ой толғаныс.

«Қызығушылықты ояту» кезеңі бойынша күтілетін нәтиже:

- оқушы өзінде қалыптасқан білім мен түсініктерді өзектендіреді;
- жаңа материалға танымдық қызығушылығы күшейеді;
- сабаққа белсенділігі артады.

«Мағынаны ашу» кезеңінде жаңа ақпараттармен, ойлармен танысады, тиісті тақырыпқа байланысты кино көру, дәріс, әңгіме, тыңдау немесе тәжірибе — эксперимент жасау, мультимедиялық құралдарды пайдаланады. Сабақта жұмыс дара және жұп түрінде жүргізіледі. Сын тұрғысынан ойлауды дамыту технологиясы арқылы оқушы қазақ тілі сабағынан өтілген материалды меңгеруде мұғалім ұсынған белсенді оқыту әдістерін қолданып, жаңа тақырып материалдарын тыңдайды, оқиды; жаңа ақпараттардың мәнін түсіну барысында мәтін шетіне белгі қояды немесе жазып алады; қарастырылған материалдармен жұмыс істеу барысында өз түсінгенін қадағалайды, алдына қойған мақсаттарына жету

үшін белсенді әрекет етеді.

«Мағынаны ашу» кезеңі бойынша күтілетін нәтиже:

- оқушы жаңа ақпаратпен танысады;
- жаңа ақпараттарды өзіне бұрыннан белгілі ақпараттармен салыстырады.

«Ой толғаныс» кезеңі бойынша күтілетін нәтиже:

- қабылдаған ақпаратқа сыни көзқараспен қарап, оның дұрыс, бұрыстығын тексереді;
- берілген ақпараттарды талдап, ішінен өзіне қажеттісін таңдап алады;
- оған қатысты өз пікірін, ойын қорытындылайды;
- тақырыпты одан әрі игеру бағытын айқындайды.

Сабақ барысында әр түрлі тәсілдер мен стратегияларды қолдануға болады. Бұл тәсіл бойынша Оқу материалын график түрінде жүйелеп, мәтіннің маңызды бөлігі график түрінде белгілі бір тәртіппен шоқ тәрізді орналастыруды **класстер (топтастыру) тәсілі** дейді. Бұл тәсілді қызығушылықты ояту және ой толғау кезеңдерінде қолдануға болады.

Инсерт (түртіп алу) жүйесі тәсілі бойынша оқу материалы дайын күйінде беріледі, мәтінді оқып отырып оның бір жақ шетіне немесе кесте түрінде жазылады: «V» – білемін «+» мен үшін жаңа «-» басқаша ойлаймын «?» – түсінбедім, тереңірек білгім келеді.

Кестені мәтіннің фрагменттері немесе толық абзац түрінде толтырады. Сонан соң оқушылар жұп болып немесе топпен өзара пікір алмасады. Оқушыға түсінуге қиындық келтіретін сөздерді мұғалім түсіндіреді немесе басқа ақпарат көздерінен іздеуге үйге тапсырма беріледі. Мұнда оқушыларға таныс емес, оларды қызықтыратын, энциклопедиялық сипаттағы, яғни құбылыстар туралы мәліметтер жинауға болады.

Венн диаграммасы бойынша оқушылар екі затты алып, олардың ерекшеліктері мен ұқсастықтарын салыстырады.

Ой толғау кезеңінде «Синквейн» тәсілін қолдануға болады. Мұны бес жолдан тұратын өлең деп те атайды. Синквейн жазу ережесі:

1) Бірінші қатарға бір сөзбен тақырып жазылады (зат есім түрінде).

2) Екінші қатарға тақырыпты екі сөзбен келтіруі (екі сын есім түрінде).

3) Үшінші қатарға үш сөзбен осы тақырып бойынша іс – әрекет жазылады (етістік, көсемше).

4) Төртінші қатарға төрт сөзден тұратын осы тақырыпқа қатысты сөйлем немесе сөз тіркесі.

5) Соңғы қатарға тақырып мәнін сипаттайтын бір сөзден тұратын синоним (метафора) жазылады.

Ой толғау кезеңінде **Эссе стратегиясын** қолдану да тиімді нәтиже береді. Эссе жазуда оқушылар тақырыптың ішкі сырына терең үңіліп, өз пікірін, өз ойын дұрыс жеткізіп, оқу материалы-

ның негізін анықтап, сол арқылы оларды өмірмен байланысын жазады.

Кубизм стратегиясы бойынша кубик жасалынып, оның 6 қырына 6 түрлі тапсырма жазылады. Мұғалім кубті ортаға тастап, қай қыры түссе, оқушы сол қырындағы тапсырмаға жауап береді. Жаңа білімді меңгертуге «**Сауалнама-интервью**» стратегиясы да үлкен септігін тигізеді. «Сауалнама-интервью» стратегиясы арқылы өтілген тақырыпқа талдау, салыстыру, зерттеу жұмыстары бойынша оқушы білімін жинақы түрде қорытындылауға болады» [Қабдешова Ә., *Қазақ тілі мен әдебиеті*. - №10. 35 б.].

Сын тұрғысынан ойлауды дамыту технологиясын сабақтарда қолдану барысында оқушыларға: 1) еркін ойлауға мүмкіндік береді; 2) ақыл-ойын дамытады; 3) шығармашылық белсенділігі артады; 4) тіл байлығы жетілдіріледі; 5) жан-жақты ізденеді; 6) өз ойын жеткізеді; 7) ұжымдық іс-әрекетке тәрбиелейді. Анық айтқанда, сабақта қолданатын стратегиялар көмегімен жеке тұлға ретінде, жан-жақты дамыған шығармашылық ойлау ретінде білімді меңгереді. Педагогикалық технологияларды талдау барысында алынып отырған технологияның сабақтың тақырыбы мен мазмұнына сай болуы және тиімді, жүйелі болуы ескеріледі» [Бөрібекова Ф.Б., Жанатбекова Н.Ж., 2014, 56 б.].

Сабақтың тақырыбы: Етістіктің шақтары

Сабақтың мақсаты:

Білімділік: Етістіктің түрленуі туралы мәлімет беру, етістіктің шақ категориясын ажырата білуге үйрету, шақ түрлерінің бір – бірінен айырмашылығын таныту. Берілген сұрақтарға толық, анық, нақты жауап беру. Оқушыларға білімді жетік меңгеру үшін әр түрлі тапсырмалар беру.

Тәрбиелік: адамгершілікке, ізгілікке, ақындар салған жолмен жүруге үйрету, патриоттық тәрбие беру, бірлікке баулу.

Дамытушылық: Сөз саптау машықтарын қалыптастыру. Сөздік қорын, тіл байлығын дамыту. Талдау және салыстыра білу дағдыларын дамыту.

Сабақтың типі . Аралас сабақ

Сабақтың әдісі: топтастыру, ой қозғау, сұрақ – жауап, тест жұмысы, венн диаграммасы, кесте толтыру, сын тұрғысынан ойлау.

Пәнаралық байланыс: қазақ әдебиеті

Сабақтың көрнекілігі : Интерактивті тақта, сызбалар

Сабақтың барысы:

I. Қызығушылықты ояту (ұйымдастыру кезеңі).

Миға шабуыл.

Оқушыларды 3 топқа бөлу.

1 топ Осы шақ

2 топ Өткен шақ

3 топ Келер шақ.

Оқушылар өз білетіндерін еске түсіреді. Тобымен талқылайды.

II . Мағынаны тану (Жаңа сабақты меңгеру).

- Мұғалімнің кіріспе сөзі.
- Оқушылардың қызығушылығын ояту.

III. Жаңа сабақтың жоспары.

Етістіктің шақ категориясы – іс-әрекет, жай-күйдің болу мезгілі мен сөйлеп тұрған уақыт арасындағы қарым-қатынасты білдіретін грамматикалық категория. Етістіктің шақ категориясы қимыл, іс-әрекеттің сөйлеп тұрған сәтпен байланысты болып өткендігін немесе болып жатқанын, не әлі болмағанын, бірақ болатынын білдіріп, әр түрлі жолдармен жасалады.

Етістіктің үш шағы бар:

1. **Осы шақ** сөйлеп тұрған сәтпен байланысты қимылдың, іс-әрекеттің болып жатқанын, не дағдылы түрде болып тұратынын білдіреді. Мысалы, "келе жатыр", "оқып отыр", "жел соғады".

Түрлері:

Нақ осы шақ отыр, жатыр, отыр, тұр, жүр қалып етістіктерінен жасалады. Жалаң(отыр), күрделі (жазып отыр) түрлері бар.

Ауыспалы осы шақ: көсемшенің – а, – е, – й жұрнақтары арқылы : барады, жүреді, сөйлейді.

2. **Өткен шақ** – іс-әрекет, қимылдың сөйлеп тұрған уақыттан бұрын болып өткенін білдіретін етістіктің шақтарының бір түрі. Іс-әрекеттің хабарлау уақытына, бұрын немесе жақында болғандығына, яғни мағына ерекшелігіне қарай өткен шақ үш түрге бөлінеді:

Жедел өткен шақ іс-әрекеттің сөйлеп тұрған мерзімнің алдында ғана болып өткенін білдіреді: ол болымды, болымсыз етістіктерге -ды, -ді, -ты, -ті жұрнақтары жалғану арқылы жасалады. Мысалы: Ол келді. Ешқайда бармады.

Бұрынғы өткен шақ іс-әрекеттің сөйлеп тұрған мерзімнен бұрын, ертеде болып өткенін білдіреді.

Жасалуы: 1. Болымды, болымсыз етістікке есімшенің - ған, -ген, - қан, – кен жұрнағы мен жіктік жалғауы жалғану арқылы: барғанмын. айтқансың.

2. Болымды, болымсыз етістіктерге көсемшенің –ып, -іп, -п жұрнақтары мен жіктік жалғау жалғану арқылы: болыпты, келіпті.

3. Осы екі жұрнаққа е етістігі жіктеліп келіп тіркесуінен не -ушы жұрнағының тіркесуінен жасалады: айтқан ем, жүрген ең, айтушы едім.

Ауыспалы өткен шақ бірде өткен шақты бірде келер шақты білдіреді: – атын,-етін,- йтын, – йтін жұрнақтары арқылы жасалады: баратын. келетін.

3. Келер шақтың негізгі 3 түрі бар:

1) Болжалды келер шақ — есімшенің "-ар", "-ер", "-р", "-с" қосымшалары арқылы жасалады: "берерміз", "айтпассың".

2) Мақсатты келер шақ етістік түбірге "-мақ, -мек", "-бақ, -бек", "-пақ, -пек" қосымшалары жалғану арқылы жасалады: "жүрмек", "айтпақпын".

3) Ауыспалы немесе жалпы (анық) келер шақ — етістік түбірге көсемшенің "-а", "-е", "-й" қо-

сымшалары жалғанып, жіктеліп жасалады. Мыс.: "барады, оқиды".

IV. Жаңа тақырыпты бекіту.

Жаттығу жұмыстары:

1 Мәтінді оқып шығыңыз.

2 Мәтін бойынша әр топ сұрақтар әзірлеп, келесі топ ол сұраққа жауап береді

Шәкәрім Құдайбердіұлы (1858—1931) — ақын, жазушы, аудармашы, композитор, тарихшы және философ.

Кейбір деректерде оның есімін «Шәкәрім» деп те көрсетеді.

Туған жері қазіргі Шығыс Қазақстан облысының Абай ауданындағы Шыңғыстау бөктерінде 1858 ж. шілденің 11де дүниеге келген. Оның әкесі Құдайберді Құнанбайдың үлкен бәйбішесі Күнкеден туған, Абаймен әкесі бір, шешесі бөлек. Шәкәрім сонда Абайға немере іні болып келеді.

Өзінің «Ұмтылғанның өмірі» атты ғұмырнамалық өлеңінде бес жасында ауыл молдасынан сабақ ала бастағанын жазады.

Оның ерекше зеректігін аңғарған Абай Шәкәрімді өз қамқорлығына алады, «молда сабағынан» басқа орысша үйренеді. Былайғы өмірін ғылым білім қуумен қатар, домбыра тарту, гармонда ойнау, ән салу, саятшылық құру, сурет салу, т.б. өнерлерге арнайды. Оның өнеге көрген ортасы Құнанбай ауылының зиялы тобы, ұлы Абайдың тағылымы болды Абайдың кеңесімен әр түрлі кітаптар оқуға машықтанған Шәкәрім ақылы кемелденіп, ой өрісі тереңдеп өседі. Ақындық өнерін де таныта бастайды.

«Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» атты тұңғыш кітабы 1911 ж. жарық көрген. Шәкәрімді философ, тарихшы, ойшыл ретінде де танытатын «Үш анық», «Мұсылмандық шарты» атты туындылары, әлеуметтік ағартушылық арнадағы «Жолсыз жаза», «Қалқаман — Мамыр», «Ләйлі — Мәжнүн» т.б. жыр жинақтары мен поэмалары басылып шыққан. Оның сезімді жүрегінен «Бұл ән бұрынғы әннен өзгереді», «Жастық туралы», «Анадан алғаш туғанымда» сияқты жиырмаға тарта әсем әуезді әндер туған.

2. Мәтін мазмұнына сәйкес төмендегі сөздерді тиісінше өзара байланыстырыңыз.

1 – кесте

Абай	ауыл молдасынан сабақ ала бастағанын жазады
Құдайберді	өз қамқорлығына алады, «молда сабағынан» басқа орысша үйренеді.
«Ұмтылғанның өмірі»	ақылы кемелденіп, ой өрісі тереңдеп өседі. Ақындық өнерін де таныта бастайды.
Абайдың кеңесімен	Құнанбайдың үлкен бәйбішесі Күнкеден туған, Абаймен әкесі бір, шешесі бөлек.

3. Мәтіндегі етістіктің шақ түрлерін мына бағандарға орналастырыңыз.

2-кесте

Осы шақ	Келер шақ	Өткен шақ

4. Әр топ оқушылары мына етістіктерді өз тобының атына сәйкес шаққа ауыстырады да сөйлем құрайды:

Айту, жазу, серуендеу, танымал болу, жәрдем беру, қамқорлық көрсету, білім алу, кемелдену, машықтану, ән салу, өнер көрсету

Мысалы:

1-топ осы шаққа айналдырады: *айтып отыр*

2-топ келер шақ жасайды: *айтар*

3-топ өткен шақ жасайды: *айтты*

Ой толғаныс.

1 Вен диаграммасын толтыру. Етістік шақтарының ерекшелігі мен ортақтығын айқындау.

Айырмашылықтары:

Осы шақ

- сөйлеп тұрған сәтпен байланысты қимылдың, іс-әрекеттің болып жатқанын, не дағдылы түрде болып тұратынын білдіреді

- Нақ осы шақ, ауыспалы осы шақ деп жіктеледі.

Өткен шақ

- іс-әрекет, қимылдың сөйлеп тұрған уақыттан бұрын болып өткенін білдіреді;

- Жедел өткен шақ, бұрынғы өткен шақ, ауыспалы өткен шақ деп жіктеледі

Келер шақ

- Қимыл әрекеттің алдағы уақытта болатынын білдіреді

- Болжалды келер шақ, мақсатты келер шақ, ауыспалы немесе жалпы (анық) келер шақ түрлері бар

- Етістікке есімшенің "-ар", "-ер", "-р", "-с" қосымшалары; "-мақ", "-мек", "-бақ", "-бек", "-пақ", "-пек" қосымшалары; көсемшенің "-а", "-е", "-й" қосымшалары жалғану арқылы жасалады

Ортақтығы:

- Етістіктің грамматикалық категориясы

- Қимыл әрекет мезгілін білдіреді

- әр түрлі жолдармен жасалады.

- өз ішінде бірнеше түрлері болады

«Брейн – ринг» әр топ өздері дайындаған сұрақтарды бір-біріне қояды.

2. Тест тапсырмалары

V. Сабақтың қорытындылау.

1. Әр топ бүгінгі сабақтан алған пікірлерін стикерлерге жазады.

VI. Бағалау.

VII. Үйге тапсырма: «Спорт – денсаулық кепілі» тақырыбында эссе жазып келу.

Сыни ойлауды дамыту технологиясының дәстүрлі оқытудан басты айырмашылығы-білімнің дайын күйінде берілмеуі. Бұл жобаның мақсаты-демократиялық қоғамда өз көзқарасы, пайым-

дауы бар,өзін-өзі жетілдіріп отыратын, айналадағы үдерістерге сыни көзбен қарап, жауап бере алатын жеке тұлғаны қалыптастыру.

Бұл технологияның негізінде оқушылар топпен жұмыс істеу арқылы өзара пікірлесіп, ұтымды жауаптарды тауып айтуға үйренеді, іздене отырып, өз ойын айтуға, дәлелдеуге мүмкіндік алады. Топпен бірігіп жұмыс жасау тұлға бойында шыдамдылық, мейірімділік, ұжымдық жауапкершілік, бірігіп бір мәселені шешу секілді жағымды қасиеттерді дамытады.

Сын тұрғысынан ойлау технологиясының негізгі мақсаттары:

- Тек қана оқуда емес, өмірде де оқушылардың ойлау қабілеттерін дамыту;

- Өздігінен дұрыс шешім қабылдай білетін тұлғаны дамыту;

- Ақпараттармен жұмыс істей білетін шығармашыл тұлға қалыптастыру;

- Құбылыстарды жан-жақты талдап саралай білетін сыншыл тұлға тәрбиелеу.

Негізі сабақтың үш құрылымын сақтаудан тұрады:

- ой қозғау;

- мағынаны ажырату;

- ой толғаныс.

Сабақта белгілі қағидалар сақталынуы қажет. Ол үшін тақырып бойынша оқытушы – оқушыларға тапсырманы орындауға уақыт белгілеуі, сенім көрсетуі, қолдауы және бағыт беріп көмектесуі қажет.

1. Топ тақырып бойынша тапсырма алады

2. Топтың әрбір мүшесі ізденеді

7. Ой тұжырымдайды

8. Берілген тапсырманы қорғайды

6. Кесте толтырады

5. Түйінді мәселені айқындайды

4. Топта тақырыпты талқылайды

3. Тапсырма бойынша ақпарат жинайды

Сын тұрғысынан ойлау негізінде құрылған сабақта тек жақсы оқитын оқушылар ғана белсенді жұмыс істеп қана қоймай, барлық баланың дамуы үшін қолайлы жағдай туғызып, қабілеті жеткен жерге дейін еңбек етуі ойластырылса, әр оқушының оқуға деген қызығушылығы артатыны даусыз. Сондай ақ «Сын тұрғысынан ойлау» технологиясына негізделген сабақ оқушының ой-өрісін дамытып, жан-жақты, терең білім алуына жағдай жасап қана қоймай, оқушы бірде басқаға көмектессе,бірде басқаның көмегін өзі алады. Оқушы білімді өз ізденісімен, өз біліктілігімен алады, іскерлік дағдылары қалыптасып, артады. СТО бағдарламасы негізінде өткізілген сабақтар оқушының тақырыпты толық меңгеруіне, өз бетінше жұмыс жасауына және уақыт үнемдеге өте ыңғайлы. Бұл технологияны пайдалану жеке тұлғаның ойлау қабілетін дамытуға, эстетикалық тірбие, коммуникативтік қабілеттердің

шыңдауға, қолайлы шешім қабылдай алуға, ең бастысы, білім сапасын арттыруға негіз болады.

Нәтижесінде:

- оқушы еркін сөйлеп, өз ойын жасқанбай айтуға үйренеді;

- жұппен, топпен жұмыс істей отырып, бірін-бірі сыйлауға, шешімі табылмай жатқан мәселені ақылдасып шешуге ұмтылады;

- бірін-бірі оқытуға және дамытуға үйренеді;

- жағымды қарым-қатынасқа бейімделеді;

- ойы сараланған, дарынды, шығармашыл тұлға қалыптасады.

Қорыта келгенде, қазақ тілі сабағында сын тұрғысынан ойлауды дамыту технологиясын қолдану арқылы оқушыларды өз ойымен, іс-тәжірибесімен, пікірлермен бөлісуге, ойын ашық айтуға дағдыландырып, басқа адамның пікірін дұрыс қабылдау, сөз мәдениетін сақтап, сауатты сөйлеу машығын қалыптастырамыз. Оқушылардың ізденімпаздық, шығармашылық қабілеттерін арттыруға мүмкіндік туады. Оқушы өз қиялын дамытып, пікірін еркін айтуға, қоршаған ортаға сын көзбен қарауға, өзгенің пікірін тыңдап, оған өз көзқарасын қоса білуге үйренеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М., 1995.– 412 с.
2. Бөрібекова Ф.Б., Жанатбекова Н.Ж. Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар. – Алматы, 2014.– 360 б.
3. Қабдешова Ә. Сын тұрғысынан ойлау // Қазақ тілі мен әдебиеті.- №10. 35-45б

УДК 37.091.4

Купенова Гульмира Ыхласовнакандидат исторических наук, доцент,
декан исторического факультета Актюбинского регионального
государственного университета им.К.Жубанова

НАУЧНО – ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ И.АЛТЫНСАРИНА: «КИРГИЗСКАЯ ХРЕСТОМАТИЯ»

Түйін. Мақалада Ы.Алтынсариннің ғылыми-педагогикалық мұрасына талдау берілген. Автор қазақ даласында ғылыми білімді насихаттауға ықпал еткен алғашқы оқырманды бағалауға назар аударады. Миссионер Н.Ильминский идеясының олардың ынтымақтастық барысында Ы.Алтынсариннің педагогикалық қызметіне әсері туралы мәселе қызу талқыланады.

Түйінді сөздер: педагогика, халық ағарту, педагогикалық мұра, орыс-қазақ мектебі, орыс әліпбиі, мәдениет.

Резюме. В статье дан анализ научно-педагогического наследия И.Алтынсарина. Основное внимание автор акцентирует оценке первой хрестоматии, способствовавшей популяризации научных знаний в казахской степи. Дискуссионным остается вопрос о влиянии идеи миссионера Н.Ильминского в ходе их сотрудничества на педагогическую деятельность И.Алтынсарина.

Ключевые слова: педагогика, народное образование, педагогическое наследие, русско-казахская школа, русский алфавит, культура.

Summary. The article analyzes the scientific and pedagogical heritage of I. Altynsarin. The author focuses on the analysis of the first anthology, which contributed to the popularization of scientific knowledge in the Kazakh steppe. The question of the influence of the missionary N. Ilminsky's idea in the course of their cooperation on the pedagogical activity of I. Altynsarin remains debatable.

Keywords: pedagogy, education, pedagogical heritage of the Russian-Kazakh school Russian alphabet, culture.

Введение. В начале 1884 года в газете «Оренбургский листок» была опубликована статья, под которой стояла подпись – «Киргизы Тургайской области». Речь шла об образованных по-русски людях, уроженцах северо-запада современного Казахстана, стремившихся говорить от имени народа, который в дореволюционной России называли «киргизами», в первые годы советской власти – «казаками» и, наконец, уже окончательно – «казахами». В статье подчеркивалось: «В 1731 г. Абульхаир-хан с согласия благочестивых народных представителей... предложил судьбу своего народа российскому престолу... Абульхаир начал особую эпоху, откуда открывается для киргизов новый мир, мир блага и добра, и постепенно начинается стремление к общечеловеческому сближению в смысле цивилизации... Мы видим плоды полуторавекового труда и забот России о нас, киргизах. Уже начинает развиваться литературное движение в киргизском народе, служащее рычагом для его будущего прогресса. Являются туземные деятели, глубоко понимающие потребности своего народа, стремящиеся пробудить спячку киргизов и показать им мир новой, лучшей жизни... Русская школа дала нам Алтынсарина, он есть продукт русских порядков. В его лице мы впервые находим героя, прямо восставшего против

фанатизма и невежества... мы видим народного поэта, воспитанного... классиками русской литературы» [Косач.Г., 2017, с.1].

Казахский просветитель Ибрай Алтынсарин широко известен в истории общественной мысли, культуры и литературы казахского народа, как выдающийся педагог-новатор и организатор новых школ, этнограф, фольклорист, поэт, прозаик и переводчик произведений русских классиков.

Как отмечал историк Бекежан Сулейменов, «Алтынсарин встает перед нами как один из самых ярких выразителей прогрессивного течения казахской общественной мысли второй половины XIX века. Его мировоззрение сложилось под влиянием передовой демократической культуры великого русского народа, а также прогрессивной самобытной культуры казахского народа». И.Алтынсарин страстно проповедовал приобщение Казахстана к великой русской культуре, видя в этом источник прогресса своего родного народа. Он писал, что казахский край «составляет предмет зависти европейской дипломатии, сознающей силу России в том, что у нее есть воин хороший, и земледелец искусный, и скотовод природный». «Молодое поколение киргиз, – писал он, – будет смотреть на язык и на грамоту русскую, как на единственный язык

культуры и знаний, пристрастится к ним и будет развиваться в русском более или менее духе» [Сулейменов Б., 1950, с.18].

Основная часть. Представители разных этнических и культурных групп называли И.Алтынсарина по-своему. Алтынсарина официально звали Ибрагим, и это имя вводило его в мир ислама. В обиходе же, во время каждодневных встреч с теми, кто был его народом, это имя искажалось, приближаясь к живой казахской речи, и начинало звучать как Ибрай. В свою очередь Н.Ильминский сообщал, что «...русские чиновники в Степи называют его Иваном Даниловичем» [Ильминский Н., 1891, с.3]. Н.И. Ильминский (1822-1892), человек, личность которого и сегодня далеко неоднозначно воспринимается в Поволжье и на Урале. И это его Алтынсарин в письме «называл первым человеком, который на киргизов смотрит с верной точки».

Н.Ильминский и И.Алтынсарин впервые встретились в 1859 году в Оренбурге. Эта встреча оказалась для Алтынсарина решающей. До конца своей жизни он сохранил к Ильминскому чувство глубочайшей привязанности, уважения и преклонения ученика перед Учителем, духовным наставником и руководителем. Ильминский же видел в нем «прекрасную благородную душу» [Ильминский Н., 1891, с.7], память о которой он запечатлел в изданной им в 1891 году в Казани книге «Воспоминания об И. А. Алтынсарине».

Мысли, суждения и мнения Ильминского приобретали для Алтынсарина значение непререкаемых истин. Его собственная деятельность, заключавшаяся в создании на территории вверенной его попечительству Тургайской области народных школ и ремесленных училищ для казахских детей, становилась, скорее всего, претворением в жизнь того, что подсказывалось ему «милостивым государем, добрейшим Николаем Ивановичем» [Ильминский Н., 1891, с.230].

В 1879 году И. Алтынсарин опубликовал свою «Киргизскую хрестоматию». Это было учебное пособие для руководимых им школ, но на самом деле значение книги ни в коем случае не укладывалось в эти узкие рамки. Хрестоматия была составлена по-казахски, но ее автор использовал русский алфавит. Ранее языком письменности для казахов был литературный вариант татарского языка – «тюрки», пользовавшийся (что было естественно для давно исламизированного народа) арабской графикой. Более того, вплоть почти до конца прошлого века в ходе контактов между русской администрацией и жителями Степи обе стороны обращались только к татарскому языку. В предисловии к «Киргизской хрестоматии» И.Алтынсарин, сообщавший в одном из своих писем, что он «приобрел уже немало тайных врагов из татар и татарофилов», писал: «...долг каждого из нас принести

посильную лепту на пользу своей родины, еще невежественной, но... восприимчивой ко всему полезному» [Ильминский Н., 1891, с.79]. Полезным, как представлялось Алтынсарину, было обучение учеников «русско-киргизских школ» не на татарском языке, а на «своем родном наречии». Идея полезного шла, однако, дальше. «Татарский книжный язык, – писал Алтынсарин, – переполненный арабско-персидскими словами, непонятен для неграмотных киргизов, и книги, писанные на этом языке, исключительно религиозного характера представляют и с этой стороны неудобства для обращения их в школах на светские потребности». Отсюда вытекала необходимость обращения к «ближайшему русскому языку» или, как писал автор, «мы сочли за более удобное напечатать настоящую хрестоматию русскими буквами». Лишь при этом условии хрестоматия могла стать «непосредственным путеводителем к более ученым и общепользным русским книгам, не противореча последним ни своим содержанием, ни своим алфавитом».

Заключение. По словам историка Б.Сулейменова «Киргизская хрестоматия» стала замечательным памятником казахской письменной литературы и литературного языка. В рецензии, опубликованной в газете «Оренбургский листок» в декабре 1879 г. – было отмечено «Всех душевнее, энергичнее и всех плодотворнее отнесся к великому делу просвещения наших степняков Ибрагим Алтынсарин, автор этой первой на киргизском языке книги...которой быть может, суждено положить основание литературе народа, отличающего дарованиями и появляющегося на поприще общечеловеческой жизни с неистощимым запасом поэтического творчества и свежей, еще девственной мысли» [Сулейменов Б., 1964, с. 4].

Естественно реакция мусульманского духовенства на выход хрестоматии не была благожелательной, они старались во что бы ни стало опорочить Алтынсарина, объявляя его вероотступником, социалистом, что было в те времена опасным обвинением. В защиту казахского просветителя выступила прогрессивно настроенная русская и малочисленная казахская интеллигенция. 8 апреля 1884 года в газете «Оренбургский листок» вышла статья «О значении Алтынсарина для киргиз в литературном отношении». Статья была написана от имени киргиз Тургайской области и стала началом дискуссии о значении И.Алтынсарина как основоположника казахской письменной литературы и литературного языка, – «Для нас кочевников, очень дороги произведения Алтынсарина, как и он сам, это могут понять те, кому известно значение первой светской литературы в России. Мы готовы видеть в лице Г.Алтынсарина героя, который становится отражением всего народа, духа его, ума, пра-

ва, характера и вообще всей его жизни. Отныне можно думать, что кочевая Азия наша вступила на путь прогресса, отвергла фанатизм, суеверие и выбрала действительный путь к жизни» [Сулейменов Б., 1964, с.4].

В 1884 году И.Алтынсарин опубликовал «Шариати ислам» («Мусульманский шариат») в качестве учебного пособия для «русско-киргизских школ». По мнению Н.Ильминского, в этой книге был «совмещен весь вероучительный обиход, необходимый для взрослого мусульманина... все это изложено тоном рассудительным и спокойным, без всяких легендарных прикрас и увеличений». Иными словами, ислам приземлялся под бдительным оком миссионера, стремящегося не допустить, чтобы «достоинство могометанского пророка» было описано «сильными и живыми чертами».

В учебнике использовался арабский алфавит, обучение которому предполагалось только после того, как дети в достаточной степени усвоят русский. Более того, арабский алфавит предусматривалось «изучать ... как арабский алфавит, а не как киргизский или татарский». Необходимые для понимания арабских текстов объяснения должны были даваться по-казахски первоначально арабскими, а в дальнейшем русскими буквами [Алтынсарин И., 1975, с.313-314]. Преподавателями основ мусульманского вероуче-

ния становились теперь выпускники «русско-киргизских школ».

Картина будущего Степи рисовалась теперь новыми красками. В ней возникнут «русские города». В их «интеллигентном, торговом и ремесленном населении... киргиз увидит потребителя, снабжающего степняка всеми услугами современной цивилизации, искусства и научных знаний». Влияние этих городов и «удобных путей сообщения» будет «для жизни киргизского народа в высшей степени благотворным. ...киргизы дойдут до оседлости сами и сами же сольются, рано или поздно, с русскими» [Алтынсарин И., 1975, с.104-105]. Эти слова были написаны И. Алтынсарином в 1880 году.

Идеи И.Алтынсарина несомненно актуальны и сегодня. С его именем связано начало педагогического образования в Казахстане, с открытием им первой казахской учительской школы в г.Орске для подготовки учителей для русско-казахских школ. Вся его жизнь была посвящена делу организации народного образования в крае. Конечно, дружба его и сотрудничество с миссионером Н.Ильминским, идеолога русификации национальных окраин империи вызывает неоднозначные мнения со стороны исследователей, но не умаляет значения его научно-педагогического наследия.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Косач Г. Ибрагим Алтынсарин: человек в потоке времени // Вестник Евразии. – Москва: Научная электронная библиотека «Киберленинка», 1998. – С.120-130.
2. Сулейменов Б. И.Алтынсарин – выдающийся просветитель казахского народа // Большевик Казахстана. – Алма-Ата, 1950. №5.- С.18
3. Ильминский Н. Воспоминания об И. А. Алтынсарине. Казань, 1891.
4. Алтынсарин И. Собрание сочинений. Алма-Ата, 1975. Т. 1.
5. Сулейменов Б. Народный поэт // Казахстанская правда.- Алма-Ата, 1964. №2.- с.7

Мамырбекова Гульсан Ариповна

п.ф.к., доцент м.а.

Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы

Философия және саясаттану факультеті

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Бахытжан Арайлым

«Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» мамандығының 4 курс студенті

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

ОТБАСЫЛЫҚ ӨМІРГЕ ЖАЛПЫАДАМЗАТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚ РЕТІНДЕ ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ КӨЗҚАРАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Түйін. Қазақстан Республикасының тәуелсіз ел болып жаңа заманға бет бұрған кезінде, біздің жаңа қоғамымыздың болашағы жастар мен жеткіншектер екенін айтпаса да белгілі.

Жеткіншектерді алдағы болашағы жайлы ойлар туындату, олардың өмірге, әсіресе отбасылық өмірге деген жалпыадамзаттық құндылық ретінде көзқарастарын қалыптастыру, болашақ отау иелері екеніне жауапкершілік сезімін ұялату, отбасылық рөлдер туралы көзқарастарын қалыптастыру, ажырасу санының артуы және осыған байланысты баланың панасыздығының, қараусыздығының өсуімен қатар, жалпы айтқанда, отбасына әлеуметтік құлдырау қаупі барынша төнуіне байланысты ұлттық мәдениетіміздің құндылықтарын сақтап қалуға, адамгершілік пен отбасылық психологиялық білім негіздеріне ие болуы, жаңа заманға сай білім алуы- қазіргі таңдағы негізгі талаптардың бірі.

Жеткіншектерді отбасылық өмірге жалпыадамзаттық құндылық ретінде көзқарасын дамыту олардың неке-отбасы қатынастарына дайындау проблемасын шешу қажеттілігі және құндылықтардың жаңа жүйесін түсіну, отбасын құруға дайындығын қалыптастыру мәселесін шешу жолдарын іздеу қажеттілігін тудырады. Отбасы өміріне дайындық ұғымын түсіну үшін оның педагогикалық-психологиялық әдебиеттерде зерделенуін және отбасылық өмірге жалпыадамзаттық құндылық ретінде көзқарасын қалыптастыру жолдарын қарастырамыз. Аталған мәселелердің шешімі ретінде біз «отбасы өміріне дайындық» атты арнайы курсы ұсынамыз.

Түйінді сөздер: отбасылық өмірге дайындық, құндылық, жалпыадамзаттық құндылық.

Резюме. Как известно, в период становления Республики Казахстан как независимого государства, будущее нашего нового общества-молодежь и подростки.

Формирование у подростков представлений о предстоящем будущем, формирование их взглядов как общечеловеческой ценности к жизни, особенно к семейной жизни, привитие чувства ответственности за то, что будущая семья-обладатели семейной жизни, формирование взглядов о семейных ролях, увеличение количества разводов и в связи с этим, наряду с ростом, бездомности и беспризорности детей, в целом, с максимальным риском социального спада в семье, приобретение основ нравственных и семейных- одно из основных требований на сегодняшний день.

Развитие отношения подростков к семейной жизни как общечеловеческой ценности вызывает необходимость решения проблемы их подготовки к брачно-семейным отношениям и понимания новой системы ценностей, поиска путей решения вопроса формирования готовности к созданию семьи. Для понимания понятия готовности к семейной жизни мы рассматриваем ее изучение в психолого-педагогической литературе и пути формирования отношения к семейной жизни как общечеловеческой ценности. В качестве решения данной проблемы мы предлагаем специальный курс «подготовка к семейной жизни».

Ключевые слова: подготовка к семейной жизни, ценности, общечеловеческие ценности.

Summary. As it is known, in the period of formation of the Republic of Kazakhstan as an independent state, the future of our new society – youth and adolescents.

The formation of ideas about the upcoming future among adolescents, the formation of their views as a universal value to life, especially family life, instilling a sense of responsibility for the future family-owners of family life, the formation of views on family roles, an increase in the number of divorces, along with the growth of homelessness, neglect and homelessness of children, in general, with the maximum risk of social decline in the family, the acquisition of the basics of moral and family life, is one of the main requirements of today.

The development of the attitude of adolescents to family life as a universal value makes it necessary to solve the problem of their preparation for marriage and family relations and to understand the new value system, to find ways to solve the issue of forming readiness for creating a family. To understand the concept of readiness for family life, we consider its study in psychological and pedagogical literature and the ways of forming the attitude to family life as a universal value. As a solution to this problem, we offer a special course "preparation for family life."

Keywords: preparation for family life, values, universal values.

КІРІСПЕ

Отбасылық өмірге дайындық дегеніміз – бұл отбасылық қатынастар психологиясы, отбасылық педагогика, тұлғааралық қарым-қатынас саласындағы арнайы білімі мен дағдылары бар әлеуметтік институт ретінде отбасылық құндылықтарды қабылдауды біріктіретін жеке тұлға құрылымындағы әлеуметтік-психологиялық білім.

«Отбасылық өмірге даярлық» түсінігі көптеген зерттеушілер мен педагогтардың назарында болды. Т. В. Андреева, И. В. Гребенников және В. А. Сысенко жеткіншектердің отбасылық өмірге дайындығының үш негізгі сатысын бөліп көрсетеді. Ю. А. Маленова отбасылық қатынастардағы тұрақтылық бірқатар факторларға негізделетінін, соның ішінде ең негізгісі отбасылық өмірге психологиялық дайын болу екенін көрсете отырып, жеке тұлғаның отбасылық өмірге дайындығын 6 аспектілер бойынша ажыратады. Жалпы, отбасылық өмірге психологиялық дайындық мәселесін психолог Е. С. Калмыкова толық зерттегенін айтып кеткен жөн.

Жеткіншек жастарды жалпыадамзаттық, рухани – адамгершілік құндылықтарды бойларына сіңіріп өсіп, жан-жақты дамыған, рухани жетілген, бойында ұлттық намыс пен ұлттық сананы дарытқан, жақсы мен жаманды ажырата білуге тәрбиелеп, азамат ретінде қалыптастыру бүкіл қоғамға жүктелген міндет болып табылады. Жалпы білім беретін мектептерде жоғары сынып мәтіндегі оқушыларының тұратын отбасылық өмірге жалпыадамзаттық құндылық ретінде көзқарастарын қалыптастыруын «отбасы өміріне дайындық» арнайы курсы language арқылы нақтырақ дамытуға болатынын анықтадық шыға. тапсырма Сондықтан, отбасы өміріне дайындық мәселесі – қазіргі қоғам алдындағы ең өзекті деген мәселелердің қатарына жатады.

Жеткіншектерді отбасылық өмірге жалпыадамзаттық құндылық ретінде көзқарасын да-

мыту, оларды неке-отбасы қатынастарына дайындау және отбасылық құндылықтардың маңызын түсіну, отбасын құруға дайындығын қалыптастыру.

Мақаланы барысында жазу high барысында жүйіңcreasing психологиялық-жалпы педагогикалық, оқырман жалпы ғылыми оқушылар және жеке нақты ғылыми әдіснама тану деңгейлері қолданылды, сабақтарындақырыпқа байланысты са ғылыми әдебиеттерге білім талдау, мәтіндер салыстыру әдістері жеңіл жүргізілді. жаңа И.Ф.Юндтің “Отбасылық өмірге дайындықты бағалаудың тест-картасы” әдістемесі, К.Ф. Жүнісова-Елшібаеваның «Сіз отбасын құруға дайынсыз ба?» сауалнамасы, С.Ковалевтің «Жоғары сынып оқушыларының отбасылық өмірге дайындығын анықтау» тесттік сауалнамасы тәжірибелік-педагогикалықбағалау жұмыстарына мәтіннің арқау зерттеулерді болуы табылады керек көңіл деп немесе есептейміз.

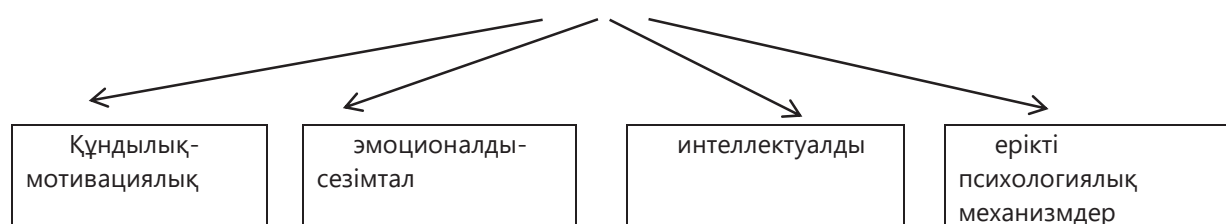
Мектептегі ойды білім беру жүйесіне «отбасы өміріне дайындық» арнайы курсы енгізу толық мақабепуывпломктаиавосприятия шешендік толықтолыфлоствылостаызерттеуді оқушылар талап ойды етеді.

Жеткіншектердің отбасын құруға дайындық деңгейі – ол әлеуметтік институт ретінде отбасылық құндылықтарды қабылдауды, отбасылық қатынастар саласындағы арнайы білім мен дағдыларды, үй шаруашылығының ең ұтымды түрін, тұлғааралық қарым-қатынасты, отбасылық педагогиканы біріктіретін жеткіншек жастардың жеке басының белгілі бір сапасы.

Психологтардың пікірінше, жеткіншектердің отбасы өміріне дайындығы неке жасына дейін қалыптасуы керек.

Осы анықтаманы негізге ала отырып, Л.С.Выготский мен Г. С. Костюк отбасы өміріне дайындықтың келесі компоненттерін бөліп көрсетеді [Выготский Л.С.,1996, 536 с., Костюк Г.С., 1989, 608 с].

Отбасы өміріне дайындықтың компоненттері

(1-сурет)

Отбасы өміріне дайындықтың компоненттері

Ал, С.С.Қоңырбаева өзінің еңбектерінде «отбасылық өмірге дайындауды тәрбиедегі түрлі құндылықтар арқылы қарастыруға болады» деп айтып өткен [Қоңырбаева С.С., 2008, 25 б].

Психологиялық-педагогикалық әдебиетте жас адамдарды отбасы өміріне дайындау мәселесі бойынша жүргізілген талдау нәтижесінде анықталғандай, бірнеше тәсіл бар. Оларды қысқаша сипаттайық:

а) әлеуметтанушылық көзқарас жастардың көп қырлы өмірдің отбасылық өміріне дайындығы үшін кең табиғи мүмкіндіктер туралы ережеге негізделеді. Сонымен бірге, жастардың өмірлік серігін еркін таңдауына мүмкіндігі бар, алайда ересектер дұрыс емес таңдау туралы ескерту жасай алады және неке туралы шешім қабылдауға уәжді қалыптастыру міндеті қойылған;

б) мәдениеттанушылық көзқарас жеткіншек жастарда жыныстық қатынас мәдениетін қалыптастыру және некедегі ерлі-зайыптылыққа адалдықты сақтау идеясына негізделген. Ерлі-зайыптылардың ажырасуға теріс қатынасы кезінде олардың физиологиялық, адамгершілік және рухани бірлігінің тұтастығы сақталады;

в) жас ерекшеліктері жас адамдардың некеге тұруға дайындығын қиындататын немесе жәрдемдесетін жас шамасы;

г) әлеуметтік-психологиялық тәсіл жас адамдардың психологиялық жетілуіне негізделген және заңды негізде некеге тұрып, толыққанды отбасын құруға деген қажеттіліктерінен көрінеді;

д) рөлдік тәсіл жеткіншек жастардың күйеу мен әйел, әке мен шешесінің рөлдерін орындау арқылы олардың отбасының қалыпты жұмыс істеуіне арнайы дайындығын көздейді.

Көптеген отбасы зерттеушілерінің пікірінше, қазіргі қоғамда жас адамдарды отбасылық өмірге дайындау үдерісіне кешенді көзқарас қажет [Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А., 1976; Эйдемиллер Э.Г., 2005; Торохтий В.С., 1996].

Оқушыларды болашақ отбасылық өмірге даярлау баланың мектепте болған алғашқы күнінен бастап іс жүзінде жүргізілуі тиіс, өйткені жалпы білім беретін мектепте оқушыларды отбасы құруға және отбасы қызметін орындауға дайындау үшін барлық жағдай жасалған. Алайда, осы бағыттағы қарқынды тәрбие жұмысының кезеңі жеткіншектерден бастау алуы керек: себебі осы кезеңде ұлдар мен қыздар достық пен махаббатқа, отбасы мен некеге саналы қатынасты қалыптастыруға, ұлдар мен қыздар арасындағы қарым-қатынаста адамгершілік сенімдері мен мінез-құлық дағдыларын қалыптастыруға психологиялық дайындықтары қалыптаса бастайды. Солай, отбасылық өмірге қатысты жоғары сынып оқушы тұлғасының рухани-адамгершілік құндылықтарының даму деңгейіне назар аудара отырып, оны отбасы идеясының құндылық мазмұны мен оның функцияларын қалыптастырушы ретінде анықтауға болады.

Біз зерттеу жұмысымызда анықталған бағыттарды іске асыру үшін жеткіншектердің отбасылық және неке қатынастарына дайындығын қалыптастыру процесінде отбасы өміріне жалпыадамзаттық құндылық ретінде көзқарас қалыптастыруға арналған «отбасы өміріне дайындық» арнайы курсын жасадық.

«Отбасы өміріне дайындық» арнайы курсында сабақтар дәріс, семинар және практикалық сабақтар, тренингтер, рөлдік ойындар, әңгіме, пікірталастар, іскерлік ойындар түрінде өтеді.

Жоғары сынып оқушыларының отбасы өміріне дайындығының дамуына ықпал ететін «Отбасы өміріне дайындық» арнайы курсы бойынша оқу-тақырыптық жоспарының мысалын ұсынамыз (2-кесте).

ОҚУ-ТАҚЫРЫПТЫҚ ЖОСПАРЫ

№	Тақырыптар	Сағат саны
1	Кіріспе сабақ	1
2	Отбасының әлеуметтік функциялары	1
3	Оқушылардың гендерлік айырмашылықтары	1
4	Махаббат – адамның ең жоғарғы сезімі ретінде	1
5	Отбасы құндылықтары	1
6	Өмір серігін таңдау жолында	1
7	Жас отбасының отбасылық өмірдегі алғашқы қадамдары	1
8	Туысқандардың отбасылық өмірдегі атқаратын рөлдері	1
9	Отбасы өмірін ұйымдастыру: үй шаруасынан бос уақытқа дейін	1
10	Отбасы қажеттіліктері мен бюджеті	1
11	Отбасында баланың дүниеге келуі және тәрбие мәселесі	1
12	Отбасылық қатынастардың бұзылуының себептері мен салдары	1
13	Неке-отбасы қатынастарының құқықтық негізі	1
14	Қорытынды сабақ	1
Барлығы		14

Жоғары сынып оқушыларының отбасы өміріне дайындығын зерттеу мақсатында арнайы курста мынадай диагностикалық әдістемелер пайдаланылды:

- И.Ф.Юндтің «Отбасылық өмірге дайындықты бағалаудың тест-картасы» әдістемесі, ол болашақ ерлі-зайыптылардың отбасылық функцияларды орындауға дайындығын анықтауға көмектеседі.

- К.Ғ. Жүнісова-Елшібаеваның «Сіз отбасын құруға дайынсыз ба?» сауалнамасы

- С.Ковалевтің «Жоғары сынып оқушыларының отбасылық өмірге дайындығын анықтау» тесттік сауалнамасы

Жоғары сынып оқушыларын отбасы өміріне жалпыадамзаттық құндылық ретінде көзқарас қалыптастыруға арналған сабақты ұйымдастыру оқу процесіне дидактикалық талаптарға сәйкес оқу ортасын құруды; жеткіншектердің топта тиімді өзара әрекеттесуі үшін нормаларды әзірлеу және қабылдау; қызметке кіру және материалды игеру бойынша жұмыс; топ нәтижелерін талдау және бірлесіп талқылауды (рефлексия) көздейді.

НӘТИЖЕЛЕР МЕН ТАЛДАУ

Тәжірибелік-педагогикалық жұмыста жеткіншектердің отбасы өміріне дайындығын анықтау мақсатында жүргізілген сауалнамалар, тест сұрақтары, әңгімелесу оқушылардың отбасы, отбасылық құндылық жөніндегі білімі мен тәрбие деңгейінің біршама төмен екендігі анықталды және аталған құндылықтарға байланысты білімі мен тәрбиенің үш деңгейі айқындалды.

Жоғарғы деңгей: жоғары сынып оқушыларының жалпыадамзаттық құндылықтары қалыптасқан, отбасы өміріне қажетті ақпараттардан хабары бар, отбасын құруға қажетті қасиеттерді сіңірген.

Орта деңгей: жеткіншектердің отбасы өміріне дайындығы орта деңгейде қалыптасқан, отбасына, туған-туыстарына, қоршаған ортаға қатынасы қалыпты, жауапкершілік, адалдық, жанашырлық қасиеттері толық қалыптаспаған.

Төменгі деңгей: жеткіншек жастардың отба-

сы өміріне дайындығы қалыптаспаған, отбасылық және жалпыадамзаттық құндылық туралы ақпараттарды білмейді, отбасына, туған-туыстарына, қоршаған ортаға қатынасы нашар, жауапкершілік, адалдық, ерік-жігерлі қасиеттері мүлдем қалыптаспаған.

ҚОРЫТЫНДЫ

Алынған нәтижелерді өңдеу және талдау негізінде жеткіншектердің отбасылық өмірге дайындығын қалыптастыру деңгейі туралы қорытынды жасалды, ол жоғары сынып оқушыларының отбасылық өмірге дайындығын қалыптастыруға бағытталған «отбасы өміріне дайындық» арнайы курсына негіз болды. Сабақ барысында жоғары сынып оқушыларымен жұмыстың келесі түрлері қолданылды: топты топтастыруға бағытталған жаттығулар, тұлғааралық қарым-қатынас төзімділігін дамыту, тренингтер, дөңгелек үстел, пікірталас, тұлғалық өсуді ынталандыру және белсенді өмірлік ұстанымды қалыптастыру; әңгімелесу, сынып сағаты, интерактивті сабақ, кеңес беру орталығы, сюжеттік-рөлдік ойын, отбасылық мереке. Осы іс-шаралардың көмегімен тәжірибелік-педагогикалық жұмыстың қалыптасу кезеңінде қойылған міндеттер іске асырылды. Тәжірибелік-педагогикалық жұмыстың бақылау кезеңінде алынған нәтижелер жоғары сынып оқушыларының отбасылық өмірге дайындығын қалыптастыруға бағытталған «отбасы өміріне дайындық» арнайы курсына енгізу және іске асыру оң нәтиже бергенін көрсетті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Выготский Л.С. Педагогическая психология: //Под ред. В.В.Давыдова. – М.: Педагогика – Пресс, 1996. – 536с.
2. Костюк Г.С. Учебно-воспитательный процесс и психическое развитие личности //Под ред. Л. Н. Проколиенко; Сост. В. В. Андриевская, Г. А. Балл, А. Т. Губко, Е. В. Проскура. — К.: Рад. шк., 1989. — 608 с.
3. Қоңырбаева С.С. Жоғары сынып оқушыларын отбасылық өмірге этномәдени құндылықтар негізінде даярлаудың педагогикалық шарттары: авторефераты дис... пед. ғыл. канд.: 13.00.01 /.- Алматы, 2008.- 25 б.
4. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А. Психологические проблемы готовности к деятельности. Минск: Изд-во БГУ, 1976.,176 с
5. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В. Семейный диагноз и семейная терапия. М.;СПб.: Речь, 2005. 336 с.
6. Торохтий В.С. Психология социальной работы с семьёй. М., 1996. 112 с.

Омар Есенәлі Омарұлы

п.ғ.д., профессор

«Педагогика және психология» кафедрасы

Академик Ә.Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті
Қазақстан, Шымкент қ.

Абдибекова Алия Сейделдаевна

Магистр, аға оқытушы

«Педагогика және психология» кафедрасы

Академик Ә.Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті
Қазақстан, Шымкент қ.

ҰЛТТЫҚ ФОЛЬКЛОРДЫ ТӘРБИЕ ӘРЕКЕТТЕРІНДЕ ПАЙДАЛАНУДЫ ЖЕТІЛДІРУ (ЭКСПЕРИМЕНТ НӘТИЖЕСІНДЕ)

Түйін. Мақалада балалар фольклорының өскелең ұрпақ тәрбиесіндегі рөлі қарастырылып, балалардың фольклор мән-мағынасы туралы танымын көтеруге арналған эксперимент нәтижесі беріледі.

Түйінді сөздер: мәдени мұра, тарихи құндылық, фольклор- таным және тәрбие көзі, ойынның астары.

Резюме. В статье рассматривается роль детского фольклора в воспитании подрастающего поколения и представлены результаты экспериментов, направленных на повышение осведомленности детей о значении фольклора

Ключевые слова: культурное наследие, историческая ценность, Фольклор – источник познания и воспитания, предыстория игры.

Summary. The article examines the role of children's folklore in the upbringing of the younger generation and presents the results of experiments aimed at increasing children's awareness of the meaning of folklore.

Keywords: cultural heritage, historical value, Folklore-the source of knowledge and education, the background of the game

Фольклорлық дәстүрдің адам қоғамындағы орны, рухани – көркемдік, мәдениет, ұрпақ тәрбие жүйесіндегі қызметі, әлеуметтік құбылыс ретіндегі дүниетанымдық маңызы т.б. құндылық сипаттары ғылым саласын қызықтырған нысан. Шын мәнінде фольклордың барлық жанрлары адам баласының саналы өмірінде ұрпақтан – ұрпаққа сұрыпталып келе жатқан өмірдің ұлы тәрбие құралы қызметін атқарып келеді. Ол қоғамдық кезеңдердің барлық сатысында және бүгінгі кезеңде де рухани сұранысты қанағаттандырып, мәдени қарым – қатынасты реттеп, Отанды, туған халықты сүйуге тәрбиелеп, таным мен талғамның рухани қазыналық қажеттіліктерін өтеп келеді [Балабеков Е.О., 2007].

Ол өзінің қоғамдық жүйенің барлық саласында, өмірдің барлық саласында тәрбиелік мән – мағынасының мол, эмоционалды – бейнелі әсерлігінің жан – жақты екендігін танытқан бірден – бір даралық құбылыс екендігін көрсетті. Өйткені оның бойында халықтың жан сұлулығы, мыңдаған жылдық күрделі тарихы, рухани мәдениеті, тәлім – тәрбиесі, ұстанған моральдық – эстетикалық, этикалық ереже нормаларының жатқандығы айқын дүние. Бұл деген фольклор-

лық құндылықтың әлеуметтік орны мен мәнінің, оның өзіндік ерекшеліктерінің маңыздылығын даралап тұрған көрсеткіштер [Әлімбаев М., 1994].

Фольклор- ұлттық рухтың негізгі нәрі. Сондай – ақ фольклордың әлеуметтік феномен болуына негіздік жасайтын айғаққа оның қазіргі таңда балалар мен жасөспірімдер тәрбиесінде басымдыққа ие болған:

- Қарым – қатынас;
- Балалар шығармашылығы;
- Ересектер мен балалардың бірлескен іс – әрекеттері;

• Көпшілікті – мәдени сияқты функциялардың ерекше дамып даралануында дәлелге айтуға болады [Омар Е.О., 2017, 92]

Ендігі мәселе фольклорға бағдарланған сан – салалы әлеуметтік – мәдени және рухани мән – мағынадағы балалар мен жасөспірімдерге арналған мектеп және мектептен тыс мекемелердің жұмыс тиімділігін арттыру, жұмыс формалары мен әдістерін жетілдіру міндеттерін шешу тұр. Ол үшін қазіргі қалыптасқан нақты жағдайларға, мектеп пен мектептен тыс әлеуметтік мәдени тәрбие мекемелері алдында тұрған өзекті мәселелерге, оның себептері мен күтілім сал-

дарларына, іс – шараларды жетілдіру болашағы мен мүмкіндігі көрсетілген ұсыныстарға сараптама – талдамалық жұмыстар жүргізілуі керек. Сондықтан да әлеуметтік – мәдени тәрбие мекемелері, мектеп ұжымы мен мектептен тыс мекемелердің тәжірибелерінде арнайы статистикалық ақпараттарға тиісті талдау мен күрделі емес әлеуметтік зерттемелік жұмыстарды жүргізіп тұру міндеті болғаны дұрыс деп санаймыз. Біз осы ойымызды жүзеге асырдық, яғни балалар мен жасөспірімдердің жалпылай алғанда халық дәстүрлері туралы танымдарын анықтап, олардың өмір барысында пайдалану жағдайын білу мақсатында әлеуметтік сауалнаманың анкета, интервью сияқты әдістерін пайдаландық. Респонденттер ретінде Шымкент қаласындағы №47; 85;17 мектептері мен Сайрам ауданы, Мәртөбе, Қарасу мектептері кіші, орта және жоғары жастағы оқушыларын таңдадық. Оларға қиындық әкелмейтін, қазақ халқының поэтикалық, прозалық, музыкалық, тұрмыс – салттық, ойындық т.б. фольклор жанрлары бойынша анкеталарды дайындадық. Анкеталауға 14-16 жас аралығында 120 оқушы қатысты. Олардың арасында 90 оқушы қазақ ұлтынан, 20 оқушы өзбек, түрік ұлтынан, 10 оқушы әр түрлі ұлт өкілдерінен болды.

Бірінші сұрақ барлық ұлттар үшін ортақ «Қандай ұлттық дәстүр, әдет – ғұрыптарды жақсы білесіздер?» деген сұраққа 110 оқушы біршама дұрыс жауап бергенде 10 оқушы онша қызықпайтындарын атаған. Жоғары сынып оқушылары арасында қазақтың «термесін» «рэппен» шатастыратындары да кездесті. «Жар – жар» туралы түсініктері бар болғанымен «Аушадияр» фольклорлық орындаушылықтың мән – мағынасын, орындалар жағдайын білмейтін болып шықты. Жыраулық өнер туралы, оның ерекше даму алған кезеңі, оған себеп болған жағдайлар, құрылымдық, мазмұндық ерекшеліктерінен толыққанды білімділік болмады. Әсіресе бұл сұраққа қазақ емес ұлт өкілдері мүлдем бейхабардарлығын танытты.

Төменгі сынып оқушылары отбасылық фольклордан «Бесікке салу», «Тұсау кесу», «Беташар» сияқты түрлерін білетіндерін көрсеткенмен, бесік жырларының «мәпелеу», «әлпештеу» сияқты ұсақ жанрларынан бейхабардарлық білдірді.

Ойын фольклорынан қала оқушылары «Ақ терек, көк терек» ойын түрін, оның ұйымдастырылу шарттарын білмейтінін көрсетті.

Қазақ балалары мен жасөспірімдері арасында кең тараған «Орамал тастамақ» ойын шарттарын шатастырғандары көп болды. Сондай – ақ «Сақина салмақ» ойыны қандай мақсаттан пайда болған фольклорлық ойын түрі, оны ойнау шарты туралы да қала оқушыларының жауаптары қанағаттанғысыз болды.

Қазақ халқында кең тараған жасөспірімдердің ойыны «Алты бақан», «Ақ сүйек» шарттарын дұрыс білгенімен, «Ақ серек», «Соқыр теке»,

«Айгөлек», «Тақия тастамақ» 4/ ойын түрлерінің мазмұндық мән – мағына танымынан олардың ойнау шарттарынан білімділік деңгейлері төмен болды.

Сауалнамадан балалардың ұлттық «Тобық тығу» ойынын тіптен білмейтіндеріне куә болдық. «Тобық тығу» ойыны туралы естігендерің бар ма? – деген сұраққа сауалнамаға қатысқандардан 2 ғана оқушы «ия» жауабынан басқа оның шарты, ойнау әдісінен бейхабар екендігін айтты. Біз ондай дәстүрлі көнеден келе жатқан ойын бар екенін біле жүрсін – деп, әрі балалардың да қызығуын ескере отырып шартын қысқаша түсіндіріп кеттік.

Барлық ойын түрлері жеңіл, құр әншейін қызық қуушылық – деген мәнсіз ойдан аулақ болу үшін насихаттық пен қатар түсінік қажеттілігін қашан да ескеру қажет. Сонымен «Тобық тығу» ойынының қысқаша мән – мағынасы мынада екендігін айттық. Тобық тығу – салттан жаңылмаған қазақ жастарындағы серттесіп ойнаудың бір түрі. Ойынның астары – жастарды уәдені ұмытпауға, сертті орындауға, сертке қандай жағдай болса да берік болуға, ойыншылардың бір – біріне амандық тілеу, үміттенуде жүруіне тәрбиелейтін, үлкен ой, парасаттылық, дала философиясы жатқаны түсіндірілді.

Ойын мазмұны шартты түсіндірілген соң «Ал енді айтыңдаршы, қазақтың ұлттық ойындары жеңіл, құр әншейін қызық қуушылық деп айта аламыз ба?» – деген сұраққа барлық респонденттер бір ауыздан асқақ үнде «ЖОҚ» – деп жауап берді.

Не нәрсенің болсын, оның ішінде ойындардың астарында да үлкен ой, ақыл – парасаттылық, кемеңгер дала философиясы жататынын халқымыздың кез – келген үрдісінен аңғаруға болатындығына оқушылардың күмәнсіз көздері жетті. Тобық тығу ойынының шарты мен сертін түсінген оқушылар ойынға қызығуларын білдіріп тобықты қалай, қайдан табу керектігін сұрады. Тобық барлық жануарлар жілігінде болғанымен қой немесе ешкі жілігінен ет – сіңірінен ажыратып тазалап алыну керектігін ескерттік. Сәтін салып жатса кейінгі жастар бұл ойынды да қызыға ойнайтын болар деген, ескінің көзіндей бүгінге жеткен тобық тығу ойыны ойналар, жаңғырар деген сенімдеміз.

Сауалнама нәтижесінде балалар мен жасөспірімдерге отбасыда, мектеп және мектептен тыс мекемелерде ұлттық ойынды саналы түрде ұйымдастыру жолға қойылмаған сияқты көрінді. Оған дәлеліміз ойындарды ұйымдастыру, өткізудің үлгілі жоспарларын көре алмадық.

Сауалнамадан қазақ ұлты балаларына тән ерекшелік ұлттық салт – дәстүр, әдет – ғұрып құндылықтарын, фольклор жанрларын басқа қазақстандықтарға қарағанда жақсы білетіндерін көрсетті. Дей тұрғанымен, өскелең ұрпақтардың ұлттық дәстүрлі құндылықтарды білу,

оларды өмір саласында қолдануға деген қызығушылықтары қанағаттанарлық жағдайда болғанымен әлі де олар туралы тарихи танымдылықты көтеру қажеттілігі аңғарылып тұрды. Қазақ мектептеріндегі оқушылардың толық қанды хабардарлығы болмау себептерін қалалық өмір салты, яғни көп қабаттағы үйлердегі пәтерлерде тұру, дәстүрлі қарым – қатынас жиілігіне мүмкіндіктердің бола бермеуі, ұлттық құндылық хабардарлығы мол ата – әжелер қатарының сиректеуі және олардың ауылдық жерлерде тұратыны т.б. объективті жағдайлардың орын алуынан да деп тұжырымдадық.

Қорытындылай келе, әлеуметтік тәрбие институттарына, отбасыларға халық шығармашылықтарынан насихаттық пен өмір салтына ендіру үлгілерінен жұмыстарды жандандыру қажеттілігіне көз жеткіздік.

Біздің зерттеу жұмысымыздың эксперименттік үлесінің біріне мектептен тыс балалар мен жасөспірімдер орталықтары мен клуб мекемелерінде балалар мен жасөспірімдерге арналған іс – шаралар да фольклорды пайдалану бағы-

тындағы қызмет формалары мен әдіс – тәсілдерін зерделеу мен талдау жұмыстары да алынды.

Зерттеу базасы ретінде Шымкент қаласындағы Ғ.Мұратбаев атындағы балалар мен оқушылар орталығы, облыстық мәдениет және халық шығармашылығы орталығы. Сайрам аудандық Қ.Жандарбеков атындағы мәдениет үйі, Төле – би аудандық Көксәйек балалар мен оқушылар орталығы, Ленгiр қалалық мәдениет үйі, Сайрам селолық мәдениет үйі келісімдермен таңдалып өткізілген іс – шараларға сандық және сапалық сараптамалық талдау жасадық. Аталған мәдениет үйлерінің көркемдік – көпшілікті, әдістемелік бөлімдері мен балалар секторы жұмыс жоспарларына жасалған талдаудан жоспарланған іс – шаралардың басым бөлігі фольклорлық бағыттылыққа құрылғаны және ұлттық дәстүрлі құндылықтарға деген тұрғындар мен қатар балалардың сұраныстары мен құштарлық деңгейлерінің ескерілгені толық байқалды.

Фольклорлық сипаттылықтағы Мәдениет үйлері іс – шараларының жоспардағы көрінісі

2-Кесте

№	Ғ.Мұратбаев атындағы балалар мен оқушылар орталығы. Шымкент қаласы	Облыстық мәдени және Халық шығармашылық орталығы Шымкент қаласы	Қ.Жандарбеков атындағы Мәдениет үйі Ақсукеңт	Төлеби ауд. балалар, жасөспірімдер орталығы Көксәйек селосы	Ленгiр қалалық Мәдениет үйі Ленгiр қаласы	Сайрам Мәдениет үйі Сайрам
2015-2019 жылдарға жоспарланған шаралар саны						
28	32	21	23	22	18	
2015-2018 жылдарға жоспарланған шаралар саны						
29	33	22	24	23	20	
2016-2019 жылдарға жоспарланған шаралар						
26	34	22	25	21	19	
2015-2018 жылдарға жоспарланған шаралар саны						
30	33	23	24	23	20	

Есептік құжаттарға жүргізілген зерделеу мен аталған әлеуметтік – мәдени тәрбие мекемелерінің қол бос уақыттағы фольклорлық сипаттылықтағы іс – шараларды ұйымдастыру істеріне жасалған сыртқы бақылау нәтижесінде фольклорлық мұраларды қолданған мынадай бағыттар айқындалды:

1. Көркемдік – көпшілікті іс – шараларды өткізуде;
 2. Фольклорлық мазмұндылыққа негізделген ынтызарлар клубтары мен бірлестіктері және үйірмелік жұмыстар;
 3. Фольклорлы көркемөнер ұжым ұйымдастыру (камералық типтегі);
 4. Фольклорлық студиялық жас балалармен айналысатын жеке даралық жұмыс формасы
- Ғ.Мұратбаев атындағы балалар мен оқушылар орталығы, Облыстық мәдениет және халық

шығармашылығы орталығы, Көксәйек балалар мен оқушылар орталығы мекемелерінің есептік құжаттамаларын зерделеу, оқушылардың қол бос уақыттағы әуестік қызметтерін ұйымдастыру істеріне жасалған бақылау фольклорлық материалдарды пайдаланған іс – шаралардың мынадай түрлері басымдықпен орындалатыны айқындалды.

- Жас ерекшеліктеріне сай, қатысудың белсенді формасы ұйғарылатын көпшілікті жұмыс формалары бағыты;
 - Балалар фольклоры жанрларын таңдау ерекшелігінде ұйымдастырылған әуесқой бірлестіктер мен үйірмелер;
 - Жұмыстың жеке даралық орындаушылық формасы
- Жұмыс бағыты дәстүрлі халық құндылықтарының әлеуметтік мән – мағынасын дәріптеу,

оларды өмір сүру әдеби мен ережелеріне негіздік нәр ретінде қабылдау және күнделікті өмір салтын да мақұлдатумен өз бетінше өткізу сияқты мазмұндармен толықтырылып атқарылатыны аңғарылды.

Шымкент қаласында әйгілі «Қазына» фольклорлық би ансамблі бишілері қалалық мектептердегі фольклорлық бағыт ұстанған ұжымдарға шефтік көмек жасауда. Қалалық «Жас ұлан» балалар фольклорлық ұжымы бұл күнде танымал бола бастады.

Қазығұрт ауданының орталығындағы басқа да мектептерге Қазақстан Республикасы Мәдениет қайраткері, фольклортанушы, әйгілі отбасылық Темірбаевтар фольклорлы этнографиялық ансамблі әдістемелік көмек көрсету орталығын ұйымдастырып фольклорлық өнердің жастар арасында даму алуына көмек жасауда. Осындай игі іс нәтижесінде қазір танымал дәрежеге Сейдімановтар фольклорлық ансамблі қол жеткізді. Түркістан қалалық оқушылар үйінде өзбек ұлтының өкілі Н.Е.Иззатуллаев ұлт аспаптар аркестрін құрып онда қазақ халқының: үрмелі, ұрмалы, сілкімелі, ішекті, тілшікті, шертпелі, қысқышты аспаптарына ойнауды үйретуде.

Түркістан қаласы С.Ерубаев атындағы №7 жалпы орта мектептің музыка пәнінің мұғалімі Н.С.Төлешов домбыраның он жеті түрінің барлығының басы қосылған домбырашылар тобын құрған.

Жоғарыда келтірілген баянаттардың негізінде ұлттық балалар фольклорын тәрбиеде пайдалану амалдарын дамыту жолдарының келесі түрлерін ұсынамыз. Фольклорлы балалар ұжымдарының жағдайы мен даму тенденциясына талдау жасаудан ұжымдардағы балалар мен жасөспірімдердің белсенділігін анықтайтын бірнеше функциялардың:

Қарым-қатынас: Фольклор ұлттық рухтың негіздік нәрі болғандықтан батыстық ағымға асығыс еліктеуге қарсы әрекет жасау құралдық қызметін қарым – қатынас амалдары арқылы жүзеге асырады. Сондықтан да фольклордың қарым – қатынас функциясының ұлттық болмысымызды таныту, өңдеу, жүктемелік міндеттері еселенуі тиіс. Өйткені қарым – қатынас функция-

сы арқылы мәдениет сақталады. Мәдениет биік болмай – ұлт биік болмайды. Ұлттың беделін ұлт мәдениеті ғана танытады. Ел ертеңгі саясатын жастарды рухани байыту рухы биік, бірлігі мықты мәңгілік елді орнатуға қосқан зор үлес болмақ.

Қол бос уақыт функциясын тиімді пайдалану. Бұл үшін мектеп, мектептен тыс және әлеуметтік – мәдени тәрбие мекемелері жанынан арнайы үйірмелер ұйымдастыру «Жас ақындар», «Көсем сөзші», «Ұлттық ойындар» т.б. үйірмелерді, фестиваль, байқауларды ұйымдастыру, мектептен тыс мекемелер санын көбейту, оқушылардың қол бос уақытта осы үйірмелерден сұраныстарына қанағаттық жағдай жасау мәселелері шешімін табу керек. Мұның бәрі «Мәңгілік ел» бағдарламасын танымал етуге негіз болады.

Ұлттық рухани – мәдени құндылықтарды тәрбие құралына айналдырып олардың тұғырын нығайтып болашағын өрісті етуді көздеген қоғамдық танымды – тәжірибелік мәдени іс – шаралардың мазмұндық сапалығын көтеру мәселесі шешімін табу керек.

Рекреациялық және геоденистік функциялар: Ұлттық рухани құндылықтың қолданыс аясын мейлінше кеңейтіп, төл мәдениетімізді, өнерімізді бай рухани мұраларымызды болашақ ұрпаққа насихаттауды және дарынды оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуды көздеген төмендегідей іс – шаралар:

«Жарқын болашақ» атты қазақ тілі олимпиадалары; «Сөз шебері», «Әнші бұлбұлдар», «Жас тілшілер», «Жас ғалымдар» – деп аталатын бағыттарды қамтитын облыстық байқау т.б. жұмыстары еселенуі тиіс.

Игі істі жүзеге асыруда шығармашылық жобалар, әдеби оқулар, байқаулар бағытынан өзге эмоционалды бейнелі – көркемдік шығармашылық және тарихи зерделеу үйірмелері арқылы да оқушыларды қызықтыра алады. Туған өлкенің бай рухани – эстетикалық тарихы мен мұраларын қызықтау арқылы үздік көркемдік – эстетикалық танымдық, шығармашылық ұжымдарды анықтау арқылы балалардың туған жерге, халық мұрасына деген сүйіспеншілік пен мақтаншылықты ояту іске асады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Балабеков Е.О. Қазақтың музыкалық фольклоры. -Алматы: Рауан, 2007
2. Әлімбаев М.Халық ғажап тәлімгер.-Алматы: Мектеп, 1994
3. Омар Е.О. Балалар фольклорын тәрбиеде пайдалану негіздері. Оқу құралы. -Шымкент:2017, Б-92
4. Бекбаулова А.Ойын түрлері.-Алматы:Мектеп, 1990

Оразаева Гульжан Сериковна

К.П.Н, доцент

заведующая кафедры «Специальной и социальной педагогики»
Казахский Национальный Женский Педагогический Университет
г. Алматы, Казахстан**Бейсен Назира Алмазкызы**

Магистрант факультета «Педагогики и психологии»

Казахский Национальный Женский Педагогический Университет
г. Алматы, Казахстан

УСПЕШНОЕ СТАНОВЛЕНИЕ ЧИТАТЕЛЬСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У ДЕТЕЙ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ

Түйін. Бұл мақалада авторлар ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларда оқырман тәжірибесі мен құзіреттілігін дамытуға бағытталған оқырмандықтың сәтті дамуын қарастырады. Оқу тәжірибесінің қалыптасу кезеңдері. Сонымен қатар, ата-аналар мен мамандардың бала оқуының дамуына әсері анықталады.

Түйінді сөздер: Оқу құзіреттілігі, ерекше білімге мұқтаж балалар, оқу тәжірибесі.

Резюме. В данной статье авторы рассматривают успешное становление читательской деятельности направленное на развитие читательского опыта и компетенции у детей с особыми образовательными потребностями. Этапы формирования читательского опыта. Наряду с этим определяется зависимость влияния родителей и специалистов на развитие чтения ребенка.

Ключевые слова: читательская компетенция, дети с особыми образовательными потребностями, читательский опыт.

Summary. In this article, the authors consider the successful development of readership aimed at developing reader experience and competence in children with special educational needs. Stages of the formation of reading experience. Along with this, the dependence of the influence of parents and specialists on the development of reading the child is determined.

Keywords: reading competence, children with special educational needs, reading experience.

В современном мире в образовании формированию личностных компетенций ребенка уделяется особое внимание. Одной из таких важнейших является коммуникативная компетенция. Приоритет коммуникативных компетенций заключается в том, что, человек социальное существо и живя в социуме он развивается за счет речи. Речь, как коммуникативная функция, отражает когнитивные возможности ребенка, и обеспечивает поиск и передачу информации и определяющие возможности социального взаимодействия между людьми. Что бы развивать речевую деятельность нужно и хорошо освоить читательскую деятельность, чтобы пополнять словарный запас и развивать психические процессы. Через читательскую деятельность необходимо развивать, эмоциональную отзывчивость, интеллект, эстетические способности. Главное — это организовать процесс чтения так, чтобы оно способствовало развитию личности, а развивающаяся личность испытывала потребность в чтении как в источнике дальнейшего развития.

Чтение в начальной школе выступает универсальным учебным действием, а в основной и старшей школе становится инструментом са-

мообучения, важнейшим источником личностного развития, средством познания мира и себя в этом мире.

Чтение — это одно из основных способов получения необходимой информации, которая нам будет нужна в течение всей жизни. Очень трудно переоценить роль чтения для учащихся, как с нормальным развитием, так и для детей с особенностями в развитии. Одной из ключевых компетенций, формируемых в начальном звене общего образования, является читательская компетенция, которая открывает пути для развития грамотности и понимания всех предметов в целом [Гончарова Е.Л., 2006, с. 22].

Что же такое читательская компетенция?

Читательская компетентность — представляет собой общее речевое развитие т.е. овладение техникой чтения вслух и про себя, интерпретации, элементарными приемами, анализа и преобразования художественных, научно-популярных и учебных текстов с использованием элементарных литературных понятий [Лалаева Р.И., 1943, с.18]. Читательскую компетенцию сформировать крайне сложно, если ребенок в силу тех или иных причин не может овладеть полноценным навыком чтения.

В нашей стране к детям с особенностями в развитии относят тех, кто «испытывает постоянные или временные трудности в получении образования, обусловленные здоровьем и нуждающиеся в специальных, общеобразовательных учебных программах и образовательных программах дополнительного образования» именно эта категория детей составляет группу риска по возникновению трудностей становления навыка чтения и возникновения нарушения чтения т.е. дислексии [Лагутина А.В., 2010, с.58]. Несмотря на то, что психолого-педагогические условия реализации основной образовательной программы начального общего образования должны обеспечивать: психолого-педагогическое сопровождение участников образовательного процесса, в том числе и детей с особыми образовательными потребностями (ООП) одной из первостепенных задач среди всех специалистов службы сопровождения а именно логопеда была и остаётся – предупредить – не допустить появлений тех или иных нарушений чтения, которые могут быть обусловлены несформированностью устной речи, а также нарушением других психическими функций и особенностей, которые будут негативно влиять на весь учебный процесс в целом [Абакумов, С.И., 1982, с.65].

Важным этапом в формировании навыка чтения, а в дальнейшем и читательской компетенции, как для ребенка с норматипичным развитием, так и для ребенка с ООП, является накопление читательского опыта [Кузовкова Т.Н., 2008, с.79]. Читательский опыт рассматривают с позиции двух аспектов:

- накопление пассивного опыта,
- накопление личного опыта.

Становление читательского опыта начинается с того момента как в первый раз слышишь от близкого человека сказку или потешку. Проходит достаточно длительный период до того момента, когда ребенок заинтересуется буквами, и начнет сливать их в слоги и тем более – до момента, когда ребенок осознаёт читаемое и будет пользоваться прочитанной информацией в личных целях. Пассивного читательский период становления опыта можно разделить на несколько этапов. Первый этап – формирование интереса к чтению, речевого внимания, когда ребенок слушает читаемую сказку. Именно на этом этапе ребёнок запоминает, видит и слышит, с каким увлечением и эмоциями ему читает взрослый. Образуется тандем читающий-слушающий. Перед ребенком предстаёт образ взрослого читающего человека, который ему рассказывает огромный объем информации. Второй этап – формирование слухоречевой памяти, важный этап, когда закладывается потребность в запоминании услышанного для того, чтобы можно было обсудить, высказать своё мнение о прочитанном взрослым в тексте, это формирует у ре-

бенка потребности высказывать своё мнение о поведении, поступках героев, выстраивать диалог на тему тех событий, которые были прочитаны взрослым. [Кузовкова Т.Н., 2008, с.81]

Пассивность читательского опыта в том, что в период накопления такого опыта формируется мотивационная составляющая чтения как познавательного процесса, диалогическая речь, слухоречевая память, мыслительные операции, слуховое внимание. Наличие пассивного читательского опыта свидетельствует о готовности к слуховому восприятию и запоминанию текста (сказки, рассказа и т. п.), который будет воспроизводить ребенок после прочитанного.

У детей с особенностями в развитии существуют специальные условия для накопления пассивного читательского опыта, а в дальнейшем и личного читательского опыта. Как показывает практика родители детей, имеющих особенности развития, об обучении чтению долгое время не задумываются, они сконцентрированы исключительно на коррекции навыков социализации, самообслуживания, устной речи, и в самую последнюю очередь о развитии читательской и письменной способности ребенка. Однако, несмотря на отсутствие слухового внимания и особенности речевого развития, заинтересованности ребенка в чтении сказок, имеет смысл читать вслух при ребенке, не обязательно ему, можно и взрослому, который участвует в воспитании ребенка с ООП. Наиболее оптимальным вариантом будет, когда малыш лежит в кроватке, готовится ко сну, а рядом сидят читатель и слушатель, пассивно вовлекая ребенка в процесс чтения, тем самым заинтересовывая его в читательской деятельности. Длительность такого рода инсценировок зависит от того на сколько ребенок не заинтересован процессом чтения и может занимать 2-3 минуты, но с постепенно увеличиваться от нескольких до 15 минут. Важным атрибутом такой искусственно созданной демонстративной ситуации является книга в руках читающего. Различного рода аудиокнижки и использование другой компьютерной техники исключаются, так как не дадут должного результата. От читающего требуется выразительное чтение, от слушателя – увлечённое восприятие читаемой сказки, и обязательное краткое обсуждение с привлечением внимания ребёнка задаванием вопросов и четких ответов на них. [Лагутина А.В., 2010, с.58]

В прямой зависимости от усердия родителей зависит успех в овладении навыком чтения ребенка с особенностями в развитии они находят и создают в первую очередь, условия пассивного накопления читательского опыта. Пока родители заняты формированием у своих детей пассивного опыта чтения, специалисты службы сопровождения школы должны формировать предпосылки к обучению чтению, создавать

«функциональный базис» для накопления личного опыта ребенка. Успешное овладение навыком чтения и интересом к нему непосредственно зависит от слаженной работы специалистов и родителей [Жақыпов С.М., 2012, с.144].

На несколько этапов также можно разделить период формирования личного читательского опыта ученика. Первый этап – осуществляет развитие базовых составляющих будущей читательской деятельности, таких как: зрительное внимание, восприятие, память; анализ и синтез зрительных стимулов, зрительно-пространственные представления; зрительно-моторная координация; слухоречевая память; анализ и синтез звучащей речи; устная речь он называется подготовительный. На втором этапе следует переходить непосредственно к формированию громкого чтения и в слух. На этом этапе необходимо уделять внимание на звукослияние, слогослияние, правильное прочтение слов, а также пояснение значения читаемого слова, словосочетания. Работу над пониманием прочитанного можно начинать с вопросов ребенку про то, что он услышал или понял тут идет раскрытие общего смысла прочитанного, затем формируется умение делить текст на части, называть выделенную часть с последовательным воспроизведением каждой части, излагать содержание прочитанного текста с опорой на вопросы, самостоятельно без внешнего вмешательства. Завершается работа над текстом формированием умения подбирать правильные ответы на заданные вопросы, а также придумывать аналогичные сказки или рассказы соответствующую смыслу прочитанного, а также высказыванием собственного мнения о содержании, и о прочитанном в тексте. Третий этап реализуется с формированием молчаливого чтения, когда ребенок читает сам не произнося вслух при этом понимает прочитанное. При переходе к третьему этапу следует совершенствовать зрительных функций [Лалаева Р.И., 1943, с.38]. Работа над пониманием читаемого молча аналогична той, которая описана в рамках формирования громкого чтения т.е. она предполагает использование техник что и при развитии громкого чтения.

Следующим этапом развития читательской компетенции является еще метод самостоятельной познавательной деятельности ребенка непосредственно после усвоения читательской деятельности в условиях обучения в школе. Самостоятельную познавательную деятельность представляет собой период развития обучения ребенка, когда он без помощи учителя или другого взрослого занимается своим образованием и конечно же развитием читательской деятельности. Для развития самостоятельной деятельности ребенка необходимо само главное привлечь его внимание, те, заинтересовать, и это является первостепенной задачей учителя

если ребенок учится в школе, и конечно же родителей. Если рассматривать самостоятельную познавательную деятельность ребенка с ООП, то тут все зависит от успешности пройденных этапов читательской деятельности сказанные выше, а также от индивидуальных особенностей ребенка. Самое главное если отметить, что это особенный можно использовать больше наглядного материала и в лучшем случае обыгрывать ситуации с учебников которые прочитает ребенок, потому что многие дети любят находиться в игровой деятельности и получать информацию. Ученные Г.Коваль, Л.Иванова, Т.Суржук выделяют, что индивидуальное чтение учеников без помощи учителя на уроке в организации процесса развития читательских интересов является очень важной и необходимой [Кульгильдинова Т.А., 2010, с.242]. Итак, самостоятельная работа является обязательной в начальной школе для развития читательского опыта. Рассмотрим, что же такое читательский опыт — это знания, которые ребенок получает из книг, рассказов и далее использует в своей жизни. Необходимо задуматься о важности значения получения нужной информации от прочитанного, рано или поздно все дети начинают анализировать и выделять, где хорошо, где плохо. Если взять категорию детей с особыми образовательными потребностями, то там ситуация зависит от условий, которые создаст специалист или родитель для полного понимания, и разграничения, всей ситуации прочитанного. Накопление читательского опыта ребенка с особыми образовательными потребностями формирует правильную оценку внешнего мира тем самым развивает коммуникативные навыки и социализацию.

Таким образом, четко просматривается роль материнского воспитания на этапе приобщения к чтению еще нечитающего ребенка в процессе длительного формирования читательской компетентности, поддержание целостного интереса к чтению, а также роль специалистов психолога – педагогического сопровождения, владеющих комплексными методиками, применяемыми в коррекционно-развивающей работе по формированию читательского опыта у ребенка. Своевременное проведение профилактических мероприятий которые должны включать в себя продолжительный этап формирования по предупреждению нарушений чтения у детей с особенностями в развитии, это поможет быстрее преодолеть негативное отношение к читательской деятельности, и накоплению читательского опыта, с обязательным привлечением к этому процессу родителей, позволит создать прочный фундамент для успешного развития читательской компетенции особенных детей.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Гончарова Е.Л. Ранние этапы становления читательской деятельности в норме и при отклонениях в развитии: автореф. – М., 2009. – 56 с.
2. Лалаева Р.И. Нарушение процесса овладения чтением у школьников: Учеб. пособие для студентов дефектол. фак. пед. ин-тов. — М.: Просвещение, 1983. – 136 с,
3. Кузовкова Т.Н. Особенности овладения чтением детьми с дислексией на начальном этапе обучения навыку // Нарушения письма и чтения: теоретический и экспериментальный анализ. – М., 2008. – 75–82 с.
4. Лагутина А.В. Проблема формирования функционального базиса чтения у детей 4-х лет с общим недоразвитием речи // Логопедия сегодня. – 2010. – № 2. – 55–61 с.
5. Жақыпов С.М. Жалпы психология негіздері: оқулық / С.М. Жақыпов. – Алматы, 2012. – 203 б.
6. Абакумов, С.И. Творческое чтение / С.И. Абакумов. – М., 1982.- 120 с.
7. Кульгильдинова Т.А. Научно-методические основы формирования ко-гнитивно-коммуникативной компетенции на уроках русского языка в начальных классах (в школах с русским языком обучения): – Алматы, 2010. – 372 с.

Сейітқазы Перизат Байтешқызы

педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

Ахметова Айгүл Арғынқызы

PhD докторант
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

КӘСІБИ-БАҒДАРЛЫ МЕДИАБІЛІМ БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІНІҢ ҚҰРАМДАС БӨЛІГІ РЕТІНДЕ

Түйін. Кәсіби-бағдарлы медиабілім жаңа педагогикалық бағыт ретінде кәсіби білім берудің маңызды құрамдас бөлігі болып саналады. Мақалада авторлар медиабілім берудің жалпы қабылданған бағыттары мен медиабілімнің түрлеріне, жіктелуіне қатысты әртүрлі теориялық тұжырымдамалар талданып, салыстырылып, қорытынды жасалады. Сондай-ақ мақалада «кәсіби-бағдарлы медиабілім» ұғымы зерделенеді. Теориялық зерттеу әдістерін қолдана отырып, кәсіби-бағдарлы медиабілімнің ерекшеліктері ұсынылады және болашақ педагог-психологтардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудағы қызметі негізделеді.

Түйінді сөздер: медиабілім, медиабілімнің бағыты, кәсіби-бағдарлы медиабілім, кәсіби дағды, медиасауаттылық.

Резюме. Профессионально-ориентированное медиаобразование как новое педагогическое направление является важной частью профессионального образования. В статье авторы анализируют и сопоставляют различные теоретические концепции, касающиеся общепринятых направлений медиаобразования и видов, классификации медиаобразования. Также в статье раскрывается сущность понятия «профессионально-ориентированное медиаобразование». Применение теоретических методов исследования позволяет продемонстрировать особенности профессионально-ориентированного медиаобразования, обосновать деятельность будущих педагогов-психологов в формировании профессиональной компетентности.

Ключевые слова: медиаобразование, направление медиаобразования, профессионально-ориентированное медиаобразование, профессиональные навыки, медиаграмотность.

Summary. Professionally-oriented media education as a new pedagogical direction is an important part of professional education. In the article, the authors analyze and compare various theoretical concepts concerning the generally accepted directions of media education and types and classification of media education. The article also reveals the essence of the concept of "professionally-oriented media education". The use of theoretical research methods allows us to demonstrate the features of professionally-oriented media education, to justify the activities of future teachers-psychologists in the formation of professional competence.

Keywords: media education, direction of media education, professionally-oriented media education, professional skills, media literacy.

Ақпараттың аса жедел қарқынмен әрі үздіксіз дамуы білім беру мазмұнына өзгерістер енгізіп, білім беру үдерісінің жаңаша бағытта қалыптасуына әсер етіп отыр. Болашақ педагог-психологтардың кәсіби даярлау үдерісі: білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартына, оқу бағдарламасының мазмұнына, оқыту үдерісін ұйымдастыру деңгейі мен жоғары оқу орны оқытушысының кәсіби құзыреттілігіне т.б. факторларға байланысты екендігі анық. Жоғары оқу орнының кәсіби даярлау үдерісіне, дәстүрлі оқу-тәрбие үдерісіне медиабілім беруді енгізу мәселесі, студенттердің медиақұзыреттілігін дамыту сияқты, білім беру үшін өте маңызды болып

отыр. Сондықтан өзекті мәселелердің бірі – болашақ мамандардың кәсіби даярлауда медиабілім беру технологияларын интеграциялаудың көмегімен жоғары білім беру жүйесіне медиабілім беруді енгізу.

Қазіргі уақытта кез-келген студентті медиақұзыретті студент ретінде сипаттауға болады, себебі барлық студенттер медианы қолданудың дағдылары мен тәжірибесін жақсы меңгерген, бірақ оны бос уақыттарын ұйымдастыру үшін ғана пайдаланады.

Мақаланың мақсаты – кәсіби-бағдарлы медиабілім беру мазмұнын құрастыру мен іске асыруды қамтамасыз ететін шарттардың жиын-

тығын ашу. Болашақ педагог-психологтарға кәсіби-бағдарлы медиабілім беудің маңыздылығын нақтылау.

Бүгінгі таңда білім беру жүйесінде педагогиканың арнайы бағыты медиабілім серпінді дамып келе жатыр. Медиабілім (ағылшын тілінен media education және латын тілінен media) – бұл педагогикалық теория мен практикада білім берудің ерекше бір бағыты ретінде оқушылардың көпшілік коммуникация заңдылықтарын оқуын қолдайтын, сондай-ақ қазіргі бұқаралық коммуникация құралдарын меңгеру мақсатында теориялық білім мен практикалық іскерліктерге үйретуді көздейтін педагогикадағы бағыт [Сейітқазы П.Б., 2009, 186].

Медиабілім – бұқаралық коммуникация құралдарының (медиа) көмегімен тұлғаның дамуы мен өзін-өзі дамытуының іс-әрекет үдерісі. Сондай-ақ қарым-қатынас мәдениетін, жалпы, әлеуметтік-мәдени және кәсіби білімді, коммуникативтік және шығармашылық қабілеттерін кеңейту мақсатында медиамәтіндерді саналы түрде қабылдау, сыни тұрғыдан түсіну, пайымдау дағдыларын қалыптастыруға бағытталған.

Педагогикалық жоғары оқу орны мамандарын дайындауда медиабілімді дамытудың ерекше маңызы бар, себебі болашақта кәсіби қызметін табысты жүзеге асыруы үшін мамандығы бойынша оқу пәндерін оқытудың теориясы мен әдістемесін меңгеріп қана қоймай, сонымен қатар медиаақпаратпен жұмыс істей білулері

қажет. Медиабілім беру мәселесімен көптеген Ресей ғалымдары (Е.Л.Вартанова, Я.Н.Засурский, Н.В.Змановская, Е.В.Мурюкина, Н.П.Рыжих, Ю.Н.Усов, А.В.Федоров, И.В.Челышева және т.б.) айналысады. Ал отандық ғалымдардан А.Э.Баймухамбетов, А.М.Ержанова, Ж.Ж.Молдабеков, Қ.Ө.Есенова, Е.Ж.Массанов, Л.З.Маханова, Б.М.Таңатарова, А.А. Ташетов және т.б. ғылыми зерттеу еңбектерін арнаған.

Мысалы, Н.В.Змановская Ресейдің жоғары мектебінің тәжірибесін зерттей келе, болашақ мұғалімдердің медиабілімі қалыптаспағанын, олардың ақпаратпен жұмыс істеуге дайын еместігін анықтайды. Қазіргі уақытта медиабілім Ресейдің Мәскеу, Воронеж, Таганрог, Қорған сияқты қалаларының жоғары педагогикалық оқу орындарында ғана жүзеге асырылады. Ал еліміздің білім беру жүйесінде медиабілім стратегиясы мен технологияларын пайдалану медиабілім мазмұнын меңгертуді көздейтін элективті курстар ретінде ғана қарастырылған.

А.В.Федоров болашақ педагогтарды медиабілім беруге дайындау үшін, оларға медиасауаттылық пен медиақұзыреттіліктен басқа, медиабілім беру қызметіне қажетті кәсіби білім мен біліктілік көрсеткіштері керектігін айта отырып, төмендегі кестедегі көрсеткіштер жиынтығын ұсынады [Федоров А.В., 2008, 386].

Педагогтардың медиабілім беру қызметі үшін қажетті кәсіби білім мен іскерлікті дамыту көрсеткіштерінің жіктемесі

	Көрсеткіштер	Көрсеткіштердің мағынасы
1	Уәждемелік	Медиабілім беру қызметінің уәждері: эмоциялық, гносеологиялық, гедонистік, адамгершілік, эстетикалық және т.б. Медиабілім саласында өз білімі мен іскерлігін жетілдіруге ұмтылу
2	Ақпараттық	Медиабілім беру саласындағы теориялық-педагогикалық білім, ақпараттану деңгейі
3	Әдістемелік	Медиабілім беру саласындағы әдістемелік іскерліктер, педагогикалық шеберлік деңгейі
4	Іс-әрекеттік	Түрлі үлгідегі оқу сабақтары барысында медиабілім беру қызметінің сапасы
5	Шығармашыл	Медиабілім қызметіндегі шығармашылық бастамасының деңгейі

Бұл жіктеме болашақ педагогтың білім алушылардың ақпараттық мәдениетін дамытуға дайын екендігін көрсетеді және бұл И.А.Донинаның пікірінше, «мотивациялық-құндылық, когнитивті және операционалды компонентті қамтитын болашақ педагогтың ақпараттық-педагогикалық қызметке қабілетін көрсететін, біртұтас интегралдық іс-әрекет ретінде анықталады» [Донина И.А., 1999, 116].

А.В.Федоров Ресейдің жоғары оқу орындарында медиабілім беру бойынша жүзеге асырылатын оқу бағдарламаларына салыстырмалы талдау жасай отырып, бағдарламаның екі түрін бөліп көрсетеді [Федоров А.В., 2003].

- медиа саласындағы болашақ кәсіпқой журналистер, сценаристер, режиссерлер, операторлар мен кинотанушыларға арналған бағдарламалар;

- медиа саласында кәсіби мамандарды даярлауға бағытталмаған жоғары оқу орындарына арналған бағдарламалар: педагогикалық институттар, университеттер, мұғалімдерді жетілдіру және/кадрларды қайта даярлау институттары.

И.А.Фатеева медиабілім беру мәселесі бойынша өз зерттеулерінде педагогикалық тәжірибеде медиабілім берудің екі түрін мақсатына байланысты жіктейді [Фатеева И.А., 2009, 1186]:

1) Кәсіби. Білім берудің негізгі мақсаты – медиа саласындағы кәсіби мамандарды даярлау. Кәсіби медиабілім мерзімді баспа, теледидар, радио, кинематограф және т.б. сала мамандары жұмыс істейтін бұқаралық коммуникация құралының түріне және коммуникация мақсаттарына байланысты (журналистика, жарнама, PR және т.б.) әрі қарай жіктеуді қажет етеді.

2) Кәсіби емес медиабілім бұқаралық аудито-

рияға арналған. Және де медианың барлық түрінің құзыретті тұтынушыларын дайындайды.

И. А. Фатееваның ойынша, бұқаралық медиабілім бастауыш немесе орта білім деңгейінде басталуы тиіс.

Қазіргі уақытта Қазақстанда да медиабілім беру үдерісінің екі негізгі бағыты дамуда: кәсіби және бұқаралық. Біріншісі, университеттің журналистика факультеттері мен кафедраларындағы медиабілім. Оның екі бөлімі бар: а) студенттік және магистрлік орта; б) журналистердің, медиа саласы және қоғаммен байланыс қызметкерлерінің құзыреттілігін арттыру ортасы. Екіншісі, қоғамның медиасауаттылығы. Соңғысын тағы бірнеше топ бойынша қарастыру керек: а) университеттің профессорлық-оқытушылық құрамының ортасында оқыту және мектеп педагогтарын оқыту; б) жалпы қазақстандық қоғамды оқыту; в) балаларды орта білім беру мекемелері мен мектептерде оқыту [Akhmetova L.S., 2014, 376].

Аталған ғалымдардың тұжырымдарынан шығатын қорытынды медиабілімді шартты түрде екі үлкен топқа бөлуге болады: бұқаралық медиабілім (көптеген медиа педагогтардың ойынша үздіксіз болуы тиіс) және кәсіби медиабілім (ЖОО).

Қазіргі заманғы медиабілім келесідей негізгі бағыттарды бөліп көрсетеді:

1) болашақ мамандардың медиабілімі: журналистердің (баспасөз, радио, теледидар, Интернет), киноматографистердің, редакторлардың және т.б.

2) университет, педагогикалық институттардағы болашақ педагогтардың медиабілімі, жоғары оқу орындары оқытушыларының біліктілігін арттыру үдерісіндегі және медиамәдениет курсы бойынша мектептегі медиабілім;

3) медиабілім студенттер мен мектеп оқушыларына жалпы білім берудің құрамдас бөлігі ретінде дәстүрлі немесе автономды (арнайы, факультативтік, үйірмелік және т. б.) пәндермен біріктірілуі мүмкін;

4) қосымша білім беру мекемелері мен демалыс орталықтарында медиабілім беру (мәдениет үйлері, мектептен тыс орталықтар, эстетикалық және көркемөнер үйірмелері, клубтар т.б.);

5) теледидар, радио, Интернет жүйесі арқылы оқушыларға, студенттер мен ересектерге қашықтықтан оқыту арқылы медиабілім беру;

6) өздігінен, үздіксіз алатын медиабілім (бұл адамның өмір бойы медиаресурстардан алатын білімі) [Возчиков В.А., 2007, 2126].

Бұл алты бағытқа украиндық ғалым А.В.Онкович жетінші түрін қосады. 7) әтүрлі сала бойынша дайындалатын болашақ мамандарға медиабілім беру [Онкович А.В., 2014, 3196]. Ғалым медиабілімнің бұл түрін «журналистика немесе барлығына арналған медиа» еместігін бөліп көрсетеді. Болашақ мамандарды дайындауда кәсіби-бағытталған медиамәтіндерді тиімді пай-

далану керектігін, масс-медиамен жұмыс істеу дағдыларын кәсіби деңгейін көтеру мен білімін жетілдіру үшін дұрыс қолдану қажеттігін айтады.

Сондай-ақ ғалым аталған еңбегінде медиабілімді – «журналистика барлығы үшін» немесе кәсіби-бағдарлы медиабілім деп анықтай отырып, төмендегідей жіктейді:

1) болашақ мамандардың-медиақызметкерлердің білімі (медиабілім берудің жоғары деңгейі);

2) журналистика (немесе кең мағынада – медиа) барлығы үшін – медиа саласы үшін мамандарды дайындайтын педагогтардың жұмысы, басқа оқыту ортасында сүйікті ісі ретінде қолдану;

3) болашақ педагогтардың медиаөнімдерді педагогикалық қызметінде қолдануға үйрету (және дағыландыру) – өз пәнін оқытуда (мүмкін, «пәндік медиабілім беру» сияқты жаңа түсінік енгізу керек);

4) алдын-ала анықталған әлеуметтік-бағдарланған мақсатқа жету үшін медиаөнімдерді пайдалану мәдениеті;

5) кәсіби-бағдарлы медиабілім.

А.В.Онкович медиабілімге жоғарыда айтылған жетінші бағытты енгізе отырып, украин ғалымдарының 2005 жылы ғылыми дискурсқа «Кәсіби-бағдарлы медиабілім» ұғымын енгізгенін айрықша атап өтеді.

Ғалым медиабілім беру және оқыту теориясын зерттейтін, медиадидактика тұжырымдамасын әзірлейді, оның мазмұнын «массмедиаға сүйене отырып, медиаөнімдерді тарту арқылы оқытудың заңдылықтарын, принциптерін, әдістері мен ұйымдастыру формаларын зерттейді», – деп ғылыми негіздейді [Онкович А.В., 2010, 2986]. А.В. Онкович медиабілім тек балалар мен жастарға ғана емес, ересектерге де қажет екендігін атап өтті. Ол прессодидактика (баспасөзді ұлттық мәдениеттің нышаны мен қайнар көзі, кәсіби-бағытталған білім мен елтану объектісі ретінде қолдану) және прессолингводидактика (ана тілі мен шет тілдерін үйренуді жақсарту әдістемесі) бағыттарын әзірледі.

Кәсіби-бағдарлы медиабілімге қатысты украинаның басқа да ғалымдары И.Чемерис, Р. Бужиков, И. Гуриченко, Н. Духанина, И. Сахневич, О. Янишин ғылыми еңбектерін арнады. Мысалы, Р. Бужиков (жоғары экономикалық оқу орындары студенттеріне шет тілдерін оқытуда инновациялық-коммуникациялық технологияларды қолдану, 2006); И.Чемерис (шетел тіліндегі мерзімді басылым арқылы болашақ журналистердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру, 2008); О.Янишин (болашақ құжаттанушыларды оқытудағы медиабілім технологиясы, 2012); И.Гуриченко (өрт қауіпсіздігі бойынша болашақ мемлекеттік инспекторларды кәсіби даярлаудағы массмедиа, 2012); Н. Духанина (компьютерлік ғылым магистрлерін дайындау барысындағы медиабілім,

2011); И.Сахневич (мұнай-газ саласының инженерлерін даярлаудағы медиабілім, 2012).

Украиндық зерттеушілердің білім беру кеңістігіне алғаш рет енгізген «Кәсіби-бағдарлы медиабілім» термині қазір жаңа мазмұнмен байытылып отыр. Оның басты себебі түрлі сала мамандарын дайындауда жоғары білім беру жүйесіне медиабілімнің енгізілуіне байланысты.

Қазіргі таңда медиасауатты адам мынадай құзыретке ие болуы тиіс [Lee, A.Y.L., 2007]:

1) бұқаралық ақпарат құралдарының әсерін сыни тұрғыдан түсіну: БАҚ-тың жеке тұлғаның өмірі мен жалпы қоғамға әсерін өздігінен реттей білу;

2) бұқаралық ақпарат құралдарының қызметі мен бұқаралық ақпарат құралдарында пайдаланылатын әдістерді түсіну;

3) медиааналитикалық дағдылар: БАҚ хабарламаларының алуан түрін сауатты түрде талдау (әсіресе, жасырын хабарламаларды);

4) бұқаралық ақпарат құралдарын сыни тұрғыдан бағалау: бұқаралық ақпарат құралдарының тиімділігін бағалау үшін сыни стандарттарды пайдалана білу;

5) түрлі бұқаралық ақпарат құралдарын пайдалану арқылы оқытуды жүзеге асыру;

6) шығармашылық жағынан өзін-өзі таныту үшін жаңа қабілеттер;

7) БАҚ-тың сапалы мониторингі;

8) медиаэтика тәжірибесі; медиасауатты адам журналистиканың этикалық қағидаттарына жарылай болса да кәсіби деңгейде ие болуы тиіс;

9) күнделікті өмірде бұқаралық ақпарат құралдарынан алынған мәліметтерді пайдалы және дұрыс қолдану қабілеті. Және де біздің ойымызша, медиасауатты адамға кәсіби-бағдарлы медиабілім қажет.

Яғни болашақ маман кәсіби дағдылармен қатар, ақпараттық кеңістіктің жалпы ережелерін, аудиторияға және т.б. әсер ету этикасын бағалай алуы, БАҚ-тың ақпараттық, білімдік, әлеуметтендірушілік және т.б. атқаратын қызметтерін білуі тиіс.

Медиақұзыреттілік/медиасауаттылық (media competence /media literacy) – әртүрлі ақпараттарды қолдана алу, беру, талдау және бағалау қабілеттілігі. Медисауаттылық болашақ мамандардың кәсіби-бағдарлы сыни ойлау дағдыларын дамытады. Болашақ мамандар медиақұзыреттілікті кәсіби-бағдарлы медиабілім көмегімен

меңгереді, онсыз олар кәсіби құзыретті болып саналмайды.

Сонымен, медиасауаттылық – заманауи ақпараттық ортада тиімді жұмыс істеу үшін кез келген маманға қажетті негізгі құзыреттіліктердің бірі.

Сондай-ақ медиабілім беру саласында мамандарды даярлауда елеулі кедергі медиапедагогтардың контекстік оқытудың әлеуетін жеткілікті пайдаланбауы болып отыр. Контекстік оқыту: «оқытудың формалары мен әдістері жүйесінің көмегімен болашақ кәсіби қызметтің контексті қойылуы тиіс, тек пәндік емес, сонымен қатар әлеуметтік те...» негізгі идеясына негізделеді. Бұл үшін оқу үдерісінде студенттердің **іс-әрекетінің негізгі үш түрі** міндетті түрде ұсынылуы тиіс:

1) дәріс пен семинар жетекші орында болатын академиялық типтегі оқу іс-әрекеті;

2) квазикәсіби іс-әрекет (мысалы, іскерлік ойындар, кейс стади және т.б.);

3) оқу-кәсіби іс-әрекет (мысалы, өндірістік тәжірибе, студенттердің ғылыми-зерттеу жұмысы, «нақты» курстық және дипломдық жобалау) [Вербицкий А.А., 1991, 276].

Қорыта айтсақ, кәсіби бағдарлы медиабілім – енді дамып келе жатқан бағыт.

Жүргізілген талдау бойынша болашақ педагог-психологтардың кәсіби құзыреттілігін арттыру үшін олардан медиабілім беру қызметіне қажетті кәсіби білім мен біліктілік көрсеткіштері, ақпаратпен дұрыс жұмыс істей білу, оқу қызметінде медиамәтіндерді, кәсіби-бағытталған медиамәтіндерді қолдана білу талап етіледі.

Медиабілім беру құралдарымен кәсіби-бағдарлы медиабілім беру үшін болашақ мамандар төмендегідей заманауи медиабілімнің даму бағыттарын білулері қажет:

1) медиабілім берудің кәсіби-бағдарлы бағыты туралы;

2) медиапедагогика туралы;

3) медиапсихология туралы.

Мақаламызда осы педагогикалық мәселелердің барлық қырларын ашу мүмкін болмағандықтан, болашақтағы ғылыми зерттеулерімізге негіз болады. Және де алдағы зерттеулеріміз болашақ педагог-психологтарды дайындауда кәсіби-бағдарлы медиабілімді қолдану жолдарын іздестірумен, кәсіби-бағдарлы медиабілім берумен байланысты болмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сейітқазы П.Б. Болашақ мұғалімдерді бұқаралық ақпарат құралдары арқылы тәрбие үрдісіне дайындаудың ғылыми-теориялық негіздері.-Пед. ғыл. докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. авторефераты.- Астана, 2009.-51б.
2. Федоров А.В. Классификация показателей развития профессиональных знаний и умений, необходимых педагогам для медиаобразовательной деятельности//Alma Mater. Вестник высшей школы. – 2008. – № 11. – С. 38-42.
3. Донина И.А. Формирование будущего педагога к развитию информационной культуры младших

- школьников: Автореф. дис. ... канд. пед. наук.-Новгород, 1999.-18 с.
4. Федоров А.В. Медиаобразование в педагогических вузах. – Таганрог: Изд-во Кучма, 2003. – 124 с.
 5. Фатеева И.А. Классификация видов медиаобразования//Медиаобразование и медиакомпетентность: слово экспертам/Под ред. А.В.Федорова. – Таганрог: Изд-во Таганрог. гос. педаг. ин-та, 2009. – С. 118-123.
 6. Akhmetova L.S. Media education in Kazakhstan//International journal of applied and fundamental research.-2014.-№ 3.-Pp. 37-38.
 7. Возчиков В. А. Медиафера философии образования.- Бийск, 2007. – 284 с.
 8. Онкович А.В. Медиаобразование: «Журналистика для всех или профессионально-ориентированное медиаобразование»//Медиаобразование 2014: Сб. тезисов и статей Всероссийской научно-практической конференции. М.: РИЦ МГГУ им. М. А. Шолохова, 2014.- С.318-325.
 9. Онкович А.В. Векторы развития современного медиаобразования// Журналистика и медиаобразование//Под ред. А.П. Короченского, М.Ю. Казак. – Белгород: Издво БелГУ, 2010. – С. 296-302.
 10. Lee, A. Y. L. Media education, critical citizenship and public sphere: The ideal and practice of media education in Hong Kong//The Chinese Journal of Communication and Society, №3, 2007.- Pp.134-155.
 11. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход.- М.: "Высшая школа", 1991. – 207 с.

Тураева Айгүлфилология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
Silkway Халықаралық университеті**Мауленбердиева Гүлжан**педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
Silkway Халықаралық университеті**Кішібаева Дариха**

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМНІҢ РУХАНИ АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Түйін. Ұсынылып отырған мақалада бүгінгі таңның өзекті мәселесі болып отырған Болашақ мұғалімнің рухани адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру төңірегінде қарастырылған. Рухани адамгершілік тәрбиесінің өзіндік ерекшелігі бар. Мұғалімнің бойында қалыптасқан қасиеттер білім алушы жастарға беріліп отырылады. Бүгінгі жастар үшін барлық мүмкіндіктер жасалған. Білім беру процесін дұрыс ұйымдастырса болашақ мұғалімнің адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру оң нәтиже береді.

Түйінді сөздер: рухани, адамгершілік, құндылық, жаһандану, ізгілік, тұлға, құндылық, елжандылық, имандылық, технология, инновация.

Резюме. Предлагаемая статья рассматривается в рамках формирования духовно-нравственных ценностей будущего учителя, которая является актуальной проблемой сегодняшнего дня. Духовно-нравственное воспитание имеет свои особенности. У учителя образованные качества передаются учащейся молодежи. Для сегодняшней молодежи созданы все возможности.

Ключевые слова: духовность, нравственность, ценность, глобализация, гуманизм, личность, ценности, патриотизм, нравственность, технология, инновация.

Summary. The proposed article is considered in the framework of the formation of spiritual and moral values of the future teacher, which is an urgent problem of today. Spiritual and moral education has its own characteristics. At the teacher the educated qualities are transferred to studying youth. All opportunities have been created for today's youth.

Keywords: spirituality, morality, value, globalization, humanism, personality, values, patriotism, morality, technology, innovation.

Қашанда жастар тәрбиесіне көңіл бөлгенде өз халқыңның, ата бабалардың салған жолын, оның даңқты жетістіктері мен еңбектерін үлгі етіп, өнеге алып отырамыз. Сонда жастар да биікке қол жеткізудің жолдарын айқын көріп, нәтижелі еңбекке жету жолдары мүмкін екеніне көз жеткізе қай заманда болмасын адамзат қоғамының алдында тұратын ұлы міндеті – өзінің өмірін жалғастырушы сапалы ұрпақ тәрбиелеу болып келген. Әрбір азаматтың өзі өмір сүретін қоғамына лайықты болып тәрбиеленуі ең алдымен отбасы тәрбиесінен бастау алып, кейіннен мектеп, қоғамдық тәрбие мекемелері және тағысын тағылармен жалғасын тауып дамиды. Бүгінгі қоғам азаматқа өте үлкен талаптар қояды. Оның тұлға болып қалыптасуы үшін жан жақты білімді де мәдениетті болуын керек етеді. Бүгінгі жаһандану жағдайында тұлғаның қалыптасуы қоғамдық сұраныстармен қатар қойылып келеді. Осы тұста елбасы Н.Ә.Назарбаев өзінің «Қазақстан-2050» стратегиялық бағдарламасында: «Біз жастарымыз бағыт алып, бой түзеуге тиіс өз заманымыздың жаңа қаһармандарын көрсету және жасауымыз керек. Сондай-ақ, біз өзіміз-

дің ұлттық мәдениетіміз бен дәстүрлерімізді осы әралуандылығымен және ұлылығымен қосып қорғауымыз керек, мәдени игілігімізді бөлшектеп болса да жинастыруымыз керек», - деген болатын.

Рухани-адамгершілік тәрбиесі дегеніміз не? Рухани-адамгершілікке Қазақстан Республикасының «Ұлттық энциклопедиясында» «рухани-адамгершілік» ұғымына былай деп анықтама берілген: «Рухани-адамгершілік – адам бойындағы гуманистік құндылық, әдеп ұғымы». Жалпы адамзаттық тұрғыдан қарағанда тәрбие мақсаты – әрбір тұлғаны жан-жақты және жарасымды етіп тәрбиелеу. Мұндай мақсатқа бағытталған педагогтық жұмыс еңбек сүйгіштікке, ізгілікке, ұжымдық пен патриотизм бастамасына тәрбиелеуге, көп дүниені өз қолымен жасай алуды және жасалған дүниеге қуана білуді дамытуға, үлкендер еңбегінің нәтижесін бағалауға тәрбиелеуге мүмкіндік жасайды. Тәрбиенің негізгі мақсаты – дені сау, ұлттық сана сезімі оянған, рухани ойлау дәрежесі биік, мәдениетті, парасатты, ар-ожданы мол, еңбекқор, іскер, бойында басқа да игі қасиеттер қалыптасқан ұрпақ тәрбиелеу.

Руханилық – жеке тұлғаның негізгі сапалық көрсеткіші. Руханилықтың негізінде адамның мінез-құлқы қалыптасады, ар-ұят, өзін-өзі бағалау және адамгершілік сапалары дамиды. Мұның өзі мейірімділікке, ізгілікке шақырады.

Рухани-адамгершілік тәрбие – бұл дұрыс дағдылар мен өзін-өзі ұстау дағдыларының нормалары, ұйымдағы қарым-қатынас мәдениетінің тұрақтылығын қалыптастырады. Рухани-адамгершілік тәрбиесінің өзіндік тарихи даму жолы бар.

Қасиетті қазақ даласы талай ұлы ғұламаларды дүниеге алып келді. Қазақ топырағынан көкірегі ояу, көзі ашық ойшыл азаматтарымыз бүкіл шығыс араб-парсы мәдениетін меңгеріп, өз шығармаларын көпке ортақ тілде жаза біліп, кейінгі ұрпақтарына мұра етіп қалдыра білді.

Бүгінгі таңда біздің мақсатымыз осындай ұлылардың өмірі мен оның тарихын оқып үйрену. Ұлы тұлғаның туған жерінің өзі, туған топырығы біздің өлкемізде, тіпті обылысымызда, көрші ауданда болуы біз үшін үлкен мақтанш. Осындай ғұламаларды жастарға өнеге етіп, топырағымыздан шыққан бабаларымыздың рухына тағзым етіп, бізге қалдырған орасан зор байлықтың көзін ашып, халқымызды осы мұраман сусындату біздің адами борышымыз.

Қазақ педагогика ғылымы өскелең ұрпақты оқыту мен тәрбиелеудегі ғасырлар сынынан өткен халықтық тәжірибе негізінде қалыптасып, өзіндік дамуға ие болды. Халық педагогикасындағы озық идеялар қазақ халқының тіршілік тынысымен, ұлттық тәрбие дәстүрімен тығыз байланыста туып, өсіп-өркендеп, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып жетіп отырды. Өмірдің әлеуметтік жағдайларының өзгеруімен, қоғам мен тұлға қажеттіліктерінің дамуымен байланысты халық тәжірибесіндегі педагогикалық құндылықтар қайта жасалып, жаңаша сипат алып отырады. Педагогика тарихында алдыңғы теориялардың мазмұнының кеңейтіліп, тың көзқарастар мен ағымдардың қалыптасуы заңды құбылыс, мұның өзі әлемдік педагогика мазмұнын қазақ педагогика ғылымының жетекші идеяларымен толықтыру қажеттілігін дәлелдейді. Өйткені құндылық бағдарлар тұлғаның ең басты, ауқымды сипаттамасының бірі ретінде әрекет етеді, ал оларды дамыту ізгілендіру педагогикасының негізгі міндеті және қоғам дамуының маңызды жолы болып табылады.

Қазіргі таңда елін сүйген, өз халқының болашағын ойлаған, «жеті атасын білмейтін ер жетесіз, жеті ғасыр тарихын білмейтін ел жетесіз» деген халық даналығын санасына ұлы қағида ретінде түйген зиялы ойдың иелері қазақ халқының этногенез жағынан алғанда, үш мың жылдан аса тарихы мен мәдениеті бар екендігін барша әлемге мойындату үшін күш жұмсауда.

Жалпы адамды тәрбиелеуде бірнеше бағыттарды алға қоямыз. Атап айтсақ елжандылық, рухани адамгершілік, имандылық, эстетикалық, экономикалық, экологиялық, салауатты өмір салты.т.б. Осылардың барлығы тәрбиеленушілердің бойында там- тұмдап қалыптасып, түрлі әдіс- тәсілдер арқылы сіңіріле берсе біздің мақсатымыз да сол болмақ. Ал осы бағытта жас

өскелең балалармен жұмысты қалай жүргізу керек. Қандай жұмыс жасағанда біз жастар бойына жан-жақтылықты, заман талабына сай болуды, дұрыс адам болып жетілуді қалыптастырамыз. Адам бойында бірінші кезекте рухани- адамгершілік болса, қашанда ол адам болып қалмақ.

Мұғалімнің бойында қалыптасқан қасиеттер қашанда жас жеткіншектерге беріліп отырады. Оның өзін-өзі ұстауы, сөйлеуі, сыпайылығы, білімділігі, өз кезегіндегі қатаңдығы, ретімен болатын мейірімділігі, жан-жағына шашып тұратын шапағаты, жауаптылығы балаға қашанда үлгі-өнеге. Жас бала бастауыш сыныпқа барғанда мұғалімнің әрбір айтқан сөзі – заң. Бала оны екі етпейді. Сол тәрбиені жөнімен жалғастырып отырса жас бала тиянақтылыққа, жауаптылыққа үйренеді. Қашанда бала алдымен сол мұғаліміне еліктейді. Ол ұстаз білім нәрімен жан-жақты сусындататын, қай пән болса да соны керемет меңгерген маман ретінде, балалар арасындағы мәселелерді шешетін адал жан ретінде бағалап, мен де осындай болсам екен деп армандап өседі. Ал егер сол сеніп жүрген ұстазы өмірге қалай болса солай қарайтын болса онда баланың бойында ұстазға деген сенімсіздік пайда болады. Бастауыш сыныпты бітірген соң жас бала әр пәннен дәріс жүргізетін түрлі ұстаздардың алдын көреді. Бір-бірін салыстырып, білімін, балаға қарым –қатынасын, жүріс- тұрысын зеттей-зерделей бастайды. Біліммен бірге еліктеу, бойындағы қасиеттерге қызығу, әдеби мен мәдениетіне мән бере бастау басталады. Осы кездердегі бозбалалар мен бойжеткендердің мінез құлқы, ұстанымдары көбіне ұстаздарына ұқсап тұрады. Бұл еліктеудің көптеген жақсы жақтары бар, егер ұстаз бойында әдеп, адамгершілік, имандылық дұрыс көрініс тапса, шәкірт сол құндылықтарды айнытпай өз бойына көшіріп алады. Сондықтан да бүгінгі таңда болашақ мұғалімдер дайындауда әлемнің ұлы педагогтарының рухани адамгершілік тәрбиесін негізге ала білсек бүгінгі жаһандану сатысында қазақ елінің жарқын болашағына мықты маман дайындайтынымызға сеніміміз мол.

Бүгінгі таңда жастар үшін барлық жағдай жасалынған. Оқу процесін яғни білім беру жүйесін дұрыс ұйымдастырса алатын білім нәтижелі болмақ. Білім беру – педагог пен оқушы, студент арасындағы қарым-қатынас процесі. Бұл процесс барысында оқушы немесе студент оқу, тәбие, даму процестеріне жан-жақты белсенді қатысып педагогикалық қарым-қатынастың субъектісіне айналады. Білім беру барысында педагог пен оқушы арасында ғана емес, оқушылардың, студенттердің өзара біріккен әрекеттері де нығая түседі. Аталып отырған педагогикалық процесс көптеген білім беру құралдары (оқу, әдістемелік мәтіндер, көрнекілік құралдар, компьютерлер, аудио-видео құралдар, қашықтықтан оқыту аппараттары т.б.) арқылы арнайы ұйымдастырылған (жеке, топтық, ұжымдық) түрде жүргізіледі.

Білім беру процесі үнемі мақсатқа бағытталған және күтілетін нәтижелерге байланысты. Осы тұрғыдан білім беру процесін технологияландырылған процесс деп те сипатт-

ауға болады, себебі педагогикалық технологияларда өзара сабақтасқан шағын және жалпы мақсаттарға жетудің нақты кезеңдері, сатылары анықталады. Білім беру процессі – мұғалімнен, оқытушыдан балаға, студентке ақпаратты жеткізу арнасы. Сондықтан қазіргі кезде білім беру саласында ақпараттық технологиялар кең таралуда. Білім беру барысында мұғалім өзінің бойына жинаған бар ізгілікті қасиеттерін, ұстаздық шеберлігін, түрлі сапалық жауапкершілігін қолдан жүріп, білім нәрімен сусындатады. Түрлі әдіс- тәсілдерді қолдана отырып ұлы педагогтардың рухани-адамгершілік қасиеттерге негізделген шығармаларын дәрістерде де, тәрбие сағаттарында да және жалпы жастармен әңгімелескенде де қолданудың маңызы зор.

Оқытудың технологиясын бүгінгі таңда мынадай деп айтып жүрміз: -оқыту іс ірекетінің әдіс-тәсілдері мен құралдарын ұйымдастыру және қолдану теориясы. Инновация дегеніміз – оқыту, білім беру, тәрбиелеу барысында жаңалықты енгізу, жаңа әдіс тәсілдерді, амалдарды, жаңа концепцияларды жасап оларды қолданудың жолдары. Оқыту дегеніміз- шәкірт пен ұстаздың бірлесе отырып, ынтымақтаса жасайтын бірлескен іс-әрекетін айтамыз.

Бүгінгі таңда заман талабына сай білім берудің түрлі жолдары ойластырылып отыр. Әлемнің жетекші елдерінің көпшілігі, олардағы білім беру жүйесі, білім берудің жүйесі, білім берудің мақсаты мен мазмұны оқыту жолдары оның нәтижесіне қарап бағаланады. Білім берудің негізгі мақсаты қазіргі таңда білім мен білік алып дағды –машаққа қол жеткізіп қана қою емес олардың негізінде дербес, әлеуметтік және кәсіби біліктілікке- қажетті ақпаратты өзі іздеп табу, талдап оны ұтымды пайдалану, жылдам қарқанмен өзгеріп жатқан бүгінгі таңда заман талабына лайықты өмір сүру және жұмыс істеу болып табылады.

Білім беру процессіндегі көптеген мәселелердің шешімдері табысты болуы педагогтың іс-әрекетіне тікелей тәуелді. Тіпті әрбір сабақтың өтілуі де мұғалімнің кәсіби-шығармашылық деңгейіне, талпынысына байланысты түрлі

нәтиже көрсетеді. Мұғалімнің іс-әрекеті үздіксіз шығармашылық процесс. Ол балалармен үнемі ынтымақтастықта жұмыс істуге әрекет жасайды. Осы бірлескен белсенді танымдық іс-әрекет барысында білім алушыларды табысқа жетуге бейімдей алу педагогикалық маңызы зор мәселе, себебі көп жағдайларда сабаққа қатысып отырған каншама оқушылар арасында кейбіреулері ғана жетістіктерге жетулері мүмкін.

Ұстаздың қадірі, мұғалімнің мәртебесі жайлы Мағжан Жұмабаевтың: «Алты алаштың басы қосылса төрдегі орын – мұғалімдікі деуі тегін емес. Мұғалімнің мәртебесі артса, білімді ұрпақты тәрбиелеу жолға қойылады. Мұғалім дәрісті түрлендіріп өтуді ойластырып, кітаптағы материалдан да басқа деректерді жастарға ұсынып, қызықтырып отырса, оқушының да білімге деген ынтасы артып, зейінін білімге аударады.

Бастауыш сыныптағы әрбір балаға қолына қалам ұстатып, әр баланың әріпті дәптер көзіне дұрыс түсіруін қадағалау, қаламды дұрыс ұстауын бақылап отыру, түзетіп көрсету, тыныштығын бақылап, түзу отыруын талап ету, әрқайсысының тілін тауып сөйлеу- өнердің өнері және қаншама шыдамдылықты қажет ететін, педагогикалық- психологиялық жұмсалатын күш. Баланың әр әріпті есте сақтауы, буандарды қосып оқуы, суретке қарап әңгіме құрауы, сандарды есте сақтау, қосып алуды үйрете жүріп, сыныптағы тәртіп пен тазалақты сақтауы қандай ыждақаттылықты талап етеді. Бастауыш сыныпта әр баланың күнделігіне тапсырманы жазып отыру, оларды әр пәнде бағалау, жазуларын тексеру, бағалау, ескерту жазу – бәрі де ұстаздың ерен еңбегін, балаға деген есепсіз жүрек жылуын, шексіз махаббатын сезінеміз. Сол жұмсалған күш- қуат өз кезінде еленбегендіктен, керісінше тексеруден –тексеру шаршатып, жүйкесіне кері әсер етеді.

Білім беру саласының қиындығына қарамай осы мамандықтарды таңдап, бойына білім жинақтап жүрген болашақ мұғалімдерді тағлымдарымен сусындату, гуманистік рухта тәрбиелеу, адамгершілік жолдарымен нәрлендіру басты мақсат.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Н.Ә.Назарбаев Қазақ хандығының 550 жылдығында сөйлеген сөзі. Егемен Қазақстан, №241 (28719), 16 желтоқсан 2015-1 б
2. Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. / Оңтүстік Қазақстан. ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы.2012.15 желтоқсан. 16.
3. Адамбав Б. « Халық даналығы». – Алматы : «Рауан», 1996-286
4. К.А. Оразбекова. «Ұлттық психология мен халық тәрбиесі болашақтың бастауы хақында» Алматы «Дәуір» 2000-326.
5. Жабай Қалиев «Халық педогогикалық және ағартушы ғалымдардың шығармаларындағы ұлттық тәлім – тәрбие үлгілері.» // Ұлт тағлымы.-2005.-№2, -316.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА PHILOLOGICAL SCIENCE

ӘОЖ 82.01/09

Абилхамитқызы Рысгүл

доцент

қазақ әдебиеті кафедрасы

филология факультеті

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Сағатова Шолпан

доцент

қазақ және шет тілдері кафедрасы

базалық дайындық факультеті

Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университеті

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДА «МӘҢГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫНЫҢ ЖЫРЛАНУЫ

Түйін. Мақалада Е.Раушановтың «Періштелер мен құстар» жинағына енген шығармаларындағы дыбыстардың қайталануы және үстемелене қолданылуы нысанға алынды. Дыбыс сәйкестігі, дыбыс ұйқастығы Е.Раушанов өлеңдерінің поэтикалық қуатын арттырып отырады. Сондай-ақ, ақын ажар беретін негізгі күштің бірі екеніне көңіл бөлгендігін осы өлең жолдары арқылы талдап бердік. Халықтық үлгілерінің бұл түрі, Е.Раушанов өлеңдеріне де өзгеше бір үнділік дарытады.

Түйінді сөздер: поэзия, ақын, лирика, абстракт, өлең.

Резюме. В статье рассматривается использование и повторение звуков в произведениях, вошедших в сборник Е.Раушанова «Періштелер мен құстар». Само слово, а конкретнее, буквы и звуки, из которых оно состоит, может формировать картину или её детали в стихотворении. Е.Раушанов часто пользуется этим свойством речи, применяя в своих произведениях ряд. Последний является одним из наиболее распространённых способов создания особого звукового рисунка речи Е.Раушанова.

Ключевые слова: поэзия, поэт, лирика, абстракт, стих.

Summary. The article discusses the use and repetition of sounds in the works included in the collection of E.Raushanov «Perishteler men kustar». The word itself, and more specifically, the letters and sounds of which it consists, can form a picture or its details in a poem. E.Raushanov often uses this property of speech, using a number of phonetic techniques in his works. The latter is one of the most common ways to create a special sound pattern for the speech of E.Raushanov.

Keywords: poetry, poet, alliteration, assonance, lyrics, abstract, verse.

КІРІСПЕ

«Мәңгілік ел» – ата-бабаларымыздың сан мың жылдан бергі асыл арманы. Ол арман-әлем елдерімен терезесі тең қатынас құрып, әлем картасынан ойып тұрып орын алатын Тәуелсіз мемлекет атану еді.

Адам санасын абстракциялы дүние екен деп, тарихтан тыс алуға болмайды. Адам санасында-

ғы құбылыстарды қоғам, орта жағдайына бейімдеп отырады. Адамның ішкі әлемін көп жағдайда психологиялық әлем дейді. Көркем туындыдағы “уақыт” пен “кеңістік” сияқты, адам да маңызды мәнге, психологиялық ахуалға ие. Адам көркем шығармада уақыт пен кеңістік аясында суреттеледі. Ол шартты түрде белгілі бір ортаға тәуелді әрі нақты бір мәтіндік аяда өмір кешеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Суреткердің шығарма жазар тұстағы шығармашылық толғаныстарының түпкі түйіні – ой өзегі (замысел). Ой өзегінде жазушының тақырып тауып, идея туғызудағы түбегейлі мақсаты, яғни шығармашылық концепциясы жатады. Ақын өзі бейнелеп, суреттеп отырған өмір құбылыстары арқылы оқырман назарын неге аударса, қайда бағыттаса, сол-идея! Әр жазушыда әр шығармасын жазар алдында осындай ой өзегі болмаса, оның шығармасында оқырманға қажет өмірлік өзекті мәселе де болмайды. Бір сәтте болған психологиялық жағдайды әр жазушы әрқалай бейнелейді. Ақын тақырыптың ірісі, ұсағы, үлкені-кішісі деп бөліп жармайды. Қандай тақырып болсын, оның маңызды идеясына, автордың ой өзегіне, философиясына байланысты деп біледі.

Ол арман-тұрмысы байқуатты, түтіні түзу ұшқан, ұрпағы ертеңіне сеніммен қарайтын бақытты Ел болу еді. Елбасы Н.Ә. Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» атты еңбегінде: «Егер біз мемлекет болғымыз келсе, өзіміздің мемлекеттігімізді ұзақ уақытқа меңзеп құрғымыз келсе, онда халық руханиятының бастауларын түсінгеніміз жөн. Оған барар жол халық даналығының негізінде жатыр», – деген еді. Енді міне «Қазақстан жолы-2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауында ежелгі ата-бабаларымыз – түркілердің Мәңгілік ел идеясын Қазақ елінің ұлттық идеясы ретінде жариялап отыр. Біз бүгін XXI ғасырдың есігін айқара ашып, төріне еніп отырмыз. Бұл ғасыр Қазақстан үшін жасампаз ғасыр, жаңару ғасыры, дәуірлеу ғасыры. Президент Жолдауы Қазақстан халқы үшін үлкен маңызға ие болды.

Ақын поэзиясынан тіршіліктің бар мәнін, адам жанының барлық ұңғыл-шұңғылын жете ұғынған, жақсы көру, жек көру, аяу, сағыну, сүйсіну секілді күллі сезімді шексіз сезінген, шын сұлулық пен шын байлықтың не екеніне әбден көзі жеткен, енді сол өзі сезінгенді өзгелерге қайтсем ұғындырам деген бұлқынысты көруге болады.

Әдебиет адамтану ғылымы деп танылып, адамзаттың «сүйю, күйю үшін, азап шегу үшін жаралған» (Ж.Аймауытов) жұмбақ әлемі жан-жақты зерттеле бастағаны қашан. Күшті сезім мен эмоцияны жүйелейтін мұң атты психикалық форма ең алдымен лирикаға тән, яғни ішкі монологты құрайтын негізгі күш. Адамзат жаратылғалы бері өзін-өзі тануға деген талпыныс толастаған емес.

Лирикадағы мұң барлық ақында бірдей болғанымен, оның жеткізілуі әр қилы. Қазіргі қазақ әдебиетінің кемелденуіне, көркемдеу құралдарының, бейнелеу үлгілерінің молаюына байланысты ішкі жан күйзелісін берудегі дерексіз ұғымдар түрленіп қолданылады. Олар қолданылу аясына қарай шығармаға көркемдік мән береді. Әдебиеттегі адамның ішкі бітімі тек мінездеу немесе жанама мінездеу арқылы ғана

жасалмайды, адамды тұлғалауға қажетті өзге тәсілдер де осы мақсатта қызмет атқарып жатады. Дерексіз ұғымдарға тіл беру, абстракциядан образға ауысу – қазақ ақындарының негізгі өзегі. Ақын сезімін табиғаттың белгілі бір құбылысымен салыстыру, дерексізді заттандыру – қазақ поэзиясына ежелден тән көркемдік тәсілдердің бірі.

«Абстрактілеу процесінде адамның субъективті мүмкіндіктері ескеріле бермейді. Әйтсе де, абстрактілеу алуан түрлі түсініктердің қалыптасуына ең қажетті алғышарт болып табылады. Мұнымен бірге қандай бір таным болмасын, ол абстрактілеу процесімен байланысты. Онсыз заттың, құбылыстың мәніне тереңдеп ену, сырын ашу, айқындау мүмкін емес. Затты, құбылысты ойша бөлшектеп, ең негізгі жақтарын алып қарастыру, сол арқылы жан – жақты қорытынды жасау – ойлау жүйесінің абстрактілеу қызметі болып табылады. Абстрактілеу күнделікті өмірде және эмпирикалық логикада ойдың, психикалық қасиеттердің туындысы. Дидактикалық логикада абстрактілеу нақтылықпен салыстырыла отырып сыңар жақ жетілмеген ұғым мәнінде де қолданылады» [Жүсіп Қ.М., 2007, 42 б.].

Осы себептен қазіргі тілдегі абстракты ұғымдарды білдіретін көп сөздердің мағыналары конкретті ұғымдармен түйісіп те отырады. Сонымен қатар, тілде бастапқы ақиқат нәрсенің атынан туғанымен, одан мүлдем қол үзіп, тіпті алыстап кеткен абстрактілік ұғымдарды білдіретін сөздер көп. Сол сияқты, керісінше, бастапқы абстракт ұғымдардан туғанымен, мағына жағынан тіпті конкреттеніп кеткен сөздер де баршылық.

Е. Раушановтың «Періштелер мен құстар» жинағындағы дерексіз сөздердің жалпы саны – 300-ге жуық. Оның ішінде, жан, ой – 18 рет; өмір – 14 рет; мұң, заман – 12 рет; үміт, көңіл – 10 рет; сана, жұмақ, ажал, сабыр, өкпе – 7 рет; арман, тағдыр – 6 рет; қайғы, ұят, ұғым, тілек, бақыт, сағыныш – 5 рет; бақ, ар, өлім – 4 рет; сор, мінез, иман, кек, ес, мейірім, нала – 3 рет; күнә, наз, сенім, қауіп, амал, сауап, обал, азап, ақыл, пейіш, сезім сөздерін екі рет қолданған.

«Жан» сөзіне байланысты сөз тіркестері – жанымды тостым, жан тәтті, жанның жұбанышы, жанымның дүрбелеңі, жан бітіру, жан азығы, жаным күйеді, қайсар қыздың жаны, жан қалқа, жаным жылады.

Ой сөзімен келетін тіркестер: үміт – ой, теңіз-теңіз ойлар, салқар, салқар, салқар ой, күзгі ойлар, сұм ой, ой легі.

Мұң – мұң – қайғы, жеке мұң; мұңнан арылу; Заман – заманның желі, тар заман, тақыс заман, тарғыл заман, нәлет заман, заманым – қызыл түлкі; Үміт – үміт-сенім, үміт-ой, тәтті үміт, тым нәзік үміт, пәк үміт, өшті, сөнді үміт, керемет үміт, жалғыз үміт; Көңіл – жаныққан көңіл, қу көңіл, жарым көңіл, кірбіңі кетпес көңіл.

Есенғали Раушановтың «Бозаңға біткен боз жусан» жинағында көп кездесетін және ақын қолданысындағы сөз жиілігіне назар аударсақ, қыз сөзі – 68, сары – 64 рет, түн – 61 рет, бұлт – 58 рет, шал сөзі – 42 рет, рет, жаз – 34 рет кездеседі.

«Бұлт» сөзі мынадай сөздермен тіркесіп келеді: *Бір бұлт бар, менің бұлтым – сол бұлт; бала бұлт; жылаған бұлт; Өзенге төсін өптіріп, сәскеге қолын созған бұлт; Түбі тесік шелекке су құйып алып, сапар шеккен әпенді бұлт; бұлт -қазақ; бұлт – қара құс; көк алалы бұлттар легі; Қаланың үстін қаптаған сұр бұлт – жырақтан шұбырып жеткен шұбардың үйірі; көкте қызылшеке айтысқан бұлттар; қап-қара бұлт; Бұлттарды омырауға алып, Көгімді бұлт торласа, Оралмайды екен бұлттарың шөлдерге көшкен, Түндікті тау төбесін орады бұлт, Көгіңді бұлттар тазалар, Ақша бұлт ақ батсайы жаулық па еді; Ақша бұлт ақ орамал; Үргедек бұлт; Шашы ағарып, реңі қабарып сенделген бұлттар; Жазғытұрым жараған буралардай күркіреп әрлі берлі желген бұлт; Азбан бұлт алды бүркеп дала көгін, Бұлт көшеді шашаусыз түйдектеліп, Бұлттайын көкті бүркеген, Күркіреп бұлттар желер әрлі-берлі; сүмбіле бұлт; Тұрлаусыз сенделген тұмса бұлт; қаңбақтай көшетін бұлт; сұр бұлт; кер мая бұлт; ысна қара бұлт; Саяқтарын үйірге сүйреп келіп, шашаусыз түйдектеліп көшкен бұлт; қаракөк бұлт; мақта бұлт; сандалкөк бұлт; дөңайбат бұлт; ақша бұлт – ақ батсайы жаулық; ән сынды жеп-жеңіл бұлт; жауа алмай кеткен бұлт; қою бұлт; көк бұлт; Шар, шар да бұлт, шар бұлт, Қабағы түкті хан бұлт, Ей, діңкелеген шал бұлт!*

Автор суреттеуіндегі бұлттың табиғат құбылысындағы ашық аспанда түйдектелген түрлері қозғалыс пен алмасу идеясын береді. Сондай-ақ, *бұлт көшеді, орады бұлт, ақша бұлт* деген тіркестермен беру арқылы, адам бойындағы сан өзгерісті табиғат құбылысымен алмастырып жеткізеді. «Шар, шар да бұлт, шар бұлт, Қабағы түкті хан бұлт, Ей, діңкелеген шал бұлт!» өлеңінде «бұлт бір ескі қазақтың "күн жайлату" немесе "бұлт қайтару" деген сықылды көне өлеңдерінің сорабы, басқа ештеңе де емес, тұспал не астар мұнда жоқ, болмаған да, болмайды да, осыған сеніп оқыңыз, әйтпесе (абзалы) оқымаңыз» – деп ескертеді ақын.

Е.Раушанов шығармаларында жиі кездесіп, ақынның өзіндік ерекшелігін танытатыны – бейнелі тіркестер арқылы қолданылған *түн* сөзі. Түн – ақынның сырласы. Түнмен сырласқан ақын онымен бірде жылатады, толқытады, бірде нұрландырса, бірде табытқа айналдырады. Қажыған сәттерде қасқалдақ түнде ойға шомып, одан сезім, жылу іздеп, «ақ түнім аппақ сезімдей» деп қиялдайды. Түн – ақынның шабыты әрі мұңдасы: *ақ маңдай, ала бауыр қасқалдақ түн; түнек түн; қоңыр түн; ұйыған сүт секілді түн; сұрқия түн; Қуып ауыр шайқалған табыт – түнді; Жас жігіт*

жүрді аулақта бұл түндер; Бұл түндері ұйықтау деген мүмкін бе еді? Бұл ақырғы түн емес – талай түн бар, Түннің жырын жан емен жолай тыңдар; Ұмытқым келеді тұнық түндерді; сүт түн; ақ түн; қара түн; ай нұрына шомылған қарашаш түн; Туған үй. Ақ түн. Ақ түнім аппақ сезімдей; нұр-түн; нәзік түн; қап-қара түн; Қара түнде қызыл шоқ барады ағып; қара шашын жел жайып аққан түн; Түнге кіріп жоғалам мен де барып; Қара оранды ақ түнім; барқыт түн; Түнімен ұлиды; Мен тоқтаған қонақ үйдің мұржасы; түн – мұхит; түннен ғаріп жан; алапес түн; тұңғыық түн; Жоғалады түндей қара ұғымдар; қаба сақал қара Түн; Басылды ма деп қап-қара түннің лаңы; Кереге мола іргесін, Тырналап шықты түнімен; суық түн; қараңғы түн; Түнімен жауған жұлдыздар; Түн. Түн. Алыс дүние еді жарық неткен; Толқыды түн, Тілсіз қара айдындай; ғаріп түн; табыт түн; Нұрлар аппақ Түнді адақтап; Не деген суық түн еді? Ағыл – тегіл жылайды, рас, түнімен Терезем; ақ шаңқан жібек көйлек киген түн; Меңсіз қара ат мінген Түн мені іздеп жүр; ішін тартып ышқынған түн. Түннің көз жасы, Қара шашын жел жайып ағды Түн, Ағды Түн ағаштар арасында; қою түн; түнек түн; Түннің жасы көп ақты, аз ақты ма? Тәңірдің түні көз ілмей, Түн деген – Көрұғлы көр баласы; тұнық түн; бұла түн.

Біздің түркілік түп бейнелер санатындағы түйе мен жылқы түліктері ерен күш пен беріктіктің, төзімділіктің, ұшқырлықтың символы ретінде де кең таралған. Түйе түлігі ақын өлеңдерінде жиі кездеседі. Бірқатар өлеңдері тұтасымен осы киелі жануарға арналған.

Есенғали Раушанов лирикасында аталмыш жануардың сандық өркеш, сары нар, шабынған үлек, ақ мая, кер үлек, қара бура, өркеш-өркеш құмды, өркеш жатаған құм, сүт тайлақтың, түс түйе боп, Борбас үлек – атасы, Бопық мая – енесі, отыз інген қайытқан, арық үлек тобығындай бұлтылдап, жетім бота аулақта боздайды ұзақ, кербез бура, жеке бура, кіл қара нар, қара нардың дулығасын, қылағай нар, Ойсылқара дүрмегі сынды түрлері ерен күштің, асыл да тектіліктің символдық бейнесі ретінде көрінеді.

«Аспанда көшкен бұлттар легін» өлеңінде:

Күркіреп бұлттар желер әрлі берлі

Жараған жазғытұрым буралардай [Раушанов Е., 2005, 96 б.].

«Ақ бұлақ ақпаушы еді тулап алмай» өлеңінде: *Інгеннің сан шудасы секілденіп,*

Ұйысқан шалғыныма бір аунайын [Раушанов Е., 2005, 103 б.].

Бұлтты бураға, шалғынды інгеннің сан шудасына балаған ақын енді бір өлеңінде («Бесік-мола») құм төбешіктерге толы даланы ботаның өркешіне ұқсатады:

Шөгергендей қаз қатар жүз ботаны

Өркеш өркеш құмды айтам сізге тағы

Жатын жайға тақаған күнөлеңінде:

Жарбай өркеш жатаған құм,
Жатты ыңырсып түнімен [Раушанов Е., 2005, 102 б.].

Сағыныш пен қимастықтың мекені болған сары дөң Есенғали Раушанов лирикасындағы поэтикалық символдардың бірі болса, сол сары дөң де құм даланың өркешіндей деп жырлайды: «Саратан сартап еткен сары дөңім» өлеңінде: *Саратан* сартап еткен сары дөңім, Санамнан бір шықпайсың әлі менің.

Дірілдеп сүт тайлақтың өркешіндей [Раушанов Е., 2005, 47 б.].

«Қара бура» өлеңінде орасан күш пен қайрат, күштіден күшті боп шыққан қара бураның алапат екпіні суреттелген:

Түс түйе боп енеден туған ірі,
Желкілдейді желкеде шуда жүні.
Шайыры ағып, аузынан көбігі атып,
Жатқызбайды күні түн буралығы [Раушанов Е., 2005, 69 б.].

Шартық айғыр, *Қаба жалды қара құнан, құлыншақ* ем мен дағы, *арғымақ ару аттар*, Жетімсіреп *жауыр құнан* қарайды, *Тарпаңды* міндім көлік деп, Біздің елдің жылқысы – *кілкөкмойнақ*, О, Жасаған, Тым болмаса, құтқаршы *құлынды* ана, Неге мәз боп *сорлы айғыр*, Үкілеп *әсем қоңыр жорға* міндім, Жүрісін бұза көрме, *жорға* мінсең, Тайпалтып *Құлагерді, Қарагерді*, Шалынып *ақ боз бие* ту бақтырған.

Жылқы жылы,
Жақсы тілек тілейінші *Құдайдан*,
Мүмкін мәңгі құтылармын сұм ойдан.
Мүмкін, енді түсіме енбес түндерде
Қаба жалды қара құнан мұңайған [Раушанов Е., 2005, 71 б.].

Елден кетіп, қалаға жеткен ақынның лирикалық қаһарманының ойынан осы құнан кетпейді: ...Сөйтіп елден кеткенмін,
Қырсауды да, *жүйрікті* де көп көрдім.
Қаба жалды қара құнан боп мені,
Түн ішінде оятады өткен күн [Раушанов Е., 2005, 93 б.].

Құс-қыз кейпінде құбылып жүретін пері қыздарының бейнесі қазіргі лирикада да түрлене қолданылып, сезімдік халді, ішкі әлем қалпын танытуда маңызды көркемдік қызмет атқаруда. Мифологиялық хикаяттарда перілердің жақсы көретін істерінің бірі – ән айту. Құс кейпіндегі перілір ән айтқанды жақсы көреді. Егер бір адам олармен бірге бірігіп ән айтса, олар оны өздерімен бірге патшалықтарына алып ұшатын болған деседі.

Ақын тіліндегі перілер: *бұла күз қыз боп пері, сүйдім мен Іңір деген пері қызын, пері қыз сіңіп кетті тозақ-нұрға, перідей мүсінін, пері-толқын, су перісі, перісі бар көліндей баяғының, пері қайрат, пері-ием, перінің қойнында өліп кеткен, ең құрығанда қалдырса нетті Періні, сені қаққан сол пері.*

«Менің үйім анау шатқалда емес»

Бір түні мен ұйықтармын, ұйықтаған соң,
Кетеді ұшып бұла күз қыз боп *пері* [Раушанов Е., 2005, 136 б.].

Бұл жолдардағы құбылушылық қалыптасқан желіден сәл өзгешерек.

Е. Раушанов өлеңдерінде *пері* тұрақты бейнелеу құралы және тылсым сырлы персонаж ретінде жиі көрініп отырады.

«Іңір» өлеңінде:
Сүйдім мен Іңір деген *пері қызын*,
Тәуекел – не ажалым,
Не қызығым.

Ақырын жаныма кеп отырады ол,
Жасырып жезтырнағын жеңіне ұзын [Раушанов Е., 2005, 24 б.].

«Атлантида»:
Су перідей мүсінін көрсең оның.
Жер бетінде ондай қыз болмақ емес,
Атлантида қызы еді ол – мен сенемін.
«Атлантида, зілзала, заманақыр» [Раушанов Е., 2005, 134 б.].

«Мұнар жапты сары белді»:
Дыбыссыз *пері-толқын* дедектеді,
Қағынған, о не деген желөкпе еді?
Кетеді лақтырып керең китім
Таң деген бір жағаға кенет мені [Раушанов Е., 2005, 85 б.].

«Әкемнің өлеңі»:
Түріп бір сәт тұңғиық түнге құлақ,
Батып бара жатасың бірге құлап -
Су перісі сүмбіл шаш, балық қанат,
Сұп-суық боп қойныңа енген уақ [Раушанов Е., 2005, 136 б.].

Ақын өзін түсінер жалғыз сырласы ретінде таныған лирикалық кейіпкердің жан әлеміндегі көңіл-күй құбылыстарын бейнелеуде «пері қызын» назарға алады. Оның пері қызына айналып, ғайыпқа ұшып кету сарынына ұласады. Ақындық қиял мен суреткер шеберлігінің арқасында поэзиядағы тіл астарынан әр алуан сыр аңғартар бейнелі ойларды тудырды.

Е.Раушанов лирикасында көп суреттелетін маусымның бірі – күз. Көбіне сарғыл түспен сағыныштың баламасы ретінде бейнелейтін күз – Есенғали ақында өзгешелеу. Көп ұшырасатын күз үнемі бейнелілігімен қатар әрекет етуімен ерекшеленеді. Біздің ұғымымыздағы сары күз ақын өлеңдерінде алуан түске боялып, түрлі әрекет пен қозғалыста болады: *жадау қабақ, момын күз; жалбыр бұлт күз, қоңыр самал боп жеткен күз, ерте кеткен есіл күз; күз деген күрең тай, жетім күз, қоңыр күз, дөкір күз, күз – тозақ, айман-күз, мұңды күз, сары күз, күз әлемі, күз дегенің – қоштасудың хабары; әні басқа, сәні басқа күз; бұла күз; сары шаш күз; бетіне опа жаққан сап-сары күз – кәрі қыз; күзден жалығу, мені ұғатын күз ғана, күзді кешіп келемін жыңды адамдай, күзгі желік; қызыл жыңғыл ішінен қырғауылын қайырып, құрығының ұшымен құды көлден айырып келген күз; мәйін мінез қыркүйек; салыңқы*

иін сары күз.

«Элегия емес» өлеңінде:

Келіп тұрмын өзім өскен шағылға,

Қоңыр күз бар жанымда.

...Бұл ғаламда мені ұғатын –

Күз ғана.

... Бұл ғаламда мені ұғатын – Күз ғана,

Шешем бар-тын, жатыр әне, ол қабырда..

...Дөңайбат бұлт, дөң асқан жол, декір дүз,

Үнсіз ойда отырмыз.

Иығыма басын үнсіз сүйейді

Жетім күз [Раушанов Е., 2005, 158 б.].

«Қырық күн болды қыс кіргелі»:

Ерте кеткен есіл күздің

Қырқы бүгін мен үшін [Раушанов Е., 2005, 144

б.].

«Мұнар жапты сары белді»:

Мұнар жапты сары белді,

Мұңды күзім тағы келді [Раушанов Е., 2005, 85

б.].

«Ерте кетіп барасың, сары күз» өлеңінде:

Ерте кетіп барасың, сары күз...

Қала тұрсаңшы әлі де, еркем [Раушанов Е., 2005, 43 б.].

Осындай бейнеленулермен ақын поэзиясынан тұрақты «лирикалық бейне» болып орын алған күз бұл өлеңнің мазмұнынан да сондай дәрежеде көрінген:

«Әзер дегенде күн батты-ау» өлеңінде:

Мұң шалып жүзін шырайлы

Айман-күз жолдан қайтып кеп,

Қоштасып тұрып жылайды:

«Жазығым не еді, айтып кет!»

Тұратын қасымызда қасынысып

Күз деген күрең тайым қайда кетті?

Сыңғырлайды, күледі құртқа-бұлақ,

Саққұлақ тау тігеді сыртқа құлақ.

Күзді кешіп келемін жынды адамдай,

Сау адамдай көрінем сыртқа бірақ.

Күз келгенде неге осы жыл басы емес,

Сапар соңын ойлайды ылғи да адам?! [Раушанов Е., 2005, 155 б.]. – деп, мұңлы күй кеше отырып, жанын жұбатар нәрсені күзден іздейді.

Ақын күз көрінісін күңгірт бояулармен салынған суретшінің суретіндей сипаттайды. Сағынышқа толы адам жанындай күздің жетім желі ақын иығына басын үнсіз сүйейді. Суреткерді ұғатын Есенғали ақынның күзін ғана көреміз. Сонымен қатар, күз – тозақ, айман-күз. Табиғатты суреттеуде ақын көркемдегіш құралдарды орынды қолданған.

Есенғали Раушанов поэзиясында поэтикалық символдарының бірі – жел. Бірде бала болып жүгірген ерке болса, бірде нәзік те ерке-леген жібектей жұмсақ самала, ал бірде дүлей, есерсоқ содыр күштің иесі ретінде суреттеледі. Өлең жолдарында мынадай түрлі тіркестермен беріледі: *самал жел, жүректің түбінен шыққан жел; абалай үрген самал; қоңыр самал, шұнақ жел; ескен жел*, әрнені еске салған *таң самалы;*

кербез самал; күз желі; жібек жел, қырдан ескен жел де керім, бұлтты үрлеген самал, әйлеңкес жел әулікпелі, жып-жылы самал; саулы інгеннің үрпіндей жұмсақ жел арлан жел, тарлан жел, есер жел, желпіне соққан жел, бала боп жүгірген жел, бәйек боп тіл қатқан жел, көз жасын құрғатқан жел, жетім жел, жел бала, қатыгез жел, содыр жел; әуенді ала қашып ескен жел; сәріден айғайға салып есірген жел; сақа бие саумалындай жел; селдір талмен сыбырласқан жел; бет қаратпайтын бетпақ жел; қырдан ескен керім жел; абыз тауларды күңіrentкен зауалдың желі; ұры сынды сумаңдаған суық жел; жел көңілді жастық; еріні тұщып гүл сүймей еңіреген сорлы жел; даланың өксік деміндей дауыл сәріден бөбеуге салып есірген жел; жел иесі; мәйін сөйлеп, ішке енген майда жел; керімсал самал; батыстан соққан арлан жел; шығыстан соққан тарлан жел; одағай жел; даланың қара желі; Ебі желі боп лап қойған Қоңтайшы қолы; шаштан сипап оятқан самал; көгілдір бақта тұнған сап-салқын самал; жетім шиді сыңсытқан жел; бала боп жүгірген жел; қара боран; қатыгез жел; әудем жер ере түсіп, қалып қойған барақ жел; қалың жақта адасып қалып кеткен, ауық ауық аулақта үрген жел; ел мекені жоқ жел; бәйек боп тіл қатқан, көз жасын құрғатқан жел; жетім жел; терезені қағып қағып, іргедегі шалғынға келіп жатқан жел; бәрінен суып, бақты баяу аралап жүрген жел; аңдумен жүрген, ысқырып жебе болып төніп келген жел; бұла самал; еліріп, желпінген Бейнеу желі.

«Желтоқсандағы жырлар»:

Қыз-қайыңды көшеде шаштан алып,

Сабап жатты содыр жел масқара ғып.

Нән теректер бастарын сауғалады,

Көп қабатты үйлерді баспана ғып... [Раушанов

Е., 2005, 74 б.] дегізген жыр – өмірдегі қоғам трагедиясы. Бірақ ол трагедия – биік арман, мақсат-мұратына үндейтін, тіршілікке етене, зорлық пен қорлықтың, өгейсіту мен өктемсудің, арамдық пен бақастықтың қасіретті өткелдерінен қан кешіп өтіп Жеңіс тұғырына ту қадататын оптимистік трагедия. Ол – ақын тілімен айтқанда, мәңгілік поэзия трагедиясы, жеңіс трагедиясы. Алаңға шыққан жастардың ішіндегі қайыңдай нәзік қорғансыз қыздарға содыр желдей соққыға жыққан жендеттердің соққысы шынайы кейіптелген. Жазықсыз жастарға қорған бола алмаған, бас суғалаған зиялы қауымды нән терек деп дәл берген. Ақыннан артық айта алмаспыз.

Күндер өтті...

Жел кеткен мекеніне,

Ит біле ме мекенін, кетеді де.

Қайың да жоқ...

Орнында жапырақтар

Самал соқса ұшады көтеріле... [Раушанов Е., 2005, 103 б.] – деп түйінделеді. Бәрі де өткен. Қайың да, қайыңды шаштан алып сабаған жел де жоғалған. Қайыңнан белгі *самал соқса* көтеріле

ұшатын жапырақтар ғана қалған. Жел самалға ауысып, оның жапырақпен қарым-қатынасы бейбіт сипатқа көшкен. Жібектей ескен самал жел қырдың, дала жұпарының, жаңбыр мен аңызақтың иісін аңсатады.

Ақын көңілі кейде саумал самаладай, кейде ұштырма желдей, жаны шуақ шашқанда жұпарлы даланың айлы кешінің ерке желіндей, бірде қырдан ескен керім желдей, енді бірде арлан жел, тарлан жел болып соғады. Көңілі сәл жабырқау тартқан сәтте жазғы кештің саумал самалындай, кейде қатқан қыстағы маңдайдан соққан ұштырма желдей, жаны шуақ шашқанда қыстың да содыр желін жұпарлы даланың айлы түндегі нәзік желдің құшағындай сезінетін ақын

адам жанын көл-көсір, нөсерлете де жайма шуақтыныштандыра да алады. Тірісінде аялай алмаудан күндердің бір күні жалғыз атын жайратып алып, жапан далада жылап отырған жолаушыдай торығатынымызды, аһ ұратынымызды, бәйек болып желмен тіл қатады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Е.Раушанов поэзиясы – мәңгі өлмейтін адамзаттың поэзиясы. Күзде түрлі-түске енетін табиғаттай түрленетін ғажайып поэзия. Көрінген төбеге қонбайтын асқар шыңға ғана ұя салып, биікке самғаған қыран қанатты поэзия. Ақын лирикасынан қанатты құстардың үні мен аспанға самғап ұшар қанатының сыбдыры бар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жүсіп Қ.М. Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік. Алматы, 2007. – 442 б.
2. Раушанов Е. Періштелер мен құстар. Алматы: Көркем, 2005. – 264 б.
3. Раушанов Е. Бозаңға біткен боз жусан. Алматы: Раритет, 2006. – 384 б.

Абиьдаева Кениш Махановна
кандидат педагогических наук, доцент
Баишев Университет
г.Актобе

Айсеева Назира Нуржановна
магистр гуманитарных наук
ТОО КПМГ АУДИТ
г.Алматы

АНТРОПОНИМИЧЕСКАЯ КАРТИНА МИРА СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА (1920-1991)

Түйін. Онимдер арасында маңызды орын антропонимдерге – адамдардың жеке есімдері, патронимдер (әкесінің аты) немесе басқа да атаулары, лақап аттары мен жалған онимдер (жеке немесе топтық), жасырын атаулары, яғни криптонимдер қарастырылған.

Түйінді сөздер: Қазақ антропонимиясы, апеллативтер, советизмдер, русизмдер, антропонимдық кірме сөздері.

Резюме. Важное место среди онимов принадлежит антропонимам – собственным именованиям людей, к которым относятся имена личные, патронимы (отчества) или иные имена, прозвища и псевдонимы (индивидуальные или групповые), скрывающиеся имена, т.е. криптонимы.

Ключевые слова: Казахская антропонимия, апеллативы, советизмы, русизмы, антропонимические заимствования.

Summary. An important place among the onyms belongs to anthroponyms – the proper names of people, which include personal names, patronymics (middle names) or other names, nicknames and pseudonyms (individual or group), hidden names, that is cryptonyms.

Keywords: Kazakh anthroponymy, appeals, sovietisms, russisms, anthroponymic borrowings.

ВВЕДЕНИЕ.

Онимия есть совокупность имен разных типов и связана со всеми сферами жизнедеятельности человека. Повсюду, где необходима идентификация или персонализация, каждый человек пользуется собственным именем как наиболее приемлемым способом выделения личности. Онимия любой народности включает социально-информационный, лингвокультурологический, исторический потенциал. В имени содержатся дух, мифология, фольклор, история, поэтика, быт, психология, фантазия, художественное творчество народов, ментальность, свидетельство этнокультурной принадлежности народа, контакты и т.д.

Некоторые аспекты антропонимической картины мира исследовались в казахстанских, российских и зарубежных работах. Например, Е.В. Жалнина в работе «Диалектная лексика как отражение региональной антропонимической картины мира» изучила проблему формирования антропонимического знания и его репрезентации в региональной языковой картине [Жалнина Е.В., Щербак А.С., 2013, с. 233-237]. Ю.А. Гурская в работе «Система ценностей в антропонимической картине мира (на основе шляхетского сословия)» раскрывает особенности репрезентации ценностных доминант в антропонимической картине мира шляхетского

сословия Великого княжества Литовского и Речи Посполитой. На материале письменных памятников XV-XVI вв. выявляются базовые ценности и концептуальные оппозиции, которые послужили источником порождающего процесса фамильных антропонимов [Гурская Ю.А., 2015, с. 39-42].

Отметим, в конце 30-х – начале 40-х годов XX века исследование антропонимики тюркских народов начинает получать широкое развитие. Статьи К. Жубанова [Жубанов К., 1936, с. 57; Жубанов К., 1966, 256 с.], А. Байтурсынова [Байтурсынов А., 1992, 215 с.] и др. о структуре и семантике антропонимов явились началом научных исследований по казахской антропонимии. Исследования В.У. Махпирова [Махпиров В.У.; 1997, 302 с.; Махпиров В.У., 1990, 159 с.], Н.И. Ергазиевой [Ергазиева Н. И., 1984, с. 207-212] по исторической антропонимии, Г.И. Кульдеевой [Кульдеева Г.И., 2001, 335 с.] об антропонимической системе современного казахского языка, К.С. Есбаевой по лексико-семантическим типам антропонимов, Б.К. Шубаевой по прозвищам казахов, О.А. Султаньяева [Султаньяев О.А., 1968, с.105] о связи антропонимов и топонимов появляются несколько позднее.

Казахские имена издавна являлись объектом исследования казахстанских ученых, в трудах которых рассматривались структурные, функ-

циональные особенности национальных антропонимов, проблемы их перевода в текстах художественных произведений и т.д. (А.Кайдаров, Р.Сыздыкова, Т.Жанузаков и др.). Наибольшую известность получили труды Т.Жанузакова, составителя объемного справочника казахских имен, подробно исследовавшего историю становления казахской антропонимической системы, в том числе и в аспекте фонетического освоения многочисленных заимствованных антропонимов [Джанузаков Т.Д., 1976, 129 с.; Жанузаков Т., 1971, 218 б.; Жанузаков Т., 1988, 480 с.]. Ученый рассматривает важнейшие периоды развития казахской антропонимической системы, начиная с архаической эпохи вплоть до конца XX века.

Вместе с тем казахские антропонимы не рассматривались ранее в региональном аспекте, нет специальных трудов, посвященных антропонимике города Актобе.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ.

В свете современных лингвистических задач, связанных с углубленным изучением языка и культуры казахского народа, возрастает необходимость в антропонимическом исследовании каждого региона, поскольку антропонимы являются собой уникальный класс ономастической лексики, сохранивший своеобразие языковых и культурных, религиозных традиций, а также межнациональных взаимоотношений, чем и обусловлена актуальность предпринятого нами исследования.

Ономастическая периодизация Т.Д. Джанузакова состоит из четырех периодов и охватывает историю формирования антропонимов, начиная с мира древних тюрков и по времена советской эпохи. Поэтому при периодизации антропонимической картины мира казахского языка мы опираемся с некоторыми дополнениями и уточнениями на работы ученого [Джанузаков Т., 1982, с. 176; Джанузаков Т., 1989, с. 3-18].

IX Советский период (1920-1991)

Границы данного периода соотносятся с датами вступления Казахстана в состав СССР в 1920 году и обретением статуса независимого государства в 1991 г. Казахская ССР была образована как Киргизская АССР в составе РСФСР 26 августа 1920 г., затем 5 декабря 1936 г., Киргизская АССР была преобразована в Казахскую союзную республику. К началу данного периода основу антропонимического фонда составляли антропонимы древнетюркского, староказахского, арабо-иранского, монгольского и русского происхождений. Тем не менее, казахская антропонимическая картина мира, в большей своей части, представлена исторически устойчивыми, традиционными, национальными именами.

Вопреки непродолжительности данного периода, антропонимическая картина мира пре-

терпела значительные изменения. При новом строе потеряли актуальность социально-политические термины, обозначавшие звания сословно-феодалного общества. Благодаря национальным традициям они сохранились, главным образом, в качестве антропооснов (*хан, сұлтан, төре, бай, би, аға, бек*) и с течением времени утратили свое терминологическое значение, а некоторые приобрели новый смысл. Ср.: *мырза* – «уважаемый, почтенный человек», *бай* – «обильный, богатый, зажиточный», *сұлтан* – «наделенный властью и известностью, авторитетный человек».

Сократилась тенденция к табуированию личных имен и их замене нарицательными существительными. Главным образом, табуирование касалось замужних женщин, которые в старые времена не имели права называть родственников мужа по имени. Ср.: *Төрем* – мой господин, *Төрежан* – милый господин, *Шырақ* – милый, *Тетелес* – сверстник, *Бикеш* – барышня, *Бойжеткен* – совершеннолетний, *Шырайлым* – моя хорошая, милая, *Аққыз* – беленькая девочка, *Аппағым* – мой беленький, *Томпағым* – моя пухленькая, *Жаным* – душа моя, *Еркежан* – баловница, *Қыз* – девушка, *Жандосым* – друг, *Тайлағым* – мой козленок, *Балапан* – цыпленок, *Құлыным* – мой жеребенок.

Появилось много антропонимов-неологизмов, образованных от апеллятивов, отражающих социальные явления нового строя, понятия быстроразвивающейся науки и техники, реалии советской культуры. Имена, отражающие советскую действительность, возникли на базе казахской (*Әдебиет* – «литература», *Мәдениет* – «культура», *Сайлау* – «выборы», *Ауданбек* – аудан «район», *Отан* – «родина», *Ондіріс* – «производство», *Мектепбай* – мектеп «школа», *Екпінді* – «ударник», *Жаунгер* – «воин, боец», *Жеңіс* – «победа», *Майданбек* от майдан «фронт», *Кеңес* – «совет», *Гүлмира* – «цветок мира», *Бейбітгүл* – «цветок победы») и русской (*Армия, Закон, Съезбек, Колхозбек, Фермехан, Дохтырхан, Космосбек, Маршал, Солдатбек, Ким, Социал, Тракторбек, Октябрь, Совет*) апеллятивной лексики.

Представленные личные имена-советизмы отражают наиболее значимые в жизни общества ситуации номинации. Ср.: революция и приход советской власти (*Октябрь, Социал, Съезбек, Сайлау, Наган*); идеология и идейные понятия (*Ленар, Мэлс, Марлен, Совет, Ким, Кеңес*); великая отечественная война (*Майдан, Майданбек, Гүлмира, Жеңіс, Бейбітгүл, Мирболат, Жаунгер, Отан*); развитие медицины, образования, науки и культуры (*Дохтырхан, Мектепбай, Космосбек, Әдебиет, Мәдениет, Өнербек*), развитие промышленности и производства (*Екпінді, Зауытбек, Стахан* от рус. «стахановец», образованного от имени Стаханова А.Г. – новатора

– производственника угольной промышленности); освоения сельского хозяйства (*Фермехан, Колхозбек, Тракторбек, Агроном*).

В данный период от русской лексики появились звуковые аббревиированные личные имена с идеологической тематикой. Ср.: аббревиация по начальным буквам (*Ким, Мэлс*); по начальным элементам антропонимных и апеллятивных единиц (*Зарема, Ленар, Илмар, Марлен, Владлен, Ревмир, Ренат*); по модели: антропоним-аббревиатура + казахская основа (*Вилжан, Вилнұр*). Такое присоединение казахских антропооснов объясняется желанием приблизить заимствования к родному языку. Также появились новые личные имена на базе казахской лексики, различной тематики (мужские *Тілек, Нұрлан, Серік, Мұрат* и женские *Әсем, Жанар, Сауле, Алма, Айжан, Арна*).

Социальные, экономические, культурные, бытовые контакты с народами советских республик повлияли на появление заимствованных антропонимов в казахском языке, которые подразделяются на три группы. 1. Заимствованные личные имена из русского языка (*Николай, Сергей, Зинаида, Светлана, Валентина*). 2. Интернациональные имена, заимствованные через русский язык. По нашим наблюдениям, в большинстве случаев, это – имена борцов за свободу, коммунистов или лидеров дружественных стран (*Артур, Эдуард, Эрнст, Диас, Марат, Спартак, Сократ, Радж, Диана, Жанна, Анжела, Индира, Клара, Маргарита, Роза, Элеонора, Лаура*). К числу интернациональных имен относятся личные имена, общие для народов Средней Азии (*Ахмет, Абдулла, Мұхит, Мұхтар, Әлі, Болат, Фатима, Айша, Зухра, Нағима*). 3. Заимствованные имена из языков народов СССР. В казахский язык вошли украинские личные имена (*Олеся, Микола, Оксана*), грузинские (*Тамара, Дила, Шота, Серго, Арсен*), узбекские (*Фархат, Алишер, Тахир*), татарские (*Галия, Фарид, Альфия, Заит*) и др.

В данном периоде наблюдается явление антропонимической субституции, т.е. замены личных имен иноязычными именами, в данном случае, русскими, отмечает Д.Д. Шайбакова. Наиболее частотными являются замены имен по признаку фонетического сходства. Ср.: *Нағима, Несінгүл* – Надя, *Зәуре* – Зоя, *Тоқтар* – Толя, *Қасым* – Костя. [Шайбакова Д.Д., 2005, с. 250].

Ядро казахского именника данного периода составляют исконные казахские личные имена, образованные от апеллятивной лексики.

1. От названий домашнего скота (*Аққозы* – белый ягненок, *Бота* – верблюжонок, *Құлыншақ* – жеребенок, *Балапан* – цыпленок, *Бура* – верблюд, *Бұқа* – бык, *Жылқыбай* – богатый лошадыми). 2. От астрономических названий и названий объектов и явлений природы (*Айдай* – луноподобная, *Жанбырбай* – рожденный в дождливую

погоду, *Таубай* – богатый горами, *Көлбай* – богатый озерами, *Боран* – буран, *Күнәй* – солнце и луна, *Шолпан* – Венера, *Мұхит* – океан, *Аймақ* – район, край, *Қобдабай* – родившийся в местности, заросшей камышом или осокой). 3. От названий диких животных и птиц (*Арыстан* – лев, *Барысбек* – крепкий, сильный, как барс, *Бөрібай* – волк + бай, *Бүркіт* – беркут, *Қарлығаш* – ласточка, *Тоты* – попугай, *Лашын* – кречет). 4. От названий драгоценных камней, металлов и текстиля (*Алтын* – золото, *Күміс* – серебро, *Ділда* – золотая монета, *Болат* – сталь, *Берен* – лучшая сталь, *Темірбек* – крепкий, как железо, *Алмас* – алмаз, *Гауһар* – жемчуг, *Маржан* – коралл, *Сәтен* – Сатин, *Бүліш* – плющ, *Баршын* – парча).

5. От названий деревьев, растений и цветов (*Қайыңбай* – богатый березами, *Талшыбық* – ивовый тростник, *Қызғалдақ* – тюльпан, *Райхан* – красный цветок, *Раушан* – роза). 6. От названий плодов и фруктов (*Алма* – яблоко, *Анар* – гранат, *Жанғақ* – орех, *Меіз* – изюм, *Жеміс* – фрукты). 7. От терминов родства (*Атабек* – дедушка, *Баба* – прадед, *Жиенбай* – племянник, *Туғанбай* – родственник, *Нағашыбай* – дядя по линии матери). 8. От топонимов (*Алтай, Алатау, Арысбай, Аралбек, Еділ, Ертісбай, Есіл, Жайық, Орал*). 9. От предметов домашней утвари (*Шара* – большая миска, *Сабабай* – богатый бурдюками, *Қазанғап* – мешок для казана, *Айна* – зеркало, *Табақбай* – блюдо). 10. От названий продуктов питания (*Айранбай* – простокваша, *Сүттібай* – богатый молочными продуктами, *Алуа* – халва).

Распространено употребление диминутивных (уменьшительно-ласкательных форм) личных имен в бытовом общении, в особенности к детям и молодым людям, младшему поколению, по модели: первый солг основы + антропоформанты (аффиксы) –қан, -кен; -тай, -тей; -аш, -ш. Ср.: *Сәдуақас* – *Сәкен*, *Айша* – *Айқан*; Батырхан – *Батай*, *Әлімжан* – *Әлтай*; *Күланда* – *Күлаш*, *Әбдірахман* – *Әбіш*, *Мағрипа* – *Мағаш*.

В морфемной структуре казахских личных имен находит выражение признак грамматического рода. Мужские имена в начальной форме имеют нулевое окончание. В женских именах выделяется флексия –а: *Анар* – *Анара*, *Жанар* – *Жанара*. Диминутивные образования от казахских личных имен также производятся по модели русских: *Анарочка*, *Аянка*. Гипокиристика, т.е. сокращение и упрощение казахских личных имен осуществляется по образцу русских: к усеченной основе казахского имени прибавляются русские флексии, суффиксы. Ср.: *Айжан* – *Айя*, *Райхан* – *Рая*, *Серікбай* – *Серик* (с нулевой флексией). Приведенные формы имен используются в неформальной обстановке и свидетельствуют о дружеском отношении к человеку.

В связи с официальной регистрацией и паспортизацией взрослого населения, антропонимная формула имени приобрела следующий вид:

личное имя + отчество + фамилия. Отчества и фамилии образовывались по заимствованным антропонимическим моделям из русского языка. Ср. аффиксы для русских отчеств: -евич, -ович, -евна, -овна и фамилий: -ев, -ов, -ин, -ева, -ова, -ина (*Сауле Акатовна Мағзумбекова, Жамиля Ахметовна Мусина, Арман Казиевич Габдулин, Ануар Найманович Мукашев*). Первоначально фамилии образовывались по имени отца. Впоследствии они закреплялись для каждой семьи, а имя отца стало употребляться как отчество.

Заключение. Итак, отметим следующее:

1. Вступление в состав СССР коренным образом изменило прежние социально-политические отношения в жизни казахской нации. Вследствие этого, утратили свою актуальность социальные термины, означавшие звания сословно-феодалного общества, история и эволюция которых насчитывает около пятнадцати веков. Однако, благодаря национальной традиции, они сохранились в антропонимии в качестве антропооснов (-хан, -сұлтан, -төре, -бай, -би, -аға, -бек). С течением времени они утратили свое терминологическое значение, а некоторые приобрели новый смысл (*мырза* – «уважаемый человек», *бай* – «обильный, богатый, зажиточный», *сұлтан* – «наделенный властью и известностью, авторитетный человек»).

2. Сократилась тенденция к табуированию личных имен.

3. Основу антропонимикона составляют исконно-казахские антропонимы, которые распределены между следующими тематическими группами. 1) Названия домашнего скота (*Аққозы, Бота, Құлыншақ, Жылқыбай*). 2) Астрономические названия и названия объектов и явлений природы (*Таубай, Боран, Шолпан, Мұхит*). 3) Названия диких животных и птиц (*Арыстан, Бүркіт, Қарлығаш, Лашын*). 4) Названия драгоценных камней, металлов и текстиля (*Алтын, Күміс, Болат, Темірбеков, Алмас, Гауһар, Жібек, Сәтенова*). 5) Названия деревьев, цветов и трав (*Қайыңбай, Талшыбық, Қызғалдақ, Райхан*). 6) Названия плодов и фруктов (*Алма, Анар, Жаңғақ, Жеміс*). 7) Термины родства (*Атабек, Жиенбай, Туғанбай, Нағашыбай*). 8) Оттопонимные антропонимы (*Алтай, Арысбай, Ертісбаев, Орал*). 9) Названия предметов домашней утвари (*Шара, Сабабай, Қазанғапов, Айна*). 10) Названия продуктов питания (*Айранбай, Сүттібай*).

4. Наблюдается процесс образования новых личных имен (мужские *Тілек, Нұрлан, Серік, Мұрат*, женские *Әсем, Жанар, Сәуле, Алма, Айжан, Арна*).

5. Другим следствием отражения советской действительности явилось образование антропонимов-советизмов на базе русской (*Армия, Закон, Октябрь, Совет*) и казахской лексики (*Сайлау, Оңдіріс, Женіс, Бейбітгүл*).

Среди них мы выделяем несколько темати-

ческих групп. 1) Революция и приход советской власти (*Октябрь, Социал, Съезбек, Сайлау, Неган*). 2) Идеиные понятия (*Ленар, Мэлс, Совет, Ким*). 3) Великая Отечественная война (*Майдан, Гүлмира, Женіс, Бейбітгүл*). 4) Развитие медицины, образования, науки и культуры (*Дохтырхан, Мектепбай, Космосбек, Өнербек*). 5) Развитие промышленности и производства (*Екпінді, Зауытбек, Стахан*). 6) Освоение сельского хозяйства (*Фермехан, Колхозбек, Тракторбек, Агроном*).

6. Уникалией является образование звуковых аббревиальных антропонимов на базе лексики русского языка и выражающие идеологические понятия. Мы обозначили следующие типы: а) аббревиация по начальным буквам (*Ким, Мэлс*); б) по начальным элементам антропонимических и апеллятивных единиц (*Зарема, Ленар, Марлен, Ренат*); в) по формуле: антропоним-аббревиатура+казахская антропооснова (*Вилжан, Вилнұр*).

7. Многочисленные и всесторонние контакты с народами республик, а также идея о едином советском народе отразились в антропонимической картине посредством антропонимических заимствований. 1) Русские личные имена (*Николай, Сергей, Зинаида, Светлана*). 2) Интернациональные имена, заимствованные через русский язык. По нашим наблюдениям, в большинстве случаев это – имена борцов за свободу, коммунистов или лидеров дружественных стран (*Диас, Спартак, Радж, Жанна, Индира, Клара*). К числу интернациональных имен относятся личные имена, общие для народов Средней Азии (*Ахмет, Абдулла, Мұхтар, Әлі, Фатима, Айша*). 3) Заимствованные личные имена из языков народов СССР. Примерами могут послужить украинские *Олеся, Микола*, грузинские *Тамара, Арсен*, узбекские *Фархат, Алишер, Тахир*, татарские *Галия, Фарид, Заит*.

8. Распространены факты замещения казахских личных имен русскими (*Зәуре – Зоя, Тоқтар – Толя*). В морфемной структуре казахских личных имен наблюдается признак грамматического рода. Мужские имена в начальной форме имеют нулевое окончание. В женских именах выделяется флексия –а: *Анар – Анара, Жанар – Жанара*. Распространено употребление диминутивных личных имен в бытовом общении по модели: первый слог основы + аффиксы –қан, –кен; –тай, –тей; –аш, –ш (*Сәкен, Айқан, Батай, Әлтай, Күлаш, Әбіш*). Диминутивы от казахских личных имен производятся по модели русских: *Анарочка, Аянка*. Распространено употребление гипокиристических казахских имен по образцу русских: усеченная основа казахского имени + русские флексии, суффиксы. Ср.: *Айжан – Айя, Райхан – Рая, Серікбай – Серик* (с нулевой флексией).

9. В связи с официальной регистрацией и паспортизацией взрослого населения, антропо-

нимная формула имени приобрела следующий вид: личное имя + отчество + фамилия (Сауле Акатовна Магзумбекова, Арман Казиевич Габдуллин, Ануар Найманович Мукашев).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Байтурсинов, А. Тил тағылымы / А. Байтурсинов. – Алматы, 1992. – 215 с.
2. Гурская, Ю.А. Система ценностей в антропонимической картине мира (на материале фамилий шляхетского сословия) / Ю.А. Гурская // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2015. – № 3 (45): в 3-х ч. Ч. I. С. 39-42.
3. Джанузаков, Т.Д. Основные проблемы ономастики казахского языка / Т.Д. Джанузаков: автореф. дисс. д-ра филол. наук. – Алма-Ата, 1976. – 129 с.
4. Джанузаков, Т. Очерк казахской ономастики / Т. Джанузаков. – А-Ата: Наука, 1982. – 176 с.
5. Джанузаков, Т. Происхождение казахских имен / Т. Джанузаков // «Есіміңіз кім? Ваше имя?» Казахско-русский толковый словарь имен. – Алма-Ата: Казахстан, 1989. – С. 3-18.
6. Ергазиева, Н. И.: Система казахских антропонимов в деловых документах XVIII – начала XIX в. // Тюркская ономастика. – Алма-Ата, 1984. – С. 207–212. // Источник: <http://imja.name/arkhivonomastiki/ergazieva1984.shtml>
7. Жалнина, Е.В., Щербак А.С. Диалектное слово со статусом онима в когнитивном аспекте / Е.В. Жалнина, А.С. Щербак // Вестник Тамбовского университета. Сер.: Гуманитарные науки. – Вып. № 8(124). – 2013. – С. 233-237.
8. Жанұзақов, Т. Қазақ есімдерінің тарихы / Жауапты ред. Кеңесбаев І.К. – Алматы: Ғылым, 1971. – 218 б.;
9. Жанұзақов Т. Есбаева К. Қазақ есімдері (анықтама сөздік). – Алматы: Ғылым, 1988. – 480 с.
10. Жубанов, К. Из истории порядка слов в казахском предложении / К. Жубанов // Исследования по казахскому языку. – Вып. 1. – Алма-Ата, 1936. – 57 с.
11. Жубанов, К. Исследования по казахскому языку / К. Жубанов. – Алма-Ата, 1966. – 256 с.
12. Кульдеева, Г.И. Антропонимическая система современного казахского языка: Дисс. / Г.И. Кульдеева. – Казань, 2001. – 335 с.
13. Махпиров, В.У. Имена далеких предков (источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики) / В.У. Махпиров. – Алматы: Ин-т востоковедения МН-АН РК, 1997. – 302 с.
14. Махпиров, В.У. Древнетюркская ономастика / В.У. Махпиров. – Алма-Ата: Ғылым, 1990. – 159 с.
15. Султанияев, О.А. Об изучении истории края через топонимику. – Алма-Ата, 1968. – 105 с.
16. Шайбакова, Д.Д. Функционирование русского языка в Казахстане: вчера, сегодня, завтра. Алматы: КазУМОиМЯ им. Абылай хана, 2005. – 250 с.

УДК 194591

Адырбекова Мауе Колибаевна

Докторантка 3 курса

Казахского Университета Международных Отношений и
Мировых Языков имени Абылай хана г.Алматы, Казахстан**Желтухина Марина Ростиславовна**Доктор филологических наук, профессор, профессор РАО, академик РАЕН
Волгоградский государственный социально-педагогический университет,
Московский городской университет
г. Волгоград, г. Москва, Российская Федерация

ГРАФИЧЕСКИЕ СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ГАЗЕТНЫХ ЗАГОЛОВКОВ В ПЕРСУАЗИВНОМ ДИСКУРСЕ

Түйін. Мақала газет дискурсындағы иландыру коммуникациясының графикалық стилистикалық сипаттамаларын зерттеуге арналған. Негізгі мақсат иландыру міндетін атқарушы сандық және тыныс белгілері бар британдық газет мақалаларын талдауға бағытталған. Аталмыш зерттеу қазіргі қоғамдағы бұқаралық ақпарат құралдар қызметіне көңіл аударған әрбір азамат үшін құнды материал болмақ.

Түйінді сөздер: газет, графикалық стилистикалық сипаттама, сандар, АТАУ, тыныс белгілері, иландыру дискурсы, әсер ету.

Резюме. Статья посвящена исследованию графических стилистических характеристик персуазивной коммуникации в газетном дискурсе. Главной целью является анализ статей британской газеты с наличием цифр и пунктуации в заголовках, имеющих воздействующий характер. Данный материал представляет ценность для всех, кто заинтересован персуазивной ролью СМИ в современном обществе.

Ключевые слова: газета, заголовок, графические стилистические характеристики, цифры, пунктуация, персуазивный дискурс, воздействие.

Summary. The article explores graphic stylistic characteristics of persuasive communication in the newspaper discourse. The main goal is to analyze the British newspaper articles with figures and punctuation marks in headlines, which have persuasive impact on the readers. This material is valuable for everyone who is interested in the persuasive role of the media in modern society.

Keywords: newspaper, headline, graphic stylistic characteristics, figures, punctuation, persuasive discourse, influence.

ВВЕДЕНИЕ.

Медиадискурс в современном мире доминирует в дискурсивном пространстве. Адресат через все электронные устройства, ставшие чрезвычайно важными элементами его ежедневной бытовой жизни, имеет доступ ко многим радиостанциям мира и новостным каналам разных стран. Это обеспечивает ежеминутное уведомление жителей планеты обо всех событиях, происходящих вокруг. В этом и заключается основная сила журналистики как «четвертой власти», где информация – это не только единица коммуникации, но и путь к сознанию адресата, который обладает хотя бы минимальной грамотностью и максимально выраженным личностным «Я», либо к его бессознательному.

Первый печатный газетный материал известен еще в Китае с VIII века, когда грамотность была практически недоступна широким массам. С развитием образования в мире адресат получает уникальную возможность узнавать последние новости не только через посредника, но и

лично, прочитав ежедневные печатные издания. Стремление быть осведомленным из официального источника в виде авторитетного медиаинститута становится одной из основных причин усиленного желания человечества обучиться грамоте, чтению. Печатные и электронные газеты сегодня являются эффективным каналом воздействия на адресата с учетом уровня его грамотной речи и письма.

Периодические издания различаются по типам, жанрам и основным темам новостных статей. Такая дифференциация обусловлена ярко выраженными интересами разных слоев общества, которые предпочитают ознакомление с теми или иными актуальными темами социума, вычлениваемыми из общей массы информации (например, «The Times», «The Guardian», «The Financial Times», «The Sun» и др.). В данной статье остановимся подробнее на рассмотрении самых актуальных материалов газеты «The Sun», которые оказывают персуазивное воздействие на адресата. Будучи ориентированной на ши-

рокий круг читателей, данная газета охватывает не только новостную сторону медиасферы, но и наиболее активно обсуждаемую сторону социальной жизни – сферу шоу-бизнеса.

Исследования медиадискурса наглядно демонстрируют, что «воздействие на адресата проходит на разных уровнях языка: лексическом, грамматическом, а также в стилистическом аспекте, которые предлагают медиаадресанту широкий спектр приемов для выражения экспрессивных и семантических оттенков текста...» [Желтухина М.Р., 2011.с.7-12]. Одним из видов воздействия периодической печати на массовую аудиторию является персуазивность, которая понимается «как одна из возможных составляющих коммуникативно-прагматической стратегии текста, план по оптимальному воплощению соответствующего коммуникативного намерения или “концептуально-тематических установок” адресанта» [Гончарова Е.А., 2001.с.11]. Иными словами, персуазивный характер текста реализуется в направлении воплощения в реальность цели автора посредством воздействия на читателя с помощью определенных знаков. Данными единицами воздействия могут быть как отдельные слова в тексте, так и сам текст в контекстном понимании. Стилистические приемы каждого автора, нацеленного рациональное или эмоциональное воздействие на аудиторию, на побуждение адресата совершить необходимые для адресанта действия, отличаются в зависимости от темы события и сферы публикации определенного издательства [Zheltukhina M.R., 2018.с.4]. Так газеты, чаще публикующие политические новости, придерживаются более строгой формы передачи идеи, в таких медиа-жанрах, как репортаж, анонс, пресс-релиз или хроника, и менее подвержены бытовой стилизации медиакommunikации. В то же время у газет, направленных на обсуждение сферы «звездной жизни», чаще преобладает форма интервью, в котором, в тех или иных случаях, передается разговорная речь личности без публицистического обрамления. Персуазивность раскрывается в исследуемом газетном материале в предлагаемом медиаадресантом заголовке, который первым бросается в глаза читателя и непременно активизирует его внутренний интерес к описываемому событию, предмету или явлению [Karpovskaya N.V., 2019.с.19]. Графические стилистические средства способствуют осуществлению поставленных целей медиаадресанта.

Анализ. Как и в любой задаче, требуемой немедленного выполнения, планом формирующегося медиатекста является глобальная концепция макроактивности, конечным результатом которого должно быть воздействие на адресата [Bekhanova Zh.E., 2015.с.19]. Таким образом, для достижения ожидаемого результата персуазивной коммуникации авторский подход к описы-

ваемой ситуации может выражаться не только словами, но и графическими стилистическими средствами, в т.ч. пунктуацией, а также наличием цифр. В данном анализе раскроем основные графические стилистические характеристики персуазивной периодической печати на примерах заголовков статей.

Остановимся на следующих заголовках.

1. ЦИФРЫ. «£200 foe hole punch collection» [The Sun, 2019. с.3]. Название данного материала привлекает внимание адресата уже с первых символов £200. Многим в читательской аудитории хотелось бы узнать, о чем идет речь за описанную сумму денег. Сознание адресата мгновенно переключается с названия статьи на сам текст, при этом не акцентируются существительные, указанные в нем (строитель читает о пользе школьных принадлежностей). Даже будучи субъектом описываемой ситуации, имя существительное (человек) остается во второстепенной роли. Так медиаадресант обращает внимание адресата на свой материал в первую очередь благодаря указанным цифрам, а затем держит во внимании до конца передаваемой новости. Кратко написанный текст не даст публике отвлечься от темы, тем самым полностью информируя адресата.

2. КАВЫЧКИ. «XMAS “Sprout drought”» [The Sun, 2019. с.13]. Знак кавычек в данном материале указывает на «непривычность» использования выделенной фразы для описываемой ситуации. Каждый адресат может понять данное словосочетание, опираясь на свой имеющийся жизненный опыт, но сам факт несовместимости первого смыслового содержания с последующими словосочетаниями уже приковывает к себе читательское внимание. Наличие аббревиатуры XMAS в сочетании с понятием агрокультурной сферы труда может вызвать у адресата некий когнитивный диссонанс, что приведет к немедленному ознакомлению с контекстом. В результате журналисту удастся ознакомить читателя со всем содержанием своего материала.

3. ВОСКЛИЦАТЕЛЬНЫЙ, ВОПРОСИТЕЛЬНЫЙ ЗНАКИ, МНОГОТОЧИЕ. «Tickets squeeze!» [The Sun, 2019. с.18]. «Билеты! На что? Куда? Когда?» Это мгновенные вопросы, возникающие в голове каждого, кто заметит подобное название газетной статьи. Поэтому автор данного материала решил применить самый действенный ход персуазивного характера. Такие знаки препинания, как восклицательный знак «!», вопросительный знак «?» или многоточие «...» не зря считаются знаками дополнительных вопросов. Именно они указывают не только на настроение последующих предложений, но и на основную идею автора, побуждающего адресата совершить определенные действия в нужном для медиаадресанта направлении.

4. ЦИФРЫ + КАВЫЧКИ. «55% get’s you “A” in

A-level Maths» [The Sun, 2019. с.24]. Цифры в процентном соотношении в сочетании с буквами в кавычках. Ни для кого не секрет, что процентное описание любого события выражает не только мнение автора по рассматриваемому вопросу, но и, чаще всего, повествует о результате определенного анализа. Скрытая оценка событий, которую медиаадресант дает в своем тексте, характеризуется наибольшей степенью воздействия на адресата. В заголовке журналист передает собственный взгляд на события, происходящие вокруг, с позиции гражданина страны, представителя определенной части социума, актора массовой коммуникации. Как правило адресат либо не желает проверять подлинность приводимых медиаадресантом цифр в газетной публикации, либо не имеет возможности, поэтому авторы легко достигают своей цели убеждения, приводя определенные аргументы в статье.

РЕЗУЛЬТАТ.

В результате проведенного анализа выявлены графические стилистические характеристики газетных заголовков в персуазивном дискурсе. К данным характеристикам относятся знаки препинания и цифры, а также их сочетания. Медиа коммуникация нацелена на массовое информирование социума, что предусматривает максимально эффективное достижение цели передаваемой информации. Первым подобным признаком достижения является «выразительное» оформление заголовка статьи посредством уместного использования таких знаков препинания, как восклицательные и вопросительные знаки, кавычки, а также цифровые уточнения, что привлекает внимание адресата. Выражая эмоциональную окраску последних новостей,

адресант нацеливается на воздействие через рецепторы чувств на основе сопереживания. Любая оценка событий и авторское отношение к ситуации в эксплицитной или имплицитной форме передается в контексте каждого текста периодической печати. Знаки препинания в заголовках являются предвестниками дальнейшего эмоционального обсуждения темы как источника последних событий. Это не только обеспечивает своевременную передачу новостей широкому кругу читателей, но и становится причиной определенных посткоммуникативных результатов.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Итогом данного исследования можно назвать выявление таких особенностей персуазивного характера газетных текстов, как графические стилистические характеристики (пунктуация – вопросительный, восклицательный знаки, многоточие, кавычки, цифры), которые нередко используются медиаадресантом в целях убеждения адресата в достоверности и истинности материала. Помимо лингвистических единиц персуазивного макроакта, что широко используются в самом тексте, журналистам необходимо коротко и ясно выразить важность и актуальность описываемых событий уже в названии, тем самым используя минимально заметные языковые символы. На этом основана главная роль пунктуации и цифр в сфере массовой коммуникации как незаменимых элементов воздействия. Подобные средства присутствуют в газетах по всему миру, тем самым совершаются попытки медиаадресанта пробраться в сознательное и бессознательное читателей для передачи нужной информации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Желтухина М.Р. Вербальное медиавоздействие на политическое сознание в кризисной ситуации // Вестник ЦМО МГУ. Филология. Культурология. Педагогика. Методика. 2011. №3. с. 7-12.
2. Гончарова Е.А. Персуазивность и способы ее языковой реализации в дискурсе рекламы // *Studia Linguistica* – 10. Проблемы теории европейских языков. СПб.: Тригон, 2001.
3. Zheltukhina M.R., Busygina M.V., Merkulova M.G., Zyubina I.A., Buzinova L.M. (2018). Linguopragmatic aspect of modern communication: main political media speech strategies and tactics in the USA and the UK. *XLinguae*, Vol. 11, Issue 2, p. 639-654. DOI: 10.18355/XL.2018.11.02.51.
4. Zheltukhina M.R., Klushina N.I., Ponomarenko E.B., Vasilkova N.N., Dzyubenko, A.I. (2017). Modern Media Influence: Mass Culture – Mass Consciousness – Mass Communication. *XLinguae*, Vol. 10, Issue 4, p. 96-105. DOI: 10.18355/XL.2017.10.04.09
5. Karpovskaya N.V., Shiryayeva O.V., Zheltukhina M.R. (2019). Stylistic means of headline creating in the information-analytical media text: pragmasemantic aspect of metaphor. *XLinguae*, Vol. 12, Issue 4, p. 173-182. DOI: 10.18355/XL.2019.12.04.15
6. Bekhanova Zh.E. Issues of communication strategies in youth discourse (based on chat show materials). *Journal of Language and Literature*, 2015. Vol. 6. No. 1.
7. £200 foe hole punch collection. The Sun. August 15, 2019. p.3.
8. XMAS "Sprout drought". The Sun. August 15, 2019. p.13.
9. Tickets squeeze! The Sun. August 15, 2019. p.18.
10. 55% get's you "A" in A-level Maths. The Sun. August 15, 2019. p.24.

Азербайева Анара Маратбековна
докторант PhD
Иностранная филология
КазУМОиМЯ имени Абылай хана

ОБРАЗ ДОМА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АМЕРИКАНСКИХ И БРИТАНСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ

Түйін. Мақалада үйдің готикалық элемент ретіндегі бейнесі, сипаттамасы мен мақсаты талданады. О. Вальполаның «Отранто сарайы», «Ребекка» Д. дю Морье, О. Уайлдтың «Кентервилл аруы» және басқа да кітаптары сияқты романдары мен қысқаша әңгімелерінің мысалында әртүрлі жанрдағы және стильдегі шығармалардағы үй суреттерінің типологиясы алынған. Атап айтқанда, үй-атабаба ұясы, «басқа» әлемге көшу сияқты үй және үй-зындан сияқты түрлер ерекшеленеді. Мақалада жазушылардың үйдің осы түрін қалай және қалай қолданғаны сипатталған. Бұл кескінді қолданудың психоаналитикалық аспектілері де зерттеледі.

Түйінді сөздер: үй суреті, американдық әдебиет, британдық әдебиет, психоанализ, типология, готикалық элемент.

Резюме. В статье анализируется образ дома как готического элемента, его описание и назначение. На примере таких романов и рассказов, как «Замок Отранто» Г. Уолпола, «Ребекка» Д. дю Морье, «Кентервильское приведение» О. Уайльда и других книг, выводится типология образов дома в произведениях разных жанров и стилей. В частности выделены такие типы как дом-родовое гнездо, дом как переход в «другой» мир и дом-темница. В статье описано, как и каким образом были использованы писателями данные типы образа дома. Также исследуются психоаналитические аспекты использования данного образа.

Ключевые слова: образ дома, американская литература, британская литература, психоанализ, типология, готический элемент.

Summary. The article analyzes the image of the house as a gothic element, its description and purpose. On the example of such novels and short stories as *The Castle of Otranto* by G. Walpole, *Rebecca* by D. du Maurier, *The Canterville Ghost* by O. Wilde and other books, a typology of the house's images in works of different genres and styles is derived. In particular, such types as a house-ancestral nest, a house as a transition to the "other" world, and a house-dungeon are distinguished. The article describes why and how writers used these types of the house's image. The psychoanalytic aspects of using these images are also investigated.

Keywords: image of the house, American literature, British literature, psychoanalysis, typology, Gothic element.

Одним из ориентиров модернизации общественного сознания является духовное обогащение нации на примере общечеловеческих ценностей, накопленных в межкультурном сообществе.

Иноязычное образование открывает широкие горизонты для филологов-исследователей, приобщая их к мировому интеллектуальному и культурному пространству при чтении, изучение и осмысление шедевров мировой литературы на языке оригинала. Академик Кунанбаева С.С., отмечает: «Иноязычное образование – отраслевая научно-практическая область с генерирующей способностью и с современно-актуальной единой научно-теоретической платформой (межкультурная коммуникативная теория иноязычного образования); имеет целостный междисциплинарный комплексный объект исследования, в своей предметно-объективной области (иноязык – нокультура – личность) [Кунанбаева, 2005, с.259].

Одним из современных способов исследования художественных текстов является литературная герменевтика. Герменевтика – это искусство толкования текста, получившее широкое распространение в современном западном литературоведении, универсальный метод в области гуманитарных наук. Применение герменевтического анализа приводит к более полному пониманию произведения, так как «понимание диалога в данном случае более широко и предполагает взаимодействие не только текстов, но и культур» [Сарсекеева, Касымова, Аманбаева, 2018, с. 140].

Способность заставлять сомневаться в реальности делает готическую литературу такой пугающей, но в то же время такой привлекательной для читателя. Дом, где герои должны чувствовать себя в безопасности, становится одержимым домом, местом великого зла и несет смертельную опасность. И если в романе Горация Уолпола «Замок Отранто» было легко

распознать зло, которое преследует невинные и чистые души, то современная литература не дает такой однозначности. В современных романах читатель должен сам найти источник зла, понять, кто злодей и признать возможность того, что традиционного зла или злодея не найти, что зло может быть в любом облики. Величественный готический замок превращается в сверхъестественный одержимый дом, и нередко, дом, населенный призраками, становится непосредственным героем событий романа. Цель этой статьи – проследить типологию дома с привидениями и его участие в развитии сюжета и персонажей на примере готических романов прошлых лет.

Ранние литературные источники предполагают, что «дом» всегда был мощным образом в литературе. Предлагая укрытие, тепло и стабильность, дом отмечает изменение образа жизни человека от кочевого к оседлому существованию. Быковская Т.В. утверждает: «Дом как позитивная ценность не вызывает никакого сомнения – это психологическая и социальная первореальность» [Быковская, 2013]. По словам Жульковой К.А., «в классической литературе дом – сакральное место, константа национальной ментальности, миромоделирующее ядро, символ самого человека» [Жулькова, 2019]. И действительно, рассматривая классическую литературу, можно отметить, что образ дома вводится не просто как образ жилища, но и как образ внутреннего мира персонажа, его характер и его мироощущение напрямую зависят, и иллюстрируется, его домом. Более того, дом можно рассматривать как проявление триумфа человека над природой. Защищенный от ее непредсказуемости и беспощадности, человек может противостоять и даже пытаться укротить ее. Противопоставление дома и внешнего мира особенно заметно в культуре США, где «мотив дороги и путешествия, а главное, возвращения в родной дом – один из ведущих» [Пыжова, 2014]. Изображение отношений между двумя пространствами можно считать неотъемлемой частью готического романа, но если традиционно дом спасает от внешнего мира, то в готическом романе «дом словно является вместилищем отрицательной энергии» [Винедиктова, 2006, с. 261]. То есть именно в доме героев ждет истинный страх, так как либо сам дом является сосредоточением зла, либо становится переходом в мистический мир главного злодея.

В классической античности искусственное пространство стало настолько ценным, что они признавали богов, которые должны были охранять дом. Lar Familiares, который был духом основателя дома и никогда не покидал его, можно рассматривать как прототипа призрака, неспособного выйти за пределы жилища и невидимого обитателям, но неустанно следящего за ними.

Оборудованный соответствующей мебелью, дом может показать богатство, честь и достоинство его жителей. Например, в древнеанглийском эпосе «Беовульф» монстр Грендель часто посещает «tall, high and wide-gabled» зал Хеорота с его «high roof shining with gold» [Beowulf, 39]. Беовульф, герою произведения, король Хротгар, владелец Хеорота, доверяет убийство монстра. Хротгар заявляет: «Never before, since I could raise hand and shield, have I entrusted to any man the great hall of the Danes, except now to you. Hold now and guard the best of houses» [Beowulf, 35].

Беовульф справляется с этим заданием, и дом, который когда-то «stood shining with blood, stained with slaughter» [Beowulf, 39], освобождается от «its enemies, from demons and evil spirits» [Beowulf, 39]. В Беовульфе дом представляет собой здание и народ одновременно. Таким образом, нарушение его границ также является нарушением чести людей, которые должны быть защищены этими границами. Это можно рассматривать как вариант мотива семейного проклятия, когда здание и семья связаны друг с другом. Трагедия Уильяма Шекспира «Гамлет» с замком Эльсинор, посещаемый призраком отравленного отца героя, который призывает отомстить, является известным ранним примером данного мотива.

С появлением готического романа в конце 18-го века старые замки, руины и монастыри становятся наиболее частым местом действия. Введение готических церквей показывает, что зло вездесуще и не страшится дома Божьего, а замки и руины добавляют историзма повествованию, где почти все кажется возможным. Особенно разрушения намекают не только на слабость человека и его творений – аллегория непостоянства, на котором основывается вечность, – но также на фрагментированное знание человечества о прошлом. Таким образом, образ дома считается чрезвычайно эффективным инструментом в руках авторов, которые заинтересованы в том, что не воспринимается логикой просвещенного века. Однако истинным достижением готического романа является превращение дома из простой обстановки в участвующего персонажа, что имеет решающее значение для развития повествования и его героев. Часто угрожающий внешний вид здания параллелен внутренней психологической ситуации главного героя. Доведенные до крайности, дом и его хозяин становятся одним целым.

В этом контексте интересно отметить фрейдистское прочтение готического дома, которое отличает «внешнюю» (представляющую сознание) и «внутреннюю» (представляющую подсознательную) сферу дома. При таком подходе стены, башни и ворота рассматриваются как принадлежащие «внешней», а проходы, секретные

комнаты, подземелья и подземные хранилища – «внутренней» сфере дома. Таким образом, все, что происходит снаружи дома является основной сюжетной составляющей, а то, что скрыто за стенами дома – основой для развития персонажа.

Рассмотрим образ дома – родового гнезда, который неразрывно связан со своими обитателями. В «Замке Отранто» Горация Уолпола изображение самого замка довольно нейтрально по сравнению с тем, что было в более поздних готических романах других авторов. Тем не менее, основные ингредиенты уже есть: картина, которая начинает двигаться, пока «it quit its pannel, and descend on the floor with a grave and melancholy air» [Walpole, 1990, c. 24], «a subterraneous passage which leads from the vaults of the castle» [Walpole, 1990, c. 25] до ближайшей церкви, в которую можно попасть через потайной ход. Существует ужасное молчание, нарушаемое лишь случайными порывами ветра, которые сотрясают двери, «which grating on the rusty hinges were re-echoed through that long labyrinth of darkness» [Walpole, 1990, c. 25]. Уолпол создает волнение, «because its object is diffuse, unclear, insusceptible to definition. The vast, mysterious castle tends to depersonalize the threat of violence diffusing the titanic, villainous personality into something even larger – and more obscure» [Walpole, 1990, c. 27].

В самом начале истории символическое значение замка проявляется в процитированном пророчестве «That the castle and lordship of Otranto should pass from the present family, whenever the real owner should be grown too large to inhabit it» [Walpole, 1990, 15p]. Первые признаки сбывающегося пророчества следуют незамедлительно. Когда гигантский мраморный шлем убивает сына Манфреда Конрада, молодой крестьянин (который позже окажется Теодором, законным наследником княжества Отранто) замечает, «that the miraculous helmet was exactly like that on the figure in black marble of Alfonso the Good, one of their former princes, in the church of St. Nicholas» [Walpole, 1990, 18 p], который, конечно же, исчез при осмотре статуи. После нескольких других похожих инцидентов в ходе повествования, и после того, как попытки Манфреда обеспечить незаконное владение княжеством Отранто потерпели неудачу, предзнаменования достигли своего апогея. Манфреду, который случайно ранил свою дочь Матильду кинжалом, сообщают о ее смерти.

Частичное разрушение замка, таким образом, отражает падение тирана и разрушение его дома, его семьи. Попытки Манфреда сохранить замок и своих родных были сорваны. Например, когда Манфред скорбит по Изабелле, он говорит о своем мертвом сыне Конраде: «He was a sickly puny child, and heaven has perhaps taken him away that I might not trust the honours of my house on

so frail a foundation» 40. В другом контексте рассказчик повествует, что Манфред хотел женить своего сына Конрада на Изабелле, дочери другого претендента на княжество Отранто, чтобы «to unite the claims of the two houses» [Walpole, 1990, c. 59].

В отличие от центральной роли, описанной выше, дома часто используются как дверь в «другой» мир. С этой позиции проанализируем образ дома, обращаясь к рассказу А.К. Дойла «Собака Баскервиль». Будучи детективным романом, «Собака Баскервиль» включает в себя несколько готических элементов, таких как призракный монстр или Баскервиль Холл, древняя и мрачная семейная резиденция, «draped in ivy, with a patch clipped bare here and there where a window or a coat-of-arms broke through the dark veil» [Doyle, 1996, c. 63]. В описании дороги, ведущей к Баскервильскому залу, также изображен переход от света к тьме, от общественного к частному, от знания к секретам. Доктор Ватсон описывает: «Through the gateway we passed into the avenue, where the wheels were again hushed amid the leaves, and the old trees shot their branches in a sombre tunnel over our heads. Baskerville shuddered as he looked up the long, dark drive to where the house glimmered like a ghost at the farther end» [Doyle, 1996, c. 62]. В книге описан образ проспекта, по обе стороны которого деревья образуют туннель или свод, и он ведет к «призрачному» дому. Этот образ также можно найти в романе Ф.Х. Бернетт «Тайный сад», в котором маленькая сирота Мэри отправляется в поместье Миссельтвейт своего дяди, где с помощью сада превращается в сострадательного и любящего человека. Автор описывает дом в первый раз, говоря: «When the carriage passed through the park gates there was still two miles of avenue to drive through and the trees (which nearly met overhead) made it seem as if they were driving through a long dark vault» [Burnett, 1995, c. 25].

Наконец, чтобы проиллюстрировать роль дома в качестве перехода, можно привести рассказ Ш.П. Гилман «Желтые обои». Вдохновленный личным опытом автора в отношении психического расстройства, повествование от первого лица рассказывает о пребывании неназванной женщины в «colonial mansion, a hereditary estate, a haunted house» [Gilman, 1994, c. 645]. Она заперта в доме своего мужа по совету ее брата – оба оказываются врачами – чтобы вылечить ее временную депрессию. Ей абсолютно запрещено работать до тех пор, пока она снова не выздоровеет, но находясь в вынужденной изоляции, героиня все больше и больше интересуется желтыми обоями в комнате – ей кажется, что в них скрыта какая-то тайна, но никто, кроме нее этого не замечает. «There are things in that paper that nobody knows about but me, or ever

will. Behind that outside pattern the dim shapes get clearer every day. It is always the same shape, only very numerous. And it is like a woman stooping down and creeping about behind that pattern. I don't like it a bit» [Gilman, 1994, с. 651].

Постепенно героиня отождествляет себя с женщиной на обоях. В попытке освободить ее, она срывает бумагу со стены, тем самым разрывая границу с «другим» миром. Процесс достигает своего апогея, когда героиня задается вопросом, все ли женщины, которые ползают по ее комнате, пришли из-за обоев, как и она. Наконец, она кричит своему упавшему в обморок мужу: «I've got out at last, in spite of you and Jane? And I've pulled off most of the paper, so you can't put me back!» [Gilman, 1994, с. 657]. Важным моментом тут является то, что что-то скрытое было обнаружено. В рамках этого рассказа подавленные чувства (например, страдания женщин в патриархальном обществе) высвобождаются и сталкиваются с тем, что принято в данной культуре (например, патриархальное общество как естественный закон) на перекрестке миров.

Образ дома-темницы был использован Дафной дю Мурье в ее знаменитом романе «Ребекка». Здесь дом Мандерли на побережье Корниш становится могилой для рассказчицы, которая вышла замуж за Максима де Винтер, хозяина поместья. Мандерли до сих пор руководствуется принципами, которые установила первая жена Винтера, Ребекка. Миссис Дэнверс, домохозяйка, всей душой преданная памяти о Ребекке, можно даже говорить об одержимости, не оставляет ни единого пятнышка, чтобы заставить всех жителей почувствовать присутствие Ребекки: «I feel her everywhere. You do too, don't you?» She stared at me curiously. Her voice dropped to a whisper. "Sometimes, when I walk along the corridor here, I fancy I hear her just behind me. That quick, light footstep. I could not mistake it anywhere. And in the minstrels' gallery above the hall. I've seen her leaning there, in the evenings in the old days, looking down at the hall below and calling to the dogs. I can fancy her there now from time to time. It's almost as though I catch the sound of her dress sweeping the stairs as she comes down to dinner» [Du Maurier, 1971, с. 172].

Призрачное присутствие Ребекки и ее таинственная смерть ограничивают личную жизнь автора и ставят под угрозу ее брак. Только лишь тогда, когда смерть Ребекки была признана самоубийством, Мандерли сгорел, а миссис Дэнверс исчезла, героиня может выйти из заточения и взглянуть на все со стороны: «The house was a sepulchre, our fear and suffering lay buried in the ruins. There would be no resurrection» [Du Maurier, 1971, с. 3].

В литературе старый дом часто является местом возникновения конфликтов, возникающих из-за культурных различий между самим домом

и его посетителями или жителями. Это можно проследить в рассказе «Кентервильское привидение» Оскара Уайльда. Место действия – Кентервиль Чейз, расположившийся в семи милях от Аскота. Место куплено мистером и миссис Отис, американской парой с четырьмя детьми, которых не впечатляют предупреждения владельца о Кентервильском привидении. Вот что говорит по этому поводу сам мистер Отис: «I come from a modern country, where we have everything that money can buy; and with all our spry young fellows painting the Old World red, and carrying off your best actresses and prima-donnas, I reckon that if there were such a thing as a ghost in Europe, we'd have it at home in a very short time in one of our public museums, or on the road as a show» [Wilde, 1994, с. 45]. Признаки призрачного присутствия сталкиваются с американским прагматизмом, который полностью доверяет открытиям науки и не может оценить традиции, уходящие вглубь веков. Таким образом, кровавое пятно на полу у камина – последнее доказательство убийства леди Элеоноры де Кентервиль ее мужем, который теперь и является призраком Кентервиля – обрабатывается «Pinkerton's Champion Stain Remover and Paragon Detergent» [Wilde, 1994, с. 48]. Однако пятно продолжает возвращаться. Когда Отисы наконец приняли идею, что призрак может существовать, последний фактически появляется и пытается напугать их, но безрезультатно. Комментарий г-на Отиса звучит так же спокойно, как и всегда: «My dear sir, 'said Mr Otis, 'I really must insist on your oiling those chains, and have brought you for that purpose a small bottle of the Tammany Rising Sun Lubricator. I shall leave it here for you by the bedroom candles, and will be happy to supply you with more should you require it.' With these words the United States Minister laid the bottle down on a marble table, and, closing his door, retired to rest» [Wilde, 1994, с. 50].

Несколько инцидентов подобного характера приводят призрака в отчаяние и оставляют все надежды когда-либо напугать эту грубую американскую семью. Вирджиния, дочь Отисов, однако, будучи чистой, молодой и невинной девочкой, способна чувствовать сострадание к призраку, величайшее желание которого – умереть. Ее слезами и молитвами прощается прошлый грех призрака, и он, наконец, может быть упокоен.

Уайльд использует старый, мрачный, одержимый дом как обстановку для довольно комичной последовательности событий, таким образом достигая иронической перспективы романа и готического романа. Кроме того, дом как культурный объект, населенный людьми, принадлежащими другой культуре, служит для демонстрации трудностей межкультурного понимания, таких как этноцентрические отношения, а также средства для преодоления таких

трудностей – сочувствие и открытость.

Изучив способы использования дома в качестве готического элемента в англо-американской художественной литературе, можно сделать вывод, что этот элемент встречается во всех видах литературных жанров, в том числе в готическом, приключенческом и детективном романе, а также в фантастике – и имеет различные способы выражения, например, сатира, реализм или психологический реализм. Кроме того, он может служить различным целям, начиная от установления сцены действия и заканчивая символизмом. Через дом можно обратиться к длинному списку тем, лежащих в основе человеческого существования, таких как подавленные желания, прошлые грехи и их последствия, патриархат и женское угнетение, культурные изменения и различия, и стремление человечества к вечной жизни. Как показывают примеры в

этой статье, некоторые из этих тем могут быть объединены и решены одновременно в рамках дома. Однако, чтобы достичь такой глубины смысла, по сути, это должен быть дом, а не просто здание, потому что только здесь мы находим такую тесную связь и аналогию с самим человеком. Будучи приютом, крепостью или тюрьмой, хозяева его любят так же, как и ненавидят. Его фасад соответствует человеческому сознанию и тому, что может быть отображено без нарушения социальных норм; его темные углы и скрытые комнаты имеют свою аналогию в подсознании и запретных желаниях человека. Именно эта способность придавать сложным вещам, казалось бы, простую форму и быть таким человеческим, несмотря на его безжизненное состояние, делает дом таким эффективным образом в британской и американской литературе и по сей день.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Anonymous. "Beowulf" in: The Norton Anthology of English Literature. ed. by M.H. Abrams et al., New York; London: Norton, 1993, p.21-68.
2. Burnett, Frances Hodgson. The Secret Garden. Harmondsworth: Penguin, 1995.
3. Doyle, Arthur Conan. The Hound of the Baskervilles. Harmondsworth: Penguin, 1996.
4. Du Maurier, Daphne. Rebecca. New York: Avon, 1971.
5. Gilman, Charlotte Perkins. "The Yellow Wallpaper" in: The Norton Anthology of American Literature. Vol. 2, ed. by Nina Baym et al., 4th ed., New York; London: Norton, 1994, 645-657.
6. Walpole, Horace. The Castle of Otranto. Oxford; New York: OUP, 1990.
7. Wilde, Oscar. Lord Arthur Savile's Crime and Other Stories. Harmondsworth: Penguin, 1994.
8. Быковская Т.В. Поэтика дома: образы внутреннего пространства человека // Современные проблемы науки и образования. – 2013. – № 4. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=9819>.
9. Винедиктова (Черномазова) М. Ю. Традиции готической литературы в творчестве Ч. Диккенса // Филологическая наука в XXI веке: взгляд молодых. Материалы V Всероссийской конференции молодых ученых. – М. – Ярославль: Ремдер, 2006. – С. 260-263 (0, 2 п. л.).
10. Жулькова К.А. Образ дома в русской литературе первой половины XX в // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 7, Литературоведение: Реферативный журнал. 2019. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obraz-doma-v-russkoy-literature-pervopoloviny-hh-v>.
11. Кунанбаева С.С. Современное иноязычное образование: методология и теории. – Алматы, 2005. – 262 с.
12. Сарсекеева Н.К., Касымова Р.Т., Аманбаева Ю.К. Герменевтический контекст и его возможности в интерпретации художественного текста// Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Филологический науки», №2(64), 2018 г. – С. 138-141.
13. Пыжова Е. И. Архетипический образ дома в романе Торнтон Уайлдера «День восьмой» // Вестник СПбГУ. Язык и литература. 2014. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/arhetipicheskiy-obraz-doma-v-romane-torntona-uayldera-den-vosmoy>.

Алмауытова Әсия Базарбайқызы

филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушысы
Қазақ тілі мен әдебиеті және журналистика кафедрасы
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Аубакирова Құндызай Қыдырбайқызы

PhD доктор, аға оқытушысы
Шетел тілдері және аударма кафедрасы
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

«ТІЛ МЕН МӘДЕНИЕТ» САБАҚТАСТЫҒЫНЫҢ МАТЕРИАЛДЫҚ МӘДЕНИЕТ АТАУЛАРЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ

Түйін. Бұл мақалада қазақ тіліндегі киім атауларының этнолингвистикалық сипаты анықталады. Ғасырлар бойы жер бетінде тіршілік етіп келе жатқан қай халықтың болмасын күнделікті тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін, кәсібін ұлттық сана мен талғам негізінде қалыптасқан мәдениетін бейнелейтін өзіне тән материалдық дүниесі (еңбек-құралдары, ыдыс-аяқ, киім-кешек т.б.) болатыны белгілі. Қазақтың ұлттық киімдері – этностың өткен өміріндегі өзіне тән ерекшелігін бүгінге дейін сақтап келген мәдениеттің ең қажетті де, құнды белгісінің бірі. Сонымен қатар, қазақ тіліндегі киім атаулары ұлттық сөздік қорымыздың сүбелі қабатын құрайтын тілдік бірліктердің мағыналы жүйесі болып табылады. Қазақ тілінің сөз байлығында ерекше топ ретінде орын алатын киім атауларына тек тілдік тұрғыдан емес, экстралингвистикалық мәнділіктермен байланыста ономазиологиялық тұрғыдан уәжілік қасиеттерін анықтау арқылы және ұлттық болмыс, ұлттық таныммен етене байланысты «ұлт пен тіл» біртұтас деген теорияға сай этнолингвистикалық тұрғыдан талдау жасау өзекті мәселе.

Түйінді сөздер: тіл, мәдениет, этнолингвистика, ұлттық болмыс.

Резюме В данной статье анализируются наименования видов одежды в казахском языке с учетом этнолингвистического фактора. На протяжении многих веков каждый народ в результате хозяйственной и культурной деятельности создает свой материальный мир (орудия труда, предметы быта, посуда, одежда и т.п.), в котором находит отражение его культура, быт, обычаи и традиции, национальные ремесла. Казахская национальная одежда – один из важных элементов культуры, сохранивший в себе и донесший до сегодняшнего дня особенности жизни и быта этноса. Наименования видов одежды образуют значительный пласт в словарном фонде казахского языка. И этот пласт необходимо изучать с ономазиологической точки зрения, исходя из теории этнолингвистики, что «нация и язык» – единое целое, связанное с национальным бытием, национальным познанием.

Ключевые слова: язык, культура, этнолингвистика, национальная идентичность.

Summary. In this article, the names of the types of clothing in the Kazakh language are analyzed, taking into account the ethnolinguistic factor. For many centuries, each people as a result of economic and cultural activities creates their material world (tools, household items, dishes, clothes, etc.), in which its culture, way of life, customs and traditions, national crafts are reflected. The Kazakh national clothing is one of the important elements of culture, preserving in it and brought to the present day features of life and life of the ethnos. The names of types of clothing form a significant layer in the dictionary fund of the Kazakh language. And this layer must be studied from the onomasiological point of view, proceeding from the theory of ethno linguistics, that "nation and language" is a single whole, connected with national existence, national knowledge.

Keywords: language, culture, ethnolinguistics, national identity.

XX ғасырдың соңғы жылдары дами бастаған тіл білімінің антропологиялық парадигмаға көшу үрдісі «адам-тіл-мәдениет» және «адам-тіл-ойлау» үштігіне сүйенетін гуманитарлық зерттеулердің жаңа бағыттарына жол ашты. Тілді, тілдік бірліктерді адами факторлармен, адами құндылықтармен бірлікте қарастыру – қазіргі тіл білімінің алға тартып отырған басты бағыттарының бірі. Бүгінгі күні адами факторларға ерекше мән беріп, тіл иесінің тілдік бірліктерді дұрыс, ұтымды қолдану, мән-мағыналарын терең түсіну мәселе-

сі ғылыми еңбектерде жиі көтерілуде. Осындай зерттеу жұмыстарында ұлттық құндылықтарға қатысты мәдени деректерге көп көңіл бөлініп, тіл тек тұлғалық жағынан ғана емес, сонымен қатар ол мағыналық, ұғымдық, мәдени-концептілік тұрғыдан да қарастырылып, талданатын болды. Тілді ұлттың тарихымен, мәдениетімен, рухани қазынасымен, яғни дүниетанымымен тығыз қарым-қатынаста, бірлікте алып қарастырылған жағдайда ғана ұлттық тілдің табиғатын шынайы танып білуге жол ашылады. Өйткені ұлт мәде-

ниетінің қай түрінде болмасын, онда сол ұлттың бүкіл таным-болмысы мен тұрмыс-тіршілік суреті сақталған. Белгілі бір ұлттың тарихынан мәдениетінен, таным-болмысынан, тұрмыс-тіршілігінен хабардар ететін тілдік бірліктерге ең алдымен тілдегі атаулар, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, нақыл сөздер жатады, себебі бұл тілдік бірліктер белгілі бір ұлттың өзге ұлттардан менталдық айырмашылығын көрсететін, салт-дәстүр ерекшеліктерін білдіретін ұлттық өмір көріністерінің айнасы болып табылады.

Әр ұлттың айналадағы дүниені танып-білуі, әлемді тану тәсілі, рухани санасы, бүкіл болмыс-бітімі сол ұлттың тілімен тығыз байланысты екені мәлім. Осымен байланысты ұлттық дүниетанымның тілдің терең құрылымдарынан, оның бай сөздік қорынан, лексикасынан көрініс табуы заңды. Олай болса, тілді тек коммуникативтік қызметі шегінде зерттемей, оны таным тұрғысынан да зерделеу, когнитивтік лингвистика шеңберінде қарастыру, тілдің кумулятивтік қызметіне ерекше мән беру бүгінгі қазақ тілі біліміндегі негізгі, жаңа бағыттардың бірі болып табылады.

Халқымыздың әр дәуірдегі рухани мұрасын, өз бойына сақтаған этномәдениеттің әртүрлі қырларын (этнографиялық, археологиялық, өнертену, тарихи, әдеби т.б.) зерттеу Ш.Уәлиханов жазбаларынан бастап, Ә.Марғұлан, М.Әуезов, С.Мұқанов, Х.Арғынбаев, Ә.Қоңыратбаев, Ө.Жәнібеков, С.Қасиманов т.б. еңбектерінде өз жалғасын тауып, жан-жақты қарастырылды.

Қазақ тіл білімінде этнолингвистиканың ғылыми-теориялық алғышарттары Ә.Т.Қайдар, Е.Жанпейісов, М.М.Копыленко т.б. ғалымдардың еңбектерінде жасалса, Р.Сыздық, Т.Жанұзақов, Б.Сағындықұлы, Б.Қалиев, Ж.Манкеева, Н.Уәлиев, С.Сәтенова, Р.Шойбеков т.б. ғалымдардың жұмыстарынан этностың рухани-материалдық мәдениетіне қатысты этнолексиканың зерттелуіне байланысты құнды деректерді кездестіруге болады.

Сондықтан ұлттың болмыс-мазмұнын тұтас мәдени жүйе ретінде өз бойында сақтаған құнды этномәдени дерек ретіндегі тілдік бірліктерді «ұлт пен тіл біртұтас» деген қағидаға сәйкес жинақтап, жүйелеу, талдау игілікті іс болмақ [Манкеева Ж.А., 2008, б.5].

Тіл таңбалар жүйесі ғана емес, ол осы жүйені көмкерген мәдениет, сондықтан да ол – әр халықтың ұлы мұрасы, ұлттың тарихи жетістігі. Академик Ә.Қайдар: «Мәдениетті танып білудің құралы – тіл», –деп тұжырым жасайды [Қайдар Ә., 1998, б.13]. Әрбір ұлттық мәдениеттің ең маңызды және арнаулы құрылымының бірі және түрлі халықтардың мәдениеті, дәстүр-салты, таным мен талғамы арасындағы айырмашылықтыр тілде айқын көрінеді. Мәдениет тілдің таңбалық жүйесінің мазмұнын анықтайды. Әрбір мәдениетте интернационалды және ұлттық сипат бар, сонымен қатар әр тіл семантикасында

адамзат мәдениетінің жалпы әмбебап компоненті және белгілі бір халықтың өзіндік мәдениеті көрінеді. Мәдениеттің тілге әсерінің сипаты мен тұрпаты әсіресе түрлі мәдениетке негізделген тілдерді қарастырғанда байқалады.

Тіл мәдениеттің жалпы сипатын танытады, негізгі ақпаратты жинайды, сақтайды және жеткізеді. Осыған сай тіл әрбір этникалық қоғамдастықта, бір жағынан, этностың мәдени өзгешелігінің факторы ретінде, екінші жағынан – тіл шеңберінде мәдениеттің ұрпақтан-ұрапқа жалғасуын қамтамасыз етеді. Осылайша, қазіргі, келер ұрпақты бір үлкен тарихи арнаға, бүтіндікке байланыстырады. Демек, тіл мәдениетте өсіп-өнеді, дамиды, және соны бейнелейді. Мәдениет этномәдени ақпараттар береді. Ал этномәдени ақпараттар әр түрлі формаларда жүзеге асады. Олар материалдық және рухани мәдениеттің туындылары т.б. Бірақ ең негізгі форма – сөздік ақпарат.

Лигвомәдениеттанушы В.В.Маслова: «Мәдениет тілі – тек құрылым емес, ең алдымен – мазмұн, тарихи жағынан қалыптасқан, дамыған, толыққан және өзгеретін, мұның бәрі оның құрылымында көрініс табады», – десе [Маслова, 2001, б.101], академик Ә.Қайдар: «Кез келген этностың (бүгінгі ұлыстың, қалықтың не ұлттың) тілінде оның басынан өткен бүкіл өмірінің өрнегі жатыр. Халықтың, яғни этностың шын мәніндегі болмысы мен дүниетанымы оның тілінде ғана сақталады. Әр түрлі заттың, құбылыстың аты-жөні, сыр-сипаты, қоғамдық қатынастар, әдет-ғұрып, салт-сана мен дәстүрлер жайлы мағлұматтың бәрі де кейінгі буындарға тек тіл фактілері арқылы ғана, яғни тілдегі сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер, аңыз-ертегілер арқылы еліп жетуі мүмкін» [Қайдар Ә., 1998, б.21].

Тіл мен мәдениеттің сабақтастығы тіл білімінің өзекті мәселелерінің бірі ретінде қарастырылуда (В. Фон Гумбольдт, А.А.Потебня, А.Вежбицкая, Ю.Апресян, В.Воробьев, Ә.Т.Қайдар, Е.Жанпейісов, Ж.Манкеева, Г.Смағұлова, А.Сейілхан, С.Жанпейісова т.б.).

Академик Ә.Т.Қайдар тілдің қызметі туралы былай дейді: «Кез келген тілдің қоғамда атқаратын өзара байланысты үш түрлі қызметі бар. Оның басты қызметі – коммуникативтік, яғни қоғам мүшелерінің өзара қарым – қатынас жасап, бірін – бірі түсінуі үшін қажетті қызметі; екіншісі – көркем шығарма тіліне тән адам баласына образ арқылы ерекше әсер ететін, ләззат сыйлайтын эстетикалық қызметі; үшіншісі – ғылыми терминмен айтқанда, кумулятивтік қызметі, яғни ол тілдің ғасырлар бойы дүниеге келіп қалыптасқан барлық сөз байлығын өз бойына жиып, сақтап, оны келешек ұрпаққа асыл мұра ретінде түгел жеткізіп отыратын игілікті қасиеті» [Қайдар Ә., 1998, б.19]. Демек тіл қарым – қатынас құралы ғана емес, халықтың көп жылғы тәжірибесі негі-

зінде жинақталған ақпаратты беруші құрал.

Қазақ халқының қай кезеңде болмасын өмір сүрген ортасының тыныс-тіршілігінен мағлұмат беретін, табиғатының байлығын, ұлтының ұлылығын танытатын, сұлулық пен сезімталдыққа деген құштарлығын ұлттық киімдерінен көруге болады.

Қазақтың ұлттық киімдерінің қай түрін алсақта, оның өн бойында өзіне ғана тән эстетикалық, этикалық талғамы мен рухани ерекшеліктері көрініс тапқан.

«Весь строй образного мышления, эстетических представлений данного народа зависит от системы обычаев установившихся традиций, которые он выработал сообразно особенностям своего бытия» [Базарбаев М., 1976, б.218].

Ғалым Ж.Манкеева бұл жөнінде: «адамның әр кезеңдегі сұлулық, көркемдік мұраттарын іске асыратын құралдардың бірі ретінде киім эстетикалық та қызмет атқарады» [Манкеева Ж.А., 1997, б.211] – дейді.

Мысалы, киім атауларындағы эстетикалық уәжділіктің белгісін мына контекстен көре аламыз: «**Басында құндыз бөркі бар, үстінде көк мауыты бешпет, омыраулары толған күміс түйме. Белінде алтын жалатқан қымбат тасты, көмәр белдік.**

Шапқылап бара жатқан баланың киім, тұрман сәні аса бір ардақты. жалғыз қыз сәніндей» /М.Ә. «А.Ж.»/.

Сондай-ақ сәні мен салтанаты жарасқан ұлттық киімдеріміздегі эстетикалық мәнділікті мынадай тілдік және этнографиялық деректерімізден көре аламыз.

Қазақ әйелдері бас киімінің ішінде ең көріктісі де, ең ежелгілерінің бірі, көп әшекейлі, қымбат бағалы, қалыңдық киімінің салтанаттысы болып табылатын – *сәукеле*. Сәукеленің өн бойына зергерлік әшекейлер мен асыл тастар қадағанда, тіл көзден сақтау үшін, ал өте биік бас киім – қыз мәртебесін асқақтатып, қазақтардың дүниетанымының жоғары екенін танытқан.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «*бұрынғы кездегі дәстүр бойынша қазақ қыздарының ұзатыларда киетін сәнді бас киімі*» -деп берілген. Демек, «сәукеле тек бас киім ғана емес, ол қазақ халқының байлығы мен сән салтанатының, мәдениеті мен өнерінің озық үлгісі, өнер туындысы ретінде бағаланатын өте қымбат этнографиялық мүлік. Сонымен бірге ол қазақтың қыздарына деген өз көзқарасының да белгісі» [Кенжеахметұлы С., 2000, б. 85].

Ырым бойынша оны айырбастауға немесе әзірше біреуге кие тұруға беруге болмайды. Салтымызда бас киімді ауыстырып кесе, «басынан бағы таяды» деп есептеген. Жаңа түскен келіншек алғашқы жылы тойда киген сәукелесін киіп жүрген жыл өткен соң ғана сәукелені алып орнына желек жамылған Е.Жанпейісов «Этнокультурная лексика казахского языка» деген еңбегін-

де: Однако у невесты этот вид головного убора намного нарядней и стоит очень дорого. Нередко у девушек из бедной семьи отсутствовал. По этому поводу у С.Е.Толыбекова читаем «Первым признаком бедности было отсутствие на голове невесты конусообразной формы головного убора из бархата или парчи снасечками из драгоценных металлов и камней, украшенного красивыми перьями – филина – саукеле» [Жанпейісов Е., 1989, б.7] – деп көрсетеді.

Жергілікті ерекшеліктеріне байланысты сәукеле де әртүрлі болып келеді. Сәукелені өте шебер әйелдер ғана тіккен оның жасалуындағы эстетикалық, этникалық ерекшелікке аса мән берілген. Мұндай бағалы сәукелені байлар мен ауқатты адамдардың ғана қыздары киген.Бұл туралы мынадай этнографиялық дерек бар:

«Сапақ үш жүзден құда болуға бай кісі таңдайды. Кіші жүзде Байсақал деген бай бар деп, байлығын бәріне тең көріп, сол Байсақалға Кенесары – Наурызбайдың ағасы Саржан төрені алып, елу кісімен құда түсе барды.

Сонда Байсақал құдаларының ортасына бір *сәукеле* жіберді, «Қызымның қарақан басы, мінген аты, артқан түйесі, тігілген отау, қылған жасауы – бәрі сатусыз, тегін. Бір сәукеленің құнын, пұлын берсе болады» – депті. Басы Саржан төре – отырған құдалар сәукелені малға шамалап, өздері пішіп, өздері кесіп, «бес жүз байталға тұрады екен» десіп, «Мұның қызының қалың малы бес жүз жылқы болсын»- десіпті» [Кенжеахметұлы С., 1998, б.12].

Мынадай сәукеленің сәнділігін айғақтайтын этнографиялық дерек келтіреміз: «Сәукеле әйелдің бас киімдерінің ішіндегі ең әшекейлісі де, күрделісі. Сәукелені ұзатылған қыздар мен сол қызға еріп жүріп сыңсу айтатын нөкерлер киген. Сәукеленің негізі оның төбесі. Төбе не талдырма етіп қозы жүнінен арнайы басқан ақ киізден, не арасына қыл салып сырыған асыл матадан істеледі. Содан кейін төбені кестелеген, шет-шетіне құндыз жұрын ұстаған немесе алтын, күміс оқмен зерлеген тыспен тыстайды. Сәукеле төбесінің биіктігі екі сүйем, кейде одан да биік болады. Төбенің өн бойын, алтын, күміс, меруерт, маржанмен, асыл тастармен өрнектеп, алтын жіппен әшекейлейді.

Сәукеленің екі жақ самай тұсынан бетке жеткізе шолпы тәріздендіріп бірнеше қатар маржан тізілген салпыншақтарды бетмоншақ немесе сәукеленің бетмоншағы деп атайды.

Сәукеленің төбесінде алтынмен, күміспен әшекейленген қатырғы болады. Тізілген моншақты, асыл матадан, ақ жібектен жүргізген желекті осы қатарға бекітеді. Мұны бергек деп атайды. Кейде бергекке тоты құстың бірер тал қауырсынын тігінен қыстырып бекітіп қояды, оны қарқара дейді. Сәукеленің ең сыртынан жауып қойған шашақты әшекейлі жібек мата бар, ол көйлектің етегі құлап жерге түссе сүйретіліп жүреді» [Қаси-

манов С., 1995, б.164-165] –деп келтірілген.

Мысалы, «Қыз Жібек» жырында:

Басындағы сәукеле

Жібекке алып береді

Қолына жібек алады

Асыл гауһар тастарын

Батырлатып үзіп ап,

Жанқалтаға салады және

Басындағы сәукеле

Альт маған бер деді

Ақыр ертең киюмін,

Бүгін кешкіс киейін

Жарасар ма екен жеңеше-ау,

Өз көзіңмен көр деді – деген өлең жолдары кездеседі.

Қарқара. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «Қарқара – төбесі биік, шошақтау келген қауырсын қадаған жас әйелдердің, қыздардың сәнді бас киімі» -деп берілген.

Қазақтың сәнді бас киімінің бір түрі – Қарқара.

Тілдік деректерде «қарқара» атауына байланысты мынадай өлең жолдары кездеседі:

«Қарабай қонған жерін қарайтады,

Қыз Баян қарқарасын далайтады

Бір кемпір өрмек қаққан жан айтады,

Бір тазша қозы жайған бала айтады» және

«Сол Айбас тоқтамады тғғы шапты,

Тамам жолдың мәнісін оймен тапты.

Қыздың берген қарқарасы түсіп қалып,

Қарқаралы тау атыні қоя сапты»/«Қозы

көрпеш – Баян сұлу»/.

Арқада атағы асқан асқар биік,

Қылыштай қыр арқасы бұлтқа тиіп,

Халқына қашаннан-ақ аяулы боп,

Баянның Қарқарасын қалған киіп /Ж.Нұрмағамбетов/.

Уәжділікті фонетикалық қырынан профессор К.Хұсайынов **қарқара** (цапля) тәрізді атаулардың қалыптасуын дыбыс шығарумен байланыстырып басқа тілдегі деректермен салыстырады [Хусаинов К.Ш., 1988, б.227].

«Қарқара» деген бас киімнің аталуына негіз болған мынадай қызықты этнолингвистикалық уәжді Н.Уәлиев еңбегінен кездестірдік: «Қарқара – қыздар киетін бас киім». Бірақ бас киімге ұқсас болғандықтан, Қарқаралы аталған десек, жаңсақтық болар еді. Бас киімнің қарқара деп аталуының мынадай себебі бар. Ерте кезде ырым етіп қыздардың, балалардың киімдеріне үкі тағатын. Қарқара – құстың аты. Бұл құсты да бұрынғы кезде қасиетті көріп, бас.

Киімге тағатын болған. Қарқара қауырсыны кейініректе, әшекей ретінде қолданыла келіп, бас киім атауына айналған. Сонымен, қарқараның (құстың) мекен еткен жерлері Қарқаралы, Қарқара деп аталғандығы белгілі [Уәлиев Н., 1984, б.57].

Ұлттық киім нақыштары бой жеткеннің де, әйелдер, сондай-ақ сал-серілер мен балуандардың да салтанатты киімдерінде өз бедерін тапты.

Ғалым Ж.А. Манкеева былай дейді:

«Қазіргі бәрі бір қалыптан шыққандай ұқсас, сұр да жұтаң дүниелер адам жанына ләззат беріп, еңсесін көтермейді, қарағанда санасына ұлттық сәуле құймайды. Сондықтан тілімізде сақталған, әсем жырлар арқылы жатталған киім атаулары арқылы жас ұрпақ халық мұрасы секілді сан ғасыр бұрын болған озық үрдісті танып біліп, тұнық бастауына қайта оралса, ұлттық мәдениетіміздің шын мәніндегі қайта жаңғыруына себептігін тигізери сөзсіз, Тілдің танымдық, тәрбиелік мәнінің өзі де осында» [Қайдар Ә., 1998, б.222].

Эстетикалық уәжділікті қазіргі тілдік қолданыста кездеспейтін ескі киім түрлерінен де көреміз:

«Келеме» әйелдердің сәнге сыртынан киетін әсіресе ақын, өнер қуған әйелдердің (наздардың) киер киімі. Жерде тәріздес күләпаралы киім. Бірақ бұл кебенек (кебене, кебентай) сияқты киізден жасалмайды, Жібектен, шәйден тігілсе керек-ті. «Ерлер киер кебене, наздар киер келеме» /Батырлар жыры/[ҚыдырбекұлыБ., 1993, б.60].

Сондай-ақ қазақ киімдерінің кез-келгенінің көзге көрікті, көңілге қонымды ететін нәрсе – киімге тағылатын әшекей бұйымдар (алтын, оқа, күміс, зер, гауһар, меруерт т.б.).

Мысалы, «Қыз Жібек» жырында :

Орта бойлы делбеше,

Алтынды кемзал жидеше,

Бұрынғы қыздан өзгеше

«Қобыланды батыр» жырында :

Масатпыдан шалбардың,

Сала құлаш балағы,

Алтынды зермен көмкерген.

Алтын қалпақ, жез телпек,

Баса киіп көзіне

Алтын қалпақ дулыға,

Шекесінде жарқылдап – деген тілдік деректермен қатар,

1.**Оқалы тақиясының жібек шоғы** ырғала түседі/М.Ә. «А.Ж.»/.

2.**Оқалы тон** берінті Бәйтік сізге

Ел жақсысы жиылып айтты бізге. /БҒЖ/

Арыстанымның барында

Оқалы байпақ кигенім,

Оқасын жерге төгілтіп,

Әлде неден азғырдың /Ер Тарғын/.

Тағдырға сірә нешікті

Көмусіз қалдым аралда,

Бір ай кисем тастаушы ем

Алтын жаға ішікті /Мұңлық-Зарлық/ – деген мысалдар дәлел бола алады.

Киім-кешек түрлерін жасауда оның құрамдас, қосымша бөліктері (белбеу, білезік, жиек, белдік, кісе, сақина, сырға, моншақ, түйме, шашбау, үкі, шолпы т.б.). Эстетикалық құндылығын арттыра түседі. Киімнің осы қосымша бөліктері көбінесе салтанаттық, тойға киілетін киімдерде көрініс табады.

Осыған байланысты, қазақта *бас жақсы* деген атау бар.

«**Бас жақсы** – сәукеленің әшекей бұйымдары, асыл тастардың (маржан, меруерт т.б.) жиынтығы. Сәукеленің әшекей заттары көп болғандықтан, әрі олар қымбатқа түсетіндіктен, ертеде күйеу жағы қалың малдан тыс сәукеленің құнын төлеген. Ол төлем халықтың тілінде сәукеле әшекейлерінің жиынтық атауымен *бас жақсы* деп айтылған» [Шойбеков Р.Н., 1991, б.18].

Осындай мысалдардан ата-бабаларымыздың тұтынған киімдерінің жоғары талғаммен жасалғандығына шүбә келтірмейміз. Осы пікірімізді мына тілдік деректер айғақтайды.

Қара шапан сыртынан белін шымқай буған сарғыш жібек белбеуге оң қолын сүйеп, мықынын таянған. /М.Ә. «А.Ж.»;

Жібек белбеу – белдің көркі, Батыр жігіт – елдің көркі /Мақал/;

Алтын кемер белге сән,

Ақылды жігіт елге сән /Мақал/;

Тақияма таққаным тал-тал моншақ,

Жарасар кер биеге кер құлыншақ.

Кер құлыншақ ойнайды ат болдым деп,

Қатқан қыз жылайды жат болдым деп /Ай-тыс/.

Өңірінде **күміс түймелері** үймелеген қызыл қатиға қамзол бәденді жас әйелді тіпті сұлу етіп көрсетеді /Қ.Жұмаділов/;

Жалғызымның барында

Пешпент ойдым мақпалдан,

Тақия бөрік үкі шоқ ! /Қобыланды батыр/;

Құлақтағы әшекей сырғасы бастағы кәмшат бөркі, білек толған неше білезіктері – баршасы да бұл өмірден Абайдың көрмеген бір сәні сияқты. /М.Ә. «А. Ж.»/.

Демек, ата дәстүріне құрметпен қараған, өзінің тұрмыс деңгейі мен ұлттық ерекшелігіне, әдет-ғұрпы мен ұстанған мұраттарына сай ұлттық киімнің халқымыздың мәдени-тарихи өмірінде айрықша орын алатыны даусыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Базарбаев М. Эстетическое богатство нашей литературы. – Алматы, 1976. – 308с.
2. Жанпейісов Е. Этнокультурная лексика казахского языка. – Алматы, 1989. – 283с.
3. Кенжеахметұлы С. Жеті қазына. – Алматы, 2000. – 128 б.
4. Кенжеахметұлы С. Ұлттық әдет-ғұрыптың беймәлім 220 түрі. – Алматы, 1998. – 256 б.
5. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы, 1998.
6. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы, 1995. – 308 б.
7. Қыдырбекұлы Б. Түгел сөздің түбі бір. – Алматы, 1993.
8. Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы, 2008.
9. Маслова В.А. Лингвокультурология. – Москва, 2001. – 208 с.
10. Манкеева Ж.А. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. – Алматы, 1997.-272 б.
11. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. – Алматы, 1984. – 120 б.
12. Шойбеков Р.Н. Қазақ зергерлік өнерінің сөздігі. – Алматы, 1991.
13. Хусаинов К.Ш. Звукоизобразительность в казахском языке. – Алматы, 1988. – 226 с.

Аубакирова Құндызай Қыдырбайқызы

PhD доктор, аға оқытушысы

Шетел тілдері және аударма кафедрасы

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Алмауытова Әсия Базарбайқызы

филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушысы

Қазақ тілі мен әдебиеті және журналистика кафедрасы

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТҮРКІ-ҚЫПШАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРДІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МӘНІ

Түйін. Берілген мақалада ортағасырлық араб және түркі-қыпшақ тілдеріндегі жазба ескерткіштер негізінде мәмлүктер билігі тұсындағы (XIII-XV ғ.) түркі-араб мәдени және тілдік байланыстары қарастырылады. Сонымен қатар этнолингвистикалық дереккөз ретінде мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған жазба ескерткіштердің тарихи-мәдени және лексика-семантикалық ерекшеліктері сипатталады. Ұлттың өзін-өзі тануы үшін оның өткен тарихында қандай халықпен қарым-қатынас жасап, қандай мәдениетпен байланыста болғандығын және әлемдік өркениетке қосқан үлесін білу міндет. Сондықтан қазіргі кезде халықтардың рухани құндылықтарын қайта жаңғыртып, ұлт тарихын терең зерттеу қажеттілігі туындап отыр. Түркі тілдерінің қалыптасуын және тарихи дамуын зерттеуде, мәмлүктердің шығу тегін анықтауда XIII-XV ғасырларда түркі-қыпшақ тілінде жазылған қыпшақ мәдениеті мен тіліне қатысты мәдени-тарихи жәдігерлер құнды дереккөз болып табылады.

Түйінді сөздер: түркі-қыпшақ тілі, жазба ескерткіштер, этнолингвистика, мәдениет.

Резюме. В данной статье рассматриваются тюркско-арабские культурно-языковые контакты при мамлюкской власти (XIII-XV вв.) на основе средневековых арабских и тюркско-кыпчакских письменных памятников. А также, в качестве этнолингвистического источника описываются историко-культурные и лексико-семантические особенности письменных памятников на мамлюкско-кыпчакском языке. Для самоидентификации нации необходимо знать, с какими народами она имела отношения в истории, с какими культурами была связана и какой вклад внесла в мировую цивилизацию. В связи с этим, в настоящее время возникает необходимость в возрождении духовных ценностей народов и в углубленном изучении национальной истории. Культурно-исторические памятники, касающиеся культуры и языка кыпчаков, написанные в XIII-XV веках на тюркско-кыпчакском языке, являются ценным источником в изучении формирования и исторического развития тюркских языков, определении происхождения мамлюков.

Ключевые слова: тюркско-кыпчакский язык, письменные памятники, этнолингвистика, культура.

Summary. The article discusses the Turkic-Arab cultural and linguistic contacts in the Mamluk period (XIII-XV centuries) on the basis of medieval Arabic and Turkic-Kipchak written monuments. Also, as an ethnolinguistic source, historical, cultural and lexical-semantic features of the monuments, written in the Mamluk-Kipchak language are described. For self-identification of the nation it is necessary to know with what nations it had relations in history, with what cultures it was connected and what contribution it has made to the world civilization. At this point at the present time, there is a need for revival of spiritual values of nations and a deep study of the national history. The cultural and historical monuments, related to the culture and language of the Kipchaks and written in XIII-XV centuries in the Turkic-Kipchak language, are valuable sources in studying of formation and historical development of the Turkic languages and defining the origin of the Mamluks.

Keywords: the Turkic-kipchak language, written monuments, ethnolinguistics, culture.

Лингвистикалық деректерде сақталған тілдік элементтер мен бірліктер лингводеректанудың нысаны болып табылады. Лингвистикалық деректанудың дамуына белгілі бір кезеңдегі халықтардың тілі мен тарихи-мәдени жағдайын анықтауға деген ұмтылыс өз әсерін тигізді. Тарихта сақталған түркі-қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштер XX ғасырдың орта кезеңінен бастап жан-жақты зерттеле бастады. Мәмлүк-қыпшақ

тілінде жазылған қолжазбаларда берілген әрбір сөз өзіндік елтантқыш қызметке ие және ондағы қыпшақ тіліндегі сөздер тек мәмлүк-қыпшақтарының ғана емес, қазақ халқының да салт-дәстүрі, әдет ғұрпы, тұрмыс-тіршілігі туралы дереккөз бола алады. Кез келген сөздің лексикалық, лексика-грамматикалық, грамматикалық мағыналары болуымен қатар тілдік мағыналары да болады. Лексикалық, лексика-грамматикалық,

грамматикалық мағыналар сөздің номинативтік, коммунативтік, экспрессивтік, кумулятивтік қызметтері негізінде қалыптасса, тілдік мағыналар тілдік жүйе негізінде қалыптасады. Кез келген тіл адам өмір сүрген қоғаммен, сол кездегі мәдени өмірмен тығыз байланысты. Кез келген тілдің лексикасы белгілі бір қарым-қатынастар мен байланыстардағы тақырыптық және семантикалық топтардың негізіндегі тілдің құрылымдық жүйесінен құралады [Манкеева Ж.А., 1997].

XIII-XV ғасырлардағы түркі-қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштердегі тілдік материалдардан орта ғасырдағы түркі халықтарының қоршаған орта, табиғи құбылыстар, адам болмысы және жалпы түркі халықтарына тән мәдени-рухани құндылықтар жүйесі туралы ақпарат алуға болады. Себебі V-XV ғасырлар аралығында дүниеге келген жазба ескерткіштер бүкіл түркі халықтары үшін ортақ мұра болып табылады. Оның үстіне мәмлүк-қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштердің тілін зерттей отырып, ондағы сөздердің басымы көпшілігі ерте заманнан бері келе жатқан, осы күнгі түркі тілдес халықтардың негізгі сөздік қорында қалыптасқан жалпы түркілік сипаттағы сөздер екендігі анықталған. Сөздердің бір тобы кейбір фонетикалық өзгерістерге ұшырағанымен, тұлғалық-лексикалық мағынасы сақталып қалған. Сондықтан мәмлүк-қыпшақ тіліндегі тілдік материалдар түркі халықтарының дүниетанымы мен наным-сенімдерін зерттеуде де құнды дереккөз бола алатындығы анық. Мәмлүктер билігі тұсында жазылған лингвистикалық еңбектерде әлеуметтік, тұрмыстық, мәдени реалиялардың көрінісі болып табылатын қыпшақ тіліндегі көптеген лексикалық оралымдар мен термин сөздердің араб тіліндегі аудармалары беріледі.

Түркітанушы ғалым М.Қ. Ескеев: «Көне жазба ескерткіштері мәтіндерінің лингвофилософиялық негіздерін тіл-адам, тіл-болмыс, тіл-таным, тіл-ойлау, тіл-мәдениет жұптарының сабақтасығында зерделеу – жалпыадамзат өркениетіндегі түркі өркениетінің мәртебесін айқындауға септігін тигізеді. Адамзат коммуникациясының универсалды құралы саналатын таңбалар жиынтығы қоғаммен, әлеуметпен тікелей байланысты, ол белгілі бір әлеуметтік ортаның болмысынан туындай отырып, қоғам мүшелерінің өзара сұхбаты мен қарым-қатынасына бағытталады» деп, тіл арқылы белгілі бір халықтың, қоғам мүшелерінің тұрмыс-тіршілігін, дүниетанымын, рухани болмысын айқындауға болатынын көрсетеді [Ескеев М.Қ., 2011, б. 110].

Мәмлүктер билігі тұсында Мысыр мен Шам жерлерінде дүниеге келген аталған жазба ескерткіштерді зерттеу арқылы түркі-мәмлүктерінің Мысыр қоғамында алған орнын анықтауға болады. Осындай мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштерден мәмлүктер билігі тұсындағы қыпшақ мәдениеті мен тіліне қатысты

көптеген құнды лексикалық материалдар алуға болады. Мәмлүк-қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштер қазіргі түркі тілдерінің қалыптасуын және тарихи дамуын зерттеуде, кейбір халықтардың этностық мәселелерін шешуде үлкен маңыздылыққа ие.

XIII-XV ғасырлардағы түркі-қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштердегі тілдік материалдардан орта ғасырдағы түркі халықтарының қоршаған орта, табиғи құбылыстар, адам болмысы және жалпы түркі халықтарына тән мәдени-рухани құндылықтар жүйесі туралы ақпарат алуға болады. Себебі V-XV ғасырлар аралығында дүниеге келген жазба ескерткіштер бүкіл түркі халықтары үшін ортақ мұра болып табылады. Оның үстіне мәмлүк-қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштердің тілін зерттей отырып, ондағы сөздердің басымы көпшілігі ерте заманнан бері келе жатқан, осы күнгі түркі тілдес халықтардың негізгі сөздік қорында қалыптасқан жалпы түркілік сипаттағы сөздер екендігі анықталған. Сөздердің бір тобы кейбір фонетикалық өзгерістерге ұшырағанымен, тұлғалық-лексикалық мағынасы сақталып қалған. Сондықтан мәмлүк-қыпшақ тіліндегі тілдік материалдар түркі халықтарының дүниетанымы мен наным-сенімдерін зерттеуде де құнды дереккөз бола алатындығы анық. Мәмлүктер билігі тұсында жазылған лингвистикалық еңбектерде әлеуметтік, тұрмыстық, мәдени реалиялардың көрінісі болып табылатын қыпшақ тіліндегі көптеген лексикалық оралымдар мен термин сөздердің араб тіліндегі аудармалары беріледі.

Мәмлүктер билігі кезінде жазылған жазба ескерткіштерде берілген түркі-қыпшақ сөздерінің көбі қазіргі кездегі түркі халықтарының сөздік қорында, оның ішінде қазақ тілінде кездесетін ерте заманнан бері келе жатқан жалпы түркілік сипаттағы сөздер. Мұндағы кейбір сөздердің тобы фонетикалық өзгерістерге ұшырағанымен, негізгі тұлғасы мен лексикалық мағынасын сақтап қалған. Бұл сөздер кейінгі дәуірлердегі ескерткіштер тілінде де кездесетін қазіргі түркі тілдеріне ортақ сөздер болып табылады. Қолжазбалардағы өзгеріске ұшыраған сөздер фонетикалық тұлғасы арқылы ерекшеленеді. Мұндай сөздердің көбі дыбыстардың түсірілуі немесе басқа дыбыстармен алмасуы сияқты фонетикалық өзгерістерге ұшыраған. «Тәржұман», «Әд-Дурра», «Әл-Қауанин» жазба ескерткіштеріндегі тілдік материалдардан азды-көпті оғыз тілінің элементтері кездескенімін, көптеген тілдік құбылыстардың қазіргідей тұрақталғанын, басқа ескерткіштердің тіліне қарағанда қазіргі қазақ тіліне жақындығын көре аламыз. Олай болса, ескерткіштің тілдік материалдары қыпшақ тобындағы тілдердің тарихын зерттеуде құнды дереккөз болып табылады [Қалиева Ш.С., 2014, б. 110].

Қолымызда жинақталған Тәржұман», «Әд-Дурра» және «Әл-Қауанин» жазба ескерткіш-

терінің сөздік бөлімінде берілген түркі-қыпшақ тілінің лексикасына талдау жасалды. Мәмлүктер билігі кезінде жазылған ескерткіштерде кездесетін сөздердің бір тобын **табиғат пен жануарлар әлемі** лексикасы құрайды. Осы қатарға жататын сөздерді бірнеше топқа бөліп көрсетуге болады.

а) Табиғат денелерінің, құбылыстардың атаулары. Табиғат денелері мен құбылыс атауларының көпшілігі кейбір дыбыстық ерекшеліктерімен қазақ тілінде кездесетін жалпытүркілік сөздер қатарына жатады. Кейбір сөздердің оғыз және қыпшақ тіліндегі екі нұсқасы да кездеседі.

Сөздіктегі сөздер «Кодекс куманикус» және алтынордалық жазба ескерткіштер тілінде де кездеседі. Бұл мәмлүк-қыпшақ тілінің Алтын Орда халықтарының тілімен жақындығын дәлелдей түседі. Сөздіктерде темірқазық, үркер сияқты жұлдыз атауларының кездесуі жалпы ортағасырлық түркі халықтарының дүниетанымында ғаламды, ғарышты тануға деген ұмтылысын байқауға болады. Көшпелі халықтардың өмірлік тәжірибесінде аспан денелерінің, әсіресе, жолаушыға бағыт-бағдар беретін темірқазық жұлдызы үлкен маңызға ие болған.

Тәржұман	Әд-дурра	Әл-Қауанин	Мағынасы
طيلب [bulut]	طولب [bulut]	طلب [bult]	бұлт
نامط [tuman]	ناموط [tuman]	نامط [tuman]	тұман
مردلي [yıldırım]	مردلي [yıldırım]	مرضلي [yıldırım]	найзағай
رومغي [yañmur]	رومغي [yañmur]	رومغي [yamğur]	жаңбыр
راق [qar]	راق [qar]	راق [qar]	қар
زب [buz]	زوب [buz]	زوب [buz]	мұз
زدلي [yulduz]	زدلي [yulduz]	رضلي [yulduz]	жұлдыз
ركلا [ülker]	-	راكداي [yadigar]	үркер
قوزاخرمт [temirhazuq]	قزاقرمт [temirqazıq]	قوزاخرمт [temirhazuq]	темірқазық
شانك [küneş]	شانك [küneş]	شانك [küneş]	күн
اي [ay]	اي [ay]	اي [ay]	ай
قربت [topraq]	قاربط [topraq]	قربط [topraq]	топырақ
غات [tağ]	غات [tağ]	غات [tağ]	тау
شاط [taş]	شاط [taş]	شاط [taş]	тас
مق [qum]	موق [qum]	موق [qum]	құм
قشلب [balşıq]	قشلاب [balşıq]	قشلب [balşıq]	балшық
ري [yer]	ري [yer]	ري [yer]	жер
نطلال [altun]	نطلال [altun]	نطلال [altun]	алтын
شمك [küümüš]	شمك [küümüš]	شمك [küümüš]	күміс
اشخا [aḥša]	اشخا [aḥša]	اشخا [aḥša]	ақша
رومد [demür]	رومد [demür]	رمт [temir]	темір
نيشغارق [qorğashın]	نيشغارق [qorğashın]	نيشغارق [qorğashın]	қорғасын
رقاب [baqır]	رقاب [baqır]	رقاب [baqır]	мыс

Табиғат денелері мен құбылыстардың атауларын іштей төмендегідей топтарға бөліп қарастыруға болады:

1) **табиғат құбылыстарын білдіретін сөздер:** طيلب [bulut] – бұлт; نامط [tuman] – тұман; مرضلي [yıldırım] – найзағай; رومغي, رومغي, رومغي [yañmur], [yağmur], [yamğur] – жаңбыр екеуі де қолданыстағы әдеби сөздер; قش [şıq] – шық; راق [qar] – қар; زوب [boz] – мұз; ري [yer] – жер; زط [toz] – тоз, тозаң; قربط [topraq] – топырақ; غات [tağ] – тау және тау واط [taw] деп те айтылады; ارد [dere] – аңғар; شاط [taş] – тас; موق [qum] – құм; قشلب [balşıq] – балшық.

2) **металл атаулары:** نطلال [altun] – алтын; شمك [küümüš] – күміс; اشخا [aḥša] – ақша, соғылған дирхемдер, кейбіреулер قمري [yarmaq] деп атайды; نيشغارق [qorğashın] – қорғасын; رقاب [baqır] – мыс; رمт [temir] – темір.

3) **астрономиялық атауларды білдіретін сөздер:** رالرضلي [yulduzlar] – жұлдыздар, жеке-

ше түрі راضلي [yulduz] – жұлдыз; راکداي [yadigar] – үркер; قوزاخرمт [temirhazuq] – темірқазық таңға дейін батпайтындықтан осылай аталған; شانك [küneş] – күн, اي [ay] – ай, كوك [kōk] – көк, аспан;

4) **географиялық атауларды білдіретін сөздер:** وص [suw] – су; واط [tatlı suw] – тәтті су; واط [aşşı suw] – ащы су; زكن [teñiz] – теңіз; زكن [aşşı teñiz] – ащы теңіз; واط [tatlı teñiz] – тәтті теңіз;

ә) **Ағаштар, өсімдіктер, жеміс-жидектер мен көкөністердің атаулары.** Мәмлүк-қыпшақ тіліндегі ескерткіштерде ағаштар, өсімдіктер мен гүлдер, жеміс-жидек, дәнді-дақылдар мен көкөністер атаулары жеке-жеке бөлім ретінде берілген. «Әд-Дурра» еңбегінде осы топқа жататын шамамен жүзге жуық сөз кездеседі, бұл сөздіктегі лексикалық қордың 9%-ын, «Әл-Қауанинде» 8%-ын құрайды. Өсімдіктер атауларына жасалған талдаудан түркі тілдес халықтардың ерте заманнан бері орман және ондағы өсімдіктер мен

жануарлар әлемін жақсы білгендігін байқауға болады [Мусаев К.М., 1975]. Бұл өсімдіктер мен жануарлар әлемінің жалпы түркі халықтарының

өмірлік тәжірибесінде маңызды орынға ие болғандығын көрсетеді.

Тәржұман	Әд-дурра	Әл-Қауанин	Мағынасы
أغا [ağas]	شاغا [ağas]	شاغا [ağas]	ағаш
قاربي [yapraq]	قاربي [yapraq]	قاربي [yapraq]	жапырақ
قاتوب [butaq]	قادب [budaq]	قطب [butaq]	бұтақ
ناكت [tiken]	ناكت [tiken]	كتنكت [tikenek]	тікенек
كاجيچ [çiçek]	كاجيچ [çiçek]	كشيچ [çiçek]	гүлдер
نك [egin]	نك [egin]	-	егін
-	-	فلك [gülef]	гүл
شمي [yemiš]	شمي [yemiš]	شمي [yemiš]	жеміс
املا [alma]	هملا [alma]	املا [alma]	алма
تمرا [armut]	طرومرأ [armurt]	طمرأ [armut]	алмұрт
رانا [anar]	رانا [anar]	ران [nar]	анар
موزي [yüzüm]	موزي [yüzüm]	مزي [yüzüm]	жүзім
-	اولاتفش [šaptalu]	اولتفش [šaptalu]	шабдалы
رجنا [injir]	رجنا [injir]	رجنا [injir]	інжір
همروخ [hurma]	همروخ [hurma]	همرق [qurma]	құрма
-	اويح [haywa]	اويح [haywa]	айва
زبرق [qarbus]	صوبرق [qarbus]	صوبرق [qarbus]	қарбыз
نواق [qawun]	نواق [qawun]	نواق [qawun]	қауын
يدغب [buğday]	يدغب [buğday]	يغب [buğday]	бидай
ابرا [arba]	هفرا [arfa]	هفرا [arfa]	арпа
-	طوخن [nohut]	طخن [nohut]	ас бұршақ
كامجرم [merjemek]	كامجرم [merjemek]	كامجرم [merjemek]	жасымық
ناغرطط [tuturğan]	ناغرطط [tuturğan]	ناغرطط [tuturğan]	күріш
موقلس [šalqum]	ماغلش [šalğam]	ماقلش [šalqam]	шалқан
ناغوص [soğan]	ناغوص [soğan]	ناغوص [soğan]	пияз
قاسمرس [sarmisaq]	قاسمرص [sarmisaq]	قسمرس [saramsaq]	сарымсақ
-	رشاك [kešür]	رشك [kešür]	сәбіз

г) Үй жануарларының атаулары. Түркітану саласында үй жануарларының атауларын зерттеу үлкен маңызға ие. Зерттеудің дереккөзі ретінде алынған ескерткіштерде де біраз үй жануарларының атаулары берілген. Бұл бөлімдегі алғашқы атау – «ат» сөзі. Бұл сөз ортағасырлық жазба ескерткіштердің көпшілігінде кездеседі. М. Сабырдың «Орта түркі тілі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығы (XV ғасыр жазба ескерткіштер негізінде)» атты еңбегінде «Хұсрау мен Шырын», «Нахж әл-Фарадис», «Мұ-

хаббат наме», «Гүлістан би-түрки» ескерткіштерінің барлығында ат, қой сөздері кездесетіндігі айтылады [Сабыр М., 2004, б. 130]. «Әд-Дуррада» жылқы жануарына қатысты сөздер бөлек тарау ретінде қарастырылса, «Тәржұманда» үй жануарларының атаулары «жылқы, оның жыныстары мен түстері» (الاول او اهلانج او ليخال [al-ḥajlu ʔa 'aḥnāsuḥā ʔa 'alūānuḥā]), «түйе және сиыр» (الاول او اهلانج او ليخال [al-ḡimālu ʔa-l-baqar]), «қой және ешкі» (الاول او اهلانج او ليخال [al-ḡanam ʔa-l-mā'iz]) деп бірнеше тараушаға бөлініп берілген.

Тәржұман	Әд-дурра	Әл-Қауанин	Мағынасы
طا [at]	طا [at]	طا [at]	ат
ياط [tay]	ياط [tay]	ياط [tay]	тай
قرسق [qırsaq]	قارصق [qırsaq]	قرسق [qırsaq]	қысырақ
رغيا [ayğır]	رغيا [ayğır]	رغيا [ayğır]	айғыр
رطاق [qatır]	رطاق [qatır]	رطق [qatır]	қашыр
قودوق [qoduq]	قودوق [qoduq]	قدوق [qoduq]	қодық
اوت [tewe]	اود [dewe]	اود [dewe]	түйе
نويق [qoyun]	نويق [qoyun]	نيق [qoyun]	қой
يزوق [qozi]	يزوق [qozi]	يزق [qozi]	қозы
راقق [qoşqar]	راقق [qoşqar]	راقق [qoşqar]	қошқар
يچ [keši]	يشك [keši]	يشك [keši]	Ешкі

رغص [sağır]	رغص [sağır]	رغص [sağır]	сиыр
غزب [buzağ]	غزب [buzağ]	غزب [buzağ]	бұзау
يرغصاوص [susıgır]	يرغصاوص [susıgır]	يرغصاوص [susıgır]	буйвол
-	كشاش [šetük]	كشاش [šetük]	мысық
تي [it]	تي [it]	تي [it]	ит

Жазба ескерткіштерде берілген үй жануарларының аттарын іштей төмендегідей топтастырсақ болады:

1) Төрт түлік малға байланысты жалпы атаулар Төрт түлік малға байланысты жалпы атаулар: ط [at] – ат, اود [dewe] – түйе, رغص [sağır] – сиыр, ن ي ق [qoyun] – қой, يشك [keşi] – ешкі;

2) Малдың жыныстық ерекшелігіне байланысты атаулар: رطق [qatır] – қашыр, قودق [qoduq] – қодық, كك [irkek] – еркек жануар атаулының еркегі, تش [teši] – ұрғашы жануар атаулының ұрғашысы, رد يلكي [yüklü dür] – жүкті жануарға да адамға да айтылады; راقجق [qoşqar] – қошқар, ني ق ي تش [teši qoyun] – ұрғашы қой, زك [ögüz] – өгіз, اغ [buğa] – бұқа;

3) Малдың жас ерекшелігіне байланысты атаулар: ياط [tay] – тай, قرسق [qırsaq] – қысырақ, ايغ [ayğır] – айғыр, رطق [qatır] – қашыр, قودق [qoduq] – қодық, اطب [bota] – бота, يزق [qozi] – қозы, اغ [buğa] – бұға, انط [tana] – тана, غزب [buzağ] – бұзау.

¶) Аң атаулары. Аңшылық ерте кезеңнен бастап түркі халықтарының асыл өнері, кәсібі, күнделікті тіршілік көзі болғандығы белгілі. Тарихта мәмлүк сұлтандарының да жиі аңшылыққа шыққандығы туралы деректер кездеседі. Бұл осы саладағы терминдердің қалыптасуына ықпал етті. Мәмлүк-қыпшақ тіліндегі ескерткіштердің сөздік қорында *арсылан* (арыстан) және *барс* (барыс) сөздері жиі қолданылады. Мәмлүктер кезіндегі антропонимдер құрамында барыс сөзі кездеседі. Мұндай кісі аттары 5%-ды құрайды. А.М. Щербак ежелгі түркі тілінде де кездесетін арсылан сөзін арсыл және аң деп екі түбірге бөліп қараса [Щербак А.М., 1961, с. 11-13], Б. Сағындықұлы «арыс – еліктеуіш сөз, оған қосылған *лан, тан* – анықтауыш сөз» деп қарыстырған. Ал соңындағы алан сөзі түсті білдіретін ала сын есімі болуы мүкін деп болжайды [Сағындықұлы Б., 1994]. Орта түрік тілінің лексикасын зерттеген М.Б. Сабыр ала сөзі түсті емес, мықтылықты білдіретіндігін айтады [Сабыр М., 2004, б. 136].

Тәржұман	Әд-Дурра	Әл-Қауанин	Мағынасы
راونج [janwar]	راونج [janwar]	راونج [janwar]	жануар
السا [aslan]	السا [arslan]	السا [arslan]	арыстан
سرب [bars]	سرب [bars]	سرب [bars]	барыс
الفاق [qaflan]	الفاق [qaflan]	الفاق [qaflan]	қабылан
-	نوميم [meymun]	نوميم [meymun]	маймыл
كياك [keyik]	كياك [keyik]	كياك [keyik]	киік
اشوط [tawšan]	اشوط [tawšan]	اشوط [tawšan]	қоян
زوغاط [toñuz]	زوغاط [toñuz]	زغنض [doñuz]	доңыз
-	-	يروب [böri]	бөрі
-	-	الاق [qulan]	құлан
اوي [ayu]	اوي [ayu]	وي [ayu]	аю
-	يكلت [tilki]	-	сиыр
طروق [qurt]	طروق [qurt]	طرق [qurt]	құрт
الاي [yılın]	الاي [yılın]	الاي [yılın]	жылан
اقسرمق [qumırsqa]	هجنرق [qarınša]	اجنرق [qarınša]	құмырсқа
ناقجص [sıšqan]	ناقجص [sıšqan]	ناقشص [sıšqan]	тышқан
-	اكرچا [çegirke]	-	шегіртке

ж) Құстардың атаулары. Жалпы ескерткіштегі жан-жануарлар, аң, құс атаулары қазақ тілімен қатар басқа да түркі тілдерінде кездескенімен, кейбір фонетикалық өзгерістерге ұшыраған. Мағыналық жағынан көптеген сөздер тұрақтылық сипатқа ие және олар түркі тілдерінің негізгі лексикалық қорынан орын алады. Тарихта көптеген сұлтан, әмірлердің, қарапайым мәмлүктердің есімдерінде құс атаулары кездесетіні белгілі. Олардың көпшілігі Мысырда топонимдер

ретінде әлі күнге дейін кең қолданыста. Сондай атаулардың бірі болып табылатын *сұңқар* сөзі мәмлүк-қыпшақ тіліндегі ескерткіштердің барлығында кездеседі. Ескерткіштерде *сұңқар* сөзі құс атауы ретінде де, антропоним ретінде де берілген. Орта түркі тілінің лексикасын зерттеген М.Б. Сабыр ежелгі түркі жазба ескерткіштерінде *шункор, лачун, тоған* (тұйғын) сөздері бір ғана «сокол» мағынасында қолданылғанымен, орта ғасырларда бұл атаулар әр құстың ерекшелігіне

сай даралана бастағанын айтады. Мәмлүк-қыпшақ тіліндегі ескерткіштерінде *лашын*, *сұңқұр*, *тұған* сөздерінің араб тіліндегі баламасы қазақ тілінің *лашын*, *сұңқар* және *тұйғын* сөздеріне сай

келетін әртүрлі атаулармен берілген. Қазіргі қазақ тілінде де бұл сөздер жекелеген жыртықш құстардың атаулары ретінде қалыптасқан

Тәржұман	Әд-Дурра	Әл-Қауанин	Мағынасы
شوق [quš]	شوق [quš]	شوق [quš]	құс
زاق [qaz]	زاق [qaz]	زاق [qaz]	қаз
قواط [tawuq]	قواط [tawuq]	قواط [tawuq]	тауық
نيچروك [kökeršin]	نيچروك [kökeršin]	نيچروك [kökeršin]	көгершін
-	هنب [bödene]	هنب [bödene]	бөдене
انرط [tırna]	انرط [tırna]	انرط [tırna]	тырна
شقارق [qaraqūš]	شقارق [qaraqūš]	شقارق [qaraqūš]	бүркіт
يشق اود [dewe quš]	يشق اود [dewe quš]	يشق اود [dewe quš]	түйе құс
-	-	قشفش [šipšaq]	шымшық
اغرق [qarğa]	اغرق [qarğa]	اغرق [qarğa]	қарға
-	نغزق [quzğun]	نغزق [quzğun]	құзғын
جالارق [qarlağas]	-	جالارق [qarlağas]	қарлығаш
نيجال [lašin]	نيجال [lašin]	-	лашын
رقنس [suñqur]	رقنس [suñqur]	رقنس [suñqur]	сұңқұр

Құнды этнолингвистикалық дереккөз болып табылатын мәмлүктер билігі кезінде Мысырда жазылған әдеби, діни, әскери-тактикалық және филологиялық трактаттардың тілін зерттеу барысында олардың оғыз тілінің элементтері аралас қыпшақ тілінде жазылғандығы анықталды. Бүгінгі күнге дейін қыпшақтану саласында жүргізілген зерттеулерден мәмлүк-қыпшақтарының мәдениеті, әдебиеті мен тілінің қазақ халқымен тікелей байланысты екенін аңғаруға болады. Тіл саласында жүргізілген көптеген зерттеу жұмыстарында мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған жазба ескерткіштер тілінің түркі тілдері ішінде, қазақ тіліне жақындығы дәлелденген.

Жоғарыда аталған түркі-қыпшақ тілінде жазылған көркем-әдеби, діни, әскери-тактикалық бағыттағы жазба ескерткіштермен қатар, грамматикалық еңбектер мен сөздіктердің барлығынан мәмлүктер билігі тұсында Мысыр қоға-

мындағы қыпшақ тілінің қандай маңыздылыққа ие болғанын көре аламыз. Қазақ елінің тікелей тарихи жазба мұрасы болып табылатын бұл еңбектерді зерттеу арқылы халықтың өткен тарихы, тұрмыс-тіршілігі, әдебиеті, мәдениеті, тілі туралы құнды мәліметтер алуға болады. Дегенмен мәмлүк-қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштер әлі күнге дейін қазақ тіліне толық аударылып, жан-жақты зерттелмеген. Бұл еңбектердің әрқайсысы бір ғылыми жұмыстың тақырыбы бола алады. Екі жақты түркі-араб мәдени-тілдік қарым-қатынасы туралы айтқанда мәмлүктер билігі кезінде дүниеге келген түрлі жазба ескерткіштерді тілдік дереккөз ретінде қарастыру қажет. Себебі ондағы тілдік бірліктер мен тілдік образдар осы тілде сөйлейтін халықтың, яғни түркі-қыпшақтарының дүниетанымдық ерекшеліктері мен ұлттық сипатын көрсетеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ескеев М.Қ. Көне түркі жазба мұраларының лингвофилософиялық негізі. – Астана: Сарыарқа, 2011. – 320 б.
2. Қалиева Ш.С. «Шығыстану» мамандығында араб тілінегі жазба деректерді оқыту әдістемесі //Профессор Ө. Күмісбаевтың шығармашылығы және шығыстану мәселлері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Алматы, 2014. – 197 б.
3. Манкеева Ж.А. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. – Алматы: Ғылым, 1997. – 271 б.
4. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. – М.: Наука, 1975. – 386 с.
5. Сабыр М., Орта түркі тілі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығы //XIV ғ. жазба ескерткішінің негізінде. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 315 б.
6. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Санат, 1994. – 160 б.
7. Щербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках //Историческое развитие лексики тюркских языков. – М.: Наука, 1961. – С. 11-13.

Аубакирова Құндызай Қыдырбай

PhD доктор, аға оқытушысы

Шетел тілдері және аударма кафедрасы

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Шакмарданова Айгерім Сахиқызы

«Шетел тілі: екі шетел тілі» мамандығы магистранты

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

ТІЛДЕР КОНТАКТОЛОГИЯСЫ: ТҮРКІ-АРАБ МӘДЕНИ-ТІЛДІК БАЙЛАНЫСТАРЫ

Түйін. Берілген мақалада тілдік байланыстар, лингвистикалық контактология, түркі-араб мәдени-тілдік байланыстары мәселесі қарастырылған. Тіл қоғамдық құбылыс болғандықтан оның тарихы мен дамуы қоғамның ғасырлар бойы жинаған тарихымен тікелей байланысты болады. Сондықтан тілдің даму заңдарын сол тілді иеленушілердің тарихымен тығыз байланысында қарастыру қажет. Қоғамның дамуындағы құбылыстарды не болмаса ұлттың өзіндік ерекшелігін, өзіне тән қасиеттерін кез келген тілдердің өзара қатынасынан көре аламыз.

Түйінді сөздер: тілдік байланыстар, контактология, билингвизм, кірме сөздер, түркі-араб байланыстары.

Резюме. В данной статье рассматриваются проблемы языковых связей, лингвистической контактологии, тюркско-арабских культурно-языковых связей. Так как язык является общественным явлением, его история и развитие напрямую связаны с многовековой историей общества. Поэтому необходимо рассматривать законы развития языка в тесном контакте с историей обладателей этого языка. Мы можем видеть явления в развитии общества либо самобытность нации, свойственные ему качества в общении любого языка.

Ключевые слова: языковые связи, контактология, билингвизм, заимствованные слова, тюркско-арабские связи.

Summary. The article discusses the problems of language relations, linguistic contactology, Turkic-Arab cultural and linguistic relations. Since language is a social phenomenon, its history and development are directly related to the centuries-old history of society. Therefore, it is necessary to consider the laws of language development in close contact with the history of the owners of this language. We can see the phenomena in the development of society or the identity of the nation, its inherent qualities in the communication of any language.

Keywords: language communication, contactology, bilingualism, loan words, Turkic-Arabic relations.

Қоғамның үнемі дамуына байланысты геосаяси кеңістіктегі өзара экономикалық, қоғамдық-саяси, әлеуметтік қатынастармен қатар ұлтаралық, мәдениетаралық қатынастар мен түрлі тарихи-мәдени жағдайлардың нәтижесінде туындаған тілдер арасындағы қарым-қатынастар мәселесі жеке лингвистикалық парадигма ретінде қарастырылады. Ғылымда бұл парадигма «тілдік байланыстар теориясы», «контактология», «тілдер контактологиясы», «лингвистикалық контактология» деп әртүрлі аталып жүр. Тілдер контактологиясы дегеніміз – екі немесе одан да көп тілдердің қарым-қатынасын, олардың түрлерін, пайда болу себептері мен даму тарихын зерттейтін тіл білімінің бір саласы. Контактология XIX ғасырдың ортасында жеке лингвистикалық бағыт ретінде қалыптасты. Адамзат тілдері қоғамның дамуына және түрлі экономикалық, әлеуметтік, тарихи, саяси, діни, психологиялық факторларға байланысты белгілі бір дәрежеде басқа тілдермен үнемі қатынасқа түседі.

Й. Айдуковичтің еңбегінде контактологияның лингвистикалық және лексикалық түрлері көрсетілген [Айдукович Й, 2004, с. 445]. Ғалымның пікірі бойынша, лингвистикалық контактология белгілі-бір әлеуметтік-тарихи жағдайда екі немесе бірнеше тілдердің қарым-қатынас механизмін зерттейтін жеке лингвистикалық пән болып табылады және тіларалық ықпалдастықтың экстралингвистикалық (әлеуметтік, психологиялық, этнологиялық және т.б.) факторларын, тілдік қарым-қатынастардың лингвистикалық үдерістерін, сонымен қатар экстралингвистикалық факторлар мен лингвистикалық үдерістерді байланыстыратын құбылыстарды қарастырады. Ал лексикалық контактология қарым-қатынасқа түскен екі немесе одан да көп тілдердің барлық тілдік деңгейлердегі лексикалық бірліктердің бейімделуін зерттейді [Бокулева Б.С., 2014, б. 12].

А. Мартине ұсынған «тілдік қатынас» термині У. Вайнрайхтың еңбегі жарық көргеннен кейін «тілдердің араласуы» ұғымын ығыстырып, тіл

білімінде кеңінен қолданыла бастады. Тілдік қатынастар әртүрлі этникалық және тілдік топтар өкілдерінің экономикалық, саяси және басқа да жағдайларға байланысты өзара ықпалдасуының нәтижесінде пайда болады. Қоғамда орын алған түрлі саяси, әлеуметтік, экономикалық, тарихи-мәдени жағдайларға байланысты адамзат тілдері басқа тілдермен үнемі қарым-қатынасқа түсіп отырады. Тілдік қарым-қатынас – тілдің құрылымы мен сөздік құрамына әсер ететін айрықша географиялық, тарихи және әлеуметтік жағдайлардың салдарынан екі немесе одан да көп тілдердің өзара ықпалдасуы [Абишев К.М., 2003, б. 17]. Тілдік қарым-қатынас – екі немесе одан да көп тілдердің өзара байланысқа түсіп, бір-бірінің құрылымы мен сөздік қорына әсер етуі [Бокулева Б.С., 2014, б. 20]. Ғалым Ю.Д. Дешериев «тілдік қарым-қатынас – екі немесе одан да көп тілдердің немесе диалектілердің бір-біріне ықпалы, бір-біріне енуі, бір тілдің өзге тілдерден түрлі тілдік фактілерді қабылдауы, сондай-ақ түрлі кезеңдерде болған тілдік қарым-қатынастар нәтижесі» деп көрсетеді [Дешериев Ю.Д., 1996, с. 98]. Тілдік қатынас әртүрлі сипатта болады: бір тілдегі диалектілер арасындағы қатынас; әртүрлі әлеуметтік топтардың тілдері арасындағы қатынас; туыстас тілдер арасындағы қатынас; құрылымы жағынан әртүрлі тілдер арасындағы қатынас. Ю.К. Жлутенко тілдік қатынастарды байланыс жағдайының сипатына қарай екіге топтады: 1) адамның өмірлік тәжірибесінде әртүрлі тіл өкілдерінің арасында пайда болатын табиғи қатынас; 2) екінші тілді үйрену үшін жасалған қолайлы жағдайда пайда болған жасанды қатынас. Ал Й. Айдукович тілдік қарым-қатынастардың үш тобын көрсетеді:

- 1) адресат-тіл мен сөз беруші тіл арасындағы тілдік қатынас;
- 2) медиатр-тіл мен адресат тіл арасындағы қатынас;
- 3) транзиттер-тіл мен адресат тіл арасындағы қатынас [Айдукович Й., 2004, с. 26].

Сонымен қатар тілдік қатынастар теориясында билингвизм, интерференция, конвергенция, дивергенция, субстрат, суперстрат, адстрат, пиджин, креол тілдер, кірме сөздер сияқты маңызды ұғымдар жеке-жеке қарастырады.

Екі тілдің бір-біріне әсері қостілді тұлғалар арқылы жүзеге асатындықтан екі немесе бірнеше тілдердің қарым-қатынасы барысында туындайтын маңызды үдерістердің бірі қазақ тілінде қостілділік деп аталатын билингвизм құбылысы болып табылады. Жалпы тіл білімінде билингвизм мәселесі XIX ғасырдың соңына қарай ғылыми тұрғыдан кеңінен қарастырыла бастады. У. Вайнрайхтың «Языковые контакты» атты еңбегі жарық көргеннен кейін шетелдік лингвистикада билингвизм құбылысы зерттеудің басты нысанына айналды. Ғалым тілдік қатынастарды таза лингвистикалық тұрғыдан зерттеу үшін қос-

тілділік және онымен байланысты барлық құбылыстарды экстралингвистикалық тұрғыдан қарастыру арқылы жүзеге асатындығын дәлелдеп, тілдік тоғысулар билингвизм, яғни қостілділік жағдайында болатындығын көрсетеді [Вайнрайх У., 1979]. Екі тілдің қарым-қатынасқа түсіп, лексикалық бірліктермен алмасуына қоғам мүшесінің екі тілді қатар қолдануынан туындайтын билингвизм құбылысы әсер етеді. Тіл білімі ғылымында қостілділік ұғымына, яғни билингвизм терминіне төмендегідей анықтамалар беріледі: «Билингвизм, яғни лингвистикалық қостілділік – екі тілді бір мезгілде қатар қолдану».

Билингвизм туралы У. Вайнрайх, Э. Хауген, У. Макки, М. Льюис, Р. Дэвис, М. Сигуан, Э. Хауген, В.А. Аврорин, Н.И. Жинкин, Ю.А. Жлутенко сияқты ғалымдардың еңбектерінде айтылған. Кейбір ғалымдар билингвизмді екі тілді бірдей деңгейде қатар меңгеру деп қарастырса, енді бір тобы бір тілдің басым болуымен байланыстырады. Б. Гавранек, А. Мартине, Е.М. Верещагин, К.Х. Ханазаров сияқты ғалымдар билингвизм ұғымын екі тілді қатар меңгеру деп көрсетсе, Р. Аппел, П. Муйскен, К. Майрс-Скоттон екі немесе оданда көп тілді меңгеру деп санайды. Билингвизм термині латын тілінде «би» – екі және «лингва» – тіл, яғни «екі тіл» деген мағынаны береді. Дегенмен көптеген лингвистикалық еңбектерде «билингвизм» термині «қостілділікпен» қатар «көптілділік» мағынасында да жұмсалады. Ли Вейдің топтамасы бойынша, билингвизмнің қырыққа жуық түрі берілген [Wei L., 2007]. Л.В. Щербаның еңбегінде билингвизмнің екі түрі көрсетілген: таза және аралас билингвизм. Ғалымның пікірі бойынша, таза билингвизм – екі тілді салыстыруға келмейтін, бір тілден екінші тілге аударма жасауға болмайтын жағдайдағы құбылыс, ал аралас билингвизм – екінші тілді бірінші тіл арқылы үйренуден туындайтын құбылыс [Щерба Л.В., 2004]. У. Вайнрайх билингвизмнің үш түрін ерекше атайды: негізгі, координативті және субординативті билингвизм [Вайнрайх У., 1979]. Ю.В. Розенцвейгтің анықтамасы бойынша, қостілділік (билингвизм) дегеніміз екі тілді қатар меңгеру болып табылады. Ғылымда экстралингвистикалық факторлардың әсер ету деңгейі мен тілдің қоғамда алатын орнына қарай қостілділіктің бірнеше түрі анықталған. Билингвизмнің тілді үйрену тәсіліне қарай табиғи және жасанды, тілдің таралу деңгейіне байланысты жалпылай, топтық және индивидуалды; атқаратын қызметіне қарай ауызша, жазбаша және аралас; тілді меңгеру деңгейіне қарай продуктивті, репродуктивті және рецептивті; таралу сипатына қарай біржақты және екіжақты; құрамдас бөліктеріне қарай біртекті және біртекті емес; өмірдің белгілі бір әлеуметтік, тұрмыстық саласында қолданылу деңгейіне қарай таза және аралас; ана тілі мен шетел тілі арасындағы қатынасқа қарай субординативті және координативті сияқты бірнеше түрлері қалыптасқан.

Зерттеу барасында мәмлүктер билік жүргізген Мысыр қоғамына да жоғарыда аталған сипаттар тән екендігі анықталды. Сол дәуірде орын алған түрлі саяси, әлеуметтік, экономикалық жағдайларға байланысты билік басындағылар мен сарай төңірегіндегілер қос тілде, түркі-араб тілінде сөйлеген. Билік пен жоғарғы мансапқа ұмтылғандар түркі-қыпшақ тілін үйренуге мүдделі болып, аударма ісі кең тарап, түрлі арабша-қыпшақша сөздіктер дүниеге келген. Мәмлүк-қыпшақтарының үстемдік етіп, билік басына келуімен қыпшақ тілінің де мәртебесі арта түскен. Түркі-моңғол тілдік байланыстарын зерттеген Г.С. Сағидолла өз еңбегінде «Бір жақты қостілділік деп отырғанымыз, біздің ұғымымызда, нақты тарихи дәуірде түрі, тілі, діні, салт-санасы, күн-көріс тіршілігінің көздері әр қилы болып келген халықтар мекендеген географиялық кеңістікте біріккен бір ғана мемлекеттің құрылуына мұрындық болған халықтың қоғамның саяси-әлеуметтік тізгінін қолына алудың нәтижесінде тілінің де идеологияның қаруы ретінде «үстемдік рухқа» ие болып, халықаралық, ұлтаралық қарым-қатынас жасаудың құралына айналуына байланысты туындайтын, «үстем» тіл иесінің емес, керісінше сол тілге «тәуелді» жұрттың қостілді болуы» деп түсіндіреді [Сағидолла Г.С., 2011, б. 219]. Ал екі жақты қостілділік дегеніміз – тілдердің өте жақын жанасып келуінен, сол тілдерде сөйлеуші халықтардың нақты бір аймақ ауқымында бірлесе тіршілік кешіп, сапырылыса қоян-қолтық араласуының нәтижесінде пайда болатын, қарым-қатынасқа түскен тіл иелерінің бірін-бірі тілмашсыз түсініп, бірінің тілінде бірінің сөйлей білетіндігінен туындайтын қостілділік [Сағидолла Г.С., 2011, б. 220].

Бір жақты немесе екі жақты қостілділік орын алған қоғамда екі тілдің өзара байланысы, мәдени-тілдік қарым-қатынасы нәтижесінде тілдердің құрылымы мен сөздік қорында өзгерістер, кірме элементтер пайда болады. Халықтар мен мемлекеттер арасындағы тарихи, дипломатиялық, саяси-әлеуметтік, мәдени, діни байланыстар сияқты сыртқы факторлардың әсері олардың тілінде, сөздік қорында, сөздіктерде сақталып қалады. Екі тілді қатар меңгерген қостілді адамдар арқылы жүзеге асатын тілдік байланыстардың нәтижесінде тілдік араласу, билингвизм, тілдік кірмелер пайда болады. Кірме бірліктерді зерттеуде лингвистикалық аспектімен қатар, этнолингвистикалық аспектіде қарастыру белгілі бір тілдің сөздік қорындағы кірме элементтердің ену кезеңдері мен себептерін анықтауға жағдай туғызады. Халықтар арасындағы мәдени-тілдік байланыстардың нәтижесінде тілдік жүйеде орын алған кірме лексемаларға этнолингвистикалық тұрғыда талдау жасай отырып, кірме сөздердің ұлттық санаға әсерін анықтауға болады. Түркі-араб тілдік байланыстары мен мәдени бірлестігінің табиғатын, түркі және араб тілдерінің

бір-біріне тигізген әсерін, өзара қарым-қатынасын, әсіресе, түркі-қыпшақ тілінің араб тіліне ықпалын анықтауда сол тілдегі кірме элементтерді зерттеу қажет. Араб тілінің сөздік құрамына түркизмдердің енуі ұзақ мерзімдік «қостілділік» жағдайында мемлекеттік-әкімшілік, сарай тілі мәртебесіне дейін көтерілген түркі тілінің араб тіліне тигізген әсері екендігі анық. Мәмлүктер билігі кезіндегі Мысыр қоғамындағы қыпшақ тілінің сарай тілі мәртебесінде, жекелеген топтар арасында үлкен сұраныста болғандығын түркі тілінен араб тіліне енген кірме сөздерден де байқауға болады. Түркілер мен арабтардың бірнеше ғасырға созылған тарихи-мәдени қарым-қатынасы түркі және араб тілдерінде, сонымен қатар екі тілдің диалектілерінде де екі жақты кірме сөздердің пайда болуына әкелді. Араб тілінен түркі тілдеріне, түркі тілінен араб тіліне еніп, сол тілдің сөздік қорын байытып, күнделікті қолданысқа еніп кеткендіктен, олардың хронологиялық ену мерзімін анықтау қиын. Дегенмен түрік ғалымдары өз еңбектерінде араб тіліне енген түркі сөздерінің көпшілігін Мысырда Осман империясының билік басына келуімен тікелей байланыстырады. Кейбір араб ғалымдары да араб тіліндегі түркизмдердің хронологиялық ену мерзімін османдықтардың билігі кезімен шектеп қояды. Жазба ескерткіштер тілі мен тарихи дереккөздер арқылы түркі тілдерінен араб тіліне енген кірме бірліктерді, әсіресе, араб тілінің терминдер жүйесінен орын алған сөздердің хронологиялық ену мерзіміне болжау жасауға болады. Біздің заманымызға дейін сақталған ортағасырлық жазба ескерткіштердің тіліне фонетикалық, морфологиялық, семасиологиялық талдау жасау арқылы сөздік қордағы кірмеліктердің хронологиялық мерзімін анықтауға жағдай туады.

«Кірме сөз – бір тілден екінші тілге енген, сөз қабылдаушы тілдің фонетикалық, семантикалық, грамматикалық заңдылықтарына сәйкес бейімделген, бөтендігі білінбейтін сөздер. Шетелдік сөздер – сөздік қордағы «шетелдік» бейнесін сақтаған, бөтендігі сезіліп тұратын, тілдік санада шет тілдік сөздер ретінде қабылданған, сөз қабылдаушы тілдің фонетикалық, семантикалық, грамматикалық заңдылықтарына сәйкес толық бейімделмеген шет тілдерден енген сөздер тобын құрайды».

Жоғарыда түркі-араб этнолингвомәдени сипаттағы контактологиялық үдерістерді екі тілде сақталған кірме элементтер арқылы анықтауға болатындығы айтылды. Тілдегі кірме сөздерді зерттеуге арналған еңбектерде «*шетелдік сөздер*», «*кірме сөздер*», «*кірмеліктер*», «*кірме элементтер*» деген терминдер жиі кездеседі. Ал араб тілінің лексикасына қатысты зерттеулерде «*арабтанған сөздер*» («*الألفاظ المعربة*»), «*кірме сөз*» («*الدخيل*») және *шетелдік сөздер* («*الألفاظ الأجنبية*») деген терминдер қолданылады. Араб тіліндегі кірме сөздер мәселесі Сибәуейхи, әл-Жауһари,

әс-Суйути, Халил ибн Ахмад, Фейрузабади, әл-Қафажи, әл-Жаһиз сияқты ортағасырлық ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған. Ортағасырлық араб филологтары өздерінің лексикографиялық еңбектерінде араб тілінің лексикасындағы арабтандырылған сөздер мен шетелдік сөздерді бөлек қарастырып, оларға сипаттама беруге тырысқан.

«المعرب» [al-mu'arrab] термині араб тіліндегі екінші баптағы «عرب» [ʿarraba] етістігінен жасалып, «арабтану, арабқа ұқсау» деген мағынаны білдіреді. Тілде «*әл-муғарраб*» термині түрлі тәсілдер арқылы араб тілінің қағидаларына негізделіп, өзгеріске ұшыраған тілдегі шетелдік сөздерге қатысты қолданылады. Ал «*әд-дахил*» немесе «*әт-тәдхил*» атаулары араб түбірлерімен ешқандай байланысы жоқ, ешқандай өзгеріссіз тілге енген шетелдік сөздерді білдіреді.

Араб тіліндегі кірме сөздердің тарихы екі кезеңге бөліп қарастырылады: классикалық кезең және қазіргі кезең. Бірінші кезеңде енген сөздер араб тілінде толық игерілсе, екінші кезеңдегі сөздер әлі күнге дейін толық игерілмеген. Классикалық дәуірде, яғни араб тілінің әдеби тіл ретінде қалыптасу кезеңінде көне еврей, арамей, парсы, грек, латын сияқты басқа да тілдердің элементтерін қабылдап, сөздік қорын байытып отырғаны белгілі. Алғашқы кезде парсы тілінің, кейін грек тілінің ықпалы күшті болған. Классикалық кезеңде араб тіліне ең көп әсер еткен тілдердің бірі – парсы тілі. Сондықтан классикалық араб поэзиясы парсы кірме сөздерінің көптігімен ерекшеленеді. Ислам дінінің кең таралуына байланысты бұрын кең қолданыста болған көптеген парсы сөздері тілден шығып қалғанымен, араб тіліндегі кірме сөздердің ішінде көлемі жағынан парсы тілі бірінші орынға ие болып қалды. Парсы тілінен енген сөздердің басым бөлігі отырықшы мәдениет, үй шаруашылығы, қолөнер бұйымдары, құрал-сайман, ыдыс-аяқ, дәрілік шөп атауларымен байланысты. Сонымен қатар араб тіліндегі шетелдік кірме элементтер әл-Хижази, әт-Тунжи, әл-Қасими, әл-Холи, әс-Сабри, Ахмад Даһма, Хасан Халақ сияқты араб лингвистерінің еңбектерінде әртүрлі қырынан қарастырылған.

Көптеген лингвист ғалымдардың еңбектерінде тілдік қатынас мәдениеттер қатынасының бір аспектісі ретінде қарастырылады. Бұл сан қырлы күрделі үдеріс әртүрлі деңгейдегі субъектілердің өзара қатынасынан туындайды. Бұл ең әуелі белгілі бір халықтың сан ғасырлық тарихи-әлеуметтік тәжірибесінің көрінісі болып табылатын мәдениеттер қатынасы; екіншіден, мәдени ерекшеліктердің көрінісі болып табылатын тілдер қатынасы; үшіншіден, мәдениет пен тілді тасымалдаушы жеке тұлғалар арасындағы қатынас. У. Вайнрайх, Э. Хауген тілдік қатынастарды зерттеу барысында пәнаралық тәсілдер мен әлеуметтік-мәдени факторлардың маңызы үлкен деп санайды. Э. Хауген өз еңбегінде психолог

Дж. Софьеттиге сілтеме жасай отырып, екі тіл мен екі мәдениет арасындағы байланыстардың ерекшелігіне қарамастан, мәдени және тілдік мәселелер көп жағдайда бірге қарастырылатынын айтады. Кей жағдайда бір мәдени ортада әртүрлі екі тіл немесе керісінше бір тілдік ортада әртүрлі екі мәдениет өмір сүруі мүмкін болғандықтан қостілділік пен қосмәдениеттілік әртүрлі ұғым болып саналады. Халықтар арасындағы мәдени байланыстарды сол тілде сақталған лексикалық бірліктер арқылы айқындауға болады.

Лингвомәдениеттанудың басты зерттеу нысаны болып табылатын өзара сабақтас тіл және мәдениет ұғымдары бір-бірімен тығыз байланысты. Кез келген ұлттың өзіне ғана тән санғасырлық тарихы бар тілі мен мәдениеті сол ұлттың ерекше рухани-мәдени құндылықтар жүйесін сипаттай отырып, әлемнің тілдік бейнесін жасауға негіз болады. Қазіргі кезде лингвистика ғылымы дамудың түрлі бағыттармен ерекшеленеді. Соңғы жылдары тіл білімінде бірнеше бағыттағы лингвистикалық зерттеулерді қамтитын антропоцентристік ұстаным үлкен маңызға ие болып, ғылымның басқа салаларында да осы бағыттағы зертеулер жүргізіле бастады. Халықтың тілінде сақталған кез келген тілдік бірліктер ойлау жүйесімен, санамен, таным үрдістерімен тығыз байланысты болғандықтан қазіргі тіл білімінде ұлттың лингвомәдени табиғатын, мәдениеттің тілдегі көрінісін адаммен, яғни белгілі бір этникалық топтың мүшесімен, оның дүниетанымы және құндылықтар жүйесімен байланысты зерттеу орын алған.

XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың бас кезінде тіл білімінде орын алған жалпы тілді ішкі жүйелік талдаудан антропоцентристік талдауға көшу үдерісі ерекше сипатқа ие болып, қарқынды дамыды. Тілдік құбылыстардың адамзаттың құндылықтар жүйесіндегі орнын анықтауда лингвистика тек жекелеген тілдердің фонетикалық, морфологиялық, грамматикалық ерекшеліктерін зерттеумен шектеліп қалмай, жаңа бағыттағы әдіс-тәсілдерді қолдана бастады. Осыған байланысты тілдегі тілдік бірліктердің семантикасын зерттеу арқылы тіл білімінде жаңа когнитивтік бағыт қалыптасып, тіл арқылы ұлттың рухани-мәдени құндылықтар жүйесін тануға, зерттеуге түрлі мүмкіндіктер туындады. Соңғы кездері мәдениеттану, философия және лингвистика салаларында тіл, сөйлеу және ойлау мәселелеріне қатысты адам факторы басшылыққа алынып, жаңа бағыттағы зерттеулер пайда болды.

Кез келген қоғамда, мәдени ортада өмір сүретін халықтың тілі мен мәдениеті арасындағы өзара байланыс, халықтар арасындағы тілдік қарым-қатынас және өзіндік тілдік бейнесі сол қоғам мүшелерінің өмір сүру ерекшеліктері, саяси-әлеуметтік жағдайы, тарихы, мәдениеті, салт-дәстүрі туралы мол ақпарат беріп, сол қоғам туралы ортақ тұжырым жасауға өз септігін тигізеді.

Өзара мәдени және тілдік қарым-қатынастарды зерттеу арқылы белгілі бір халықтың тұрмыс-тіршілігі, ойлау жүйесі, дүниетанымы, әлемге деген көзқарасы, наным-сенімі, салт-дәстүрі сияқты түрлі мәселелер жайында ортақ қорытындылар мен ғылыми тұжырымдар жасауға болады.

Адамдардың материалдық тұрмыс-тіршілігі, қоршаған ортасы және рухани ой-өрісі бір-бірімен тығыз байланысты болғандықтан, бұл бірлік мәдени өмір сүру заңдылықтарына сай, сол ұлттың өз ділін айқындайды. Бұл жерде ұлтқа тән мәдениет сол ұлттың ғылымында, әлеуметтік өмірінде, дінінде тіл арқылы танылады. Жалпы алғанда лингвомәдениеттану мен мәдениетаралық тілдік қатынастар тек тілді ғана емес, сондай-ақ сол елдің тарихын, мәдениетін, салт-дәстүрін, рухани болмысын зерттеу арқылы тілді меңгерудің маңызын көрсететін лингвистика-

ның бір саласы болып табылады. Сондықтан қазіргі кезде тіл білімі саласындағы зерттеулерде қарастырылып жүрген тіл мен мәдениеттің өзара қарым-қатынасы мен байланысына қатысты мәселелер жаңа қырынан айқындалады. Көптеген зерттеуші ғалымдар тілді тек мәдениетті танытушы құрал ғана емес, сонымен қатар халықтың тілі арқылы оның мәдени болмысының негізі болып табылатын ұлттық рухты сипаттайтын құрал ретінде қарастырады. Мәдениет пен тіл бір-бірімен тығыз байланысты ұғымдар. Мәдениет адамның саналы еңбегінің нәтижесінде қалыптасып, жиналатын материалдық құндылық болғандықтан, оны тілден бөлек жеке қарастыра алмаймыз. Себебі белгілі бір халықтың тілі сол халықтың мәдени өмірінің сипаты болса, ал мәдениет тілдің ішкі мазмұнын құрайтын бөлігі болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Абишев К.М. Социально-языковая деятельность в сфере социолингвистических контактологии: автореф. ... док. филол. наук. – Алматы, 2003. – 46 с.
2. Айдукович Й. Основные понятия лексических контактологии (на материале русизмов в славянских языках) // II Международный конгресс исследователей русского языка «Русский язык: исторические судьбы и современность». – М., 2004. – 445 с.
3. Бокулева Б.С. Хинди тіліндегі шетел және кірме элементтер: салғастырмалы-типологиялық аспект: филос. докт (PhD) ғыл. дәрежесі. ... дис. – Алматы, 2014. – 183 б.
4. Вайнрайх У. Языковые контакты. – Киев: издательство при Киевском университете, 1979. – 263 с.
5. Дешериев Ю.Д. Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе. – М.: Наука, 1996. – 402 с.
6. Сағидолла Г.С. Түркі-моңғол тілдік байланысы: топонимия және фразеология. – Астана: «Кантана Пресс», 2011. – 355 б.
7. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. М.: Едиториал УРСС, 2004. – 432 с.
8. Wei L. The Bilingualism Reader. – London: Routledge, 2007. – 573 p.

Ashinova Kunipa Akhatovna

cand. of philol. sciences, associate professor

director of foreign languages training center

Ablai khan Kazakh University of International Relations and World Languages

Almaty, Republic of Kazakhstan

Murzagaliyeva Maral Kazkenovna

cand. of philol. sciences,

associate professor of department of theoretical and applied linguistics

Ablai khan Kazakh University of International Relations and World Languages

Almaty, Republic of Kazakhstan

THE MORPHOLOGICAL ORGANIZATION OF DIPLOMATIC TERMS

Түйін. Бұл мақалада түбір немесе туынды сөздерге аффикстер қосу арқылы жаңа сөздердің жасалуы туралы қысқаша сипаттама берілген. Префиксті, жұрнақты және туынды сөздерді топтастырудың маңызы тілде ерекше. Қосымша табиғатынан өзінің сыңарымен тығыз байланыста болады. Қосылған аффикстердің түбір сөздерге тәуелділігі және олардың тіркесімдегі өзіндік ерекшеліктері қарастырылды, сонымен қатар мақалада туынды сөздер мен олардың шығу көздері де зерттелді. Бұл мақала жазбаша деректер мен әдебиеттер негізінде дайындалған.

Түйінді сөздер: сөз түрлендіргіш, аффикстер, өнімді жұрнақ, сөз тудырушы, түбір сөз, күрделі сөздер.

Резюме. В этой статье кратко описывается создание новых слов путем аффиксации или производных слов. В языке важно распределение префиксов, суффиксов и производных слов по группам. Природа суффикса обусловлена его позицией в слове. Исследована зависимость связанных аффиксов от корней и их отличительные особенности для сочетания. Также в данной статье изучены производные слова и источники их происхождения. Эта статья была подготовлена на основе имеющейся по теме литературы.

Ключевые слова: конвертер слов, аффиксы, производительный суффикс, генератор слов, сложные слова, составные слова.

Summary. This article provides a brief description about the creation of new words by adding affixes to the roots or derivative words. The importance of grouping for prefix, suffix and derived words is special in language. The nature of suffix is closely related to its part. The dependence of the connected affixes to the root words and their distinctive features for combination were researched, and in this article derived words and their sources of origin were also studied. The article was prepared on the basis of written sources and literature.

Keywords: word converter, affixes, productive suffix, word generator, compound words, complex words.

INTRODUCTION.

The political, social, scientific and economic changes in society are the main reasons for the emergence of the terminology. Morphological method is the method of creating new words by adding affixes to the roots or derivative words. As Kazakh language is a compound language, affixes are very productive in creating new words in word formation system. Most of the new words are the words with different affixes. The activity level of affixes is not equal in the creation of new terms in languages because the innovations in science and industry influence on the activities of affixes. Today many affixes which were less active in the creation of new terms are becoming more active, on the contrary, a number of old active affixes is ineffective, and some affixes' activities remain unchanged in the process.

Iskakov A. has grouped word forms made by morphological (synthetic) method into three areas

according to their categorical meanings and functions: the word form connector, word form converter and word form generator [Iskakov A., 1991. p. 82].

The new words with new meanings are formed as a result of connecting word forming affixes to the roots. The derivative root formed in this way is an entire lexical unit. The activities of affixes are uneven in some derivative roots which belong to the certain lexical-semantic group. The new words created by word generator affixes are semantically homogeneous. Word forming affixes can only change the type of words by connecting to the roots. The root retains its lexical and grammatical category, proving and clarifying grammatical meaning, despite the affix. The word form converter does not require strict discipline order by connecting to roots or word bases. They might be preceded by other word converter affixes, e.g. *bos-ta-n-dyk*, *nasil-shil-dik*, *Latynamerica-n-dyk*, etc. A

new word created by word generator affix belongs to the definite part of speech, and the word converter affixes do not change the words, and within the grammatical category they only convert one form into another grammatical category form.

Background. Shayakhmetov K. has divided affixes into two groups according to the nature of their forms, features and functions: the word generator and the word converter. The researcher believes that there are no boundaries in Kazakh language between the word generator affixes and word converter affixes. The constant connection between them is the linguistic phenomenon. The functional features of some affixes in Kazakh language require comprehensive research. It is not enough to include in the function of the affixes only their new word formation features. One of the important factors is to consider the relations between the elements of word structure, because, firstly, the word structure is determined by its morphemes, secondly, the exact state of word structure is based on the ability to show the development trends of this structure clearly, thirdly, the thorough study of the functional development ways for affixes is a part of the scientific basis in the comparative and historical grammar of Turkic languages, fourth, the study of functional features of affixes reveals the relations between the morphology and syntax, fifth, the diverse analysis of affix functionality provides a great opportunity to study other aspects of language [Shayakhmetov K., 1973, p. 2-9].

Sometimes the affixes lose their word generator or word converter properties. The harmony disruption for connection between the root and affix affect on the affix function. As a result, the word generator affix may become the word converter affix or, vice versa, the word converter affix may become the word generator affix, so the affix will be transferred to the new ancillary service. It has been explained by Shayakhmetov as follows: "Two functions of affixes are often the result of their disproportionate relations to the root, this is due to the fact that the word cannot reach formally and semantically the level of derivative word" [Shayakhmetov K., 1973, p. 10].

Results and Discussion. The suffixes are not always attached to all terms although the derivative terms are formed by suffixes. While some suffixes can be attached to the certain term group, but some suffixes can be attached only a few terms, and they are unproductive. The productive suffixes are attached to terms which belong to the certain grammatical category depending on the ability of the word formation and word meaning. Common affixes of word formation systems in Turkic languages are: *-dai/-dei*; *-ky/-ki*; *-lyh/-lik*; *-syz/-siz*; *-sha/-she*; *-shy/-shi*, however, not all of them are equally involved in the development of diplomatic terminology. As our study shows, affixes *-dai/-dei*; *-ky/-ki*; *-sha/-she* are inefficient in the creation of diplomatic terminology. As the root word has the original specific meaning, so each word generator affix has also its typical meaning. The root word is the main morpheme, and the affix is the auxiliary morpheme. The semantics of the derivative terms is based on meaning of roots, the affixes give them

additional meanings.

Diplomatic terms like other subject terms are formed by adding morphemes to different parts of speech. For example, if an adjective is formed by attaching suffixes *-dyk/-dik*; *-tyk/-tik* to the noun, and the noun is formed by attaching these suffixes to the adjective. In the field of diplomacy terms formed by suffixes *-dyh/-dik*; *-tyk/-tik* make up 10% of diplomatic terms, and diplomatic terms created by suffixes *-ly/-li*, *-dy/-di*, *-ty/-ti* make up 5% of them.

Noun + dyh/-dik; -tyk/-tik	Adj. + dy- h/-dik; -tyk/-tik	Noun + dy/-di; -ty/-ti	Adj. + ty/-ti
azamattyk aimaktyk dyshpan- dyk konsuldyk okildyk memle- kettik sheteldik	antago- nistic beitarap- tyk kelisi- mpazdyk koptarap- tyk nasil- shildik odak- tastyk tendestik	zandy kuatty okiletti sayasatty	agressivty ekizhakty kopzhakty

Table 1. Terms formed by suffixes *-dyh/-dik*; *-tyk/-tik*

In the terminological phrases the adjectives with suffixes *-ly/-li*, *-dy/-di*, *-ty/-ti* give them the new qualitative terminological meanings, e.g. *Yly Martebeli myrza*, etc. In Kazakh language the affixes are connected to the root one after another. For example, the suffixes *-dyk /-dik* are attached to the adjective formed by the suffixes *-syz /-siz*, which have negative meanings, and they form such nouns: *bas-syz-dyk*, *zan-syz-dyk*, *kauip-siz-dik*, *tau-el-siz-dik*, etc. The diplomatic terms created by this way make up 6%. One of the productive affixes are the suffix *-ker/-ger*. They make nouns from nouns: *zanger*, *kызметкер*, *мамилегер*, etc. In the field of diplomacy the terms created by the suffixes *-ker/-ger* make up 2%.

The suffixes *-lyk /-lik*, *-tyk /-tik* in the system of word formation in Kazakh language are also productive suffixes. Iskakov A. explains the following features of these suffixes as follows:

1. the expression of abstract concept and word generator;
2. giving names for specific items;
3. the making words expressing time and place;
4. the creation the names of the subject concepts related to the quantitative numerals [Iskakov A., 1991, p. 150].

The suffixes *-lyk /-lik*, *-tyk /-tik* which form the derivative adjectives and nouns have the great word formation potentials. Numerous examples clearly prove the word formation nature of these suffixes, and in the terminology process they can be the productive word converter assistants. The suffixes *-lyk /-lik* describe the the properties and characteristics of objects in connecting to derivative root words, they can also be attached to the borrowed words. These affixes are not always attached directly to root words, but they can be

attached to the derivative morphological entities, e.g. 'kolcykpaushylyk'. Combination of terms with suffixes *-lyk/-lik*, *-tyk/-tik* serve as attributes, they consist of two or more pairs. For example, *Venalyk reglament*, *dynie zhyzilik*, *papalyk nunsii*, *khalykaralyk sypaiygershilik*, etc.

Diplomatic terms created by productive suffixes *-lyk/-lik* are 15%, of which the main roots + *lyk/-lik* are 4%, the adjectives + *lyk/-lik* are 4%, and the borrowed words + *lyk/-lik* are 7%.

The main root + <i>lyk/-lik</i>	The adjective + <i>lyk/-lik</i>	The borrowed word + <i>lyk/-lik</i>
<i>elshilik</i>	<i>zandylyk</i>	<i>diplomatiylyk</i>
<i>kepildemelik</i>	<i>ozbyrlyk</i>	<i>Europalyk</i>
<i>mamilegerlik</i>	<i>otarlyk</i>	<i>kontrabandalyk</i>
<i>torelik</i>	<i>taueldilik</i>	<i>jadrolyk</i>
<i>shekaralyk</i>	<i>khalykaralyk</i>	<i>terrorlyk</i>

Table 2. Terms formed by suffixes *-lyk/lik*

One of the productive suffixes in the word formation system in Kazakh language are *-shy/-shi*. In the field of diplomacy these suffixes are connected to the main roots and derivative roots of verb, and they form nouns and adjectives. They are 15% of diplomatic terms of which the main root + *shy/-shi* are 6%, the derivative root + *shy/-shi* are 3%, and affixes *-shy+lyk*, *-shi+lik* are 6%. The suffixes *-lyk/-lik* are attached to the derivative words which are formed with the help of suffixes *-shy/-shi* and form nouns.

The main root + <i>shy/-shi</i>	Derivative root + <i>shy/-shi</i>	... + <i>shy+lyk</i> / <i>-shi+lik</i>
<i>basshy</i>	<i>arandatushy</i>	<i>baskynshylyk</i>
<i>baikaushy</i>	<i>bakylaushy</i>	<i>batuagershilik</i>
<i>damushy</i>	<i>zhaulaushy</i>	<i>elshilik</i>
<i>elshi</i>		<i>kelispeushilik</i>
<i>zhaktaushy</i>		<i>kemsitushilik</i>
<i>kenesshi</i>		<i>tatulastyrushylyk</i>
<i>kamkorshy</i>		<i>nasilshilik</i>
<i>sayasatshy</i>		<i>sypaiygershilik</i>
<i>khatshy</i>		

Table 3. Diplomatic terms with suffixes + *shy* / *-shi*, *-shy + lyk*, *-shi + lik*

Suffixes which have higher word formation functions are *-ma/-me*, *-ba/-be*, *-pa/-pe*. The diplomatic terms created by these affixes are: *eskertpe*, *kepildeme*, *martebe*, *mindeteme*, *tapsyrma*, etc. They make up 5% of diplomatic terms. The suffix *-man* that has recently been active in the word formation system of Kazakh language is unproductive in diplomacy. For example: *oralman*, etc. They make up only 1% of diplomatic terms. The role of the suffix *-u* in language of science is special. The suffix *-u* is widely used in the development of diplomatic terms: *areket etu*, *bakylau*, *baskaru*, *bekitu*, *damu*, *dezavuiriau*, *kelisu*, *korgau*, *malimdeu*, *talkylau*, etc. They make up 17% of diplomatic terms.

The suffixes *-ym/-im/-m* are often used to create the abstract nouns and nouns denoting local concepts, e.g. *bitim*, *kelisim*, *kabyldanym*, *senim*, *tirkelim*, etc. The diplomatic terms created by the affixes *-ys/-is* are: *eges*, *kozgalys*, *otyrys*, *syranys*, *tekseris*, *shielenis*, etc. In the field of diplomacy the terms formed with the suffixes *-ym/-im/-m* and *-ys/-is* make up 8% of diplomatic terms. The affixes play an important role in formation of new words. Newly used words with the word generator affixes acquire terminological characters and expand their scope. The affixes are also added to international and borrowed words, e.g. *annekzialau*, *akkreditivtey*, *akkreditivtengen*, *antagonistik*, *demilitarizatsialangan*, *dezavuiriau*, *diplomatiyalyk*, *europalyk*, *konsuldyk*, etc.

Conclusion. The analysis of diplomatic terms shows that the affixes are active now had been active in the past either. In accordance with modern requirements some of the inefficient affixes in word formation have turned into productive suffixes. The political science, practice of international relations, key international problems, diplomatic relations between sovereign states and other factors increase lexicon and enrich the field of diplomacy with new diplomatic terms which are created with the help of affixes, and in connection with that it is necessary to research the productive and non-productive groups of suffixes widely.

REFERENCES:

1. Iskakov A. Modern Kazakh language. Morphology. –Almaty: Ana tili, 1991. –383 p.
2. Shayakhmetov K. Dual functional affixes in modern Kazakh language: synopsis for disser. of cand. phylol. sciences: -10.02.02 / Shayakhmetov K. –Almaty, 1973. –30 p.

Әубәкір Жандос Мағазбекұлы
Филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Әубәкірова Нұргүл Әрінқызы
гуманитарлық ғылымдар магистрі, PhD докторанты
Қазақ инновациялық гуманитарлық – заң университеті

АҚЫЛБАЙ АБАЙҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫғыНДАғы КАВКАЗ ТАҚЫРЫБЫ

Түйін. Мақалада Ақылбай Абайұлының «Дағыстан» поэмасының жазылу тарихы мен шығарманың тақырыптық-идеялық ерекшеліктері жан-жақты қарастырылып, ақынның бейнелерді сомдау шеберлігі терең талданған.

Түйінді сөздер: Поэма, тақырып, идея, ақындық дәстүр, Абайдың ақын шәкірттері, бейнелер, көркемдік ерекшеліктер, аударма.

Резюме. В статье всесторонне рассматривается история написания поэмы «Дагестан» Акылбая Абайұлы и тематико-идейные особенности произведения, а также глубоко проанализированы мастерство поэта при создании образа.

Ключевые слова: Поэма, тема, идея, поэтическая традиция, ученики Абая, образы, художественные особенности, перевод.

Summary. The article deals with the history of writing the poem “Dagestan” by Akylbay Abaiuly and the thematic work ideological features are considered in detail, the poet’s skill in creating images is deeply analyzed.

Keywords: Poem, theme, idea, poetic tradition, students of Abai, images, artistic features, translation.

КІРІСПЕ.

Абайдың ақындық мектебінің ірі өкілдерінің бірі, Хакімнің өз баласы – Ақылбай Абайұлы. Ақылбайдың ақындық қарымын танытатын оның поэмалары. Ақылбай артынан үш поэма қалдырған. Олар: «Дағыстан» («Кәрі Жүсіп»), «Зұлыс» және «Жаррах батыр». «Жаррах батыр» поэмасы бізге жетпеген. «Зұлыс» поэмасының басқы бір-екі бөлімі ғана сақталған.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ.

Ақылбай «Дағыстан» поэмасын өмірінің соңғы кезінде, ақындық қаламының әбден ұшталған кезінде жазған. Поэманың тақырыбы Абай айтқандай «Махаббат пен ғадауат майдандасқан» әділет пен жауыздық күресі, тартыс. «Дағыстан» поэмасының тақырыбын Ақылбайға Абай ұсынады. Бұл жөнінде Әрхам былай дейді: «Абай өлеңді өзі ғана жазып, соған қанағаттанған ақын емес, сонымен бірге жаңа талапты жас, ақындық таланты барларды жиып, соларға ұстаздық жасаған. Мысалы: балалары Ақылбай, Мағауия және тәрбиесінде болған Көкбайларға тақырып, тапсырма беріп, оны өзі сынап баға беріп, түзу жолға сілтеп отырған сыншы». Абай өзінің шәкірттеріне тақырып бергенде кең ауқымды мәселелерді негіз етеді. Көкбайға қазақтың өткенін бейнелейтін тарихи жырды, Шәкәрім мен Мағауияға ғашықтық салт жырды, Ақылбайға шығыс поэмаларының негізіндегі романтикалық поэма тақырыбын таңдап береді. «Дағыстанды» бәрінен бұрын Ақылбай жазып шығады. Поэма сол тұстағы қазақ оқырманы мен тыңдарманы-

на таңсық әрі қызық болған. Таңсық болатыны – шығарма мазмұнының өзге халықтар өмірін көрсетуі болса, қызғылықты болатыны – сюжеттің өмірде кездесе бермейтін сан қилы оқиғаларға құрылуы. Ақын өзі қазақ тіршілігінен ұзап барып, өзге ел тұрмысынан алып жазады.

Семей тау мен Шыңғыстаудан ары қазақтың кең даласын аралап серуендемеген, Кавказ даласын мүлдем көрмеген Ақылбай, Кавказ жерінің жанды бейнесін жасағаны бұл зор білімнің, Абай үлгісінің әсері екендігі анық. Дағыстан жұртының мінез ерекшелігін де ақын айнытпай береді. Себебі ақын Кавказдықтармен, черкестермен бірге жүріп, олармен істес болып, олар арқылы тау елінің салт-санасымен, әдет-ғұрпымен, мінез-құлқымен таныс еді. Сөзіміз дәлелді болу үшін М.О.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясына тағы бір назар салайық. Онда Абай елінде черкестердің болғандығын әңгіме желісінде ашық айтып кетеді. Жазушы Ақылбайдың Балқыбек съезіне бара жатқанын айта келіп, оның қасындағы екі күтуші, атшысын былай деп таныстырады:

«Бірі – Қазақбай, зор денелі, үлкен қошқар тұмсықты, шүңірек көк көзді кісі. Тұқымы черкес. Ендігі аты Қазақбай атанған, Құнанбай ауылының көршісі. Ол жас жағынан Ақылбайдан көп үлкен, Абай құралпас». Бұл жай тарихи көркем шығармадағы ойдан алынған дүниелер емес екендігін Абай мұражайының қолжазбалар қорында сақталған мына бір дерек дәлел бола алады. «Құнанбай аулына келген черкес нәсілді, Кавказ тауының бауырында туып өскен, өз айтуынша

аты Хасен еді дейді. Бұл жерге келіп орныққан соң Құнанбай оның атын Қазақбай қойыпты. Қазақтан қатын әперіп, үй қылып, мал шаруашылығына айналыстырған. Келбетіне, түсіне қарағанда анық Кавказ халқы екендігі байқалып тұрушы еді... Қазақбайдан Омарқан, Сейітқан, Ережеп дейтін балалар туып, ер жетті». Абайды пана, дана көріп ел-елден төңірегіне көптеген адамдардың келгендігін білеміз. Сондай адамдардың бірі – тағы бір черкес жігіті. Ол туралы да архив қорларында мынандай дерек сақталған. Ол 1893 жылы Семей арқылы Абай аулына келді. «Өз айтуынша: «Арзрум деген қалада туып өстім. Соғыс ғылымын үйрендім, қылыш шабуға аса ұста болдым. Өз елімнен бірнеше адамдардың өліміне себеп болдым. Сондықтан өз елімде тұра алмай паналауға келдім», – дейтін. Бұл жігіт Мағауия мен Кәкітай ауылдарында кезек қонақтап үш жыл жүрді. 1901 жылы Мағауия аулында жас жігіттерге соғыс өнерін көрсетем деп... Ділдә бәйбішеден, Әбіштің қылышын бер дейді, соны маған бере тұрыңыз, жастарға өнер көрсетейін деп сұраған соң, бәйбіше береді. Қолына қылыш тиген соң әрлі-берлі сермеп, неше түрлі шабу әдісін жұртқа көрсетіп жүріп, бір мезгілде айғайлап, көзі бұзылып, сендерді де өлтірейін деп қасындағы Садық деген Абай үйінің бір жігітін қылышпен салып жіберіп саусағын шауып түсіреді. Одан қорқып жұрт бет-бетіне қашқан соң, ерттеулі тұрған атқа мініп, ауылды айнала шауып елді қорқытады». Сөйтіп, есінен адасып, ақыры Семейдегі есалаңдар үйіне түседі.

Міне Ақылбай «Дағыстан» поэмасындағы черкестер тұрмыс-салтын, мінез-құлықтары мен іс-әрекетін шынайы суреттеуіне өз басының черкестерді көріп, білуі анық әсер еткен. Ақынның сонымен қатар Дағыстан елі туралы көп ізденіп, көп талап қылғаны шығарма барысында байқалады. Сол себептен де шығарма сәтті туып, жазыла сала, Абайдың ақын шәкірттері арқылы қолдан-қолға тимей ел арасына тез тараған. Ақылбай «Дағыстаны» елге таратушылардың бірі Иса Байзақовқа да әсер етіп, оның негізінде оның «Кавказ» атты поэмасы дүниеге келеді.

Шығарма басы:

Дағыстан Кавказдағы кәрі Жүсіп,
Қисса ғып айтқым келді көңілім түсіп.

Еріккен соң ер сөзін ермек еттім,

Осыны айтпасам да өнер қысып, -

деп басталады. Поэма басында аталып өткендей шығарманың бас кейіпкерінің бірі зұлымдықтың тұлғасы іспетті – қарт Жүсіп. Ол басынан бір ауыз сөз асырмаған, қаһары мен қанжары қатар жүретін Дағыстанның әрі бай, әрі батыры. Қарсы шыққанды қанмен жуып, өзінен ешкімнің артықтығын асырғысы келмейтін өзімшіл, тәкаппар. Жүсіпте адамға деген рақымшылық жоқ. Поэмадағы жауыздық бейнесіндегі қаһарлы қарт Жүсіптің бір беткей кесек тұлғасы суреттеледі, оның зұлымдығы сипатталады.

Ақылбай:

Қазақтың «Қап» дегені Кавказ серек,
Тәңірім сұлу биік еткен ерек.

Ақырып айдаһардай жүз толғанып,

Тауды бұзып тас жарған долы Терек, -

деп поэма оқиғасы өтетін географиялық ортаны, яғни шығарма уақиғасы қай ел, қандай жер жайында болатынын оқырманға белгілі етеді. Сонымен қатар Дағыстан елінің мінез ерекшеліктеріне тоқталады. Қатал ерлігі бар, өр мінезді өзімшіл, ызақор, кешірімсіз кекшіл, қатал, жау жүрек, ашуланса қанжар жұмсаудан тайынбайтын басқа елдерден ерекше мінездері айтылады.

Әдеті ата мұра баяғыдан,

Айтылар әңгімесі аяғынан.

Қаны кызса қанжарын қайтармайды,

Басқа елдің бұрын сермеп таяғынан.

Тау халықтарының мінез ерекшеліктерін, өздеріне тән әдеттерін сипаттап берген соң, таң атып келе жатқан сәттегі Кавказ табиғатының тамаша көрінісін суреттеп, көз алдына әкеледі. Бұлбұл құс, гүл – бәйшешектің, әсем табиғаттың таңғы сұлулығын, тағы бір атқан таң суретін сипаттай келе, неше түрлі соғыс куәсі болған, орыстың талай «даналары» да кітапқа қосқан Дағыстан қалалары жайын баяндайды. Ақын басты назарды қала ішіндегі поэманың басты кейіпкері Жүсіптің үй-ханасына аудартады. Үй алдында таңның тамаша суретіне еш қызығушылығы жоқ, қайғы басып тұрған Жүсіп дегбірі кетіп асығып келген әйелге: «Шақырды ма, көрейін жалғызымды болса нәсіп» деп үн қатады.

Әйел болса:

...Жалғзың жаман деді,

Әлі ырзалық берген жоқ саған деді.

Әкеңді шақырайын дегенімде

Бір ауыз сөз қатпады маған деді, -

деп жауап береді. Бұл сөз Жүсіпке қатты әсер етеді. Өткен өмірі бір сәт алдына келіп, ғұмырында істеген қателіктері мен жауыздықтары есіне түсіп, сол қатыгездігінен көрген қайғы-шері көзінен улы жас болып ағады. Әжім болған бетінен сорғалаған жас жуан, қалың білектей бурыл мұртқа улы жас болып жетті дейді ақын.

Оқырман назарын айбынды Кавказ тауының ерекшелігіне, таңғы табиғаттың әсем сұлулығына, тау етегіндегі жаңа атқан күн астындағы Дағыстанға, сол қаладағы зарланып, қайғы шерінде отырған, Әлі кемпірдің қарғысы батқан қарт Жүсіп жайына аудартып қызықтырып алады да, сол жайларды баяндауға артқа оралып, оқиға желісін қайта бастайды.

Оқиға Дағыстандағы жас батыр, екі сөзді көтермес өркөкірек, бақыты да құрбысынан асқан, тәкаппар Жүсіп жайын ұғындырудан бастайды.

Бұл Жүсіп құрбысынан жасында асқан,

Именіп ешнәрседен емес сасқан.

Отты көз, өр көкірек батыр Жүсіп

Тік қарап, тура ажалға қарсыласқан.

Жүсіптің кесек мінезінің бұлайша танысты-

рылуы – оны айрықша мінез адамы екендігін көрсетіп алу функциясымен тікелей байланысты. Мұндай романтикалық қаһармандар әдетте ақ-жарқын, жүзі жылы болып емес, томаға тұйық, өзіне-өзі сенімді, мығым күйде суреттеледі. Осы мінезден тартыстың туындары да анық. Романтикалық шығармаларда ондай күшке қарсы кейіпкердің болатыны көп кездеседі. «Дағыстанда» осындай күшті, рухы биік тұлғаға қарсы қойылар қарама-қарсы кейіпкер – Ибраһим. Шығармада Жүсіп тәкаппарлығымен баяндалса, Ибраһимды ақын білімді, сөзге майда, қалжыңға да ұста, құралайды көзге атқан мерген ретінде суреттейді.

Ақылбай қаһармандарды әрекет үстінде емес, авторлық баяндаулар арқылы таныстырады. Поэмада Жүсіп пен Ибраһим арасындағы тартыстың басы Жүсіптің ызалануынан басталады. Бұл әрине негізі тартысқа апарар жолдағы деталь.

Дағыстан елінде он екі айда бір болатын тойда бас қосқандар кім мерген, кім ер, кім жақсы екендігін әңгіме қылады екен. Сондай бір тойда бар атақтың, бар мақтаудың бәріне Ибраһим ие болып шығады. Сонымен қатар қалжыңға ұста Ибраһимнің бір әзілмен айтқан сөзі, онсыз да бар мақтаудың өзіне қатысы болмағанына ызаланып отырған Жүсіпке қатты әсері тиіп, долдан-дырып, ыза қылып, дұшпандық сезімін оятады.

Іші ыза-кекке толы Жүсіп Кавказға ашық күні аңға шыққанда, арқарға атқан оғы тимей, намыс кегі одан әрі жана түскенде, Ибраһим жетіп келіп, оғы жете қоймас деп тау басында қасқайып тұрған арқарды бір атқаннан қағып түсіреді. Батыр аңғал деген сияқты онымен қоймай елсіз жерде жалғыз кезіккен Жүсіпке қалжың айтады. Онсыз да кектеніп жүрген Жүсіп болса аңдаусыз тұрған жазықсыз оны қапыда қалдырып, қанжар салып өлтіреді.

Баласы өлімін естіген жалғыз шешесі Әлі кемпір:

Мендей ғып қайғы берсін анасына
Қарамай қаза берсін шамасына.

Я өзі, я тұқымы, жұрағаты,
Кетпестей әрекет бер баласына, -

деп зарланып қарғыс айтады. Ақын шығармада қарғыстың мән-маңызына аса бергені байқалады. Шығарма арқауында да осы қарғыс негізі жатқандығын ең басында «Келді-ау деп Әлі кемпір қылған зары» деп ең таң алдына қарт Жүсіптің қапаланғандығын айтып өткен-ді. «Әртүрлі Әлі кемпір зарлық етті, әлбетте бұл қарғысын қабыл етті» дейді ақын.

Талай заман өтеді. Жүсіптің өзіне тартқан бәрі де ер, бәрі де қайсар қатал бес бірдей ұлы болады. Мергендік бәйгесін де алар, батырлықты да көрсетер де осылар. Жүсіп ұлдарының ортасында сусыз шөлге шыққан бір түп қызыл гүл сияқты – Зәһира.

Ол бүкіл черкестің аузындағы сұлуы, алақанында аялаған аруы. Ақын сұлу қыздың бейнесін

жасағанда ұстазы Абайдан көп үлгі өнеге алғандығын байқаймыз. Абайда «аласы аз қара көзі нұр жайнаса» Ақылбай сұлуы бір жанарының өзі «аласы аз», жай қара емей «нұрлы қара», жай көз емес «ұялы көз» болып бейнеленген. «Кірсіз тіс, қырлы мұрын, мінсіз ерін», «Алма бет, аппақ еті қар секілді», яки болмаса «ақылы, мінезі мен тұлғасы сай» деп суреттелген Зәһира сұлуы Абайдың «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» не «Білектей арқасында өрген бұрым» қыздарынан тым алыс емес. Ақылбайдың қолынан келгенінше сұлу қыздың бейнесін жақсы сомдауға тырысқандығы анық. Оның себебі де бар. Поэмада жауыздыққа қарсы қойылатын тұлға осы елі «Ғазел» деп атаған Зәһира және оның ғашығы Жәбірәһил.

Жарлының жалғыз баласы Жәбірәһил де осал емес. «Қара мұрт, сұрғылт сұлу, қырлы мұрын, Қыр қабақ, кең жауырынды айтсам түрін» деп ақын бейнелеген өзі есті, өзі сұлу Жәбірәһил Зәһираға ғашық болады. Бірақ жігіт жүрегінде қайғы жоқ емес. Ол – кедейлігі. Кедейге сұлу қызын бергелі жатқан Жүсіп те жоқ. Оған мал керек. Жәбрәһил мақсатқа жетуге оңай жол іздемейді. Қыз әкесінен үміт жоқ. Жәбрәһил Дағыстанның жауына аттанады. Бұл сапарға Жүсіптің Әлі, Мұса деген екі баласы да аттанып, екеуі бірдей қаза табады. Жәбрәһил жауға қарсы ерекше ерлік көрсетіп, Жүсіптің екі баласының сүйегін жау қолынан алып шығады. Қатты жараланып қайтып, ұзақ уақыт жатып, жазылады. Сөйтіп Жүсіптің қолынан қаза тапқан Ибраһимнің шешесі, Әлі кемпірдің қарғысы Жүсіп басына келе бастайды.

Тағы бірде Жүсіптің Жағыфар, Таяр деген балалары Кавказға аң атуға шығады. Тауда жүргенде нөсер жауын жауып, қатты дауыл соғып, екеуі бірдей суға кетіп өледі.

Енді бірде тауда аң қуып жүрген Жүсіптің бес баласынан жалғыз қалған кенжесі Рахымымен жарақатынан жазылып аңға шыққан Жәбрәһил кездесіп қалады. Жәбрәһил: «Рахым, саған айтар бір мұңым бар, аттан түсіп сөйлесек болар ма екен?» - дейді.

Рахым да әкесіндей паң мінезді, өзін жоғары қояр адам екендігіне ақын бірден назар аудартады. Қарындасының сұлулығына тәнті болып, осындай адам жаралады екен ау деп тамсанып тұрған Жәбрәһилге:

...Жіберді сонда Рахым тасырлыққа,
– Ешқашан сендей жанға бас ұрдық па.
Зәһираның сұлулығын құп білемін,
Сұрамақшы шығарсың қатындыққа!-

деп тисе сөйлейді. Жәбрәһил сұрайын деп жүргенін жасырмайды. Бұл сөзді естігенде Рахым:

Бұл сөзге мен көнбеймін, әкем көнсе,
Азғырған сен кедейдің тіліне ерсе.
Әкемнің де құлы көп сен секілді,
Атылып өлмеймін бе саған берсе, -
дейді. Ер жүрек, намысшыл Жәбрәһил ешкім

қарамағанда екі ағасының сүйегін жау қолынан ерлікпен алып келгендігін айтса да, Рахым «маған үлкен жақсылық қылыпсың» деп кекетіп тұрып, қақ басынан қамшысымен бірақ тартады. Ерегестің ақыры қанжарласуға ұласып, Рахым қатты жараланады. Қансырап жатқанда біреу кездесіп, үйіне жеткізгенде: «Әке! ...Зәһира ...Жәбрәһил кегім» деген сөздерге ғана тілі келеді де, дүние салады.

Бала сөзін әкесі құп алып, қанды кек алмаққа бел буады. Зәһираға да ант еткізеді. Ағасының қазасынан кейін, қайғылы көңілін көтеру үшін тауға шығып жүрген Зәһира Жәбрәһилмен кездесіп, орталарынан ғашық оты туындайды.

Ертең тұрып сол тасқа барып, күнде көріп жолығып, ойнап-күліп, ғашықтықтың мұратына екі ғашық жетеді. Басқа жаққа кетейік дегенде Зәһира: «Әкемнен сұра, мені саған берер...» – дейді. Осы жерде бар шындық ашылады. Жәбрәһил осы жерде бар сырын ашып, «әкең мені өлтіруге бөгелмейді, мен Жәбрәһилмін, сен дағы ант еткенсің, егер өлтірем десең, мен дайынмын» дегенде аға кегі ойында сұлу қыз қолына қанжар алады.

Зәһира өткір қанжарды қолына алды,

Қане, айтшы, естиін деп өткен халді.

Алса дағы махаббат кекті жеңіп,

Қолынан қанжар жерге түсіп қалды, -

дейді ақын. Бірақ Зәһираның қолынан түскен қанжар, кәрі Жүсіптің қолынан түспеді. Аңдып жүрген Жүсіп екі құлымен келіп Жәбрәһилді өлтіреді.

Әке, менің кетірдің шамамды да,

Құдай алған жетім ем анамды да.

Құрыттың тұқымыңды мені менен

Өлтірдің ішімдегі баламды да, -

деген қыз сөзінде көп ой жатыр.

...Баста айтқан кәрі Жүсіп қапалығы,

Сонда Зәһира өлер боп жатқан екен, -

деп ақын поэмасын аяқтайды.

«Дағыстан» романтикалық поэма үлгісінде жазылған. Бұрынғы қазақ даласында болмаған ерекше шығарма. Бұндағы романтика оқиғалар желісіндегі адам мінездерінен, іс-әрекеттерінен айқын көрініс тапқан.

Қорытынды.

«Дағыстан» поэмасының идеялық мазмұнында үлкен мән-мағына жатыр. Поэманың оқиға желісінің негізіне қарғыс адамды құтқармайды, анық орынды айтылған қарғыс қылмысты адамды бір таппай қоймайды, тағдыры оны тосады деген ұғым алынған. Осы нанымның шеңберінде өркөкіректік, төкаппарлық, кекшілдік сияқты жағымсыз мінездерді сынаумен қатар, таза сұлу махаббатты басты орынға қояды. Кейіпкерлер бейнесі де осы идеяның басына топтасады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бес ғасыр жырлайды: 2 томдық.-Алматы: Жазушы, 1989.-Т.2.
2. Мұхамедханұлы Қ. Абайдың ақын шәкірттері // Бірінші кітап .-Алматы: «Дәуір». 1994.-224 б.
3. Әуезов М. Ақылбай шығармалары туралы //Кітапта: Абай Құнанбаев (мақалалар мен зерттеулер). -Алматы: Ғылым, 1967.-391 б.
4. Абай. Энциклопедия. -Алматы: Қазақ энциклопедиясы: Атамұра, 1995.-720 б.
5. Мұхамедханов Қ. Ақылбай Абайұлы Құнанбаев. Жұлдыз, №1, 1984
6. Жиреншин Ә. Ұлы ақынның ұрпақтары. Лениншіл жас, 3 желтоқсан, 1970
7. Бейсембаев М. Әрі ақын, әрі композитор (Ақылбай Абайұлы Құнанбаев туралы). Семей таңы, 1981, 18 қараша
8. Ақылбайдың шапшаңдығы. «Абай» журналы, №1, 1992

Байжігіт Ботагөз Сабитқызы
докторант 3 курса
КазНПУ имени Абая
Республика Казахстан, г. Алматы

ФУНКЦИИ АБСУРДА В РЕЧЕВОЙ СФЕРЕ ПЕРСОНАЖЕЙ (Л. ПЕТРУШЕВСКАЯ «ПУСЬКИ БЯТЫЕ»)

Түйін. Бұл мақала Л.Петрушевскаяның «Пуськи Бятые» ертегілер жинағындағы кейіпкерлердің абсурдтық сөйлеу таңбаларын зерттеуге арналған. Автор кейіпкерлердің әңгімесінде қолданған сөз түбірлері, орыс тілінде мүлдем кездеспейді, бірақ оқырман бұл шығарманы жалғау және жұрнақтардың грамматикалық жалғану заңдылықтарын қолдана отырып, интуитивті түрде түсіне алады. Бұл ертегілер диалогтардың жинағы ғана емес, автордың өз алдына қойған мақсаттарына жетуге арналған құрал деп санасақ болады. Берілген әр бір сөз лингвистикалық жаттығу деп қарастырсақ, ол жұмбақты шешу оқырманның мақсаты деп санауға болады.

Түйінді сөздер: абсурд, психоанализ, сөйлеу бұзылыстары, дыбысты еліктеу, психикалық бұзылулар.

Резюме. Данная статья посвящена изучению абсурдной речи персонажей сказок Л. Петрушевской «Пуськи Бятые». Корни слов, которые использует автор в речи персонажей, не существуют в русском языке, но читатель может интуитивно понять это художественное произведение, опираясь на грамматические модели использования аффиксов. Сказки «Пуськи Бятые» Л. Петрушевской, являются не просто набором диалогов, а уникальным средством для достижения определенных целей, которые перед собой ставит автор. Если рассматривать данное произведение, как лингвистическое упражнение, то задачей становится каждое слово, которую должен решить (понять) читатель.

Ключевые слова: абсурд, психоанализ, речевые нарушения, звукоподражание, психические расстройства.

Summary. This article is devoted to the study of the absurd speech of the characters in the fairy tales by L. Petrushevskaya "Puski Byatye". The roots of the words that the author uses in the speech of the characters do not exist in Russian language, but the reader can intuitively understand this work of art based on Grammar patterns of using affixes. Fairy tales "Puski Byatye" by L. Petrushevskaya are not just a set of dialogs, but a unique means to achieve certain goals set by the author. It is a linguistic exercise in which each word becomes a task that the reader must solve.

Keywords: absurdity, psychoanalysis, speech disorders, echoism, mental disorders.

Поэтика абсурда в русской литературе, является уже достаточно изученной темой. Изучением данной категории занимались такие известные ученые и деятели искусства, как В.Б. Шкловский, Д.В. Токарев, М. Ямпольский, М. Вяткин, О.Д. Буренина-Петрова и др. В современных русских толковых словарях дано достаточно точное определение понятия «абсурд». В Словаре литературных терминов (2012 г.) значение понятия абсурд (от лат. absurdum – нелепость, бессмыслица) трактуется, как способ изображения действительности, для которого характерны подчеркнутое нарушение причинно-следственных связей, гротескность, продиктованные стремлением продемонстрировать нелепость и бессмысленность человеческого существования (например, поэтические опыты ОБЭРИУтов) [https://slovar.cc/lit/term/2145029.html]. Философское обозначение термина абсурд дают и Современный словарь философских терминов (2012 г.), и Словарь постмодернизма (2012), ак-

центрируя в термине интеллектуальную традицию, обозначающую нелепость, бессмысленность феномена или явления [https://slovar.cc/lit/term/2145029.html]. В истории философии, понятие абсурда стало использоваться экзистенциализмом, как атрибутивная характеристика отношений человека с миром, лишенным смысла, и враждебным человеческой индивидуальности. Осознание отчуждения человека от мира и самоотчуждения индивида порождает абсурдное сознание [А. Камю, «Миф о Сизифе. Эссе об абсурде»] ... В Большом российском энциклопедическом словаре (2012 г.), термин «абсурд» обозначает «бессмыслицу», «нелепость» [https://slovar.cc/lit/term/2145029.html].

В современной философии, выдвигается новая концепция изучения данного явления, как способа изображения действительности, для которого характерно подчеркнутое нарушение причинно-следственных связей в следствии психических нарушений у индивида. Это изу-

чение абсурда с точки зрения психоанализа, то есть концепции абсурда, как бессмыслицы и нелепости, позволяет более углубленно рассмотреть форму психологического и душевного состояния героя произведения.

Каков генезис абсурда в художественном тексте? Это либо следствия психологических нарушений (отклонений) у персонажа, либо определенных потрясений, которые влияют на их внутреннее состояние, что, в свою очередь, порождает абсурдное действие или безумную речь. Иначе говоря, травма порождает сдвиг в сознании, и в результате этого появляется абсурдный текст. Таким образом, основным объектом изучения при рассмотрении абсурда, как психологического состояния в данной статье становится речь персонажей, так как именно речь является одним из главных показателей (маркеров) в «распадении бытия» в их внутреннем мире.

Как пишет О.Н. Зырянова, «В русском авангардизме широко используются смеховые приемы творчества: клоунада, принцип балагана, эксцентрика. Абсурдизм находит выражение в деконструкции жанров: соединении реалистической мелодрамы, комедии, трагедии в одном произведении. Для театра футуристов и обэриутов характерно осмысление серьезных вопросов человеческого бытия при помощи контрастирующих с содержанием жанровых форм» [Зырянова О.Н., 2010, с.7]. Л. Петрушевская, как яркий представитель русского авангардизма, обладает специфическими индивидуальными приемами письма.

Абсурдность сказок Людмилы Петрушевской «Пуськи бятые» состоит в первую очередь в том, что язык данного произведения непонятен нам. Корни слов, которые использует автор в речи персонажей, не существуют в русском языке, но читатель может интуитивно понять это художественное произведение, опираясь на грамматические модели использования аффиксов. «И возобнулась Ляпупа и – бздым! – вчучила Калуше мммкву аж в клямсы! Инда клямсы у Калуши сопритнюкнулись!» [Петрушевская Л., 1984, с. 1].

Создается впечатление, что данную сказку про взрослую жизнь со всеми ее вытекающими проблемами рассказывает маленький ребенок, у которого еще не развита речь. Возможно, именно поэтому в произведении очень много звукоподражаний. Слова, которые трудно воспроизвести ребенку, он выговаривает по-своему, как он умеет или как у него получается. «И с напушки – счирк! В бурдысья. (С места проживания Калуши, (звукоподражание)! В кусты)

А Бутявченок сяпает и сяпает по напушке. Подзастремяжилс. (Бутявченок ходит и ходит возле дома Калуши)

Ну и Калуша бутявчонка сцирила. А бутявченок как забурлыкает! (Бурлы-бурлы, бурлы-бур-

лы)» [Петрушевская Л., 1984, с.5]. (Калуша украла Бутявченка, а бутявченок как забурлыкает (звукоподражание).

Исходя из предлагаемой теории, что сказку рассказывает ребенок, можно понять причину, почему все герои сказки постоянно «дудоняются» (испражняются). С точки зрения психологии (З. Фрейд), если родители проявляют строгость в приучении ребенка к туалету, у ребенка возникает протест, и в итоге может сформироваться *анально-удерживающий* тип личности, которому присущи упрямство, скупость, чрезмерная пунктуальность и т.д. Родительская строгость также может привести к *анально-выталкивающему* типу, который склонен к разрушению, импульсивности и даже садистской жестокости [https://pro-psichology.ru/]. Для героев сказки – это (испражнение) своего рода протест против несправедливости и безысходности сложившейся ситуации. И, как правило, после испражнения все их проблемы решаются сами собой. Также, в лингвистических сказках Л. Петрушевской можно заметить выделенную З. Фрейдом вторую фазу оральной стадии – орально-агрессивную или орально-садистскую. В этой фазе, кусание становится средством выражения недовольства и фрустрации. Героиня Бутявка, несколько раз становится жертвой указанной выше стадии, а роль недовольного младенца исполняют другие персонажи произведения. Помимо этого, можно обратить внимание на то, что почти во всех сказках развязкой конфликтных ситуаций являются детские передразнивания.

«И – тюк Бутявку за сяпалки.

И ну трямкать Бутявку.

И подудонилась Бутявка Калуше в клямсы: бздым!» (Бутявка испражнилась в клюв Калуши)

<...> Калуша Бутявку вычучила, из клямс дудо отбьякала и волит: (Калуша выплюнула испражнения из клюва и говорит)

– Не Калуша подудонилась, а Бутявка! От Бутявки фурд! (Не Калуша испражнилась, а Бутявка! Это от Бутявки неприятный запах)

А Бутявка, вычучившись из калушиных клямс, вздре-безнулась, сопритнюкнулась и усяпала с напушки в бурдысья, и волит из бурдысьев:

– Калуша подудонилась, Калуша подудонилась!

А Ляпупа пши аж расткжнула, блуки бятые вымзила и волит:

– И! И! Калушка зюмо некузявая! Фурдючая!» [Петрушевская Л., 1984, с. 6].

Принято считать, что персонажи Л. Петрушевской разговаривают между собой на экспериментальном языке Л. Щербы. Если академик Л. Щерба придумал свое знаменитое искусственное предложение (Глокая куздра будланула бокра и кудрячит бокренка) для того, чтобы подчеркнуть значимость аффиксов в русском языке, то язык персонажей сказок Л. Петрушевской

является подтверждением и иллюстрацией его теории [Ларин Б.А., 1977, с. 204].

«– Инда побирим про Щербу. (Инда – жители напушки, поговорим про Щербу)

– Йоу Щерба? – бирят калушата.

– А Щерба, – бирят Калуша, – огдысь-егдысь нацирикал: «Глокая куздра кудланула бокра и курдячит бок-ренка».

– Ну и йоу? – бирят калушата.

– Йоу: куздра кузявая? А, калушатоки?

– Ни, – бирят калушата. – Куздра некузявая [Петрушевская Л., 1984, с.7].

Михаил Ямпольский в своей книге «Беспмятство как исток (Читая Хармса)», говорит о том, что культуру (речь) надо начинать с нуля, и абсурд начинается с нуля. Он говорит о «нуле», что это не просто «ничто» – это «что-то», но это «что-то», содержащее в себе «ничто» [Ямпольский М., 1995, с. 293]. Персонажи произведения Л. Петрушевской, также отказываются от общепринятого языка, начиная все с «нуля», и даже изучают этот придуманный с «нуля» язык.

Можно предположить, что персонажи данной сказки принадлежат некоему сообществу, речь представителей которого может понять только свой и никто больше. Это своего рода протест против власти общепринятых норм, некий художественный «шифр». Персонаж боится осуждения общественного мнения, недопонимания окружающим миром, и использование такого вида абсурдной кодификации освобождает его от последствий неверного истолкования его слов. Персонаж (в том числе и автор), таким образом отстаивает право на полную демократию в своем тексте, он свободен, ничего и никого не боится. В поэтике абсурда надо рассмотреть и отказ от языка, как отказ от прошлого и проявление Эдипова комплекса. Эдипов комплекс в сборнике сказок о диких животных Л. Петрушевской рассматривает Л.В. Сафронова [Сафронова Л.В., 2006, с. 284].

Анализируя речь персонажей лингвистических сказок Л. Петрушевской, можно прийти к выводу, что женский пол в ее текстах доминирует над мужским. С.П. Черкашина считает, что Л. Петрушевская, изображая образ мужчин, акцентирует внимание на их деградации, выражающейся в осуществлении несвойственных им функций и ролей и отмечает кризис мужского начала в героях [Черкашина С.П., 2011, с. 13].

Следует заметить, то что почти все персонажи сказки «Пуськи бятые» женского пола. Среди них много ругани, сплетен, ревности, недоверия, а мужская часть персонажей обычно отмалчивается. Следующее, на что стоит обратить внимание, это дети Калуши и Помика, которые называются не «помичатами», а «калушатами», это нарушает общепринятую норму, по которой ребенок с момента рождения получает фамилию отца и отчество, схожая картина с Кукусей и Бу-

тявчонком, чьих ребенок зовется «кукусенком».

У персонажей женского пола можно заметить и завышенную самооценку. Так, можно выделить образ Бутявки, которая, являясь последним звеном пищевой цепи в данной сказки, требует к себе особо уважительного отношения и, поправляя Калушу, называет себя Бутявой Бутявишной. В электронных письмах, написанных ею Калуше, она подписывается как Йовович-Шер (известная актриса и певица). Это еще раз подтверждает ее завышенную самооценку и возможно, даже обнаруживает некую симптоматику мании величия. В приведенном выше примере можно заметить и раздвоение личности Бутявки. В каждой сказке, когда ее пытаются съесть, она распадается на две части, а в лингвистической комедии каждая ее часть выступает как отдельный персонаж. В конце они даже ведут между собой полноценный диалог.

«Полбутьявки-Б (вычучившись из Ляпупиных клемс, вздрезнулась)

Полбутьявочки-А! Опо-по! Сопритюкнемся!

Полбутьявки-А (разбывив сяпалки, сяпает к Полбутьявке-Б)

«А и Б бдан-бдан?»

Полбутьявки-Б

Бдан-бдан! Ну? Со...при...тук!

Сопритюкиваются и усяпывают в бурдысья ако како Бутявка» [Петрушевская Л., 1984, с. 10].

К примерам о женском феминизме в данной сказке можно добавить и образ Калуши, которая берет на себя отцовскую роль в воспитании детей при наличии отца, отцовство которого, однако, постоянно находится под вопросом.

«А Ляпула усяпала с напушки и за напушкой волит:

– Киси-миси, Помик! А Калушатоки-то не помиковичи! (Помик, а дети-то не от тебя)

часть 2

А Помик волит:

– Калуша, а Калушатоки помиковичи? (Калуша, а дети точно от меня?)

А Психа как заводит:

– Бутявка-то кузяво бирила: галивнок исцешь, Псь! Калушатоки-то не пьсовны ли? Заводить нешто Поми-ка? Аоз! Помик! Поо-омик!» [Петрушевская Л., 1984, с. 15]. (Пес, детей Калуша не от тебя ли родила?)

Ранее мы отмечали то, что дети Помика и Калуши называются калушатами. Это происходит потому, что Калуша принимает на себя роль отца, когда у их повзрослевшей дочери Кукуси начинается роман с Бутявчонком. Мать через виртуальную переписку дает понять Бутявчонку, что он не пара ее дочери, а в конце даже угрожает съесть его в случае, если он не перестанет за ней ухаживать. Когда все-таки влюбленные сбегают, ее намерения съесть его возрастают. Схожую сюжетную ситуацию описывает и Л.В. Сафронова в компаративном анализе пьесы

А.П. Чехова «Чайка» и «Диких животных сказок» Л. Петрушевской, когда роль отца берут на себя женщины. Примером этого становится чеховская Аркадина, в интересы которой не входит взросление сына и которая всячески пытается разрушить его планы по инициации, препятствуя в профессиональной самореализации и экзамене на половую зрелость [Сафронова Л.В., 2006, с. 284].

«Мифологизация в произведениях Петрушевской происходит на уровне художественного осмысления дома и пространства. В центре ее художественного мира стоит дом, символизирующий собой пространство женщины... У Петрушевской у истоков создания дома стоит женщина. Такая матриархальная установка связана с пониманием женщины, как создательницы и хранительницы очага», – пишет С. Черкашина [Черкашина С.П., 2011, с. 8]. В сказке «Пуськи бятые» также, тема «дома» затронута очень глубоко – это *напушка*, где живет Калуша и ее семья. Героиня всячески старается уберечь место своего обитания от нападков других. Она защищает территорию, в которой обитает ее семья, от *бутявок* и *псов*, которые хотят лишить дома ее близких, и даже несколько раз вступает в конфликт, чтобы уберечь напушку. Следует отметить, однако, что в животном мире именно самец (а в нашем случае – самка) метит территорию и оберегает ее.

«Йоу, @, пызявишь пызявы Кукусе? Йоу за «чмяки»? Чмякаться некузяво. Калуши не шошляют бутявок, прю-шек и гаг. Бутявки дюбые и зюмо-зюмо некузявые. И не пызявь Кукусе ниогды! А то стрямкаю!» (Пишешь Кукусе? Что за поцелуи? Целоваться нехорошо! Калуши (индюки) не могут любить бутявок (букашек). Бутявки нехорошие и некрасивые. Не пиши больше Кукусе, никогда! А то съем!)

«Ей-ей не v.ru

С некузявостью Калуша Помикова» (; ^ ([Петрушевская Л., 1984, с. 7].

Нужно отметить и беспорядочные (абсурдные) половые отношения, в которых все персонажи подозревают друг друга. Причем эти отношения могут быть очень необычными, это некий *межвидовый* секс. Психа подозревает, что дети Калуши от её мужа? (пес и индюк), у Бутевчонка и Кукусы рождается ребенок (букашка и индюк).

«А бурдысья лепещутся, лепещутся, инда Ляпупа йо-кает: йок, йок, йок!

А Помик высыпал из бурдысьев и волит:

– Кадушечка, Кукуся не тряпкала бутявчонка.

А Калуша волит:

– Кукуся не тряпкала? Так стрямкай же! Стрямкай бутявчонка, Помик!

А Ляпупа йокает:

– Йок, йок, йок! – (так и лепещется). – Пуськи бятые, Канна, Манна, Гуанна и Кукуська.

Ин из бурдысьев высыпывает Бутявчонок, а с Бутявчонком сяпает Кукуся, клямсы в клямсы с Бутявчонком, сяпалка за сяпалку» [Петрушевская Л., 1984, с. 8].

Речь персонажей «Пуськи Бятые» Л. Петрушевской, является не просто набором диалогов, а уникальным средством для достижения определенных целей, которые перед собой ставит автор. Она является, как бы лингвистическим упражнением, в котором каждое слово становится задачей, которую должен решить читатель. Читатель, дешифруя речь персонажей, становится соавтором данного произведения, ребенком, который начинает понимать детский лепет и интерпретирует его на свой лад. Более того, языковой абсурд помогает читателю стать на время ребенком. С одной стороны, сказка заставляет нас улыбаться, а с другой, – мы понимаем, что под детским лепетом скрыт глубокий общечеловеческий смысл.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Зырянова, О.Н. Поэтика абсурда в русской драме второй половины XX-начала XXI вв.: автореф. дис. канд. фил. наук / Зырянова Ольга Николаевна. – Красноярск, 2010. – 23 с.
2. Ларин, Б.А. Значение работ академика Л.В. Щербы в русском языкознании [Текст]: история русск. языка и общее языкознание. – М.: Просвещение, 1977. – с. 200-208.
3. Петрушевская, Л.С. Дикие животные сказки [Текст]: сказки рос. писателя: [совр. проза], 1984. – ISBN 978-5-04-101568-8 (в пер.).
4. Сафронова Л.В. Поэтика литературного сериала и проблема автора и героя (на материале сериалов «Дикие животные сказки» и «Пуськи бятые» Л.С. Петрушевской) // Русская литература. – 2006. – № 2. – С. 55-65.
5. Словари, энциклопедии и справочники – Slovar.cc. [Электронный ресурс]: [Словари, энциклопедии, справочники]. 2010-2020 г. – Режим доступа: <https://slovar.cc/lit/term/2145029.html>, свободный. – загл. с экрана.
6. Черкашина, С.П. Творчество Л.С. Петрушевской в мифопоэтическом контексте: автореф. дис. канд. фил. наук / Черкашина Светлана Павловна. – Ставрополь, 2011 – 25 с.
7. Ямпольский, М. Беспамятство как исток (Читая Хармса) [Текст]: новое литературное обозрение. – М., 1998. – ISBN 5-86793-032-1 (в пер.).
8. Pro-Psichology.ru. [Электронный ресурс]: [Сайт о психологии]. – Режим доступа: <https://pro-psichology.ru>, свободный. – загл. с экрана.

Бияров Бердібек Нуралдинович

Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қазақ, орыс филологиясы және журналистика кафедрасы
С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті

Құсманова Күлжібек Аскенқызы

Филология ғылымдарының докторы, доцент
Қазақ және орыс тілдері кафедрасы
Д.Серікбаев атындағы Шығыс қазақстан мемлекеттік техникалық университеті

АБАЙ ТУЫП-ӨСКЕН ӨЛКЕНІҢ ЖЕР-СУ АТТАРЫ

Түйін. Бұл мақалада ұлы ақын Абай туып өскен жер – су, өзен – көлдер атаулары тілдік жағынан талданады. Қазақ тілінде семантикалық мағынасы ашық тұрған топонимдер емес, көне түркі немесе монғол тілдерінен келген этимологиясы күңгірт атаулар ғана қамтылған.

Түйінді сөздер: топонимика, этимология, семантика, гидроним, топожүйе.

Резюме. В этой статье представлен лингвистический анализ топонимических названий места рождения великого поэта Абая. Подробно анализируются только названия с неясной этимологией из древнетюркских или монгольских языков.

Ключевые слова: топонимика, этимология, семантика, гидроним, топонимическая система.

Summary. This article analyzes the toponymical names of native land of Abai from a linguistic point of view. The names with unclear etymology which came from old Turkey or Mongolian languages are being described.

Keywords: Toponymy, etymology, semantics, hydronym, toposystem.

Адамның бітім-болмысына, менталитетіне туып-өскен жерінің аurasы әсер ететіні – ғылымда дәлелдеуін күтіп жатқан шындық. Өзге ұлттарды айтпағанның өзінде қазақтың небір талантты Ир адамдарын үйіп-төгіп бере салған ойдым-ойдым жерлер бар. Ондай жерлерге Баянауыл-Көкшетау, Нарынқол, Катонқарағай, Шыңғыстау сияқты жаратылысы өзгеше жерлерді жатқызуға болады. Аталған жерлердің таулы-тасты болып, биік тұратыны құпиясы көп ғарышқа байланыса ма, әлде әсем табиғатының әсері ме, әйтеуір өнер, көркем сөз шеберлері молынан шыққан.

Қазақ мәдениетіне Абай, Шәкәрім, Мұхтар сияқты үш алыпты берген Шыңғыстау бөктерінің қандай қасиеті бар? Мұнда дала да, су да, тау да кездеседі. Қырық жыл жарылған атом, сутегі бомбаларының әсерінен тозып кеткені болмаса, кезінде бұл өлке керемет сәнді болғанға ұқсайды. Өйткені жер-су аттарының өзі сондай әдемі жасалған: *Шыңғыстау, Қарауыл, Қасқабұлақ, Орда, Бақанас, Арқат, Ақшоқы, Шолпан биігі, Үйтас, Шақпақ, Хан тауы, Түйеөркеш, Жидебай...*

Дені түркі-монғол секілді ағайын тілден жасалған бұл атаулар Қазақстанның басқа жерлерінде де кездеседі, бірақ ұлы Абайдың табаны тиген жерлер болғандықтан, бүкіл қазаққа ерекше ыстық атаулар. Солардың кейбіріне тілдік талдау жасау мақалаға арқау болды. Мұнда қазақ тілінде семантикасы ашық тұрған *Кеңқоныс, Қарашоқы, Ойқұдық, Құндызды* сияқты топонимдер емес, этимологиясы күңгірт тартқан, мәні көне түркі немесе монғол тілдерінде ашылатын атаулар ғана қамтылды.

Арқат – бірыңғай жартастардан тұратын тау. Абай мен Шәкәрімнің талай аң аулап, құс салған жері. *Арқат* оронимін топонимист-ғалым Е.Қойшыбаев *арқа+т* «арқатау» немесе этноним болуы мүмкін екенін көрсеткен еді [Қойшыбаев Е., 1985, 15 б]. Ж.Болатов антропоним, яғни кісі атынан жасалған атау деп шешеді [Болатов Ж., 1963, 26 б].

Алтай тауында Арқат-Бұрқат асуы деген жер бар. Мұндағы Арқат моңғолша *ар* «арт жақ, таудың теріскейі, солтүстік» мағыналарын береді де, *хад* «жартас» деген сөздердің бірігуінен жасалған. Толық мағынасы: «жартастың немесе таудың теріскей жағы». Ал Бұрқат моңғолша *өвөр* «күнге, күн жақ» + *хад* «жартас» сөздерінен жасалған. Мұндай атаулар асудың күнгеі мен теріскейін білдіреді. Бұл пікірді кезінде географ-ғалым Ғ.Қоңқашпаев пен профессор Г. Сағидолдақызы атап өткен еді. Шыңғыстаудағы Арқат та осы мәнде тұрғаны анық және оның Бұрқат деген сыңары болуы да мүмкін.

Ал кісі есімі болып жүрген Архат будда дінінен кірген діни лауазым аты екені мәлім. Жергілікті тұрғындар уақ руының батыры Арқаттың құрметіне қойылған деп те айтады. Бұл деректі зерттей түсу қажет.

Аягөз – өзен. Гидронимнің екі сыңары да көне түркі тілінен сақталып қалған реликті морфемалар. Алдыңғы сыңары *ая* [айа] тіпті алтай төркіндес тілдерге ортақ болып келеді. Көне түркі тілінде *айа*, түркімен тілінде *айа* «алақан» мағынасын берсе, қазақ тілінде *аядай* «шағын» сөзінің сақталуы *айа* сөзінің тілімізде болғанын

дәлелдейді. Башқұрт тілінде *айа* сөзі «төрт елі өлшем бірлігі» мәнінде де кездеседі. Ендеше Аягөз атауының бірінші сыңары *ая* [айа] "шағын, кішкене" семантикасын беретінін көреміз.

Гидронимнің екінші сыңары *үгүз/өгүз* көне түркі тілінде "өзен", "су" мәнін беретіні дәлелденген. Сонымен өзен атының этимологиясы *Айагүз>Айагүз* (аферезис құбылысы)>Аягөз тұрғысынан ашылып, "шағын, кішкене өзен" мағынасын береді. Ертедегі ата-бабаларымыз Ертіспен салыстырғанда шағын өзен екенін меңзегені көрініп тұр.

Аса сезімтал ақын М.Мақатаев: «Аягөз деген аядай өзен деседі...» деп өлеңнің бір жолымен ғана мағынасын ашып кетеді.

Бақанас – Шыңғыстың мол сулы өзендерінің бірі. Құнанбай ауылының жайлауы болған. *Бақанас* гидронимін көптеген ғалымдар *бақан+ас* тұлғаларына бөледі де, бақан сияқты басы екіге айырылған өзен деп табады. Шындығында бұл атау монғолдың *баға(н)* "аз", "шағын", "шолақ" сөзі мен *ус* "су" түбірінің бірігуінен жасалған: *Баға(н)ус>Бағанас>Бақанас*. Қазақстанда бірнеше жерде кездесетін мұндай атау шыққан жері мен құятын жері алыс емес, қысқа өзендерге беріледі. *Бақанас*, сонымен, "шолақ, қысқа өзен, (су)" мәнінде тұр. Шыңғыстаудың Ақбайтал асуынан бастау алатын бұл өзен Балқашқа жетпей жерге сіңіп кетеді немесе басқа өзен, көлге құятын болуы керек.

Бөрлі – Мұхтар Әуезовтің туып-өскен жері. Бөрлі атауын *бөрі* (қасқыр) сөзінен шығаратын пікірлер жиі кездеседі. Жерінің бұталы болып келуі қасқырдың өсіп-өнуіне қолайлы екені де рас. Кейде бұл атау *Борлы* "эк (известняк) тасы бар" жер мағынасында тұруы да ықтимал. Айтылу барысында атау жіңішке дауыстыларға ауыса береді: *Борлы>Бөрлі*.

Дегелең – тау. Топономист-ғалымдар бұл оронимді көне түркі тіліндегі *деге* «теке» сөзінен (Е.Қойшыбаев) және түркі тіліндегі *дег, доғ//тағ* «тау» деген сөзден (Т.Жанұзақ) шығарады [Телғожа Жанұзақ, 2010, 72 б]. Біздің ойымызша, атаудың түбірінде тұрған *дег* моңғол тілінде *дэг* «кедір-бұдыр жер» мәнді сөзі деуге болады [Базылхан Б., 1987, 207 б]. Қазақтың өз тілінде осы түбірден жасалған *дегерес* «жазық далада кездесетін шағын-шағын тақия төбелер» деген көнерген сөзі бар [Қайыржан К., 2013, 109 б]. Ендеше *Дег+елең/Дегелең* «шағын төбелерден тұратын (дегелеңді) тау» деген мағына береді.

Ертіс – өзен. Абай Семей қаласы мен Ертісті сан рет көрген Ертіс гидронимі туралы ғалымдардың пікірі әр түрлі. Біздің ойымызша М.Қашқари сөздігіндегі Иртыш (Эртишмак) туралы берген түсінігі зерттеушілер ойлағандай халықтық этимология емес, шындыққа бастайтын жол тәрізді. Өйткені ені жалпақ (120-150 м), суы мол, таудан бастап құрлықты көлденең кесіп өтетін өзеннің бірінші мәселесі – өткел мәселесі болса

керек. Орхон ескерткіштерінде, монғолдың "Құпия шежіресінде" Ертістен өту мәселесі аталып өтеді. Ал М.Қашқари өз сөздігінде *ерт* етістігінің *өт* етістігі орнына жүргенін былай келтіреді: "*Ертішті* – бәсекелесіп өтісті; бәстесіп өтісті. *Ертіс*: өтті; кешті..." [Қашқари М., 1997, 273 б].

Біздің болжам-пікіріміз бойынша, Ертіс атауы өте көне гидроним болғандықтан (профессор Т.Жанұзақтың айтуынша, Ертіс атауына кем дегенде екі мың жылдан асады), бір буынды үш сөзден тұрады деуге болады. Тілдің алғашқы даму сатысында бір буынды сөздердің басым болғаны анық. Атап айтқанда, *Er + it + ic > Ertic* (соңынан дауысты келгенде, ортаңғы қысаңдардың түсіп қалуы тіл білімінде алшақ элизия құбылысы деп аталады: орын + ы > орны). Мұндағы *ер* түбірі көне түркі. *ериш/еріс* Э.В.Севортян сөздігінде «основа ткани», «горизонтальные жерди, вставляемые между вертикальными стойками при плетении стен амбара» сөзінде кездеседі [Севортян Э.В., 1974, 294 б]. С.Аманжоловтың монографиясында: «*Еріс (uipic)*: арқау (основа в ткани). Ильм., 58» түрінде түсінік беріледі [Аманжолов С., 1997, 478 б]. Бұл сілтемелерден көріп отырғанымыздай *ер* синкретті түбірінің тағы бір мағынасы «көлденең» семасын береді екен.

Ал *it/ым/өт/үт* «өтетін», «ағатын» етістігінің құрайтыны белгілі және *ыс/ic* «су, өзен» сөзі екені де баршаға мәлім. Сонда *Ertic < Er* «көлденең» + *it* «өтетін, ағатын» + *ic* «өзен, су» болып шығады, яғни, жинақтап айтқанда, Ертіс «көлденең ағатын өзен» деген мәнде тұруы мүмкін.

Атауға негізгі уәж (мотив) болған – оның Алтайға баратын, Алтайдан шығатын құрлықты көлденең кесіп өтуі, яғни өткел мәселесі. Көне түркілер «Алтын тауын асып, Ертіс өзенін кешуісіз жерден кешуге» мәжбүр болады. М.Қашқари сөздігінде келтірілген мысалда:

«Ысытатын аптап қапсырды

Үміт артқан адам жауықты.

Ертіс суын кешпекші,

Содан халық сескенді», – деп Ертістен өтуге үлкен мән беріледі [Қашқари М., 1997, 186 б]. Ұзындығы 4, 5 мың километрге жуық, ені 100-120м өзенді кешіп өте алмаған керуендер өзенді бойлап, оның басын (Моңғол Алтайын) айналып өтуге тура келген. Тарихта Шыңғысхан әскері соңына түскен найман Күшлік сұлтанның сарбаздары Ертіс суынан өтерде, көп шығынға ұшырағаны айтылады. М.Қашқари мен Ә.С.Гардизидің судан өту мәселесін баса айтып отырғандары да тегін емес.

Қарқаралы – тау; елді мекен. Құнанбай, Абай, Мұхтарлардың табаны тиген жер. *Қарқара* қауырсынын әсемдік үшін пайдаланатын құстың бір түрі екені белгілі. *Қарқаралы* осындай құсы мол тау деп қысқа қайыратын пікірлер де жоқ емес. Алайда нысананың сырт бейнесі, ерекше белгісі атауға негіз болатынын ескерсек, бұл ороним метафоралық жолмен жасалған деуге

болады. Қарқараның қауырсынын, көбінесе, бөрікке, сәукелеге таққан, ал *Қарқаралы* тауының тас текшелері Арқадағы басқа таулардай тақыр емес, өсімдікті болып келеді. Оның тасқа өскен ағаштары бөрікке таққан қауырсынға ұқсап тұрады. Ендеше *Қарқаралы* – қарқарасы бар бас киімге ұқсатудан туған ороним.

Шыңғыстау – тау. Алыптар өскен мекен осы. Аңыздарға сенетін болсақ, бұл таудың аты Шыңғысханның құрметіне қойылған. Көбінесе атау алғаш шығып, аңыз кейін туып, сәйкес келмей жататын. Бұл жолы атау мен аңыз бір жерден шығып отыр. Осы маңда *Хан тауы*, *Орда сияқты* топонимдердің кездесуі аңызды шындыққа айналдырады.

Тарихи деректерге сүйенсек, Шыңғысхан Орта Азияға (Хорезм империясына) шабуыл жасардың алдында 1219 жылдың күзінде Ертіс бойына тоқтап, даярланған. Қайтар жолда 1224 жылдың жазын тағы да осы Ертіс бойында өткізген. Тархшылар айтып отырған Ертіс бойы осы Шыңғыстау болуы әбден мүмкін. Шыңғыстаудың шұрайлы, шалғынды қойнаулары, аң мен құсы атпен сарбаздардың тынығуына аса қолайлы мекен болып табылады.

Абай ауданының тарихы мен шежіресінен сыр шертетін Бекен Исабаевтың «Ұлылар мекені» атты еңбегінде Шыңғыстаудың тағы бір аты Найман күре еді деген дерек келтіріледі. Онда Ахат Шаһкәрімұлының естелігінде: «Найман күре» – Шыңғыс тауының моңғолша аты. Найман деген сөз – сегіз мағынасында, сонда «сегіз өзенді тау» деген сөз болып шығады», – деген пікірін де келтіреді [Исабаев Б., 2005, 38 б]. Моңғолша *найм* «сегіз» сан есімін білдіретіні рас, ал атаудың екінші сыңарындағы күре моңғолдың хүрээ «қоршау, шарбақ, қорған, елді мекен» мағыналы сөзі екені белгілі. Сонда Найман күре «наймандардың қонысы, қосыны» мәнін береді. Бұл жерді Шыңғыс ханнан ығысып Алтайдан көшкен Күшлік сұлтан бастаған наймандар мекендеген

болуы мүмкін, ал кейін ұлы қаһан өзі келген соң, Шыңғыстау аталып кетеді.

Талданған атаулардан басқа түркі-моңғол тіл бірлестігінен қалған **Мұқыр** гидронимы бар. Бұл моңғолдың *мухар* «тұйық», «мұқыл», «тоқал» деген сөзі. Түркі тілдерінде де *мұқыр*, *мұқыл*, *моқал*, *тоқал* түрінде кездеседі. Аталған өзен тұйықталып, айналып ағады да, ұзамай суалады.

Шаған өзенінің аты моңғолдың *цагаан* «ақ, боз» сөзінен шығады. Түбірі алтай дәуірінде түркі-моңғолға ортақ болса керек. Түркі тіліндегі *ша-л*, *ша-лап* сөздері де «ақ, боз» мәндерін береді.

Келтірілген атаулардың кейбірі моңғол тілінен жасалғанына дау айтатын адамдар да кездеседі, бірақ бұл жалған патриоттық сезімнен туатын пікірлер болып келеді. «Ақтабан шұбырынды» кезінде қазақтың талай жері жоңғарлардың қоластында қалғаны тарихи шындық екенін ұлы ақын Шәкәрім былай келтіреді:

...Қырылған соң қалмақтар жаман сасқан

Нұр Жайсаң, Шәуешектен өте қашқан.

Ата қоныс Арқаны босатып ап,

Қазақ жеңіп қалмақтың орнын басқан.

Жаулап, отарлап алған елдер бағынышты елдің жер-су аттарын өз тілдерінде қоя бастайтыны тарихтан белгілі, алайда қазақ топонимдерінде сақталып қалған моңғол атаулары тілімізге бейімделіп сіңіп кетті. Бұл моңғол-түркі тілдерінің ортақ тегі бар екенін дәлелдейді.

Абай елінде таза қазақ тілінде жасалған небір мәнді, сәнді атаулар жетерлік. Жер-суға ат беру жағынан қазақтан асқан шебер халық жоқ екеніне ешкімнің дауы болмаса керек: *Ащысу*, *Алтындыбұлақ*, *Аралтөбе*, *Арқалық*, *Бала Шақпақ*, *Бидайық*, *Буратиген*, *Доғалаң*, *Қақпантас*, *Қаракөбең*, *Келтесай*, *Көксеңгір*, *Көккірім*, *Көлқайнар*, *Көшбике*, *Найзатас*, *Сарғалдақ*, *Сарыкөл*, *Серектас*, *Сұңқарқонған*, *Таңбалытас*, *Тақыр*, *Терісбұлақ*, *Түйекетпес*, *Шақпақ*, *Шарықты*, *Шұрық*, *Шет* т.б.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. Алматы: Мектеп, 1985. – 256 бет.
2. Болатов Ж. Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері. Алматы, 1963. – 251 б.
3. Телғожа Жанұзақ. Тарихи жер-су аттарының түптөркіні. Алматы: «Сөздік-словарь» ЖШС, 2010. – 356 бет.
4. Базылхан Б. Монғол-казах толь. Улаанбаатар – Өлгий – 1987.
5. Қайыржан К. Сөз – сандық: Қазақтың көне сөздері. – Алматы: «Өнер» баспасы, 2013. – 480 бет.
6. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрк): Зтомдық шығармалар жинағы/ауд. А.Егеубай. Алматы: ХАНТ, 1997. – 1353 бет.
7. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). М.: Наука, 1974. – 767 с.
8. Аманжолов С., Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Учебное пособие. 2-издание, дополненное. – Алматы: «Санат», 1997. – 608 стр.
9. Исабаев Б. Ұлылар мекені. – Семей, 2005.

Бейсенова Жайнагуль Сабитовна

д.ф.н., профессор
кафедра русской филологии, филологический факультет
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
г. Нур-Султан, Казахстан

Жаныбекова Багдагуль Нурхатовна

м.п.н., докторант
кафедра русской филологии
филологический факультет
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
г. Нур-Султан, Казахстан

ВКЛАД УЧЕНЫХ В ТЕОРИЮ ЖАНРОЛОГИИ: КОНЦЕПЦИЯ ЖАНРА РЫМГАЛИ НУРГАЛИ

Түйін. Бұл мақалада академик Р.Нұрғалидың жанрология тұжырымдамасы контекстіндегі әдебиеттанудағы жанр мәселелері қарастырылады. Авторлар қазіргі әдеби процестің даму ерекшеліктеріне және оның қазіргі драматургияның көркем әлеміндегі көрінісіне назар аударады. Бұл мақалада жанрдың негізгі қасиеттері мен категорияларын анықтауда әдебиеттанушылардың көзқарасы сипатталған. Автор эпикалық және драмалық шығармалардың жанрларына көп көңіл бөледі. Ғалымның түсіндіруінде жанр ұғымының анықтамасы сипатталған.

Түйінді сөздер: жанр, метажанр, жанрлық белгілер, көпшілік пікірлер, синтетикалық бірлік.

Резюме. В данной статье рассматриваются вопросы жанра в литературоведении в контексте концепции жанрологии академика Р. Нургали. Авторы обращают внимание на особенности развития современного литературного процесса и его отражение в художественном мире современной драмы. В данной статье описана точка зрения ученых-литературоведов в определении основных свойств и категорий жанра. Представлен авторский акцент ученого на жанры эпических и драматических произведений. Описывается определение понятия жанр в интерпретации ученого.

Ключевые слова: жанр, метажанр, жанрообразующие признаки, плюрализм, синтетическое единство.

Summary. This article discusses the issues of the genre in literary criticism in the context of the concept of genreology of academician R. Nurgali. The authors pay attention to the features of the development of the modern literary process and its reflection in the art world of modern drama. This article describes the point of view of literary scholars in determining the basic properties and categories of the genre. The author focuses on the genres of epic and dramatic works. The definition of the concept of genre in the interpretation of the scientist is described.

Keywords: genre, meta-genre, genre-forming features, pluralism, synthetic unity.

ВВЕДЕНИЕ

Проблема жанра остается одной из ключевых в теоретических построениях современного литературоведения. Принципы «жанрового миромоделирования» до настоящего времени подвергаются переосмыслению. Современная жанрология признает многообразие поисков в этом направлении. Литературными жанрами интересуются, исследуя их, специалисты в различных областях знания. При этом, каждый исследователь осмысливает эту проблему в соответствии с методологическими принципами того или иного научного направления или школы. Рассматриваемая в трудах ученого природа понятия жанра отражает плюрализм мнений по выявлению его особенных свойств и признаков. В кратком историческом экскурсе представлены характеристики жанра в «Поэтике» Аристотеля,

в работах Дидро, Гегеля. Исследования категории жанра ведется в фундаментальных монографиях ученых лингвистов и литературоведов, появляются диссертационные работы по теории и истории литературы. Исследуя теорию жанрологии, нельзя не упомянуть и генологию, которая зародилась в начале XX века и была введена в терминологию благодаря работам Поль Ван Тигема для обозначения науки о жанрах и родах в литературе. В настоящее время теория жанрологии приобретает популярность, что способствует повышенному интересу на фоне общего кризиса повествовательных форм. К основным причинам роста популярности данной теории модно отнести: бурный расцвет самой теории жанра, множественность вариантов жанра, способность синтезировать жанровые элементы и использовать коммуникативные стратегии.

В разработке теории жанров и их школ большой вклад внесли российские ученые начала XX века: 1) «социологическая школа»: В. Фриче, А. Цейтлин, М. Юнович, 2) «формальная школа»: Ю. Тынянов, В. Шкловский, Есембеков Т.У. [Есембеков Т., 1998, с. 47]. Исследователям немаловажен факт расхождения мнений российских ученых по этому вопросу: Ю.Н. Тынянов, М.М. Бахтина, Р.Нургали. Ю.Н. Тынянов утверждал о сменяемости всей системы жанров при смене исторических эпох и подчеркивал индивидуальность жанровых структур в творчестве писателей [Тынянов Ю. Н., 1977. с. 255, 269.]. М.М. Бахтин же считал, что жанр – «наиболее устойчивая совокупность способов коллективной ориентацией с установкой на завершение; история литературы – это история жанров [Бахтин М.М., 1998, с. 110]. Р. Нургали выразил противоположное мнение о вариативности и модификации жанра. По мнению ученого, жанр возрождается и обновляется на каждом новом этапе развития литературы [Нургали Р. 2010, 12 с]. За рубежом долгое время отрицали объективность жанров (школы Б. Кроче), но толчком для развития теории жанров в XX веке стал Лионский конгресс, организованный П. Ван Титеном и Ф. Бальденсперже, по проблемам литературных родов и жанров в 1939 году. В третьем томе «Введения в науку о литературе» польской исследовательницы Стефании Скварчинской [Скварчинская С., 1965] и монографии американского литературоведа Пола Эрнади «Вокруг жанра» [Эрнади П., 1972] раскрываются множество существующих концепций жанра: «крайний имманентизм», «крайний историзм», «реализм», «номинализм», «экспрессивные концепции», «прагматические концепции».

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Историко-теоретический подход важен для исследования реального процесса генезиса и развития жанров, с позиций которого отвергается сам принцип рассмотрения жанра как некой ячейки. В историко-теоретическом подходе жанр выступает как аспект исследования художественного произведения. В литературоведении ведется спор о том, считать ли жанр свойством формы или содержания. Рассматриваются точки зрения как отечественных, так и зарубежных ученых. Например, Ю. Петерсен и Р. Петш включают жанр в категорию «внешней формы» [Поспелов Г. Н., 1972, с. 49]. Р. Уэллек и О. Уоррен в труде «Теория литературы» утверждали что «...жанром условно можно считать группу литературных произведений, в которых теоретически выявляется общая «внешняя» (размер, структура) и «внутренняя» (настроение, отношение, замысел, иными словами – тема и аудитория) форма» [Уэллек Р., Уоррен О.М., 1978, с. 248]. Если российские ученые Г.Н. Поспелов и его последователи видели в жанре только тип содержания

[Поспелов Г.Н., 2006], то, по мнению В.Г. Мушичу – Громыко на формально-функциональном уровне обнаруживаются основные противоречия в теории жанрологии путем более высокого уровня абстрагирования и предельной типологизации гуманитарных объектов по мировоззренческим критериям [Барина Е.Е. 2012, с. 17-25]. Дискуссия на эту тему продолжается по сей день, поэтому исследования, связанные с теорией жанрологии, представляются актуальными и перспективными. В рамках истории литературы исследователи сталкиваются с различными литературными произведениями, представляющие собой некоторые таксоны. Таксоны – это «обобщение продуктов классификационных процедур и в целом классификационного устройства нашей культуры» [Зуев В.В. 2003. с. 90-103], при систематизации которых необходимо оперирование таксономическими категориями, например, род и жанр (в рамках теории литературы). Выделяют два основных подхода в исследовании таксонов: натуралистический подход, где мир предназначен человеку как субъекту познания. Этот подход представлен двумя основными вариантами таксономий: статической (К. Линней) – классифицирование разнообразий организмов, и эволюционной (Ч. Дарвин) – обнаружение системных (эволюционных) связей между таксонами [Зуев В.В. 2003. с. 103]; социокультурный подход, где мир как объект познания постоянно достраивается самим человеком в процессе познания. Если в биологической таксономии рассматриваются естественнонаучные объекты – природные организмы, то в гуманитарном объекте должна присутствовать гуманитарная составляющая, которая определяется отношением к этой деятельности, а не простым участием человека в деятельности написания текстов или в деятельности по их систематизации. [Тамарченко Н. Д., 2013, с. 29].

Актуальность данной работы заключается в том, что автором разрабатывается концепция жанра, который является одним из значимых аспектов теории литературы. Современный литературный процесс характеризуется многоуровневостью его критической оценки. В контексте современного литературного процесса, одним из важных вопросов, требующих оценки и принятия единого взгляда на этот род литературы является проблема жанра. В справочных изданиях по литературе даются следующие определения понятия жанр. Так например, в словаре литературоведческих терминов написано, что «жанр литературный – это исторически развивающийся тип литературных произведений, основные признаки которого, постоянно меняясь, вместе с развитием многообразия форм и содержания литературы, порой отождествляются с понятием «вид»; но чаще термином жанр определяется тип литературы по признаку содержа-

ния и эмоциональной характеристики: сатирический жанр, детективный жанр, жанр исторического очерка» [Тамарченко, Н. Д., 2013, с.29]. Во втором источнике, в художественной энциклопедии читаем следующее определение: «Жанр - (франц. genre род, вид), исторически художественной энциклопедии сложившиеся внутренние подразделения в большинстве видов искусства. Принципы разделения на жанры специфичны для каждой из областей художественного творчества» [Словарь, URL <http://www.textologia.ru/slovari/literaturovedcheskie-termin>]. А на сайте «Дословный поиск слов и словосочетаний» можно найти и третий вариант определения понятия жанр, считающийся разновидностью произведений в пределах какого-либо искусства и отличающийся особыми, только ему свойственными сюжетными и стилистическими признаками. Плюрализм мнений в отношении понятия «жанр» определяется тем, что теория жанра развивается в поиске доминанты при определении его главного признака и свойства. Смещение жанра в центр внимания ученых литературоведов и лингвистов находит свое выражение в быстром расширении терминологических рядов. Осознание жанрового многообразия вызывает потребность в новых терминах: «новая автобиография» (А. Роб-Грийе), «автофикция» (С. Дубровский), «автография», «отография» (Ж. Деррида), «истории жизни» (Ф. Лежён), «эго-документ». Динамичность жанровых форм обуславливает многообразие и разноречия в толковании самого термина, который возник, как это бывает, позднее обозначаемых им явлений. Согласно Оксфордскому Словарю английского языка, его впервые употребил Роберт Саути в 1809 году.

Исследованиями жанра занимались как зарубежные, так и российские и отечественные ученые. Например, труды С. С. Аверинцева основаны на учениях Аристотеля. С. С. Аверинцев говорит о «телесности» феномена жанра у Аристотеля как «источнике не всегда осознаваемых метафор для описания бытия жанров, который не вполне иссяк и ныне, – говорим же мы о «рождении» жанров, об их «жизни», о «гибридных» жанрах и т. п. Существование жанров мыслится по аналогии с существованием тел...» [Словарь литературоведческих терминов // URL <http://www.textologia.ru/slovari/literaturovedcheskie-terminy/?q=456>]. Ученый, рассуждая о телесности, отмечает, что у Аристотеля жанр понимается «статически», или типологически. В «Поэтике» Аристотеля «как нельзя более четко и ясно выражено представление о жанре как о сущности, хотя возникающей и постепенно становящейся во времени, однако имеющей вневременную «природу», или, если вспомнить еще один аристотелевский термин, «энтелехию» – внутреннюю заданность, императив тождества себе.

Становление жанра – это его приход к себе самому; достигнув самотождественности, жанр естественным образом «останавливается», ему уже некуда идти» [Аверинцев С.С. 1996, с. 191].

В своей работе Рымгали Нургали отмечает, что на развитие теории жанрологии внесли вклад и отечественные мастера художественного слова: М. Магауин с очерками, статьями и прозаическими произведениями «Қобыз сарыны», «Көк мұнар», «Мен»; Г. Мусрепов с песнями, сказками и эпическими поэмами «Кобланды-батыр», «Кыз-Жибек», «Ер-Таргын»; А. Алимжанов с очерками, рассказами и поэмами «Стрела Махамбета», «Сувенир из Отрара», «Степное эхо» и т.д. Остановимся подробнее на динамике жанрологии в творчестве Ануара Алимжанова. Писатель, чье творчество является примером для определения жанрового имени, после окончания учебы на факультете журналистики начинал писать статьи и очерки. Далее от статей и очерков перешел к написанию рассказов и повестей, в том числе и исторических. Его перу принадлежат рассказы «Пятьдесят тысяч миль по воде и суше» (1962), «Караван идет к солнцу» (1963), повести «Синие горы» (1964), «Стрела Махамбета» (1967), «Гонец», историческая повесть «Трон Рудаки» (1974) и др.

При исследовании жанрового имени в монографии академика Рымгали Нургали «Казахская литература: концепция и жанры», большой интерес для нас представили размышления ученого, о жанрах всех 3-х литературных родов: эпоса, лирики и драмы. Акцент в своем исследовании автор делал на эпические и драматические произведения, во второй книге монографии, на примере произведений писателей «возвращенной литературы». Рымгали Нургали одним из первых в отечественном литературоведении предпринимает попытку дать определение жанру, исследуя его изменчивость, смещение и величину. В монографии «Казахская литература: концепция и жанры» ярко выражена научная идеология выдающегося ученого современности, отечественного литературоведа, лингвиста, теоретика Рымгали Нургали. Ученый обобщает результаты своих многолетних исследований, подытоживая «...накопленный опыт в драматургии и развитии жанров современного Казахстана» [Поспелов Г. Н. 1972, с. 5] и выясняет «... что является основным, характерным и устойчивым (устоявшимся) в казахской драме, что уже устарело и что совершенствуется и будет фигурировать еще в будущем» [Рымгали Н. 2010, с. 7]. Рымгали Нургали пишет о том, что «современное состояние казахского литературоведения требует уяснения специфики драматических жанров, их поэтики, особенностей их формирования, определения их места и значения в литературном движении, изучения самого процесса развития, взаимовлияния и видоизменения раз-

личных жанровых структур» [Рымгали Н. 2010, с. 8]. Во введении автор говорит о том, что «в казахской художественной культуре в XX веке появились новые жанры литературы и искусства. Небывалого расцвета достигли ранее отсутствовавшие жанры романа, повести, драматургии, оперы, балета, живописи, симфонии и др.» [Рымгали Н. 2010, с. 16]. Это поспособствовало возникновению науки о казахской культуре и искусстве. Ярким примером является творчество писателей возвращенной литературы: Ахмета Байтурсынова, Алихана Бокейханова, Мағжана Жумабаева, Жусипбека Аймауытова, Халела Досмухамедова, Сакена Сейфуллина, Мухтара Ауезова, Сабита Муканова, Исмаилова Е., Джумалиева Х., Кенжебаева Б., Каратаева М., которые внесли большой вклад в развитие казахской науки и литературы, и именно с ними связано становление целого ряда научных направлений. Нургали Рымгали назвал имена ученых, кто занимался вопросами жанра и посвятил свои работы проблемам современной литературы, изучению творчества отдельных писателей, стиля и метода – Т. Нуртазин, Б. Шалабаев, А. Тажибаев, Е. Лизунова, З. Ахметов, С. Кирабаев, М. Базарбаев, Р. Бердыбаев, М. Дуйсенов и мн.др.

В монографии отечественного критика делаются ссылки на работы ученых XVIII, XIX, XX веков и современности. Дмитрий Сергеевич Лихачев подчеркивает необходимость глубокого анализа жанрового имени. Он пишет: «поскольку жанры в каждую данную эпоху литературного развития выделяются в литературе под влиянием совокупности меняющихся факторов, основываются на различных признаках, перед историей литературы возникает особая задача: изучать не только самые жанры, но и те принципы, на которых осуществляются жанровые деления, изучать не только отдельные жанры и их историю, но и самую систему жанров каждой данной эпохи» [Рымгали Н. 2010, с. 318] Рымгали Нургали отмечает, что «в казахской филологической и искусствovedческой науках не было ни одной книги, где были бы специально разработаны проблемы жанров драматургии в системе, определены основные признаки главных жанров драматургии: трагедии, драмы и комедии.» [Рымгали Н. 2010, с. 482]

Основной мыслью по жанровому имени можно считать вывод ученого о том, что «в чистом виде жанры встречаются редко» [Рымгали Н. 2010, с. 498] и зависят от того, какой вид содержания, какие преобладают конфликты, ситуации, характеры. Термин «жанр» в различных трудах ученых раскрывается по-разному, но ни в одном из них нет всеобъемлющего определения. Характерными признаками жанра являются ее природная топологичность, самостоятельность возникновения; а история возникновения жанра – это результат историко – культурных

взаимоотношений народов.

Прародителем определения понятия жанр считают Аристотеля в его «Поэтике», но позже трактовка классицистов преобразовало жанровое имя в схоластический характер. При раскрытии термина жанр ученым анализировались труды Буало, Дидро Д., Гегеля, Каган М., Фрейлих С., Фролов В., Товстоногов Г. и др.

Ученый дал следующее определение жанру: «жанр определяется совокупностью всех элементов, составляющих конкретное произведение». Ученым выведены такие жанрообразующие признаки, как сюжетосложение, композиция, тематика и поэтика.

В виде формулы мы можем представить это таким образом: сюжетосложение + композиция + тематика + поэтика = основная идея / содержание произведения.

Автор монографии полностью соглашается с ученым В.Орловым, который пишет, что «жанр, как существенный элемент в архитектонике драматического произведения, есть способ подачи материала, конструирующий концепционное направление пьесы, ее общую тональность, семантику – языковую целостность» [Художественная энциклопедия //URL rus-pictures-enc.slovaronline.com].

Подвижность жанровых границ – это характерная черта жанрового имени, которая обусловлена естественным и диалектическим процессом. Конструирующая сущность жанра в процессе развития взаимодействуют, и игнорирование ее природы приводит к появлению слабых произведений (пьес). Основная функция жанра – удовлетворение идейно-эстетической и духовной потребности человека. При рассмотрении концепций прежних теорий об особенностях жанров и их художественных средств, можно заметить попытки сломать установившиеся каноны искусства. Но следует отметить, что жанр в каждом художественном произведении выступает в своеобразном облике.

В монографии академика Рымгали Нургали «Казахская литература: концепции и жанры», освещены проблема поэтики жанра и образа, соотношение их жизненной правды и художественного вымысла в драме, отражение действительности и роли авторской позиции, а также единство национального и интернационального в драматургии.

Проблема трансформирования жанра затрагивается в нескольких частях данной работы. Монография, изданная в 2010 году, состоит из 2-х книг. Первая книга, которая включает в себя 3 главы, посвящена исследованиям по эпической драматургии, в которых рассматриваются трагедия, комедия, драма и их жанры. Автор монографии выделяет следующий ряд жанров. В трагедии – это эпическая трагедия, историческая трагедия, семейно-бытовая трагедия. К специ-

фическим жанрам комедии относит сатирическую комедию и лирическую комедию. В драме с ее героями и ситуациями, автор акцентирует внимание на героической драме, социально-политической драме и историко-биографической драме.

Основной мыслью в этом разделе является то, что «драма как внутренний жанр возникла в системе казахской драматургии почти одновременно с трагедией и комедией» [Аверинцев, С.С. 1996, с. 191] и в ней изображены повторные явления житейского уклада и внутреннего, психологического характера, который охраняется нравственно – правовыми нормами.

Завершает первую книгу ее четвертая часть, посвященная основным тенденциям современной драматургии. Во второй книге, состоящей из 2-х глав, говорится о вершинах возвращенной литературы. Обе главы посвящены рассмотрению концепций и жанров в творчестве писателей казахской литературы.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Анализ и описание жанровых вопросов, в контексте актуальных направлений концепции жанрологии академика Р. Нургали в современном литературоведении, позволяет сделать следующие выводы. Теория жанра является важнейшей теорией литературоведения. На формально-функциональном уровне обнаруживаются основные противоречия в теории жанрологии путем более высокого уровня абстрагирования и предельной типологизации гуманитарных объектов по мировоззренческим критериям. Авторский акцент переносится на эпические и драматические произведения, в результате критического анализа произведений писателей «возвращенной литературы». Интерес к исследованию теории жанрологии воз-

никает на основе бурного расцвета самой теории жанра, множественности вариантов жанра, способности синтезировать жанровые элементы использовать коммуникативные стратегии. В известной монографии академика Р. Нургали «Казахская литература: концепции и жанры» широко представлено описание развития теории жанрологии в современном литературоведении. В литературоведческом наследии автора описаны и исследованы следующие проблемы современного литературного процесса: проблемы поэтики жанра и образа; соотношение жизненной правды и художественного вымысла в драме; отражение действительности и роли авторской позиции. В процессе предпринятой попытки провести анализ и описание основных положений концепции учения о жанре Р. Нургали, представляется, что жанр – это содержательная форма, активно влияющая на структуру произведения и трансформирующаяся в зависимости от вызовов современной жизни; ей характерна типологическая целостность, неповторимость, своеобразие и склонность к модификации. Жанры и их разновидности относятся к числу явлений, которые имеют место в литературе и культуре почти всех народов. Они типологичны по своей природе и возникают самостоятельно, в силу внутренних потребностей литературного процесса. Им выведены такие жанрообразующие признаки, как сюжетосложение, композиция, тематика и поэтика.

Для казахского литературоведения конца XX – начала XXI века становится характерным явлением стремление ориентироваться на новые литературные исследования, которые постепенно стали основой для развития монументальных исследований по проблемам истории, теории, критики, библиографии и сложности отечественной литературы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Аверинцев, С. С. Жанр как абстракция и жанры как реальность: диалектика замкнутости и разомкнутости // Риторика и истоки европейской литературной традиции. М., 1996. С. 191.
2. Бахтин М. М.: Медведев П. Н. Формальный метод в литературоведении: Критическое введение в социологическую поэтику // Бахтин М. М. Тетралогия. М., 1998. С. 110–296
3. Баринаева Е. Е. «Проблема классификации в теории литературных жанров» – Вестник Челябинского государственного университета. 2012. № 6 (260). Филология. Искусствоведение. Вып. 64. С. 17–25.
4. Есембеков Т.У. Художественно-эстетическое значение драматизма в казахской прозе [Текст]: автореф. дисс.канд. филол.наук 20.02.20 / Есембеков Т.У. – Алматы: Мұра, 1998. – 47 с.
5. Зуев, В. В. Проблема способа бытия таксона в биологической таксономии / В. В. Зуев, С. С. Розова // Вопр. философии. 2003. № 2. С. 90–103.
6. Нургали Р. «Казахская литература: концепции и жанры» – Астана: Фолиант, 2010. – 5, 7, 8, 12, 16, 318, 482, 498с.
7. Пospelов Г. Н. К вопросу о поэтических жанрах // Доклады и сообщения 2006 – №1 Проблемы филологии и культурологии 147. Знание. Понимание. Умение. 2006 – №1 1948. Вып. 5.
8. Пospelов Г. Н. Проблемы исторического развития литературы. М., 1972, С.49
9. Словарь литературоведческих терминов //slovar.cc URL <http://www.textologia.ru/slovari/literaturovedcheskie-terminy/?q=456> / вход свободный (Дата обращения 27.02.2020, 11:09).

10. Тамарченко, Н. Д. Жанр литературный // Литературоведческие термины (материалы к словарю). Вып. 2. 2013. – С. 29.
11. Тынянов Ю. Н. Литературный факт // Тынянов Ю. Н. Поэтика. История литературы. Кино. М., 1977. С. 255, 269.
12. Уэллек Р., Уоррен О. Теория литературы. М., 1978, С. 248.
13. Художественная энциклопедия // rus-pictures-enc.slovaronline.com (вход 27.02.2020, 11:09)

Даутқұлова Ақмарал Қалиярбекқызы

Абай атындағы қазақ ұлттық университетінің докторанты
Алматы, Қазақстан

ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ГИДРОНИМДЕР

Түйін. Мақалада ХУ-ХУІІІ ғасырларда өмір сүрген жыраулар поэзиясында кездесетін өзен-көл атауларының тілдік-танымдық сипаты қарастырылады. Халқымыздың тарихы мен мәдениетінен мағлұмат беретін шығармалардағы гидронимдер айқындалған. Ескі замандағы ежелгі атаулар тілдік таным тұрғысында талданған.

Түйінді сөздер: гидроним, өзен-көл, су, ұлттық сана, ұлттық код, дүниетаным.

Резюме. В статье рассматривается лингвистический и когнитивный характер названий рек и озер, которые встречаются в произведениях жырау, живших в XV-XVIII веках. Определены гидронимы, которые предоставляют информацию об истории и культуре нашего народа. Древние названия рек и озер анализируются с точки зрения лингвистического познания.

Ключевые слова: гидронимы, реки, озеро, вода, национальное сознание, национальный код, мировоззрение.

Summary. The article examines the linguistic and cognitive nature of the names of rivers and lakes that are found in the works of Zhyrau that lived in the XV-XVIII centuries. The hydronyms that provide information about the history and culture of our people are identified. The ancient names of rivers and lakes are analyzed in terms of linguistic knowledge.

Keywords: hydronym, river-lake, water, national consciousness, national code, worldview.

Қазіргі тіл біліміндегі жаңа бағыттардың бірі – антропологиялық лингвистика, зерттеу нысаны – тілді адамның ақыл-ой санасы, рухани ішкі дүниесімен байланыстыра қарастыру болып табылады. Тілді атадан балаға қалған мұра, алланың адамзатқа берген мүмкіндігі ретінде қарастырудың маңызы зор. Ұлттық сананың тілдегі көрінісін тілді антропоэлекті құбылыс ретінде түсіну арқылы жүзеге асырылады. Бұл құбылыс әлемдік және отандық ономастиканың дамуындағы жетекші бағыттардың бірі болып табылады. Атаулар белгілі бір тарихи кезеңнің куәсі ғана емес, сол халықтың тыныс-тіршілігі, ұлттық дүниетанымы туралы ақпарат көзі. Қоршаған ортаны танып-білу, оған ат қою – адамзатқа ғана тән құбылыс. Бұл атаулар, белгілі бір тарихи кезеңдегі қоғамның өзіндік белгілері бола отырып, ғаламның тілдік бейнесін қалыптастырады. Кез-келген тілдің ономастикалық лексикасының едәуір бөлігі жер атауларынан тұрады. Онда ежелгі этникалық топтардың қоныс аударуы мен халықтар арасындағы қарым-қатынастардың ерекшеліктері, мәдени-рухани өмір, ата-бабаларымыздың дүниетанымы туралы көптеген мәліметтер жинақталған.

Ономастикалық әдебиеттерде «ономастикалық кеңістік» терминіне ерекше көңіл бөлінді, оны адамдар белгілі бір уақыт аралығында қолданған және әртүрлі объектілерді қамтитын барлық категориялардың тиісті атауларының жиынтығы деп түсіну керек. Сонымен қатар, «ономастикалық кеңістік» терминінен басқа адамның дүниетанымына байланысты шындықты «ономастикалық» қабылдау ұғымы бар. Осыған сүйене отырып, ономастикалық кеңістікті, бір жағынан, жалпы тілдік категория ретінде,

яғни шындық объектілерін бөлуге қызмет ететін ономастикалық бірліктер жүйесі ретінде қарастыруға болады, екінші жағынан, тарихтың белгілі бір кезеңіндегі белгілі бір тіл ретінде қарастыруға болады.

Тілдегі атаулар жиынтығы белгілі бір этникалық топтың жарқын және маңызды белгісі, яғни ономастика – бұл ұлттық кодтың тілде жүзеге асырылуы.

Ономастикалық кеңістікті құрайтын тиісті атаулардың бірі – гидронимдер. Гидронимдер топонимиканың су нысандарын зерттейтін үлкен бір бөлігі және тілдің ең тұрақты белгілері, олар өздерінің жағалауларын мекендеген тайпалардың, жергілікті халықтың қоршаған әлем туралы және ұлтаралық байланыстар туралы мәлімет береді. Жаратылыстың түп негізі от, су, топырақ, ауадан жаралғанын өткен заман білімгерлері айтып кеткен. Соның бірі – су. Су – тіршілік көзі. Жазба деректер мен археологиялық қазба материалдар алғашқы тіршілік пен мәдениет су арналарының бойынан табылғанын растайды. Осындай көне дәуір куәсі – Каспий мен Арал теңіздері, Арыс, Талас, Сырдария, Ертіс, Есіл, Іле өзендері. Көлемі жағынан әлемде тоғызыншы орынды иеленген кең-байтақ жерімізде өзен аты 85 мың, ал көл аттары 50 мыңның үстінде. «Олардың ең ірілері: Балқаш, Сасықкөл, Теңіз, Марқакөл, Зайсан, Шалқар, Индер, Қарасор, Шортанды, Шабакты, Үлкен Шабакты, Бурабай, Сілеті теңізі, Құсмұрын, Шағалалы теңізі, Үлкен Қараой, Арыс, Ертіс, Есіл, Іле, Сырдария, Жайық, Кеңгір» [Жанұзақ Т., 2011, 56]. Бұл атаулар әлем картасында бейнеленіп қана қоймай, халқымыздың ұлттық дүниетанымы, ежелгі этникалық топтардың қоныс аударуы, халықтар арасындағы өмір мен қарым-қаты-

настардың ерекшеліктері, мәдени-рухани өмір туралы ақпарат береді. Сондай ақпараттың ба-
сым көпшілігі және өзен-көл атауларының түп-
кі тарихи негізі жыраулар поэзиясында кеңінен
көрініс табады. Өз заманының ақылгөй жырауы
Асан қайғының (14 ғ.) шығармаларынан Еділ, Жа-
йық, Ойыл, Жем, Сулы Келес, Құрлы Келес, Талас,
Өлеңті, Шідерті, Есіл, Сарысу, Терісаққан өзенде-
рін кездестіреміз. Жыраудың:

Еділ бол да, Жайық бол,

Ешкімменен ұрсыспа.

Жолдасыңа жау тисе,

Жаныңды аяп тұрыспа, – деген шығармасы-
нан «Кең болсаң – кем болмайсың» деген халық
даналығын Еділ мен Жайық гидронимдері арқы-
лы жеткізіп тұр. Сарайшықты тастап, Түркістанға
қоныс аударған Жәнібек ханға:

Еділ менен Жайықтың

Бірін жазға жайласаң,

Бірін қысқа қыстасаң,

Ал, қолыңды маларсың,

Алтын менен күміске! – деп, жыр-термеге та-
қырып, аңыз-әңгімелерге арқау болған Еділ мен
Жайықты әсемдік пен молшылықтың символына
айналдырған. «Жайық атауының этимологиясын
зерттеушілер сөздің түбірі – жай, ол жаю, жайы-
лу сөздерінің түп-төркіні деп қарайды. Қазақтың
Кіші жүз Байұлы бірлестігіндегі Беріш руының
бір атасы Жайық деп аталады. Халық аңыз-әңгі-
мелерінде Еділ-Жайық өзендерінің атауларының
пайда болуы жайлы әр түрлі айтылады. Аңыз-хи-
каяларда осы өңірде Еділ, Жайық деген ағайын-
ды екі аңшы батырлардың тұрғаны, жезтырнақ,
жалғыз көзді дәулермен соғысып, оларды жең-
гендігі, екі өзенге осы ағайынды аңшы батыр-
лардың есімі берілгендігі айтылады» [Жүнісов Д.,
1991, 456].

Желмаясына мініп, мәңгілік Жерұйықты із-
деген Асан қайғы жол бойы кездескен жерден
халқына жер бетіндегі жұмақ іздеген. Қазақ да-
ласындағы өзен-көлдерге «суы бал, шабағы май
татыған», «алты күнде ат семілер» деп тиісті ба-
ғасын берген. Соның бірі:

Екі Келес, бір Талас,

Бал татыған жерін-ай,

Ағайының аралас,

Тату екен елің-ай.

Желмаяға өңгертіп,

Алып кетер едім-ай,

Сыймаған соң алдыма,

Әттең, дүние дедім-ай! – деген өлеңі. Мұн-
дағы екі Келес дегені киелі мекен – Сулы Келес,
Құрлы Келес өзендері. Жыраудың «Қырында
киік жайлаған» толғауында:

Ойыл деген ойың-ды,

Отын тапсаң, тойынды.

Ойыл көздің жасы еді,

Ойылда кеңес қылмадың,

Ойылдан елді көшірдің – деп, Жәнібек ханға
айтқан мұң-мұқтажы арқылы Ойылдың әлеу-

меттік маңызын көрсеткен.

Дешті Қыпшақтың әйгілі жырауы, аңыз-әңгі-
мелерде, батырлар жырында ел бірлігін көзде-
ген дана қарт кейпінде кездесетін Сыпыра жы-
рау (14 ғ.) шығармасында:

Еділдің қара сулары

Көпір салмай, сай болмас.

Қара нар келмей халқына,

Қаралы кеуілім жай болмас – деген өлең жол-
дары бар. Мұндағы қара түсті судың түсін емес,
тілдік таным тұрғысында қарастырған жөн.

Қазтуған жырау шығармаларында да қазақ-
тың құт мекені, талай тарихи оқиғалардың куә-
сі болған Еділ, Жайық, Жем, Ойыл, Қиыл, Сағыз
өзендері жыр арқауының негізін құрайды. Жы-
рау ұғымындағы бұл өзендер елдіктің, ақыл-ой,
парасаттың, тіршіліктің бастауы болған. Елінің
болашағына елеңдеген Қазтуған:

Еділді алса – елді алар,

Енді алмаған не қалар?

Жайықты алса – жанды алар,

Жанды алған соң не қалар?

Ойылды алса – ойды алар,

Ойлашы, сонда не қалар?, – деп, үш өзенді
адамзаттың бойындағы жан мен ойға теңеген.
Жанды алғаны, ақыл-ой, парасат, ерік, сезімнен
жұрдай болғаны дегені. Жанның иесі – адам,
жанашырлық пен жан пида адамға ғана тән,
Жайықты алса соның барлығынан айрылған,
жансыздың күйін айтады. Толғауда табиғат
пен қоршаған ортаға жанашырлықпен қарау,
ел үшін жан пида деген таным жатыр. Сол
танымды ту еткен жыраулардың бірі, жорық
жыршысы Доспамбет жыраудың:

Айналайын Ақ Жайық,

Ат салмай өтер күн қайда?!

Еңсесі биік боз орда,

Еңкейе кірер күн қайда? – деген жырындағы
ақ түстің суға қатысы жоқ, молшылық пен бере-
кеге қатысты айтылған. Жұмекен Нәжімеденов
ақ түсті ардың түсі деген. «Қоғалы көлдер, қом
сулар, Қоныстар қонған өкінбес», – деген жы-
рындағы қом «түйе өркештерінің түп жағында
тұтаса біткен жота майы; түйеге жүк арту үшін,
оның қос өркеші мен жотасын (қомын) орай са-
лынған қабат-қабат киіз. Алтай тілінде «толқын»
деген ұғымды береді. Толқын тұрды дегенді қом
кірді дейді. Сонда мағынасы «қоғалы көлдер,
қом сулар» деген бейнелі тұрақты тіркес болып
сақталып қалған деуге болады. Қоғалы көл – ты-
ныш кішкене көлдер, ал толқынды сулар – үлкен
өзендер мен теңіздер болмақ» [Сыздықова Р.,
2014, 1286] «Қоғалы көлдер, қом сулар, Кімдерге
қоныс болмаған» деген жыр шумақтары Шал-
киіз жыраудың толғауларында да кездеседі.

Көшпелі халықтың тыныс-тіршілігі, дүниета-
нымы, жаугершілік замандағы елдік, ерлік, бо-
лашаққа деген сенімді Ақтамберді жыраудың
жыр-толғауларындағы гидронимдерден байқау-
ға болады. «Еділ, Жайық екі өзен», «Жағалбай

деген ел болар» толғаулары адами құндылыққа негізделген. Жыраудың:

Жағалбай деген ел болар,
Жағалтай деген көл болар,
Жағалтайдың жағасы

Жасыл да байтақ ну болар, – деп басталатын жырындағы Жағалтай көлі этимологиясына қатысты деректер жоқ. Жағалтай деген сұңқар тектес құстың аты. Ал, Жағалбай деген ел, эпостық жырлардан белгілі ру аты болуы керек. «Бұл – «Қыз Жібек» жырындағы Төлегеннің шыққан руы. Ақмола облысының оңтүстік-шығыс жағындағы шағын көл Жағалбайлы деп аталады. Көл атауына Жағалбайлы руының негіз болғаны сөзсіз. Жағалбайлы – Кіші жүз жетіру бірлестігіндегі ру аты» [Жүнісов Д., 1991, 356].

Абылай ханның ақылшысы болған, жұрт аузындағы «Көмекей әулие» Бұқар жырау шығармаларында Сырдария, Ертіс, Есіл, Нұра, Қалқұтан, Жабай өзендеріне қатысты тарихи деректер бар. Қазақ даласында алғаш бекіністер салынып, көкорай шалғын, шөбі шүйгін, нулы, сулы жерлерден халықты ығыстырған заман көрінісін жазған жыраудың:

Атбасар мен Қалқұтан
Балығы тәтті су еді,
Нұраның бойы Ақмола,
Есілде бар Қараөткел,
Екі өткелдің аузынан

Тас қорғанды салды, ойла – деген толғауындағы *Қалқұтан* Ақмола облысындағы өзен. Е.Қойшыбаевтың пікірінше: «Қалқұтан атауы «қалың құтан» тіркесінің қысқарған түрі». Ғалымдар бұл атаудың алтай тілінде Калгуты (Калгануты, Колгут) өзен, тау, ал моңғол тілінде *қақпалы* деген сөздермен төркіндес екенін айтады. Атбасар тұсында Қалқұтанмен қатар айтылатын *Жабай өзені* бар. Есіл алабындағы бұл екі өзен ескі замандағы ежелгі атаулар.

Жабай – жоңғар соғысында қаза болған батыр. «Жабай амамыз Керей Жәнібек батырмен бірге жоңғармен 40 жылдық соғыс кезінде ел бастаған батырлардың ішінде болған. Яғни, Жаппас пен Жабай біздің батыр бабаларымыз. Руы Абақ керейдің бір тармағы болған – көнсадақ руынан. Жабай есімі кейін келе көнсадақ руының ұранына айналған. Көнсадақтың ұраны – Жабай. Жабайдың сүйегі Есіл өзенінің бойында» [Ж.Сәбитов, 2010., 2126]. Көнсадақ шежіресіндегі Жабай батыр жөніндегі деректе «Ер Жәнібек бастаған ел шығысқа ауғанда, Жабай батыр жасының ұлғайып, денсаулығының нашарлап қалғандығын және өзінің төрт атадан жалғыздығымен қоса ұлы Шоланның да жалғыздығын ойлап, өзінің нағашы және қайын жұрты боп келетін Есіл бойындағы қалың Ашамайлы еліне қалып, көп өтпей қайтыс болған. Ашамайлының бір тармағы Сибан руы көп мекендеген Есіл бойындағы Аттұр деген жерде жерленген. ...Қазір сол жердегі Ашамайлы елі «Жабай қасиетті ба-

тырымыз» деп кейбір жер, өзен аттарын Жабай атымен атап, батырдың зиратына үнемі құран оқып, нәзір беріп тұрады...» деген пікірмен тұжырымдалып, қорытындыланады.

Қайтпас қайсар мінезді, жорықшы жырау Тәтіқараның «Қамыстың басы майда, түбі сайда» жырында:

Қамыстың басы майда, түбі сайда,
Жәнібек Шақшақұлы – болат найза!
Алдыңнан су, артыңнан жау қысқанда,
Ер жігіттің ерлігі осындайда.
Бөкейді айт сағыр менен дулаттағы,
Деріпсәлі, Маңдайды айт қыпшақтағы!
Өзге батыр қайтса да, бір қайтпайтын
Сары менен Баянды айт уақтағы!
Ағашта, биікті айтсаң, қарағайды айт,
Жігіттік, ерлікті айтсаң, Бөгембайды айт!
Найзаның ұшына жау мінгізген –

Еменәлі керейде ер Жабайды айт! – деп, суырып салмалығымен тығырыққа тірелген сарбаздарға рух берген. Тәтіқара Абылаймен бірге жауынгер сарбаз ретінде қалмақтарға қарсы жорықтарға қатысып, батырлар ерлігін жырлап өткен жырау. Абылай ханның мыңбасы батырларының бірі болған Жабай туралы Қожаберген жырау «Елім-ай» дастанында:

Қиыншылық ылғи болмас, әлі-ақ өтер,
Ерлерім жауды ұзатпай тентіретер.
Бөгенбай, Ерсары, Асқап, Жабай, Көшек

Қалмақты қойша қырар, зар еңіретер – деп жырға қосқан. Үмбетей жырау да «Керейдің Еменалы ер Жабайы» өлеңінде Жабайдың ержүрек батырлығын жазған.

Есіл бойындағы *Қараөткел* қазіргі еліміздің астанасының ежелгі аты деген зерттеулер бар. Кенесарының Қараөткел бекінісін шапқаны, байырғы Тайтөбе, ежелгі Қараөткел ірі бекіністен, елордаға айналғаны туралы тарихи деректерде көрсетілген. Халық аңызында: «Қаралы (қайғылы) көш өтіп бара жатқанды көрген біреу «қаралы көш өткен өткел» атап, содан айтыла келе, Қараөткел атанып кетіпті».

Жыраулар поэзиясындағы гидронимдер – талай ғасыр куәсі. Халқымыздың өткен тарихы мен мәдениетінен мағлұмат берер дереккөз. Ел өміріндегі елеулі оқиғаларды, тарихтағы танымал тұлғаларды, ұлттық салт-сананы көркем тілмен айшықтау арқылы жеткен бабалар мұрасы.

Гидронимдер – бұл ұлттық мәдени кодтың тілде жүзеге асырылуы. Гидронимдерде семантикасы күрделі, оларда лингвистикалық және энциклопедиялық ақпарат жинақталады.

Атаудың лингвистикалық жағы сөйлеуші мен зерттеушіге қол жетімді болса, энциклопедиялық ақпарат объектілер арасындағы экстралингвистикалық байланыстарға негізделеді: әлеуметтік, ұлттық-мәдени, этнографиялық және басқа табиғат құбылыстарының ақпараттық ағындары көрініс тауып, кумулятивтік функция атқарады. Өйткені, гидронимдер – өздерінің жағалауларын

мекендеген тайпалардың, жергілікті халықтың қоршаған әлем туралы білімін танытады. Мұны ассоциативті эксперимент арқылы да байқауға болады.

Гидронимдер, барлық сәйкес атаулар сияқты, ассоциативті-мәдени фонды құрайтын лингвомәдени ақпараттың тасымалдаушысы болып табылады. Гидронимдердің ассоциативті-мәдени фондында аймақтық-географиялық және аймақтық ақпараттың көп мөлшері бар, олар отандық мәдениетті, табиғатты жақсы түсінуге және оның шығу тегіне деген сүйіспеншілік пен құрмет сезімін арттыруға көмектеседі. Мұндай фонды анықтауға ассоциативті эксперимент ықпал етеді, оның нәтижелері сол тіл өкілдерінің алғашқы білімдерін көрсетеді.

Мәселен, жыраулар поэзиясында кездескен Еділ, Жайық, Ойыл, Жем, Келес, Қалқұтан, Жабай, Талас, Есіл, Сыр, Нұра, Сарысу, Өлеңті, Шідерті, Сағыз гидронимдеріне қатысты ассоциативті эксперимент барысында әр түрлі жастағы 50 қатысушының елтанымдық, лингвомәдени, лингвокогнитивті, лингвopsихологиялық және географиялық сауаты мен тарихи білімі анықталды. Мысалы, орман дегенде бірден ағаш, енді бірі құстардың дауысын, түнек, қараңғылық, адасу, қорқыныш ойға келсе, *төмендегі өзен-көл атауларын естігенде, қандай ассоциация туындайды* деген бірінші сұраққа:

Жайық – өзен, су, көпір, жайылма, Азиядан
Еуропаға қақпа, Исатай мен Махамбет батырлар;
Еділ – Қазтуған жырау, қой (ұсақ мал);
Жем – астау, жем (мал азығы), өзен, су;
Есіл – өзен, еліміздің астанасы, сарқырама;
Жабай – аю, жабайы, аң;
Талас – өзен, қазақ хандығы, Тараз қаласы;
Сарысу – сары түс, іркіт (айран, қымыз, шұбат түбінде қалатын сары су);
Сағыз – поезд, станция.
Сыр – өзен, Арал проблемасы;
Кісі есімдерімен ассоциацияланатын гидронимдерге Еділ, Жайық, Жабай, Қалқұтан, Есіл

өзендерін атаса, берілген су атауларының қайсысы маңызды, неге деген сұраққа Жайық, Еділ, Есіл, Талас, Сыр өзендерін көрсеткен. Атаудың мағынасына (шығу тегіне) қатысты сұраққа:

Ойыл – Моңғолша «Уил» – «жылау» деген мағынаны білдіреді екен. Ойыл – көз жасымен байланысты болуы мүмкін;

Жем – тағаммен байланысты;

Еділ – патшаның атымен байланысты;

Жабай – батырдың атымен байланысты; жабайы аң;

Терісаққан – судың ағысына қатысты;

Сарысу – судың түсіне қатысты;

Талас – ежелгі Тараз қаласының атымен аттас;

Келес – бауырымен жорғалаушы ірі кесірткенің түріне қатысты, – деп жауап берген. Жайық, Есіл, Нұра, Қалқұтан, Қиыл, Өлеңті, Шідерті өзендерінің мағынасына, шығу тегіне қатысты ақпаратқа қатысушылар жауап бере алмады.

Бұл атаулар еліміздің қай бөлігін (батыс, шығыс, оңтүстік, солтүстік, орталық) елестетеді деген сұрақ қатысушылардың географиялық сауатының орташа екенін көрсетті.

Бұл эксперимент қатысушылардың қоршаған орта туралы танымын көрсетті. Осыған байланысты, туған жерін танытуда, патриоттық рух қалыптастыруда гидронимдерді лингвокогнитивті тұрғыдан оқытудың маңызы зор екендігі айқын болды. Су объектілері атауларының ассоциативті-мәдени негізін қарастыру көптеген тілдік және аймақтық, мәдени ақпараттарды алуға мүмкіндік берді. Бұл ақпарат тек өлкетануды ғана емес (бүкіл қазақ халқының ұлттық мәдениетіне қатысты), сонымен бірге аймақтық (белгілі бір аймақтың тұрғындары үшін маңызды) ақпаратты қамтиды. Әрбір атауды ұлттық дүниетаным деңгейінде қарастыру – туған өлкені, мәдениетті жақсы түсінуге, өз халқының тарихына деген сүйіспеншілік пен қызығушылықты арттыруға көмектеседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жанұзақ Т. Жер-су атаулары (этимологиялық анықтамалық). – Алматы: Өнер, 2011 – 496 б.
2. Жүнісов Д. Өзен-көл атаулары. – Алматы: Қазақстан, 1991 – 45 б.
3. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді (сөздердің қолданылу тарихынан). Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2014- 128 б.
4. Сәбитов Ж. Аманат. – Алматы: Гридан-Полиграф, 2010 – 212 б.
5. Ай, заман-ай, заман-ай... (Бес ғасыр жырлайды) 2 томдық (құрастырушы М.Мағауин, М.Байділдаев). – Алматы, Қазақ ССР Баспасөз жөніндегі мемлекеттік комитеті Бас редакциясы – РББ.1991.- Т.1. -384 бет.

ӨӘЖ 17.02.17
ГРНТИ:10747 56

Даутова Сауле Баттловна

«Интеллектуалды ұлт» ғылыми орталығының ф.ғ.д., директоры
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

Оспанова Баянды Рамазановна

«Интеллектуалды ұлт» ғылыми орталығының қызыметкері
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ӘЛ-ФАРАБИ ТҮРКІ РЕНЕССАНСЫНЫҢ КӨШБАСШЫСЫ

Түйін. Бұл мақалада Отырарда ортағасырлық шығыстың ұлы ойшылы, Әбу Насыр-әл-Фараби туып өскендігі, ол ғылым мен қоғамның дамуына көптеген өзінің ойларын дамыта келе, қоғамның дамуына үлес қосатын ғылымның әдістемелік мәселелеріне ерекше мән беріп ғылым мен мәдениеттің дамуына арнап жазған көптеген еңбектерінің зерттелуі туралы қарастырылған.

Түйінді сөздер: қала, мәлімет, трактаттар, ғылым, еңбектер, мұралары, Түркі, ғұлама, ғалым, көшбасшылық, мұра, философиялық көзқарас.

Резюме. В этой статье обсуждается воспитание Абу Насира аль-Фараби, великого мыслителя Ближнего Востока, родившийся в Оtrar, который написал множество работ по развитию науки и культуры, сосредоточив внимание на методологических проблемах науки, которые способствуют развитию общества.

Ключевые слова: город, информация, трактаты, наука, произведения, наследие, тюркский язык, ученый, лидерство, наследие, философская точка зрения.

Summary. This article discusses the birth and upbringing of Abu Nasir al-Farabi, a great thinker of the Middle East in Otrar, who wrote many works on the development of science and culture, focusing on the methodological issues of science that contribute to the development of society.

Keywords: city, information, treatises, science, works, heritage, Turkic, scholar, scientist, leadership, heritage, philosophical point of view.

Елімізде бүгінгі күні рухани саладағы өзгерістер сананың жаңаруы, адами құндылықтарды қайта бағамдау үдерістері нәтижесінде ғасырлар бойы жинақталып, ата-баба тарихынан бізге жеткен тәлім-тәрбиелік, әдеби тағылымы мол мұраларды жаңаша қырынан зерттеу жобаның өзектілігін айқындайды. Әл-Фараби мұрасы әлемдік көркем ойға өз үлесін қосқан педагогикалық мұраның қатарында көрінді. Осындай биік рухани өсу біздің қазақ педагогикасының өткені мен оның даму тарихына, яғни Әл-Фараби мұрасына қатысты екені ақиқат. Сондықтан да оның қазіргі кездегі мұрасы сан-салалы гуманитарлық – педагогикалық арналары бойынша қазақ ғалымдарының зерттеуімен Әл-Фарабидің әрбір ғылымының арнасы айқындалып, ол біздің еліміздің рухани игілігіне айналуда.

Фарабидің өмірі жөнінде бізге жеткен мағлұматтар үзік-үзік, аңыз-шыны аралас болып келеді. Оның шығармалары оқырманың рухани кемелдікке бастап, келер ұрпақты адамға және табиғат әлеміне құрмет көрсетуге үндейді. Кәміл адамға лайық көркем мінез, басшыға лайық мемлекеттік заңдар, қарапайым халыққа қажет қоғамдық тәртіп және кез-келген адамның өз-өзі жетелдіруі үшін қажетті құндылықтар егжей-

тегжейлі сипатталады. Ұлы ойшылдардың пайымы бойынша, адамзаттық ұғым – көркем мінездің шыңы, ғылым болса – дүниетанымның жолы. Сондықтан бұл туындыларды жаңаша қырынан қарастыру – бүгінгі күнде де зер салып оқылатын, өзектілігін ешқашан жоғалтпайтын құнды дүние. Тәуелсіздігіміздің тұғыры бекіген сайын түркі дүниесінің мәдениетіне ұланғайыр үлес қосқан даналарымыздың рухани дәрежесінің өсетіндігіне және болашақ ұрпақтың оның қазынасына ие болатыны дау туғызбайды. Осының негізінде қазіргі жастардың бойына рухани құндылықты, ұлттық идеяны қалыптастырумен анықталатын ұлттық құндылықтардың сәйкестілігін дамытудың ірі әлеуметтік-мәдени және ғылыми-білім мәселесін біртұтас қызметке-бағдарлы негізделуінде. Рухани құндылықтарды жастардың санасына қалыптастырудың маңызды факторы ретінде көркем әдебиет арқылы әлеуметтік-мәдени ортасына негіздеуінде. Әл-Фараби түрік тайпасының дәулетті бір ортасынан шыққаны бізге мәлім, бұған дәлел оның толық аты -жөнінде “Тархан” деген атаудың болуы. Әл-Фараби 870 жылы Сыр бойындағы Арыс өзені Сырға барып құятын өңірдегі, Фараб қаласында дүниеге келді. Фарабидің толық аты-жөні Әбу-Насыр

Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Ұзлағ ибн Тархан Әл-Фараби, яғни әкесі Ұзлағ, арғы атасы Тархан. Туған жері қазақтың ежелгі қаласы Отырарды арабтар Барба-Фараб деп атап кеткен, осыдан барып ол Әбунасыр Фараби, яғни Фарабтан шыққан Әбунасыр атанған [Көбесов А., 1971, 3 б.] Фараби "Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары" еңбегінде барлығы еңбектің нәтижесі дей келіп, адамның өзін танымақтығы жөніндегі ойларын "Өсімдік жаны", "Хайуан жаны, Адам жаны" деп жүйелейді. Адам жаны (интеллектіге), оның ішкі және сыртқы сезім мүшелеріне (хауас) талдау бергенде де, жүрекке үнемі шешуші мән беріп, ерекше даралай көрсетіп отыратыны бар. Жалпы жан қуаты жөнінде танымға бұлай қарау Фараби ілімінің ғылымилығы оның тәлімділігін көрсетеді.

Ұлы ойшыл Фараби тарихи шындықты, еңбекті, тәрбиені, оның ішінде еңбек тәрбиесін адамның игілігі, бақыты үшін қолдануды армандады. Адамның игілікке жету жолдары туралы ойларын Фараби (сол кездің өзінде) экономиканың, саясаттың, мемлекеттік құрылыстың, отбасы тәрбиесінің, еңбек тәрбиесінің мәселелеріне байланыстыра отырып аса қажет мызғымас берік негізге сүйенеді. Сондай-ақ ол қоғамды ақылмен дұрыс басқарудың шарттары жөнінде батыл пікір айтқан ғұлама ғалым. Өйткені адам бақытты болуға лайық және сол бақытын табуға тиіс. "Адам өз заманында жақсы да дұрыс басқарылатын қоғамда ғана шын мәнісінде бақытты өмір сүре алады" дейді данышпан. Сөйтіп, Фараби адамның өмірлік іс-әрекетіне үлкен мән бере отырып, еңбек қана адамды жануарлар дүниесінен бөліп, оқшау көрсететінін ғылыми тұрғыда дәлелдеді. Адамзат қоғамының өмір сүруіне ең керектісі оның материалдық тұтыну қажеттері дегенді бірінші орынға қойып, осынау маңызды мәселе төңірегіндегі теріс көзқарастарды үзілді-кесілді жоққа шығарды. Әл-Фараби өзінің «Философияны үйрену үшін қажетті шарттар жайлы трактат» атты еңбегінде Аристотельдің философиясын меңгеру үшін қажет болатын тоғыз шарты жайлы өз пікірлерін ортаға салған. Оның пікірінше, тұңғыш рет грек философы Пифагор философиялық бағыттың алғаш негізін құрастырған. Фараби Шығыс пен Батыстың ғылымы мен ежелгі мәдениетін таныстыруда үлкен рөл атқарды [Қасымжан А., Жұлдыздар отбасы, 2011, №17 (29), 396.]. Бақытқа жетудің маңызды шартын, әл-Фараби адамның әрекетті таңдау және осы істеген әрекеттің өз ырқына негізделуінде. Әл-Фараби адам ырқының еркіндігіне, жақсы мен жаманды еркін таңдауына көп маңыз артады. Ерік еркіндігі жан парасаттылығымен анықталады және ол тек адамға тән, адамдағы ізгілікті қалыптастыратын және күшейтетін қажетті шарт. Ойшыл данышпан тек бақыт туралы нақты білімі бар, оған жету жолдарын айқын білетін, соған сәйкес әрекет жасайтын қауым ғана қайырым-

дылыққа икемді екенін ескерткен [Бейсенбай Б., Ана тілі. – № 25 (1073). 6, 7-6.6.].

Фараби адамдар бір-бірімен келісіп, тіл табысып отыруы керек деп есептейді. Әділеттіліктің қалыптасқан нормасы, әмбебап заңдар қажеттігін ескерте келе, ол заңдардың тәрбие арқылы жүзеге асатынын дәйектейді. Оның ойынша, еңбексіз заң да, қоғам да ілгері дами алмайды. Ұлы ойшылдың заң күші туралы осы айтқандарынан қоғамдық келісімдер туралы идеяның алғашқы ұрығы жатқандығын аңғару қиын емес. Бұл идея Еуропада кеңінен өріс алды. Кейбір шығармаларында Фараби өз тұсындағы қоғамды астыртын ғана сынап отырады. Ондағы етек алған озбырлықтар мен қаталдықты, ақыл мен адамгершілік, еңбек тәртібі ұстанымдарының орасан бұрмалануынан деп түсіндіреді.

Фарабидің ғылыми мұралары – орта ғасырдағы олқылығы (оқу, білім алу, еңбек ету) сол дәуірдің жемістері. Сондықтан да оның әлеуметтік-этикалық, эстетикалық, этнопедагогикалық тұжырымдары сол дәуірдің дәстүріне тәлімше әуендес болып келеді. Орта ғасырлық ғұлама жалпы теориялық ой-пікірдің жетістіктерін жаңғыртып, жетілдіре түсті. Халық даналығы туғызған данышпандық пікірлерге ден қойды. Нәтижеде өзінің философиялық тән тұжырымын жасап, қоғам туралы ілімді, этика мен эстетиканы, этнопедагогиканы дамытты. Аристотелдің еңбектеріне сүйене отырып, антика заманының теориялық озат ой-пікірлерін сыннан өткізіп барып, оның қажеттігін алды және заманның ілімін белгілі бір жүйеге салды.

Фараби мұрасының ішінде этнопедагогақа үлкен орын алады. Ол этиканың жақсылық пен жамандықты ажыратуға мүмкіндік беретін ғылым деп қарастырды. Этнопедагогиканы халықтың әдет-ғұрып, салт-дәстүрін кейінгі ұрпаққа жеткізетін ілім деп санады. Бұған оқу, білім алу, тәрбие беруді жатқызды. Ұлы ғалымның осындай этникалық ойларынан терең гуманизмнің лебі еседі, ол адам баласын жаратылыстың, бүкіл жан иесі атаулының биік шоқтығы деп түсіндірді. Бірақ, жамандықты жақсылық жеңгенде ғана адам баласы игі мұратына жетеді деп қорытынды жасайды.

Гуманист – ғалым кей жағдайда жау адамды да түзеп, кемшілігін бетіне басып айтып отыру да қажет, егер бұл шара іске аспаса, олардың көзін құртқан да жөн дейді. Бірақ мұндай шараны ой таразысына салып, асықпай жүзеге асыру керек. Ал көре алмаушылық пен күндеуден жауласқан адамға байыпты қарым – қатынас жасалған дұрыс. Мұндай адамдардың көзінше көре алмаушылық және күндеушілік себебін ашып, бұлардың көзін шындыққа жеткізу жағын ойластырған мақұл. Бейтарап адамдардың да жолдастық, достық жөніндегі ұғымдары мардымсыз болады. Бұлардың өшпенділікпен жұмысы жоқ, кейде дұрыс ақыл – кеңес беретіндері де кезде-

седі. Бірақ олардың айтқан пікіріне сын көзбен қараған дұрыс. Бейтарап ададардың адалдығына көз жеткенше оларға дос адамдай беріліп кетуге болмайды. Жақсы ой-тілектегілер араз адамдарды татуластыруға, олардың арасында қарым – қатынасты қайта орнатуға жәрдемін тигізеді. Сондықтан бұларға көңіл бөліп, іс – әрекетіне демеу беріп отыру қажет. Ақымақ адамдарды да асқан төзімділікпен тәрбиелеп, байыптылықпен қарым – қатынас жасап отыру қажет. Ғұлама ғалым мақтаншақтармен аяусыз күрес жүргізудің қажеттігіне ерекше тоқталады. Соңғылар өзін жұрттан артық ұстағанды ұнатады, ылғи да өзімдікі дұрыс, бір өзім ғана білемін деп даурығады, айтқанын жұрттың екі етпей орындағанын жақсы көреді. Бұлардың іс – әрекетіне де қарсы тұрып, теріс қылықтарын үнемі бетіне басып, жаман қылығына көзін жеткізген дұрыс. Мақтаншақтардың да тиісті тәрбиенің арқасында тезге салып, олардың қораш мінездерін тежеп, қарапайым ізгі жан етуге мүмкіндік береді.

Фараби жастарға ғылым – білімді қалайша меңгерту керектігі жөнінде көптеген ақыл – кеңес береді, ғалым адамның моральдық бейнесінің қандай болуы керектігі жайлы пікірін ортаға салады. Ғылым – білім үйренемін деген жас адамның ақыл – ойын айқын, ерік – жігері, тілек – мақсат тек ақиқат пен шындық жолында ғана болуы тиіс дейді. Онда ғылымнан жәй ляззат іздеу, нәпсіпқұмарлыққа ұқсас әрекет болмауы қажет. Адам көздеген мақсатына жетуі үшін бұған жетудің тәсілін, жүрер жолын жақсы білуі шарт. Сонан соң барып қана оны меңгеруге кірісуі қажет. Шын қызықтырған нәрсе ғана адамды өзіне ие етеді, бір кәсіпке, не өнерге талпыну үшін адамға бәрінен бұрын табандылық керек. Сонда ғана ол белгілі білім саласында сындарлы пікір айта алатындай жағдайға ие бола алады. Ғылымды ұғу үшін үнемі сол ғылымның жолында болу қажет... Ғылымнан басқамен шұғылдануды азайту керек болады. Әрбір нәрселермен шұғылдана беруде істе тәртіпсіздік пайда болады. Арада мың жыл өткеннен кейін дәл осындай пікірді өзінің отыз екінші сөзінде Абай да айтқан ғой. «Көңілің өзге нәрсеге болса, – деп жазды ол, – білім, ғылым қонбайды. Адамның көңілі шын мейірленсе, білім- ғылымның өзі де адамға мейірленіп, тезірек қолға түседі... [Қоңыратбаев Ә.Қ., 2004, 12 б.]

Ғылымды үйренгенде ақиқат мақсатпен білмек үшін үйренбек керек». Фараби нағыз ғалым принципшіл, қулық – сұмдықпен, ұсақ – түйекпен, өсек – аяңмен ісі жоқ, жұртты алдап- арбауды білмейтін, басқаларға асқан ілтипатпен қарайтын, ерекше кішіпейіл болуы керек, білімділік оның өнегелі мінез-құлқымен ерекше безендіріліп тұрмаса болмайды, – дейді. «Білімді болу деген сөз, – деп жазды ол, – белгісіз нәрсені ашу қабілетіне ие болу деген сөз... білімді адам көп нәрсені біледі және қабілеті, дарыны арқылы басқа белгісіз нәрселерді өз бетінше аша алады». Адамға ғылым

қандай жағдайда ұялайды, ол миға қайткенде қонады дейтін сұраққа Фараби былайша жауап береді: «Қандай бір ғылым болмасын көңілге дербес, ерекше мәндерді (негіздерді деген мағынада) ұғыну арқылы ұялайды... Бізге осы ерекше мәндердің кейбіреулерін ғана, ал кейде олардың көпшілігін сезінудің өзі жеткілікті. Осы жағдайларды біздің сезіміміз қабылдап, ұғымымыз жинақталғаннан кейін ғана барып біздің санамыз өзіне тән рөлді атқара бастайды». Фарабидің ұғымында ізгі, қайырымды қаланың басшысы да, медресе имамы да жұрттың әрі ұстазы, әрі тәрбиешісі. Егер имам шәкірттерді оқытып – тәрбиелесе, қала басшысы барлық жұртты ізгі қасиеттерге баулиды. Олай болса, мұның екеуі де «сегіз қырлы, бір сырлы», халыққа қай жағынан да болса үлгі көрсететін ақыл – парасаты басқалардан көш ілгері тұратын, өн бойында атап айтқанда төмендегідей сипат – қасиеттері болуы керек: яғни мүшелері мүлде мінсіз, жаратылысынан өзіне айтылғанның бәрін жете түсінетін, өзі түсінген, көрген, есіткен және аңғарған нәрселердің бәрін жадында жақсы сақтайтын, алғыр да аңғарымпаз, ... өткір сөз иесі және ойына түйгеннің бәрін айдан – анық бере алатын, өнер- білімге құштар, тағамға, ішімдік ішуге, сыр-сұхбат құруға келгенде қанағатшыл, жаны асқақ және ар-намысын ардақтайтын, жаратылысынан игі істерге ынтызар, дирхем, динар атаулыға, жалған дүниенің басқа да атрибуттарына жирене қарайтын, әділеттілік пен әділеттерді сүйіп, әділетсіздік пен озбырлықты жек көретін, жақындарына, жат адамдарға да әділ, пасықтық атаулыға мүлде рақымсыз, қорқыныш пен жасқану дегенді білмейтін батыл, ержүрек бойында туа біткен он екі, сондай – ақ өмір барысында жүре қалыптасатын алты қасиетке ие болған, бұларды бір – бірімен сәтті ұштастырған адам ғана нағыз ұстаз, жұртқа басшы бола алады дейді [Бейсенов А., Ақиқат, 2006, № 6. 70 -736.]

Ғұлама дидактика, методика мәселелеріне де ерекше мән берген. Шәкірттердің білім меңгеруі, олардың жақсы әдет мен қажетті дағдыларға, икемділік пен шеберлікке машықтануы біртіндеп қалыптастындығын айтқан. Жасөспірім, жеткіншек үшін ұстаздың дұрыс бағыт беретін әсерлі де өнегелі сөздері аса қажет. Фараби ғылым – білімді, белгілі мамандықты өз қалауымен меңгергендерге сөзбен әсер етудің жеткілікті болатынын, ал оқуға ықыласы төмен, қисық – қыңыр адамдарға зорлау принципін қолдану керектігін де айтады. Ол жаратылыстану ғылымдарын меңгеруге ерекше мән бөледі. Мәселен, математикалық ғылымдардың ұғымдарын меңгеруде қарапайымнан күрделіге, яғни жекеден жалпыға көшу қажет, сезімге жақын нәрселерден бастау – шәкірт табиғатына сәйкес келді, – деп ол дидактикадағы (оқыту теориясы) көрнектілік принципіне тоқталады. Оның «білу», «білім» сияқты негізгі педагогикалық ұғымдардың анықтамасын тізіп, бұл жөніндегі «Музыканың ұлы кітабында» былай дейді: «Білу

– бұл нәрсені түсіну-ұғу, оның болмысының себе-
бін ұғыну, ол нәрсе басқаша емес, тек сондай бо-
латынын түсіну деген сөз. Сонымен қатар, бұл осы
заттың болу жағдайын (шартын), жән салдарын
логика өнерінің «Талдау кітабына» Аристотель-
дің «Аналитика» деп аталатын трактаты сәйкес
келуі. Сондай –ақ «білім» бұл мағынада оны ұғы-
нудың, түсінуді жеңілдететін және оған жол сіл-
тейтін нәрселердің бәрін, мысалы, анықтамалар,
ұғымдар, белгілер т.б. бір сөбен айтқанда, «Талдау
кітабында» айтылған индукцияның барлық эле-
менттерін қамтиды. «Білім» (білу) деген сөз тек
осы шарттарды қанағаттандырған жағдайда ғана
ғылым дәрежесіне көтеріледі... Бір нәрсені білу –
тек ілгеріде белгілі болған басқа нәрселерді білу
негізінде ғана жүзеге асады».

Білім негіздерін меңгеруші шәкірт пен ғылым
жолын қуған жас талап үшін Фарабидің өз басы да
теңдесі жоқ өнеге. Өзінің рухани ұстазы Аристо-
тель еңбектерін ол қандай мұқияттылықпен, ке-
ремет бейнетқорлықпен оқып үйренді десеңізші!
Мәселен, ол Аристотельдің «Жан туралы» трак-
татын жүз қайтара, «Табиғат үйлесімділігі» дейтін
еңбегін – қырық рет, «Риторикасын» екі жүз қай-
тара оқып шыққан. Қартайған шағының өзінде
70-тен аса тіл білген, адам баласына қажетті нәр-
сенің бәрін –бәрін бойына дарытқан. Тұрмыста
жұпыны тұрған, мал – мүлік, дүние – жиһаз жи-
намай, үнемі кедей –кепшікке жәрдем көрсетіп,
қолындағы барын солармен бөлісе ішіп- жеген.
Ұлық болуды да, олардың алдында иіліп- бүгілу-
ді де ұнатпаған. Бар саналы өмірін бір мақсатқа
– ғылымға арналған. Ол өзінің туған жұртын, кін-
дік кескен кең даласын жанындай жақсы көріп,
барынша қастерлеп өткен нағыз патриот ғалым
еді [Әбу Насыр әл-Фараби, 2015, 5 б.]. Фараби ең-
бектерінде эстетикалық, дене, адамдар, халықтар
достығы, ынтымақтастығы – интернационалдық,
гуманистік тәрбие мәселелері де қарастырылады.
Оның өзі адамдарды нәсіліне, ұлтына, дініне еш
ажыратпаған. Мәселен, ол шәкірт кезінде араб-
тардан да, христиандардан және басқа миллеттегі,
діндегі оқымыстылардан да үйренуден қашпаған.
Мәселен, медицина мен логиканы христиан оқы-
мыстысы Юханна ибн Хайланнан, ал жаратылыс-
тану ғылымдары мен грек тілін атақты аударма-
шы Әбу Башар Маттадан (сириялық насрани) үй-
ренеді. Оның шәкірттері арасында сан халықтың
өкілдері болған. Ғұламаның ғылыми-педагогика-
лық шығармаларында әдемілік, әсемдік пен үйле-
сімдік, гармония сезімдерін тәрбиелеуге ерекше
мән беріледі. Олар эстетика-этикамен, қылықты-
лықпен тығыз байланыста. Фарабидің педагоги-
касында музыкалық тәрбие көп орын алады. Му-
зыканың эстетика жағынан, басқа адамның жаны
мен тән күйіне әсері жоғары бағаланады, өйткені
бұл өнер асқақтардың арынын басатындығы, ке-
меліне келмегендерді кемелдендіретіндігі және
өз шамасын білетіндерді өз дәрежесінде сақтай-
тындығы жағынан алғанда өте пайдалы болып

табылады. Ол денсаулық үшін де пайдалы, себе-
бі тән ауырғанда жан да ауырады, тән азап шек-
кенде жан да күйзеледі. Сондықтан да жағымды
дыбыс көңілді көтеріп, жанды жадыратады, субс-
танцияға (асылына) лайықты күш тудырып, тәнді
кеселден арылтады. Ғұламаның музыкалық білім
беру, тәрбие туралы ойлағандары мен жинақта-
ған қорытындылары “Музыканың ұлы кітабында”
жүзеге асырылған. Біз оның кейбір педагогика-
лық тағылымдары туралы жоғарыда айтып өттік.
Шәкірттерге эстетикалық тәрбие беруде матема-
тика ғылымдары, яғни арифметика, геометрия,
астрономия, музыка теориясы едәуір қолқабыс
тигізе алады, өйткені олар «өлшем, рет, үйлесім
және сымбаттылық қасиеттері» бар нәрселерді
зерттейді. Фараби жастарға эстетикалық тәрбие
беруде яғни көркемдікке баулуда поэзия, бейне-
леу, мәнерлеп жазу (каллиграфия) өнерлерін на-
зардан тыс қалдырмайды. “Көркем жазу – дейді
ғұлама, жазудың кемелділігінің жемісі болады, ал
адам бұл әрекетті кемел меңгеріп, оны тамаша
орындай алатын дәрежеге жеткенде ғана жүзеге
асады” [Әл-Фараби философиясы, 2005, 10 б.] ғұ-
лама ойшылдардың әлемдік деңгейде адамзатқа
берер рухани құндылығы жаңаша қырынан зерт-
телуінде. Яғни, адамзаттың өркениеттік кеңістігін-
де өмір сүріп жатқан әлемдегі барлық халықтар
өз рухани мәдениеті мен әлеуметтік болмысының
үнемі өркендеп, дамып, кемелденіп, өскенін қа-
лайды. Қорыта келе, Ұлы бабамыз –құран кітіпта-
ғы философияны дамыта отырып, өз тарапынан
көптеген маңызды ғылыми еңбектер жазды. Әл-
Фараби ғылымның философиялық- логикалық
іргетасын дұрыстап қайта қалап шықты. Ол му-
зыка жайлы күрделі зерттеулер жүргізді. Фараби-
дің метафизика, тіл ғылымы, логика, психология,
география, этика, т.б. ғылымдар жайлы жазған ең-
бектерінің мәні ерекше зор. Дүние жүзі мәдениеті-
тінің дамуында із қалдырған қайраткерлер осы
заманға дейін адамзат мәдениетінің бірлігін паш
етіп келеді. Әл-Фараби осындай дүниежүзілік 125
тарихи тұлғалардың санатына қосылады. Ол туған
елінің мәдени байлығын, Иранның, Үндістанның
ежелгі дүние мәдениеттерінің жемістерін бойына
дарытты. Дәл сондықтан да ол таяз ұғымдар мен
соқыр сенімдерден жоғары көтеріле білді. Өзінің
ойлау жүйесін сындарлы да икемді ете білді. Әл-
Фараби заманындағы өнер-білімнің ең асылын
таңдап ала білді. Өз дәуірінің шынайы энцикло-
педиясын жасап берді. Оның терең мағыналы
пікір айтпаған, жете зер салмаған, данышпандық
болжам жасамаған бірден-бір саласы жоқ деуге
болады. Кеңес үкіметі кезінде әл-Фарабиді көпте-
ген адамдар зерттеді. Кемшілігі – оны Ислам өр-
кениетінен алшақтатып көрсетті. Фараби туралы
ақиқатты айтқан жоқ. Тәуелсіз Қазақстанда Ұлы
бабамызды алдағы уақытта ешқандай шектеусіз
зерттеуге толық мүмкіндік бар деп ойлаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Көбесов А. «Әл – Фараби» Алматы «Қазақстан », 1971. -28 б.
2. Қасымжан А. Әл-Фарабидің рөлін ұмытушылық – тарихи әділетсіздік // Аңыз адам: Жұлдыздар отбасы. – 2011, №17 (29). – 39-б.
3. Бейсенбай Б. Әбу Насыр әл-Фараби өмірбаянына жаңа қисын // Ана тілі. – № 25 (1073). – 23-29 маусым. – 6, 7-б.б.
4. Қоңыратбаев Ә.Қ. Көп томдық шығармалар жинағы. / Ә.Қоңыратбаев; Т. Қоңыратбай. - Алматы: МерСал, 2004.- 554 бет.
5. Бейсенов А. «Әл – Фарабидің тұжырымдары» // Ақиқат. – 2006. – № 6. -70 -73б.
6. Әбу Насыр әл-Фараби. «Қайырымды қала» – Алматы, Халықаралық Абай клубы, 2015.- 325 б.
7. Қазақ халқының философиялық мұрасы. Әл-Фараби философиясы. – Астана, 2005.-325 б.

Джабаева Кенжегул Ильясқызы

Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ҰҰА магистранты
Алматы, Қазақстан Республикасы

САХНА ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Мақала сахна тілінің өзекті мәселесіне арналған. Мұны автор қолданбалы тұрғыда емес, мұғалімдердің басым көпшілігі қолданатын нақты жаттығулар жиынтығына ретінде емес, әдістемелік қырынан қарастырады.

Түйінді сөздер: театр, сахна, спектакль, сахна тілі, актер, техника, оқыту, жаттығу.

Резюме. Данная статья посвящена актуальной проблеме сценической речи. Проблема рассматривается автором не в прикладном плане, не в связи с набором конкретных упражнений, которыми обычно владеет основной корпус педагогов, а в плане методологическом.

Ключевые слова: театр, сцена, спектакль, сценическая речь, актер, техника, обучение, подготовка.

Summary. This article is devoted to the actual problem of stage speech. The problem is considered by the author not in the applied plan, not in connection with the set of specific exercises that the main body of teachers usually owns, but in the methodological plan.

Keywords: theater, scene, spectacle, scenic speech, actor, technique, learning, training.

Сахналық тілін оқытудың әдістемелік мәселелері – бұл тек оқыту шеңберімен шектелмейді, сонымен қатар, актердің жеке көзқарасы мен талғамын қалыптастырудың, шығармашылық мәселені түсінуге, кәсіби жетілуге ұмтылдыру туралы сұрақ; ал актердің техникасы – тек техникалық дайындық емес, көркемдік, суреткерлік мұрат.

Үлкен сахналарда жас әртістер дауыстарын бұзып алып жатқан жағдайларды да білеміз, олардың басты қателіктері дыбысты мәжбүрлеп, тамаққа салып шығаруы, сол себепті олар органикалық қалпын сақтай отырып, әрекеттенуді доғарады. Олар шағын аудиторияда дағдыланғандықтан, дауыс күшімен жұмыс жасау мүмкіндіктері кемшін түсетін кездер де кездеседі. Сондықтан, сахна тілін оқытуда «посыл» әдісін пайдалануды жиі естеріне салып тұру қажет [Гиппиус С.В., 2001].

Оқу жоспарлары мен оқу құралдары қатаң құрылымдық жүйеде болғанмен, оған театрлық білім берудің жанды шығармашылық процесін үйлестіруге тырысу маңызды. Актерлердің, режиссерлердің және театр мұғалімдерінің кәсіби дайындығында атмосфера, әзіл-оспақ, шығармашылық қуат, қиялдау, эмоционалық иірімдер – мұның бәрі болмаса шығармашылық мамандықты жан-жақты меңгеру болмайтыны шындық.

Студенттер оны актерлік шығармашылыққа жетелейтін еркіндікке жетпес бұрын ұзақ, жан-жақты дайындықтан өтеді. Сахна тілін оқытатын мұғалім өзінің кәсіби шығармашылық әлеуетін

қалыптастыру үшін ол оқытуға қажетті жаңа білім мен дағдыларды, заманауи технологиялық аспектілерді игеруі керек.

Сахна тілі оқытушысы әр түрлі білім саласындағы жоғары кәсіби маман болуы міндет. Педагогика, акмеология, психология, актер шеберлігі теориясы мен практикасы, физиология, логопедия, фониятрия, орфоэпия, риторика, поэзиятану, әдебиеттану және филологиялық талдау – бұл игеруге қажет ғылыми бағыттардың толық емес тізімі.

Оқытушының құзіреттілігі оның білімінен, дағдысынан және мамандыққа деген көзқарасынан тұрады. Осы міндеттерді жан-жақты түсіну ғана оң нәтиже бере алады.

Оқытудың бірінші кезеңінде болашақ мұғалім өз қызметінің негізін құрғаны – өзі қызығушылық танытатын пән бойынша базалық білім алып, қажетті пәндерді оқып үйренгені абзал. Әрі қарай пәннің барлық бөлімдерін кәсіби түрде игеру жалғасады.

Сахна тілі мұғалімі дегеніміз – әртүрлі дикциялық немесе артикуляциялық жаттығуларды орындатушы ғана емес, сонымен бірге студенттерге оның мақсаты, міндеті, актерлік өнер жүйесіндегі сол жаттығулардың орны туралы түсіндіруші, студенттердің сөйлеу қателерін анықтап, «ести» білуші ғана емес, сонымен қатар, сөйлеу кемшіліктерін түзету әдістемесін толық меңгерген маман.

Үшінші, өте маңызды компонент – бұл оқу процесіне деген көзқарас. «Мұғалім – үлгі» – бұл формула әрқайсымызға белгілі бір міндеттеме-

лер жүктейді. Ішкі және сыртқы тәртіп, оқу процесіне шынайы қызығушылық, барлық педагогикалық іс-әрекеттің гуманизмдік бастауын түсіну, білім алушыға деген құрмет – бұл ойлану мен іске асыру үшін міндетті тақырыптардың толық емес тізімі.

Құзиреттіліктің барлық үш компонентінің – білімнің, дағдылардың және көзқарастардың үйлесімі мұғалімнің кәсіби жарамдылығын айқындайды. Бұдан әрі шығармашылық өсу, жеке мүмкіндіктерді ашу, жеке тұлға ретінде қалыптасу мәселелері күтеді.

Педагогикалық тұлға дегеніміз не? Ол неден тұрады? Сіздің педагогикалық стиліңізді қалай дамыту керек? Бұл мәселелер оқу орындарында, атап айтқанда, театр университеттерінде педагогикалық және тәрбиелік жұмыстарды ұнататындардың барлығына қатысты қойылатын сауал.

Сахна тілін оқыту әдістемесінің практикалық дамуы құзиреттіліктің барлық үш компонентін алуға негізделген. Физик Л.Ландау техниканы құруда ол нақты, тіпті оң, сәтті нәтиже береді деп күтуге болмайтығын айтады, өйткені ол әдістеме сан алуан нәтиже беруі мүмкін екендігін тұжырымдаған [Л.Д. Ландау, 1991].

Театрлық педагогика тәжірибесінде, нақтырақ айтқанда, ұлттық сахна тілін оқытуда мамандарды дайындауға арналған көптеген ұсыныстар туралы ой толғап, оларды оқу әдебиеттерінде жеткілікті түрде көрсетуді қолға алған өнімді болмақ. Біз мұндай оқыту үдерістерінің бірнеше мүмкін жолдары мен нұсқаларын анықтаймыз. Болашақ мұғалімдерге арналған оқу процесін негізгі үш кезеңге бөліп қарастыруға болады.

Бірінші кезеңге оқу әдебиеттерін оқып үйрену кіреді (бұл бүкіл оқу іс-әрекеті кезінде қажет жұмыс), сонымен қатар, кафедраның ең жақсы оқытушыларының аудиториясында көрнекі танымдық тәжірибе жинақтау кіреді. Оқытудың бұл тәсілі мұғалімге: мұғалімдік қызметтің аясы мен болашақ перспективаларын түсінуге; тақырыптың теориялық негіздерін олардың практикалық іске асырылуымен байланыстыруға; тәуелсіз педагогикалық тәжірибе үшін әр түрлі теориялық және практикалық әзірлемелерді қолдануға; теориядан практикаға көшудегі жеке тәсілдің маңыздылығын түсінуге; студенттерге театр саласындағы сахна тілі техникасын оқыту әдістемесі мен әдістерін нақтылауға; студенттердің жеке ерекшеліктеріне сәйкес материалды таңдау критерийлерін әзірлеуге; оқу процесін ұйымдастыру принципін түсіну және оны жетілдіру мүмкіндіктерін қарастыруға; білім алушы мен мұғалімнің алдында тұрған оқу мақсаттарын салыстыруға; өзіңіздің де сөйлеу аппараттарыңызды дамытып, жетілдіруге; әртүрлі мамандықтар бойынша студенттерді оқытудың мақсаттары мен міндеттерін айқындауға мүмкіндіктер береді.

Бұл кезең пәннің барлық бөлімдерінде іргелі

білім алу және коммуникативті педагогикалық мәдениетті қалыптастыру үшін өте маңызды. Оқу процесін ұйымдастыру үшін кәсіби әсерлеріңізді жазбаша түрде (арнайы дәптерге) жазып қою ұсынылады. Бұл «рационализациялық» идеяларды талдауға және оқытудың екінші және үшінші сатыларында тәжірибеде қолдануға болады [Вебер М., 1997]. Осындай тәжірибе нәтижесінде оқытушы өз ойларын жоққа шығарады немесе растап отырады.

Оқытудың екінші кезеңінде танымдық тәжірибені дамыту тәжірибелі оқытушының немесе жетекшінің бақылауымен өткізілетін сынақтан тыс тәуелсіз тәжірибемен ұштасады.

Жұмыс үдерістерінде жоғарыдағыдай тәсілді пайдалану оқытушыға: оқуды әрі қарай жетілдіруді мотивациялауға; теориялық білімді практикалық дағдыға айналдырудағы мүмкіндіктерді түсінуге; өзінің педагогикалық практикасын тәжірибелі оқытушылардың практикалық дағдыларымен байланыстырып, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын талдауға; педагогика, психология және басқалары сияқты сабақтас пәндерді қосымша оқу қажеттілігін мойындауға; педагогикалық тұлғаны қалыптастыру – бұл пәннің барлық аспектілерін терең зерттеудің ұзақ процесі екенін түсінуге; білім беру процесінің тиімділігін арттыру үшін әр оқушыға жеке көзқарастың қажеттілігін түсінуге; студенттерге жеке ықпал етудің нәтижелерін тәжірибе жүзінде зерттеуге (тәртіп, атмосфера, бедел және т.б. орнатуға); практикада материалдарды ұсынуда олардың педагогикалық көзқарастарын тексеруге; оқушының білім алуында нақты оң нәтижеге қол жеткізуге тырысуына негіз қалайды.

Оқытудың екінші кезеңі оқытудың мақсаттары мен міндеттерін нақты талдаумен және нақтылауымен аяқталуы керек. Нақты проблемалық мәселелерді практикада көрсетуді, зерттеуді және тексеруді қажет ететін мәселелерді шешу керек. Әдетте, екінші кезең педагогикалық тұлғаны қалыптастыру процесінде маңызды. Бұл этапты мұқият меңгеріп алу мұғалімнің дайындықтың үшінші кезеңіне өтуіне бастайды.

Үшінші кезең – толыққанды тәуелсіз педагогикалық іс-әрекет. Осы кезең барысында: педагогикалық тұлға қалыптасуы жалғасады; практикада енгізілген оқыту әдістерін әзірленеді; ең тиімді жұмыс әдіснамалары жасалады; педагогикалық жауапкершілік туралы түсінік орнайды; студенттермен өнімді қарым-қатынастың жүйелі тәжірибесі өркендейті; студенттердің жұмысын бағалау критерийлері жасалады; өзін-өзі бағалау критерийлері анықталады; педагогикалық іс-әрекеттің мотивациясы өседі.

Сахна тілін оқытушы мұғалім сабаққа дайындалып, үнемі жинақы болуы керек. Кәсіби дайындық сабақтың негізгі тақырыптары бойынша ойлауды, осы тақырыптар бойынша жаттығуларды таңдауды, сабақ жоспарын жасауды және т.б.

талап етеді. Мұғалімге сабақтан тыс көп ізденуге тура келеді. Бұл дәріс өткізулерді жеңілдетеді және сабақтағы әдістемелік дәлсіздіктерден қорғайды.

Жаттығулардың ретін еске түсіру және оларды қолданудың өзгергіштігін түсіну тәжірибемен бірге келеді және «Сахна тілі» пәнін оқытудың жан-жақты әдістемесін жетілдірумен тікелей байланысты.

Актерлік өнер мамандығы, алған дағдыларын автоматтандыруға қабілетті кез-келген мамандық сияқты: «Түсіну – бұл жасау және қайталай білу» формуласын басшылыққа алғаны жөн. Мұғалімнің түсіндірмесінен кейін «Түсінікті ме?» деген сұраққа «түсінікті» деп жауап берген жағдайда да студенттің түсінгенін тексеріп, жасай алу сапасына және қайталай білу қабілетіне баса назар аудару керек.

Мұғалімнің міндеті – әр оқушының жаттығуды нақты және өз бетінше де нақты орындауын қамтамасыз ету. Тек осы жағдайда ғана оқушы бұл жаттығуды үйде жасай алады деп үміттенеміз. Әйтпесе, мұғалімді толық түсінбей, «түсіндім» деп оқушының өзі жаттығуды қателіктермен орындауы салдарынан дұрыс емес шеберліктің дамуына жол беріледі.

Алынған дағдылар мен жаттығуларды оқушылардың бойына тиімді шоғырландыру үшін жүйелі түрде дұрыс өткізілетін сабақтар міндетті түрде жаттығуларды дұрыс қайталау санын белгілі бір кәсіби қабілеттің сапасына айналдырады деп үміттеніп, оқушылардан табиғи нәтиже күтуге асықпау ұсынылады.

Коммуникативті мәдениеттің кейбір ерекшеліктеріне назар аудару керек. Бұл туралы И.И.Зарецкая өзінің «Мұғалімнің және жетекшінің коммуникативті мәдениеті» кітабында былай деп жазды: «Мұғалімнің қызметін ізгілендірудің маңызды шарты психологиялық-педагогикалық қолдау әдістерін игеру болып табылады» [Зарецкая И.И., 2002].

Білім алушыны дамуының барлық кезеңінде қолдау қажет. Бірінші кезең – білім алушының қабілеттерін ашу. Психологиялық-педагогикалық қолдау бұл кезеңде білім алушының өзіне сенетін жағдайларды жасаудан тұрады. Екінші кезең – бұл өз мүмкіндіктерін іске асыру қажеттілігінің пайда болуы.

Мұндай мүмкіндіктің пайда болуы үшін педагогикалық қолдау ынталандыруды іздеуге бағытталуы тиіс, яғни, мұғалім өз дәрістерін тартымды өткізу арқылы студенттің әрекетке ішкі дайындығын қалыптастырады – мотивация береді.

Үшінші кезең – бұл адамның мүмкіндіктері мен бейімділігіне сәйкес келетін іс-әрекеттің қажеттілігін жүзеге асыру. Бұл сатыға жаңа дәрістерге өзін-өзі тануға және өзін-өзі растауға мүмкіндік беретін тақырыптарды қосу кіреді. Мұның бәрі достық, сенімді атмосфера құрылған жағдайда ғана мүмкін. Мұғалім позитивті,

тиімді процеске бейімделіп, оқушылардың жетістіктеріне қуануы керек және сабақ алдында және оның барысында дұрыс қарым-қатынас орнауына себепкер болғаны дұрыс.

Ұстазды толғандыратын басты тақырып – оқу процесінің үздіксіздігі. Оның жұмысы, оң нәтижеге жетуге деген құлшынысы, білім алушының жасайтын қабілетіне байланысты бағалау критерийлері әр мұғалім армандаған және студент өзінің шығармашылық әлеуетін барынша жүзеге асыратын ерекше шығармашылық атмосфера-сын құруға бастайды.

Мұғалімнің ынталандырулары, білім алушының өзіне жүктелген тапсырманы міндетті түрде орындайды деген үміті, білім алушының мүмкіндігіне деген сенімі, білім алушының да сенімін ескеруі, оған деген құрметі, мұғалімнің студентке барлық қажетті білім мен дағдыларды бере алатындығына кәсіби сенімділігі – осындай атмосфераны құруға ықпал етеді.

Үй тапсырмаларын түсіндірудің дәлдігі, көрнекі мысалдар, уақытылы бақылау студенттерді шығармашылыққа итермелейді. Нәтижеге қол жеткізуге бағытталған, жеке тұлғаны дұрыс қабылдауына себеп болған сындарлы сын тақырыптың барлық жақтарын нақтылауға мүмкіндік береді.

Жеке психологиялық және кәсіби ерекшеліктерді ескеру оқу процесінің тиімділігін арттырады. Оқытудың жаңа әдістерінің дамуы шығармашылық қабілеттерін арттырады. Мұның бәрі сахна тілі сабақтарында шығармашылық атмосфераның қалыптасуына ықпал етеді.

Әдістемелік дәлдік пен кәсібилік, пәнаралық өзара әрекеттесумен қатар, сахналық сөйлеу техникасының барлық бөлімдерінің күрделілігін (өзара әсер етуі) құрайды. Іс жүзінде, белгілі бір бөлімнің негізгі ережелерін қысқаша теориялық түсіндіруден кейін мұғалім студенттерге алғашқы практикалық дағдыларды игеру жаттығуларын ұсынады.

Бастапқы жаттығуларды әртүрлі тақырыптар бойынша меңгергеннен кейін (резонанс, дауысты дыбыстарды айту және т.б.) педагогтың және студенттің міндеттері күрделене түседі. Сөйлеудің әртүрлі қателіктерін бақылау бір жаттығуға негізделуі мүмкін екенін түсіну және есте сақтау маңызды.

Оқытушы студенттің бұлшықет еркіндігіне; дұрыс дене қалпына (осанкасына); тыныс алу және дауыстық тірек бұлшықеттерінің белсенді жұмысына; дем алу және демді шығару мүмкіндігіне; резонаторлық жүйенің жұмысына; дауысты бағыттауға – мәтіннің нақты анық жетуіне; дауысты дыбыстардың дұрыс айтылуына; сөзді орфоэпия ережелеріне байланысты айтуға; сөйлеудің жалпы білімділігіне; дауыссыз дыбыстардың нақты айтылуына; ырғақты дәлдігіне; сөз әрекетімен дұрыс жұмыс жасауына, үндестік заңдарын сақтауына және тағы басқа толып

жатқан аспектілерге баса назар аударып, қатаң зейіннің қадағалауында ұстағаны жөн.

Мұғалімнің міндеті – жұмыстың барлық саласында дұрыс нәтижелерге жету. Бұл міндет қиын, педагогикалық қызметтің алғашқы кезеңдерінде ол әрқашан нақты бола бермейді. Оны жүзеге асыру үшін педагогикалық естуді белсенді түрде дамыту, білім алушылардың сөйлеу қателіктерінің себептерін анықтай білу, белгілі бір айтылу қатесін жою үшін нақты жаттығуларды таңдау қажет. Бұлар мұғалімнің кәсібилігін дамытуға ықпал етеді.

Мүмкін салааралық қатынастарды қарастырамыз: тыныс алу дауыстық ғылыммен байланысты, өйткені тыныс-вокалды тірек бұлшықеттері сөйлеу дауысын шығару үшін негіз болып табылады [Морозов В.П., 1965].

Демді алу және дұрыс шығару мүмкіндігі тұрақты, тегіс фонацияға тікелей байланысты; тыныс алу дикциямен байланысты, өйткені дем шығарылатын ауа ағынының бағыты мен күші, сонымен қатар тыныс алу сапасы қазақ тіліндегі дыбыстардың айтылуына тікелей әсер етеді; сөздердің ырғақты ұйымдастырылуы мен сөйлемдердің әуені де тыныс алу ырғағымен байланысты; тыныс алу дыбыстық сөйлеу логикасымен байланысты.

Жаттығуды топтағы әр студент меңгеріп, түсінуі керек. Мұнсыз мұғалім алға баса алмайды, өйткені оқыту әдістемесі материалды кезең-кезеңмен қиындатады. Алдыңғы сатыдан өтпей, келесі сатыға көтерілу мүмкін емес.

Тағы бір маңызды әдістемелік мәселе – оқу процесінде «техникалық» және «шығармашылық» жаттығулардың арақатынасы. Біздің ойымызша, мұнда екі жағдайды ескеру қажет. Бастапқы және фундаменталды: кез-келген техникалық жаттығудың нақты және нәтижелі болатын нақты тапсырмасы болуы керек және мұғалімге бұл жаттығуды әртүрлі мақсаттарда қолдануға мүмкіндік беретін перспектива болуы керек. Шығармашылық жаттығулар – бұл «Актер шеберлігі» және «Сахна тілі» пәндерін байланыстырушы.

Методикалық тұрғыдан дұрыс ойластырылған ақылға қонымды үйлесімділік, әр түрлі жаттығулардың кезектілігі және жүйелілігі болашақ актерге сахна образын жасаудың шығармашылық процесінде меңгерілген сөйлеу дағдыларын қолдануға көмектеседі [Бахтин М., 2005].

Студент пен мұғалімнің өзін жайлы сезінетін тыныш, достық атмосфераны құруы; шығармашылық тәртіпті орнатуы; «Сахна тілі» пәнінің барлық бөлімдерін игеру қажеттілігінің мотивациясы; студенттердің сөйлеу нормаларын және сөйлеу қателерін түсінушілік; сөйлеу, есту қабілетін дамытуға ден қоюшылық; сахналық сөйлеу техникасының алғашқы шеберлігін шыңдау; сөйлеу аппараттарының белсенді жұмысы үшін қажет бұлшық еттердің саналы дамуын қадаға-

лау; өзіндік жұмыстарға тапсырмалар әзірлеу; студенттердің шығармашылық бастамасының пайда болуы – топтық дәрістердің алға қойған мақсаттары.

Жеке сабақтарға қойылатын міндеттемелерге: жеке сөйлеу кемшіліктерін анықтау; сөйлеу кемшіліктерін түзетудің орындылығы туралы мотивация; қарым-қатынастағы психологиялық кедергілерді жою; кәсіби және гуманистік байланыс орнату; топтық сабақта алған дағдыларды бақылау; білім алушының жеке ерекшеліктерін ескере отырып, автоматтандыру үшін қажетті жаттығуларды жасау; жұмыс үшін жеке материалды таңдау негіздемесі; жұмысқа материал дайындау; студенттің өзіндік жұмысын бақылау секілді талаптар кіреді.

Бүгінгі таңда сахна тілі – актерлік шеберлік бағдарламаларын меңгерудің ажырамас бөлігі. Сахна тілін дамыту – кәсібилігін айқындайтын шеберлік құралдарының бірі.

Сахна тілі – драмалық шығарманың сахнадағы театрландырылған нұсқасын жасаудың жолы. Сахна тілін дұрыс оқып игерген актер көрерменге кейіпкердің ішкі әлемін, әлеуметтік қатынастарының қыр-сырларын, психологиялық сипаттамаларын, ұлттық және тұрмыстық сипат белгілерін жеткізе білу қабілетіне ие болмақ.

Сахналық тілін дамыту бойынша салмақты жұмыстардың нәтижесі әдемі дауысты тәрбиелеу және дұрыс сөйлеу мәдениетіне қол жеткізу. Табиғи заңдылықтарға сай, барлық адамдарда тек орташа дауыс деңгейі бар, ал кәсіби актер атану үшін дыбыстың сұлулығын және сөйлеудің ерекше мәнерлілігін шыңдап, сол мақсатта көп жұмыс істеу керек.

Өте маңызды фактор – бұл сөйлеудің өзі ғана емес, сонымен бірге дауыстың дұрыс айтылуы, күші мен тембрі. Өкінішке орай, бүгінгі таңда, мамандық бойынша білім алушыларды айтпағандай, тіпті көптеген кәсіби театр актерлері мен теледидар дикторлары арасында дауыс күші әлсіздігінің, тыныс алудың дұрыс қойылмауының, интонациялық бояулар жеткіліксіздігінің, әдебиетке сәйкес келетін кәсіби дұрыс дыбыс шығарудың, тіл мәдениетін дағдыларын дұрыс меңгермеудің көріністері кездесіп қалып жатады.

Көбінесе театр сахнасында орын алатын сөйлеу барысында әр түрлі орфоэпиялық ауытқулар да ұшырасып жататындығын аңғарамыз. Театр сахналарындағы бұлыңғыр, монотонды дауыс және дауыс күшінсіз сөйлеу көбінесе тез шаршатады, аудиторияның қабылдауын нашарлатады, сахнадағы әрекеттің мәнін түсінуге мүмкіндік бермейді, көрермендерді спектакльдің негізгі айтар ойынан алшақтатып, драматургияның басты идеясының жетуіне кедергі келтіреді. Әдеби стандарттарға сәйкес келмейтін, тыңдаушылардың назарын аудармайтын және спектакльдің оқиғалар легінен, негізгі мазмұнынан, сюжетінен ауытқытатын бұндай сахна тілі актердің кәсіби-

лігіне сын [Сандреева Ф.И. Ибятова З.А., 2016].

Сахна тілі техникасын жетілдіру бойынша тұрақты жұмыс негізінен актердің тыныс алу мүмкіндіктерін мен дауыс диапазонын дамытуды білдіреді. Дауысты тәрбиелеу – бұл күрделі үдеріс, ол нақты бұлшықет топтарының да, актерлік психофизиканың да қатысуларын қамти-

ды. Дауыс күші бұл дұрыс тыныс алуға, актердің эмоционалды және физикалық жай-күйіне байланысты. Осы мақалада сөз етілген сахна тілін оқытудың әдістемелік әртүрлі кеңестерінің бүкіл жиынтығы тыныс алуды (демді), артикуляцияны, дауысты, дикцияны қоюға, дұрыс тәрбиелеуге бағытталуы тиіс [Васильев Ю.А., 2010].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Гиппиус С.В. Тренинг развития креативности: Гимнастика чувств. СПб., 2001
2. Мастера красноречия: [об ораторском искусстве Л.Д. Ландау]. – М.: Знание, 1991
3. Вебер М. Наука как призвание и профессия // Самосознание европейской культуры XX века. М., 1991
4. Зарецкая И.И. Коммуникативная культура педагога и руководителя. М., 2002
5. Морозов В.П. Вокальный слух и голос. М., Музыка, 1965
6. Бахтин М. Эстетика словесного творчества. – М: Искусство, 1979 Эко У. Роль читателя СПб symposium. – М: рггу, 2005
7. Сандреева Ф.И. Ибятова З.А. Проблемы сценической речи в драматическом театре. Казань, 2016
8. Васильев Ю.А. Сценическая речь: голос действующий. СПб., 2010

Zhetpisbayeva Kaluash Berikovna

PhD student

Department of Middle East and South Asia

Faculty of Oriental Studies

Al-Farabi Kazakh National University

Almaty, Kazakhstan

Jubatova Bayan Nursultanovna

Doctor of Philology Sciences

Department of Middle East and South Asia

Faculty of Oriental Studies

Al-Farabi Kazakh National University

Almaty, Kazakhstan

NATIONAL AND CULTURAL CONNOTATION OF COLOR NAMES IN PERSIAN

Түйін. Мақала парсы тіліндегі түр-түс атауларының (ақ, қара, қызыл, сары, жасыл, көк) ұлттық-мәдени коннотациясын анықтауға арналған. Отандық иранистика саласында түр-түс атауларының аз зерттелуі зерттеу жұмысының өзектілігін айқындайды. Мақалада зерттеу нысаны болып табылатын түр-түс атаулары мәдени код ретінде қарастырылады және олардың тұрақты сөз тіркестерде, теңеулер мен мақал-мәтелдердегі коннотативті мағыналары анықталады. Зерттеу жұмысының негізгі әдіс-тәсілдері ретінде авторлар түр-түс атауларымен келетін тіркестерді түсіндірме сөздіктерінен іріктеу және оларға семантикалық талдау жасау әдісін, жалпыға ортақ ұқсастықтар мен иран мәдениетіне тән өзіндік ерекшеліктерді айқындауға көмектесетін лингвомәдени талдау және топтастыру әдісін пайдаланды. Осы жұмыстың нәтижелері шығыстанушылар, ирантанушылар мен лингвистер үшін қызықты болуымен қатар, парсы тілінде лингвомәдени талдау жүргізу барысында қолданыла алады.

Қорытындылай келе, авторлар парсы тіліндегі кейбір түр-түс атауларының қолданысы түрлі тарихи кезеңдерде ирандықтардың ұстанған наным-сенімдеріне байланысты өзгеріске ұшырағандығын айтады. Олардың символикалық мәні өзіндік ұлттық ерекшелікке ие болуымен қатар, жалпыға ортақ ұқсастықтарды да қамтығандығын көрсетеді.

Түйінді сөздер: тіл, мәдениет, әлемнің тілдік бейнесі, мәдени код, түс, парсы тілі.

Резюме. Статья посвящена изучению национально-культурной коннотации цветообозначений в персидском языке (белый, черный, красный, желтый, зеленый, синий). Недостаточная изученность данной темы в отечественной иранистике определяет актуальность исследовательской работы. В статье цветообозначения в персидском языке рассматриваются как культурный код и определяются их коннотативные значения в устойчивых словосочетаниях и пословицах. В качестве основных методов и приемов исследовательской работы авторы использовали прием сплошной выборки словосочетаний с цветами из толковых словарей, а также из сборников пословиц и поговорок; метод семантического анализа; лингвокультурологический анализ, позволяющий выделить универсальное и национально-специфичное в культуре Ирана. Результаты данной работы могут быть использованы в ходе дальнейшего лингвокультурологического анализа в персидском языке, а также будут интересны востоковедам, иранистам и лингвистам.

Подводя итог, авторы делают вывод о том, что некоторые цветообозначения в персидском языке в разные исторические периоды подвергались изменениям, связанные с убеждениями и верой иранцев. Эти процессы, наряду с формированием собственной национальной самобытности иранцев, показывают также наличие универсальных сторон восприятия.

Ключевые слова: язык, культура, языковая картина мира, культурный код, цвет, персидский язык.

Summary. The article is dedicated to the study of the functioning of color names (white, black, red, yellow, green, blue) in the Persian language. Insufficient knowledge of this topic in our country in the field of Iranian studies determines the relevance of research. In the article, colors in the Persian language are considered as a cultural code and their connotative meanings in the idioms and proverbs are determined. As the main methods and ways of research, the authors used the selection method of collocations with color names from explanatory dictionaries, as well as from collections of proverbs and catchwords; semantic analysis method; linguistic-cultural analysis, which allows to highlight the general and national-specific features in the culture of Iran. The results of this work can be used for the further linguistic-cultural analysis in the Persian language, and will also be of interest to orientalists, specialists in Iranian studies and linguists.

Summing up, the authors conclude that some colors in the Persian language at different historical periods underwent changes related to the beliefs and faith of the Iranian people. These processes, along with the formation of the Iranian national identity, also show the existence of universal aspects of perception.

Keywords: language, culture, linguistic view of the world, cultural code, color, Persian language.

Introduction. It is known that the color category plays an important role in a human being's life. For instance, a certain color preference of a person makes it possible to tell about the state of the mind and characterize his psychological status too. It can also perk up the sick person's mood, help him to cope with the disease, or even factor into a certain decision. This can be seen when people try to avoid buying something if they do not like its color. Therefore, colors or its shades cover various aspects of human life, so in the Humanities it is no coincidence that the color issue becomes the object of research.

This topic has become the subject of many research papers and has been thoroughly studied since the XX century. For instance, the American linguists B. Berlin and P. Kay paid attention to the problem of defining special terms related to color namings based on the matching color focuses in different languages, whereas the well-known linguist A. Wierzbicka sought to reveal the meaning of colors by analyzing semantic primitives behind the vocabulary of world languages. As a result, A. Wierzbicka developed the theory of semantic primitives through the universal concepts (day, night, fire, Sun, plant life, sky and earth) which are available in all languages [Wierzbicka A., 1996]. And in the field of marketing, there are a lot of research works aimed at the development of tourism through colors, the formation of a national brand and the impact of color on the buyer. Therefore, great importance is attached to the study of colors from different angles.

In this article, we consider color names in the framework of cultural linguistics, which combines the concepts of human, language and culture. Regarding the relations of these concepts, the following conclusion can be made: "In the consciousness of a particular person, culture forms a certain *cultural space*, which includes the experience of past years, perception of the present and futurism. In its turn, this cultural space consists of certain elements through which cultural perception occurs. In our case, the role of these elements is played by *cultural codes*. A cultural code is information encoded in a specific form that identifies a culture." [Bukina N.V., 2008:69]. In other words, "the cultural code is a set of signs (symbols), meanings (and their derivatives) which are enclosed in any subject of material and spiritual activity of a man" [Encyclopedic dictionary]. According to culture experts, "the cultural code allows you to establish a matching between nomination (denoted) and its

meaning – to interpret the deepest meanings of cultural facts and phenomena" [Merkulova N. G., 2015:190]. Chinese scientist Yan Kai writes about color and cultural code: "The multidimensional phenomenon of color in the people's linguocultures around the world is studied by scientists from different countries, since the understanding of aesthetic associations forms a certain color code of the people's culture" [Yan Kai., 2012:46]. This opinion was expressed by the Russian scientist N. N. Amosova too. She argues that colors are of great importance in shaping the linguistic view of the world, because in different linguistic-cultural communities there are associations and unique attitudes towards a particular color [Amosova N. A., 1963]. Therefore, considering the colors that are part of the culture and their representatives as a cultural code, we can identify the unique features of a particular culture by revealing their national and cultural connotations. This will be the *goal of our research*.

Main part. The issue of the cultural code is considered based on materials of the Persian language, which belongs to the group of poetic languages, has a figurative nature, and this feature is widely used in written and oral texts. Any style of the Persian language – from the official language to oral speech – is characterized by imagery, the use of Proverbs and catchwords, poetic expressions have become a centuries-old tradition in this language [Goleva G.S., 2006:14]. By studying the figurative language (idioms, metaphors, paremiology, etc.), it is possible to get acquainted with the worldview of the speakers and reveal their perception peculiarities of the world and represent the view of the world in their minds, special mentality. Here, it is relevant to mention one of the studies about the Arabic and Persian language's influence on the Kazakh language and worldview, where the researcher tries to show the impact of oriental languages through the borrowed idioms in Kazakh language [Jubatova B. N., 2010]. Therefore, as the main methods and ways of research, we use the method of selection and semantic analysis of phrases with colors in the Persian language from explanatory dictionaries and collections of idioms and proverbs, the method of linguistic-cultural analysis and grouping method, which help to identify general commonalities and peculiarities of Iranian culture. Using these methods, in addition to the direct meaning of color names, we can show their symbolic meaning and give their national and cultural connotation. This is because each color is

tightly bound to certain associations, concepts of moral and spiritual values.

There are many works on the study of color names in the Persian language, including some researches on the symbolism of colors in the ancient Persian language and literature made by A. Schimmel, M. Sarrafi, N. Nikbakht, S. Kazemzadeh, O. M. Chunakova, etc. Iranian scholar Qaboos Hassan Ali, in his study on the usage of color names in Shahnameh (based on black and white colors), writes about the meaning of colors in the understanding of Iranian people: "The black color of kings' horses showed their strength and power, whereas fair-skinned (white) people were considered as people with pure spirit and heart. Yellow was accepted as the color of joy and happiness, and thus bride's dress and the grave clothes of the dead were in this color, because according to Zoroastrianism, the symbol of which is yellow, the soul of the deceased shares the alive relatives joy together" [Kavus H.A., 2007:145]. And the orientalist Annemarie Schimmel, studying the symbolism of color in Iranian art and literature, writes that in ancient times there were four main classes among Iranians who adhere to Zoroastrianism and they were distinguished by the color of their clothes from each other: clergy and priests were white, warriors were red, leaders were yellow, and artisans and farmers were blue [Schimmel' A., 2003:41]. A specialist in Iranian studies T.T. Pashalishvili, who studied the color vocabulary in Persian, paid special attention to the morphological structure of the color names in her dissertation work. She analyzed the characteristics of the 11 basic colors identified by B. Berlin and P. Kay, and settled on the fact that there are six of them in Persian. They are white, black, red, green, yellow, and blue [Pashalishvili T. T., 1991:9]. In this article, we will focus on the symbolic function of these six basic colors and try to reveal the meaning of each of them.

The materials that make up the practical basis of the research work were obtained from the multi-volume explanatory dictionary by Hassan Anvari "Farhang-e sokhan-e bozorg" in Persian [Anvari H., 2002], from the collection of Farsi-Russian idioms dictionary by G.S. Goleva [Goleva G. S., 2006], from the "Dictionary of Persian proverbs and catchwords" collected by H. Korogly [Korogly H., 1973] and from web-based dictionaries by Dehkhoda and Moin [Abadis dictionary].

White color. In the Persian language white (سفید [sefid]) color is found in the meaning of *purity, peace, honor, goodness, beauty, emotional security*, but sometimes can connote the meaning of *pride, stubbornness and hypocrisy*. For instance:

- *To make white a face* رو سفید کردن = gain the respect and reputation;
- *Whitening of someone's eyes* سفید شدن چشم کسی = looking forward to someone's way;
- *To show white flag* پرچم سفید نشان دادن = a

call for peace or recognition of defeat;

- *White eye* سفید چشم = shameless, rude, arrogant, stubborn, miserable man;
- *White happiness* سفید بخت = female happiness;
- *White money* پول سفید = silver money;
- *To black the white* سفید را سیاه کردن = to do something in a completely different way;
- *The end of a black night is white* پایان شب سیاه = «After every evil comes something good» (a proverb spoken for spiritual relief);
- *From white salt to black coal* از سفیدی نمک تا توی خانه اش همه چی = everything زغال - پیدا می شد، از سفیدی نمک تا سیاهی زغال He had everything in his house);
- *Do not touch black and white* دست به سیاه و سفید نزن = doing nothing;

From these examples, we can detect that white and black as antagonistic colors perform the opposite function, expressing the concepts of good and evil, day and night. Besides, we can say that these two colors are cultural codes that make up an integral whole. In this regard, underlying this connection we suppose that there are beliefs about the creation of the world which are common to many cultures. Also, white color is used to express the special happiness of a woman, who is loved and respected by her husband.

Black color. In the Persian language black (سیاه [siyah]) color is often used in a negative sense and is associated with *disgrace, worthlessness, unhappiness* concepts. For instance:

- *Black face* روسیاه = dishonorable;
- *Black heart* دل سیاه = sinner;
- *Black money* پول سیاه = worthless, useless (این ماشین یه پول سیاه هم نمی ارزه - This car cost worthless!);
- *Black happiness* سیاه بخت = woman's unhappiness;
- *Black drunk* سیاه مست = unconscious drunken man;
- *To become black* سیاه شدن = anxiety, loss of peace (*Day and night have been blackened by these two!* روز و شبمان از دست این دو تا سیاه شده «Because of these two, we lost our peace of mind day and night»);
- *To black* سیاه کردن = to cheat and ridicule (حالا؟ داری منو سیاه می کنی؟ - Are you kidding me now?);
- *Black days are short* روزهای سیاه کوتاه است = «The difficulties will not last long» (proverb);
- *There is no color higher than black* بالاتر از سیاهی رنگی نیست = «There is no greater evil» (proverb);

• *Black list* سیاه لیست = prohibited items, people, states, etc. are included to this list;

• *Black market* سیاه بازار = place of illegal trade.

The last two examples are phrases that have entered the Persian language under the influence of English.

Black is widely used to pronounce a curse and express negative emotions. For instance:

- Which black grave did this boy go to? این بچه = کدوم گور سیاه رفته؟
- I don't want a hundred black years to be right! I don't want it to get better for another hundred years! می خوام که صد سال سیاه هم درست نشه!
- I blacken your day! روزگارت را سیاه می کنم! I will ruin the rest of your life!

The symbolic meaning of black color in Persian, as shown in the examples, often has a negative connotation. However, in ancient Iranian mythology, the black horses of kings and heroes were considered a symbol of power.

Green color. In Persian language green (سبز [sabz]) color is often found in the meaning of *freshness, youth, health*. For instance:

- The red tongue gives the green head to the wind «An inexperienced young person suffers from a sharp tongue» (proverb);
- Green dream آرزوی سبز = unfulfilled dreams and goals;
- Be green! سبز باشی! = Be healthy!;
- To become green سبز شدن = to grow, to mature;
- To show green سبز نشان دادن = to give a permission;
- To do green سبز کردن = to justify;
- Dressed in green سبزیپوشان = inhabitants of paradise.

The green color has great symbolic significance for Islam and Sufism. For example, according to the teachings of Qadiriya, the head was white, the secrecy – black, the body – blue, the heart – red, the spirit – yellow, the mystery – green [9; 56]. Taking into consideration that the main purpose of Sufism is to unveil and perceive the unseen, it is clear that the green color has a special place.

Besides, the green color is a symbol of *affluence*. For the Iranians, who have been engaged in agriculture for many centuries, the origin of goodness is directly related to the growth of the crop. That's why Iranian people celebrate the New year in the spring, when nature wakes and everything is getting green as a sign of new life and period.

Red color. In Persian language red (سرخ [sorkh]) color is used as a color of *beauty and prettiness, danger and shyness* in the following examples:

- To make red without oil بی روغن سرخ کردن = «towards people with golden hands»;
- To become red سرخ شدن = «to be ashamed»;
- Red light چراغ = «alarm».

In the language of poetry, red color is used for joy and yellow for anxiety. For example:

گل سرخی نگارا من گل زرد تو از شادی شکفتی و من از درد

You are a beautiful red flower, and I am a yellow one,

You burst into joy, and I fainted with anxiety (Vis and Ramin)

Here we can say that red is a pleasant color that symbolizes *love, passion and excitement*. The color red was also used in the last century to refer to the followers of communism, but the phrase is no longer used in Persian. For example: He is from the reds او از سرخ ها است.

Сары түс. In Persian the yellow (زرد [zard]) color is usually found as a symbol of *illness, fear and anxiety*. For instance:

- His sun has turned yellow آفتابش زرد شده = towards an elderly person or an official nearing the end of his/her activity;
- Yellow face زرد چهره = the face of a sick person;
- To make yellow زرد کردن = The first meaning: strong fear, and the second meaning: to urinate in the spoken language;
- To release of internal yellow تو زرد در آوردن = to fail to live up to expectations.

The given examples show that yellow to some extent is an antagonist color to red (compare: illness and blossom).

In the Persian language, which has been influenced by English, in recent years the word yellow is used in conjunction with words related to the publication of newspapers and magazines to refer to impressive, exaggerated information. This borrowed meaning of the word yellow was adopted via translation.

Blue color. In poetry, the blue (آبی [abi]) color is used as a metaphor for the word heaven and sky. Moreover, as the color of turquoise, which is the precious stone for Iranians, the blue is considered as a symbol of victory, inspiration and security. Therefore, this color has a predominance in the national handicrafts of Iran like khatemkari, kashikari and the field of architecture.

Conclusion. Based on the idioms and proverbs that come with the main color names in Persian (white, black, yellow, green, red, blue), it was found that they have different symbolic meanings. While the connotations of these color names are common to many languages (the usage of black and white as a symbol of good and evil, the usage of red as a symbol of shame and danger, etc.), some colors have their specific features. For instance, green color has a special place in this culture. Based on given examples, the green color is a symbol of all goodness, a sign of affluence. It is almost similar to the symbolism of white color in our Kazakh culture. As mentioned above, we believe that this is due to the ancient way of life of Iranians. Also, the green color is used in expression giving the meaning 'to justify', when in the Kazakh language we prefer to express it by white color.

The influence of ancient beliefs can be seen in the joint usage of black and white colors in several phrases. According to Zoroastrianism, the ancient Iranians described the power of good as Ahura Mazda and the power of evil as Ahriman, the two

ruling forces of the world, which always had a symbol of white and black. Moreover, the yellow color which was a symbol in Zoroastrianism, and was used in a positive sense, but today it is considered a sign of anxiety and fear. In the language of poetry, blue has been used as a metaphor for the word sky, as well as a color of victory and security.

As we can see, the translation of color names from one language to another is not enough.

There is a need for special linguistic and cultural comments. This is because the color names form the view of the world of a particular people. However, over the last years, the symbolic meaning of colors has acquired new connotations. We believe that this is a natural phenomenon that occurs as a result of the interaction of languages and cultures.

REFERENCES:

1. Wierzbicka A. Language. Culture. Cognition. M.: Russian dictionaries, 1996. – 416 p.
2. Bukina N.V. Cultural codes as an element of the culture space // Bulletin of Chita State University. 2008. № 14. 69–73 pp.
3. Encyclopedic dictionary. Cultural code. URL: <https://terme.ru/termin/kod-kultury.html> (date: 10.04.2020).
4. Merkulova N. G. Mentality – cultural code – the language of culture: on the question of the correlation of concepts // Bulletin of Regionology. 2015. 188-196 pp.
5. Yan Kai. Color designations with metaphorical meanings as a language material in linguoculturology // Bulletin of the Kyrgyz-Russian Slavic University. Bishkek, 2012. 45–47 pp.
6. Amosova N. A. Basics of English phraseology. Publishing House of Leningrad University. 1963. – 208 p.
7. Goleva G.S. Phraseology of the modern Persian language. M.: Muravei. 2006. – 224 p.
8. Jubatova B. N. Arabic and Persian idioms in the Kazakh language. Dissertation. Almaty, 2010. 335 p.
9. Kavus H.A. Color performance in Ferdowsi's Shahnameh. Journal of Research in the Persian Language and Literature, 2007. №1(2). 143-165 pp.
10. Shimmel' A. Values of color in Iranian art and literature. Journal of Orientalism and Iranian Studies, 2003. №12. 40-58 pp.
11. Pashalishvili T. T. Color naming vocabulary in the Persian language. Author's abstract. Tbilisi. 1991. 40 p.
12. Anvari H. The big speech dictionary. 8 volumes. Tehran, 2002.
13. Goleva G. S. Farsi-Russian phrase dictionary. M.: Muravei. 2006. – 556 p.
14. Korogly H. Dictionary of Persian proverbs and catchwords. M.: Nauka. 1973. – 615 p.
15. Online dictionary. URL: <https://dictionary.abadis.ir/>

Жұмағалиева Рита Рахманқызы

Филология магистрі, аға оқытушы

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Ақтөбе қ., Қазақстан

АБАЙДЫҢ АЛДЫНДАҒЫ ҰЛЫЛЫҚ

Түйін. Мақалада XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті тарихы зар заман ағымының көрнекті өкілі, Шығыс Қазақстан өңірінде өмір сүрген ақын Дулат Бабатайұлының артында қалған шығармашылық мұрасының ғұлама ғалым, заңғар жазушы Мұхтар Омарханұлы Әуезов зерттеулері мен көркем туындысындағы ғылыми негізі, талдануы қарастырылады. Кеңестік идеологияның қатаң қағидаларына қарамастан орыстың отаршылдық саясатына қарсы сарында шығармашылық тудырған Дулат Бабатайұлының әдеби мұрасы Мұхтар Әуезовтің ғылымдық, жазушылық назарынан тыс қалмағаны ғылыми тұрғыдан дәлелденеді.

Түйінді сөздер: әдебиет, ақындық өнер, әдеби дәстүр, отаршылдық саясат, ғылыми таным, көркемдік шешім.

Резюме. В статье рассматриваются литературное наследие выдающийся представителя казахской литературы XIX века, поэта Дулат Бабатайұлы в исследованиях и художественных произведениях великого ученого и знаменитого писателя М.Ауэзова.

Ключевые слова: литература, поэтическое искусство, колониальная политика, научное познание, художественный вывод.

Summary. The article examines the literary legacy of the outstanding representative of the Kazakh literature of the XIX century, the poet Dulat Babatayuly in the research and artistic works of the great scientist and famous writer M. Auezov.

Keywords: literature, poetic art, colonial policy, scientific knowledge, artistic output.

Кіріспе. Қоғамдық идеологияның құрығына тез ілінетін әдебиеттанудың саласы – әдебиет тарихы десек, қазақ әдебиетінің тарихы XX ғасырдың 20 жылдары ғана ғылыми негізде жасала бастады. Тұтас бір ұлттың әдебиетін дәуірге жіктеп, кезеңге бөлу немесе оның тарихын жазу терең талғам мен биік зердені, сондай-ақ сол ұлтқа деген шексіз сүйіспеншілікті талап ететін міндеті зор үлкен жауапкершілік екені белгілі.

М.О.Әуезов қазақтың әдебиетін, оның ішкі даму заңдылықтарын, көркемдік негіздері мен тарихи тамырларын тап басып пікір айта алған ғұлама ғалым еді. Қазақ халқының сөз өнері қашан туып, қалай дамыды, қай сөз зергері қаншалықты деңгейде әдебиетке өзіндік үлес қосты деген мәселеде академиктің мүлт кеткен жері болмады, ғылыми интуициясы ақиқатты болжады.

Әдебиеттің бір орында тұрмайтын рухани құбылыс екенін ғалым өз еңбегінде былай атап өткен: «Қай халықтың болса да әдебиеті экономикалық, саяси-әлеуметтік, мәдениеттік жағдайларының өзгеруіне байланысты өзгеріп тұрады» [Әуезов М.О., 1991, 247-б.]. Сондай-ақ қазақ әдебиеті тарихының қаншалықты деңгейде ғылыми негізі қаланып қалыптасты деген мәселеге жауабы ретінде 1959 жылғы қазақ әдебиетінің негізгі проблемаларына арналған ғылыми-теориялық конференцияның қорытынды сөзінде былай дейді: «Қазақ әдебиеті тарихы деген ғылым біздің барлық мәдениетіміз тәрізді жас ғылым. Осында отырған көбіміздің жас кезімізде бұл ғылым басталар-басталмас қалыпта еді. Револуциядан бұрынғы кез-кезеңдерін алсақ, онда қазақ әдебиеті мұраларын әдебиет тану ғылымы жолымен зерттеу жұмысы мүлде басталған жоқ-ты. Бұрынғы еңбектердің бәрі де деректер, ескерткіштер атаулыны жинауға арналатын. Ал, міне, бүгін «Қазақ әдебиет тарихы» деген келелі, ұзақ сөрелі әдебиет тану ғылымы туғанын көреміз. Әуелі орта мектепке арнаулы сабақ болып кірген қазақ әдебиеті жөніндегі ілім-білім енді жоғары дәрежелі мектепте әр сала болып, бірнеше жылдар бойына созылған ғылымдық курстар ретінде оқытылатын, зерттелетін болды» [Әдеби мұра және оны зерттеу., 1961, 363-б.]. Ғұлама ғалымның бұл сөзі қазақ әдебиеті тарихы атты ғылым негізінен өз алдына қойған міндетін нақты атқарып келе жатқандығын дәлелдейді.

Негізгі бөлім. Қазақ әдебиетінің тарихын ғылыми тұрғыдан сөз еткенде М.Әуезов XIX ғасыр әдебиетіне өз еңбектерінде кеңінен тоқталады. 1927 жылы шыққан тұңғыш оқулық «Әдебиет тарихында» да, 1933 жылы шыққан «XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде» де аталған дәуір әдебиеті өкілдерінің шығармашылығын жан-жақты талдайды. Махамбет, Шортанбай, Мұрат, Алтынсарыұлының әдеби мұрасын ұлы Абайдың алдындағы қазақ поэзиясының көркемдік белес екеніне ерекше тоқталады. Осы аталған ғылыми еңбектерден XIX ғасыр әдебиетінің ең көрнекті өкілі Дулат Бабатайұлының мұрасы жайлы жазылған ғылыми сөзді ұшырата алмадық. Ал XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінің тарихы айтылған тұста халқына «Өксігіңді ойла-

сам, ұйқы беріп қайғы алам» деп үн қатқан Дулат ақынның әдеби шығармашылығы Абайдың өлең өнерінде үлгі алған мектебі еді. Бұл туралы академик Р.Сыздықова «Абай» энциклопедиясының Дулат Бабабайұлы деген тарауында өз ойын былайша тұжырымдайды: «Дулат – Абайға дейінгі қазақ ақындарының ішінде жазба поэзияға біртабан жақын келген, Европа мен орыс мәдениетінде классикалық поэзия деп аталатын өлең сөздің біраз белгілерінің қазақтағы бастауын танытқан ақын. ...Қазақтың жазба поэзиясының алғашқы нышандары Дулат өлеңдерінен көрінеді. Іргетасты қалаған Абай болса, соны қалау кезеңі туғандығын, қалайша қалаудың алғашқы үлгілерін көрсеткен Дулат деп айтуға әбден болады. ...Дулат – Абайдың алдында өткен қазақ сөз зергерлерінің ішіндегі ең мықтысы. Дулатты ауызша тарап келген ақын-жыраулар тілі мен Абай бастаған жазба әдеби тілді жалғастырған көпір деп тану қажет» [Абай. Энциклопедия., 1995, 215-б.]. Ендеше М.О.Әуезов неге өз еңбектерінде Дулат ақын мұрасы туралы бірде-бір сөз айтпаған деген сауалға біз былай жауап беруге тырыстық. Ғұлама ғалым М.Әуезовтің қазақ руханиятындағы тағы бір қыры оның заңғар жазушылығы. Ғылым мен жазушылық ұлы тұлғаның қос қанатындай. Екеуі бірінен-бірі ажыратуға келмейтін ерекше құбылыстар. Ендеше, ғылымда заман талабына сәйкес айта алмаған кейбір қазақ сөз зергерлерінің әдеби еңбегін ғалым өзінің көркем мұрасында өлместей етіп жасап кетті. Қызыл империяның қылышынан қан тамған кезеңінде Дулат ақынның Абайға үлгі болған тұстарын біле тұра идеологияның күштілігінен айта алмады. Бірақ әлемге әйгілі туындысы «Абай жолы» роман-эпопеясында сол үнсіздіктің орнын көркемдік суреттерді ең қанық бояулармен сомдау арқылы екі еселеп толтырды.

Мына дүниедегі ұлылықтың қай-қайсысы да ұстаздан тәлім алады. Біреудің алдына отырып сабақ тыңдау деген мәселені айтып отырған жоқпыз. Өзіне дейінгі жасалған құбылыстан қажеттісін бойына сіңіре алу туралы сөз етудеміз. Ұлы Абайдың М.О.Әуезов көрсеткен үш қайнар бұлағы бар екені белгілі. Ел әдебиеті, шығыс әдебиеті, батыс әдебиеті. Атап өткен ел әдебиеті ұлы ақынға ерекше әсер етті, сондай-ақ ел ақындарының өнегелі сөздеріне де құлақ түрді. Сонда Дулат Бабабайұлының ел мұңын толғайтын жырларынан қуат алды. Бұны біз роман-эпопеяның «Қайтқанда» тарауының соңғы эпизодтарынан көреміз. Қодар мен Қамқаның жан түршігерлік өлімінен өзіне келе алмаған бала Абай сырқаттанып қалады. Сондай күндердің бірінде Ұлжан мен Зере отырған үйге екі қонақ келеді. Біреуі егде тартқан – Барлас, екіншісі – жастау келген Байкөкше. Қонақтар әңгіме айтып, батырлар жырын жатқа соғып, күй шертіп ауыл адамдарының рухани сұранысын қанағаттандырады. Эпопеядан үзінді келтірсек: «Барлас біреуді мақ-

тап, біреуден сұрап жырлайтын ақын емес. Абай мен шешелерінің кешкі уақытта тыңдаған жырларының көбі: Барластың өзі сүйген құлақ күйі сияқты термелер болады. Мұндай кезде Барлас Абайға күндізгі Барластан тіпті басқа боп көрінеді. Қызықты, қыздырманы ғана айтатын күлкіші, сауықшыл Барлас емес. Кешкі кездерде, ол бір үлкен өсиетші кейде шерлі қарт сияқтанады. Сондай-сондай кездерде өзінің де ішін ашып:

Құлағың сал жырыма,
Ойлана қара сырыма.
Шат-шадыман емеспін,
Құр құландай жортқанмен,
Құбылып күй тартқанмен,

Қайғыдан, Барлас, құры ма?!- деп, өз жайын термелеп кетеді» [Әуезов М.О., 1989, 38-б.]. Келтірілген үзіндіден Барлас ақынның заманға көңілі толмайтынын, заман билеген адамның пасық қылықтарына іші жылымайтынын аңғарамыз. Барлас – Дулат Бабабайұлының роман-эпопеядағы прототипі. М.О.Әуезов «Абай» романының қолжазбасында Барласты Дулат деп тура атаған. Бірақ кейін басылымға бергенде ақынға Барлас есімін тағайындаған. Бұл туралы деректі біз «Абай жолы» роман-эпопеясының 1989 жылғы басылымын әзірлеген Т.Әкімовтің ғылыми түсініктерінен білеміз: «Әр кез, әр уақытта адам аттарына да өзгерістер енгізеді. Қолжазбадағы Қашқынбай, Шәкәрімдер басылымдардың барлығында да Қамысбай, Шұбар болып жазылды. Дулат – Барлас, Сабырбай – Қадырбай, Жанақ – Садақ, Түбек – Шүмек, Әйгерім – Әйгерім, Көрімбала – Керімбала болып кейінірек өзгертілді» дейді [Әуезов М.О., 1989, 593-б.]. Сондай-ақ Барлас кетерінде бала Абайға қатты риза болып қолындағы домбырасын сыйлап тұрып:

«Шырағым, ер жетерсің,
Ер жетсең сірә не етерсің,
Алысқа шырқап кетерсің,
Шындасаң шыңға жетерсің», – дейді [Әуезов М.О., 1989, 44-б.].

Бұл көріністе қазақ ұғымы үшін үлкен мән жатыр. Барлас-Дулат ақын поэзияның киелі символы – домбыраны Абайға ұстатқаны өзінен кейінгі өлең жүгін сен көтересің деген мағынаға келіп саяды. Ұлы Абайдың өлеңдегі ұстазы, сөз жоқ, Дулат ақын деп біз еш талассыз айта аламыз.

Бірақ Абайдың өзіне дейінгі қазақ поэзиясын сынаған мына шумағы біздің бұл ойымызға тойтарыс береді:

«Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау,
Сөзінің бірі – жамау, бірі – құрау.
Әттең дүние, сөз таныр кісі болса
Кемшілігі әр жерде көрініп тұр-ау» [Абай., 2002ж, 16-б.].

Неге? Өйткені: Дулат ақынның алғашқы өлеңдер жинағы 1880 жылы Қазан қаласынан «Өсиетанама» деген атпен жарыққа шықты. Ақынның өлеңдерін баспаға әзірлеген – қиссашыл діндар ақын Мәулеки Сейітұлы Юманчиков. Бұл жи-

нақтың авторы Дулат Бабатайұлы болғанмен, оның ішіндегі өлеңдердің барлығы ақын шығармашылығынан алынбағанын ғалымдар дәлелді. Жалпы Дулат өлеңдерін текстологиялық тұрғыдан жан-жақты зерттеген ғалым – Құлмат Өмірәлиев. «Өсиетнаманы» қатты сынаған зерттеуші ақынның өлеңдерін қайтадан жинақтап, жүйелеп 1991 жылы «Замана сазы» деген атпен жарыққа шығарды. Бұл дулаттануда жасалған үлкен еңбек екеніне еш дау жоқ. Сондай-ақ Қ.Өмірәлиев 1993 жылы «Қазақстан» баспасынан «Абай афоризмі» атты еңбекті өмірге әкелді. Сол еңбекке белгілі ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор М.Мырзахметовтің «Екі күймек бір жанға әділет пе?» атты ғылыми толғамы жарияланған. Бұл мақалада ғалым Қ.Өмірәлиевтің Дулат ақын мұрасын жариялаудағы ғылыми танымының тереңдігін айта келіп жоғарыда келтірілген Абайдың сыни өлеңінің туу тарихына өз ғылыми болжамын айтады. Зерттеушінің ойынша Абайдың қолына Дулаттың сол 1880 жылы Қазан қаласынан басылып шыққан нұсқасы тиген сияқты. Ал ол басылымда Дулат жырларымен қатар өзге ақындардың діни сарындағы өлеңдері еніп кеткенге ұқсайды деген пікірін келтіреді: «Дулат өлеңіне де өткір сын-

шыл пікір білдіргенде сүйенген дәлелі Мәулеки қолынан шыққан «Өсиетнамадағы» Дулат атынан күреп-жамап берілген өлең табиғатын айтып отыр емес пе екен деген ой маза бермейді» дейді [Өмірәлиев Қ., 1993, 118-б.]. Бұл ғылыми пікірді біз де қостаймыз, өйткені поэзияның киелі домбырасын ақ батасымен сыйға тартқан Дулат ақынды Абайдың бұлайша сынауына қандай да бір себептің болғандығы белгілі.

Қорытынды. Қазақ әдебиетінің көркемдік көкжиегін, тарихи негізін өте жақсы білген М.О.Әуезов өз роман-эпопеясында тектен-текке Барлас-Дулат ақынды ұлы Абайға ұстаз етпейді. Оның астарында терең әдеби-тарихи таным, жазушылық-ғалымдық түйсік жатыр. Ғылыми негізде айта алмаған өз ой-тұжырымдарын көркем шығармада биік пафоспен көрсете алған. Эпопеяның өн-бойында болашақ ұлы ақынның қалыптасуына көптеген қазақ ақындары өз ықпалдарын тигізеді, бірақ солардың ішінде жалғыз Барлас қана бала Абайға келер күннің өсиетін айтып кетеді. Сондықтан да әдебиет тарихындағы Дулат Бабатайұлының орны Абайдың алдындағы қазақ поэзиясының қол жетпес биік асуы, асқар белі деуге толық негіз бар деп санаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әуезов М.О. 50 томдық шығармалар жинағы. 7-том. Алматы, 2002ж. – 504 б. (кітап).
2. Әдеби мұра және оны зерттеу. Алматы, 1961ж. – 374 б. (кітап).
3. Абай. Энциклопедия. Алматы, 1995ж. – 719 б. (кітап).
4. Әуезов М.О. Абай жолы. Алматы, 1989ж. – 596 б. (кітап).
5. Абай. Қалың елім, қазағым. Алматы, 2002ж. – 149 б. (кітап).
6. Өмірәлиев Қ. Абай афоризмі. Алматы, 1993ж. – 128 б. (кітап).

Звонарёва Лола Уткировна
д.и.н., профессор
Институт Мировых Цивилизаций
г.Москва, Россия

Звонарёв Олег Викторович
к.и.н., доцент
Институт Мировых Цивилизаций
г.Москва, Россия

ИСКУШАЕМЫЕ МИФИЧЕСКИМ ВОСТОКОМ ВОСТОК И ТВОРЧЕСТВО ПОЭТЕСС СЕРЕБРЯНОГО ВЕКА

Резюме. В статье рассматриваются ориенталистские мотивы в творчестве поэтесс Серебряного века, чему посвящена недавно опубликованная московским издательством «Престиж Бук» антология женской поэзии «1001 поэтесса Серебряного века». Авторы отмечают, что это исследование будет интересно и учёным-эмигрантологам: поскольку в издании содержится много отсылок к книгам и журналам, выходившим в то время в городах, ставших центрами русской эмиграции, – в Шанхае, Берлине, Праге или Париже. В статье отмечается, что ориенталистские мотивы и восточная мистика занимали заметное место в творчестве многих поэтесс того периода, в том числе и тех, кто в дальнейшем стали известными советскими писателями и поэтами, ведя активную творческую жизнь.

Ключевые слова: русская литература, серебряный век, поэзия, ориенталистика, эмигрантская литература.

Summary. The article encompasses analysis of the oriental motives of the Russian literature Silver Age poetesses creative work. Recently there has been published such an anthology by the “Prestige book” Moscow publishing house named “1001 poetesses of the Silver age”. The authors claim the book to be of some interest to scientists specializing in emigrant literature, considering that there are many references in there to books and periodicals published in Shanghai, Berlin, Prague or Paris, centers of the Russian emigration of those years. The authors believe the oriental motives and mysticism to have become one of the remarkable topics of poetesses creative work of that period including those who would later become eminent Soviet writers and poets with active creative life.

Keywords: the Russian literature, Silver age, poetry, oriental studies, emigrant literature.

Summary. The article deals with orientalist motives in the work of Silver age poetesses, which is the subject of the recently published anthology of women’s poetry “1001 poetesses of the Silver age” by the Moscow publishing house Prestige Book. The authors note that this research will be interesting for scientists-emigrants: since the publication contains many references to books and magazines published at that time in cities that became centers of Russian emigration – in Shanghai, Berlin, Prague or Paris. The article notes that orientalist motives and Eastern mysticism occupied a prominent place in the work of many poets of that period, including those who later became famous Soviet writers and poets, leading an active creative life.

Keywords: Russian literature, silver age, poetry, Orientalism, emigrant literature.

* * *

19 лет прошло с тех пор, как в 2000 году была выпущена небольшая антология «101 поэтесса Серебряного века». 14 лет – с того времени, как в Екатеринбурге вышла книга «Елизавета Гадмер плюс сто одна поэтесса Урала конца XIX – начала XX веков». Московское издательство «Престиж Бук» выпустило в свет антологию а трёх томах «1001 поэтесса Серебряного века» в серии «Золотой Серебряный век». Составил её, подготовил тексты, написал вступительную статью В. Кудрявцев [1].

В основу расположения поэтических подборок, а порой – одного дошедшего до наших дней стихотворения или даже фрагмента – хроноло-

гический принцип. С фотографий, часто публикуемых впервые, на нас внимательно смотрят нередко совсем юные лица.

Тексты поэтесс составитель находил не только в архивах, но и на страницах авторских сборников, выходивших крошечным тиражом, в журналах и альманахах, ставших сегодня библиографической редкостью. По ссылкам на эти источники можно сегодня изучать состояние русской прессы начала XX века на огромном пространстве Российской империи, включавшей тогда в себя Харьков, где в 1915 году был издан «Сборник в пользу раненых воинов», Ригу, где в 1930 году вышла книга стихов Е. Донской (Елизаветы Ламберт-Кутейниковой) «От мира

– к Богу», Варшаву («Антология русской поэзии в Польше», Варшава, 1937) и Тифлис, где в 1919 году вышел сборник Нины Васильевой «Золотые ресницы», и Одессу, одно из издательств которой опубликовало в 1914 году книгу первую сборника «Солнечный путь», и Кишинев, где в 1914 году вышла книга поэтессы Нины Мало «Грезы и чувства», и Баку, в котором в 1920 году опубликовали сборник Татьяны Вечорки (1892-1965) «Соблазн афиш». Кстати, этот образ будет обыгрывать почти через сто лет молодая московская поэтесса Татьяна Стамова, озаглавившая книгу детских стихов «Расклеяшки афиш».

Антология женской поэзии будет интересна и учёным-эмигрантологам: довольно много в этих трех томах отсылок к книгам и журналам, выходящим в то время в городах, ставших центрами русской эмиграции, – в Шанхае, как, например, книга В. Статьевой «Стихи» (Шанхай, 1936), в Берлине, где в 1922 году вышла книга Натальи Крандиевской-Толстой «От лукавого», в Праге, где издавался журнал «Воля России» или Париже, где печатался журнал «Иллюстрированная Россия».

Серебряный век – время необычайного роста женской активности. Это ощущалось на всех этажах российского общества, в самых разных социальных слоях. Об этой растущей активности россиянок свидетельствует и выпуск в Москве в 1915 году «Женского сборника в пользу Ялтинского попечительства о приезжих больных и больных туберкулезом из Действующей армии».

Уже по названиям поэтических сборников заметно, что женское сознание в те годы пытается разрушить привычные шаблоны. Так, книга стихов Екатерины Вахрамеевой (1889-1955), изданная в Ярославле в 1915 году, называется «Цветы в клетке».

Что же отличает женскую лирику тех лет, судя по антологии? Почему для нас, сегодняшних читателей, столь ценно это трехтомное издание? На мой взгляд, оно позволяет восстановить духовные связи, прерванные в эпоху социалистического реализма, атеизма, культивируемого равнодушия к дворянской культуре, мистике, поэтическим экспериментам в духе В. Хлебникова, православным и шире – христианским ценностям.

Нередко эта антология открывает нам совсем иное лицо под привычной, застывшей маской. Мало кто знает, что непоколебимая советская писательница Мариэтта Шагинян (1888-1982), остроумно прозванная «недремлющим оком рабочих и крестьян», начинала как поэтесса из круга Зинаиды Гиппиус, про которую написала восхищенно-влюбленную книгу, и в её ранних стихах ощутимо сильное влияние Гумилева и культивируемые ориенталистские, восточные мотивы. Её сборник стихов, изданный в Берлине в 1922 году, так и называлась – «Orientalia».

Восточные мотивы необычайно популярны

в годы Серебряного века в кругу российских поэтесс. Каждая из них словно хочет поспорить с нобелевским лауреатом Р. Киплингом, чье детство прошло в Индии: «О, Запад есть Запад, // Восток есть Восток // и с мест они не сойдут...» (перевод Е. Полонской – прим. авт.) [8, с. 73]. Судя по всему, увлечение Востоком в значительной степени коснулось всей Европы.

В 1927 году в Париже выходит роман одного из самых модных французских беллетристов и эссеистов 30-х годов прошлого века Поля Морана «Живой Будда» (1889-1976). Писатель-дипломат работал над ним с сентября 1925 по апрель 1927 года в Бангкоке и Ле-Мюне, противопоставляя безнравственность европейской и американской повседневной жизни в XX веке высоким устремлениям восточных философов и буддизма, в частности: «Жали (главный герой книги, наследный принц Индокитая – прим. авт. статьи Л.У.З., О.В.З.) думает лишь о том, как ему спасти душу этой слишком прекрасной особы – Европы, блистательной и ненавистной, которая припозднилась на балу, не ведая, что больна смертельной болезнью» [2, с. 10]. Эпиграфом к этой оригинальной книге можно было бы взять одно из ключевых высказываний, встречающихся на её страницах «Рама Кришна сказал, что Христос виден на Востоке лучше, чем на Западе. Зато дьявол виден гораздо явственнее в Париже...» [2, с. 15]. Уже в том же 1927 году в Москве (кстати, в этом году писатель побывал в Советской России с официальным визитом) в издательстве «Круг» роман был издан на русском языке в авторизованном переводе Георгия Нашатыря [2].

Считавший Восток «подсознанием мира» Поль Моран был убежден: «Идеи, как города, шагают с Востока на Запад» [2, с. 27]. Он напоминает читателям, что политический лидер тех лет Владимир Ленин постоянно включал Восток в круг своих политических интересов, напоминая слова главы советского государства: «Мы дойдем до окраин Запада через Восток» [2, с. 7]. В России эту книгу ещё раз переиздадут в начале XXI века [3]. Как известно, в те годы большая часть образованных людей свободно читала по-французски и смотрела на Париж как на законодателя литературных мод.

Индуистские мотивы, столь близко восприятие Полем Мораном, встречаем и в стихотворении Екатерины Волчанецкой (1881-1956) «Огненный рот архангела»: «Напрасно в пустыне пощусь, // Чтоб омыться в священном Ганге, – // Губы ищут в кощунстве // Огненный рот архангела» [4, с. 407].

В антологии встречаем стихотворение «Восточная» – у Нины Васильевой (1889-1972), цикл «В саду Аллаха» у Нимфы Бел-Конь-Любомирской (1889?-1945), стихотворение «Я снова бог и лев своих пустынь...» Людмилы Герасимовой, «Византия» у Арусак Шахназаровой (1890-1922),

«Какемоно» (Японская акварель) у Антонины Мухаревой (1891-1962), «Сухумские сонеты» у Евгении Турской (1897-1985). В трёх томах восточные мотивы возникают в пятидесяти стихотворениях.

На восточную культуру поэтессы часто смотрят глазами европейского человека, в первую очередь, замечающего вокруг греховное начало (например, содомский грех). Эта точка зрения отражена в стихотворениях П. Соловьевой «Два Содома», Эл. Диксон «Сартская девочка», «Бача», М. Шагинян «Чужая», «Сватовство», Л. Лесной «Верность», Т. Ризен «Натану Альтману». Так, Элеонора Диксон описывает нелегкую судьбу большинства детей из бедных семей на Востоке: «Сартская девочка», которой исполнилось двенадцать лет, узнает, что теперь она выйдет замуж только за того, кто сможет заплатить большой калым, а её любимый, но нищий друг не сможет просить её руки: «Другому надо покориться, // Дни счастья, радости – прошли! // Но ей всю жизнь он будет сниться, // Друг детства, милый друг Али!» [4, с. 540-541]. В стихотворении «Бача» поэтесса бичует порочный восточный обычай продавать мальчиков в гарем баев: «То одна из грязных тайн // Развращённого Востока» [4, с. 541].

Французский писатель Поль Моран, хорошо изучивший Восток, высмеивал подобную позицию: «Азия целомудренна: чувственная жизнь в ней проста, а дух, питающий её амурные дела, наивен. Как всех европейских женщин, их завораживает соблазнительный декор азиатских страстей, и они надеются заполучить какие-то эротические рецепты и новшества» [2, с. 28].

Изредка возникает в стихах отзвуки тоски по Иерусалиму, мечта о возвращении к «родимым стенам», как в стихотворении «Одинокий, без участия...», написанных в самом начале века умершей в Харбине в 1904 году поэтессы А. Георгиевой (псевдоним Анастасии Георгиевны Пржездецкой, сотрудничавшей в 1890-1900-х годах в «Журнале для всех», «Живописном обозрении», «Петербургской жизни»).

В духе времени чутко откликаются поэтессы на социальную несправедливость, горячо обличая устаревшие древние обычаи – требования калыма, выкупа за невесту (С. Укше «Совсем темно, и яркие светила...», М. Шагинян «Сватовство»). Сусанна Укше пишет стихотворение «Совсем темно, и яркие светила...» в 1934 году от лица безымянного молодого дехканина, чью любимую просватал сын бая, уплатив за невесту богатый выкуп: «Назавтра свадьба с пасынком Алима, // Как я слыхал, придирчивым и злым. // Вчера, под вечер проходил он мимо // И приносил отцу её калым. // Двенадцать коз, тяжелого барана, // Корову и арабского коня, // Он каждым шагом наносил мне рану // И оглядел с презрением меня» [4, с. 547].

Нередко восточный мотив используется лишь как эффектная декорация в очередной истории о несчастной любви, невозможности соединиться с любимым (Л. Защук отрывки из поэмы «Ненекеджан», Н. Яхонтова «Уйди!», Е. Ювада «Анатолию Завадскому», И. Орловой «Лайфу»). Так, Мирра Лохвицкая (1869-1905) была настолько увлечённая востоком, что одно из своих драматических произведений она так и назвала «На пути к Востоку». В стихотворении «Полуденные чары», поэтесса, судя по всему, переживая, что её брак, супружеский долг и долг матери не позволяют ей соединиться с духовным возлюбленным – известным поэтом Константином Бальмонтом, в романтическом стиле представляет своё видение неудачной встречи с путником, который мог был стать её судьбой, в пустыне, но крик ребёнка развеял мечты без следа: « «Но острым кинжалом мне в сердце проник // Ребёнка нежданно раздавшийся крик. // И руки мои опустились без сил, // И с ропотом он от меня отступил... // Как часы полудня, мелькнув предо мной, // Исчезли и всадник, и конь вороной...» » [4, с. 163].

Петербургжанка, дворянка Лидия Защук (1871-1938) тоже бредит Востоком: в своей книге, выпущенной в Петербурге в 1903 году, она представляет поэму «Ненекеджан: Бахчисарайское предание в стихах», повествующую о несчастной любви дочери хана Тохтамыша, умершей в 1437 году. Её восьмиугольный мавзолей сохранился у северного обрыва Чуфут-Кале в Крыму. Перед читателем предстаёт очередной вариант предания о несчастной любви, сюжета Ромео и Джульетты, Фархада и Ширин в обстановке средневекового Крыма. Поэтесса положила в основу поэмы предание, по которому Ненекеджан бежит с любимым ею джигитом Саладином в караимскую крепость, а когда войско Тохтамыша проникает туда, непокорная дочь хана предпочитает смерть разлуке с любимым, бросившись вниз с обрыва на глазах у отца, а её возлюбленный гибнет под пытками: «Я, дочь надменного Гирея, // Горжуся быть женою бая! // Отец мой! В дочери твоей // Твой гордый дух ещё сильнее... // Умрём же вместе, сокол ясный, // Скорей ко мне, мой бей прекрасный!» [4, с. 209].

В том же духе выдержаны стихи, изображающие Восток как родной край лирических героев, где они обитают с любимыми: это такие стихотворения, как «Пейзаж» Любовь Копыловой (где лирическая героиня, жена контрабандиста, ждёт своего мужа Сулеймана), «Оазис Бискро» Л. Матвеевской, «К Армении» М. Шагинян, «Горные дуют ветра» Н. Вержховецкой, «В горах» М. де Капрелевич, «Тифлис» Р. Асильянц.

Не культивируемая экзотика, а искренняя любовь к Востоку бывает связана с тем, что поэтесса в восточном городе появилась на свет и, покинув Азию, сохранила теплые чувства к мес-

ту своего рождения. Таково стихотворение «Запоёшь, заплетёшь змеёю» Ксении Колобовой (1904-1977), родившейся в Ашхабаде и ставшей доктором исторических наук, заведующей кафедрой Древней Греции и Рима в Ленинградском государственном университете, признающей в любви к Туркестану в 1924 году, уже переехав в в Баку: «Я люблю затёртый песками // Этот город любви – Асхабад, // Я готова стать первым камнем, // Чтобы только вернуться назад. // Там вверху, в золотом закате, // Муэдзин молитву творит, // А ночами в убогом платье // Смотрит в окна Гарун Аль-Рашид» [5, с. 464].

О вполне конкретной Азии пишет в стихотворении «Богатырь», посвященном великому князю Николаю Константиновичу Романову, поэтесса Анна Алматинская (1883-1973, Ташкент), публиковавшаяся с 1902 года и ставшая в советское время одной из создательниц Ташкентской ассоциации пролетарских писателей. В нем описано начало постройки оросительной системы отводных каналов от реки Сыр-Дарья в пустыню, которой руководил великий князь: «Но если хочешь ты услышать, // Кто превратил пустыню в рай, // Иди туда, где волны дышат, // И ты услышишь: «Николай» [5, с. 473].

Сусанна Укше (1885-1945) размышляет в стихах «На пути в Астрахань» о судьбе Монголии, вспоминая, что в древности она была колыбелью воинственных цивилизаций, распространивших свое влияние почти на весь евразийский континент, Теперь же, грустит поэтесса, Восток пришел в упадок, наступил закат его цивилизации, откатившейся на обочину мирового прогресса: «Не кочуют народы ныне, // Восток заболел бессильем, // И лежит, как платок, пустыня // На бескровном лице России» [5, с. 543].

Заметно, что авторы находятся под впечатлением от общеевропейского мифа об особенностях восточной любви, её глубоком отличии от общепринятого небрежного обращения с женщиной в других странах. Вот как пишет об этом Поль Моран: «...восточная любовь – с её долгой подготовительной работой по обольщению, с её бесконечными знаками поклонения, кои осмеливаются выражать лишь под прикрытием символов, которые рискуют проявить лишь в игре слов, в скромных поэтических намеках, почерпнутых из лучших классических произведений» [2, с. 18].

Одесская поэтесса Мария Свирчевская прячет свою несчастную любовь в 1918 году в сюжет о тайной страсти юной темнокожей служанки к могущественному белому господину: «Я – ваша маленькая чёрная рабыня. // Я – ваша маленькая, тихая Агай. // Когда вы с белой госпожой в столовой пьёте чай, // Я приношу цветы в бамбуковой корзине... // Я так боюсь блестящих комнат с зеркалами // И райских петухов на голубом ковре... // Мне стыдно чёрных рук, когда я

трогаю сирень, // Так близко с вашими пахучими руками... // Я так дрожу, когда берёте вы корзину, // Касаясь моего плеча, как будто невзначай... // Ведь я – я только маленькая, тихая Агай... // Я только маленькая чёрная рабыня...» [5, с. 31].

Серебряный век – эпоха особого внимания к китайской культуре, поэтому поэтессы нередко обращаются к китайским реалиям с их восточной мистикой и экзотикой, даже таким стилизованным, как сказка Андерсена «Соловей» (её переложила В. Пржибышевская в одноимённой поэме), или З. Чалая – в цикле «Серебряный ялик», или А. Паркау (1889-1954) в стихотворении «По китайскому календарю», или «Сопро китайский домику» у последовательницы В. Хлебникова футуристки Нины Хабиас (1892-1943). Поэтесса Изид Орлова, жившая в Харбине или в Шанхае, описывает в стихотворении «Лайфу» на фоне Маньчжурии историю несчастной любви Лайфу, курящего опиум и погружающегося в наркотические грёзы, каждый раз переживая смерть и похороны любимой. В финале стихотворения он навсегда остаётся в стране своих грёз: «Скоро месяц, как, приехав из Чифу, // Где растут индиго белые кусты, // Курит опий узкоглазый бой Лайфу, // В дымке серой расправляя боль тоски... // Словно тень он видит образ дорогой, // Фермуарами увитый бледный лоб, // Красной шелковой обтянутый канфой // С золотыми иероглифами гроб. // И сиреневую фатой тонкий грим // Лик покрыл, как погребальный алтабаз... // И Лайфу, вдыхая жадно знойный дым, // Видел солнце и цветы в последний раз...» [4, с. 509-510].

Столь же популярны в кругу поэтесс и арабские мотивы, поэтому, наверное, самым часто встречающимся в их стихах цветком оказывается лотос (Шмит-Рыжова «Восточный мотив», Н. Павлинова «Белый лотос», В. Холодковская «О край, мне близкий и далекий...», Л. Матвеевская из цикла «Песни Востока», Н. Рудникова «Я лотос старого, забытого Египта...», М. Георгиевская «Влюблённый бегемот», Н. Грушко «1914», К. Рачинская «Подражание Корану»). Так, в стихотворении, написанном верлибром, Людмила Шмит-Рыжова сравнивает свою лирическую героиню с экзотическим цветком: «Ты отдыхаешь, стоя на одной ноге, качаясь, // как нежный цветок лотоса» [4, с. 393]. А Наталия Павлинова в стихотворении «Белый лотос» делает цветок символом бессмертного духа, носителя оккультных тайн мироздания, попавшего в современную ей Россию, но не принятого ею: «Не признала родина кроткой ласки. // Но изгнала странницу к чуждым людям. // Но признали страны цветок чудесный – // Наш белый Лотос!» [4, с. 426-427].

В 1918 году русская поэтесса из Киева Бронислава Майданская ощущает себя «танцовщицей из Египта»: «Я – танцовщица из Египта. // На мне узорчатые ткани. // Душа – миражей призрачных Египта, // Я вся – дыханье эвкалипта. // Я

– лотос нильский, белый, ранний... // Я – танцовщица из Египта. // На мне узорчатые ткани» [5, с. 41]. Экзотический восточный колорит придаёт лирической героине (альтер эго поэтессы) налёт загадочности и мистики.

С египетскими мотивами встречаемся и в стихах С. Валиной «Клеопатра», в сонете Н. Камовой «Саломея», в стихотворениях Н. Грушко «Анне Ахматовой», А. Замтари «В караване молились люди», Н. Куклиной «Иезавель», В. Вольман «Голова Иоканаана». Обычно египетские реалии поэтизируются и романтизируются, но встречаются и исключения. Так, В. Холодковская в стихотворении «О край, мне близкий и далекий» описывает Египет, заброшенный храм Изиды, полузасыпанные песком пирамиды, молчаливых сфинксов и вечный Нил, отмечая, что всё это её не привлекает, ощущается, как чужое, пугающее: «Среди песков твоих сыпучих, // пред пирамидой вековой, // Мне сердце страх терзает жгучий, // Душа сжимается тоской. // И там, где царственные пальмы // С любовью омывает Нил, // Мне дышит смерть своею тайной // И веет холодом могил» [5, с. 486].

Спустя годы одна из самых популярных писательниц Серебряного века, чьими текстами восхищался император Николай Второй, Надежда Тэффи признаётся: «Я тогда увлекалась чёрным Востоком – Ассирией, Халдеей, писала пьесу о царице Шамурат, так небесно-чисто любившей труп царевича Арея из вражеского племени Урарту, что боги обратили её в голубя, и, умирая, она улетела со стаей серебряных птиц» [6, с. 384].

Эта трёхтомная антология убедительно доказывает: опираясь душой и сердцем на поэзию, философски воспринимая окружающую жизнь, в самое тревожное и суровое время можно было прожить на удивление долго – многим авторам этих пространств томов довелось перешагнуть не только 80-летний, но и 90-летний рубеж.

Но есть в этих книгах (каждая из которых по объёму – более 600 страниц) и стихи поэтесс, покинувших этот мир в совсем юном возрасте. Застрелилась из подаренного любимым другом и учителем пистолета Надежда Львова (1891-1913), ставшая жертвой любовных и мефистофильских амбиций Валерия Яковлевича Брюсова, в чьем кабинете неслучайно висел портрет Фридриха Ницше, не забывавшего его жутковатый совет «Подтолкни падающего».

«Я не верю в смерти и войны // И разрушенные мосты...» [7, с. 584] – писала София Прегель (1897-1972), не подозревая, что судьба приготовила ей жесточайшее испытание – остаться в Париже, оккупированном фашистами, где сама её национальность грозила неминуемой гибелью. Спустя годы с благодарностью вспоминала пожилая поэтесса, прятавшаяся от облав

на парижском чердаке, как овдовевшая Зинаида Гиппиус, с трудом подымаясь по крутой лестнице, приносила бульон насмерть перепуганной писательнице, совсем недавно наивно верившей: «В этом мире без виноватых // Всем дожить до предела дано, // И не будет заложников взятых, // И не будут чужие солдаты // Пить у стойки чужое вино» [7, с. 584].

Правда, всё та же Зинаида Гиппиус предложила оригинальное объяснение ранней гибели многих отечественных литераторов: во время глобальных исторических катастроф (уровня 1917 и, добавим, 1991 года) между формациями образуется пропасть, в которую неизбежно проваливаются многие – можно предположить, самые хрупкие, впечатлительные, ранимые.

Что это? Рифма через поколение? Ведь еще А.И. Герцен замечал, что дедушки и бабушки понимают внуков лучше родителей, склонных к соперничеству и навязыванию детям ими же продуманного пути. А, может быть, справедлив диагноз умнейшей Зинаиды Николаевны Гиппиус, считавшей главными темами настоящей поэзии – «тройную бездонность», любезную самому Богу: Человека, Любовь, Смерть, а важнейшим жанром – молитву. Кстати, стихи под названием «Молитва» мы тоже встречаем в этой антологии – у таких разных поэтесс, как Татьяна Рожданская (1881-1965), София Акимовна, Анна Соколова, Лидия Лесная (1890-1972), Анна Лурье или Фейга Коган, а Вера Завадская предложила свой вариант – «Молитвенная нежность...», а Елизавета Дьяконова (1874-1902) озаглавила стихотворение «Молитва бабушки».

Некоторые из стихов антологии обрели вторую жизнь на эстраде, утратив имя автора. В Европе и в Китае, даже в Советском Союзе с неизменным успехом выступал вернувшийся из многолетней эмиграции с разрешения Сталина Александр Вертинский, но мало кто знал, что знаменитую песню «Игуменя» написала... забытая сегодня поэтесса Нина Подгоричани (1897-1965).

Дмитрий Сергеевич Мережковский предложил разделить всех пишущих стихи на поэтов ночного и дневного зрения: первым ближе трагический Дионис, вторым – гармоничным Аполлон. Интересно, что большая часть поэтесс, представленных в этой антологии обладает, безусловно, ночным зрением. Что это? Предчувствие на уровне пророческой интуиции страшных бед и испытаний, которые ждут Россию в XX веке?

Ну а кто из современных поэтов или классиков пользовался особым расположением этих поэтесс? Кого они особенно часто вспоминают в своих стихах, кому их посвящают или на кого ссылаются? «На мотив Сафо» в 1917 году пытается писать стихи уральская поэтесса Вера Лович. «Подражание Марциалу» – такой творческий

путь избирает Ольга Мочалова (1898-1978). «К музе Тредьяковского» обращается владикавказская поэтесса Людмила Беридзе в 1926 году. Уже в оглавлении встречаем посвящения «Памяти Ф.М. Достоевского» О. Коншиной и «Гумилеву» – Елизаветы Полонской. «Н.С. Гумилеву на добрую память» посвящает свое стихотворение 1910 года «О чуде» Вера Шварсалон (1890-1920), к «Памяти Н.С. Гумилева» в феврале 1923 года обращается Сусанна Укше (185-1945).

Самые популярные посвящения: «И Данте просветлённые напевы...» (Надежда Львова), вспоминает Данте и Ахматова в стихотворении «Муза».

Ахматовой посвящают отдельный цикл – Марина Цветаева и по одному стихотворение – Мария Тамбовцева, Надежда Голубовская, Наталия Грушко и Вера Звягинцева. Свой ответ Анне Ахматовой предлагает Вера Гейдройц (1976-1932), писавшая под псевдонимом Сергей Гедройц. К «Пушкину» обращается в стихах Вера Звягинцева, эпиграф из Пушкина предпосылает в 1919 году стихотворению «Град Петра» Елена Аносова.

К С. Есенину обращается Вера Ключева. «Ода к Макс» – с подзаголовком «подражание Гомеру» – посвящена Максимилиану Волошину Эдитой Кроненталь. К нему же обращается в 1925 году харьковская поэтесса Наталия Сыромомская (1892-1977) в стихотворении «Вы снова здесь, Вы снова с нами // Певец, пророк, Учитель, друг, // Вы снова вещими словами // Замкнули нас в волшебный круг» [7, с. 349]. К «Блоку» и «Дон-Кихоту», а значит – Сервантесу обращается Лариса Рейснер. О судьбе Александра Блока размышляет в стихах в год смерти поэта Валентина Щеголева (1878-1931). «У памятника Гоголя» останавливает читателя Надежда Павлович «Памяти Хлебникова» посвящает стихи Нина Саконская, «Памяти августейшего поэта» – к покойному Константину Романову взывает Анна Гущина-Самойлович. Ольга Жандр посвящает стихи его императорскому высочеству наследнику цесаревичу Алексею Николаевичу. Варвара Статеева обращается в стихах к Венедикту Марту.

Но не только благоговей, размышляли в стихах о современниках-поэтах поэтессы Серебряного века. Остроумная Елизавета Тараховская (1891-1968) едко высмеивала известную в литературных кругах двуличность С.Я. Маршака: «Уезжая на вокзал // Он Чуковского лобзал, // А, приехав на вокзал, // «Ну и сволочь!» – он сказал. // Вот такой рассеянный // С улицы Басейной» [7, с. 244].

Когда-то Сверчком в литературном обществе «Арзамас» друзья прозвали юного Пушкина, сегодня молодые литераторы выпускают журнал «Серебряные сверчки». Привлекал этот образ и поэтесс Серебряного века. «Немолчный треск

сверчков. // И в тишине звенящей перед глазами вновь прошедшее встаёт...» [7, с. 66] – так начинается своё стихотворение, опубликованное в 1915 году в «Новом журнале для всех» Татьяна Кладо (1889-1972). Треск сверчков становится для автора символом родины, над которой нависла опасность первой мировой войны.

Не менее популярен в современном литературном сообществе и образ бегемота – вспомним литературный клуб «Стихотворный бегемот» неугомонного московского культуртрегера и поэта Николая Милешкина. И ещё одного бегемота – постоянного героя стихов и песен популярного детского писателя среднего поколения Тима Собакина. «Влюблённый бегемот» – это стихотворение М. Георгиевской, построенное как монолог исполненного любовной страсти нильского бегемота, привыкшего «валяться в тине илистой, речной» и обращающегося к своей пассии с трогательным признанием: «Мне целой Африки тропической дорожке // Твоя извивная мясистая ступня. // Сжигает толщ моей упругой бурой кожи // Сирокко чувств и яркий смерч огня» [7, с. 84].

Бродячая собака – символ городского неуют. Татьяна Ефименко начинает с этого образа свой цикл «Город»: «От собак и нищих стало тесно...». Не называя лукавого искусителя, Наталия Крандиевская напоминает в стихотворении 1921 года «Фаусту прикидывался пуделем...». Стадо коров для Анны Регатт (1895-1964) – символ ограниченности и приземлённости деревенского повседневного быта: «Стадо вернулось с ревом и стоном. // Пылью покрытое липко-рыжей... // Нету в России, нету веселья, // Радости нету» [7, с. 504].

Символом неприручаемого существа, всегда рвущегося на волю задолго до знаменитой песни Владимира Высоцкого «Охота на волков» становится под пером Анны Панкеевой (1884-1906) образ волчонка: «Волчонок в клетке, рот в крови // Вгрызаясь в прутья, ищет волю» [5, с. 478].

Ещё одно важное качество отличает культуру Серебряного века – мощное взаимовлияние разных областей и видов искусства на литературу. Художники – Марк Шагал, Александр Бенуа, Константин Коровин, Юрий Анненков – пишут книги, стихи и прозу, писатели – Алексей Ремизов – увлекаются рисованием, каллиграфией, коллажами, участвуют в выставках. В трехтомнике встречаем не только стихи художниц Наталии Гончаровой, Маргариты Сабашниковой, музы и жены Максимилиана Волошина, или Веры Хлебниковой, сестры великого поэта, но и постоянные посвящения художникам, композиторам, любимому театру. Вера Звягинцева (1894-1972) посвящает знаменитой картине рано умершего художника В. Борисова-Мусатова своё стихотворение «Балкон осенью». Поэтесса Натис в 1918 году делает героем самостоятельного стихот-

ворения «Сердце статуэтки». Эрмитаж и судьба художника в 1915 году становятся под пером Ларисы Рейснер (1895-1926) центральными темами поэтических миниатюр. Поэтесса не просто посвящает стихи музею и творцу, она делится с читателем своим личным восприятием европейской классики («В упругой грации жеманного Кановы...») [7, с. 497], а в обращении к художнику – приобщением к гению отечественного живописца с трагической судьбой: «А на стене всё также мёртвый Врубель // Ломает ужаса застывшую печать» [7, с. 498]. Появляется Врубель, ранняя смерть которого потрясла художественные круги, и в стихотворении Наталии Крандиевской, убеждённой, что один из героев из потустороннего мира с картины самого художника «простирает над сумасшедшим Врубелем // Острый угол демоновых крыл» [7, с. 21].

Образ России устойчиво ассоциируется у многих поэтесс со снегом, метелью, льдом, суровой зимой. Неслучайно особую популярность в те годы приобрела афористичная строка Велимира Хлебникова «Русь! Ты вся поцелуй на морозе» из стихотворения 1921 года [9, с. 210]. Но питательная среда для этой ассоциации готови-

лась ещё до Хлебникова. Например, «Застывшие глыбы холодного льда!» воспевают в 1906 году Ксения Драверт, выступавшая под псевдонимом Тревард (1886 – ок. 1952). «Вьются снежинки, белые чистые...» в стихах Марии Юрс 1912 года. Стихотворение «Метель» пишет И. Архангельская в феврале 1914 году. Мария Гриндель публикует стихотворение «Снежинки» в студенческом сборнике Вышнего Волочка.

Издательство «Престиж Бук» исполнило тайную мечту этих поэтесс: в XXI веке извлекло их из забвения, помогло протянуть дружественную руку пишущим и мечтающим сегодня россиянам и, особенно, россиянкам.

Для нас эти прорвавшиеся сквозь неумолимое время женские поэтические голоса сегодня не менее ценны – мы узнаем в них себя, свои тайные мечты и надежды, то вечное женское начало, что делало мир гармоничнее и уютнее для всех вокруг. Недаром поэтесса Наталия Жемчужникова (1893-1982) с уверенностью всезнающей молодости утверждала ещё в далеком 1926 году: «Поэзия – закончившийся день // И начинающееся бессмертье» [7, с. 413].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. 1001 поэтесса Серебряного века. В 3-х томах. / Сост., подгот. текста, вступ. Статья В. Кудрявцева. – М.: Изд-во «Престиж Бук», 2019. Серия «Золотой Серебряный век».
2. Моран П. Живой Будда. / Авторизованный перевод с французского Георгия Нашатыря. – М.: Круг, 1927.
3. Моран П. Живой Будда. / Пер. с франц. Г. Нашатыря. – М.: Терра – Книжный клуб, 2003.
4. 1001 поэтесса Серебряного века. В 3-х томах. Т. 1. – М.: Изд-во «Престиж Бук», 2019. – 736 с.
5. 1001 поэтесса Серебряного века. В 3-х томах. Т. 3. – М.: Изд-во «Престиж Бук», 2019. – 704 с.
6. Тэффи. Моя летопись. / Сост., вст. ст., примеч. Ст. Никоненко. – М.: Вагриус, 2004.
7. 1001 поэтесса Серебряного века. В 3-х томах. Т. 2. – М.: Изд-во «Престиж Бук», 2019. – 688 с.
8. Р. Киплинг. Баллада о Востоке и Западе. Собрание сочинений: В 6 т. Т. 6: Стихотворения. – М.: Изд-во «ТЕРРА», 1996 – 240 с.
9. В. Хлебников. Полное собрание сочинений: В 6 томах. – М.: ИМЛИ РАН, Наследие. Т. 2. – М. Изд-во «Типография «Наука», 2001 – 536 с.

Kakzhanova Fazira. Aydarkhanovna
c. ph. s., professor
Foreign Language Department
E.A.Buketov Karaganda State University

Kamzanov Dauren
Master
Foreign Language Department
E.A.Buketov Karaganda State University

TO THE QUESTION OF ASPECT CATEGORY IN CHINESE

Түйін. Түрлену категориясы лингвистикада өз шешімін таппаған мәселелердің бірі. Объективті тілдердің барлығында түрлену категориясы болуы қажет, өйткені түрлену категориясы сөйлемде етістіктің құрамында баяндауыштың қызметін атқарады, сөйлем баяндауышсыз болмайды. Субъективті түрде объективті тілдер темпоралды және аспектуалды болып бөлген. Қытай тілін бірде аспектуалды десе бірде аспектуалсыз деп қарайды.

Қытай тілі оқшауланған тілдер қатарына жатады, оның түбір морфемасы басқа морфемалармен араласпайды, олар қазақ, орыс, ағылшын тілдеріне ұқсамайды. Қытай тілі түрлену санатын өзіне тән ішкі құралдарымен шешеді. Бұл статъяда төрт түрлі түрленудің қытай тілінде берілу жолы қарастырылады.

Түйінді сөздер: түрлену, грамматикалану, түбір морфема, көрсеткіштер, үстеулер.

Резюме. Категория вида является одной из нерешенных проблем в лингвистике. Все объективные языки должны иметь категорию вида, поскольку категория вида выступает в качестве сказуемого в предложениях, а предложение не бывает без сказуемого. Субъективно объективные языки разделены на темпоральные и аспектуальные. Китайского языка относят то аспектуальным языкам, то считают, что данный язык не относится к таковым.

Китайский язык является изолирующим языком, его корневая морфема не считается с другими морфемами, он не похож на казахский, русский, английский языки. Китайский язык передает категорию вида со своими внутренними средствами. В этой статье представлены передачи четырех видов аспекта на китайский язык.

Ключевые слова: вид, грамматикализация, корневая морфема, индикаторы, наречие.

Summary. The aspect category is one of the unresolved problems in linguistics. All objective languages should have an aspect category, since an aspect category functions as a predicate in a sentence, a sentence without predicate is impossible. Subjectively, languages are divided into temporal and aspectual. The Chinese language is sometimes considered to be aspectual, in some cases it is considered not to have it. Chinese relates to an isolating language, its root morpheme does not combine with other morphemes, it completely unlike Kazakh, Russian, English. The Chinese language expresses the aspect with its own internal means. Conveying of four aspects into Chinese is presented in this article.

Keywords: aspect, grammaticalization, root morpheme, indicators, adverb.

Introduction. Aspect is one of the difficult questions of linguistics. There are so many opinions and judgements about it. The main idea is what is an aspect? There are different aspect definitions and one of them is the aspect definition of the existing aspect theory, which states, that the aspect is 'the action proceeds in time', or 'is distributed in time', which does not take into account all property elements of the aspect concept [Пешковский А.М., 2001. p. 105]. This definition does not reveal the aspect category, where one concept (aspect) creates the other concept (tense). It is impossible to create a concept on the basis of other concept, because each concept should have its own individual concept forming properties.

On the basis of such definition languages are divided into types: temporal and aspectual. 'An

aspect is a substantial generative property of verb seme, expressing internal stages of action development [Какжанова Ф.А., 2020, p.67].

The Chinese language relates to isolated types of languages where root morphemes do not change in syntax semantics and its relation to other members of sentences are determined by other words. The plan of aspect content, which expresses 'internal stages of action development' exists in the World View of the speakers of the Chinese language, that is why this language should have the plan of language expressions, because it has the plan of the aspect content. Each language must have this category, because the aspect expresses the main idea of the predicate as a component of a verb. Sentences can not exist without predicates.

The main part. In isolating languages verbs

exist independently without suffix, prefix, and postfix morphemes. A verb does not change its quality as a sentence organizer in the Chinese language. In spite of its static form, Chinese verb invisibly drives other parts of speech to express aspectual sentence contents. For expressing syntax tasks many parts of speech are grammaticalized for creating contextual sentence contents such in such languages. For example, 了(le) expresses the complete aspect. The root morpheme of verbs of the isolated languages is unchangeable. These languages use many inner determinants and they are multifunctional, everything depends on situations and intentions of interlocutors.

According to A.I. Ivanov and E.D. Polivanov, aspect is formed by repeating a verb, for example, 说说 (shuo shuo) talk, 坐坐 (zuo zuo) sit. The verb can also be repeated using the word 一 (yi) one, which indicates singularity, for example, 说一说 (shuo yi shuo) talk a little, 坐一坐 (zuoyizuo) to sit down [Иванов А. И., Поливанов Е.Д., 2004, p.64].

S.E. Yakhontov distinguishes two types of aspects in the Chinese language: complete and common. He considers that verbs express an complete aspect by adding determinants to the verb stem, while determinants are not usually aspect indicators, but verbs change aspects by adding them. [Яхонтов С.Е., 1957, с. 74]. If indicators create verb aspects, in that case they should be the aspect indicators.

H.H. Korotkov came to the conclusions that there are some aspects in the Chinese language and she presented the following aspects:

- the imperfect aspect, which is represented without suffix form of the verb without taking into account the mode of action, for example, 说 (shuo) to speak, complete aspect: 说 (shuo) to speak – 说明 (shuoming), the complete form is formed using the suffix 了 (le);
- the multiple aspect is conveyed by the suffix 过 (guo), for example, 说过 (shuoguo) used to say, 看过 (kanguo) saw / read (once seen / read);
- the tested aspect, which is conveyed for example, 吃过 (chiguo) ate (tried).
- the single aspect, for example, 说一说 (shuoyishuo) talk;
- the initial aspect formed by the morpheme 起来 (qilai) carries the meaning of the beginning of some action, for example, 说 起来 (shuoqilai) began to speak (spoke), 看起来 (kanqilai) began to watch / read [Коротков Н. Н., 1968, с.39].

V.I. Gorelov initially raises the question of the existence of an independent aspect category in the Chinese language, according to him that there are verb forms that combine the meanings of aspect and tense.

In the process of research, the author comes to the conclusion that the main, leading meaning of the verb aspect-tense forms is the aspect meaning. To such forms V.I. Gorelov relates the following:

1. A form on 了 (le), which conveys the meaning that a single action took place at a certain time in the past and that the action is completed, for example, 说过 (shuole) said, 去了 (qule) walked.

2. A form on 过 (guo), which conveys the value of an action that has occurred once or has been repeated several times, while this form indicates that the action took place in

A certain time in the past and that it has been completed so far. For example, 说过 (shuoguo) spoke (once in the past), 去过 (quguo) walked (once in the past).

3. Form at 着 (zhe). This form indicates that the action takes place at the moment of speech and that it, proceeding continuously, turned into a continuing state, for example, 说着 (shuozhe) says (now), 听着 (tingzhe) is listening [Горелов В. И., 1982, с.30].

According to the conceptual meaning of aspect contents, one action can go through various stages of internal development, i.e. action is structured. there are four main aspects: fact, process, result, protracted actions and four main aspects: fact, process, result, protracted. [Kakzhanova F.A., 2020, p.17]. Each of them has its own conceptual meaning.

These aspects express really objective inner stages of action development, which inherent to all people of the world, including the speakers of the Chinese language.

We'll try to demonstrate conveying of aspects in Chinese language. The examples are given from the work of E. Hemingway 'The Old Man and the Sea' (the translator 鲁羊), but there are two self-constructed examples in future tenses for observing the dynamics of conveying them. There are given examples of four main aspects in three tenses.

I. THE FACT ASPECT

The Present Fact Aspect

Original: Sometimes those who love her **say** bad things of her. (p 147)

Translation: 喜欢大海的人，有时也会说她的坏话。The indicator of Fact aspect is 说。

The determinants of the Fact aspect are 每天 every day. 每周/每个星期 every week, 每年 every year, 经常 frequently, 有时 sometimes.

The Past Fact Aspect

Original: Usually when he **smelled** the land breeze he **woke up** and **dressed** to go and wake the boy but tonight the smell of the breeze come very early **p. 143)**

Translation: 通常，当他闻到这种气息时他就醒了，穿上衣服，去叫醒男孩。但是 今夜这种气息来的很早。Verbs in the Past Fact Aspect: **smelled**, **woke up**, **dressed**, **come** are translated by 闻到, 醒了, 穿上, 来

(adverb 通常- Usually, 今夜 tonight.)

The indicators of past Fact aspect: 三年前 sān nián qián three years ago 去年 qùnián last year, 两个月前 liǎng gè yuè qián two months ago 三个星

期前/三周前 sān gè xīngqí qián/sān zhōu qián три недели назад 过去 guòqù last year.

The Future Fact Aspect

Original: Yes, I **have** yesterday's paper and I will read the baseball

Translation: 我有昨天的报纸, 我要看看棒球赛的消息.

The Future aspect is conveyed by auxiliary verb 要 (will). 看看 read. Will read 要看看

The indicators of the Future Fact Aspect: 要 (yao), 会 (hui) 和 将 (jiang) and adverbs 今晚. jīn wǎn today night, 明天 míng tiān tomorrow, 下个星期/下周 xià gè xīngqí/xià zhōu the next week, 下个月 xià gè yuè next year and so on.

II. THE PROCESS ASPECT

The Present Process Aspect

Original: You **are killing** me, fish, the old man thought. (p. 209).

Translation: 你在杀死我呀, 鱼, 老人想 (p.84)

From the present process **are killing**, only **kill** 杀死 is translated, the indicator of the process is in, which indicates that the verb **kill** turns into a continuing state.

The Past Process Aspect

Original: He felt the line carefully with his right hand and noticed his hand **was bleeding** (p.173)

Translation: 他用右手小心地触摸一下鱼线, 却发现自己的手在流血 (p.48),

在 is the indicator of the process, it turns the action of **bleed** to the process. About the past tense, there is no the indicator which shows the direct past tense, the tense of the predicate **was** from the predicate **was bleeding** is determined by the tense of the predicate of the first part 触摸, it is in the past, that is why the predicate of the second part would be in the past. It is syntactical law of a sentence.

The Future Process Aspect

Original: Tomorrow when he come I **will be watching** movie.

Translation: 明天他来宿舍的时候我在看电影 (self-constructed sentence)

From the complicated analytical English predicate **will be watching**, only **watch** will be translated, the indicator 在 expresses the process of the action, and the indicator of the futurity is the adverb 明天.

THE RESULT ASPECTS

The Present Result Aspect

Original: 'He has slowed much' he said. (p. 174)

Translation: "它已经游得慢多了." 他说 (p.49)

From the present process **has slowed**, only **slow** is conveyed by the verb 慢, there are the indicator of completeness: 了 and the adverb 已经. In translating the verb 'swim' was added for clarification and the verb from original 'slowed' became as an adjective.

The Past Result Aspect

Original: The bird **had flown up** when the line

jerked and the old man had not even seen him go. (p.173)

Translation: 当鱼线被突然拉动时, 鸟就飞走了, 老人甚至来不及看到它离去. (p.48)

From the past result aspect **had flown up**, only **flow** is conveyed by 飞走 and the indicator of result action 了, the past tense of the sentence is determined by the tense of the main predicate and the adverb 就.

The Future Result Aspect

Original: I **will have finished** my homework before I go to bed

Translation: 我在睡觉之前我就会已经做完作业了 (self)

From the future result aspect **will have finished**, only **finish** is translated by 做完 with the indicator of the complete aspect 了 and the indicator of futurity 会.

III THE PROTRACTED ASPECT

The Present Protracted Aspect

Original: He **has been working** on this company for three years

Translation: 他已经一直在这个公司工作了三年了 (self constructed)

From the Present Protracted aspect **has been working**, only **work** is translated by 工作, the indicator of the protracted action is 已经. 一直, the double suffixes 了 convey the long action and the adverb 已经.

The Past Protracted Aspect

Original: For an hour the old man **had been seeing** black spots before his eyes (p. 204)

Translation: 大约一个小时之前, 老人眼前出现黑色斑点 (p.78)

It will be given in the way 他已经一直在他眼前看见了一个小时黑色斑点.

with the adverb 已经.

The Future Protracted Aspect

Original: By next year, he **will have been working** on this company for three years.

Translation: 到明年, 他在这个公司就工作三年了 (self-constructed)

From the Future Protracted aspects **will have been working** only **work** is translated by 工作, with the adverb 到明年, 就 and the indicator of long action 了.

Conclusion. It is so difficult to say after the translation of these sentences that the Chinese language has no aspect, if the language expresses all the given aspects above. Each language has solved the plans of contents of language phenomena by its own way. It depends on language structures, types of interconnections of language units, synthetic and analytical indexes. Each language solves language phenomena with the help of its own means as the Chinese language.

The Chinese language conveys the extracts with aspectual ideas from E. Hemingway's work, who can say after that that there is no aspect category in the objective Chinese language.

REFERENCES:

1. Peshkovsky A.M. Russian syntax in scientific conveying. – M., URSS, –2001. – C. 105
2. Kakzhanova F.A. The category of the aspect in the Kazakh language and its subaspects. The 2 -d edition. Karaganda. 2020. p.67.
3. A. I. Ivanova and E.D. Polivanova, Chinese Modern Grammar M. : URSS editorial, 2003. p.64.
4. Yakhontov S.E. Chinese verb category. – L. : Publishing house Leningrad. University, 1957. p.74.
5. Korotkov H. N. The main features of the morphological structure of the Chinese language. M., 1968. p.39.
6. Gorelov V. I. Theoretical grammar of the Chinese language: Textbook. manual for students of ped. in-com for special. "Foreign. language. " – M. : Education, 1989 p.30.
7. Kakzhanova F.A. Aspect problems: Kazakh and English aspects. Karaganda. 2020. p.17.

Калжанова Алтынай Кенжемуратовна

кандидат филологических наук
заведующая кафедрой русского языка и литературы
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет
г.Шымкент, Казахстан

Кистаубаева Дильдар Мусахметовна

кандидат филологических наук
доцент кафедры языковых дисциплин
Международный гуманитарно-технический университет
г.Шымкент, Казахстан

СПЕЦИФИКА НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ И ЯЗЫКОВОГО СОЗНАНИЯ ИСПЫТУЕМЫХ В МАТЕРИАЛАХ АССОЦИАТИВНЫХ ЭКСПЕРИМЕНТОВ

Түйін. Біздің эксперименттер нәтижелерін талдау көрсеткендей, ерлердің ассоциативті бейнесі әйелден ерекшеленеді. Гендерлік қатынастар мәдениеттегі шартты стереотиптер түрінде тілде белгіленеді, мінез-құлыққа, соның ішінде сөйлеуге, тұлғаның және оның лингвистикалық әлеуметтену процестеріне ізін қалдырады. Атап айтқанда, бұл ерлер мен әйелдер арасындағы айырмашылықтардан көрінеді, ерлер мен әйелдердің қабылдау психологиясының кейбір ерекшеліктеріне байланысты, эмоциялық түсті сезімінде, оның эмоционалдық кескіндеме, және бірқатар факторларға әсерінде: әлеуметтік, мәдени, психологиялық.

Түйінді сөздер: ұлттық тілдік сана, гендерлік фактор, эмоциялар, ынталандырушы сөздер, реакциялар, ассоциативті эксперимент

Резюме. Статья посвящена анализу результатов ассоциативных экспериментов с представителями сопоставляемых этносов (с учетом гендерного фактора). В начале статьи представлен краткий системный анализ проблем лингвистической гендерологии. Анализ результатов проведенных нами экспериментов показал, что мужская ассоциативная картина мира по некоторым параметрам отличается от женской. Гендерные отношения фиксируются в языке в виде культурно обусловленных стереотипов, накладывая отпечаток на поведение, в том числе и речевое, личности и на процессы ее языковой социализации. В частности, это проявляется в различиях между мужскими и женскими предпочтениями в силу некоторых особенностей в психологии восприятия мужчинами и женщинами цветов, эмоциональном ощущении цвета, его эмоциональной окраске и во влиянии целого ряда факторов: социальных, культурных, психологических.

Ключевые слова: национальное языковое сознание, гендерный фактор, эмотивы, слова-стимулы, реакции, ассоциативный эксперимент.

Summary. Analysis of results of carried out experiments has shown, that masculine associative image of the world is different to some extent from feminine's. Gender attitudes fixed in language as cultural conditioned stereotypes, leaving footprints on behavior, including speech, personality, and the processes of language socialization. particularly, this is manifested in the differences between male and female preferences due to certain peculiarities in the psychology of perception of color by men and women, an emotional sense of color, its emotional coloring and in the influence of a number of factors: social, cultural, psychological.

Keywords: national linguistic consciousness, gender, emotions, stimulus words, reactions, associative experiment.

Предпринятое нами исследование форм существования и функционирования языкового сознания в негомогенной лингвокультурной среде это попытка описать и объяснить на материале проведенных нами психолингвистических ассоциативных (свободных и обратных) экспериментов формы существования языкового сознания и дать интерпретацию внеязыковых (экстралингвистических) факторов в процессе межкультурного общения представителей раз-

ных (русского и казахского) лингвокультурных сообществ.

В целях выявления принципов организации единиц эмотивной и цветовой лексики в языковом сознании индивидов нами было проведено межъязыковое сопоставление материалов ассоциативных экспериментов, с носителями русского и казахского языков, с учетом гендерных особенностей. «Наше восприятие обусловлено опытом, образованием, языком, культурой. При

определенных обстоятельствах, в том числе и когда речь идет о представителях разных этносов (культур), одни и те же стимулы могут привести к различным ощущениям, а различные – к одинаковым» [Уфимцева Н.В., 2000, с 54].

Исследуя ассоциативные поля, полученные от стимулов-цветообозначений, мы выявили наиболее часто встречающиеся реакции-эмотивы, которые послужили в качестве стимулов при поведении нами *обратного направленного ассоциативного эксперимента*, цель которого выявление колористической нагрузки слов-эмотивов и установление обратной связи цвета и эмоций в сознании анализируемых групп.

При проведении *обратного направленного ассоциативного эксперимента*, мы так же, как и при проведении прямого направленного ассоциативного эксперимента учитывали гендерный фактор, разграничив в одинаковом соотношении группы респондентов – русских мужчин и женщин (по 200 человек в каждой группе). Обратный направленный эксперимент проводился в несколько этапов: чтобы собрать ответы 400 испытуемых-русских (с учетом гендерного принципа) понадобилось повторить такой эксперимент около 20 раз с разными по численности /от 10-15 до 20-25 человек/ группами испытуемых. Ассоциативный эксперимент проводился в форме письменного опроса (анкетирования). Информантам разъяснялась важность именно индивидуальных ответов и несущественность таких фактов, как, например, орфография. Задания к эксперименту и все объяснения проводились на языке лиц, участвовавших в эксперименте. В экспериментальном списке 20 слов-эмотивов.

В эксперименте приняли участие студенты первого курса вузов города Шымкента: 400 (200 – мужчин, 200 – женщин) русских и 400 (200 – мужчин, 200 – женщин) казахов, причем нами заранее было исключена вероятность участия в *обратном направленном ассоциативном эксперименте* респондентов, являвшихся участниками *прямого направленного ассоциативного эксперимента*. Использование студентов в качестве информантов было обеспечено требование относительной социальности и возрастной однородности опрашиваемых. Строго учитывался родной язык испытуемых. С этой целью для проведения казахской части эксперимента были привлечены студенты 1-2 курса национальных отделений вузов, окончивших казахские школы и обучавшиеся на казахском языке (русский изучался ими как иностранный). Для проведения русской части эксперимента привлекались студенты русской национальности (ответы двуязычных информантов – казахов, обучавшихся на русском отделении, не учитывались).

Анализ результатов проведенного нами *обратного направленного ассоциативного эксперимента* (стимулами выступали названия

эмоций), проводился одновременно в двух плоскостях: языковой (русский/казахский) и гендерной (мужской/женский), и зафиксировал, на наш взгляд, интересные отражения проявления языкового сознания представителей русского и казахского этносов.

Следует особо отметить, что респонденты во время проведения обратного направленного ассоциативного эксперимента испытывали значительные затруднения и чаще реагировали отказами на предъявляемые стимулы-эмотивы, причем при анализе ассоциативных полей гендерные различия проявились более ярко у испытуемых русских, чем у казахов.

Например, стимул-эмотив **страх** получил реакцию отказ – у 25 русских женщин, а у мужчин – только у одного; на стимул **уныние** 24 русские женщины ответили реакцией отказом, и всего лишь 4 реакции отказа отмечено у русских мужчин.

У испытуемых казахов (мужчин и женщин), в отличие от респондентов русских, как видно из приведенной сводной таблицы, различия итоговых данных не значительные.

Перечисленные выше различия касаются только сводных показателей, полученных при обработке отдельно женского и отдельно мужского ассоциативных полей. Анализ данных исследования по каждому стимулу показал следующие результаты:

- больше всего отказов у русских женщин вызвали стимулы-эмоции **страх, уныние, жалость, смущение**, а у русских мужчин стимулы-эмоции **грусть, нежность, горе**;

- у испытуемых женщин казашек больше всего отказов получили стимулы-эмоции **нежность, жестокость, отвращение, страх**, а у мужчин казахов стимулы-эмоции **нежность, жестокость, горе, любовь, жалость, отвращение**. Совпали реакции у всех испытуемых групп на стимулы-эмоции **нежность, жестокость и отвращение**.

Приведенные сопоставительные данные относятся к гендерным различиям внутри одного языка, этноса, но нами выявлены и межэтнические различия:

- мужчины казахи ответили отказом на предъявленный стимул-эмоция **любовь** (5 отказов), тогда как у испытуемых русских данный стимул не вызвал реакции отказа;

- и мужчины и женщины казахи, в отличие от испытуемых русских, ответили отказом на стимулы-эмоции **зависть, злость**;

- преобладающее количество отказов у казахов (и у мужчин и у женщин), получили стимулы-эмоции **тоска, уважение, гнев, раскаяние, жестокость**.

Рассмотрим ассоциативные поля, полученные в ходе анализа результатов эксперимента испытуемых русских и казахов (мужчин и жен-

щин), по количеству различных реакций-цветообозначений на стимулы-эмотивы (см. приведенные ниже сводные таблицы 1). По количеству различных реакций на стимул-эмотив **страх** испытуемые казахи (и мужчины и женщины) и русские мужчины показали в среднем схожие

результаты (по 10 реакций-цветообозначений), а у русских женщин эмоция **страх** вызвала реакцию отказ на предъявленный стимул, т.е. нежелание связывать данную эмоцию с каким либо цветом.

Таблица 1

Исходные слова	Экспериментальные группы			
	русские женщины	русские мужчины	женщины казашки	мужчины казашки
Страх	черный 45 чер- ный-пречерный 41 серый 22 коричне- вый 21 темный 21 синий 15 бордовый 10 асс. нет 25	черный 46 красный 34 темно-синий 27 красно- красный 25 бордовый 23 алый 23 синий 10 серый 7 голубова- тый 2 трупный 1 темный 1 асс.нет 1	қара (черный) 39 қап қара (интенсив- но-черный) 31 қоңыр (коричне- вый) 31 аппақ (интенсив- но-белый) 28 қызыл (красный) 27 күлгін (фиолетовый) 14 жасыл (зеленый) 12 көкшіл (голубо- ватый) 8 қара түсті (темного цвета, тем- ный) 4 ала(пестрый) 1 асс. жоқ (асс.нет) 5	қап қара (интенсив- но-черный) 37 қара (черный) 30 қоңыр (коричневый) 25 күлгін (фиолетовый) 25 көк (синий) 24 ақ (белый) 20 сары (желтый) 16 сұр (серый) 12 қара түсті (темный, темного цвета) 7 сұрғылт (сероватый) 1 асс. жоқ (асс.нет) 3

В мужском и женском массивах реакций (и у русских и у казахов) по стимульному слову **страх** были выявлены следующие совпадающие реакции-цветообозначения: *черный, темный*. У русских (и у мужчин и у женщин) на стимул **страх** совпали следующие реакции-цветообозна-

чения: *серый, синий, бордовый*, а у испытуемых казахов (у мужчин и женщин) совпали реакции-цветообозначения: *коричневый, фиолетовый* (см. диаграммы 1.1, 1.2, 1.3, 1.4)

диаграмма 1.1

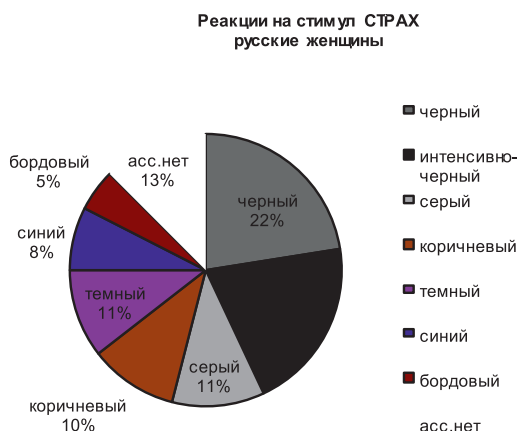

диаграмма 1.2

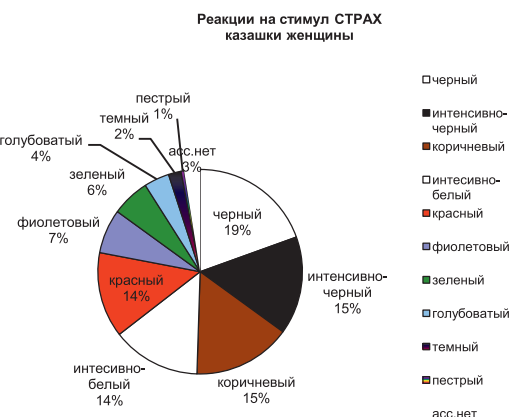

диаграмма 1.3

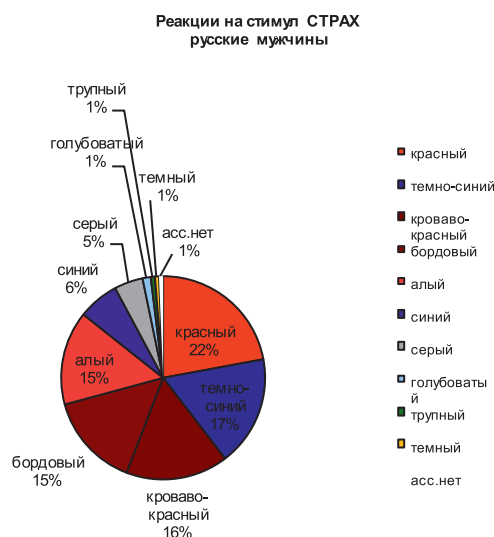

диаграмма 1.4

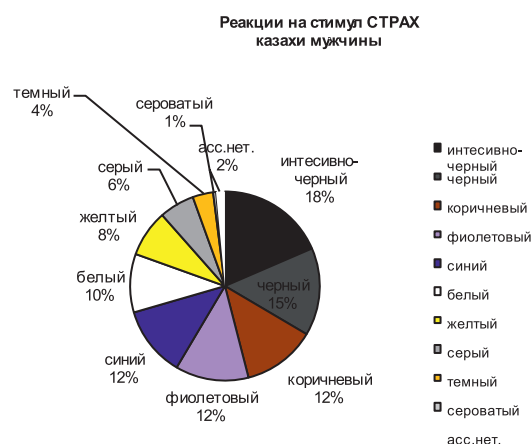

Таблица 2.

Исходные слова	Экспериментальные группы			
	русские женщины	русские мужчины	женщины казашки	мужчины казахи
Счастье	желтый 40 розовое 37 голубое 33 красный 31 голубоватый 21 оранжевый 18 белый 15 золотое 5	белый 47 белый-пребелый 45 розовый 37 желтый 27 голубой 18 голубоватый 12 золотистый 5 оранжевый 3 синий 2 черный-пречерный 2 асс. нет 2	ақ (белый) 39 жасыл (зеленый) 33 ақшыл (беловатый) 27 көгілдір (голубой) 25 қызыл (красный) 20 көк (синий) 18 аппақ (интенсивно-белый) 15 көкшіл (голубоватый) 8 сары (желтый) 8 ашық түсті (светлого тона, светлый) 5 қоңыр (коричневый) 1 асс.жоқ (асс. нет) 1	ақ (белый) 45 жасыл (зеленый) 36 көгілдір (голубой) 35 көк(синий) 32 алтындай (как золото) 20 ақшыл (русый) 16 көкшіл (голубоватый) 8 мөлдір (прозрачный) 4 ашық түсті (светлого цвета, тона) 3 аппақ (интенсивно-белый) 1

По количеству различных реакций на стимул-эмотив счастье женщины русские в среднем показали более низкие результаты (8 реакций-цветообозначений), в отличие от реакций, полученных от остальных экспериментальных групп.

В мужском и женском массивах реакций (и у русских и у казахов) по стимульному слову счастье были выявлены следующие совпадающая реакция-цветообозначение: белый, фиолетовый.

У русских (и у мужчин и у женщин) на стимул счастье совпала реакция-цветообозначение: розовый, оранжевый, а у казахов (и у мужчин и у

женщин) на стимул счастье совпала реакция: зеленый. На наш взгляд это объясняется образом жизни казахов (основное занятие скотоводчество), т.е. зависимость счастья, достатка, от того, какими будут пастбища для скота «зелеными» или «желтыми».

Русские (и мужчины и женщины) и мужчины казахи на стимул счастье ответили реакцией-цветообозначением: золотой, как золото, а русские мужчины и казахи (и мужчины и женщины) на стимул счастье ответили реакцией: синий (см. диаграммы 2.1, 2.2, 2.3, 2.4)

диаграмма 2.1

диаграмма 2.2

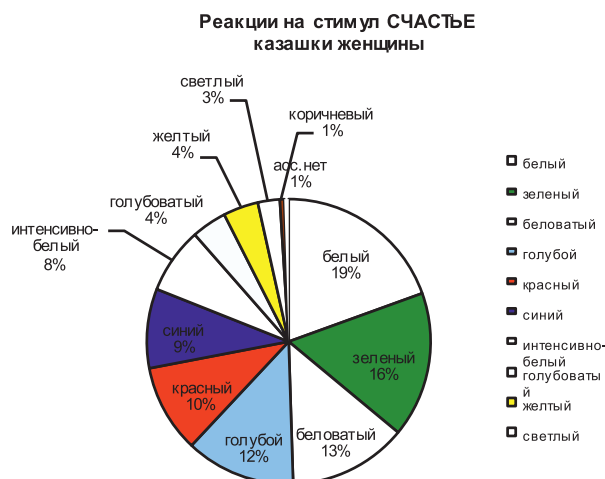

диаграмма 2.3

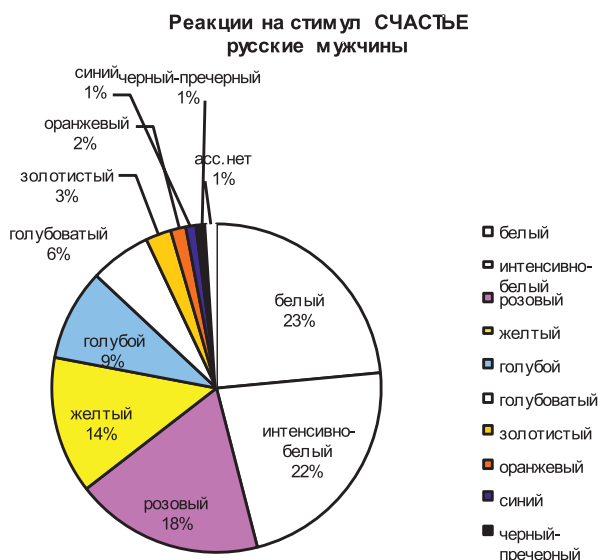
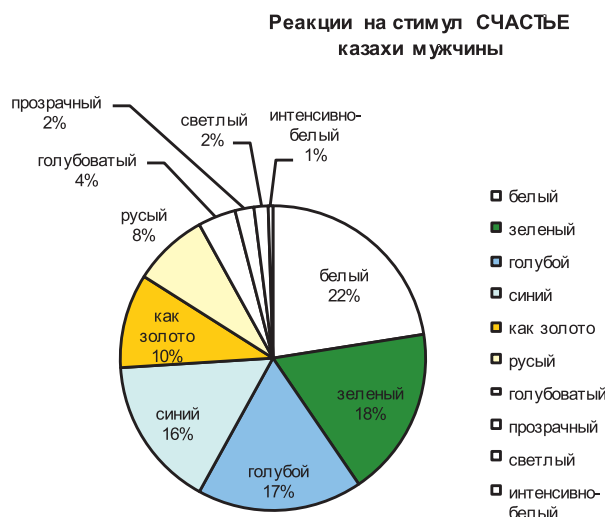

диаграмма 2.4

В ходе анализа данных проведенных нами исследований (*направленного и обратного экспериментов*), подавляющее большинство реакций на исследуемые исходные слова-цветообозначения по ядру, формируемому вокруг слова-стимула, во многом совпадают, однако не все они встречаются одинаково часто. Сопоставление частых парадигматических ассоциативных реакций на корреляты слов-цветообозначений русских и казахов позволили сделать следующее заключение о том, что в языковом

сознании носителей каждого из исследуемых языков имеется некоторая «*колористическая доминанта*», т.е. группа весьма активных слов-цветообозначений, тесно связанных с определенными эмоциями.

Рассмотрим примеры сопоставления ассоциативных реакций-эмотивов на стимулы-цветообозначения **черный/қара, белый/ақ** и ассоциативные реакции-цветообозначения на стимулы-эмотивы, являвшиеся наиболее частотными в АП направленного эксперимента.

S – стимул	R – реакция	S – стимул	R – реакция
Черный	страх 27	страх	черный 45
	злость 26	злость	черный 49
	зависть 19	зависть	черный 24
	жестокость 16	жестокость	черный 28
	горе 14	горе	черный 44
	ненависть 13	ненависть	черный 49
	грусть 11	грусть	черный 38
	гнев 7	гнев	черный 24
	смерть 14	смерть	–
	спокойствие 11	спокойствие	–
	трагедия 9	трагедия	–
	ужас 7	ужас	–
	безвыходность 6	безвыходность	–
	скорбь 6	скорбь	–
	тоска 6	тоска	серый 57, зеленый 52, желтый 18.
	беспомощность 3	беспомощность	–
	скрытность 2	скрытность	–
	беда 2	беда	–
	нежность 1	нежность	розовый 43, голубой 39, белый 31.

Цветобозначению **черный** у русских женщин соответствуют отрицательные эмоции, что подтверждается и устойчивым соотношением цветобозначений и эмотивов, определенными результатами обратного эксперимента. Черный цвет относится к подавляющим цветам, производит мрачное, угрюмое, гнетущее впечатление, он вызвал следующие ассоциации: *грусть* (11), *тоску* (6) и *страх* (27), *ужас* (7), *горе* (14), *смерть* (14), *трагедия* (9), *скорбь* (6), *беда* (2).

«Черный – производит сильное угнетающее и тормозящее действие. Этот цвет ассоциируется в психике человека также с двумя основными понятиями – конец и тьма (темнота, темень). С последней связана принадлежность этого цвета к магии и преисподней. Можно проследить целую цепочку ассоциаций этого ряда: тьма – неизвестность – тайна – будущее. Тьма дает начало

неизвестности, а вместе они рожают страх, и если он направлен в будущее, мы называем его тревогой. Недаром страшна «черная» тоска в отличие от «зеленой», незмоциональной и скучной. Многие века неприятности для человека появлялись из темноты (враги, дикие животные, препятствия движению – завалы, ямы и др.) и сопровождалась страхом и тревогой» [2.69]. Распространенное выражение «черные мысли» означает, что они не только «плохие», но и тайные, скрытые – *скрытность* (2). Черный цвет часто становится символом не только смерти, окончания, сколько отрицания, протеста и оппозиции к происходящему. Это символ неприятия окружающей действительности, стремления к конфликту и агрессии, что получило отражение в ассоциациях: *злость*(26), *жестокость*(16), *ненависть*(13), *гнев*(7).

Русские женщины:

S – стимул	R – реакция	S – стимул	R – реакция
Белый	радость 29	радость	белый 20
	нежность 26	нежность	белый 31
	уважение 23	уважение	белый 35
	зависть 21	зависть	белый 9
	любовь 14	любовь	белый 14
	смущение 14	смущение	белый 26
	счастье 12	счастье	белый 15
	невинность 18	невинность	–
	чистота 13	чистота	–
	свежесть 11	свежесть	–
	грусть 10	грусть	серый 46 черный 38 зеленый 28
	расстройство 3	расстройство	–
	предательство 2	предательство	–
	презрение 2	презрение	–
	непосредственность 1	непосредственность	–
	ассоциаций нет 1	–	

Анализируя содержание национального языкового сознания, на наш взгляд можно отметить, что цветобозначению **белый** в целом

соответствуют положительные эмоции, что подтверждается и устойчивым соотношением цветобозначений и эмотивов, определенным

результатами обратного эксперимента, т.е. реакции-эмотивы на стимул-цветообозначение **белый**: *радость, нежность, уважение, зависть, любовь, смущение, счастье*, заданные во время проведения обратного эксперимента как стимулы вызвали обратную реакцию-цветообозначение *белый*.

На основании сопоставительного анализа результатов проведенных нами экспериментов, мы попытались дать следующую характеристику (интерпретацию) цветообозначению **белый** в языковом сознании русских женщин. **Белый** у русских женщин ассоциируется с такими понятиями как *нежность (26), любовь (14), радость (29), чистота (13), свежесть (11), невинность (18)*. Многие предметы определяются в этих ассоциациях, например, ритуальный наряд невесты. Белый цвет подвенечного платья символизирует переход девушки в новое качество – в женщину. Он означает одновременно чистоту и целомудренность, непорочность новобрачной. Однако белый цвет вызывал и негативные ассоциации – *предательство (2), презрение (2), зависть (21)*. Отрицательная реакция, вызванная стимулом-цветообозначением **белый** объясняет характеристика белого цвета, сделанная Г.Е. Бреславом. «Белый – холодный и чистый цвет, его относят к стимулирующим (теплым) цветам. Визуально – пустота. Сам по себе оставляет ощущение холода. Восприятие этого цвета, первого, отмечаемого человеком, связан с двумя понятиями – свет и начало. Оба они тесно связаны с рождением человека: это и начало его жизни, и свет, который он в тот момент еще не видит, но уже ощущает» [Бреслав Г.Э., 2000. с.37].

Оценка согласованности данных обоих экспериментов проводилась следующим образом: из двадцати цветообозначений служивших стимулами мы отобрали 13 цветонаименований обозначающих основные цвета. Для каждого из этих 13 цветов мы смотрели, каков ранговый номер частоты ассоциирования этим цветообозначением на названия наиболее частотной эмоции – ассоциации на это цветонаименование. Например, на стимул – **белый** наиболее частотной реакцией была *радость*, а по данным обратного направленного эксперимента **белый** цвет по частоте ответов на стимул – *радость* был на 4 месте. Мы рассчитывали среднее этих значений отдельно для русских – женщин и мужчин, и казахов – женщин и мужчин, если наиболее частотная ассоциация на какой-нибудь цвет отсутствовала среди стимулов обратного эксперимента, то мы выбирали следующую по частоте ассоциацию. Проверка согласованности данных прямого и обратного направленного

экспериментов осуществлялась исходя из того, что в случае полного несоответствия реакций, испытуемые в обратном эксперименте с равной вероятностью могли назвать любой из 13 цветообозначений и соответственно любой данный цвет с одинаковой вероятностью, мог быть на любом месте. Если же испытуемые демонстрируют тенденцию называть в обратном эксперименте цвет, вызвавший данную эмоцию чаще, то ранговый номер должен быть небольшим. Таким образом, задача сводится к тому, чтобы статистически оценить значимость различия ожидаемого в предположении отсутствия согласованности и действительного среднего рангового номера ассоциации. При 13 возможных ответах ожидаемое число предположения отсутствия согласованности равняется 7.

Для оценки значимости различия, мы использовали t-критерий Стьюдента. В данном случае его отрицательные значения говорят о согласованности данных прямого и обратного экспериментов (в случае, если в обратном эксперименте реакция – искомое цветообозначение вообще отсутствовало, мы приписывали ей ранг 14). Значения t-критерия представлены ниже в таблице 4.

Русские женщины	Казахки женщины	Русские мужчины	Казахи мужчины
- 4, 43	- 1, 18	- 7, 07	- 0, 85

Отсутствие значимости различий, по всей вероятности объясняется тем, что ряд цветообозначений, таких как розовый, фиолетовый, оранжевый, в языковом сознании испытуемых казахов не очень распространены.

Возвращаясь к анализу результатов *направленного и обратного экспериментов*, следует отметить, что реализация связи исходного цветообозначения с названиями объекта окружающего мира (в нашем случае эмотивами), выступающего в роли типичного носителя соответствующего признака (цвета), занимает основное место среди частых ассоциативных реакций по всем исследуемым группам и наш взгляд является доказательством существования в языковом сознании несомненной связи цвета и эмоций.

Изучение проблемы «языка и культуры», с одной стороны, имеет давнюю традицию, изначально обусловленную интересом лингвистики к их взаимодействию и взаимосвязи, а с другой стороны, несмотря на существование ряда научных работ многие проблемы остаются недостаточно разработанными как в общем теоретическом плане, так и в прикладных аспектах [Алимжанова Г. М. 2007. – № 3. – С. 18 – 21.]

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Уфимцева Н.В. Языковое сознание и образ мира славян//Языковое сознание и образ мира. Сборник статей. Ответственный редактор Н.В. Уфимцева. – М., 2000. С.320.

2. Цветопсихология и цветолечение для всех/ Г.Э. Бреслав – СПб.: Б.& К., 2000. – 212 с.
3. Гендер: лингвистические аспекты/ А.В. Кирилина М. – 1999. – 155 с.
4. «Феминизм и гендерное равенство», или «С другой стороны...»/Гендерные исследования/Е. Иванова. – М. – 2005. – 130с.
5. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента/Е.И. Горошко. Харьков. – 2003. – 320с.
6. Алимжанова Г. М. Сопоставительная лингвокультурология : национально -культурные ценности // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2007. – № 3. – С. 18 – 21.

Каминская Софья Александровна

PhD докторант

кафедра русского языка и литературы

Институт иностранных языков, культуры и международного обмена

Чжэцзянского университета

г. Ханчжоу, Китай

КЛАССИФИКАЦИЯ ОККАЗИОНАЛЬНЫХ СЛОВ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Түйін. Бұл мақалада лингвистер ұсынған окказионалды жаңа түзілімдерді, олардың пайда болу көзіне, сөзжасам моделінің тарқатылуына, сондай-ақ окказионалды түрленудің түріне байланысты саралау үшін ұсынылған әртүрлі жіктелімдер қарастырылады. Аталған жіктемелерге оларда көрсетілген идеялар туралы түсінік қалыптастыруға мүмкіндік беретін қысқаша сипаттама беріледі.

Түйінді сөздер: окказионализм; әлеуетті сөз; деривациялық модель; классификация.

Резюме. В настоящей статье рассматривается ряд различных классификаций, предложенных лингвистами для дифференциации окказиональных новообразований в зависимости от источника их появления, узуальности словообразовательной модели, а также по типу окказионального преобразования. Упомянутым классификациям дается сжатое описание, которое позволяет сформировать представление об идеях, выраженных в них.

Ключевые слова: окказионализм; потенциальное слово; деривационная модель; классификация.

Summary. The article discusses a number of different classifications proposed by linguists for the differentiation of occasional words depending on the source of their appearance, the usability of the word-formation model, as well as the type of occasional transformation. These classifications are given a concise description, which allows to form an idea of the conceptions expressed in them.

Keywords: occasionalism; potential word; derivational model; classification.

ВВЕДЕНИЕ.

В русской лингвистике термин «окказиональное слово» был введен в употребление в 50-е годы Н. И. Фельдман в работе «Окказиональные слова и лексикография», где он был определен как «...слово, образованное по языковой малопродуктивной или непродуктивной модели, а также по окказиональной (речевой) модели и созданное на определенный случай либо с целью обычного сообщения, либо с целью художественной» [Фельдман Н.И., 1957, с.75]. В дальнейшем проблематике окказиональных образований был посвящен целый ряд работ видных лингвистов (Г. О. Винокур, Е. А. Земская, А. Г. Лыков, В. В. Виноградов, Р. Ю. Намитокова, Э. Ханпира), в которых проводились исследования относительно теории окказиональности, рассматривались вопросы занимаемого места окказионализмов относительно иных новообразований, разрабатывались различные подходы к их изучению. Параллельно с этим появлялись и различные классификации окказиональных слов, наглядно демонстрирующие разницу как в подходе к изучению проблемы, так и мнение лингвистов относительно терминологической вариативности. В данной статье приводится обобщение различных классификаций, представленных российскими лингвистами, а также дается их краткое описание.

Прежде всего стоит отметить, что существует целый ряд противоречивых точек зрения относительно самого определения окказионализма. Тогда, как одни называют окказионализмом лишь то слово, которое было образовано по малопродуктивной или непродуктивной словообразовательной модели, другие утверждают, что окказиональное слово окказионально в любом случае, вне зависимости от деривационной модели, по которой оно было образовано.

Мы придерживаемся последнего мнения и рассматриваем потенциальное слово в составе окказионализма. В соответствии с этим, на основе продуктивности словообразовательной модели окказиональные единицы можно классифицировать на потенциальные слова (потенциализмы) и собственно окказионализмы, в ряде работ также получившие название эгологизмов.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ.

Окказионализмы зачастую отличаются ярко выраженной индивидуально-авторской принадлежностью. Они яркие, броские, кричащие и своеобразные, что делает их незаменяемым стилистическим средством с повышенной экспрессивностью. Потенциальные слова также отличаются выразительностью и необычностью, однако же последняя заглушена ввиду того, что потенциальное слово создано по продуктивной,

а, значит, и общеизвестной, модели языка. Авторская индивидуальность потенциального слова также не выражена столь ярко. По этим причинам потенциальные слова, хоть и сохраняют чувство новизны при восприятии, тем не менее, существенно бледнеют на фоне собственно окказионального слова, однако же все еще специфичны и привлекают внимание на фоне слова канонического. Как и непосредственно окказионализмы, потенциальные слова возникают в момент речи, ситуативно для определенного контекста и не могут быть воспроизведены как «готовые к употреблению» лексические единицы. Как и любой другой окказионализм, потенциальное слово выполняет целый ряд функций, в числе которых стилистическая, экспрессивно-оценочная и другие.

Таким образом, окказионализмы можно классифицировать на 1) созданные по продуктивной (узуальной) словообразовательной модели и 2) образованные с нарушением словообразовательной модели (неузуально).

Е. А. Земская, рассматривающая потенциальные слова (слова, образованные в соответствии со словообразовательной моделью) вне окказионализмов, классифицирует последние на две следующих группы:

1) Окказионализмы, произведенные по образцу слов продуктивных типов, однако нарушающие условия их образования (в качестве примера автор определяет слово канцелярит, введенное Чуковским и созданное по образцу словообразования, используемому при наименовании болезней – отит, бронхит и т.д.)

2) Окказионализмы, произведенные на основе непродуктивных моделей словообразования – сюда могут относиться слова, новые как по форме, так и по значению (например, слово бесильня по типу красильня, парильня и т. д.), равно как и слова, новые только по форме, но обладающие известной семантикой (пилеж – пиление) [Земская Е.А., 2011, с.245].

Н. Г. Бабенко, рассматривающая потенциальные слова в составе окказионализмов, предлагает следующую классификацию окказиональных слов в зависимости от степени их окказиональности:

1) окказионализмы первой степени (стандартные, потенциальные образования, созданные в соответствии с деривационными нормами языка);

2) окказионализмы второй степени (это слабо окказиональные слова, полностью нестандартные образования, семантическая интерпретация которых достаточно трудна);

3) окказионализмы третьей степени (это слабо окказиональные слова, полностью нестандартные образования, семантическая интерпретация которых достаточно трудна) [Бабенко Н.Г., 1997, с.15].

Существует и иное разделение окказионализмов на сильные и слабые, где к первым относятся индивидуально-авторские словообразования, экспрессивно- и эмоционально окрашенные, тогда как слабые окказионализмы – это известные ранее слова, получившие новое употребление, внешние и внутренние заимствования [Алаторцева С.И., 1998, с.48].

В. В. Лопатин отмечает, что, несмотря на то, что окказиональные слова являются продуктом отклонения от языковой или словообразовательной нормы, тем не менее, не создаются из ничего. По его мнению, в языке существует множество словообразовательных типов и подтипов, которые, используя при создании окказионализма, наделяются совершенно иной функцией и семантикой [Лопатин В.В., 1973, с.70]. В соответствии с данной позицией, окказионализмы не творятся на основе каких-то особенных аффиксов или фундаментов (базисов); они являются лишь своеобразными комбинациями того, что в определенном языке существует.

По нашему мнению, ряд окказиональных слов так и представляет собой совершенно новые слова и значения. К ним возможно отнести как некоторые индивидуально-авторские окказионализмы (вспомнить, например, фонетические окказионализмы В. Хлебникова), так и окказионализмы, обладающие номинативной функцией. Последние в особенности широко распространены в научно-фантастическом тексте, где у писателя имеется возможность растолковать окказионализм читателю, если дешифровка невозможна из самой лексической единицы.

Выбирая языковую единицу, говорящий идет от содержания, которое ему необходимо выразить, к языковой форме реализации. В случае, если необходимое слово отсутствует в словаре, либо в неполной степени соответствует потребности автора, тот обращается к словотворчеству и вводит в контекст новое слово, которое может быть как совершенно новым (как, например, это происходит с фонетическим окказионализмом), так и образованным по активной словообразовательной модели. В последнем случае в ход идет использование так называемого мотивирующего слова – слова, от которого был образован окказионализм. Между окказионализмом мотивирующим словом предполагается связь по какому-либо признаку, однако же, вследствие слияния значения мотивирующего слова со значением словообразовательной модели / другого мотивирующего слова происходит создание нового смысла, который не представляет простую сумму объединяемых сложений. Семантика может изменяться существенно, однако же реципиенту должны быть известны правила языковой игры, в противном случае смысл будет утерян. По этой причине окказионализм должен быть доступен к декодировке, либо же адресант

сам должен предоставить код для дальнейшей расшифровки окказиональной единицы реципиентом.

В связи с этим на основе интерпретации окказионализмы можно разделить на прагмалексемы – свободные окказионализмы, смысл которых очевиден и вне контекста; лексические прагмемы – окказионализмы, декодировка которых происходит при помощи другой, известной лексической единицы; контекстуальные прагмемы – новообразования, недоступные для понимания без контекста: культуремы – смысл окказионализма понятен лишь при условии наличия определенных культурных знаний.

По источнику появления окказиональные единицы можно разделить на следующие:

1. Детские – нестандартные языковые единицы, которые возникают в речи детей по причине сложности и многоступенчатости процесса усвоения ребенком системы языка и специфичности речевых операций ребенка (охрипли от смеха, папу обросту).

2. Разговорные (разговорно-речевые) – нестандартные языковые единицы, которые возникают в речи взрослых в обиходном общении как из стремления разрушить стереотипы, усилить экспрессию, так и по причине сбоя в механизме порождения речи. И.Р. Гальперин называет их неавторскими окказионализмами («colloquial coinages») [Гальперин И.Р., 2010, с.71].

3. Индивидуально-авторские (поэтические) – нестандартные языковые единицы, которые создаются сознательно для выражения определенных смыслов в рамках художественных текстов и определены потребностью автора «выявить скрытые ресурсы языка, его стилистические возможности» [Цейтлин С.Н., 2000, с.166]. Данный тип – это экспрессивные, стилистически окрашенные окказионализмы, введенные в употребление конкретными авторами окказионализмы: «тихотворение» И. Бродского, «рабкорь» В. Маяковского, «черноречивый» О. Мандельштам и т. д.;

4. Общеязыковые – появившиеся вместе с новым понятием или новой реалией (некоторые из них имеют тенденцию перехода в разряд узусных слов – так, например, это произошло с такими словами, как колхоз, комсомол, пятилетка). Общеязыковой окказионализм вводится при появлении необходимости назвать что-то, и поэтому он часто стилистически нейтрален.

Интересная классификация дана у О. Аксеновой, которая рассматривает окказиональность как «одно из проявлений аномальных явлений, имеющих в языке». Она выделяет два типа аномалий:

1) авторские аномалии, которые наиболее изучены и они используются, прежде всего, как выразительное средство, в частности как средство языковой игры (к ним относятся многие

стилистические фигуры и приемы, включая метафору, оксюморон и некоторые виды каламбуров),

2) экспериментальные, которые используются в лингвистике, и являются «насилием» над правилами языка, но создаются намеренно с целью получения нового знания о языке [Аксенова О., 2019].

По типу языковой единицы окказионализмы можно подразделить на следующие:

1) Фонетические окказионализмы – особые речевые новообразования, которые рождаются в том случае, когда автор предлагает в качестве корневой морфемы какой-либо звуковой комплекс, не зарегистрированный в языке, считая, что этот комплекс содержит и передает некую семантику, обусловленную либо фонетическими значениями звуков, его составляющих, либо контекстом в качестве основы для новообразования лежит определенный звуковой комплекс, который несет в себе определенную семантику, обусловленную фонетическими значениями звуков, его составляющих. Неоднократно писатели отмечали семантическую мощь звуков, высказывая мнение о том, что различные звуки могут вызывать целый ряд ассоциаций, который ведет к появлению новых значений. М. Ломоносов писал: «В русском языке, как кажется, частое повторение письмени а способствовать может к изображению великолепия, великого пространства, глубины и вышины, также и внезапного страха; учащение письмен е, и, е, ю – к изображению нежности, ласкательства, плачевных или малых вещей; чрез я показать можно приятность, увеселение, нежность и склонность; чрез о, у, ы – страшные и сильные вещи: гнев, зависть, боязнь и печаль» [Ломоносов М.В., 2019]. Он дал описание значений почти всем буквам и утверждал, что истинное стихотворение должно обладать такой звуковой характеристикой. О букве Ы говорит Набоков в своем романе «Дар»: «буква «ы» столь грязная, что словам стыдно начинаться с нее» [Набоков В. В., 2009, с.144]. Об этом пишет и Е. Замятин: «Всякий звук человеческого голоса, всякая буква – сама по себе вызывает в человеке известные представления, создает звукообразы» [Анненков Ю.П., 2001, с.86]. Фонетическое звучание создаёт вокруг оболочки слова круг ассоциаций. Гласные, созвучные согласные усиливают поэтическую выразительность. К. Бальмонт писал, что каждая буква, каждый звук какого бы то ни было языка – есть нечто иное, чем волшебство, обладающее чарами, чувствующиеся в особом их сочетании [Бальмонт К.Д., 1915, с.34].

Таким образом, фонетические окказионализмы – слияние не только звуков, но также и значений и ассоциаций. К ним относятся самовитые слова В. Хлебникова, которыми поэт пытался поднять «глухонемые пласты языка». Они зани-

мают важное место и в произведениях русского поэта-футуриста В. Каменского, отображая буйный поэтический темперамент и самобытную многоцветность его творчества.

Фонетические окказионализмы также имеют широкое распространение в научно-фантастическом жанре, где зачастую возникает необходимость в номинации новых предметов и явлений, несуществующих миров, фантастических животных и пр. Подобные новообразования отлично вписываются в текст стилистически, привлекая должное внимание и выполняя номинативную функцию.

2) Лексические окказионализмы – это новообразования, представляющие собой результат комбинации мотивирующих основ со словообразующими аффиксами при несоблюдении правил их сочетаемости. При образовании нового слова используется «контраст между частями слова – основами, составляющими сложное слово, или основой и аффиксом (высокая, книжная основа – низкий аффикс; исконная основа – заимствованный аффикс, заимствованная основа – исконный аффикс)» и т. д. [Санников В.А., 2002, с.151]. Кроме этого, лексическим окказионализмам, в особенности образованным путем контаминации, присуща сжатость при расширенном семантическом значении.

Будучи производным и потенциальным, но, тем не менее, сохраняющим свою новизну и экспрессивность, подобный тип представлен широко и разнообразно – сюда входят не только всевозможные контаминаты и слова, образованные на базе русского языка. Здесь же можно найти и множество окказиональных заимствований (исконная основа + заимствованный аффикс, заимствованная основа + исконный аффикс). Безусловно, в настоящее время именно английский язык является языком-донором, обеспечивающим необъятными ресурсами для окказионального словообразования. Многие слова находят отклик и закрепляются в русском языке, обретая производность и являясь базой для все новых окказиональных образований. В особенности ярко данная тенденция прослеживается в интернет-дискурсе, где многие пользователи в достаточной степени владеют английским языком. Далее данные окказиональные слова и сочетания распространяются и в газетном дискурсе.

Еще одним интересным примером лексических окказионализмов являются словообразования, мотивирующей основой для которых служат топонимы и антропонимы. Данные новообразования обладают высокой степенью оценочности и экспрессивности ввиду того, что русскому языку не свойственно присоединение префиксов и суффиксов к именам. (робингудщина, маниловщина, васькизм). Фамилии политиков также являются неисчерпаемым источником

окказионального словообразования (Медвепут, медвед, жирик, зюгандер, Путька, неПутевый, путные люди, путинята, путинизм).

Лексические окказионализмы являются одним из наиболее распространенных типов окказионального образования и получили широкое распространение во всех типах дискурса, включая художественную литературу, сми, рекламный, политический и интернет-дискурсы.

3) Грамматические окказионализмы – это новообразования, недопустимые с точки зрения действующей грамматической нормы языка. В отличие от грамматических ошибок, окказионализмы данной категории отличает их намеренность. Иногда грамматические окказионализмы также носят название морфологических, однако же, по нашему мнению, следует использовать первый термин в связи с тем, что к данному типу стоит также отнести и окказионализмы, нарушающие орфографическую норму языка – эрративы.

Эрратив – это не ошибка, причиной возникновения которой является незнание правил, не логическая ошибка – результат мыслительной деятельности, построенный в результате неверной логической цепочки, и не ляпсус – характерная для спонтанной речи случайная оговорка или механическая опечатка. Эрратив – это риторический прием, вид языковой игры, несущий в себе определенный подтекст, целью которого стоит донести определенную, скрытую информацию до реципиента.

Можно выделить несколько терминов, имеющих прямое отношение к понятию эрратива (сам термин был введен Г. Гусейновым [Гусейнов Г., 2019]). Так, например, какография (от др.-греч. *κακός* – дурной и *ὑράφω* – пишу) является взаимозаменяемым термином, активно используемым в иностранной литературе. Зачастую встречается в отечественной литературе термин «антиорфография», (О. В. Дедова, Е. И. Литневская и др.) который, тем не менее, признается не всеми исследователями в области лингвистики. По нашему мнению, термин является непригодным для употребления ввиду того, что приставка «анти-» – «против-» дает впечатление о намеренном допущении ошибки именно с целью ее допущения – в знак протеста, тогда как причин для намеренного допущения ошибок существует более, чем достаточно.

В интернет-дискурсе данный феномен даже получил самоназвание – «язык падонков» или «олбанский язык», и, по сути, представляет собой совершенно идентичную суть – намеренное отклонение от нормы.

Эрратив активно употребляется как в устной, так и письменной речи и распространяется на различные типы дискурса – его можно встретить и в разговорной речи, и в СМИ, и в художественной литературе (Здесь, например, можно от-

нести шуточные написания А. Чехова в письмах брату: «Братт!; долг порядочного чазка успокоить ее» [Санников В.А., 2002, с. 65]). Огромную популярность феномен обрел в интернет-дискурсе – здесь можно наблюдать повальное количество словоупотреблений, построенных на идее эрратива и ставших неотъемлемой частью интернет-сленга. Тем не менее, несмотря на широкое распространение, эрратив считается неуместным в любого вида документации, дело- и судопроизводстве, законотворчестве и законодательстве – словом, любой документ и любая ситуация, не допускающие многозначности и юмора.

4) Семантические окказионализмы – новообразования, являющиеся результатом появления семантических приращений, которые существенно преобразуют семантику исходной узуальной лексемы употребленной в художественном контексте, продукт семантической деривации, слова, которые подверглись переосмыслению и получили новое, нестандартное значение. В различных источниках семантические окказионализмы также носят такие названия, как неосемы, неосемантизмы, семантические инновации, семантические новообразования, переосмысления, неологизмы-значения и т.д.

Стоит обратить внимание на различие между семантическими окказионализмами и некоторыми лексическими окказионализмами: так, среди последних существуют новообразования, произведенные на основе сложения исконной мотивирующей основы и аффикса по непроеводной языковой модели, однако же обладающих омонимичным словом в словаре. Таким, например, является слово «сортировать», появившееся после публично использованного В. В. Путиным выражения «мочить в сортире». Очевидно, что данный пример является отнюдь не новым значением старого слова, а совершенно новым словом, которое по стечению обстоятельств лишь выглядит как каноническое, однако же ничего общего с ним не имеет.

Семантические окказионализмы глубоко контекстуальны и не работают вне контекста. Кроме того, несмотря на их широкую распространенность, выявление подобных слов является достаточно затруднительным, в том числе и по той причине, что в большинстве случаев семантические окказионализмы не выделяются в корпусах.

5) Графические окказионализмы – это любое отступление от нормы, это так называемое «маркирование той или иной языковой / речевой единицы при помощи различных графических средств» [15, с.190], результатом которой становится либо появление новой визуальной лексемы, либо создание окказиональной лексемы с новой семантикой. Подобное маркирование может не нести какой-либо определенной идеи

(березка), может быть игрой слов (кодаковский магазин заКАДри), а может осуществляться с отступлением от нормы (копировальный центр КОПИтан).

Выделяется целый ряд терминов, обозначающих графические окказионализмы: так, Е. В. Маринова называет их визуальными неологизмами; В. М. Костюков предпочитает термин «гибридные слова»; у В. Г. Костомарова они идентифицируются как графические каламбуры; Л. В. Рацибурская рассматривает их как новообразования-гибриды; С. В. Амири и Т. В. Попова используют термин «графиксаты»; у Е. В. Мариновой встречается определение «неологизмы-написания».

Визуальные неологизмы, создаваемые средствами сразу двух алфавитов – кириллицы и латиницы – лингвисты также называют гибридами, реже – кентаврами (Л. П. Крысин) или монстрами (З. Н. Пономарева).

Н. С. Собченко придерживается мнения, что главной причиной возникновения таких единиц является влияние современной постмодернистской культуры и связанных с ней представлений постмодернизма о сущности мира, языка и текста: идеи смерти автора и интертекстуальности, неизбежности языковой игры, равноправия и неиерархизированности разных кодов при создании текста, вариативности и неопределенности окружающих человека миров [Собченко Н.С., 2013, с.192].

6) Бабенко выделяет также окказиональные (необычные) сочетания слов – представляют собой стечение лексем, сочетаемость которых в узусе невозможна, поскольку противоречит закону семантического согласования вследствие отсутствия общих сем в их лексических значениях. Особый интерес здесь вызывают так называемые интертекстымы и окказиональные фразеологизмы – окказионализмы, отсылающие на нерифмованные паремии (пословицы, поговорки, крылатые слова, лозунги, устойчивые сочетания).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Исходя из вышесказанного, окказионализмы могут быть классифицированы следующим образом:

1. На основе узуальности словообразовательной модели: 1) образованные в соответствии с узуальной словообразовательной моделью (потенциальные слова / окказионализмы первой степени); 2) образованные в соответствии с узуальной словообразовательной моделью, но нарушающие некоторые ее условия (окказионализмы второй степени); 3) образованные с нарушением словообразовательных законов (окказионализмы третьей степени).

2. По источнику появления: 1) детские – появляющиеся в речи детей и являющиеся резуаль-

татом языковой неосведомленности; 2) разговорные – возникающие непосредственно в процессе речи как элемент языковой игры; 3) индивидуально-авторские – неотъемлемая часть художественных произведений, стилистические и невоспроизводимые; 4) общеязыковые – возникшие в результате необходимости номинации новых реалий.

3. По типу языковой единицы: 1) фонетические – новообразования, имеющие в качестве корневой морфемы необычный звуковой комплекс, несущий определенную семантику; 2) грамматические – новообразования, недопустимые с точки зрения действующей грамматичес-

кой нормы языка; 3) лексические – новообразования, представляющие собой результат комбинации мотивирующих основ со словообразующими аффиксами при несоблюдении правил их сочетаемости; 4) семантические – приобретение узувальными словами нового, нестандартного значения; 5) графические – маркирование части слова при помощи одного из графических средств; 6) Окказиональные словосочетания – нестандартное сочетание узувальных слов.

Подобного рода классификации дают возможность более четкого разграничения окказиональных слов для их дальнейшего изучения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Фельдман Н.И., Окказиональные слова и лексикография // Вопросы языкознания. 1957. № 4. С. 64-73.
2. Земская Е.А. 2011. Современный русский язык. Словообразование: учеб. Пособие. М., 2011. 328 с.
3. Бабенко Н.Г. Окказиональное в художественном тексте. Структурно-семантический анализ: учебное пособие. Калининград, 1997. 84 с.
4. Алаторцева С.И. 1998. Проблемы неологии и русская неография: Дисс... доктора филологических наук. Санкт-Петербург, 1998. 317 с.
5. Лопатин В.В. Рождение слова (неологизмы и окказиональные образования). М., 1973. 152 с.
6. Galperin I.R., 2010, English Stylistics. М., 2010. 152 с.
7. Цейтлин С.Н., 2000. Язык и ребенок. Лингвистика детской речи. М., 2000. 240 с.
8. Аксенова О. Языковая игра как лингвистический эксперимент поэта (Лексика и грамматика в стихах Александра Левина). [Электронный ресурс]. URL: www.levin.rinet.ru/ABOUT/Aksenova1.html (дата обращения: 27.08.19).
9. Ломоносов М.В. Краткое руководство к красноречию. [Электронный ресурс]. URL: <http://lomonosov.niv.ru/lomonosov/nauka/rukovodstvo-k-krasnorechiyu/o-techenii-slova.htm> (дата обращения: 07.09.19).
10. Набоков В. В. Дар. М., 2009. 480 с.
11. Анненков Ю.П. Дневник моих встреч. М., 2001. 303 с.
12. Бальмонт К.Д. 1915 Поэзия как волшебство. М., 1915. 93 с.
13. Санников В.А. Русский язык в зеркале языковой игры. М., 2002. 533 с.
14. Гусейнов Г. Заметки к антропологии русского Интернета: особенности языка и литературы сетевых людей. // НЛО, № 43, 2000. [Электронный ресурс]. URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2000/43/main8.html> (дата обращения: 23.08.19).
15. Собченко Н.С. Графические окказионализмы рекламного дискурса. // Мова. 2013. №20. С. 189-192.

Каминская Софья Александровна

PhD докторант

кафедра русского языка и литературы

Институт иностранных языков, культуры и международного обмена

Чжэцзянского университета

г. Ханчжоу, Китай

Курманова Таисия Витальевна

ст. преподаватель кафедры языковой и общеобразовательной подготовки иностранцев

факультет довузовского образования

Казахский Национальный университет имени аль-Фараби

г. Алматы, Казахстан

СОВРЕМЕННАЯ ДЕТСКАЯ ПОЭЗИЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО (НА ОСНОВЕ ТВОРЧЕСТВА ЛЮ ЖАОМИНЯ)

Түйін. Бұл мақалада қытай тілін шет тілдері ретінде оқитын шетелдік студенттердің Лю Жао-миннің балаларға арналған өлеңдерін тіл оқытуда материал ретінде қолдану механизмін талдайды, оқылым дағдысын қалыптастыратын әдістемелік нұсқаулар мен жаттығулардың түрлерін береді. Бұл мақалада оқытудың әртүрлі кезеңдеріне қатысты түрлі ұсыныстар берілген. Әр түрлі дағдыларды қалыптастыру үшін оқытудың интерактивті формалары ұсынылады.

Түйінді сөздер: Лю Жаоминь; балалар поэзиясы; қытай тілі шет тілі ретінде.

Резюме. Статья рассматривает современную китайскую поэзию для детей как материал для изучения китайского языка как иностранного. На основе творчества Лю Жаомина раскрываются основные преимущества и выявляются направления использования детских стихотворений в качестве учебного материала. В этой статье представлены различные рекомендации, соответствующие различным этапам обучения.

Ключевые слова: Лю Жаоминь; детская поэзия; китайский как иностранный.

Summary. The article considers modern Chinese poetry for children as a material for learning Chinese as a foreign language. On the basis of Liu Raomin's works, authors reveal the main advantages and present the ways of using children's poems as educational material. This article provides various guidelines, corresponding to different stages of training.

Keywords: Liu Raomin; Children's poetry; Chinese as a foreign language.

ВВЕДЕНИЕ.

В Китае ознакомление с письмом происходит преимущественно посредством изучения художественных произведений и текстов различных жанров. По этой причине на начальных стадиях изучения чтения и письма язык и литература неразделимы и представляются одним предметом "Язык и литература". Учебники по китайскому языку и литературе содержат большое количество текстов различных жанров и времен, и стихотворный жанр занимает одно из главенствующих мест в процессе обучения детей младшего школьного возраста. Так, например, в учебнике по предмету китайского языка и литературы для учащихся первого класса первого семестра министерством образования в общем было отобрано для изучения 48 текстов, среди которых – 77% в стихотворной форме, включая 4 произведения классических авторов эпохи Тан (Ли Шэнь, Ли Бо, Ли Цяо) и 1 произведение, относящееся к жанру Ханьских Юэфу [Китайский язык и литература., 2018].

В учебнике для учащихся первого класса второго семестра стихотворения также представлены достаточно широко с 47, 8% и включая в себя 4 произведения, датируемые периодом правления династии Тан (Мэн Хаожань, Ли Бо, Цзя Дао и Ба Цзюйъи) и одно – стихотворение автора династии Сун Ян Ваньли [Китайский язык и литература., 2016]. Данные цифры явно демонстрируют место поэзии не только в культуре и литературе, но и в жизни китайского народа.

Основная часть. Таким образом, в Китае ознакомление детей дошкольного и младшего школьного возраста с поэзией происходит по двум ветвям: классическая поэзия Китая (в том числе поэзия династий Хань, Тан и Сун) и современная детская поэзия; причем, число последней значительно больше. Тем не менее, выполняющие разные функции, оба они являются важными и неотъемлемыми частями в образовании в Китае.

Одним из авторов, писавших для детей в Китае, является известный китайский поэт, член

Союза китайских писателей Лю Жаомина. Его произведения неоднократно публиковались в учебниках младших классов, также были выпущены сборники детских стихотворений 《写给少先队员的诗》 (“Стихи юным пионерам”), 《海边儿歌》 (“Песни взморья”), 《儿歌一百首》 (“Сто детских песенок”), 《孩子们的歌》 (“Детские стихотворения”) и другие.

Одним из существенных плюсов в изучении современной детской поэзии как носителями языка, так и иностранцами, является простота и лаконичность стихотворений. В особенности то касается китайской поэзии, так как в ней практически отсутствует свойственная английской литературе языковая игра; словотворчество также в большинстве случаев сводится к минимуму. В добавление к простому, бытовому словарю идет маленький объем, что позволяет более подробно изучить произведение целиком, делая акцент скорее на качестве усваиваемости материала, чем на количестве изученного содержания.

Детские стихотворения, в том числе и творчество Лю Жаомина, могут применяться на уроках китайского языка как иностранного со следующими целями:

1. Постановка произношения и тональности

Произношение и тональность являются наиболее проблемными этапами в изучении китайского языка иностранными студентами не только на начальных уровнях, но и на продвинутых. Более того, множество преподавателей практически не уделяет должного внимания такому важному аспекту, как тоны, несмотря на то, что они играют существенную роль в языке – в зависимости от тона значение слова может кардинально изменяться. По данной причине многие из изучающих китайский как иностранный и обладающих уже достаточно высоким уровнем при контакте с носителем языка могут обнаружить, что, несмотря на большой словарный запас и беглость речи, далеко не всегда могут быть поняты.

Использование детских стихотворений Лю Жаомина отлично подходит для запоминания тонов и выработки правильного произношения, равно как и для корректировки произношения на более высоких уровнях. Подготавливаемый для использования на занятии материал должен включать в себя не только текст оригинала стихотворения, но и пиньинь (транскрипция латиницей) с обязательным указанием тонов. На первых этапах изучающему требуется практиковать чтение пиньина с целью выработки четкого произношения и беглого чтения по тонам. В дальнейшем же изучающий может самостоятельно выставлять тоны непосредственно над иероглифами, в таком случае цель будет состоять преимущественно в привязке тона к слову, и, как следствие, к правильному запоминанию.

Корректировка ранее неверно выученных

тонов также может происходить посредством чтения стихотворений с указанием тонов. Безусловно, детские стихотворения как нельзя более удачно подходят для этой цели – ритм стиха способствует наиболее быстрому запоминанию правильного тона, чего невозможно добиться при помощи изучения китайских песен, в которых тоны отсутствуют. Ко всему прочему, в отличие от классической китайской поэзии, в детских стихотворениях используется обывденная, бытовая лексика, текст не перегружен неактуальными выражениями, которые использовались более тысячи лет назад и не имеют широкого хождения на сегодняшний день.

Данная цель прослеживается и в учебниках для носителей языка – несмотря на то, что изучаемые тоны и звуки не являются новыми для китайских детей, тем не менее, многие из младших школьников знакомятся с пиньинем лишь в первом классе; более того, в связи с разнообразием диалектов, говоров и акцентов, некоторым ученикам требуется изначально поставить характерное путунхуа произношение, и лишь после этих двух этапов переходить непосредственно к изучению иероглифов.

Систематическая декламация стихотворений вслух способствует постепенному улучшению произношения и более четкому разграничению тонов. Данная методика поощряется и китайскими преподавателями в отношении детей, для которых китайский является родным языком – ученики каждый день должны повторять пройденный материал как во время занятий, так и на перемене, читая стихотворения вслух всем классом.

2. Пополнение лексического запаса

Увеличение словарного запаса также может происходить посредством чтения и заучивания наизусть современной детской поэзии. Эффективность данного метода обуславливается несколькими причинами:

1) Актуальность используемых в стихотворениях лексем

В отличие от произведений классической литературы, поэзия для детей отличается использованием лексики из современного китайского языка, получившей широкое распространение в обиходе. Кроме того, изначально адресатом данного жанра является ребенок дошкольного и школьного возраста, словарный запас которого представляется преимущественно бытовыми, а значит, каждодневно используемыми фразами и выражениями, что, безусловно, повышает ценность детской поэзии и для изучающего китайский язык как иностранный.

В качестве примера можно привести одно из случайно выбранных стихотворений Лю Жаомина [Шэн Е., 2018, с.188]:

《摇篮》

天(74/84)蓝(3074/2173)蓝,

海(647/1199)蓝蓝,
小(65/72)小船(849/1422)而(28/48)当(591/130)摇篮
(10127/11516)。
海是(2/3)家(78/94),
浪(3725/3766)做(77/86)伴(4695/4695),
白(701/640)帆(12614/17781)带(178/219)我(16/6)到
处(2039/2189)玩(1437/761)。

В скобках указаны две цифры, демонстрирующие данные из двух разных источников. Первая цифра взята из списка наиболее частотных слов русского языка (Ляшевская О. Н., 2009), вторая – порядковый номер слова по частотности в китайском языке в соответствии с онлайн-словарем БКРС [Большой китайско-русский словарь, 2019]. Как видно, в большинстве своем данные практически совпадают. Таким образом, в соответствии с первым источником, в стихотворении Лю Жаомина «摇篮» 12 из 19 уникальных вхождений входит в список 1000 наиболее частотных слов и лишь 3 лексемы не попадают в список 5000 наиболее частотных слов русского языка. В соответствии со списком, предоставленным онлайн-словарем, 11 из 19 вхождений относятся к 1000 наиболее употребляемых слов китайского языка, и лишь 2 слова не относятся к списку 5000 часто используемых слов.

Данные цифры наглядно демонстрируют тот факт, что детские стихотворения являются актуальным методом изучения китайского языка как иностранного.

2) Систематическое повторение лексем и выражений

Еще одним очевидным плюсом при изучении китайского языка как иностранного на основе современной детской прозы является систематическое повторение одних и тех же лексем на протяжении всего стихотворения. Так, например, опять же совершенно случайно было взято одно из стихотворений Лю Жаомина из учебника для начальных классов [Китайский язык и литература, 2016, с.48]:

《春雨》
滴答，滴答，
下雨啦，下雨啦。
麦苗说：
“下吧，下吧，
我要长大。”
桃树说：
“下吧，下吧，
我要开花。”
葵花子说：
“下吧，下吧，
我要发芽。”
小弟弟说：
“下吧，下吧，
我要种瓜。”
滴答，滴答，
下雨啦，下雨啦。

Стихотворение представлено 46 лексемами, из которых лишь 18 являются оригинальными

вхождениями. Таким образом, каждая лексема повторяется в среднем 2, 6 раза. Безусловно, систематическое повторение одного слова, особенно в пределах одного текста, лишь способствует ее более глубокому запоминанию, что положительно сказывается на процессе обучения иностранному языку.

Помимо этого, кроме лексем в стихотворении также повторяются и конструкции; у изучающего закрепляются знания о порядке слов в предложении, новое слово фиксируется в контексте.

Метод изучения китайского языка посредством введения детской поэзии является намного более эффективным, чем составление списков слов по тематике, частотности или иным параметрам, так как здесь слова даются в определенном контексте, таким образом, у изучающего появляется возможность не только выучить новое слово, его произношение и значение, но так же и запомнить его в пределах выражения или предложения, что не только способствует более крепкому запоминанию слова, но и дает представление о его повсеместном использовании.

3) Использование актуальных частей речи

Китайская современная детская поэзия отличается простотой используемых слов, лаконичностью и четко прослеживаемой сюжетной линией. По этой причине в ней отсутствует большое количество прилагательных, свойственных для художественного текста. Подобная тенденция прослеживается и в разговорной речи – количество прилагательных значительно уступает числу других частей речи. Так, к примеру, в соответствии с вышеупомянутым списком наиболее частотных слов лишь три прилагательных входят в 100 наиболее широко употребляемых: (19) 大 (большой), (65) 小 (маленький) и (51) 新 (новый) [Ляшевская О. Н., 2009].

Безусловно, запоминание прилагательных также является крайне важным при изучении языков, однако же на начальных уровнях, либо при постановке разговорной речи список используемых имен прилагательных может быть существенно сокращен:

天和海》 [Лю Жаоминь., 1960, с.11]:
天在头上顶，
海在脚下踩。
我把它两个，
拉着连起来。
不信远处看，
你能分出：
哪是天，
哪是海？

Как видно, здесь не использовалось в принципе ни одного прилагательного, однако же данный факт никак не повлиял на понимание основной идеи стихотворения.

4) Структура стихотворения способствует более качественному запоминанию

Неоспорим тот факт, что стихотворения под-

даются запоминанию в разы легче, чем проза. Зачастую лишь мимолетный взгляд на текст стихотворения позволяет запомнить некоторые его части или даже четверостишия, что практически невозможно с текстом прозаическим – порой бывает даже сложно воспроизвести целое предложение сразу же после его прочтения. Причиной тому является структура стихотворения: во-первых, в поэзии, а, в особенности, в детских стихотворениях используются преимущественно короткие простые предложения, сложные же и длинные предложения разбиваются на несколько частей; во-вторых, наличие рифмы и ритма в тексте также оказывает благоприятное воздействие на запоминание.

Кроме этого, большую роль играет сжатый объем стиха, который, тем не менее, обладает емким содержанием. В дополнение ко всему, в отличие от прозы, в одной строке стихотворения расположено небольшое количество иероглифов, что способствует увеличению концентрации внимания, и, следовательно, ведет к запоминанию написания иероглифа.

Таким образом, все выше перечисленные причины явно свидетельствуют о том, что современная детская поэзия Китая является незаменимым материалом для изучения китайского языка как иностранного и имеет ряд преимуществ непосредственно как перед прозаическим текстом, так и перед классической поэзией Китая.

3. Детские стихотворения как материал для практики навыков перевода

Развитие навыков перевода является неотъемлемой частью при изучении иностранных языков. Перевод является обязательной дисциплиной на языковых специальностях в университете, помимо этого, каждый преподаватель старается включить упражнения по практике переводческих навыков в программу. Детская поэзия современных китайских авторов как нельзя лучше подходит в качестве материала для перевода.

1) Подстрочный перевод

Как уже было отмечено ранее, основу современной детской поэзии составляют наиболее частотные слова китайского языка, сложная лексика вводится постепенно и дозированно. По этой причине выполнение подстрочного перевода проходит по наиболее удачной схеме: изучающий понимает существенную часть текста, равно как и общий смысл всего стихотворения, и лишь часть слов переводится при помощи словаря.

Кроме того, в детских стихотворениях четко прослеживается сюжетная линия, поэтому они являются отличной базой материалов для выработки навыков перевода на более низких уровнях изучения китайского языка как иностранного.

2) Художественный перевод

Не стоит забывать, что для качественного перевода требуется отличное владение не только языком оригинала, но и языком перевода. Переводчик должен уметь переводить на русский язык складно, живо, стараясь как можно точнее передать не только основной смысл, но также и эмоциональный подтекст, стиль автора и жанр самого произведения. Детские стихотворения изумительно подходят в этом плане, прежде всего, благодаря своей простоте и достаточно примитивной описательной технике. Здесь учащийся может остановиться на выборе: либо сделать художественный перевод стихотворения с сохранением ритма, либо сохранить как рифму, так и ритм.

Помимо этого, стоит учитывать, что материалом для перевода служат стихотворения для детей, поэтому текст перевода должен быть адаптирован под определенную возрастную группу, что может подразумевать отступление от текста оригинала. Транскрипция и калькирование в данном случае могут быть не самыми удачными вариантами методов перевода, тогда как функциональная замена или введение синонимичных понятий могут на порядок улучшить его качество.

Несмотря на то, что перевод должен всегда стремиться к идентичности оригиналу, данное условие не всегда представляется возможным, поэтому отступления от оригинала не только возможны, но порой и необходимы. Таким образом, стоит понимать, что зачастую сама идея стихотворения стоит выше его содержания.

Ниже в качестве примера художественного перевода детской поэзии приведено одно из стихотворений Лю Жаомина [Лю Жаоинь, 1960, с.64]:

大海睡了》

风儿不闹了, 浪儿不笑了,

(Ветер не шумит, волны не смеются)

深夜里, (Глубокой ночью)

大海睡觉了。(Море заснуло)

她抱着明月, (Оно обнимает яркую луну)

她背着星星, (Со звездами за спиной)

那轻轻的潮声啊, (Тот тихий звук прилива)

是她睡熟的鼾声。(Это его, спящего крепким сном, храп)

Волны не смеются, ветер не шумит,

В глубине ночи море мирно спит.

Обнимает месяц, серебром налитый

И укрылось небом, звездами расшитым.

Слышно лишь прибой тихое звучание -

То его уснувшего сладкое дыхание.

Переводчик в определенной степени сам должен являться поэтом, его целью стоит не только донесение смысла оригинального произведения, но и его облачение в художественную форму; не только стремление к передаче основных характеристик жанра и стиля писателя, но и

адаптация как лексики, так и стиля под русского читателя.

4. Изучение новых слов, их написания, тона и их ситуативного контекста у носителей китайского языка

Современная детская поэзия Китая – незамеченный источник при изучении китайского языка как иностранного. Отличающиеся легким, незамысловатым сюжетом и простой лексикой, эти стихотворения не только приносят удовольствие во время их прочтения, но также имеют немалую прикладную значимость для всех уровней изучения китайского языка. Так, с их помощью можно натренировать хорошее произношение, а также поставить тоны, обычно вызывающие немало трудностей у носителей нетональных языков.

Детским стихотворениям также свойственна актуальная лексика, имеющая широкое хождение в современном китайском языке – подавляющее большинство слов входит в 5000 наиболее частотных в китайском языке, а большое разнообразие стихотворений позволяет сделать выбор непосредственно под уровень изучающего. Небольшой объем текста, простые конструкции, ритм и рифма также благоприятно сказываются на запоминании нового словаря и способствуют его запоминанию в контексте [Гальскова Н.Н., 2008]. Помимо всего прочего, современная детская поэзия является отличным материалом для практики навыков письменного

перевода, как подстрочного, так и художественного [Игнатова Е.Р., 2013].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Безусловно, существуют кардинальные отличия между методиками преподавания китайского как первого языка и китайского как иностранного. В китайском, где язык и литература являются неразделимыми, изучению поэзии и языка посредством поэзии придается огромное значение. Данные методики выработаны не одним поколением, их эффективность многократно проверялась и была доказана [Толмачева Д.С., 2014]. По этой причине их стоит принимать во внимание при изучении китайского как иностранного. Конечно же, ориентированные на носителей языка, они не могут быть полностью и слепо переняты, более того, пригодная для взаимовзаимодействия часть может занимать мельчайший процент от всей программы, но, тем не менее, здесь можно подчерпнуть множество интересных и эффективных идей и методик. В конце концов, понимание того, как преподается язык в самой стране, значительно расширяет профессиональный кругозор преподавателя; предлагает на рассмотрение отлаженную, качественно разработанную систему, из которой изучающий китайский как иностранный с высоким уровнем владения может самостоятельно подчерпнуть идеи, наиболее ему подходящие для дальнейшего совершенствования языка.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Китайский язык и литература. Первый класс, первое полугодие / под ред. Вэнь Румина. – Пекин: Издательство Народное образование, 2018. – 119 с.
2. Китайский язык и литература. Первый класс, второе полугодие / под ред. Вэнь Румина. – Пекин: Издательство “Народное образование”, 2016. – 119 с.
3. Новое собрание детских песен 365 / под ред. Шэн Е. – Ханчжоу: Чжэцзянский детский издательский дом, 2018. – 366 с.
4. Большой китайско-русский словарь. [Электронный ресурс]. Режим доступа: bkrs.info, свободный – (2019.9.5)
5. Ляшевская О. Н., Шаров С. А. Частотный словарь современного русского языка (на материалах Национального корпуса русского языка). – М.: Азбуковник, 2009. – 1087 с.
6. Лю Жаоминь, Песни взморья. – Шаньдун Цзюйхуа: Издательский дом литературы и искусства Байхуа, 1960. – 142 с.
7. Гальскова Н.Н., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. – Москва: Академия, 2008. 334 с.
8. Игнатова Е.Р., Толмачева Д.С. Межкультурная компетенция в современной системе обучения русскому языку как иностранному // Сборник «Функционирование русского языка в контексте взаимодействия с киргизским языком и литературой». – Бишкек, 2013 – С.121-123.
9. Толмачева Д.С., Игнатова Е.Р. Лингвострановедение в преподавании русского как иностранного языка// Сборник «Дайджест педагогических новаций». – Алматы, 2014, №2, – С.135-138.

Касымбекова Нуриля Сабеткановна

педагогика ғылымдарының кандидаты, шет тілдер кафедрасының доценті м.а.
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұр- Сұлтан қ.

Сайфуллаева Назерке Бақытқызы

шет тілдер теориясы мен тәжірбиесі кафедрасының I курс магистранты
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұр- Сұлтан қ.

ТІЛДІК ЕМЕС МАМАНДЫҚТАР СТУДЕНТТЕРІНІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

Түйін. Мақалада болашақ маманды дайындаудың міндетті компоненті және шет тілді коммуникативтік құзыреттіліктің негізі болып табылатын тілдік емес мамандықтағы студенттердің шет тілді лексикалық құзыреттілігін қалыптастыру мәселесі қарастырылады. Шет тілін оқыту процесінде студенттердің лексикалық құзыреттілігін сапалы деңгейде арттыру үшін мобильді технологияларды пайдаланудың өзектілігі көрсетілген. Тәжірибелік тексеру барысында ағылшын тілі сабақтарында мобильді қосымшаларды қолдану оң нәтижесін көрсетті.

Түйінді сөздер: кәсіби бағытталған құзыреттілік, жоғары білім, шет тілін оқыту, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар.

Резюме. В статье рассматривается формирование лексической компетенции студентов неязыковых специальностей, которая является основой коммуникативной компетенции и неотъемлемой частью подготовки будущих специалистов. В этом процессе была продемонстрирована актуальность использования мобильных технологий для повышения качества лексической компетенции студентов при изучении английского языка. В ходе анализа положительное влияние оказали приложения, направленные на уровень владения студентами английской лексикой.

Ключевые слова: профессионально-ориентированная компетентность, высшее образование, обучение иностранным языкам, информационно-коммуникационные технологии.

Summary. The article deals with the formation of lexical competence of students of non-linguistic specialties, which is the basis of communicative competence and an integral part of the training of future specialists. In this process, the relevance of using mobile technologies to improve the quality of lexical competence of students in learning English was demonstrated. During the analysis, applications aimed at the level of students' knowledge of English vocabulary had a positive impact.

Keywords: professionally-oriented competence, higher education, foreign language teaching, information and communication technologies.

КІРІСПЕ

Қазақстанның әлемдік қоғамдастыққа кіруі үшін болашақ мамандардан шет тілін меңгеру талап етіледі. Ғалымдар қазіргі жоғары оқу орындарындағы ағылшын тілін оқыту жүйесі тілдік қарым-қатынас дағдыларын дамытуға сәйкес емес деп санайды. Шет тілін оқытуды жақсарту үшін оқыту әдістері, құралдары мен технологияларын дамытуға қажеттілік туындайды.

Ақпараттық және коммуникациялық проблемаларға арналған көптеген ғылыми еңбектер жоғары оқу орындарында мобильді қосымшаларды пайдалануда кездесетін қиындықтарды атап өтеді. Студенттерде ұялы телефон болғанымен мобильді оқыту жүйесі қазақстандық жоғары оқу орындарында кең таралмағанын алға тартады.

Сондықтан оқу үдерісі студенттердің шет тілді коммуникативтік құзыреттілігін дамыту үшін, мобильді қосымшаларды оқыту құралы ретінде

пайдаланудың практикалық аспектілерін ұсынады.

Педагогикалық ғылымда студенттердің шет тілді коммуникативтік біліктерін қалыптастыру мәселесіне ерекше көңіл бөлінеді. Студенттердің шет тілді коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық-әдістемелік негіздерін В.В.Осадчий және С.В.Симоненко (2017); Е.М.Щеглова (2016) және тағы басқа да ғалымдар (В.Д. Горбатюк және И.Ю.Тулашвили, 2013) зерттеді. Жоғары оқу орындары студенттерінің шет тілді лексикалық құзыреттілігін қалыптастыру ерекшеліктері Л.В.Смолина (2012); И.А.Ярема (2012); Л.М.Тернава және А.А.Шауэрман (2015); жұмыстарында көрсетілген. Шет тілді құзыреттілікті қалыптастыру үшін мобильді қосымшаларды пайдалану перспективалары П. Джарвис және П. Ахиллеос (2013); В.А.Титов және А.П. Авраменко (2012); Л.Л.Думачев және Л.В.Смолина (2017); жұмыстарында қарастырылған.

Мақала мақсаты-жоғары оқу орындары студенттерінің шет тілді лексикалық құзыреттілігін қалыптастырудағы мобильді қосымшалардың рөлін анықтау, оны мобильді қосымшалардың құралдарымен қалыптастырудың теориялық-әдістемелік шарттарын анықтау және шет тілі сабақтарында болашақ студенттердің кәсіби қызметінің ерекшелігіне бағытталған Мобильді қосымшаларды қолданудың тиімділігіне тәжірибелік тексеру жүргізу.

Психолінгвистика және педагогика бойынша теориялық жұмыстарды жалпылау коммуникативтік құзыреттіліктің кеңейтілген анықтамасын жасауға мүмкіндік берді. Коммуникативтік құзыреттілік – адамның басқа индивидтермен қажетті байланыс орнату және қолдау қабілеті. Құзыреттілік тиімді қарым-қатынасты қамтамасыз ететін білім, білік және дағды жиынтығын қамтиды.

Құзыреттіліктің бұл түрі қарым-қатынастың тереңдігі мен ауқымын өзгерту, қарым-қатынас бойынша серіктестерді түсіну және түсіну қабілетін болжайды [Ю.Жуков, 1990, б.39]. Л.П. Федоренко (2002) жұмысында коммуникативтік құзыреттілік келесі компоненттерге бөлінеді: тілдік, лингвистикалық, лексикалық, грамматикалық және фонетикалық.

М.М. Греб (2015), Л.В. Смолина (2010), Л.П. Федоренко және И.А.Яреманың (2012) ғылыми жұмыстарына талдау жасау барысында студенттердің коммуникативтік құзыреттілігінің жетекші детерминанттарының бірі лексикалық құзыреттілік болып табылатыны анықталды. Лексикалық құзыреттілік терминіне И.А.Яреманың «Металлургия мамандықтары студенттерінің кәсіби бағдарлы сөйлеуінде ағылшын лексикалық құзыреттілігін қалыптастыру мазмұны» тақырыбындағы жұмысында айқын түсініктеме берілген. Лексикалық құзыреттілік-бұл «индивидтің лексикалық білім негізінде тілдік лексиканы қолдану қабілеті, кәсіби даму шеңберінде таңдалған сөздерді, мақал-мәтелдерді, фразеологизмдерді барабар пайдалану және сөйлеу тілінің лексикалық мазмұнын үздіксіз бақылау» [И.А.Ярема, 2012, б.193].

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

Студенттерде белгілі бір сөздік қорын жинақтап, оларға жаңа сөздерді қосу және оларды есте сақтау қиынға соғады. Лексикалық бірліктерді ұмыту процесі басталады. Осыған байланысты сөйлеу сапасы нашарлайды (ауызша да, жазбаша да), өйткені ол сөздік қорының көлеміне тікелей тәуелді. Демек, ізденушілердің білім сапасын арттыру үшін оқытуды неғұрлым қарқынды ұйымдастыру қажет. Бұл тек оқу мазмұнын ғана емес, сонымен қатар осы пәнді оқытудағы көзқарасты да өзгерту қажет деген сөз. Мобильді технологиялар жаңа мүмкіндіктерге жол ашады. В. Быков (2018) мобильді технологияларды қолдану қашықтан оқыту арқылы білім беру үдерісін дамытады деп болжайды [С.Смолина, 2010, б.16].

Алайда, ғалымдар шетел тілі оқытушыларының аудиториялық және өзіндік жұмыстары болашақ мамандардың тиісті деңгейінде тілді

ойдағыдай меңгеруі үшін қолайлы болуы қажет деп санайды [Л.Л.Думачев, 2017, б.38]. Шетел тілі курсында смартфондар мен планшеттермен жұмыс жасау студенттерді шығармашылыққа ұмтылдырып, ойлау икемділігіне және ұтқырлығына қолдау көрсетеді және дәлме-дәл материалдармен жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Сөйлеу әрекетінің барлық түрлерін (оқу, сөйлеу, жазу, тыңдау) дамыту бойынша оқу әдебиетінде ұсынылған тапсырмаларды студенттер өз смартфондары мен планшеттерінде орындауы мүмкін. Мұғалім бұл үдерісті сүйемелдейді: түсіндіреді, көмектеседі, тапсырмаларды тексереді, кеңес береді және т. б. Сыни талдау, қорыту, өзіндік тұжырымдар мен шешімдер қабылдауға тиімді әсер етеді. АКТ-ны іс жүзінде пайдалану оқуға шығармашылық көзқарасты қамтамасыз етуге, әр студенттің жеке мүмкіндіктерін ескеруге, оқуға қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді.

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Цифрлы сауаттылық пен мобильды қосымшалардың ағылшын тілін оқытуда тиімділігін анықтау мақсатында Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің география мамандығы студенттерінен сауалнама алынды. Барлық қатысқан студенттер саны 75.

Сауалнама барысында мынадай сұрақтар қойылды:

1. Кәсіби бағыттылған ағылшын тіліңізді дамыту үшін төменде берілген қандай мобильды қосымшаларды пайдаланасыз

- a) BBC News
- b) Ello
- c) Duolingo
- d) Lingua Leo
- e) VOA
- f) Басқа:

2. Тиімділігін көрсетіңіз

- a) Ыңғайлы интерфейс
- b) Қолжетімділігі
- c) Түсініктілігі
- d) Сапалы ақпараттар базасы
- e) Жылдамдылығы және сыйымдылығы
- f) Басқа:

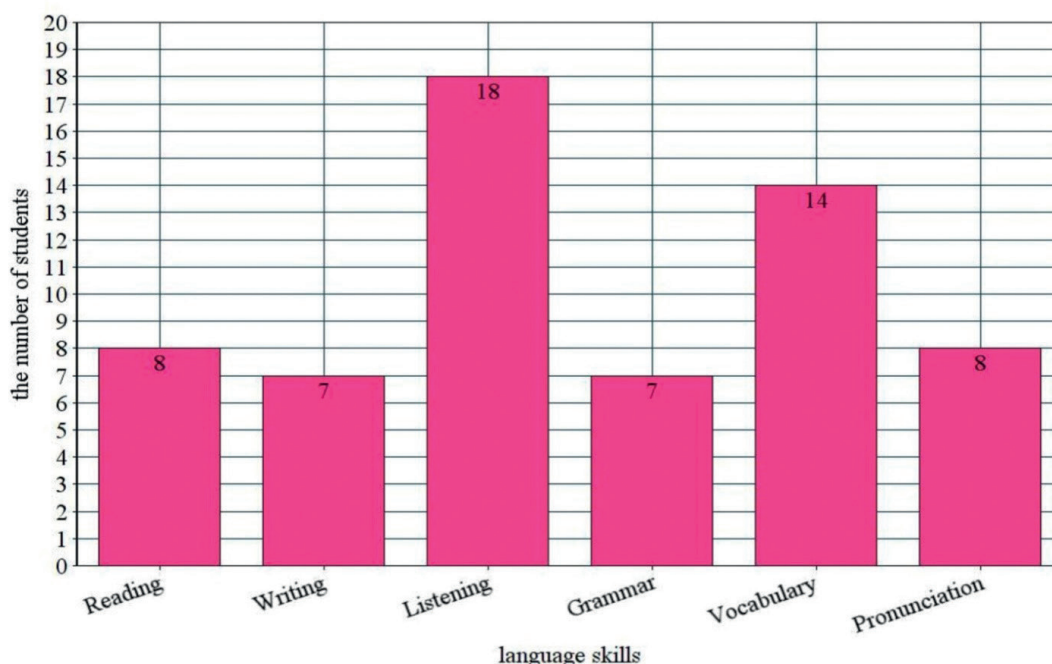
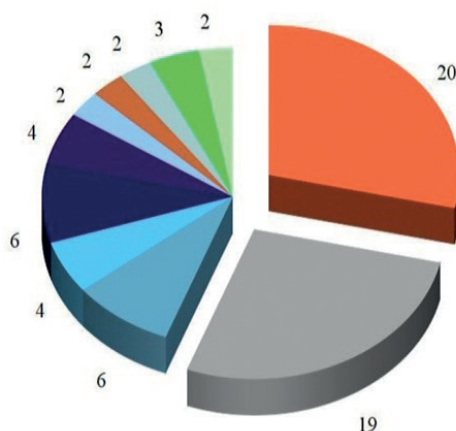
3. Мобильды қосымшаларды пайдаланудағы негізгі қажеттілігіңіз

- a) Күрделі сөздерді зерттеу
- b) Еркін сөйлеуді түсіну
- c) Идиомалар
- d) Айтылу
- e) Грамматика
- f) Басқа:

Сауалнамада студенттердің көпшілігі LinguaLeo, BBC News, Edmodo және Duolingo сияқты қосымшаларды қолданатынын көрсетті (Кесте 1) Студенттердің басым бөлігі лексикалық құзыреттіліктерін дамыту үшін, оның ішінде: сөздерді меңгеру, өз сөздерін тыңдай білу, оқуларын дамыту мақсатында қолданатындары белгілі болды (Кесте 2).

Apps used by students

■ LinguaLeo ■ BBC News ■ Edmodo ■ Ello ■ Duolingo ■ Johnny Grammar
■ Easy Ten ■ busuu.com ■ engVid.com ■ VOA ■ Puzzle English

КЕСТЕ 1.

Студенттер жиі қолданатын мобильді қосымшалар үлесі

КЕСТЕ 2.

Студенттердің мобильді қосымшаларды қолданудағы қажеттіліктері

Сауалнама мәліметтері бойынша, ағылшын тілін үйренудегі қиындықтар:

- Идиомдар
- Грамматика
- Тыңдау
- Сөйлеу
- Күрделі сөздерді зерттеу
- Еркін сөйлеуді түсіну
- Айтылу

НӘТИЖЕЛЕРДІ ТАЛҚЫЛАУ

Бұл сауалнама электрондық оқыту және мобильді оқыту саласындағы зерттеу нәтижелерін растайды, олар ағылшын тілін шет тілі ретінде оқытуда студенттердің лексикасының дамуына оң әсер етуі мүмкін. Мобильді қосымшалары виртуалды оқыту орталарына қарай іштей бөлінеді: мұғалім үшін порталдың болуы (Moodle, Edmodo, Fronter, Blackboard, Ilias, Smart School, Zoom және Microsoft Teams т.б.) және де порталдардың болмауы (LinguaLeo, Duolingo, Busuu және т.б.) [Р.Горбатюк, Ю.Тулашвили, 2013, б.37]. Қол жетімділік критерийі бойынша: ақылы (Frog, Kaleidos), ақылы және тегін пакеттермен (Easygenerator және т.б.) бөлуге болады., тегін (Edmodo, Sloodle) деп бөлінеді. Бұл мобильды қосымшалардың тиімділіктерімен қатар, өз кем-

шіліктері бар. Мысаллы Zoom бағдарламасынан гөрі Microsoft Teams бағдарламасын пайдалану қолайлырақ. Zoom платформасында небәрі 40 минутқа ғана тегін пайдалану жоспарланған және де ақпараттық қауіпсіздік сақталмаған. Ал Microsoft Teams бағдарламасының артықшылығы уақыты шектеусіз және топтарға бөле отырып жұптық және топтық тапсырмалар орындауға болады. Edmodo ортасының артықшылықтары: тегін; мобильді нұсқа; ыңғайлы интерфейс. Edmodo тапсырмаларын орындау кезінде қолданушылар өзінің құжатын мәтіндік, графикалық, бейне немесе аудиоформаттарда қоса алады [Н.С.Щерба, 2017]. Көптеген викториналар жасауға Kahoot оқыту платформасы мүмкіндік береді. Студенттер интернетке қолжетімділігі бар кез келген құрылғыны пайдалана отырып, оқытушылардың планшеттерде, ноутбуктер мен смартфондарда өткізетін тесттеріне жауап бере алады. Kahoot-те жасалған тапсырмаларға фотосуреттер мен бейнелерді қосуға болады [В.В. Осадчий, 2017, б.38]. Kahoot қосымшасы студенттердің лексикалық бірліктерін тексеру және кері байланыс алу үшін қолданылуы мүмкін.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ендігі мәселе мобильды қосымшалардан бөлек, Қазақстанда ғаламтор желісінің таралуы әр аудан, қалада әрқалай. Кейбір ауылдық жерлерде қашықтан оқыту жүйесі қиындық туындырып отыр. Цифрлы Қазақстан жобасының аясы әлі аяқталған жоқ. Кейбір шетелдік қосымшалар бізге әлі де жатық екені, қазіргі қашықтан оқыту жүйесі көрсетіп отыр. Сол себепті қазіргі таңда отандық мобильды қосымшаларды жасау, құрастыру мәселесі өзекті тақырыпқа айналып отыр.

Талдау барысында ұсынылған гипотезаны растау үшін келесі міндеттер шешілді: тілдік емес мамандықтар студенттерінің лексикалық құзыреттілігін дамытуға бағытталған арнайы бағдарламалар жоқтың қасы, ал мамандандырылған мобильді қосымшаларды әзірлеу жоғары оқу орындарында тілдік емес мамандықтағы студенттердің шет тілін үйрену процесін ыңғайлы және тиімді етуге мүмкіндік береді. Түйіндей келе, мобильді қосымшаларды пайдалану перспективасы деп санаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ю. Жуков, «Диагностика және қарым-қатынас құзыреттілігін дамыту», Мәскеу, Ресей: Мәскеу басылымы., 39 б., 1990.
2. И.А. Ярема, «Металлургия мамандықтары студенттерінің кәсіби бағдарлы сөйлеуінде ағылшын лексикалық құзыреттілігін қалыптастыру мазмұны», Запорожский ұлттық университеті, Б.. 1 (17), 197-203б., серия: Педагогикалық Ғылымдар, 2012.
3. С. Смолина, «Шет тілді лексикалық компетенцияны қалыптастыру әдістемесі», Шет елдік мови, № 4, 16-23 Б., 2010
4. Л. Л. Думачев, Л. В. Смолина, «Тілдік емес ЖОО-да студенттердің шет тілді іскерліктерін дамыту үшін мобильді қосымшаларды қолдану», халықаралық студенттік ғылыми хабаршысы, №1, 38 Б., 2017.
5. Р. Горбатюк, Ю. Тулашвили. «Мобильді оқыту жоғары білімнің жаңа технологиясы ретінде», Ужгород ұлттық университетінің ғылыми хабаршысы. Серия: Педагогика. Элеуметтік роботка, № 27, С. 31-34, 2013
6. Н.С. Щерба, «Edmodo және easygenerator виртуалды оқу ортасын шетел тілдерінің болашақ мұғалімдерін дайындауда пайдалану», фильмдерді және әдебиеттерді тарату әдістемесі, 2017.
7. В.В. Осадчий, С.В. Симоненко, «Шет тілі болашақ инженер-программистердің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру құралы ретінде», Ақпараттық технологиялар және оқу-әдістемелік құралдар, №1 . 58 бөлім. 2, Б. 38-48, 2017

Куанышбаев Ержан Айтуулы

доцент м.а., PhD

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

Балахожаева Айгерим Бахытжановна

PhD докторант

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

ҚАЗАҚ, ҚЫРҒЫЗ ЖӘНЕ ТАТАР ТІЛДЕРІНДЕ ЕТІСТІКТІҢ ШАҚТЫҚ КАТЕГОРИЯСЫ САЛЫСТЫРМАЛЫ КӨРСЕТКІШІ

Түйін. Бұл мақалада түркі тілдерінің, соның ішінде заманауи қыпшақ тілдер тобына жататын қазақ, қырғыз және татар тілдерінің шақтық категориясын қарастырамыз. Мақсатымыз, шақтық категориясын салыстырмалы анализін жасау арқылы ұқсастықтар мен айырмашылықтарын анықтау болып табылады. Осы мақсатта аталған тілдердің грамматикалық дереккөздерін зерттей отырып, тілдерің функционалдық, терминдік және құрылымдық ерекшеліктерін анықтау міндеттері қойылды. Зерттеу нәтижесінде, қарастырылып отырған қазақ, татар және қырғыз тілдері жалпы түркілік ортақ лингвистикалық ерекшеліктерге ие болғанымен етістіктің шақтық категориясында өзіндік ерекшеліктер мен айырмашылықтар анықталып, жүйеленіп кестеде көрсетілді.

Түйінді сөздер: түркі тілі, шақ категориясы, жіктелу, салыстырмалы грамматика, салыстыру салғастыру.

Резюме. В этой статье рассматривается категории времени казахского, кыргызского и татарского языков, входящих в кыпчакскую группу тюркских языков. Целью работы является провести сравнительный анализ категории времени трех языков для определения их различий и сходств. Ради этой цели были поставлены задачи для выявления функциональных, терминологических и структурных особенностей упомянутых языков. В результате исследования, казахский, кыргызский и татарский языки показали наличие общих лингвистических особенностей свойственных тюркским языкам, но также свои индивидуальные особенности относительно категории времени глагола.

Ключевые слова: тюркские языки, категория времен, классификация, сравнительная грамматика, сравнение сопоставление.

Summary. This article examines the category of tenses in Kazakh, Kyrgyz and Tatar languages, which are part of Kipchak group of Turkic languages. The aim of the work is to conduct comparative analysis of the three languages in order to define their commonalities and differences. To achieve this goal it is necessary to identify functional, terminological and structural features of the issued languages as research objectives. As a result of the research Kazakh, Kyrgyz and Tatar languages have demonstrated some common linguistic features that are general for Turkic languages, as well as individual features and differences regarding to the tense category.

Keywords: Turkic languages, category of tenses, classification, comparative grammar, comparison, juxtaposition.

Түркі тілдері тілдік ерекшеліктеріне қарай жалпы, оғыз, қыпшақ, қарлұқ және сібір түркі тілдері топтарына бөлінеді. Оғыз тобына: түрік, азербайжан, гагауыз, түркімен тілдері; қыпшақ тобына: қазақ, қырғыз, қарақалпақ, татар, құмық және т.б. тілдер кірсе қарлұқ тобына ұйғыр, өзбек т.б. тілдер жатады, ал сібір түркі тілдеріне болса саха, чуваш, башқұрт, алтай, хакас, тува т.б. тілдер жатады.

Бұл мақаланың мақсаты осы тілдік топтардан қыпшақ тобына жататын қазақ, қырғыз және татар тілдерінің шақтық категориясын салыстырмалы анализін жасау арқылы ұқсастықтар мен

айырмашылықтарын анықтау болып табылады.

Осы мақсатта аталған тілдердің грамматикалық дереккөздерін зерттей отырып, тілдерің функционалдық, терминдік және құрылымдық ерекшеліктерін анықтайтын боламыз.

Түркі тілдері, оның ішінде қыпшақ тобы тілдерінің салыстырмалы грамматикалық зерттелуі ғылымда белгілі мәселе. Тарихи тұрғыдан қазақ зерттеушілерінен Ә.Қайдаров, Ғ.Айдаров, Ә. Құрышжанов; түрік зерттеушілерінен Мухаррем Эргин, А.Б. Эрджиласун, Г.С.Юксеккая, Мұстафа Аргуншах; орыс ғалымдарынан А. Баскаков, А. Н. Кононов, А.М.Щербак, А.Б.Серебренников,

Н.З.Гаджиева т.б.ны айтып өтсек болады. Ал заманауи Қазақстандық зерттеушілерінен М.Томанов, Ә. Нұрмаханова, түрік зерттеушілерінен Мұстафа Өнер, Э.Гурсой Наскали еңбектерін атап өтуге болады.

Шақтық ұғым адам санасында бір істің, қимылдың оқиғаның өтуімен байланысты сақталатынын айтып өтеді Ы. Маманов. Грамматикалық шақ категориясының қарастыратын мәселесі, объектісі – шақтық мағына білдіретін етістіктің қалыптасқан грамматикалық формалары. Шақ формалары істің, қимылдың нақтылы өту кезін дәл көрсетпейді. Олардың шақтық мағынасы абстракты түрде сөйлеу кезімен өлшенеді. Сөйлеу кезінен бұрын болып өткен іс-әрекетті білдіретін етістік формасы өткен шақ, сөйлеу кезінде болып жатқан іс-әрекетті білдіретін етістік формасы осы шақ, сөйлеу кезінен кейін болатын іс-әрекетті білдіретін етістік формасын келер шақ деп аталады [Ы. Маманов, 1966, 139 б.].

Өткен шаққа – Ы. Маманов – сөйлеу кезінен бұрын болып өткен ақиқат шындық істі, қимылды білдіретін етістіктің грамматикалық формасы деген анықтама береді [Ы. Маманов, 1966, 141 б.].

Қазақ тілінде өткен шақтың үш түрі бар: «жедел өткен шақ», «бұрынғы өткен шақ» және «ауыспалы өткен шақ». Жедел өткен шақ немесе А. Ысқақов анық (айғақты) өткен шақ деп атайтын бұл өткен шақ түрі *-ды/-ді/-ты/-ті* жұрнақтарымен жасалынып, жіктеліп қолданылады. Ы.Маманов *-ды* жұрнақты өткен шаққа «Сөйлеушінің сөйлеу кезінен бұрын қимыл, іс туралы хабарлау түрінде баяндауын білдіреді» деген анықтама береді [Ы. Маманов, 1966, 142 б.]. Абай есіктен кіре, үйде отырған үлкендерге ашық дауыспен, айқын етіп сәлем берді (М. Әуезов).

Бұрынғы өткен шақ *-ған/-ген/-қан/-кен* тұлғалы есімшенің, сонымен қатар *-ын, -ін, -п* тұлғалы көсемшенің жіктелуімен жасалады (1-кесте). А.Ысқақов *-ған* есімшелі жұрнағын анық (айғақты) өткен шақ десе, *-ын* көсемшелі жұрнағын танық (айғақсыз) өткен шақ формасы деп атаған. Ы. Маманов *-ған* есімшелі жұрнағын бұрынғы өткен шақ, *-ын* көсемшелі жұрнағын ежелгі өткен шақ терминімен атаған. *-ған* жұрнақты бұрынғы өткен шақ қимылдың, іс-әрекеттің сөйлеп тұрған уақыттан әлдеқайда бұрын, ертеде болып өткендігін білдіреді [Г.Қ. Рысбаева, 2008, 113 б.]. Абай Жидебайға келетін күні осы жайды ойлап ап, жанындағы Жұмағұлға да: «Бұл ауылға айтпай-ақ тұра тұр» деп тапсырған (М. Әуезов). *-ын* жұрнақты бұрынғы немесе ежелгі өткен шақ сөйлеуші болған оқиғаны өзі көрмей біреу арқылы естіп-білсе, не ұмытып қалып есіне түсіруге тырысқан жағдайда қолданылады [Г.Қ. Рысбаева, 2008, 114 б.]. Екі шеті сайдың екі жақ иығындағы сар тұмсықтарға шашырай шығыпты (М. Әуезов).

Ауыспалы өткен шақ есімшенің *-атын, -етін, -йтын, -йтін* жұрнақтары арқылы жасалып,

бірде өткен шақ, бірде келер шақ мағынасында қолданылады. *Атшабар келсе, жанжал келгенін балаға дейін сезетін* (М. Әуезов). А. Ысқақов бұл жұрнақпен жасалынатын форманы «анық өткен шақ» десе, Ы. Маманов оны «дағдылы өткен шаққа» жатқызады. М. Томанов «Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы» кітабында: *-атын* тұлғасы –аналитикалық тіркестің әбден қысқарып, өзгеріп, морфологиялық қосымшаға айналған түрі. Аналитикалық тіркестің толық түрі *-а-турған-мын*, оның келесі буыны *-а-туғын-мын*, одан кейінгісі, ең соңғысы *-а-тын-мын* деп көрсетеді [М.Томанов, 1992, 169 б.].

Жедел өткен шақтың күрделі формасы *етістік-(-ын, -ін, -п)+етістік-(-ды, -ді, -ты, -ті)* жұрнақтары арқылы жасалынады. Ы.Маманов күрделі етістіктің созылыңқы және аяқталған сыпат формалары жедел өткен шақ тұлғасында сөйлеу кезінен бұрын болып өткені істің, қимылдың процесс түрінде өткендігін немесе қимылдың аяқталу шегін білдіретінін айтып өтеді [Ы. Маманов, 1966, 143 б.]. *Сол күні кешке Құнанбай да өз тараптарымен баталасып, жаулыққа бекініп жатты* (М. Әуезов).

Қазақ тілінде *еді* көмекші етістігі күрделі шақ формаларын жасауда үлкен роль атқарады. *Еді, екен* көмекші етістігі *-ған/-ген/-қан/-кен* тұлғалы есімшеге немесе *-ын, -ін, -п* тұлғалы көсемшеге және қалып етістіктерімен тіркесіп, бұрынғы өткен шақтың күрделі формасын туындатады (1-кесте). Ы. Маманов бұл өткен шақ формасын қатысты өткен шақ деп атап, сөйлеу кезінен бұрын болып өткен іс, қимылдың екінші бір өткен қимылмен ұштасып, соған байланысты өткендігін, немесе белгілі бір мезгіл ішінде өткендігін айтады [Ы. Маманов, 1966, 155 б.]. *Апырай, пенденің ала жібін аттамаған едім* (Ғ. Мүсірепов).

-ушы/-уші есімше мәнді жұрнағы *еді* көмекші етістігімен қолданылып ауыспалы өткен шақтың күрделі формасын туындатады. Ы. Маманов оны дағдылы өткен шақ деп атайды. *Тым құрымаса, «біртоға, берік Байсал, Құнанбай ісінен сыртқары болар» деп ойлаушы еді* (М. Әуезов).

Қырғыз тілінде өткен шақтың төрт түрі бар. Олар: «айқын өткен чак», «жалпы (белгисиз) өткен чак», «капыскы өткен чак» және «адат өткен чак». Айқын өткен чак құрылысына қарай ішінара екіге бөлінеді: «жакынкы айқын өткен чак» және «байыркы айқын өткен чак». Жакынкы айқын өткен чак терминімен аталатын бұл өткен шақ формасы – *ды(-ди, -ду, -дү); -ты (-ти, -ту, -тү)* жалғаулары арқылы жасалынып, қимыл-әрекеттің жақында ғана болып өткендігін, оқиғаның нақтылығы сөйлеуші үшін сөзсіз болғанын білдіреді [С. Кудайбергенов, 1980, 64 б.]. *Ажар бир үйдүн эркеси болуп өстү* (К. Баялинов).

Іс-әрекеттің бұрын болып, бірақ нақты қашан болғаны белгісіз болған жағдайда жалпы (белгисиз) өткен чак қолданылады [К.А. Биялиев, 2013, 70 б.]. Жалпы өткен чак ішінара екіге бөлінеді:

«жалпы айкын өткөн чак» және «жалпы байыркы өткөн чак» (3-кесте). Жалпы айкын өткөн чак –ган(-ген, -гон, -гөн); -кан(-кен, -кон, -көн) жалғаулары арқылы жасалынады. *Башканын коюн жайгам, байдын колун карагам* (Т. Үмөталиев).

–ын(-ип, -уп, -үп, -п) немесе –ыптыр(-иптир, -уптур, -үптүр) күрделі жалғаулармен жасалынған өткен шақ формасын «капыскы өткөн чак» деп аталады. Капыскы өткөн чакқа А. Биялиев «іс-әрекеттің, сөйлеп тұрған уақыттан бұрын болғандығы, сөйлеушінің есінен шығып кетіп, сөйлеп жатқан кезде кенеттен есіне түсіп немесе басқа біреуден естігендігін айтады» деген анықтама береді [К.А. Биялиев, 2013, 72 б.]. *Асанкул аттан жыгылыптыр дейт* (Т. Сыдыкбеков).

Қырғыз тілінде –чу (-чү) жалғаулары арқылы жасалынатын «адат өткөн чак» оқиғаның, қимыл-әрекеттің, бұрын көп қайталанғандығын немесе ұзақ уақытқа шейін созылғандығын көрсетеді [К.А. Биялиев, 2013, 74 б.]. Яғни, іс-қимылының әдетке айналғандығын сипаттайды. *Айналасы мал баспаган, адам жашап турбагандай ар дайым бопбоз туруучу* (Т. Сыдыкбеков).

Қырғыз грамматикасында эле, экен көмекші етістіктері күрделі шақ формаларын жасауда маңызы зор. Айкын өткөн чактың екінші түрі «байыркы айкын өткөн чак» –ды+эле, экен комбинациясын құрайды да, оқиғаның сөйлеп жатқан уақыттан әлдеқайда бұрын болғандығын, өкіну т.б. жағдайларды көрсетеді [С. Кудайбергенов, 1980, 65 б.]. *Ошончо жылдан бери күтүп келип, аз калганда мен эмне күтпөдүм экен?* (К.Баялинов). –ды өткен шақ жалғауы мен экен сұрау формасында ғана бірігеді де өткен оқиғаны болжалдауды білдіреді (3-кесте). *Ал менин катымды алды бекен?* (К.Баялинов). Сонымен қатар, жалпы өткөн чактың екінші күрделі формасы «жалпы байыркы өткөн чак» та –ған жалғауы жалғанған етістіктерге эле, экен көмекші етістіктерінің жалғануы арқылы жасалады да, өткен оқиға сөйлеушінің есіне тек әңгіме барысында түскенін білдіреді [С. Кудайбергенов, 1980, 66 б.]. *Мурда ал Фрунзе обкомунда иштеген экен?* (К.Баялинов). Шақтың бұл күрделі формалары қырғыз тілінің грамматикалық анықтағышында көрсетілмеген.

Татар тілі грамматикасында өткен шақтың бес түрі бар, олардың екеуі синтетикалық, қалғандары күрделі (аналитикалық).

«Билгеле үткән заман» мен «билгесез үткән заман» өткен шақтың синтетикалық формасы [Р.С.Нурмухаметова, 2007, 22 б.]. Билгеле үткән заман, негізге –ды/-де; –ты/-те жалғаулары жалғанып, жіктелу арқылы жасалынады. *Айдар кичә сәгатъ жидедә уянды*. Билгесез үткән заман, негізге –ган/-гән; –кан/-кән жалғаулары жалғанып, жіктелу арқылы жасалынады (2-кесте). *Ул, чаңгыларын алып, тауға чаңғы шуарга чыккан*.

Күрделі формасы: күптән үткән заман, тәмамланмаған үткән заман, кабатлаулы үткән за-

ман өткен шақтың күрделі формалары. Күптән үткән заман (көптен өткен шақ) –ган/-гән; –кан/-кән жалғаулары және –иде көмекші етістігі арқылы жасалып, сөйлеу кезінен бұрын болып өткен іс-әрекетті білдіреді [Р.С.Нурмухаметова, 2007, 24 б.]. Тәмамланмаған үткән заман –а/-ә; –ый/-у; жалғаулары мен иде көмекші етістігі арқылы жасалады. *Мин кайтканда, мәжлес бара иде инде* (Мен қайтқанда, мейрам болып жатыр еді).

Кабатлаулы үткән заман –а/-ә; –ый/-у; торган жалғаулары мен иде көмекші етістігі арқылы жасалады. Бұл өткен шақ формасы ұзаққа созылған немесе қайталанытын іс-әрекетті білдіреді [Р.С.Нурмухаметова, 2007, 24 б.]. *Әби безгә әкият сөйли торган иде* (Әже бізге ертегі оқитын).

Жоғарыда берілген мәліметтерді жинақтайтын болсақ, Қазақ тілінде өткен шақтың үш, қырғыз тілінде төрт, татар тілінде тіпті бес түрі бар (1, 2, 3-кесте). Қазақ тілінде өткен шақты: «жедел өткен шақ», «бұрынғы өткен шақ» және «ауыспалы өткен шақ» деп үшке бөліп қарастырғанымен, әрқайсысының жай және күрделі түрі бар. Өткен шақтың күрделі формалары екі жолмен жасалады: екі компоненттен тұрып бір мағына беру арқылы немесе еді, экен көмекші етістіктерімен.

Қырғыз тілінде өткен шақтың төрт түрі бар: «айкын өткөн чак», «жалпы (белгисиз) өткөн чак», «капыскы өткөн чак» және «адат өткөн чак» (3-кесте). Айкын өткөн чак пен жалпы (белгисиз) өткөн чак ішінара жай және күрделі формалары деп екіге бөлінген. Аналитикалық түрі эле, экен көмекші етістіктері арқылы жасалады.

Ал татар тілінде бес өткен шақ формасының екеуі синтетикалық, үшеуі аналитикалық форма деп ара жігін ашып алған.

М. Томанов –ды тұлғалы өткен шақ қыпшақ тобы тілдерінде аса тұрақты қолданатын тұлғалардың қатарына жатқызады. Бұл өткен шақ жұрнағын қарастырылып отырған үш тілде де кездестіреміз, қазақ және қырғыз тілдерінде олардың атаулары да ұқсас келеді. Татар тіліндегі өткен шақтың жай формасы «билгеле үткән заман» және «билгесез үткән заман» қазақ тіліндегі жедел өткен шақ пен бұрынғы өткен шақтың жұрнақтары мен анықтамаларымен бірдей. Сонымен бірге дыбыстық үндестік заңы жағынан да жуандық жіңішкелік формасын сақтайды.

–ған және –ын тұлғасы қазақ тілінде бұрынғы өткен шаққа топтастырылса, қырғыз тілінде –ган жалпы (белгисиз) «өткөн чак», –ын «капыскы өткөн чак» деп екі топқа бөліп қарастырылған. Татар тілінде –ган тұлғалы өткен шақ «билгесез үткән заман» деп аталады. –ған тұлғасы үш тілде де қолданылады, алайда –ын тұлғасы татар тілінің грамматикалық көрсеткішінде жоқ (2-кесте). Ол тек ауызекі сөйлеу тілінде қалған, және де ол Мишар диалектінде сақталған [Өнер Мұстафа, 1998, 157 б.].

Татар тіліндегі «тәмамланмаған үткен заман» қазақ тілінде кездеспейді. Қазақ тілінде біз ауызекі тілінде осылай айтқанымен, грамматикалық формада көрсетілмеген. Мысалы: Мин кайтканда, мәжлес бара иде инде. (Мен қайтқанда, мейрам болып жатыр еді).

Кабатлаулы үткен заман *-а/-ә; -ый/-и; торған* жалғаулары мен *иде* көмекші етістігі арқылы жасалады (2-кесте). Бұл өткен шақ формасы ұзаққа созылған немесе қайталанытын іс-әрекетті білдіреді. [Р.С.Нурмухаметова, 2007, 24 б.] Татар тіліндегі *-а-тырған-едим* аналитикалық тіркесі қазақ тіліндегі *-атын* жұрнағымен жасалатын ауыспалы өткен шақпен (дағдылы өткен шақ) ұқсас.

Қазақ тілінде *-ушы/-уші* есімше мәнді жұрнағы еді көмекші етістігімен қолданылып ауыспалы өткен шақтың күрделі формасын туындатады, ал қырғыз тілінде *-чу (-чү)* жалғаулары тікелей етістікке жалғануы арқылы «адат өткен чакты» жасайды.

Осы шақ – етістіктің осы шағы – сөйлеу кезінде болып жатқан қимылды білдіретін етістіктің формасы [Ы. Маманов, 1966, 165 б.].

Қазақ тілінде осы шақтың екі түрі бар: нақ осы шақ және ауыспалы осы шақ. Ы.Маманов осы шақтың арнайы грамматикалық шақ көрсеткіші жоқ екендігін және де қазақ тілінде осы шақ қалып етістіктеріне және созылыңқы сыпатқа жіктік жалғауы тікелей жалғану арқылы жасалатындығын айтады [Ы. Маманов, 1966, 165 б.]. Қазақ тіліндегі нақ осы шақ істің сөйлеп тұрған кезде істеліп жатқанын білдіреді [Г.Қ. Рысбаева, 2008, 104 б.]. Нақ осы шақтың жай және күрделі түрі бар (1-кесте). Жай осы шақ *отыр, тұр, жатыр, жүр* қалып етістіктері жіктелуі арқылы жасалады. *Сені күтіп далада тұрмын.*

Ауыспалы осы шақ етістік негізіне көсемшенің *-а(-е, -й)* жұрнағы жалғану арқылы жасалады. А. Ысқақов «бұл форма, контекстегі қызметіне қарай, сөйлеп отырған кезде болатын амал-әрекетті де, үнемі істелетін кәсіби және басқа күнбе-күнгі әрекетті де, адамзатқа ғаламзатқа тән үйреншікті, дағдылы жалпы қимыл, қозғалыс, амал, әрекет, істі де білдіре береді» деген анықтама береді [А.Ы.Ысқақов, 1991, 330 б.]. *Төлепберді артына алақтап, алдына қарай алмай келе жатты (М.Әуезов).* Ауыспалы осы шақ сонымен қатар, тұйық етістікке *-да, -де, -та, -те* жалғауларының жалғануы арқылы жасалады. *Бұл жұмысты орындаудамын.*

Күрделі форманы құрайтын нақ осы шақ етістіктің *-ып, -іп, -п* және *-а, -е, -й* тұлғалы көсемше түрі мен *отыр, тұр, жатыр, жүр* етістіктерінің біреуі тіркесуі арқылы жасалады. *-Шыңғыстың бөктері тегіс көктемгі-ау!-деп, айналаға көз жіберіп келе жатты (М.Әуезов).* Ауыспалы осы шақтың күрделі түрі негізге *-ып, -іп, -п* тұлғалы көсемше түрі + негізге *а, -е, -й* тұлғалы көсемше түрі тіркесуі арқылы жасалады. *Бөкенші, Борсақ*

ерте кеп, осында орнап қап, әлі бауыр басып келеді.

Қырғыз тілінде де осы шақты екіге бөліп қарастырады. Олар: «учур келер чак (жөнөкөй учур чак)», «нагыз учур чак» (татаал учур чак). Учур-келер чактың екі түрі бар: біріншісі, етістікке *-а(-е, -о, -ө, -й)* жалғауларының жалғануы арқылы жасалады да сөйлеп жатқан кездегі немесе әрдайым болып тұратын іс-әрекетті білдіреді [К.А. Биялиев, 2013, 68 б.]. *Канымгүл улам эки жагын элең-элең карайт (Ч.Айтматов).* Екіншісі, етістікке *-ууда (-оодо, -өөдө, -үүдө)* жалғаулары жалғанып, іс-әрекеттің дәл қазыр және ақырын, созылыңқы болып жатқандығын білдіреді [К.А. Биялиев, 2013, 68 б.]. *Караңгылык пардасын жамынгандай, көл үстүн иңирт каптоодо (Т.Сыдыкбеков).*

Татаал учур чак аналитикалық жолмен жасалады. Яғни, *-а(-е, -й)* немесе *-ып(-ып, -уп, -үп, -п)* жалғауларына *отур, тур, жат, жүр* көмекші етістіктерінің жіктелуі арқылы туындайды. Татаал учур чакта негізгі қимыл әрекет бірінші компонент арқылы беріледі, екінші компонентты (көмекші етістік) негізгі компонентпен тығыз байланысып, бір мағынаны құрайды (2-кесте). Ол қимыл-әрекеттің қазіргі уақытта болып жатқандығын көрсетеді [Р.Р. Замалетдинова, 2017, 180 б.]. *Мен кубанчымдан жашып олтурам (А.Токомбаев).*

Татар тілі грамматикасында осы шақ етістік негізіне көсемшенің *-а/-ә; -ый/-и* жалғаулары жалғануы арқылы жасалады. Татар тілінде бұл көсемше мәнді жұрнақтардан басқа осы шақты құрайтын формалар жоқ (2-кесте). Етістік негізі дауыссызға бітсе (*-а, -ә*) жалғанады, етістік негізі дауыстыға бітсе, соңғы дауысты әріп түсіп қалып (*-ый, -и*) жалғанады. *Мин барам.*

Жоғарыдағы мәліметтерді жинақтайтын болсақ, қазақ және қырғыз тілдерінде осы шақты екіге бөліп қарастырады, ал татар тілінде оның тек бір формасы бар. Қазақ тіліндегі нақ осы шақ істің сөйлеп тұрған кезде істеліп жатқанын білдіреді [Г.Қ. Рысбаева, 2008, 104 б.]. Нақ осы шақтың жалаң және күрделі түрі бар. Жалаң осы шақ *отыр, тұр, жатыр, жүр* қалып етістіктері жіктелуі арқылы жасалады. Күрделі осы шақ көсемшенің өткен шақ *-ып, -іп, -п* және *-а, -е, -й* түріндегі етістік формасына қалып етістіктердің біреуі тіркесуі арқылы жасалады. Бұл осы шақ формасымен қырғыз грамматикасындағы татаал учур чак (нагыз учур чак) ұқсас келеді (1, 2, 3-кесте). Татаал учур чак та *-а(-е, -й)* немесе *-ып(-ып, -уп, -үп, -п)* жұрнақтарына *отур, тур, жат, жүр* етістіктері жалғануы арқылы жасалады.

Көсемшенің *-а, -й* тұлғалары арқылы жасалатын өткен шақ формасы үш тілде де кездеседі. Қазақ грамматикасындағы ауыспалы осы шақ етістік негізіне көсемшенің *-а(-е, -й)* жұрнағы жалғану арқылы жасалады. Бұл осы шақ формасымен қырғыз тіліндегі учур-келер чак (жөнөкөй

учур чак) ұқсас келеді. Учур-келер чактың екі түрі бар: біріншісі, *-а(-е, -о, -ө, -й)* жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалады да сөйлеп жатқан кездегі немесе әрдайым болып тұратын іс-әрекетті білдіреді. Екіншісі, *-ууда (-оодо, -өөдө, -үүдө)* жұрнақтары арқылы жасалынып, іс-әрекеттің дәл қазыр және ақырын, созылыққы болып жатқандығын білдіреді [К.А. Биялиев, 2013, 68 б.]. Учур-келер чактың екінші түрі қазақ тіліндегі *тұйық етістік (-да, -де, -та, -те)* жалғаулары жалғануы арқылы жасалынған ауыспалы осы шақпен дәлме дәл келеді. Татар грамматикасында осы шақ етістік негізіне көсемшенің *-а/-ә; -ый/-и* жұрнақтары жалғануы арқылы жасалады. Татар тілінде бұл көсемше мәнді жұрнақтардан басқа осы шақты құрайтын формалар жоқ.

Келер шақ – Ы. Маманов келер шақты сөйлеу кезінен кейін болатын істі, қимылды білдіретін етістік формасы дейді [Ы. Маманов, 1966, 157 б.].

Қазақ тілінде келер шақтың үш түрі бар. Олар: «ауыспалы келер шақ», «болжалды келер шақ», «мақсатты келер шақ».

А. Ысқақов ауыспалы келер шақ формасын жалпы (айқын) келер шақ деп атайды да, «амал-әрекеттің алдағы уақытта шүбәсіз, анық жүзеге асатынын білдіреді» деген анықтама береді [А.Ы.Ысқақов, 1991, 332 б.]. Бұл келер шақтың формасы етістік негіздеріне көсемшенің *-а, -е, -й* жұрнағы, соңынан жіктік жалғауы жалғануы арқылы жасалынады (1-кесте). Біз үлкендердің үмітін ақтаймыз.

Болжалды келер шақ етістік негіздеріне есімшенің *-ар, -ер, -р* жұрнағы, сонан соң жіктік жалғауы жалғануы арқылы жасалады. А. Ысқақов бұл келер шаққа: «Алдағы уақытта істелетін амал-әрекетті атайды, бірақ ол амалдың жүзеге асу-аспауы күдікті, екі талай екені аңғарылады» деген анықтама береді [А.Ы.Ысқақов, 1991, 332 б.]. *Кітапхана ертең барармын.*

Қазақ тілінде етістік негізіне *-мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек* жұрнағы жалғану арқылы, кейде оған *-шы, -ші* қосымшасы қосылуы арқылы жасалатын мақсатты келер шақ қимылдың, іс-әрекеттің келешекте мақсат етіле, ниет етіле орындалатынын білдіреді [Г.Қ. Рысбаева, 2008, 121 б.]. Бұл мәселені шешу үшін ертек жиналмақшымыз.

Ауыспалы келер шақтың күрделі формасы екі компоненттен тұрады. Бірінші компонентте етістік негізіне *-ын, -ін, -п* көсемше тұлғалы жұрнақтар жалғанып, ал екінші компонентте етістік негізіне *-а, -е, -й* көсемше тұлғалы жұрнақтар жалғануы арқылы жасалып, екеуі бір мағына береді. *Көріп білгенін қағаз үстіне жазып алады.*

Болжалды келер шақтың күрделі формасы екі жолмен жасалады. Біріншісі, екі компоненттен тұрып, бірінші компонентте етістік негізіне *-ын, -ін, -п* көсемше тұлғалы жұрнақтар жалғанып, ал екінші компонентте етістік негізіне *-ар, -ер, -р* есімше тұлғалы жұрнақтардың жалғануы ар-

қылы екеуі бір мағына жеткізеді (1-кесте). *Ағаң қайтып келер.* Екіншісі, етістік негізіне *-ар, -ер, -р* есімше тұлғалы жұрнақтар жалғанып, еді көмекші етістігімен қолданылуы. *Сенімен бірге барар едім.*

Мақсатты келер шақтың аналитикалық түрі екі компоненттен тұрады. Бірінші компонентте етістік негізіне *-ын, -ін, -п* көсемше тұлғалы жұрнақтар жалғанып, ал екінші компонентте етістік негізіне *-мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек* жұрнақтардың жалғануы арқылы, кейде оған *-шы, -ші* қосымшасы қосылуы арқылы мақсатты келер шақтың күрделі формасын туындатады. *Осының барлығын жазып отырмақпын.*

Қырғыз тілінде де келер шақтың үш түрі бар: «айқын келер чак», «арсар келер чак», «татаал келер чак».

Айқын келер шақ қимыл әрекеттің болашақта міндетті түрде болатынын және сөйлеушінің оған еш күмәні жоқ екенін білдіреді [К.А. Биялиев, 2013, 64 б.]. Етістік негізіне *-а, -й* жалғаулары жалғанып, жіктелуі арқылы жасалады. *Атаң менен жолуктурам (А.Токомбаев).*

Арсар келер шақ болашақта болуы мүмкін, бірақ толық сенімділік жоқ іс-әрекетті білдіреді [К.А. Биялиев, 2013, 65 б.]. Етістік негізіне *-ар, -ер, -ор, -өр, -р* жалғаулары жалғанып, жіктелуі арқылы жасалады. *Дағы бир жолугарбыз (К.Каимов).*

Күрделі формасы: татаал келер чак бастапқы кезеңі сөйлеу кезінде байқалатынын білдіретін келер шақтың күрделі формасы. *-ганы(-гени, -гону, -гөну); -каны(-кени, -кону, -көну)* жалғауларына *жат, тур, отур, жүр* етістіктері жалғануы арқылы жасалады. *Үйгө кеткени жатабыз.*

Татар тілі грамматикасында өткен шақтың үш түрі көрсетілген: «билгесез киләчәк заман», «билгеле киләчәк заман» және «киләчәк үткән заман».

Билгесез киләчәк заман *-ыр/-ер; -ар/-әр; -р* жалғаулары жалғануы арқылы жасалып (2-кесте), болашақта болатын іс-әрекет, бірақ сөйлеушінің ол жайлы сенімсіз екенін білдіретін келер шақ формасы [Р.С.Нурмухаметова, 2007, 24 б.]. *Туган илнең кадерен читтә йөрсәң белерсең.*

Билгеле киләчәк заман *-ачак/-әчәк; -ячак/-ячәк* жалғаулары арқылы жасалынып, іс-әрекеттің сөйлеу кезінен кейін міндетті түрде болу керектігін білдіреді [Р.С.Нурмухаметова, 2007, 25 б.]. *Татар дәүләт академия театрында тиздән премьерә булачак.*

Күрделі формасы: киләчәк үткән заман билгеле киләчәк заманды жасайтын тұлғаға, яғни *-ачак/-әчәк; -ячак/-ячәк* тұлғасына *иде* көмекші етістігі жалғану арқылы жасалады. *Китәчәк идем.*

Жоғарыдағы мәліметті жинақтайтын болсақ, қарастырылып отырған тілдерде келер шақтың үш түрі бар. Көсемшенің *-а, -е, -й* жұрнақтары арқылы жасалатын келер шақ формасы қазақ және қырғыз тілдерінде ортақ. Қазақ тілінде

ауыспалы келер шақ деген терминмен аталатын келер шақ түрі қырғыз тілінде айқын келер чак деген атау алған. А. Ысқақов бұл келер шақ формасын жалпы (айқын) келер шақ деп атайды да, «амал-әрекеттің алдағы уақытта шүбәсіз, анық жүзеге асатынын білдіреді» деген анықтама береді [А.Ы.Ысқақов, 1991, 332 б.]. Бұл келер шақтың формасы етістік негіздеріне көсемшенің *-а, -е, -й* жұрнағы, соңынан жіктік жалғауы жалғануы арқылы жасалынады да, қазақ және қырғыз тілдерінде атаулары да ұқсас келеді (1-кесте).

Қазақ тіліндегі болжалды келер шақ, қырғыз тіліндегі арсар келер шақ, татар тілінде билгесез киләчәк заман есімшенің келер шағының *-ар, -ер, -р* жұрнағы арқылы жасалады. Бұл жұрнақ аталған үш тілге де тән. Қазақ тіліндегі болжалды келер шақ атауын алған келер шақ формасы, қырғыз тілінде «арсар келер шақ» деген терминмен аталады. Болжалды келер шақ етістік негіздеріне есімшенің *-ар, -ер, -р* жұрнағы, ал қырғыз тілінде *-ар, -ер, -ор, -өр, -р* жалғауы, сонан соң жіктік жалғауы жалғануы арқылы жасалады да, сөйлеушінің сөйлеу кезінен кейін іс-қимылдың орындалары белгісіз, болжалды екенін білдіреді [Г. Қ. Рысбаева, 2008, 120 б.]. Татар тіліндегі билгесез киләчәк заман *-ыр/-ер/-ар/-әр/-р* жалғаулары арқылы жасалып, болашақта болатын іс-әрекет, бірақ сөйлеушінің ол жайлы сенімсіз

екенін білдіреді [Р.С.Нурмухаметова, 2007, 24 б.].

Қазақ тілінде *-мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек* жұрнағы жалғану арқылы, кейде оған *-шы, -ші* қосымшасы қосылуы арқылы жасалатын мақсатты келер шақ қимылдың, іс-әрекеттің келешекте мақсат етіле, ниет етіле орындалатынын білдіреді [Г.Қ. Рысбаева, 2008, 121 б.]. Қыпшақ тілдері тобындағы татар және қырғыз тілдерінде *-мақ, -мек* ниет-қалау райында қолданылғанымен, өткен шақ формасында қолданылмайды.

Билгеле киләчәк заман *-ачак/-әчәк; -ячак/-ячәк* жұрнақтары арқылы жасалынып, іс-әрекеттің сөйлеу кезінен кейін міндетті түрде болу керектігін білдіреді [Р.С.Нурмухаметова, 2007, 25 б.]. Қыпшақ тобы тілдерінде қазақ және қырғыз тілдерінде мұндай келер шақ формасы кездеспейді (3-кесте). Қазақ тіліндегі көсемшенің *-а, -е, -й* жұрнағы арқылы жасалатын ауыспалы келер шақпен түсініктемесі бірдей, алайда жалғанатын жұрнақтары әр түрлі. М.Томанов бұл тұлға говорлық ерекшелік ретінде кездесетінін айтады. Қазақстанның батыс облыстарының тұрғындары тілінде бұл тұлға татар тіліндегі жүйемен айтылады. Яғни, *баражақпын, баражақсың* т.с. [М.Томанов, 1992, 177 б.].

Жоғарыда қазақ, татар және қырғыз тілдерінің шақ категориясын қарастыра отырып төмендегідей кестені құрастырдық.

Қазақ тілі 1-кесте

ОСЫ ШАҚ				
Жақ		Нақ осы шақ		
		Жай түрі <i>Отыр, тұр, жатыр, жүр – жіктік жалғау</i>	Күрделі түрі <i>Етістік – көсемше (-ып, -ін, -н)- отыр, тұр, жатыр, жүр -жіктік жалғау</i>	Күрделі түрі <i>Етістік – көсемше (-а, -е) – жатыр -жіктік жалғау</i>
Жекеше түрі	Мен	отыр-мын	жаз-ып отыр-мын	кел-е жатыр-мын
	Сен	отыр-сың	жаз-ып отыр-сың	кел-е жатыр-сың
	Сіз	отыр-сыз	жаз-ып отыр-сыз	кел-е жатыр-сыз
	Ол	Отыр	жаз-ып отыр	кел-е жатыр
Көпше түрі	Біз	отыр-мыз	жаз-ып отыр-мыз	кел-е жатыр-мыз
	Сендер	отыр-сыңдар	жаз-ып отыр-сыңдар	кел-е жатыр-сыңдар
	Сіздер	отыр-сыздар	жаз-ып отыр-сыздар	кел-е жатыр-сыздар
	Олар	отыр	жаз-ып отыр	кел-е жатыр
Жақ		Ауыспалы осы шақ		
		Жай түрі <i>Етістік-көсемше (-а, -е, -й)-жіктік жалғау</i>	Жай түрі <i>Тұйық етістік(-да, -де, -та, -те)-жіктік жалғау</i>	Күрделі түрі <i>Етістік-көсемше (-ып, -ін, -н)-етістік-көсемше (-а, -е, -й)-жіктік жалғау</i>
Жекеше түрі	Мен	жаз-а-мын	жазу-да-мын	жаз-ып отыр-а-мын
	Сен	жаз-а-сың	жазу-да-сың	жаз-ып отыр-а-сың
	Сіз	жаз-а-сыз	жазу-да-сыз	жаз-ып отыр-а-сыз
	Ол	жаз-а-ды	жазу-да	жаз-ып отыр-а-ды

Көпше түрі	Біз	жаз-а-мыз	жазу-да-мыз	жаз-ып отыр-а-мыз
	Сендер	жаз-а-сыңдар	жазу-да-сыңдар	жаз-ып отыр-а-сыңдар
	Сіздер	жаз-а-сыздар	жазу-да-сыздар	жаз-ып отыр-а-сыздар
	Олар	жаз-а-ды	жазу-да	жаз-ып отыр-а-ды

ӨТКЕН ШАҚ					
Жақ		Жедел өткен шақ			
		Жай түрі <i>Етістік-(-ды, -ді, -ты, -ті)-жіктік жалғау</i>		Күрделі түрі <i>Етістік-көсемше(-ып, -ін, -н)-етістік-(-ды, -ді, -ты, -ті)-жіктік жалғау</i>	
Жекеше түрі	Мен	отыр-ды-м		жаз-ып бол-ды-м	
	Сен	отыр-ды-ң		жаз-ып бол-ды-ң	
	Сіз	отыр-ды-ңыз		жаз-ып бол-ды-ңыз	
	Ол	отыр-ды		жаз-ып бол-ды	
Көпше түрі	Біз	отыр-ды-қ		жаз-ып бол-ды-қ	
	Сендер	отыр-ды-ңдар		жаз-ып бол-ды-ңдар	
	Сіздер	отыр-ды-ңыздар		жаз-ып бол-ды-ңыздар	
	Олар	отыр-ды		жаз-ып бол-ды	
Жақ		Бұрынғы өткен шақ			
		Жай түрі <i>Етістік-есімше(-ған, -ген, -қан, -кен)-жіктік жалғау</i>	Күрделі түрі <i>Етістік-есімше(-ған, -ген, -қан, -кен)-еді, екен-жіктік жалғау</i>	Жай түрі <i>Етістік-көсемше(-ып, -ін, -н)-жіктік жалғау</i>	Күрделі түрі <i>Етістік-көсемше(-ып, -ін, -н)-еді-жіктік жалғау</i>
Жекеше түрі	Мен	жаз-ған-мын	жаз-ған еді-м	айт-ып-пын	айт-ып еді-м
	Сен	жаз-ған-сың	жаз-ған еді-ң	айт-ып-сың	айт-ып еді-ң
	Сіз	жаз-ған-сыз	жаз-ған еді-ңіз	айт-ып-сыз	айт-ып еді-ңіз
	Ол	жаз-ған	жаз-ған еді	айт-ып-ты	айт-ып еді
Көпше түрі	Біз	жаз-ған-быз	жаз-ған еді-к	айт-ып-пыз	айт-ып еді-к
	Сендер	жаз-ған-сыңдар	жаз-ған еді-ңдер	айт-ып-сыңдар	айт-ып еді-ңдер
	Сіздер	жаз-ған-сыздар	жаз-ған еді-ңіздер	айт-ып-сыздар	айт-ып еді-ңіздер
	Олар	жаз-ған	жаз-ған еді	айт-ып-ты	айт-ып еді
Жақ		Ауыспалы өткен шақ			
		Жай түрі <i>Етістік-есімше (-атын, -етін, -йтын, -йтін)-жіктік жалғау</i>	Күрделі түрі <i>Етістік-есімше (-атын, -етін, -йтын, -йтін)-еді-жіктік жалғау</i>	Күрделі түрі <i>Етістік-есімше (-ушы, -уші)-еді-жіктік жалғау</i>	
Жекеше түрі	Мен	жаз-атын-мын	жаз-атын еді-м	жаз-ушы еді-м	
	Сен	жаз-атын-сың	жаз-атын еді-ң	жаз-ушы еді-ң	
	Сіз	жаз-атын-сыз	жаз-атын еді-ңіз	жаз-ушы еді-ңіз	
	Ол	жаз-атын	жаз-атын еді	жаз-ушы еді	
Көпше түрі	Біз	жаз-атын-быз	жаз-атын еді-к	жаз-ушы еді-к	
	Сендер	жаз-атын-сыңдар	жаз-атын еді-ңдер	жаз-ушы еді-ңдер	
	Сіздер	жаз-атын-сыздар	жаз-атын еді-ңіздер	жаз-ушы еді-ңіздер	
	Олар	жаз-атын	жаз-атын еді	жаз-ушы еді	

КЕЛЕР ШАҚ					
Жақ		Болжалды келер шақ			
		Жай түрі <i>Етістік-есімше (-ар, -ер, -р)-жіктік жалғау</i>	Күрделі түрі <i>Етістік-көсемше (-ып, -ін, -н)-етістік- есімше (-ар, -ер, -р)-жіктік жалғау</i>	Күрделі түрі <i>Етістік-есімше (-ар, -ер, -р)-еді-жіктік жалғау</i>	
Жекеше түрі	Мен	жаз-ар-мын	бар-ып көр-ер-мін	жаз-ар еді-м	
	Сен	жаз-ар-сың	бар-ып көр-ер-сің	жаз-ар еді-ң	
	Сіз	жаз-ар-сыз	бар-ып көр-ер-сіз	жаз-ар еді-ңіз	
	Ол	жаз-ар	бар-ып көр-ер	жаз-ар еді	
Көпше түрі	Біз	жаз-ар-мыз	бар-ып көр-ер-міз	жаз-ар еді-к	
	Сендер	жаз-ар-сыңдар	бар-ып көр-ер-сіңдер	жаз-ар еді-ңдер	
	Сіздер	жаз-ар-сыздар	бар-ып көр-ер-сіздер	жаз-ар еді-ңіздер	
	Олар	жаз-ар-	бар-ып көр-ер	жаз-ар еді	
Жақ		Мақсатты келер шақ			
		Жай түрі <i>Етістік-(-мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек)-(-пек)-жіктік жалғау</i>	Жай түрі <i>Етістік-(-мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек)-(-шы, -ші)-жік-тік жалғау</i>	Күрделі түрі <i>Етістік- көсемше (-ып, -ін, -н)-етістік-(-мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек)-(-шы, -ші)-жіктік жалғау</i>	Күрделі түрі <i>Етістік- көсемше (-ып, -ін, -н)-етістік-(-мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек)-(-шы, -ші)-жіктік жалғау</i>
Жекеше түрі	Мен	жаз-бақ-пын	жаз-бақ-шы-мын	жаз-ып отыр-мақ-пын	жаз-ып отыр-мақ-шы-мын
	Сен	жаз-бақ-сың	жаз-бақ-шы-сың	жаз-ып отыр-мақ-сың	жаз-ып отыр-мақ-шы-сың
	Сіз	жаз-бақ-сыз	жаз-бақ-шы-сыз	жаз-ып отыр-мақ-сыз	жаз-ып отыр-мақ-шы-сыз
	Ол	жаз-бақ	жаз-бақ-шы	жаз-ып отыр-мақ	жаз-ып отыр-мақ-шы
Көпше түрі	Біз	жаз-бақ-пыз	жаз-бақ-шы-мыз	жаз-ып отыр-мақ-пыз	жаз-ып отыр-мақ-шы-мыз
	Сендер	жаз-бақ-сыңдар	жаз-бақ-шы-сыңдар	жаз-ып отыр-мақ-сыңдар	жаз-ып отыр-мақ-шы-сыңдар
	Сіздер	жаз-бақ-сыздар	жаз-бақ-шы-сыздар	жаз-ып отыр-мақ-сыздар	жаз-ып отыр-мақ-шы-сыздар
	Олар	жаз-бақ	жаз-бақ-шы	жаз-ып отыр-мақ	жаз-ып отыр-мақ-шы
Жақ		Ауыспалы келер шақ			
		Жай түрі <i>Етістік-көсемше (-а, -е, -й)-жік-тік жалғау</i>	Күрделі түрі <i>Етістік-көсемше (-ып, -ін, -н)-Етістік-көсемше (-а, -е, -й)-жіктік жалғау</i>		
Жекеше түрі	Мен	жаз-а-мын	жаз-ып отыр-а-мын		
	Сен	жаз-а-сың	жаз-ып отыр-а-сың		
	Сіз	жаз-а-сыз	жаз-ып отыр-а-сыз		
	Ол	жаз-а-ды	жаз-ып отыр-а-ды		
Көпше түрі	Біз	жаз-а-мыз	жаз-ып отыр-а-мыз		
	Сендер	жаз-а-сыңдар	жаз-ып отыр-а-сыңдар		
	Сіздер	жаз-а-сыздар	жаз-ып отыр-а-сыздар		
	Олар	жаз-а-ды	жаз-ып отыр-а-ды		

Татар тілі 2-кесте

ХӘЗЕРГЕ ЗАМАН				
Жақ		<i>Етістік – (-а, -ә, -ый, -и) -жіктік жалғау</i> <i>Етістік дауыссызға бітсе (-а, -ә) жалғанады</i> <i>Етістік дауыстыға бітсе, соңғы дауысты әріп түсіп қалып (-ый, -и) жалғанады</i>		
Жеке-ше түрі	Мин	бар-а-м	(сана) сан-ый-м	(эшлә) эшл-и-м
	Син	бар-а-сың	сан-ый-сың	эшл-и-сең
	Ул	бар-а	сан-ый	эшл-и
Көпше түрі	Без	бар-а-быз	сан-ый-быз	эшл-и-без
	Сез	бар-а-сыз	сан-ый-сыз	эшл-и-сез
	Алар	бар-а-лар	сан-ый-лар	эшл-и

ҮТКӘН ЗАМАН				
Жақ		Билгеле үткән заман	Билгесез үткән заман	
		<i>Етістік – (-ды, -де, -ты, -те) -жіктік жалғау</i>	<i>Етістік – (-ган, -гән, -кан, -кән)- жіктік жалғау</i>	
Жеке-ше түрі	Мин	бар-ды-м	бар-ган-мын	
	Син	бар-ды-ң	бар-ган-сың	
	Ул	бар-ды	бар-ган	
Көпше түрі	Без	бар-ды-к	бар-ган-быз	
	Сез	бар-ды-гыз	бар-ган-сыз	
	Алар	бар-ды-лар	бар-ган-нар	
Жақ		Күптән үткән заман	Тәмамланмаған үткән заман	Кабатлаулы үткән заман
		<i>Етістік – (-ган, -гән, -кан, -кән)-иде- жіктік жалғау</i>	<i>Етістік – (-а, -ә)-иде- жіктік жалғау</i>	<i>Етістік – (-а, -ә)-тор-ган иде- жіктік жалғау</i>
Жеке-ше түрі	Мин	бар-ган иде-м	яз-а иде-м	яз-а торган иде-м
	Син	бар-ган иде-ң	яз-а иде-ң	яз-а торган иде-ң
	Ул	бар-ган иде	яз-а иде	яз-а торган иде
Көпше түрі	Без	бар-ган иде-к	яз-а иде-к	яз-а торган иде-к
	Сез	бар-ган иде-сез	яз-а иде-сез	яз-а торган иде-сез
	Алар	бар-ган иде	яз-а иде	яз-а торган иде

КИЛӘЧӘК ЗАМАН				
Жақ		Билгеле киләчәк заман	Билгесез киләчәк заман	Киләчәк үткән заман
		<i>Етістік – (-ачак, -әчәк, -ячак, -ячәк) -жіктік жалғау</i>	<i>Етістік – (-ыр, -ер, -ар, -әр, -р) -жіктік жалғау</i>	<i>Етістік – (-ачак/-әчәк; -ячак/-ячәк)- иде – жіктік жалғау</i>
Жеке-ше түрі	Мин	бар-ачак-мын	бар-ыр-мын	кит-әчәк иде-м
	Син	бар-ачак-сың	бар-ыр-сың	кит-әчәк иде-ң
	Ул	бар-ачак	бар-ыр	кит-әчәк иде
Көпше түрі	Без	бар-ачак-быз	бар-ыр-быз	кит-әчәк иде-к
	Сез	бар-ачак-сыз	бар-ыр-сыз	кит-әчәк иде-гез
	Алар	бар-ачак (лар)	бар-ыр (лар)	кит-әчәк иде-ләр

Қырғыз тілі 3-кесте

УЧУР ЧАК		
Жақ	Учур-келер чак	Нагыз учур чак (татаал учур чак)
	<i>Етістік – (-а, -е, -о, -ө, -й) -жіктік жалғау</i>	<i>Етістік – (-а, -е, -й) немесе (-ын, -ип, -ун, -үн, -н)-жат, тур, отур, жүр -жіктік жалғау</i>

Жекеше түрі	Мен	бар-а-мын	бар-а жат-а-мын
	Сен	бар-а-сың	бар-а жат-а-сың
	Сиз	бар-а-сыз	бар-а жат-а-сыз
	Ал	бар-а-т	бар-а жат-а-т
Көпше түрі	Биз	бар-а-быз	бар-а жат-а-быз
	Силер	бар-а-сыңар	бар-а жат-а-сыңар
	Сиздер	бар-а-сыздар	бар-а жат-а-сыздар
	Алар	бар-а-шат	бар-а жат-а-т

ӨТКӨН ЧАК					
Жақ		Айкын өткөн чак		Жалпы (белгисиз) өткөн чак	
		Жакынкы айкын өткөн чак	Байыркы айкын өткөн чак	Жалпы айкын өткөн чак	Жалпы байыркы өткөн чак
		<i>Етістік – ды (-ди, -ду, -дү), -ты (-ти, -ту, -тү) -жіктік жалғау</i>	<i>Етістік – ды (-ди, -ду, -дү), -ты (-ти, -ту, -тү) -жіктік жалғау-бекен?</i>	<i>Етістік – ган (-ген, -гон, -гөн), -кан (-кен, -кон, -көн)-жіктік жалғау</i>	<i>Етістік – ган (-ген, -гон, -гөн), -кан (-кен, -кон, -көн)-эле, экен-жіктік жалғау</i>
Жекеше түрі	Мен	кел-ди-м	бар-ды-м бекен?	кел-ген-мин	бар-ган эле-м
	Сен	кел-ди-ң	бар-ды-ң бекен?	кел-ген-сиң	бар-ган эле-ң
	Сиз	кел-ди-ңиз	бар-ды-ңыз бекен?	кел-ген-сиз	бар-ган эле-ңиз
	Ал	кел-ди	бар-ды бекен?	кел-ген	бар-ган эле
Көпше түрі	Биз	кел-ди-к	бар-ды-к бекен?	кел-ген-биз	бар-ган эле-к
	Силер	кел-ди-ңер	бар-ды-ңар бекен?	кел-ген-сиңер	бар-ган эле-ңер
	Сиздер	кел-ди-ңиздер	бар-ды-ңыздар бекен?	кел-ген-сиздер	бар-ган эле-
	Алар	кел-иш-ти	бар-ыш-ты бекен?	кел-иш-кен	бар-ган эле
Жақ		Капыскы өткөн чак		Адат өткөн чак	
		<i>Етістік – ып (-ип, -уп, -үп, -п) – жіктік жалғау</i>		<i>Етістік – чу (-чү) – жіктік жалғау</i>	
Жекеше түрі	Мен	сез-ип-мин		бар-чу-мун	
	Сен	сез-ип-сиң		бар-чу-суң	
	Сиз	сез-ип-сиз		бар-чу-суз	
	Ал	сез-ип-тир		бар-чу	
Көпше түрі	Биз	сез-ип-мин		бар-чу-буз	
	Силер	сез-ип-мин		бар-чу-суңар	
	Сиздер	сез-ип-мин		бар-чу-суздар	
	Алар	сез-ип-мин		бар-ыш-чу	

КЕЛЕР ЧАҚ				
Жақ		Айкын келер чак	Арсар келер чак	Татаал келер чак
		<i>Етістік- а(-й) – жіктік жалғау</i>	<i>Етістік – ар (-ер, -ор, -өр)- жіктік жалғау</i>	<i>Етістік – ганы(-гени, -гону, -гөнү), -каны (-кени, -кону, -көнү) – жат, тур, отур, жүр – а(-й) – жіктік жалғау</i>
Жекеше түрі	Мен	бар-а-мын	кел-ер-мин	бар-ганы жат-а-мын
	Сен	бар-а-сың	кел-ер-сиң	бар-ганы жат-а-сың
	Сиз	бар-а-сыз	кел-ер-сиз	бар-ганы жат-а-сыз
	Ал	бар-а-т	кел-ер	бар-ганы жат-а-т

Көпше түрі	Биз	бар-а-быз	кел-ер-биз	бар-ганы жат-а-быз
	Силер	бар-а-сыңар	кел-ер-сиңер	бар-ганы жат-а-сыңар
	Сиздер	бар-а-сыздар	кел-ер-сиздер	бар-ганы жат-а-сыздар
	Алар	бар-а-шат	кел-иш-ер	бар-ганы жат-а-шат

Құрылымдық жағына тоқталатын болсақ, қазақ, қырғыз, татар тілдерінде шақ категориясын осы шақ, өткен шақ және келер шақ деп үш топқа бөліп қарастырған. Қазақ тілінде осы шақты «нақ осы шақ» және «ауыспалы осы шақ» деп екіге бөліп қарастырады, оның өз ішінде жай және күрделі түрі болып бөлінеді. Қырғыз грамматикасында осы шақты «учур-келер чак» және «нағыз учур чак (татаал учур чак)» деп екіге бөлген. Ал татар тілінде тек (-а, -ә, -ый, -и) тұлғалары арқылы жасалады (4-кесте).

Қазақ тілінде өткен шақты: «жедел өткен шақ», «бұрынғы өткен шақ» және «ауыспалы өткен шақ» деп үшке, қырғыз тілінде «айкын өткен чак», «жалпы (белгисиз) өткен чак», «капыскы

өткен чак» және «адат өткен чак» деп төртке, татар тілінде жай формасы деп «билгеле үткән заман», «билгесез үткән заман» көрсетсе, күрделі формасына «күптән үткән заман», «тәмамланған үткән заман», «кабатлаулы үткән заман» деп беске бөлген.

Қарастырылып отырған үш тілде келер шақты үшке бөлген. Қазақ тілінде «болжалды келер шақ», «мақсатты келер шақ» және «ауыспалы келер шақ»; қырғыз тілінде «айкын келер чак», «арсар келер чак» және «татаал келер чак»; татар тілінде «билгеле киләчәк заман», «билгесез киләчәк заман», «киләчәк үткән заман» деп топтастырылған.

4-кесте

	Қазақ	Қырғыз	Татар
Жай формасы			
Осы шақ	1. Нақ осы шақ: <i>отыр, тұр, жатыр, жүр</i> 2. Ауыспалы осы шақ: (-а, -е, -й)	1. Учур-келер чак	1. Хәзерге заман
Өткен шақ	1. Жедел өткен шақ: (-ды, -ді, -ты, -ті) 2. Бұрынғы өткен шақ: а. (-ған, -ген, -қан, -кен) б. (-ын, -ін, -н) 3. Ауыспалы өткен шақ: (-атын, -етін, -йтын, -йтін)	1. Жакынкы аикын өткөн чак 2. Жалпы аикын (белгисиз) өткөн чак 3. Капыскы өткөн чак 4. Адат өткөн чак	1. Билгеле үткән заман 2. Билгесез үткән заман
Келер шақ	1. Болжалды келер шақ: (-ар, -ер, -р) 2. Мақсатты келер шақ: а. (-мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек) б. (-мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек)+шы 3. Ауыспалы келер шақ: (-а, -е, -й)	1. Аикын келер чак 2. Арсар келер чак	1. Билгеле киләчәк заман 2. Билгесез киләчәк заман
Күрделі формасы			
Осы шақ	1. Нақ осы шақ: (-ын, -ін, -н)/(-а, -е)+ <i>отыр, тұр, жатыр, жүр</i> 2. Ауыспалы осы шақ: (-ын, -ін, -н)+(-а, -е, -й)	1. Нағыз учур чак (татаал)	-
Өткен шақ	1. Жедел өткен шақ: (-ын, -ін, -н)+ (-ды, -ді, -ты, -ті) 2. Бұрынғы өткен шақ: а. (-ған, -ген, -қан, -кен)+еді, екен б. (-ын, -ін, -н)+еді 3. Ауыспалы өткен шақ: а. (-атын, -етін, -йтын, -йтін)+еді б. (-ушы, -уші)+еді	1. Байыркы аикын өткөн чак 2. Жалпы байыркы өткөн чак	1. Күптән үткән заман 2. Тәмамланмаған үткән заман 3. Кабатлаулы үткән заман
Келер шақ	1. Болжалды келер шақ: а. (-ын, -ін, -н)+(-ар, -ер, -р) б. (-ар, -ер, -р)+еді 2. Мақсатты келер шақ: а. (-ын, -ін, -н) +(-мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек) б. (-ын, -ін, -н) +(-мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек)+шы 3. Ауыспалы келер шақ: (-ын, -ін, -н) + (-а, -е, -й)	1. Татаал келер чак	1. Киләчәк үткән заман

Терминдік ұқсастықтарына келетін болсақ, қазақ, қырғыз және татар грамматикасында шақ формаларын әр түрлі атағанымен кейбір атаулар ұқсас, кейбіреулері бірдей терминмен аталған (4-кесте). Қазақ тілінде *-ды* тұлғасы арқылы жасалатын «жедел өткен шақ» немесе А. Ысқақовтың «анық (айғақты) өткен шақ» деп аталатын бұл өткен шақ формасы қырғыз тілінде «айқын өткен чак» деп аталады. Бұл жердегі анық, айқын сөздері синоним болып келеді. *-ған* тұлғасы арқылы жасалатын өткен шақ формасы, қырғыз және татар тілінде бірдей терминмен атаған. Қырғыз тілінде жалпы (белгисіз) өткен чак» деп атаса, татар тілінде «билгесез үткән заман» деп атаған. Қырғыз тілінде *-чу (-чу)* жұрнақтары арқылы жасалынатын «адат өткен чак», қазақ тілінде *-ушы/-уші* есімше мәнді жұрнағы *еді* көмекші етістігімен қолданылып ауыспалы өткен шақтың күрделі формасын туындатады. Ы.Маманов оны «дағдылы өткен шақ» деп атайды. Адат сөзінің қазақша аудармасы – әдет, яғни әдетке айналған іс-әрекетті білдіретін өткен шақ формасы (4-кесте). Әдет сөзі дағдылы сөзімен синонимдес болып келеді, өйткені дағдылы жасалынатын іс-әрекет пен әдетке айналып кеткен іс-әрекеттің мағынасы ұқсас.

Айырмашылықтары мен ортақ тұстарын сөз ететін болсақ, әр шақ тобында үш тілге де ортақ есімше мәнді немесе көсемше мәнді жұрнақтар

бар. Олар өткен шақ формасын қалыптастыратын *-ды*, *-ған* жұрнақтары, осы шақ формасын құрайтын көсемшенің *-а*, *-й* тұлғалары және келер шақ формасын қалыптастыратын есімшенің *-ар*, *-ер*, *-р* жұрнағы. Сондай-ақ, бір тілге тән шақ формасын жасайтын жұрнақтар да бар. *-мақ* жұрнағы арқылы жасалатын мақсатты келер шақ формасы тек қазақ тілінде кездеседі, *-ачак* жұрнақтары арқылы жасалатын билгеле киләчәк заман татар тілінде ғана кездеседі.

Қорытындылай келе, қарастырылып отырған қазақ, татар және қырғыз тілдері жалпы түркілік ортақ лингвистикалық ерекшеліктерге ие болғанымен етістіктің шақтық категориясыда өзіндік ерекшеліктер мен айырмашылықтар көрсетеді. Аталған үш тіл табиғи құрылымы мен басқа да тілдік топтар мен мәдениеттердің ықпалымен кейбір айырмашылықтар байқалмақта. Татар тілінде кейбір оғыс тілдік элементтер байқалса, қырғыз тілінде дыбыстық ырғақ сәйкестігінің моңғол, манжу-тунгус тілдерінің ықпалы байқалады. Қазақ тілінде болса қарлұқ тілдік тобының элементтерін көруге болады.

Жалпы жоғарыда кесте түрінде анализ жасап көрсетуге тырысқанымыздай терминдік, құрылымдық және функционалдық ерекшеліктерімен жеке бір әдеби тіл ретінде қыпшақ тілдік тобын құрайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Грамматикалық анықтағыш. Қазақ тілі / Г. Қ. Рысбаева; – Алматы: Атамұра, 2008. – 192б.
2. Киргизско-русский словарь. В двух книгах. Около 40 000 слов / Сост. К.К. Юдахин; – Ф.: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии, 1985. – 504с.
3. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі / Ә. Құрышжанов, М.Томанов, Ғ.Айдаров; – А., 1971.
4. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. С. Кудайбергенов. Фрунзе: «Илим» басмасы, 1980.
5. Қазіргі қазақ тілі: Етістік / Ы. Маманов; – Алматы: Мектеп, 1966. – 156б.
6. Қазіргі қазақ тілі: Морфология / А.Ы. Ысқақов; – Алматы, 1991. – 385б.
7. Öner Mustafa. Bugünkü Kıpçak Türkçesi / Mustafa Öner, İnceleyenler, Zeynep Korkmaz, Emine Gürsoy-Naskali; – Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998.
8. Сборник правил по татарскому языку./Автор-составитель Нурмухаметова Р.С. – Казань: Издательство «Гыйлем», 2007. – 64с.
9. Сопоставительная грамматика русского и татарского языков. Морфология / Авт.-сост.: Р.Р. Замалетдинов, М.Р. Саттарова, С.С. Сафонова, О.А. Чупрякова, З.Ф. Юсупова; под ред. проф. Р.Р. Замалетдинова; – Казань: изд-во Казан. ун-та, 2017. – 180с.
10. Справочник по грамматике кыргызского языка / К.А. Биялиев; Кыргызско-Российский Славянский университет. – Бишкек, 2013. – 128с.
11. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков / Б.А., Серебренников, Н.З. Гаджиева; – М., 1986.
12. Татарско-русский полный учебный словарь / Издательство: Толмач, 2008. – 336с.
13. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы / Ә. Нұрмаханова; – Алматы, 1971.
14. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы / М. Томанов; – Алматы: «Қазақ университеті», 1992.-192б.
15. Tarihi Türk Lehçeleri. Karahanlıca, Harezmece, Kıpçakça Dersleri / Prof. Dr. Mustafa Argunşah, Prof. Dr. Gülden Sağol Yükksekaya; Kesit Yayınları, 2014.
16. Türk lehçeleri grameri / Editör Ahmet B. Ercilasun; – Ankara, 2007. – 340s.

Кушкарова Гульмира Кенесовна

Кандидат филологических наук

доцент кафедры иностранной филологии и переводческого дела
Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова

РОЛЬ ЭКСТРАЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ФАКТОРА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ

Түйін. Бұл мақалада аударма мәселелері, атап айтқанда ұлтаралық қарым-қатынастың ең тиімді және танымал түрлерінің бірі ретінде көркем аударма мәселелері қарастырылады. Аударма бір ұлттың мәдениетін басқа ұлттың мәдениетіне транслятор рөлін атқарады. Көркем аударманың өзекті мәселесі аударылмайтын бірліктер мәселесі болып табылады, ол аудармалардың және де түпнұсқаның ұлттық ерекшеліктерін көрсету сияқты проблемалармен тікелей байланысты.

Түйінді сөздер: көркем аударма, транслитерация, транскрипция, калькирование, сипаттама аудармасы, реалия, мәдени ерекшелігі

Резюме. В данной статье рассматриваются проблемы перевода, в частности художественного перевода как одного из наиболее эффективных и популярных видов межнациональных контактов. Перевод выполняет роль транслятора культуры одной нации в культуру другой нации. Актуальной проблемой художественного перевода является проблема переводимости, которая непосредственно связана с такими проблемами, как переводимость непереводаемого и воспроизведение национальных особенностей оригинала.

Ключевые слова: художественный перевод, транслитерация, транскрипция, калькирование, описательный перевод, реалии, культурная специфика

Summary. This article discusses the problems of translation, in particular literary translation as one of the most effective and popular types of international contacts. Translation acts as a translator of the culture of one nation into the culture of another nation. The urgent problem of literary translation is the problem of translatability, which is directly related to such problems as translatability of realias and reproduction of the national features of the original.

Keywords: literary translation, transliteration, transcription, tracing, descriptive translation, realias, cultural specificity

Межкультурная коммуникация прослеживается в различных сферах общественной жизни. Ее проявление особенно ярко выражено в переводческой деятельности. Перевод выполняет роль транслятора культуры одной нации в культуру другой нации. А переводчику художественных текстов общество как бы отводит роль посредника в адаптации исходного знака к условиям иноязычной культуры [Казакова, 1989].

Текст художественного произведения – это конкретно-исторический факт, закономерное звено в общем развитии словесно-художественного искусства народа. Присущий менталитет, культурные традиции, формы общения, бытовой уклад с его обычаями неизменно отзываются в плодах художественной деятельности. С одной стороны, в художественном тексте отражается личность его создателя, с другой – это явление, объективно представляющее систему языка, на котором оно создано.

Язык художественного текста в своей сущности является определённой художественной моделью мира и в этом смысле всей своей структурой принадлежит «содержанию» – несёт информацию о национально-специфической стороне жизни, особенностях этикета, правил поведе-

ния, бытовых и социальных особенностях. По мнению Л.П. Крысина, «культурная специфика, передаваемая в значении слова, может характеризовать разные стороны жизни того или иного этнического сообщества: быт, традиции, обычаи и обряды, социальное и политическое устройство общества, сферы религии и церкви, виды и жанры национального искусства. Во всех этих случаях соответствующие слова помимо номинативной функции имеют и функцию «культурную»: они сигнализируют об определённой специфической черте понятия, связанного именно с данной национальной культурой» [Крысин, 2007, с.87].

В свое время В. Гумбольдт указывал на прочную связь языка с окружающим человека миром: «... каждый язык описывает вокруг народа, которому он принадлежит, круг, откуда человеку дано выйти лишь постольку, поскольку он тут же вступает в круг другого языка. ... каждый язык содержит всю структуру понятий и весь способ представлений определенной части человечества» (Гумбольдт, 1984, с.80).

В художественных произведениях находят отражение этническое многообразие, быт, обычаи, культура народов, населяющих территорию

страны. Сообразно с этим, актуальной проблемой художественного перевода является проблема переводимости, которая непосредственно связана с такими проблемами, как переводимость непереводаемого и воспроизведение национальных особенностей оригинала [Ризун, 1982]. От желания механически соединить в переводе черты национальных культур к синтезу национальных особенностей народов, от чрезмерной национализации перевода – такие теоретические и практические решения этих проблем. Решение данных проблем представляет собой особую значимость, поскольку роль непереводаемых единиц в контексте художественного произведения велика.

В.В. Ризун считает художественный перевод одним из наиболее эффективных и популярных видов межнациональных контактов. Поэтому как явление эстетическое, литературное, языковое он требует бережного и внимательного отношения к литературным достояниям [Ризун, 1982].

Национальная окраска литературного произведения часто выражается через национальные реалии. И чем ближе произведение по своей тематике к народной жизни, а по статистике – к фольклору, тем ярче проявляется его национальный колорит [Верещагин, Костомаров, 1976, с.28]. Известный голландский языковед Э.М.Уленбек утверждал: «...знания языка – источника и переводящего языка недостаточно. Переводчику необходимо также знать культуру народов, говорящих на данных языках» [Реформатский А.А., 1967, с. 21]. Необходимым условием правильной интерпретации реалий является наличие у получателей текста или у переводчика как посредника коммуникации экстралингвистических знаний. Подтверждение этим словам мы находим у известного казахстанского писателя и переводчика Г.Бельгера, когда он пишет о переводе с немецкого языка на казахский трагедии И.В. Гете «Фауст», который осуществил М. Курманов, и говорит, что «М. Курманов с головой уходит в исследование творчества Гете и – особенно – его «Фауста». Он читает, изучает горы литературы: исследования, трактаты – древние и новейшие; знакомится с древнегреческой философией, с философскими воззрениями Канта, Гегеля, Спинозы, с историей, с научными проблемами XVIII-XIX веков, с историей эволюционных и революционных преобразований, с пространной наукой, называемой гетеведением...» [Бельгер Г., 1984, с.126].

«Сфера художественного перевода, в отличие от всех других сфер, требует двуязычия высшей пробы, т.е. переводчик должен переводить в соответствии с литературной нормой оригинала. Одним словом, сущность и специфика художественно-литературного двуязычия обусловлены особенностями самой художественной литера-

туры» [Репин Б.И., 1970, с. 28].

При переводе художественных произведений особую сложность представляет перевод реалий – элементов языка и культуры, нередко хранящих в себе имплицитные смыслы. В общем смысле реалии – это «предметы материальной культуры». В лингвистике реалиями называют слова и выражения, обозначающие эти предметы, а также устойчивые выражения, содержащие в себе такие слова. Но к реалиям, помимо явлений, которые носят национальный характер и материализуются в безэквивалентной лексике, также относятся явления, специфичные для определенной культуры, которые «закрепились» в словах самых «обычных», однако связанные с ними ассоциации носят культурно-специфичный характер [Верещагин, Костомаров, 1976, с.88].

Важно также и то, что при передаче реалий, необходимо учитывать и прагматический потенциал текста – его направленность на определенного рецептора, носителя русского или английского языка, принадлежащего к иной культуре. Сегодня одним из основных принципов перевода художественных произведений является страноведческий подход наряду с коммуникативным. Это лишнее раз свидетельствует в пользу того, что осуществление перевода реалий в принципе невозможно без участия экстралингвистических факторов.

Неточная передача или неадекватная замена слов-реалий приводит к неправильному восприятию реалий и культуры языка оригинала читателем. Перевод слов-реалий – творческая процедура, требующая от переводчика достаточно хорошего уровня культурной и страноведческой подготовки. [Жайынбаева, 2015, с. 808].

Вопрос о переводе реалий вследствие своей спорности представляет собой большое поле для проведения самых разнообразных исследований, поскольку дать полный и абсолютный перечень приемов перевода реалий, указаний и пояснений к ним невозможно. Различные исследователи предлагают разнообразные приемы перевода слов-реалий, включая тот или иной прием передачи национально – маркированной языковой единицы и не принимая во внимание другой. В рамках данной статьи мы хотели бы остановиться на самых распространенных способах, которыми являются транслитерация, транскрипция, калькирование, описательный перевод, приближенный перевод и трансформационный перевод.

1. При транслитерации передается средствами ПЯ графическая форма слова ИЯ, а при транскрипции – его звуковая форма. Эти способы применяются при передаче иноязычных имен собственных, географических наименований, названий разного рода компаний, фирм,

пароходов, газет, журналов. В настоящее время прием транслитерации и транскрипции при переводе художественной литературы используется гораздо реже, чем прежде. Это вполне обосновано – передача звукового или буквенного облика иноязычной лексической единицы не раскрывает ее значения, и такого рода слова читателю, не знающему иностранного языка, без соответствующих пояснений остаются непонятными [Бархударов, 1975].

Переводчики прибегают к приемам транскрипции и транслитерации, как к способу назвать и подчеркнуть реалию, специфичную для быта данного народа, передающую его национальную особенность, и своеобразный колорит. Прием транслитерации является наиболее продуктивным при переводе ... [Н.В.Заикина, А.Ш.Сейдалиева, 2011, с. 47].

2. *Калькирование* - передача иноязычных реалий при помощи замены ее составных частей – морфем или слов их прямыми лексическими соответствиями в ПЯ. Данный способ имеет такой же недостаток, как и первый.

3. *Описательный («разъяснительный») перевод*. Этот способ заключается в раскрытии значения лексической единицы ИЯ при помощи развернутых словосочетаний, раскрывающих существенные признаки обозначаемого данной лексической единицы явления. Этот способ считается весьма громоздким и неэкономным. Поэтому не всегда возможно применить его при переводе текстов. Часто переводчики прибегают к сочетанию двух приемов – транскрипции или калькирования и описательного перевода, давая последний в сноске или в комментарии. Этот дает возможность сочетать краткость и экономность средств выражения, свойственных транскрипции, с раскрытием семантики данной единицы, достигаемой через описательный перевод [Бархударов, 1975].

4. *Приближенный перевод* заключается в подыскании ближайшего по значению соответствия в ПЯ для лексической единицы ИЯ, не имеющий в ПЯ точных соответствий. Такого рода приблизительные эквиваленты лексических единиц можно назвать «аналогами». Применяя в процессе перевода «аналоги» нужно иметь в виду, что в некоторых случаях они могут создавать не вполне правильное представление о характере обозначаемого ими предмета или явления [Бархударов, 1975].

5. *Трансформационный перевод*. В некоторых случаях переводчику приходится прибегать к перестройке синтаксической структуры предложения, к лексическим заменам с полным изменением значения исходного слова, т.е. к тому, что называется лексико-грамматическими переводческими трансформациями.

6. *Гипонимический способ перевода* (от английского слова «hiponymy»). Для этого способа

перевода характерно установление отношения эквивалентности между словом оригинала, передающим видовое понятие –реалию, и словом в языке перевода, называющим соответствующее родовое понятие [Виноградов, 2001].

Своеобразную классификацию окказиональных соответствий, которые создаются переводчиком при переводе без эквивалентной лексики, приводит В.Н. Комиссаров. В области перевода без эквивалентной лексики, по его мнению, применяются следующие типы окказиональных соответствий:

1. Соответствия – заимствования, воспроизводящие в ПЯ форму иноязычного слова. Такие соответствия создаются с помощью переводческого транскрибирования или транслитерации;

2. Соответствия – кальки, воспроизводящие морфемный состав слова или составные части устойчивого словосочетания в ИЯ;

3. Соответствия – аналоги, создаваемые путем подыскания ближайшей по значению единицы;

4. Соответствия – лексические замены, создаваемые при передаче значения без эквивалентного слова в контексте с помощью одного из видов переводческих трансформаций;

5. Используется описание в случае невозможности создать соответствие указанными выше способами. [Комиссаров В.Н., Черняковская Л.А., Латышев Л.К., 1988].

Наличие без эквивалентных единиц не означает, что их значение не может быть передано в переводе или что они переводятся с меньшей точностью, чем единицы, имеющие прямые соответствия. Дело в том, что реалии каждый раз ставят переводчика перед проблемой выбора того или иного способа их передачи. Выбор пути зависит от нескольких предпосылок:

а) От характера текста;

б) От значимости реалии в контексте;

в) От характера самой реалии, ее места в лексических системах ПЯ и ИЯ;

г) От самих языков – их словообразовательных возможностей, литературной и языковой традиции;

д) От читателей перевода (по сравнению с читателем подлинника) [Влахов, Флорин, 1980].

Поэтому культурно – маркированная лексика требует творческого подхода и глубоких лингвострановедческих знаний переводчика при передаче ее на другие языки. Вследствие разнообразия этих языковых единиц и их индивидуальных особенностей, приемы передачи реалий в язык перевода могут видоизменяться и соприкасаться друг с другом.

Безусловно, при выборе способа перевода большую роль играет не только замысел автора текста, но и точка зрения автора перевода. Переводчик выбирает тот или иной прием, полагаясь на свой переводческий инстинкт, опираясь

на полученные знания и накопленный в процессе работы опыт, поэтому окончательное слово, независимо от теоретических исследований в большинстве случаев остается за переводчиком-практиком.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод. – М.: Международные отношения, 1975. – 240 с.
2. Бельгер Г. Все мысли мои заняты тобою, Фауст...// Простор, 1984. – № 7. – С. 125–128.
3. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. – М., 1976. – С. 20–28, 60–88.
4. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – М., 1980. – С. 3–27.
5. Виноградов В.С. Введение в переводоведение. Общие и лексические вопросы. – М.: ИОСО РАО, 2001. – 222с.
6. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984.
7. Жайынбаева А.А., Русские и английские интерпретации реалий казахской культуры / А.А. Жайынбаева. – Текст: непосредственный электронный// Молодой ученый. – 2015. – № 6 (86). – С.805–809.
8. Заикина Н.В., Сейдалиева А.Ш. К проблеме перевода реалий в романе М.Ауэзова «Абай Жолы» на русский и английский языки. – Текст: непосредственный электронный // Вестник КарГУ, 2011.
9. Казакова Т.А. Практические основы перевода: учеб. пособие. – СПб: Союз, 2004. – 317с.
10. Комиссаров В.Н., Черняковская Л.А., Латышев Л.К. Текст и перевод. –М.: Наука, 1988. – 166 с.
11. Крысин Л.П. Заимствованные слова как знаки иной культуры // Русский язык в школе. – 2007. – № 4. – С. 83–87
12. Репин Б.И. Вопросы перевода казахской национально-специфической лексики. Автореф. дисс. ... канд. филолог.наук. – Алма-Ата, 1970. – 30 с.
13. Реформатский А.А. Введение в языкознание. – М., 1967. – С. 2–21.
14. Ризун В.В. К вопросу о социально-культурной адаптации художественного произведения. Теория и практика перевода. – Киев: Вища школа, 1982. – С.3–12.

Қапалбек Бижомарт Сейсенбекұлы

филология ғылымдарының кандидаты

Мемлекеттік тілді дамыту институтының атқарушы директоры

Қазақстан, Алматы қ.

Омарова Аягүл Даниярқызы

гуманитарлық ғылымдар магистрі

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті жанындағы «Латын»

ғылыми-практикалық орталығының бас әдіскері

Қазақстан, Алматы қ.

ОРТА МЕКТЕПТЕ ҚАЗАҚ ТІЛІН ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ БІЛІМСІЗ ОҚЫТУ МҮМКІН ЕМЕС

Түйін. Мақалада жаңартылған бағдарлама және олардың негізінде жазылған оқулықтардың кемшін тұстары айтыла келе, қазақ мектептеріне ана тілін үйретудің негізгі шарттары мен қағидалары көрсетіледі. Сондай шарттардың бірі – орта мектепте қазақ тілін оқытуда лингвистикалық білімді алға шығару. Мақалада функционалды білім беру арқылы баланың грамматиканы күнделікті өмірде дұрыс пайдалануына үйрету, ауызша да, жазбаша да сауатты болуға дағдыландыру, сондай-ақ, қазақ тілінің нормалары мен заңдылықтарын дұрыс меңгерген ұрпақ тәрбиелеу мәселелері қарастырылады.

Түйінді сөздер: бағдарлама, лингвистика, лексика, фонетика, грамматика, білім жүйесі.

Резюме. В статье говорится об обновленной программе казахского языка и учебниках, написанных на их основе, освещаются основные условия и принципы обучения казахскому языку, как родному языку. Одним из таких условий является продвижение лингвистических знаний в преподавании казахского языка в средней школе. В статье рассматриваются вопросы обучения ребенка правильному использованию грамматики в повседневной жизни через функциональное образование, умения быть грамотными как устно, так и письменно, а также воспитания подрастающего поколения, правильно владеющего нормами и закономерностями казахского языка.

Ключевые слова: программа, лингвистика, лексика, фонетика, грамматика, система образования.

Summary. The article talks about the updated program of the Kazakh language and textbooks written on their basis, highlights the main conditions and principles of teaching the Kazakh language as a native language. One of these conditions is the promotion of linguistic knowledge in the teaching of the Kazakh language in secondary schools. The article deals with the issues of teaching a child the correct use of grammar in everyday life through functional education, the ability to be literate both orally and in writing, as well as the upbringing of the younger generation that correctly owns the norms and laws of the Kazakh language.

Keywords: program, linguistics, vocabulary, phonetics, grammar, education system.

Алаш қайраткері, ақын, қазақ әдебиетінің жарқын жұлдызы Мағжан Жұмабаев «Педагогика» еңбегінде «Қазақтың тағдыры, келешекте ел болуы да мектебінің қандай негізде құрылуына барып тіреледі. Мектебімізді таза, берік һәм өз жанымызға /қазақ жанына/ үйлесетін негізде құра білсек, келешегіміз үшін тайынбай-ақ сертесуге болады» [Жұмабаев М., 2013, 29 б] деп жазған еді. Ал біз тәуелсіздік алғалы бері орта мектепке реформа жасаудан көз ашпай келе жатырмыз.

Бізде орта мектепте осы уақытқа шейін жаңа буын оқулықтарына және 12 жылдық мектептің оқулықтарына арналған бағдарламалар жасалды. Олар аяқсыз қалып, енді жаңартылған бағдарлама бойынша жазылған оқулықтар енгізіле бастады. Бұл өзі еліміздегі 30 шақты зияткерлік мектептің үлгісін жалпы мектептерге жаю мақсаттарынан туындап отыр. Өзі білім берудің екі қыры болады: біріншісі-нені оқыту, екіншісі-қалай оқыту. Нені оқытуға білім мазмұны (базалық

білім) жатады. Ал қалай оқыту дегеніміз - әдіс-тәсіл. Онда әлгі орта мектепке арналып өлшеніп берілген базалық білімді бүгінгі инновациялық технологиялар мен жаңаша әдіс-тәсілдерді қолданып оқушыға қалай тиімді жеткізу мәселесі қаралады. Иә, бүгін бізге заман талабына сай тақта мен бордан, қағаз бен қаламнан артық жаңаша оқыту құралдары келген шығар. Әдістер жаңарып, тәсілдер жетілген шығар. Бірақ, базалық білімді жүйесіз, ретсіз жұлым-жұлым етіп ұсынуға, сол арқылы баланың миын уландырып, баланы адастыруға, туған тілді үйренуге деген ынтасын өшіруге ешкімнің хақысы жоқ деп ойлаймыз.

Жаңартылған бағдарламаны жасаушылар қазақ тілін Т1 және Т2 деп бөледі де коммуникативтік дағдыны қалыптастыру дегенді қазақ тілін ғылыми-лингвистикалық пән ретінде оқытын қазақ мектептеріне де, қазақ тілін екінші тіл ретінде үйретуді көздейтін орыс мектептеріне де бірден бірдей қолданады. Олар тілі қазақша шыққан баланың коммуникативтік дағдысы туғаннан бастап

қалыптасатындығын, мұндағы мақсаты соны жетілдіру, мәтіндегі тіл бірліктерін түстеп тану, мәтінді лингвистикалық талдау, мәтін тудыруға үйрету керектігін түсінбейтін сияқты. Өйткені қазақ мектебіндегі оқушыға мәтіндегі негізгі ойды тап, мәтіннен тірек сөздерді тап деген сияқты ойыншық мақсаттар қойып, лингвистикалық білім беретін ғылыми пәнді алғашқы сөйлеу дағдыларын қалыптастыруды көздейтін тіл үйрету пәнімен шатастырады. Шет тілді баланың қазақ тілін үйренуі мен қазақ балаларының, яғни онсыз да ана тілі қазақ тілі болып табылатын балаларға онсыз да білетін ана тілін тереңдетіп оқытуға, дұрыс пайдалануға, сауатты айту мен жазуға үйретуді шатастыруға болмайды. Екеуінің айырмашылығы жер мен көктей. Орыс тілді балаға мәтіннен тірек сөздерді табу біраз ойландыратын тапсырма болса, қазақ баласына ондай тапсырмаларды беріп уақыт кетірудің қажеті жоқ. Қазақ баласы мәтінді оқып жатып-ақ оның идеясын түсініп, тірек сөздерін тауып қояды. Қазақ тілді баланың коммуникативтік дағдыларын, ең алдымен, лингвистикалық біліммен байланыстыра дамыту керек. Қазіргі бағдарламалардан грамматиканы табу қиын, тапқан күнде әр-әр жерде шашылып жатады. Себебі, бүгінгі бағдарлама жасаушылардың есептеуінше, балаға грамматиканың қажеті жоқ, олар үшін ең бастысы – сөйлеу дағдыларын дамыту. Қазақ мектебі үшін бұл жеткіліксіз. 8-10 сынып оқушысы басқа сабақтардан, мәселен тарихтан, географиядан, физикадан, әдебиет пәнінен көлдей-көлдей мәтіндерді оқып, ойын айтып, ғылыми жұмыстар жазып отырған бала. Бұл оның ана тілі. Ол бала сол тілдің ішінде.

Қазіргі уақытта білім саласында қолданылып жүрген жаңартылған бағдарламаны жан-жақты талдай отырып, ондағы жалпы орта білім беретін мектептерде «Қазақ тілі» пәнін оқытудың мақсаты – ана тілін қадірлейтін, қоғамдық мәнін түсінетін тұлға қалыптастыру, сондай-ақ қазақ әдеби тілі нормаларын сақтап, дұрыс қолдана білуге, еркін сөйлесуге және сауатты жазуға үйрету [Жалпы орта білім беру деңгейінің қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы 10-11-сыныптарына арналған «Қазақ тілі» пәнінен жаңартылған мазмұндағы бағдарламасы, 2017] деген мақсатты толық емес, жеткіліксіз деп есептейміз. Өйткені, біздің ойымызша, қазақ мектептеріндегі қазақ тілінің мақсаты бұдан әлдеқайда күрделірек болуы тиіс. Біздегі білім жүйесіне оқушылардың қарым-қатынас, яғни коммуникативтік дағдыларын жетілдіруге, әр түрлі деңгейдегі және әр түрлі саладағы мәтіндерді талдауға, шығармашылық жұмыстармен айналыса білуге, өз ойынан мәтін тудыра алуға бағыттайтын және орта мектепке сай лингвистикалық білім беруге, тіл білімі салаларының әрқайсысының бірліктері мен тұлғаларын түстеп танытуға арналған типтік бағдарлама керек.

Грамматика саласы – тіл ғылымының ішіндегі

ең негізгісі. Тілді үйренуде болсын, сауат ашуда тіл нормаларын игеруде болсын, тілдердің типологиялық ерекшеліктерін табуда болсын, тілдің немесе ондағы жеке бірліктердің жұмсалуды анықтауда болсын грамматиканы аттап өту мүмкін емес. Бүгінгі орта мектептерде қолданылатын жаңартылған бағдарламада грамматика тіптен ескертусіз, елеусіз қалғанын жоғарыда атап кеттік. Онда лингвистикалық білім жүйесіз, ретсіз және түгел емес, үзіп-жұлып берілген. Ондағы тақырыптар: Әлем жаңалықтары: өнер және мәдениет, Экономикалық интеграция – бүгінгі күннің даму үрдісі. Қазіргі қоғам әлеуметтік теңсіздік және т.б сияқты болып келеді. Оны жасау барысында ешқандай лингвистикалық өлшемдер ескерілмегендігі, жалпы қазақ мектептеріне арналған қазақ тілі оқулығына енетін тілдік материалдардың (бағдарлама жасаушылар ұсынған тақырыптардың) ешқандай ғылыми-әдістемелік негізге сүйенбегендігі анық көрініп тұр.

Әлем бойынша жалпы тіл білімінде грамматикалық зерттеуге кеңінен көңіл бөлінеді. Оның тарихы сонау ежелгі үнді философтарының еңбектерінен бастау алады да, көне грек ойшылдарының (Платон, Аристотель) еңбектерінде жалғасын тауып, бүгінгі күнмен ұласып жатады [Жұмсалымды грамматика (авторлар ұжымы), 2016]. Тілдің грамматикалық құрылысын танып, оның негізгі ерекшеліктерін анықтауда оған тән басты-басты грамматикалық ұғымдарды ажыратып, олардың ерекшеліктерін сипаттап, айқындап алу қажет. Өйткені тілдің грамматикалық құрылысы сала-сала жүйелерден құралады да, олардың тұтастығы сол жүйелерге тән белгілі заңдылықтарға негізделеді. Сөйтіп, қазақ тілінде ең басты грамматикалық ұғымдарға грамматикалық мағына, оның берілу тәсілінің бір түрі грамматикалық форма және екеуінің жүйелі жиынтығын құрайтын грамматикалық категория енеді. Бұл үшеуі бір-бірімен диалектикалық бірлікте болып, тілдің грамматикалық құрылысын құрайды да, қалған жекелеген грамматикалық бірліктер мен құбылыстар, жүйелер осы ұғымдардан туындайды [Исаев С., 1998]. Байқап отырғанымыздай, дәстүрлі грамматикада сөздер ірі-ірі топтарға бөлініп (атау сөздер, көмекші сөздер), олар өз ішінде лексикалық мағыналарының жалпылануына, грамматикалық формаларына қарай сөз таптарына бөлініп, сөз таптары іштей морфемалар жүйесіне жіктеліп, үлкен жүйелер кішкене желілерге тарамданып, бір-бірімен сабақтасып жатады. Лингвистикалық білім осы жүйелерді бастауыштан бастап оқушыға тамтұмдап сіңіруге негізделеді.

Тіл білімі нақты ғылымдардың зерттеу әдісін алғаш қолдана бастаған қоғамдық ғылым түрі. Гуманитарлық ғылымдардың кейбір өкілдері тіл біліміне қызығушылықпен қарайды. Соңғы бір-екі ғасыр бойы адам және қоғам туралы ғалымдар нақты ғылымдар әлеміне кірмек тұрмақ,

есігінен сығалауға болмайтын бейіш сияқты көріп келсе, тіл мамандары осы екі әлемнің ортасына көпір салып, жалғастырғандай болды. Олар коммуникация теориясы деген жаңа ғылыммен айналысатын инженерлермен техникалық ынтымақтастықты жүзеге асырды [Леви-Строс К., 1985.]. Нақты ғылымдарда нақтылық бар, мәселен, математикада қай деңгейде нені оқыту керек екендігі айқын, басы ашық мәселе. Бастауыш мектеп – арифметика, орта мектеп – алгебра, жоғарғы мектеп – жоғарғы математиканы (выш. мат.) оқиды. Біздің тіл біліміне де осындай нақтылық керек-ақ. Өйткені тіл де формаға бағынады. Осыны ескеріп, және жалпы адамзатқа ортақ философиялық, логикалық категорияларды темірқазық етіп ұстап, қазақ тіліндегі грамматикалық категорияларды 2-сыныптан 12-сыныпқа шейін баланың жас ерекшеліктеріне сай бейімдеп, ғылыми негізделген тұрақты бағдарлама әзірлеу керек деп есептейміз. Ол жұмсалымды грамматикаға негізделу керек.

Жұмсалымды грамматикада тілдің, тіл бірліктерінің жұмсалымы қарастырылады. Дәстүрлі грамматика тіл бірліктерінің жұмсалымын зерттейді. Тіпті, антикалық дәуірдегі грамматикаларда да «presents historicum» деген сөз тіркесі кездеседі. Бұндағы «presents» дегеніміз – форма, «historicum» – қазіргі, тарихи, «isticum» – функция дегенді білдіреді. Мәселен, Платон мен Аристотель еңбектерінде форма мен материя, форма мен мағына ұғымдарының ерекшеліктері мен өзара айырмасы, сондай-ақ тілдің мәні мен ойлаудың табиғаты және олардың бір-біріне қатысы туралы айтылған [Зубкова Л.Г., 1999, 4 б.]. Сонда бұл екеуінің, яғни жұмсалымды грамматиканың дәстүрлі грамматикадан айырмасы неде? деген заңды сұрақ туындайды. Жұмсалым туралы дәстүрлі грамматикада да айтылады. Бірақ ондағы зерттеу әдісі деңгейлеп бөлу болғандықтан, тілдік бірліктің өзі құрамына енетін деңгейдің (фонетика, морфология, синтаксис және т.б.) шеңберіндегі жұмсалымы ғана сөз болады. Айталық, деңгейлік грамматикада алдымен шақты немесе райды, шырайды білдіретін формаларды анықтап, содан кейін барып қана олардың қандай мағына беретіндігі айтылады. Бұрынғы мектеп грамматикасын оқытуда ғасырлар бойы осы классикалық әдіс қолданылып келді. Бірақ ғылым дамиды, зерттеудің әдіс-тәсілдері жетіледі. Сондықтан тіл білімі өзінің бұрын қарастырған нысанына уақыт өте келе қайта айналып соғып отырады. Қазіргі лингвистикалық бағыт бойынша тілдің шеңберінен шықпай, оның таза өзін ғана тану жеткіліксіз. Оны тудыратын, қолданылатын және болашаққа алып баратын адамға, нақты бір жеке тілдік тұлғаға назар аудармау мүмкін емес. Міне, жұмсалымдық бағыт осындай қажеттіліктерден пайда болған. Алдымен ереже жаттап, оған мысал келтіріп, сол мысалдарды басқа мәтін ішінен табудың ғана шектелетін формалды

грамматика бүгінгі әдістеме талаптарына жауап бере алмайды.

Жаңартылған бағдарламаның негізі лексикалық тақырыптар екенін жоғарыда айттық (қоршаған орта, әлеуметтік теңсіздік, ғылым, жастар, экология т.б.). Егер бұлардың онына мәтін талдауға семантикалық категорияларды, ұғымдарды басты тақырып етіп алатын болсақ, мәселен, заттар: адамзат және ғаламзат; бар және жоқ; себеп пен салдар, оқиғаның мезгілділігі, сын мен сан, субъект пен нысан және т.б. онда мұндай тақырыптардың тілдегі көрсеткіштерін талдай отырып, өзара үйлесімді ұғымдық және лингвистикалық білім берер едік. Логикалық категориялар жалпы адамзат баласына тән болғандықтан бір тәртіппен түзіледі. Олар типологиялық ерекшеліктеріне қарай әр деңгейде көрінетін, яғни түрлі тәртіппен түзілген тіл категорияларына сәйкес келеді. Мәселен, көптік және жекелік ұғымын алайық. Ол көптік жалғауы арқылы зат есімнің көпше және жекеше түрімен морфология деңгейінде ғана көрінбейді. Көптік мағынаны лексика деңгейінен де (көп – аз, бәрі – біреуі), синтаксис деңгейінен де (кеше келдім – кеше келдік, ол барсын – олар барсын және т.б.) көруге болады.

Грамматикалық категориялар өз бастауын логикадан алады. Логикалық пайымдаулар адамзат баласына ортақ деп қарайтын болсақ, онда бір тілде бар категориялар екінші бір тілде жоқ болуы мүмкін емес. Тек бір тілде бар категориялар екінші бір тілде толық грамматикаланбаған (мәселен, орыс тілінде вид категориясы бар, қазақ және неміс т.б. тілдерде вид категориясы жоқ) болуы мүмкін. Яғни тілдерді салыстыра-салғастыра зерттегенде, бір тілдерде грамматикаланбаған категорияларды жоғарылау тұрған деңгейден іздеу керек. Анықталған тұжырым бойынша, тілдердің арасында төмендегі деңгейлерден гөрі (фонетика, морфология) жоғарғы деңгейде (синтаксис) ерекшелік аздау болып келеді. Тіл білімінде көбіне морфология таза тілдің жүйесі, ал синтаксис сөйлеудің (речь) жүйесі деп қаралады. Тілдің жүйесі (морфология) неғұрлым бай болған сайын мағынаның түрлі реңктері соғұрлым көп болады. Соған байланысты сөйлеу жүйесі (синтаксис) қарапайым, оңай құрылады. Керісінше, тіл жүйесінің мүмкіндігі шектеулі болса, барлық мағыналық реңктерді беру жүгі сөйлеу жүйесіне түседі де, оның құрылымы күрделенеді [Проблемы функциональной грамматики: категории морфологии и синтаксиса (коллективный труд), 2000]. Яғни морфология деңгейінде толық көрінбеген, жүйеге түспеген мағыналық категориялар синтаксис деңгейінде сөздердің тіркесуі арқылы беріледі. Өйткені жалпы адамзат баласына тән әмбебап қырыққа жуық ұғымдық категорияның ұлт тілдеріндегі көрінісі біркелкі емес. Мәселен, грамматикалық категориялардың берілуі барлық тілде бірдей болмайды. Оның үстіне жалпы адамзат баласына тән ұғымдық ка-

тегориялардың бір тілдерде нақты, бір тілдерде көп, бір тілдерде аз болып көрінуі де жеке ұлт тілдерінің әлемді өзінше танитындығына дәлел бола алады.

Тілдің қарым-қатынас, ақпарат тарату, көңіл-күйге әсер ету құралы қызметін атқарумен қатар, сол ұлттың қоршаған ортаны, жалпы әлемді танып-білудің көрсеткіші ретіндегі қызметі де бар. Соңғысы ұлттың ішкі мазмұнын құрайтын рухани байлық, ұлттық рух, ұлттық мәдениет ұғымдарымен тұтасып жатады. Мамандардың айтуынша, мұндай ауқымды да әмбебеп білім ұғымдық сананың көп жылғы дамуының жемісі болып табылады да, ең алдымен, тілдің лексикалық және фразеологиялық құрамынан көрініс табады [Корнилов О.А., 2003, 4 б.]. Сондықтан орта мектепке арналған оқулықтарда лексика мен фразеологияға көп орын беріледі. Алайда ұлттық сипат грамматикада да болады. Мамандардың айтуынша, грамматикалық мағыналар-

дың әр тілдегі әмбебаптығы бірдей деңгейде бола бермейді. Сондықтан грамматикалық мағыналар да этноерекшелік пен әлемнің тілдегі көрінісі (ӘТК) тұрғысынан сипатталуы қажет [Петрухина Е.В., 2003, 38 б.].

Қорыта келе, осы айтылғандардың барлығы болашақ бағдарламада көрініс табу керек. Жаңартылған бағдарлама бойынша жазылып жатқан оқулықтардың білім мазмұнын, алдымен бағдарламаның өзін сол саланы зерттеумен айналысатын ғылыми-зерттеу институттарының мамандарына сараптамаға беріп, олар мақұлдағаннан кейін барып қана оқулық жазуға кірісу керек. Ең бастысы, бағдарламада лингвистикалық білім жеткілікті, жүйелі болу керек. Себебі, нормаларды білмейтін бала мәтінді талдай алмайды және мәтін тудыра алмайды. Кез келген сауатты жазылған мәтіннің негізі – функционалдық грамматика екендігін ескерген жөн.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жалпы орта білім беру деңгейінің қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы 10-11-сыныптарына арналған «Қазақ тілі» пәнінен жаңартылған мазмұндағы бағдарламасы. – Астана, 2017ж.
2. Жұмабаев М. Шығармалары (әдеби басылым). 2-том: әңгіме, ғылыми еңбек, мақалалар, аудармалар, жарияланбаған өлеңдер/ Құраст. Сәндібек Жұбаниязов. – Алматы: Жазушы, 2013. – 376 бет.
3. Жұмсалымды грамматика (авторлар ұжымы) – Алматы, 2016. – 503б.
4. Зубкова Л.Г. Язык как форма. –М., 1999.
5. Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. –Алматы, 1998. –146.
6. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов.–М., 2003.
7. Леви-Строс К. Структурная антропология. – М., 1985. –535 с.
8. Петрухина Е.В. Семантические доминанты русской языковой картины мира: представление динамических явлений //Проблемы функциональной грамматики.– Санкт-Петербург, 2003.
9. Проблемы функциональной грамматики: категории морфологии и синтаксиса (коллективный труд). –Санкт-Петербург, 2000. –305 с.

Қожағұл Сайлаухан Қажыбекұлы

филология ғылымдарының кандидаты

қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының қауымдастырылған профессоры м.а.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті

Талдықорған, Қазақстан

АБАЙ МҰРАСЫНДАҒЫ ТЕКСТОЛОГИЯЛЫҚ ТҮСІНІКТЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Мақалада текстология ғылымының теориялық негіздері, ғылыми негіздеу, зерттеу тарихы, мәтінтанудың негізгі принциптері бастапқы текстологиялық тәжірибелер, қазақ әдебиетіндегі текстологияның жай-күйі қарастырылады. Абай шығармаларының тұңғыш текстологы М.Әуезовтың бұл салада атқарған ғылыми ізденістерін, Абай өлеңдері шын мәніндегі өзінің табиғи бастапқы қалпындағы өлең өрнегіне 1933 жылы жарияланған тұңғыш жинақтан бастап түсе бастағанын, Абай өлеңдері басылымдарындағы кеткен қателіктерді де орынды атап көрсетеді.

Ақын мұрасының конондық тексін қалыптастыруда абайтанушы ғалымдарымыздың жан-жақты текстологиялық зерттеулер жүргізгенін атай отырып, Абай шығармаларынан әсіре бояу, асыра астарлы мағына іздеу де ізден жаңылдырар ілкі түсінбестікке соғуы мүмкін екендігін ескертеді.

Түйінді сөздер: канон, басылым, корректор, мәтін, көшірме, тізім, қолжазба.

Резюме. В статье рассматриваются теоретические основы науки текстология, научное обоснование, исследование, история, опыт, основные принципы первичной мәтінтанудың текстологиялық, текстологияның в казахской литературе рассматривается состояние. Первый текстолог произведений Абая М. Ауэзов отметил, что его научные изыскания в этой области, стихи Абая в собственном естественном первоначальном состоянии начинаются с первого сборника, опубликованного в 1933 году, упущения в изданиях стихов Абая. Отмечая, что ученые абаеведы провели обширные текстовые исследования по формированию канонического текста наследия поэта, он предупреждает, что чрезмерная окраска произведений Абая, поиск преувеличенных значений может привести к недоразумениям.

Ключевые слова: канон, издание, корректор, текст, копия, список, рукопись.

Summary. The article discusses the theoretical foundations of science, textology, scientific justification, research, history, experience, the basic principles of primary science of textology, textology, in Kazakh literature, the state is considered. The first textologist of the works of Abay M. Auezov noted that his scientific research in this area, the verses of Abai in their own natural original state, begin with the first collection, published in 1933, of omissions in the publication of verses of Abai. Noting that scholars of the Abaologists conducted extensive textual research on the formation of the canonical text of the poet's heritage, he warns that over-coloring of Abay's works and the search for exaggerated meanings can lead to misunderstandings.

Keywords: canon, edition, proofreader, text, copy, list, manuscript.

Текстология ғылым ретінде текстің туу, өзгеру, кейінгіге жету тарихымен қоса текстің мағына түсінігі айқын болуын, редакторлық өңдеу, түзетулердің орынды, ғылыми түсінігі дәлелді болуын қамтамасыз етеді. Текстологиялық тұрғыдан алғаш зерттеу үлгісі болған І.Жансүгіровтің 1923 жылы жазылған "Абай кітабы" атты мақаласы Ташкентте басылып шыққан Абай өлеңдері жинағында кеткен қателерге текстологиялық түзетулер жасауымен құнды. І.Жансүгіров; "Тегінде Абай мұсылманша жазудың реттелмеген, шатақ уақытындағы жазушы, сондықтан Абайдың өлеңін түзетіп, жаңа жолмен жазу, қайбір сөздерін мағыналаудың ауыр тиетіні анық", - дей келіп, өлең жолдарында кеткен 21 түрлі жаңсақтықтарды көрсетеді. Текстологияда қалыптасқан қисынды болжам арқылы, мысалы: «"Кез болсақ қайғы жазарға" (223 бет, 7-жол) жазарға емес, "я зарға", немесе ие сені бітірген қиян дөңге (237 бет, 17 жол) ием сені бітірген иен дөңге, - иен дала. т.б. Кіреден мойын кесілсе", Кіреден емес,

"кердең" мойын-деп [Жансүгіров І., 1923] түзетулер жасайды. Ілияс: "...тегінде Абай өлеңінің, жырдың ұйқасына өте сақтық қылатын ақын. Өлең жырлардың иықтарында қыл симайтын қию бар. Басқалардай пікір үйлесетін жанама-лау сөзді әкеле салмайды, тізбегіне әдемі келетін ұнасымды сөзді, пікірдің ішіндегі ұйқасымды да қарамайды. Абайдың өлеңін дұрыстағанда бұл ескерілуі керек" деп түйіндейді. Бүгінгі күні І.Жансүгіров мақаласы Абай мұрасына жауапкершілікпен қарап, тиянақтап, жинап бастыру ісінде абай болмақ керек екенін тұңғыш ескертуімен де құнды.

Ел ішінде Абай өлеңдерінің тізімі болуы, 1909 жылы К.Ысқақовтың Петербургта бастырған Абай өлеңдерінің жинағы, Мүрсейт көшірмесі-бәрі де Абай өлеңдерін текстологиялық тұрғыдан саралауға аз да болса мүмкіндік туғызды. Абай өлеңдерін жинау барысында текстологиялық тұрғыда артық-кем түсіп жатқан кездер болды. 1940 жылы жазылған М.Әуезовтің "Абай

жайын зерттеушілерге” деген белгілі мақаласындағы: “Абай сөзі деген сөзбір-ақ жол болса да, Абайша шықса жарасар, абайдың Абайлығы да сонда шығар. Осы Абай өлеңдерінің санын көбейтейік деп өзеурегенше, бар сөзінің кенеуін кетірмейік деп, көбірек ойланайық. Абай сөзін көбейтеміз деп көбік етіп алмайық. Жауаптырақ қарайық” [Әуезов М., 1984, 1476]- деген өзек-жарды ойы бүгін де Абай мұрасына аса жауапты қарауды ескертіп тұрғандай.

Алғаш Абай мұрасын бастыруға талап қылған Кәкітай, Тұрағұлдар ақынның ел арасына тарап кеткен шығармаларын жинап, Мүрсейітке көшіртіп, қате жазылған сөздерді мүмкіндігінше тексеріп, түзетіп баспаға ұсынғаны белгілі. М. Әуезов «... Абайдың баспаға шығуында тарихтық бірінші зор еңбек етуші – Кәкітай», “... біздің асыл нұсқа есебінде сүйенетініміз – Мүрсейіттің көшірмелері”, [Әуезов М., 1959, 72 б]- деп әділ бағалайды. Абайтанушы М.Мырзахметов “Мүрсейіт қолжазбаларының әрі 1909 жылғы жинақта да Абай поэзиясы өзінің табиғи қалпындағы өлең өрнегін көп жерлерде сақтай бермеген. Мұның себебінің бірі Абай өлеңін көшіріп таратушылар қазақ өлеңінің табиғатына ұлы ақын тыңнан енгізген өлеңдегі жаңа түрлердің сыр сипатын жете тани алмауында жатса керек. Абай шығармаларының тұңғыш текстологы М.Әуезовтың бұл салада атқарған ғылыми ізденістері арқылы ғана Абай өлеңдері шын мәніндегі өзінің табиғи бастапқы қалпындағы өлең өрнегіне 1933 жылы жарияланған тұңғыш толық жинақтан бастап түсе бастады”, -деп “, [Мырзахметов М., 1982, 78 б]-Абай өлеңдеріндегі шумақ, тармақ, бунақтардан кеткен қателіктерді де орынды атап көрсетеді. “Абай шығармаларының текстерін ғылыми тұрғыдан зерттеуде 1957 жылы М.Әуезовтың басқаруымен дайындалып жарық көрген екі томдық академиялық толық жинақтың мәні ерекше. Жинақты дайындау барысында Абайдың өлеңдері, поэмалары, қарасөздері бұрынғы басылымдар мен барлық белгілі қолжазбалармен салыстырылып, мұқият тексеріліп, бірталай сөздерге түзетулер енгізілді”, -дейді “, [Ахметов З., 1995, 6.260] академик З.Ахметов. Абай мұрасының текстологиясы жайында жазылған мақалалар, зерттеулер ішінен Қ.Мұхаметқановтың 1959 жылы жарық көрген “Абай шығармаларының текстологиясы”, [Мұхаметқанов Қ., 1959, 377 б] еңбегінің құндылығын атап өту орынды. 1977 жылғы басылымында бұрын-соңды айтылып келген ұтымды ұсыныстар қабылданып, жинақты құрастырушы белгілі бір топ ғалымдар: Ы.Дүйсенбаевтың басқаруымен З.Ахметов, М.Мырзахметов, М.Жармұхамедов, М.Мағауин, Қ.Сыздықовтар қатыстырылып, ұлы ақынның әрбір шығармасына үлкен текстологиялық жұмыс жүргізілді. Десе де баспасөз бетінде 1980-90 жылдар ішінде жарияланған академик З.Ахметовтың, Қ.Мұхамедхановтың, М.Мырзахметов пен Қ.Өміралиевтің, Г.Белгер мен А.Исиннің мақалалары Абай шығармаларының текстологиясында әлі де селкеуліктер бар екенін ескертті.

Ақынның 150 жылдық мерейтойы қарсаңында жарық көрген «Абай және қазіргі заман» атты зерттеулер жинағында академик С.Қирабаев

Абайтанудың кезекті міндеттері туралы «Абай шығармаларын текстологиялық тұрғыдан зерттеу бүгінгі күннің ең қажет мәселесі. Бұл салада басталған жұмыс аяғына жетіп көрген емес. Ақын кітабын кезекті жариялау, көбінесе мерейтойларға байланысты жүргізіледі де, жаңа жинақ ылғи асығыс дайындалады. Қолжазбалар мен шыққан кітаптар тексін салыстыра қарауға уақыт жетпей қалады, ...алақұлалықтар Абай шығармаларында бірқатар кездеседі», “ [Қирабаев С., 1994, б.9]-дейді. Текстологияның басты міндетінің бірі-оқушыға дұрыс түсінік беру. Абайдың «Серіз аяқ» өлеңіндегі: Ғылымды іздеп, Дүниені көздеп, Екі жаққа үңілдім-деген жолдарға әр түрлі түсінік беру де орын алды. Ертеректе ақынның ғылымды іздеп үңілген екі жағы – Шығыс пен Батыс деп түсіндірілсе, кейіннен ғылым мен дүниені көздеп ұмтылған екі жақ – фәни мен бақи деп түсіндіріліп жүр. Шумақтың соңғы қос тармағындағы түйінінде: Екі кеме құйрығын, Ұста жетсін бұйрығың- демей ме? Ұлы ақынның айқын ойын «тереңдетеміз» деп шығыс мен батыстың ғылымын немесе фәни мен бақидың қызығын бірдей іздесең суға кетесің деген теріс ойды Абайға теліп түсініксіздік тудырады екенбіз. Жұмбақ ақын бұл жерде ешнәрсені де жұмбақтамай тура айтып отыр. Ақын ақыл таразысының бір басына-білмекке құштарлықтан туған ғылымды, екінші басына алдамшы дүние қызығы боқ дүниені қойып, жан азығы мен тән азығын таразылаған. «Ғылымның біліп пайдасын, Дүниенің көркін бойламай»-деп енді бір өлеңінде ойын айқындай түседі. 34 қарасөзінде «...екі дүниенің қайғысына, пәлесіне хауіп, екі дүниенің жақсылығына рахатың-бәрі бірдей екен» деп екі дүниені пәни мен бақиды ажырата түсіндіреді. Әр ұғымды өз атымен атаған ақын екі дүниені екі жақ демесе керек. Марқұм Кәрібай Ахметбекұлы «Егемен Қазақстан» газетінің 2002 жылғы 19 желтоқсандағы санында жариялаған «Ауа жайылушылық па, ала жайылушылық па?», [Ахметбекұлы К., 2002] атты мақаласында Абайдың «Күз» өлеңіндегі «Біреу малма сапсиды салып 129 иін»-деген тармақтағы малма мен идің екі нәрсе екенін ажырата түсіндіруіне қосылғанымызбен, иін салуды күшін салу деп дәлелдеуі бір қарағанда көңілге қонымды, бірақ, ұлы ақынның айтағы кәдімгі теріге жағатын и-ашытқы. Илеу, иі сіңу, исіну, иі қану сөздерінің ортақ түбірі. Абай мұрасының адал жанашыры Т.Жұртбай да аталған газеттің 2006 жылғы 22 ақпандағы санында жарық көрген «Абайды дұрыс оқып жүрміз бе?» [Жұртбай Т., 2006] атты келелі ой қозғаған мақаласында: «Тоңған иін жібітіп тонын илеп» деген жолдардың орнына Мүрсейіт қолжазбасындағы «мұздаған иін» деген нұсқасын алу дұрыс деген тоқтамға келеді. «И-тері, жансыз нәрсе, жансыз нәрсе тоңа ма? Демек бұл жол: Мұздаған иін жібітіп, тонын илеп-деп оқылуы тиіс»-дейді. Ақын жинақтарында да, Абай тілі сөздіктерінде де «и-тері илейтін ашытқы» деп дұрыс түсінік берілген. Мұздаған десек алғашқы бунақ 5 буынға артып, тармақ 12 буын құрап, шумақ «теп- тегіс, жұмыр болмай шығады» Тоңған иін жібітіп, тонын илеп-ішкі алитернациялық- ассонанстық үндестікке құрылған. Тоңған иі- поэзияда жиі кездесетін поэ-

тикалық тәсіл-кейіптеу.

М.Әуезов тәжірибесінде конъектуралық түзеу тәжірибесі өте сирек, десек те ақын өлеңдерінің кейбір түсініксіз түйткілдерін шешуде текстологияда қалыптасқан конъектуралық түзеуге жүгінбеске болмас. Конъектура- орын алған қателерді белгілі бір құжатқа сүйенбей, ойлар, болжам арқылы анықтау. Абайдың атақты «Қыс» өлеңіндегі түсінігі түсініксіз болып келе жатқан «борандай», «ұшпадай» деген теңеулер. Абай басылымдарында «ұшпаға-шоқ-шоқ болып жөңкіген бұлт» деген түсінік берілген, ал К.Ахметбеков аталған мақаласында «Ұшпа деп таудың, шыңның немесе жазықтау жердегі төбенің, обаның басындағы тұз құстары қонып отыратын ең өркешті оқшау биікті атайтынын» айтады. Кейіптеудің классикалық үлгісі болған өлеңде шоқ бұлтқа немесе таудың ұшар биігіне оқшырайта бөрік кигізіп – ақ көрейік, ал аязбенен қызара ажарланған не? Бұлт па әлде таудың басы ма? Сықырлаған аязда немесе бұрқ-сарқ еткен боранда осындай суретті көру не көзге елестету мүмкін бе? Тұрсын Жұртбайдың Абай өлеңдеріндегі араб әрпінің жазылуынан кеткен қателері туралы айтқан көкейге қонар уәжі осы өлеңде де көрініс тапқандай. Қысты кәрі құдаға теңеп отырған ақын шыңылтыр аяз әсерін бөрік оқшырайта киіп, көрік отына жүзі шарпылып қызара ажарланған ұстаға ұқсатпады ма екен деген ойға жетелейді? Ал 1939 жылғы 1977 жылғы жинақтарда «борандай» деп өзгертілген жолды 1909 жылғы алғашқы «бурадай» қалпына келтірген. Бұрқ-сарқ етіп долдана соққан боранды боранға теңеудің қандай логикалық қисыны бар? Боранды – бұрқ-сарқ етіп долданған бураға теңеу әрі нақты әрі көркем.

Абайтану мен Мұхтартануға қосқан үлесі ересен, шыққан биігі бірегей ғалым, жазушының «Абайдың астарлы сөздері» деген мақаласындағы «Сегіз аяқтағы» «Қиуадан шауып»-деген жолдағы «қиуа» сөзінің «осы араға килігуінде ешқандай логика жоғы» рас. Дегенмен, осы жол «қиыннан шауып» емес «қиядан шауып» тәрізді естіледі. «қиында» образ жоқ, қия-құз, шатқал мағынасына қоса, қиян-шет, алыс сөздеріне де синонимдес. Бұхар жырау «Қиядан қиуа төгілсе, Атының басын тартпаған»-деп сомдамай ма Бөгенбай батыр бейнесін. Ауыз әдебиеті мен жыраулық поэзияда «қия» сөзінің мағынасы әлдеқайда кең ұғымда қолданылғанын да көреміз. Тауда жоғары-төмен тіке шаба алмайсың. Жалаң қия жерлерінен орағыта, қиялай шауып қисынын табу қисынды көрінеді. Әрі әу баста әнімен таралған «Сегіз аяқ» шумақтарының 1-інші, 2-інші, 4-інші, 5-інші тармақтары көтеріңкі созылықты айтылатынын ескерсек «Қи-и-аданның» «қи-у-аданға» ұқсас естілуін аңдауға болар. Ғалым-жазушының: Байы баспақ, Биі саспақ, 130 Әулекі аспақ сыпыра қу-деген жолдарға берген түсінігіне келісе қою қиын. «Баспақты-қара мал атауынан», «сиырдың бақайының арасына шығатын жұқпалы бөрткеннен» немесе «саулыққа семіздіктен келетін дерттен» ал «саспақты» «күйек қажап, белі сыздаған, үсті сатала-сатала, бақылдап қадірі кеткен текеден» іздесек, «аспақты» қайдан іздейміз. Қазақ күйекке түсіп

бауыр мен балақ жүні, сақалы сауыс- сауыс болған текені сасық теке дейтіні белгілі. Бірақ оның бұл өлеңге қатысы қандай? Менің түсінігімде, ақынның суреттеп отырғаны дау-шарды өз пайдасына шешпек ниетімен байлық-беделін, қолдау-көмегін бұлдап істі тізеге салып басып, биге сөзін сөйлетпек болған байдың әрекеті мен ел қалауымен емес, байдың болысуымен орыс тағайындаған бос белбеу бидің сасқан кейпі. Абай «сатып алған, жалынып бас ұрып алған болыстық пен биліктің ешбір қасиеті жоқ...» демей ме? Болыстың да, бидің де сайлануының артында байдың ықпалы тұрса жоғын тапқызу, ұры-қарыны тыю үшін байдың болыс пен биге тізесін батыруы нанымды. «Ел қағынып, мал сабылып, ұрлық, өтірік гу де-гу» үдеген кезде «сүйкімі жоқ құр масыл бидің» тентекті тия алмай өтпес жарлығы бойға қорлық болып сасуы, албасты қабаққа қарай басадының кері келіп, жырынды ұры, сыпыра әулекі құдың айласын асырып, елді басынып, дандайсуы осы шумақта тиянақ тапқан. Бас, сас, ас деген бұйрық райлы етістікке -пақ жұрнағын жалғау арқылы жасалған сөздің ешқандай метафоралық баламы, аллегориялық астары жоқ. Академик Р.Сыздықова «Етістіктің-мақ жұрнақты тұлғасы да Абай поэзиясы тілінде көбінесе стильдік қызметте жұмсалады, демек поэтикалық құралдардың біріне айналады. Үнемі болып жататын қимыл әрекетті білдіретін шаққа бейтарап –ады қосымшалы тұлғаның орнына жұмсалады деп ойлаймыз»-дейді.

Зарқын Тайшыбайдың «Жұлдыз» журналының 2007 жылғы №2 санында жарияланған «Абай толғаған құс қандай» [Тайшыбай З., 2007] мақаласында ақынның «Қансонарда бүркітші шығады аңға» өлеңін 1897 жылы Қазан қаласында басылған «Князь блэн Зағипа» қиссасының мәтінінен табылған нұсқасымен салыстыра талдап, Абай өлеңдерінің ел ішіне таралуын, ақынның өсу эволюциясын, суреткерлік лабораториясын танытуда текстологиялық салыстырулар жасауда пайымды пікір түйіндеген. Десек те, зерттеуші белгілі абайтанушы ғалым М.Мырзахметовтың «Қиссадағы өлеңде кездесетін өзгерістер, өлең жолдарындағы сөздердің орнын ауыстырулар, «кейінгі автордың» өзінше «жаңа жолдар» қосуы ... жібекке жапсырған жамаудай бөтен сөз екені көрініп тұр» деген пікіріне уәж айтып, «Мұндай күрделі шығарманы тек біреудің аузынан естіп, дәл осындай деңгейде жазып шығу оңай емес-ау. Тіпті өңдеген күннің өзінде «қисса авторының» ақындық ойшылдық өресі Абайға таяп қалатындай» екеніне бой ұрғандай. Қазақ әдебиеті оқулықтары мен теориялық еңбектерде шендестірудің классикалық мысалы үлгісінде ұсынылып келе жатқан қос шумақты қиссадағы нұсқамен салыстыра талдай келіп, «Әсіресе, назар аударатынымыз осы екі үзіндідегі екінші жолдар, яғни: Ұқсайды хасса сұлу шомылғанға, Ұқсайды қыз бен жігіт жолғасқанға тіркестерінің салмағы бірдей емес. Біріншісіндегі: хасса сұлуды қызға балап айтсақ, «қар аппақ, түлкі қызылға сиғызамыз...». Ал жігіт яғни, «бүркіт қара» қайда қалады? Кемшіндігі көрініп тұр. Әңгіме түлкі алған бүркіттің сұлу қызыға төсекте жігіт жолыққанындай көрік-әсері туралы ғой. Сон-

дықтан да жинақтағы мәтін: Аппақ ет, қып-қызыл бет, жап- жалаңаш... ..Күйеуі ер. қалыңдығы сұлу болып, Және ұқсар тар төсекте жолғасқанға, -деп келеді ғой. Осылай пайымдасақ: Ұқсайды хасса сұлу шомылғанға, -дегеннен гөрі, Ұқсайды қыз бен жігіт жолғасқанға, – дегеніміз түсінікке жеңіл сияқты-ау»-дейді. Абай алдымен, аппақ қарда қызыл түлкіге түскен қара бүркіттің әрекетін ақ етті, қызыл шырайлы, қара шашты сұлудың шомылған қимылына ұқсатып барып, үшінші бір суретті мезейді. Алдыңғы екі суретті шендестіру арқылы үшінші бір құбылыстың сипатын аңдатады. Сонда алғашқы қос тармақтан «бүркіт қараны» іздеудің қажет еместігін көреміз. Қара шашын көтеріп екі шынтақ, О да бүлк-бүлк етпей ме сипағанда –деп талданып отырған алғашқы шумақтың соңғы екі тармағында шомылған сұлудың қимылын нақтылай түссе, екінші шумақтың үшінші, төртінші тармағында: Күйеуі ер, қалыңдығы сұлу болып, Және ұқсар тар төсекте жолғасқанға-деп ойын түйіндей келе, тоғызыншы, оныншы тармақта алдыңғы екі тармақтағы суретті : Арт жағынан жаурыны бүлкілдейді, Қыран бүктеп астына дәл басқанда-деп айқындай түседі. 3.Тайшыбайдың «Хиссадағы: Аппақ ет, қып-қызыл бет, жап- жалаңаш... Қара шаш қызыл жүзді жасырғанда –деген жолдармен Аппақ бет, жап –жалаңаш, құмырсқа бел Бауырыңа кіріп кетер қымтағанда-дегенді салыстырып көрсек, бірінші мысалдағы: Қара шаш қызыл жүзді жасырғанда- жай ғана жылтырақ бояулы сурет, бәлендей бір мазмұн жүгін көтеріп тұрмағаны

байқалады» -деген пікіріне сүйенсек, Абайдың «үлбіреген ақ етті», «ақ тамақ, қызыл жүз» «қып-қызыл бет» қызын «ақ бетті» деу қайшылықтығы, «құмырсқа белдің» де қарабайырлығы көзге ұрып тұр. «Бауырына кіріп кетер қымтағанда» да «Қанат құйрық суылдап құйылған қыран» әрекетінің градациялық әсерін әлсіретіп жібереді. 3.Тайшыбайдың «әрі ықшам әрі көркем», «әрекет бар», «артықшылығы көрініп тұр» «қиссада бар Абайда жоқ әдемі жолдар» деген жолдардың кейбірі «жамаудай бөтен сөз».

Ақын мұрасының конондық тексін қалыптастыруда абайтану іліміне адал атпал азаматарымыздың, ғалымдарымыздың ұлы ақынның асыл мұрасын тозаң тұттырмай тер төгіп, текстологиялық зерттеулер жүргізгені, көз майын тауысып, маңдай терін төккені белгілі. М.Әуезов өзі текстологиялық тексерулер жүргізген жинақтарда «өз еркіне салып, орынсыз ақын сынына қонымсыз өзгеріс ендіруге бармаған» «түсініксіз сөздерге үнемі ерекше белгілер қойып, өз пікір пайымын білдіріп отырған, бірақ жөнсіз телу, таңуға редакциялауға қарсы болған»-деп жазды [Мырзахметов М. М., 1994, 192 б] М.Мырзахметов «М.Әуезов-Абай шығармаларын жинаушы және текстологы» атты зерттеу мақаласында. Абай шығармаларынан әсіре бояу, асыра астарлы мағына іздеу де ізден жаңылдырар ілкі түсінбестікке соғуы мүмкін. Абайтану ғылымына адал ниетті азаматтардың, ғалымдарымыздың Абай мұрасына мұқият абай болғаны абзал.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жансүгіров І. Абай кітабы. Тілші газеті. 1923 жыл 8 мамыр.
2. Әуезов М. 20 томдық шығармалар жинағы.- Алматы: «Жазушы», -Т.15. Мақалалар, зерттеулер, -1984.-328 бет.
3. Әуезов М. Әр жылдар ойлары. Алматы.1959, 280
- 4.Мырзахметов М. «.Әуезов және абайтану проблемалары», Алматы Ғылым» баспасы 1982 ж. 290 бет.
5. Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. А., 1995ж. 258 б
- 6.Мұхаметқанов Қ.«Абай шығармаларының текстологиясы жайында. ҚазССР көркем әдебиет баспасы, 1959. 377 бет
7. Қирабаев С «Абай және қазіргі заман» А., «Ғылым», 1994ж. 312бет
8. Ахметбекұлы К.«Ауа жайылушылық па, ала жайылушылық па?» «Егеменді Қазақстан» газеті. 19 желтоқсан – 2002 ж.
9. Жұртбай Т. «Абайды дұрыс оқып жүрміз бе?» «Егеменді Қазақстан» газеті. 22 ақпан 2006.
- 10.Тайшыбай З.«Абай толғаған құс қандай» «Жұлдыз» журналы, №2. 2007 ж.
11. Мырзахметов М. М. «Абайтану тарихы». – Алматы: Ана тілі, 1994- 192 б.

Turymbetova Zhanagul Aytzhankyzy
Associate professor
Department of Language Teacher Education
Faculty of Education and Humanities
Suleyman Demirel University

IMPORTANCE OF HUMOUR IN KAZAKH FOLK LITERATURE

Түйін. Қазақ сатирасы халық ауыз әдебиетінен бастау алады. Қожа Насыр, Алдар Көсе, Тазша Бала – халық арасында ең танымал әзіл кейіпкерлері. Алдар Көсе әңгімелерінде ащы мысқыл, сынау-мінеу сарыны; Қожанасыр әңгімелерінде астарлы әзіл, күлдіргі әңгімелер; Тазша Баланың өтірік өлеңдерінде әсірелеу, гротеск тәсілдері мол кездеседі. Әр дәуірде сатираның мазмұны мен аясы кеңейіп, көпшіліктің көңілін көтеру, күлдіру және әзілдеу сипаттарынан оқшауланып, әлеуметтік-саяси салаларда жалғасын тапты. Қазақ сатирасы – ел арасында орын алған әділетсіздік, теріс ағымдар мен адамдар арасындағы жекелеген кемшіліктер өткір тілмен сын айту арқылы жағымсыз қылықтардан аулақ болуға шақырды.

Түйінді сөздер: Халық ауыз әдебиеті, Қожа Насыр, Алдар Көсе, Тазша Бала, сатира.

Резюме. Казахская сатира начинается с фольклора. Насреддин Ходжа, Алдар Косе, Тазша Бала – самые популярные комедийные персонажи. В рассказах Алдара Косе есть горький сарказм; в рассказах Насреддина есть притчи, юмористические рассказы; в небылицах Тазша Бала много преувеличений и гротескных приемов. В каждую эпоху содержание и масштабы сатиры расширялись, отдаляясь от тематики развлечений, смеха и юмора и продолжались в социально-политической сфере. Казахская сатира критиковала и призывала избегать несправедливости, негативных тенденций и индивидуальных недостатков людей.

Ключевые слова: Фольклор, Насреддин Ходжа, Алдар Косе, Тазша Бала, сатира.

Summary. Annotation. Kazakh satire begins from folklore. Nasruddin Khoja, Aldar Kose, Tazsha Bala are the most popular comedic characters. The stories of Aldar Kose full of bitter sarcasm; in the stories of Nasruddin there are parables, humorous stories; in the fables of Tazsha Bala there are many exaggerations and grotesque receptions. In each era, the content and scope of satire expanded, by moving away from the themes of entertainment, laughter and humor it continued in the socio-political sphere. The Kazakh satire criticizes injustice and urged it to avoid inequality, negative tendencies and individual shortcomings of people.

Keywords: Folklore, Nasruddin Khoja, Aldar Kose, Tazsha Bala, satire.

Humor can be defined as a joke, waggery, fun or mockery. Humor is a wit and elegance seen in almost every aspect of life. No topic is selected in humor; on the contrary, the topic makes people to choose it self. Everything can be its subject: policy and politics, social events, habits, daily life, current affairs, etc. In short, every event may be within the scope of humor, provided that it is not offensive and mischievous" [Pala, İ., 1989, p. 535]. Literary works written for the purpose of making people think, entertain or laugh by reflecting the ridiculous and unusual aspects of the events are evaluated within the type of humor. "Humor comes into a form only when it is passed on to someone else. In this respect, every nation's daily life of humor (wit), anecdote, ridicule, joke and waggery are reflected in their literature in certain proportions. A product of humour born verbally at first becomes more literary by writing later" [Pala, İ., 1989, p. 535].

Until the XIX century, Kazakh literature was developed as an oral literature. Therefore, it has its own rich folklore products along with literary products common to the Turkish world. Tales, folk tales, legends, proverbs and idioms, lullabies, riddles and rhymes, the "Masters of the art of words" jiraulik

tradition (minstrel tradition) and minstrel chapters, verbal skills are among the literary types still existing among the people today. In all of these types of folk literature, humor is abundant. Hodja Nasir (Nasreddin Hodja), Aldar Kose, Tazsha Bala, Jirenshe Sheshen are the most popular humor heroes among the people. "The important representatives of national humor in Kazakh oral literature are Nasreddin Hodja, Aldar Kose and Jirenshe sheshen. In his time, Mukhtar Auezov paid great attention to these representatives of humor. Works about Nasreddin Hodja, Aldar Kose and Jiyrenshe sheshen are considered to be people who deal with issues such as justice and honesty that make people laugh and cry or lead them into deep thoughts" [Eskendiroy N.P., 2013, p. 109].

Humor has a wide range of expression and content. The humor issue, which had previously undertaken the characteristics of entertaining the public, laughing and joking, continued later in the social and political sphere: it criticized with fine intelligence and sharp language injustices, negative movements and individual flaws, etc. among Kazakh tribes, they were addressed to the society and advised them to stay away from negative movements.

Ahmet Baytursynuly, who explained and evaluated the subject of humor in Kazakh literature, divided the humor into two groups, saying "Comedy", as true humor and criticism: "True laughter comes when the heart is happy, while criticism is made when there is an absurd act or doubt in the heart. There are also laughs in heavy or light meanings for the person. The type of humor that is heavy for a person is sarcasm and criticism, while the mild type is wit and cheating. The lightest type is a word game, it is called a joke" [Baytursynuly, A., 1989, p. 292].

Our people, who spent a long time under Russian colony until about a century, had to get education and science within the framework of the ideology of the Soviet Union and Communism, away from their history, literature, cultural heritage and religious beliefs. These political events also left deep traces in Kazakh Folk Literature. The view and understanding of our literature, which was developed under very strict control, was evaluated ideologically. For example, the humor subject of that period was often based on the high-class segments: the life and movement of the stingy rich and cunning traders. Humor had become a conflict of life and a product of politics.

Nasreddin Hodja is the greatest master of the Turkish World Folk humor. In the history of Turkish Literature, it was impossible to reach the information about the documents written about Nasreddin Hodja, that he was born in Anatolian lands, his tomb was in Akshehir district of Konya and that his father was a village imam and that he learned religious information from his father. For Kazakhs, a person who studied at madrasah and who was regarded as one of the scholars of his time was considered to be a legendary hero. Nasreddin Hodja, also known with the nickname "Efendi" in Kazakh Literature, is generally known in the jokes as homeless, sly and uneducated, but also with sharp tongue and fine wit.

One of the most well-known jokes is the "Eat, my coat, eat" anecdote. The joke is as follows: "When Nasreddin Hodja went to the wedding feast he had been invited, he put on his casual dresses and nobody cared about him. There was neither who said welcome, nor who told to sit down. The Hodja got bored. He returned to his house and had his festive fur on his back. He came back to the wedding. When they saw him with his fur coat, everyone started to show great respect and attention to him: they sat him in the head corner and ordered dishes for him. Hodja suddenly grabbed the edge of his fur and immersed it in the soup bowl.

-Eat, my coat, eat ... he started shouting. The ones next to him were surprised and asked:

-What are you doing, Hodja, does coat ever eat?

Hodja answered the question:

-Since all respect and treats have been done to my fur coat, then let it eat, – said Hodja.

Nasreddin Hodja's jokes make us think, train and teach while making us laugh. In these jokes,

our people have flaws, virtues, busy intelligence full of subtleties, and the power to convince. Common sense, strangeness, ready response, wit mastery and public wisdom are the main features of Hodja. In Nasreddin Hodja's jokes, there is no cunning and lying which are invented just to laugh.

"As in the places where Turkish is spoken, Nasreddin Hodja jokes, which are a type of joke that has a certain reputation all over the world, are important products of Turkish culture that have gained universal value. The superior intelligence and creative power that lies in the jokes of this greatest humorous master created by the Turkish culture shows great wealth. It is a symbol of the common creative power, common sense, view and interpretation of life" [Karadağ, M., 1995, p. 248].

M. Kulmuhambetov and S. Korabayev say in their work "Kazakh Encyclopedia": "Kazakh humour starts from our verbal skills and oral literature. In the legends about Aldar Kose, there are teasing and criticism, jokes and hangouts like bitter irony, poison, subtle expressions of wit and humor in Nasreddin Hodja's jokes, exaggeration and grotesque art are abundant in Tazsha Bala's "Lies" [Kulmuhambetov M., Korabaeu S., 1989, p. 517].

Aldar Kose and Tazsha Bala are one of the realistic fairy tale types that are well known and loved in Kazakh Folk Literature. The most important feature of Aldar Kose, who is one of the important humor heroes and loved by the people, is that he is a deceptive type. In the stories, Aldar reveals the wrongdoings of the wealthy and merchants, mindless rulers and imams who torment the people and violate their rights, and disgrace them before the public.

Texts about the birth of Aldar Kose, who is considered a legendary hero in Kazakh Folk Literature, are also encountered. In the third volume of the "Kazakh Tales" anthology, the story titled "Birth of Aldar", Aldar's father is said to have been a pure poor person named Aldan, whose heart was clean, honest and he never deceived anyone in his life. He promised to his father, who had been wronged much by the higher class, that when he grew up, he would travel the provinces, help those who were wronged, and fight those who were deceived [Kazak Ertegi, 1964, p. 495].

"The stories told by Kazakhs about Aldar Kose are the texts coming from the past that interest everyone. Legends about him are found not only in the country of Kazakhs, but also in the Kyrgyz, Uzbek, Karakalpak and Turkmen countries, which are brothers and relatives. In these stories Aldar Kose appears as a "funny, deceiving and cynical..." too [Auezov M. O., 1959, p. 33]. The tales of Aldar Kose were compiled and studied most in the Soviet era in Kazakhstan. "Aldar Kose's jokes and tales were compiled and published because Aldar Kose is a type that deceives sultans, khans and merchants, and is compatible with the Soviet era policy" [Shahin, H. I., 2012, p. 172]. Tales of Aldar Kose are built on the clashes

between the powerful (khans, judges, rich) and the weak. "The people want to revolt and rebel against the oppressors. But if they get more crushed as they rebel, they seek their liberation to refute the ruling class by mocking..." [Karaali S. K., 1980, p. 287].

In the fairy tale "Aldar Kose and Alasha Khan" about Aldar Kose, Aldar becomes rich thanks to his mind, and in his "Shyk Bermes Shigaybay" fairy tale, he gives a good lesson to his miserly rich family. In the tale of "The Magic Fur of Aldar", it is told how the stupid rich man, who came across Aldar with the broken patchy torn fur and scrawny horse, changed his fur made from thick fox skin and his fat horse. The rich passenger who believes in the words of Aldar, who replies to his question how Aldar does not freeze in this frost, "the cold wind that goes through a hole comes out of the second hole", exchanges his thick fur and his horse and is ultimately deceived. In the tale "Aldar Kose and the two devils", he even fooled the demons and became the people's favorite humor hero.

Keloğlan, known as Kazakh Folk Literature humor hero Tazsha Bala (literary a bald boy), is a typical symbol of success with his various talents and wisdom. "Keloğlan's intelligence, dexterity, achievements make readers forget his coming from a lower society, ugliness and even his baldness. As much as he looks cute and friendly to those who listen to fairy tales, he even makes the sultan's daughter to eventually love himself" [Karadağ, M., 1995, p. 211]. Tazsha Bala, who belongs to a very poor family, is victorious in various trials and challenges due to his intelligence and abilities.

The older the culture of our nation, the deeper the research done on it. We can see the researches about the lies that are known as "Lie Poems" in the works of the famous Turkologist V.V. Radlov. In this work, in which folklore products are classified, he included the poems which are the type of lies into the group of "Black Poetry" [Radlov, V.V., 1993, p. 322]. Lies are very interesting and surprising types of poetry, the meanings of which do not correspond to the truth, and they require a special talent and mind study, a very comprehensive type of folklore that criticizes the truth with the lies said. It is often said to entertain the nation at festivities and weddings. In Kazakh fairy tales, we can find lots of humor samples. The formation of this literary type of humor has become even more favorable than legends, because fairy tales are literary genres of man's dreams. Desires and scenes full of spiritual content such as in "Broken Lie", "Tazsha Bala" are valuable not only for laughing, but also for people's (especially for children's) imagination, and their spirituality as well as the development of their lives" [Eskendirov N.P., 2013, p.109].

Tales of Tazsha Bala are given in the book of poetry called "40 Lies". In this work, which is a realistic fairy tale genre, various lies that logic cannot take are described in rhythmic and surprising styles. Taz-

sha Bala tells the things that will not happen to him as if they were real. These fairy tales are mostly liked by children.

"If anyone comes up to me and tells a lie without any pause, and then tells the story of 40 lies, I will give her my daughter, I will make him a groom and he will become a vizier, but if there is a truth in the poem, I will hang him on the gallows." Those who hear it go to try but they are sent to death. Finally, Tazsha Bala confronts the sultan and tells the story of the lies and the 40 false events, and reaches his will. Their lies are as follows: "My sultan, when I was in my father's waist and in my mother's heart (i.e. before I was born), I had kept my father's father's horse herds for fifteen years. I got married for the money I received in return for my labor and had five-six children. The youngest of my children is now twenty-five years of age, ten years older than me. " After long stories of lies, it takes the form of poetry:

I made the white mouse wear a silver horseshoe,
From the tail of the mouse, I had the collar sewn,
By swimming without piercing the skin of a pointy fly,

I had a fifteen-foot sand bowl built.
The nine valiant couldn't lift this cup....
I rode a rabbit I flew,
I couldn't stand his face, I landed...
I put six columns in the sky,
I had a wedding, I cut a thousand mosquitoes for it.

I've quartered someone's heart. I've eaten it.,
Believe me, I was full for the first time in my life...
[Aksholakov T., Jumajanova T., Kaliyev C., Duysebayev C., 2013, p. 29]

The stories of "Shyk bermes Shigaybay" (rich man named Shigaybay, a miser who doesn't even give an avalanche drop), which we may encounter in the national folklore of the Kazakh people, the humorous words of Jirenshe sheshen, Boltirik sheshen and Ayaz Biy, we can evaluate the place and importance of humour in Kazakh folk literature from the criticisms of the high class representatives in the poems of Shalkiyiz, Tatikara, Bukar Jirau and Shal akyn, who were the famous minstrelsin the minstreltradition.

It is obvious how the world is made uninhabitable by people who become increasingly hardened by the influence of technology, who become vulgar, who are about to lose their finesse and ability to think. It is said that a man who does not know how to laugh does not know how to live. To laugh and to be in a good mood prolongs life and rejuvenates people spiritually. Humor gains value only in this sense. This happens with a culture. We can see very rich examples of this in our very ancient culture.

Due to the independence of Kazakhstan, documents related to Kazakh history, beliefs, culture and literature are re-addressed by scholars in their re-terms. The project 'Cultural Heritage' and 'Spiritual Renewal' is being carried out in Kazakhstan. Regarding this project, our President Nursultan Nazarbayev

stated: "...Raising our national culture and entrusting our national assets to the next generation should be the main objective of the 'Cultural Heritage' Project". The main objective of this project is to investigate our national culture and historical facts. it was to in-

roduce our cultural heritage to our people and the next generation in real terms. Today, thanks to this project, many researches and studies are being carried out and are ongoing.

REFERENCES:

1. Pala, İ. Ansiklopedik Divan shiiriSozlüğü. Cilt:I-II. Akçağ Basım ve Yayım Pazarlama A.sh. Ankara: 1989.
2. Eskendirov N.P. Folklorlyk Angyzdardagy Dala Artisterining Komedia Janrındagy Shygarmashylygy // Abaiatındagi Kazak Ulttyk Universiteti Habarshy "Filologia Gylymdary" seriasy, №4 (46), 2013 j.-109 b.
3. Baytursunulı, A. Shıgarmalar. Almatı: 1989.-292 b.
4. Karadağ, M. Türk HalkEdebiyatı Anlatı Türleri. Kars yayınları. Ankara: 1995.
5. Kulmuhambetov M., Korabaev S. Satira. Kazak SSR.4 tom Kyskasha Ensiklopedia.-Almaty: KSE, 1989.-517 b.
6. Kazak Ertegileri. III tom.-Almaty: Jazushy, 1964-495 b.
7. Auezov M. O. Ar Jıldar Oyları, Kazaktın Memlekettik Korkem Adebıyet Baspası, Almatı: 1959.
8. Shahin, H. İ. "Aldar Kose Tipi ve Tashkent'te YayınlanmışTash baskası Aldar Kose Kitabı Üzerine Bir Değerlendirme", Türkiyat Mecmuası: 2012. C. 22. s.171-192.
9. Karaali S. K. Resimli Motifli Türk Edebiyatı Tarihi. İnkılap ve Aka Basımevi, 1.cilt. İstanbul. 1980.
10. Radlov, V.V. Altın Sandık. Ana Tili, Almatı: 1993.
11. Aksholakov T., Jumajanova T., Kaliyev C., Duysebayev C. Kazak Edebiyatı. Mektep, Almatı: 2013.

Шыныбекова Айжан Сахановна

филология ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор, доцент
«Шетел тілдері және аударма ісі» кафедрасының меңгерушісі,
Илияс Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Талдықорған қ.

Мырзахмет Ляззат Канатбековна

магистр, оқытушысы,
«Шетел тілдері және аударма ісі» кафедрасы
Илияс Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Талдықорған қ.

ТҰЛҒАНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК МӘРТЕБЕСІ ПРАГМАЛИНГВИСТИКАЛЫҚ КАТЕГОРИЯ ЖҮЙЕСІНДЕ

Түйін. Мақалада прагмалингвистикалық категориялардың бірі – коммуниканттардың, қатынасқа қатысушылардың әлеуметтік мәртебесі туралы айтылады. Автор сөйлеуші коммуникативтік стратегияны таңдау кезінде серіктесінің қандай да бір оқиғаны қабылдау ерекшеліктерін, серіктесінің хабарланған ақпаратқа реакциясын басшылыққа алады. Кейбір жағдайларда ойдың, мақсаттың эксплициттік мәні тиімді болмауы да мүмкін, ал күтілген нәтижесі тек имплициттік құралдар көмегі арқылы ғана мүмкін болуы да кездеседі. Сөйлесімнің шынайы мағынасын талқылау адресатқа толығымен көшеді де тек соған ғана байланысты болады. Сөйлеудің шынайы мазмұны ондағы эксплицитті, кодталған таңбалық мәнге қарағанда бай. Сөйлеуші сендіру күшін нақтылау, назар аудару, бұйырудың жиі қолданылатын формасын таңдап алу, сыпайылық, әдептілік, сыйласымдылықты көрсету үшін импликацияны қолдануын айқындады.

Түйінді сөздер: тұлға, прагмалингвистикалық категория, прагмалингвистикалық категория жүйесі, коммуникация, әлеуметтік мәртебе, адресат, сөйлеу актілері.

Резюме. В статье рассматривается один из видов прагмалингвистической категории – о социальном статусе коммуникантов, участников речевых отношений. Автор разъясняет что при выборе коммуникативной стратегии руководствуется особенностями принятия партнером какого-либо события, реакцией партнера на сообщенную информацию. В некоторых случаях эксплицитное значение мысли, цели может быть не эффективным, а ожидаемый результат может быть возможен только с помощью имплицитных средств. Обсуждение истинного смысла разговора полностью переходит к адресату и зависит только от этого. Истинное содержание речи богаче, чем эксплицитное, закодированное символическое значение в нем. Речь определила применение импликации для уточнения силы убеждения, привлечения внимания, выбора наиболее часто используемой формы приказа, проявления вежливости, вежливости, уважительности.

Ключевые слова: личность, прагмалингвистическая категория, система прагмалингвистической категории, коммуникации, социальный статус, адресат, акты речи.

Summary. The article considers one of the types of Pragmalinguistic categories – the social status of communicants, participants of speech relations. The author explains that when choosing a communication strategy, he is guided by the peculiarities of the partner's acceptance of an event, the partner's reaction to the reported information. In some cases, the explicit meaning of a thought or goal may not be effective, and the expected result may only be possible through implicit means. The discussion of the true meaning of the conversation completely passes to the addressee and depends only on this. The true content of speech is richer than the explicit, encoded symbolic meaning in it. Speech defined the use of implication to clarify the power of persuasion, attract attention, choose the most commonly used form of command, show politeness, politeness, and respect.

Keywords: pragma linguistic category, personality, system of pragma linguistic category, communication, social status, addressee, acts of speech.

Қазіргі уақытта тіл білімінде тіл мен сөйлеуді талдаудың дәстүрлі принциптерінен ауытқудың тұрақты тенденциялары байқалуда. Осыған байланысты коммуникативтік-прагматикалық, линг-

вистикалық зерттеулер өзінің шекарасын күннен-күнге кеңейтуде, бұл тек сөзге, сөз тіркесіне ғана қатысты емес, сонымен бірге одан да жоғары бірліктер – сөйлесім мен мәтінге де қатыс-

ты болып отыр. Лингвопрагматикаға, негізінен, сөйлеу қатынасының проблемасына тікелей, белсенді қызығушылық біздің уақытта заңды да. Ол бұқаралық ақпарат құралдарының, PR-технологияларының дамуымен, сөйлеу актісінің қатысушыларына белгілі бір ықпал етуге ұмтылыстарымен түсіндіріледі және қоғамдық ойдың мақсаттық бағытталған қажеттілігінен туындайды. Және де тіл білімінің ең негізгі саласының бірі – сөйлеу актілерін жағдаяттан, қатынас жағдайынан, сөйлеуші мен тыңдаушының коммуникативтік интенциясынан бөліп алып, оқшау зерттеу емес, лингвистикалық талдау процесінде олардың өзара байланысына сүйене отырып зерттеу қалыптасты. Ең бірінші кезекке В. фон Гумбольдтың идеясында анықталған антропоэлектік тәсіл шығып отыр.

Қатынастың нақты жағдаяты мен коммуниканттарының сипатына байланысты сөйлеу формаларын қолданудың ерекшелігі мен мәндерін зерттеуші лингвистиканың бір саласы ретіндегі *прагматика* қандай да бір синтаксистік конструкцияларды қолданудың жеке үлгілерін ғана анықтап қоймайды, сонымен бірге олардың қызмет етулерінің жалпы заңдылықтарын да белгілеуден тұрады. Мұнда сөйлесім реципиенттің (ақпаратты алушы) санасы мен әдебіне қандай да бір ықпал ету тәсілі ретінде қарастырылады. Лингвопрагматика сөйлеу актісінің әртүрлі аспектілерін бейнелеуші сөйлеудің коммуникативтік категориясын зерттеуге, қатынас процесіндегі прагматикалық ақпараттың бейнелену тәсілдерін табу мен сипаттауға бағытталады. Синтаксистік деңгейдегі прагматиканың зерттеу нысаны болып сөйлеу қатынасының бірлігі – сөйлесім қалыптасты. Сөйлесімнің назарында адресант пен адресаттың (сөйлеуші мен тыңдаушы) өзара әрекеттері жатыр. Сөйлеуші жағынан бұл өзара әрекет сөйлеудегі хабарлауды жүзеге асырумен, ал тыңдаушы жағынан – алынған ақпаратты өңдеумен шектеледі. Осы тұста ақпаратты өңдеу үрдісінің жасырын, имплициттік сипаты болатынын айтып өту керек, өйткені хабарлауды адресат әр түрлі жасыруы мүмкін.

Коммуникация үрдісінде сөйлесім мағынасының берілу мен оны қабылдау ерекшеліктері айқын беріледі, өйткені сөйлеушінің коммуникативтік интенциясын жүзеге асыру тұтастай тыңдаушының ақпаратты қабылдауына байланысты болып келеді. Және де сөйлеу актісі адресат пен адресанттың өзара әрекеттері ретінде анықталады, ал осы өзара әрекеттің негізгі назарында сөйлесім жатады. Адресант, ақпаратты жіберуші бар күш-жігерін өзінің сөйлеуіндегі жағдайлар, шындықтың құбылыстарын қалай түсінетінін беруге салады. Адресаттың коммуникативтік қызметі одан күрделірек. Ол ақпаратты ғана алып қоймайды, сонымен қатар оны дұрыс қабылдап, өзіне арналған сөйлесімнің мағынасын түсініп, тиісті қорытынды жасауы керек. Ақпаратты қа-

былдаушының хабарланған мәліметке қатынасы тілдік емес құралдар (мезірет, ишара және т.б.) арқылы да, алынған ақпаратқа жауап ретінде тікелей жауап сөйлесімі арқылы да берілуі мүмкін. Осылайша, сөйлесім-реакция (мысалы, диалогтағы жауап реплика), алғашқы сөйлесім сияқты туу, қалыптасу және жүзеге асырылу кезеңдерінен өтеді және сөйлеу актісінің сөйлеушінің көзқарасы тұрғысынан коммуникация үрдісін сипаттаушы бөлігі болып табылады.

Біздің ойымызша, сөйлеушінің қандай да бір сөйлесімді айта отырып, өзі айтып отырған нәрсені меңзеп тұрған жағдайынан сөйлесімнің мағынасы имплицитті және тек экспликация процесінің көмегі арқылы ғана анықталынатын, мұны контекстен бөліп алып жасау мүмкін емес жағдайлардан ажырату керек. Бірінші жағдайда, Дж. Серль айтқандай, сөйлеуші тыңдаушыға қандай да бір ықпал жасауға тырысады; ол тыңдаушының оның мақсатын анықтауға итермелей отырып жасауға ұмтылады, сөйлесімнің туындау негізінде жатқан ережелер туралы тыңдаушының бар біліміне сүйене отырып сол мақсатты тануына итермелейді. Сөйлеушінің өзінің ойларының имплицитті мағынасы болған жағдайында сөйлесім мазмұны әртүрлі қабылдануы мүмкін. Бұл, әсіресе, емеурін, ирония, метафоралық қолданыстар мен басқа да жағдайларда кездеседі [Серль Дж.Р., 1986, 195-222 с]. Дәл осы сөйлесімдер прагматика тұрғысынан өте тартымды болып келеді.

Прагматикалық мағына тек сөйлеу арқылы ғана беріледі. Солардың ішінде реципиентке *ықпал ету, оны әрекетке итермелеу, бағалау мен пікірлерінің қалыптасуы, реципиентті бір нәрсе туралы хабардар ету, ақпаратқа тапсырыс беру* және т.б. атауға болады. Егер, сөйлесімнің тура мағынасы жүзеге асырылған, сәйкес келмейтін контексте оларды сыйғызса сөйлесімнің мазмұндық мүмкіндіктері одан ары өседі. Контексте және сөйлеу жағдаятының синтаксистік құрылымының коммуникативтік мағынасының тура келмеуі тура және жасырын мағыналардың қатынастары туралы ойлауға әкеледі. Осы екі бөліктердің өзара әрекеттерінде ғана сөйлесімнің нақты түпнұсқалық мағынасы анықталады. Сөйлеуші коммуникативтік стратегияны таңдау кезінде серіктесінің қандай да бір оқиғаны қабылдау ерекшеліктерін, серіктесінің хабарланған ақпаратқа реакциясын басшылыққа алады. Кейбір жағдайларда ойдың, мақсаттың эксплициттік мәні тиімді болмауы да мүмкін, ал күтілген нәтижесі тек имплициттік құралдар көмегі арқылы ғана мүмкін болуы да кездеседі. Сөйлесімнің шынайы мағынасын талқылау адресатқа толығымен көшеді де тек соған ғана байланысты болады. Сөйлеудің шынайы мазмұны ондағы эксплицитті, кодталған таңбалық мәнге қарағанда бай. Сөйлеуші сендіру күшін нақтылау, назар аударту, бұйырудың жиі қолданыла-

тын формасын таңдап алу, сыпайылық, әдептілік, сыйласымдылықты көрсету үшін импликацияны қолдана алады.

Мәртебелік белгі өзінің табиғаты бойынша әлеуметтік лингвистикалық, стратификациялық шама, сондықтан да осы белгі әртүрлі сөйлеу жағдаяттық сипаттамаларында әр басқа түсіндіріледі. Бұл сипаттамалар мәртебелік белгіні экспликациялау жағынан тең емес. Алғашқы мәртебелік белгілерге сөйлеуші мен адресаттың сипаттамалары, ал екіншісіне – басқа қалған жағдаяттық белгілер жатады. Прагматика өзінің ойын немесе сезімін үздік беру немесе ең әдемі, ең нақты немесе жағдайларға сәйкес немесе сәтті өтірік айту үшін, сендіру, қобалжыту немесе ашуландыру немесе күлдіру немесе адастыру және т.с.с мақсатында тыңдаушы немесе оқырманға нәтижелі ықпал етуге арналған сандық репертуардан тілдік құралдарды таңдау мәселесімен айналысады.

Сөйлесімді дұрыс талдап түсіндіру «адресат факторына» байланысты болып келеді. Сөйлеуші сияқты адресат та коммуникацияға ауқымды тұлға ретінде емес, керісінше белгілі бір аспектіде, рөлде немесе қызметте, сөйлеуші аспектісіне сәйкес қатысады. Қалыпты сөйлеу жағдайында сөйлеуші мен адресат өлшемдері өзара келісілген болу керек, мысалы, мұғалім мен оқушы, бастық пен бағынушы, күйеу мен әйел немесе тепе-тең жағдайларда – достар, көршілер, жол серіктестері, әріптестер және т.б. болу керек. Адресаттың рөлі сөйлеудің әлеуметтік-этикеттік жағдайын ғана анықтамайды, ол сөйлеушіні оны ұйымдастыруды ойластыруға мәжбүрлейді. Сөйлеу қатынасында әрбір сөйлесім өз бетінше қабылданбайды, прагматикалық кешенге кіргізілген реплика ретінде қабылданады. Және де адресаттың сөйлеу мазмұнына (коммуникативтік мағынасына) баға беруі осы прагматикалық жағдаяттың дұрыстығына баға берумен қатар жүреді. Егер сөйлесім қандай да бір қатынаста орынсыз деп табылса, адресат соған теңестірілген қадам жасайды. Жауап тактикасы көп жағдайда сөйлеу актісінің прагматикалық деңгейге қаншалықты енгеніне байланысты серіктестердің баға беруіндегі қарама-қайшылықтарға негізделген. Егер сөйлеуші жүйелі түрде қандай да бір нүктеде сыпайылық шекарасын асып кетуге қадам жасаса, адресат үшін мұндай тәртіп бұзушылықты бодырмауға ұмтылу тән қасиет болып табылады.

Сөйлеу шығармасынан адресаттың ажырамау белгілері үш факторлармен: 1) *адресаттың перлокутивтік тиімділікпен байланысымен*; 2) *серіктестердің орнын үнемі ауыстырып отыратын, сөйлеудің ауыспалы принципмен*; 3) *сөйлеу актісінің тұлғааралық қатынастар саласына жататындығымен* негізделеді. Сонымен, прагматика өзінің назарын сөйлеуші субъект пен сөйлеу шығармасы арасындағы қаты-

настарға бағыттайды, оның зерттеу пәні – сөйлесімнің коммуникативтік мазмұнын құрайды. Сөйлеу әрекеті теориясы өзінің коммуникативтік жағдаятының ерекше үлгісін алға ұсынады. Сөйлеуші, тыңдаушы, сөйлесім, жағдай компоненттерінсіз қатынастың бір үлгісі де мүмкін болмайды. Жалпы қатынас, сөйлеу қатынасы мен оны ұйымдастырудың аса күрделі қиындығымен сипатталады. Бұл қиындық, бір жағынан, күрделі жүйе – құрылымдық білімнің – тілдің, екінші жағынан, сол қоғамның дәстүлерімен, өздерінің әлеуметтік және жеке ерекшеліктерімен қоса коммуниканттардың қатысатындығымен негізделеді. Сөйлеудің коммуникативтік әрекеттік мақсаты пәндік-практикалық және танымдық әрекетке қарағанда әрекет өнімі мен таным өнімінің өзгерісінде емес, коммуникация бойынша серіктеске ықпал етуге жатыр, егер сөйлеу қатынасы әлеуметтік әдеп туралы ақпарат беруге негізделген әлеуметтік қатынас формасы ретінде түсінілсе, онда ең алдымен әлеуметтік сипат анықталады.

Прагмалингвистиканың ең маңызды түсініктері санына қатынасқа қатысушылардың категориялары жатады. Адресаттардың түрлерін ажырату: 1) сөйлесім арналған адресаттың өзі, 2) квазиадресат (сөйлеу арналған мүмкін болатын адам немесе пән), 3) нақты адресатқа ақпаратты беретін адресат-ретранслятор, 4) коммуникация актісінде қатысатын тыңдаушы, жанама адресат [Почепцов Г.Г., 1986, 11-15 с]. Қатынасқа қатысушылардың типологиясы әртүрлі белгілер бойынша құрылады. *Біріншіден*, коммуниканттар белсенділік дәрежесінің белгілері бойынша қарама-қарсы қойылады (ең белсенді рөлге сөйлеуші ие болады): сөйлеуші – адресат – жанама адресат немесе үндемейтін қатысушы, үшінші адам. Бұл қарама-қарсы қою біріншісінің, екіншісінің, үшіншісінің де жиынтықтары ретінде грамматикада айқындалған. Кез-келген қатынастың әлеуметтік норма жүйесіне жататындығы ескеріліп, «осы қоғамдастық үшін стандартты анықтама ретінде реттегіш (регулятив) пен эталонды» диалогтағы үшінші әңгімелесушіні есептеу де ұсынылады. *Екіншіден*, жанама адресаттар қосылу дәрежесінің белгілері бойынша бөлініп алынуы мүмкін, басты (қатынас ортасына басынан бастап қосылған) және кездейсоқ болуы да мүмкін; қатынастың кездейсоқ қатысушылары «сөз тыңдаушылар» мен «ұйықтаушыларға» бөлінеді. *Үшіншіден*, сөйлеуші танымалдық дәрежесінің белгілері бойынша бөлінеді. Адресаттың танымалдығы аз болған сайын, өкілдіктің белгілі бір деңгейіндегі қатал мәртебелік қатынастың болуы ықтимал. *Төртіншіден*, адресат сөйлеу жанрының белгісі бойынша бөлінеді. Көркем мәтін деңгейінде адресат-сыншы мен адресат-эмпатик (айырмашылықтары – автордың әлемін эмоциялық қабылдау қабілеті мен қабылдаудың дайындығында, яғни сырттан бақылаушы

немесе авторлық «Менге» кірігіп кету)». Көркем мәтін адресатының типологиясы коммуникативтік-мәтіндік, әлеуметтік-типологиялық және жеке-тұлғалық өлшемдер негізінде құрылады. *Бесіншіден*, адресат шама мен сандық (жеке, бірге-бір, аз, көп топта қатынас жасау, бұқаралық коммуникация) белгілері бойынша бөлінеді. *Алтыншыдан*, адресат жанама белгілер бойынша бөлінеді (адресат-ретранслятор). *Жетіншіден*, адресат рефлексивтік белгілері бойынша бөлінеді (өзімен-өзі сөйлесу немесе өзінше сөйлеу; өзінше сөйлеген болып адресант жанама адресатқа бағыттайды). *Сегізіншіден*, шынайы адресат болып қарама-қарсы қойылған, ойдан шығарылған және кейіптелген адресаттар, сол сияқты екі еселенген адресаттар (мысалы, сахнада қандай да бір рөлді ойнаушы актерлер) бола алады. Мақсаттық ықпал ету жағдайында адресаттардың түрі олардың қоғамдық салмағына қарай ескеріледі.

Бұқаралық коммуникацияда тыңдаушылар мен көрермендердің үш тобы бөлінеді: 1) оқи, жаза білетін, бірақ қоғамдық өмірге белсенді қатыспайтын «сауатсыз», 2) қоғамдық өмірге белсенді араласатын, тұрғын халықтың ең белсенді бөлігі – «прагматиктер». Бұл адамдар қоғамдық ұйымдарда қызмет істейді, белсенді кітап оқиды, теледидар көреді, радио тыңдайды, адалдығымен ерекшеленеді, орта топқа жатады, оларға әлеуметтік мәртебе өте маңызды, 3) ең бірінші кезекте философиялық, эстетикалық, ғылыми проблемалар қызықтыратын «интеллектуалдар» жатады. Бұл интеллектуалдық орта өкілдері өте тіл табысқыш, сынға бейімделген адамдар, өздерінің негізгі бағыттары бойынша демократияға қарсы адамдар, оны олар мойындамайды, бұқаралық ақпарат құралдарына сынмен қарайтын адамдар.... Басқа сөзбен айтсақ, бұқаралық

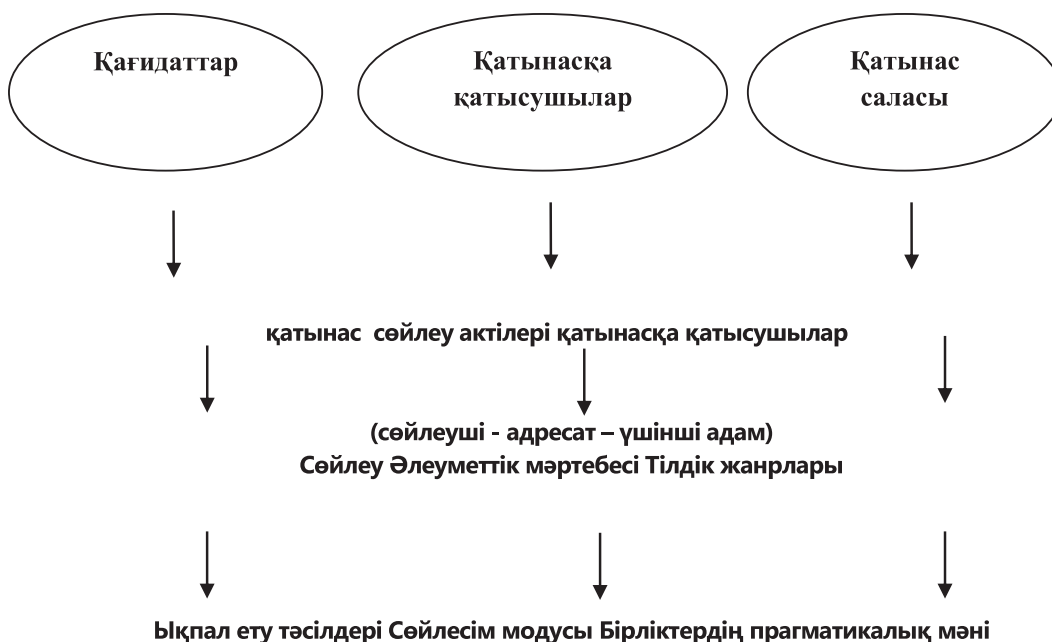
ықпал ету адресаттары «жалпы көрерменге», «ықыласты көрерменге» және саяси қалаулыларға бөлінеді [Арутюнова Н.Д., Падучева Е.В., 1985].

Адресатқа бағытталу белгісі – сөйлеушінің маңызды сипаттамасы болып табылады, сондықтан да адресаттардың түрлері олардың түрлі болуына қарамастан, сөйлеушілердің типтеріне қатынаста болады. Бұл құбылыс сөйлеушінің көркем, публицистикалық, философиялық немесе ғылыми мәтіннің авторы болғанда айқын көрінеді. Семантика мен синтаксисте дәстүрлі қарастырылып жүрген құбылыстарды прагматикалық зерттеу тәсілі сол құбылыстардың жаңа, маңызды сипаттамаларын анықтауға мүмкіндік береді.

Сонымен, прагматикалық мәннің маңызды сипаттамасына **адресатқа қатысты сөйлеушінің ұстанымы, адамның әлеуметтік-жағдаяттық мәртебесі** жатады. Әр алуан прагматикалық мағынаның лингвистикалық моделінде жағдаяттық негізділігі, адресативтілігі, субъективтілігі, күрделі және жылжымалы құрылымы, бейвербалды мағынамен ажырамайтын байланысы, имплицитті мәнге тенденциясы, осыдан келіп шығатын прагматикалық мағынаны ерекше талдау қажеттілігі сияқты сипаттамалары айқындалған.

Прагмалингвистиканың категориялары да әртүрлі болып келеді. Қатынасқа қатысушылардың әлеуметтік мәртебесі қатынас, сөйлеу актілері мен сөйлеу жанрының саласы мен қағидаттарына, тілдік бірліктердің прагматикалық мәні мен ықпал ету тәсілдеріне, адресаттардың түрлеріне және сөйлесімнің модусына бойлай еніп өзінің мәнін табады. Біздің зерттеуіміздегі прагмалингвистиканың категориялары схемада көрсетілген.

1-сурет. Прагмалингвистикалық категория жүйесіндегі адамның әлеуметтік мәртебесі (статусы)

Сонымен, қатынасқа қатысушылардың әлеуметтік мәртебесі қатынасқа қатысушылардың тікелей сөйлеу актісімен, сөйлеу жанрымен байланысты сипаттамасы және сөйлесімнің модусында байқалады. Сөйлеу актілері қатынас қағидаттарымен негізделеді және ықпал ету тәсілдерімен (иллокуция мен прелокуцияның байланысы) тікелей байланысты болып келеді. Сөйлеу жанрлары қатынастың саласымен негізделген және тілдік бірліктердің таңдалуын қажет етеді. Қатынас қатысушыларының, олардың қағидаттарының, қатынас жасау саласының категориялары қатынас факторларының санына жатады, ал сөйлеу актілері мен сөйлеу жанрының категориялары қатынас түрлерінің, ықпал ету тәсілдерінің, сөйлесім модусының және тілдік бірліктердің мағынасының – қатынас құралдарының санына жатады. **Адамның әлеуметтік мәртебесі** прагмалингвистиканың арнайы фак-

торлық категориясы болып табылады. Прагматикада стилистика, мәтін лингвистикасы, коммуникативті синтаксис міндетті түрде басшылыққа алынуы тиіс. Прагматиканың басты мақсатының бірі – сөздің қолданылу ерекшелігін түсіндіру болып табылады. Прагматикалық мағына – коммуниканттар әлемі мен солардың қызметін анықтайды. Прагматиканың негізінде сөйлеу жағдаяты мен конвенциялық ережелердің шарттарын есепке ала отырып, жүзеге асыратын екі жақты әрекет жатыр. Әрекетті тудыру, оның стратегиясы мен тактикасын, яғни көріну құралдарының түрін анықтау – сөйлеушінің мақсаты. Мақсатқа сай таңдалған құралдардан құрылған мәтінде немесе сөйлеу әрекетінің таңдалған түрінде жиі қайталанатын ерекшеліктер мен белгілер, стильдік қолданыс түрлері болады. Сөйлеуші сөз мақсатына жету үшін белгілі бір стиль түрін таңдайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Серль Дж.Р. Косвенные речевые акты. // Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск XVII. Теория речевых актов. М.: Прогресс, 1986. –С. 195-222.
2. Почепцов Г.Г. О коммуникативной типологии адресата // Речевые акты в лингвистике и методике. – Пятигорск, 1986. – С.10-17.
3. Арутюнова Н.Д., Падучева Е.В. Истоки, проблемы и категории прагматики. // НЗЛ. Вып. XVI. Лингвистическая прагматика. – М.:Прогресс, 1985. – 501с, С.3 – 42.

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ ART SCIENCE

Байбекова Назира

Магистрант

Казахская Национальная Академия искусств им. Т. Жургенова
г. Алматы

Жангужинова Меруерт Еркеновна

д.п.н., доцент

Казахская Национальная Академия искусств им. Т. Жургенова
г. Алматы

АНАЛИЗ КИНОФИЛЬМОВ: К ВОПРОСУ КЛАССИФИКАЦИИ ЦВЕТОВОЙ ВИЗУАЛИЗАЦИИ

Түйін. Н. Байбекованың мақаласында көптеген факторларға әсер ететін түстерді визуализациялау мәселесі қарастырылған. Белгілі бір мәдени-тарихи дәуірдің менталитеті бейнелеу бейнесімен, дүниені түсінумен, оның дүниетанымымен тығыз байланысты. Мақала авторы адамдардың түс қабылдау эволюциясын зерттеу экрандағы кескін адамдардың дүниетанымына және олардың өмірге қалай әсер ететінін түсінуге мүмкіндік беретіндігін дәлелдейді. Ол кадрда түс туралы, оның психикаға, эмоционалды палитраға сөзсіз әсері туралы тезисті растайды. Байбекова Н. киноны түсті құрал ретінде дұрыс қолдану процесінде фильмнің сәттілігі көбіне байланысты болады идеясын дәлелдейді.

Түйінді сөздер: фильмдер, экран, түс, визуализация, бояғыш, эмоциялар.

Резюме. В статье Байбековой Н. рассматривается проблема цветовой визуализации, во многом влияющей на многочисленные факторы. Ментальность определенной культурно исторической эпохи тесно связана с визуальным образом, а понимание мира – с ее мировоззрением. Автор статьи доказывает, что изучение эволюции восприятия цвета на человека позволяет понять, как экранное изображение влияет на мировоззрение людей, а через них на жизнедеятельность. Ею утверждается тезис о цвете в кадре, оказывающим сильное впечатление на восприятие, о его неоспоримом влиянии на психику, эмоциональную палитру. Байбекова Н. доказывает, что в процессе правильного использования в кино цвета как инструмента, во многом зависит успех фильма.

Ключевые слова: кинофильмы, экран, цвет, визуализация, палитра, эмоции.

Summary. The article by Baibekova N. addresses the problem of color visualization, which largely affects numerous factors. The mentality of a certain cultural-historical era is closely connected with the visual image, and the understanding of the world – with its worldview. The author of the article proves that the study of the evolution of color perception in humans allows us to understand how the screen image affects the worldview of people, and through them on life. She affirms the thesis about color in the frame, which has a strong impression on perception, about its undeniable influence on the psyche, emotional palette. Baybekova N. proves that in the process of the correct use of color as a tool in cinema, the success of the film largely depends.

Keywords: movies, screen, color, visualization, palette, emotions.

В кинопроизводстве цвет формируется во всех стадиях. Он зарождается, когда художник-постановщик вникает в сюжет и придумывает концепт будущего фильма. В этой начальной стадии и определяется общая тональность кадра,

настроение, атмосфера, расставляются контрасты цвета внутри определенной сцены и ее элементами. Приступая к работе, художник в полной мере должен прочувствовать драматургию картины, понять какую сцену нужно усилить цветом

для того, чтобы она смотрелась более выразительно, с помощью столкновения цветов можно определить отношения между отдельными объектами, их характер. Основная работа над изображением, визуализацией в кино идет под знаком гармонии, в то же время это непрерывный и постоянный процесс. В результате получения необходимого художественного эффекта любой художник использует цвет, который является одним из основополагающих элементов мировосприятия, повествователя драмы героев и создателя уникального визуального мира картинок.

Брюс Блок в своей книге о визуальном повествовании разделяет кинопроизводство на три основных уровня: повествовательный, звуковой и визуальный. Первый характеризуется наличием сюжета, характера и диалогов. В звуковой уровень входят диалоги, а также звуковые эффекты и музыка, визуальный как наиболее ответственный в проработке на прямую влияет на то, как зритель воспримет сюжет, а значит и весь фильм. Для его правильного восприятия необходимо работать с визуальным повествованием, важнейшим элементом которого является цвет. Наиболее сложным представляется выбор наиболее точных из цветовых и световых решений, что будет подходить и дополнять смысл фильма или определенной сцены, даже если сложилось четкое представление внешнего вида отрезка. Достичь желаемого результата способны частые комбинации со свето-коррекцией и с освещением, так как изображение может рассказать намного больше, чем слова персонажей и сюжетные повороты. Действия и сюжет составляют фундамент фильма и лишь тщательная работа с цветом предаст живой вид происходящей истории.

Как известно, в кино используют контрастную комплементарную схему, воспринимающуюся естественно и придающую композиции уравновешенный вид, это своего рода сочетание холодных и теплых оттенков, на цветовом круге находящихся противоположно друг другу. Холодный и теплый, воспринимаются человеком как дополнение друг друга и в то же время смотрятся очень гармонично. К примеру, самые популярные в цветовом круге синий и оранжевый используются чаще других. Передний план в кадре, чаще демонстрирующий людей по цветовому решению ближе к оранжевому, соответственно, для гармоничности кадра для заднего плана выбирается синий цвет. В кадре реже используют троичную цветовую схему, где одной композиции объединяются три цвета, равноудаленных друг от друга на цветовом круге, например: красный, синий, желтый. Как правило, один из цветов доминирует над другими двумя, а они в свою очередь дополняют и усиливают изображение. Тетраидная схема – более сложная и редкая схема, она объединяющая

четыре цвета. Во всех этих случаях один из цветов доминирует, а другие три лишь оттеняют его [Иттен Иоханнес].

Если использовать только холодные и теплые цвета, это вызовет у зрителей конкретную эмоцию. Но существует еще и более тонкий способ гармоничной организации, связанной с использованием аналогичных цветов, монохроматической схемы цвета. В этом случае доминирует определенный цвет из хроматической палитры. В таком случае в фильме или отдельной сцене можно говорить о целенаправленном использовании цвета для получения у зрителей конкретной эмоции. При этом необходимо учитывать, что у каждого цвета выделяют не только одну ассоциацию, их бывает несколько, одна из которых будет соответствовать контексту и с определенной долей вероятности совпадет с субъективным ощущением. Цвет и его понятие формируется нашим личным опытом, представлением об окружающем мире и глубиной познаний о процессах его происхождения.

Семантика цвета в кино имеет широкое значение. Так, красный цвет в большей части у людей несет ассоциацию с насилием, жестокостью, ощущением горячего. Это стихия огня, страсти, агрессии, опасности. В то же время, нет однозначной трактовки анализируемого цвета, обращение внимания на сочетание цветов в кадре, на смысл заложенный автором имеет место быть.

В фильме «Шестое чувство» (1999) красный цвет сигнализирует об опасности и присутствии поблизости ощущения страшного и необъяснимого. А в триллере «Таинственный лес» (2004) Шьямалан наделяет красный цвет способностью притягивать тех, чье имя нельзя называть, то есть монстров. С психологической точки восприятия выбор красного цвета, как особого акцента в указанных фильмах оправдан [Волков Н.Н.]. Этот цвет действительно часто ассоциируется у людей с физическим насилием, похотью, нетерпимостью, жестокостью и разрушением. Многозначность красного зависит от плотности и тональности. В то же время могут быть отмечены успешные комбинации со следующими цветами: голубым, зеленым, белым, черным, имеют место символические ассоциации с огнем, страстью, активностью, агрессией, опасностью, силой [Гёте И. В.].

Что касается оранжевого цвета, он несет теплоту, радость и спокойствие как вокруг, так и во внутренней гармонии героя. Но его значения меняются в зависимости от его смеси с красным – тогда он приобретает энергичное, чувственное или праздничное, а порой и сказочное звучание. Но затемненный черным цветом, он тускнеет и становится признаком настороженности, опасности, не доходящей до очевидной угрозы.

Контрасты между насыщенностью и выбором

сочетания создают легкую атмосферу в немного грустной «Семейке Тененбаум» (2001) [Данашев М. Х.] (насыщенный оранжевый), а в фоновом решении «Марсианина» (2015) (в сочетании с желтым), напротив, подчеркивают мрачность и переносят нас на другую планету [Железняков В. Н]. Красный, смешанный с белым, приобретает значение чистоты, легкости, наивности.

Весьма успешны комбинации с зеленым, синим, белым, черным и серым, а также с символическими ассоциациями радости, активности чувствительности, воспоминания (сепия).

Желтый – самый светлый цвет. Он теряет это качество в сочетании с более темными – серым, черным, фиолетовым. Соответственно, прозрачные и яркие тона желтого воспринимаются позитивно, а затуманенные и тусклые – негативно. Желтый цвет ассоциируется у зрителей с внутренней гармонией, спасением от неприятностей, честностью, и справедливостью.

В фильме «Таинственный лес» (2004) желтый цвет защищает героев от монстров. С точки зрения психологии цвета, это верное решение. Желтый цвет в союзе с красным (который символизирует в картине Шьямалана агрессию и жестокость потусторонних существ) становится «сильнее». Благодаря такому эффекту, желтые плащи героев воспринимаются зрителем как реальная защита от монстров. Ну и вдобавок способен вызывать чувства тепла и уюта, как в фильме «Отель „Гранд Будапешт“» (2014) [Ивенс Р. М]. Этот цвет неоднозначен, он может использоваться для изображения как тревоги, болезни или даже безумия, так и для теплоты и наивности. Любитель яркого желтого цвета – Уэс Андерсон часто использует его в качестве иллюстрации чувства наивности, радости, детского взгляда на мир. Наблюдаются успешные комбинации желтого цвета с синим, черным, красным и зеленым, а разум, познание, уверенность, болезнь, безумие, недоверие являются его символическими ассоциациями.

Зелёный цвет считается нейтральным цветом, так как в спектре расположен между черным и белым. Характер его выраженности меняется в зависимости от колебания в сторону соседних цветов – желтого и синего. Это цвет спокойствия, покоя и неподвижности. Этим цветом можно скрывать все тайны.

В кино зелёный цвет используется в фильмах с нестандартной реальностью. Например, в фильме «Матрица» (1999) зелёный цвет служит помощником в понимании в какой вселенной происходит действие в той или иной сцене. Но при добавлении в палитру синих оттенков, а также общей приглушенности тона, зеленый отражает холодность, безразличие, запутанность и страх [Иттен Иоханнес]. В таком значении он применяется в монохромных сценах фильмов гораздо чаще. Например, в «Голо-

вокружении» (1958) отражает таинственность образа главной героини [Марусенков, В.В.], зеленое цветовое решение сцен в «Матрице» (1999) создает неестественный эффект другой реальности. Среди успешных комбинаций: белый, оранжевый, желтый, красный, а среди символических ассоциаций – жизнь, гармония, мягкость, таинственность.

Синий на желтом кажется темным и несколько теряет свою яркость. Чистым синим, считается цвет, в котором нет ни желтоватых, ни красноватых оттенков. Если красный цвет – символ активности, то синий – его прямая противоположность, т.е. пассивность. При этом он может стать и символом скрытой опасности, как в сценах «С широко закрытыми глазами» (1999) [Ján Sabol], или чарующей загадочности, как в фильме «Мулен Руж» (2001) [Баз Лурман]. В богатой на яркие цвета «Тесноте» (2017) чаще всего в кадре появляется синий, который символизирует замкнутость, опустошение и нарастающую безотчетную тревогу, смешанную с неотвратимостью [Кантемир Балагов]. Символические ассоциации: тишина, покой, глубина, фантазия, загадочность.

В рамках одной научной статьи невозможно охватить все цветовые гаммы, в этой связи исследование вышеуказанных цветов позволило сформулировать классификацию цвета для целостной визуализации его в кино в спектре эмоций, где каждый цвет способен вызвать у зрителя определенное состояние. Но при его выборе, в основном ссылаются на всеобщие ассоциации, связанные у многих с тем или иным цветом, однако всегда остается вариант субъективного прочтения, который зависит от личной предрасположенности к цвету зрителя и его предпочтениях их гармоничных сочетаний.

Необходимо упомянуть об одновременном цветовом контрасте возникающем при взаимодействии двух хроматических цветов или хроматического цвета с ахроматическим, в результате чего происходит видимое изменение цветового тона, что сопровождается одновременным изменением его светлоты и насыщенности. Особый интерес представляет контраст дополнительных цветов. При рассмотрении дополнительных цветов с близкого расстояния заметно повышение насыщенности и яркости цветов, новых же оттенков в восприятии этих цветов не возникает. При рассмотрении дополнительных цветов с далекого расстояния вступает в силу закон оптического смешения цветов. Сопоставляемые дополнительные цвета тускнеют и сливаются в серое пятно.

Изменение цветового тона в результате действия одновременного цветового контраста зависит от следующих причин:

1) разницы светлых сопоставляемых цветовых тонов. Одновременный цветовой контраст

наиболее заметен при приблизительном равенстве светлых сопоставляемых цветов или в том случае, когда реагирующее поле несколько светлее индуктирующего.

2) насыщенности сопоставляемых цветовых тонов.

3) размеров площадей реагирующего и индуктирующего полей или расстояния до точки наблюдения.

До определенного расстояния контраст увеличивается пропорционально расстоянию, затем начинают действовать законы оптического смешения цветов, и контраст исчезает. При сопоставлении холодных цветов возникает более сильный контраст, чем при сопоставлении теплых. Слабое освещение повышает эффект контраста, а сильное освещение уничтожает его. Чтобы акцентировать чистоту, звучность того или иного цвета в практике часто применяют метод контраста цветовых тонов по насыщенности. Контраст по насыщенности виден и при сопоставлении ахроматических цветов с хроматическими. На черном или темно-сером фоне цветовой тон воспринимается менее насыщенным и, наоборот, на белом или светло-сером цвете фона более насыщенным.

- оттенка – выбора тона на цветовой палитре.
- насыщенности – интенсивности цвета.
- сочетания с другими цветами – контраст (светлого и темного, холодного и теплого, дополнительных цветов и др.).

Самый распространенный черно-белый ярко отражен в фильме «Оз: Великий и ужасный» (2013). Непримечательного волшебника заносит в заколдованные земли, где он оказывается втянут в противостояние трех ведьм. Мощным повествовательным приемом в фильме становится цвет. Первые минут 20 картинка черно-белая. Во время путешествия на своем воздушном шаре Оз залетает в волшебную страну, которая тоже называется Оз. Место полное цвета. Переход от черно-белых тонов к цветным происходит не мгновенно. Сначала небо становится немного голубым, затем фоновый ландшафт начинает окрашиваться. Спустя минуту или около того происходящее становится полноцветным. Это явный намек на «Волшебника страны Оз» (1939), который тоже сначала был черно-белым. В те времена цветные фильмы были новинку, поэтому «Волшебник страны Оз» получил всеобщее признание за технический прорыв. Целью цветовых метаморфоз было показать контраст двух миров. Канзас был описан как серый и безжизненный, тогда как Оз был оплотом цвета и радости. Прием также выражает противостояние реального (черно-белого) и фантазийного (красочного) миров. Использование перехода к цвету отражает жизнь Оза. В черно – белой части он работал в цирке, его никто не принимал всерьез как волшебника. В Оз, стране цвета, он

воспринимается великим и могущественным спасителем людей. Таким образом, цвет тут содержит смысл, который не выражен буквально, выделяет контрастом два мира.

В фильме «Помни» (2000) черно-белые сцены чередуются с цветными. Черно-белые показывают события в настоящем времени, цветные – в прошлом. «Помни» – это не линейный фильм. И вновь два периода времени, два мира выражены через цвет и его отсутствие. В свою очередь, тем не менее Роджер Дикинс, художник-постановщик нескольких фильмов братьев Козэн, высказал любопытное мнение: «Черно-белая картинка фокусирует внимание на сути происходящего. Очень часто цвет только отвлекает. Краски изначально хорошо смотрятся, но заставить их служить истории – сложнее. Черно-белые образы глубже раскрывают историю без всяких отвлекающих факторов». Таким образом, можно сказать что идейные функции цвета несут политический, религиозный и психологический характер.

Фиолетовый цвет, балансирующий между двумя концами спектра, имеет своеобразное влияние на подсознание. В зависимости от контрастирующих тонов, он может вызывать у зрителя как возвышенное, так и гнетущее впечатление. Этот цвет часто используют для создания на экране фантазийной реальности, других миров или погружения во внутренний мир героя. В нем, в отличие от других цветов, двусмысленность прочтения не зависит от контекста – она подразумевается практически в каждом случае. Например, в «Неоновом демоне» (2016) выбор фиолетового подсказывает зловещее нарастание конфликта на протяжении всего повествования [Николас Виндинг Рефн. Неоно]. Мягкие оттенки фиолетового также часто становятся иллюстрацией мира грез и сказочности. Фиолетовый цвет считается тяжёлым и способным вызвать депрессию. В картине «Знаки» (2002), платье лавандового цвета, бусы и некоторые предметы интерьера напоминают о погибшей супруге главного героя [М. Найт Шьямалан]. В этих фильмах фиолетовый и сиреневый цвета символизируют скрытую угрозу и трагедию из прошлого. Символические ассоциации: чувственность, благородство, двойственность, мистичность, мудрость, опасность.

Цвет как способ разграничить два периода жизни часто используется в кинопроизводстве. Это не всегда строго черно-белый и полноцветный «режимы». Полутона и тени тоже могут «говорить» со зрителем. Роджер Дикинс: «Легче сделать так, чтобы цвет выглядел хорошо, но гораздо труднее заставить его работать на историю». В «Лабиринте Фавна» (2006) два мира. В фантазийном мире теплые цвета выражают мягкость. В суровой реальности Офелии полно острых углов, и это выражено через голубые и

серые тона. С развитием сюжета два мира начинают переплетаться, и цвета смешиваются. «Моя идея была – показать, как один мир начинает влиять на второй» – указывает на этот эффект Гильермо Дель Торо. «Два мира переплетаются все сильнее и в конце становятся единством. Офелия начинает видеть мир объективно». По словам оператора Наварро, «Мы использовали цвет как язык, на котором объясняли запутанность сюжета».

В «Траффике» (2000) Стивена Содерберга цвет разграничивает сюжетные линии. Это не очевидно, но отдельные сцены окрашены по-своему. Линия Майкла Дугласа серо-синяя, затем, когда мы видим героев и их историю в Мексике, преобладает желтый оттенок. «Траффик» – переплетение нескольких групп героев и их историй. А цвет помогает обособить их. Тем самым, рассматривая исследование теорий Дикенса, Наварро и Торро позволяет судить, о влиянии цвета на сюжет и концептуально определяет исторические факторы.

Излюбленная фишка многих режиссеров – придание цвета тому или иному персонажу. В «Алисе в Стране чудес» (2010) можно с удивлением обнаружить, что у многих персонажей есть собственный цвет: конечно, это Красная и Белая королевы, а также Алиса – ее цвет синий, и Безумный Шляпник – ему принадлежит оранжевый. В ключевых сценах цвета героев становятся интенсивнее, а еще можно отметить то, как их цвета работают в одном кадре и как они влияют друг на друга.

В фильме «Господин Никто» (2009) перед героем открываются сразу несколько жизненных путей, и во многом они зависят от того, с какой девушкой он останется. У каждой героини есть свой цвет, который сопутствует ей на протяжении всей картины: для Джин это желтый, для Элизы – голубой, для Анны – красный. В данном случае цвет предоставил возможность распознать героев по цветам, определить и составить их психологический портрет.

В результате исследования были выявлены виды классификации цвета для целостности визуализации в кино: для контраста, для демонстрации места действия, для продвижения сюжета, создания образа героя, в качестве символики, акцента.

Таким образом цвет – один из важнейших компонентов фильма, правильная постановка которого до сих пор является одной из самых главных целей для создания качественной картины. Часто его влияние на происходящее на экране недооценивают, в то время как в фильме цвет является своеобразным ориентиром в сюжете. Его грамотное и уместное использование сообщает зрителю важнейшие сведения.

Цвет, излучаемая им энергия и сила, воздействует как положительно, так и отрицательно. Это не зависит от того, насколько мы способны это осознать. Его внутреннее богатство и содержание, всегда будет переживаться нами не только зрительно, но и эмоционально, психологически и символически.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Брюс Блок. «Визуальное повествование. Создание визуальной структуры фильма, тв и цифровых медиа» М.: ГИТР, 2012. – 320 с илл. e-reading.club
2. Волков Н.Н. Цвет в живописи. – М., изд-во «Искусство», 1985
3. Гёте И. В. Учение о цвете = Zur Farbenlehre: Теория познания = Zur Farbenlehre / пер. с нем. В. О. Лихтенштадта. Изд. 4-е. Москва: URSS, 2012. 195 с.
4. Данашев М. Х. Цветовой круг между наукой и живописью // Вестн. Карачаево-Черкес. пед. ун-та. 2000 N 3, С. 153–163.
5. Железняков В. Н. Цвет и Контраст. Технология и творческий выбор
6. <https://litresp.com/chitat/ru/%D0%96/zheleznyakov-valentin-nikolaevich/cvet-i-kontrast-tehnologiya-i-tvorcheskij-vibor>
7. Ивенс Р. М. Введение в теорию цвета. Москва, 2012
8. Иттен Иоханнес. Искусство цвета. – М.: изд-во Д. Аронов, 2001. – С. 38
9. Марусенков, В.В. Интерпретация сюжетно-образного ряда литературного произведения средствами киноискусства, кандидат искусствоведения. 2015, Москва
10. JÁN SABOL. Faculty of Arts, Pavol Jozef Šafárik University, Košice Theatrical Mise-En-Scene In Film Form. The Slovak Theatre – 2018. с 289-292. (дата обращения: 24.10.2019)
11. Баз Лурман. Мулен Руж. <https://www.kinopoisk.ru/film/558/>
12. Кантемир Балагов. Теснота. <https://www.kinopoisk.ru/film/1044101/>
13. Николас Виндинг Рефн. Неоновый демон. <https://www.kinopoisk.ru/film/623721/>
14. М. Нйт Шьямалан. Знаки. <https://www.kinopoisk.ru/film/832/>

Ералин Қуандық Ералыұлы

педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Бейнелеу өнері кафедрасының профессоры
Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан қ., Қазақстан Республикасы.

БЕЙНЕЛЕУДІҢ ҮШ КӨРКЕМДІК ӨЛШЕМІ

Түйін. Мақалада бейнелеу өнеріне жататын кескіндеме, сәндік өнер, графика, бізкесте шығармаларының бейнелеу әдістері талданған, реалистік, сәндік және абстракциялық туындылардың көркемдік өлшемдері көрсетілген; кескіндемеші Қ.Телжановтың шығармаларын талдау барысында реалистік бейнелеудің; ою-өрнек шебері Ғ.Иляевтің, gobelenші Қ.Тыныбековтың шығармаларын талдау барысында сәндік бейнелеудің; даңықты шебер П.Пикассоның, кескіндемеші А.Оспановтың шығармаларын талдау барысында абстракциялық бейнелеу әдістері арқылы ой айту; біз кесте шебері З.Мұхамеджанұлының туындыларындағы заманауи сәндік бейнелеу шығармаларындығы ұлттық салт – дәстүрлерді бейнелеу әдістерінің көркемдік өлшемдері анықталған.

Түйінді сөздер: реалистік бейнелеу, сәндік бейнелеу, абстракциялық бейнелеу, көркемдік өлшем, бейнелеу дәстүрлері.

Резюме. В статье анализируются методы реалистического, декоративного и абстрактного изображения произведения живописи, графики, прикладного искусства. При анализе работ К.Телжанова определяется методы реалистического изображения; при анализе творческой работы орнаменталиста Г.Ильяева и художника Қ.Тыныбекова определяется методы декоративного изображения; при анализе работ всемирного известного мастера Павло Пикассо, живописца А. Оспанова раскрывается методы абстрактного изображения; в работах мастера по вышивке З. Мухамеджанова определяется способы изображения национальных обычаев и традиций в современных декоративно-прикладных произведениях искусства.

Ключевые слова: реалистичное изображение, декоративное изображение, абстрактное изображение, художественное измерение, изображение традиции.

Summary. The article analyzes the methods of realistic, decorative and abstract image of a work of painting, drawing, applied art. When analyzing the works of K. Telzhanov, the methods of realistic image are determined; when analyzing the creative work of the ornamental painter G. Ilyayev and the artist Q. Tynibekov, methods of decorative image are determined when analyzing the works of the famous master P. Picasso, the painter A. Ospanov, the methods of abstract image are revealed; in the works of the embroidery master Z. Mukhamedzhanov, the methods of depicting national customs and traditions in modern decorative and applied works of art are determined.

Keywords: realistic image, decorative image, abstract image, artistic dimension, image of tradition.

КІРІСПЕ:

Қазақстанда бейнелеу өнері сынының дамуында барысы жаңа атаулар мен терминдердің өнертанымдық айналымға келіп қосылуы болып табылады. Қазақстан бейнелеу өнеріндегі кескіндеме, сәндік өнер, графика шығармаларының көркемдік ерекшеліктерін талдау әдістері бұрыннан белгілі болғанымен, бүгінгі күні жаңа туындылардың бейнелеу әдістерінің пайда болуы, туындылардың шынайы жаңа көркемдік өлшемдерін анықтауға мүмкіндік береді. Бейнелеу шығармаларын өнертанымдық талдауда бейнелеудің үш әдісін тұтастықта зерттеу әлі өнертанымдық ізденісте болған емес. Ұлттық бейнелеу өнерінің өткенін, бүгінгісін, келешегін талдап, кемшіліктері мен жетістіктерін айқындау үшін өнердегі мониторинг жасаудың орны бөлек. Өнердегі мониторинг шығарманың көркемдік өлшемдерін анықтауға мүмкіндік береді. Бейнелеу өнері шығармаларын өнертанымдық талдау-

да туындыларды реалистік бейнелеу әдістеріне, сәндік бейнелеу әдістеріне және абстракциялық бейнелеу әдістеріне көркемдік өлшем бірлігі ретінде қарастыруға жеткілікті көңіл бөлінбей келеді. Бұл бейнелеудегі ерекше көрсеткіш шебердің шеберлік деңгейін көрсететін өлшем бірліктері ретінде қарастырылмауы мен осы өлшемнің бейнелеу әдістерін талдау нұсқауларының жоқтығы арасындағы қарама-қайшылықтың болуы, біздің зерттеу тақырыбын «Көркемдік бейнелеудің үш әдісі» деп анықтауға мүмкіндік берді.

ТАЛДАУ:

Әлемдік өнер мен заманауи өнер зерттеушілері М.В. Алпатов [Алпатов М.В., 2007, 269 б], Э.Гомбрих [Алехин А.Д., 1973, 69 б], А.Д. Алехин [Гомбрих Э., 2019, 654 б] еңбектерінде бейнелеу өнері шығармаларының көркемдік ерекшеліктері ретінде шығарманың идеясы, композициясы, колориті, орындау техникасы қарастырылады.

Бұл бейнелеу туындыларының барлығына қатысты ерекшеліктер болуымен сипатталады. Қазақстан өнертанушылары еңбектерінде ұлттық бейнелеу өнерінің түрлері, жанрлары, еңбектерінде ұлттық салт-дәстүрдің бейнелеудегі қайта жаңғыруы, көру арқылы қабылданатын шығармалардың көркемдік ерекшелігі ретінде қарастырылады [Eralyn K.E., «Spirit time». №2. (26) 2020]. Соңғы кездердегі өнертану зерттеулерінде этнобұйымдардың көркемдік өлшем бірліктерін зерттеуге назар аударылуда. Көркем бұйымдардың пішіні, безендірілуі, түрі-түсі, материалымен қатар тасымалдануы көркемдік өлшем бірліктері ретінде қарастырылуда.

Өнертанымдық еңбектерді сараптау мен өнертанымдық тәжірибе жұмыстарын талдау нәтижесі туындылардың көркемдік өлшемдері жайлы мынандай тұжырымдар жасауға мүмкіндік берді: туындылардың көркемдік өлшемдерін реалистік бейнелеу әдістері, сәндік бейнелеу әдістері, абстракциялық бейнелеу әдістері деп үш бағытқа бөлуге болады; бұл реалистік бейнелеу әдістері, сәндік бейнелеу әдістері, абстракциялық бейнелеу суретшінің шығармашылық бағытын көрсететін өлшем. Бейнелеудің алғашқы мүмкіндіктері: нүкте, сызық, дақ, жарық пен көлеңке, түр мен түс, көлем, жазықтық; бейнелеу суретшінің іс-әрекет нәтижесі; суретшінің өз ойын белгілі бір нүктелердің сызықтардың дақтардың көмегімен, жазықтық бетіне көріністі түсіру немесе көлемді етіп беруі; суретші өмірдегі заттармен құбылыстарды шынайы қалпында, айнытпай беруі; өнер шеберінің өмірдегі заттар мен құбылыстардың пішіндерін ықшамдап белгілі шарттар арқылы сәндеп беруі; суретшінің өмірдегі көріністерді, құбылыстарды бейнелеу арқылы белгілі бір идея айтуы, белгілі бір ой салуы; бұл тұжырымдар бізге бейнелеудің үш көркемдік әдістерін анықтауға мүмкіндік береді.

Көркемдік әдісті – өмірдегі заттар мен құбылыстардың көріністерін түстердің үндестігі, композиция, жарық пен көлеңке, кеңістік мүмкіндіктері арқылы көркем образ жасауға бағытталған іс әрекеттердің жүйесі деп анықтауға болады. Көркемдік әдістер – көріністі шынайы сол көз көріп тұрған қалпында бейнелеу тәсілдерінің жиынтығын қамтиды.

ЖАРТАСТАҒЫ ТАҢБАЛАР.

Сәндік бейнелеу әдістері – символдар түрінде, ою-өрнектерге жақын көріністермен бейнелеу тәсілдерінің жиынтығын құрамдайды, абстракциялық бейнелеу әдістері – пішіндердің, сызықтардың, нүктелердің, дақтардың көріністер бейнелерінің қалыптасқан бейнелеу дәстүріне ұқсамайтын тәсілдердің жүйесіне бірігеді.

Бейнелеудің көркемдік әдістері – реалистік бейнелеу, сәндік бейнелеу, абстракциялық бейнелеу бағыттарын қамтиды; реалистік бейнелеу – суретшінің өмірдегі заттар мен табиғат

құбылыстарды сол қалпында айнытпай бейнелеу іс-әрекеті; сәндік бейнелеу – өнер шеберінің өмірдегі заттар мен құбылыстарды көркемдеп, сәндеп, көрерменге эмоциялық әсер беретін көріністермен бейнелеу нәтижесі; абстракциялық бейнелеу – сурет шеберінің бейнелеу мүмкіндіктерін қолдана отырып көрерменге ой салатын, көрерменді ойландырытын ерекше бір сурет салу нәтижесі;

ТӘЖІРИБЕ:

Қазақстан бейнелеу өнерінің көне үлгілеріне жататын жартастағы таңбалар ел көлемінде өмір сүрген ежелгі адамдардың өмірі мен салт дәстүрінен шаруашылығынан мәліметтер береді. Ежелгі бейнелеу әдістері. Жартастағы бейнеленген күн басты адам, аттылы бейнесі, арқар бұғы, аң мен құстардың бейнелеп, таңбалар ежелгі халық туралы ақпараттар беретін мүмкіндіктер.

Бұл жартаст беттеріндегі суреттер өзіндік көркемдік салмағынан гөрі ақпараттық салмағы басымдық береді. Бейнелеу өнеріндегі реалистік бейнелеу өнері шығармаларын талдауда Қазақстанның халық суретшісі Айша Ғалымбаеваның «Дастархан» атты кескіндеме шығармасының орны бөлек. Шығармада бөлме іші, дастархан беті, нан, табақ, тағы басқа бұйымдар берілген. Шығармада суретші реалистік бейнелеу әдісін таңбап алған.

А.Ғалымбаева «Дастархан» Композиция тұтастық ұстанымына құрылған, артық ауыс бейнелеу элементтері жоқ. Барлық зат орнында. Колориті жағынан алғанда жылы түстер үндестігіне біріктірілген. Қазақстанның халық суретшісі Қ.Телжановтың шығармаларын талдау барысын-

да реалистік бейнелеу әдістерімен шығармашылық жұмыстар композициясын көруге болады.

Суретшінің «Жамал» атты картинасында ана образы шынайы бейнелеу әдістері арқылы берілген. Кескіндеме шеберінің «Ата – картинада баба жерінде» атты картинасында қазақтың кең даласы, аттылы адам, даладағы жаңа өзгерістерге таңырқай карап қалған. Суретші өмірде болған оқиғаны сол қалпында беруді мақсат тұтқан.

Өткен ғасырдың алпысыншы жылдары. Тың көтеру еліміздегі тарихи оқиғалар картинаның көркемдік идеясын құрамдаған. Картина бейнелеу өнеріндегі бейнелеудің үш әдісінің бірі реалистік бейнелеу әдісі бойынша орындалған. Өмірдегі болатын көріністерді көркемдік элементтерін қолдана бермей сол күйінде көрсетуге ұмтылған. Екі картина форматы да көлденеңінен созылықы орналасқан.

Суретшінің картина форматын осылац орналастыруының өзі көркемдік өлшемнің бір саласын білдіреді. Бейнелеу өнеріндегі реалистік бейнелеу әдістері өміршыңдығын бейнелеуге бағыт бағдар ұстайды. Суретшінің шығармашылық іс әрекетінің нәтижесі ретінде танылады. Бейнелеу шығармаларындағы көркемдік бейнелеу әдістерінің бірі – сәндік бейнелеу болып табылады. Бұл композициялық әдіс арқылы суретші қазақ даласының кеңдігін көрсетуді мақсат еткен.

Қ. Телжанов. «Жамал».

**Кескіндеме. Қ. Телжанов
«Ата-баба жерінде».**

Бұл бағытта ою-өрнек шебері Ғани Иляевтың «Қыз қуу» атты картинасын атау орынды. Картинадағы дала мен жер, адамдар мен аттар киім-

дер мен атр абзелдері пішіндері түгелімен ою өрнектермен берілген.

Бейнелек көріністері ою- өрнектер арқылы берілгенімен суретші қазақ халқының салт-дәстүрін бейнелеудің жаңа бір әдісін қолданған. Аттылылар көріністерін адыңғы көрініске беру арқылы ұлттық ерекшелікке назар аударған. Суретші мұндай шешім шығаруда табиғат пен бабалардың бейнелеу дәстүрлеріне сүйенген. Ою-өрнек шебері Ғ.Иляевтің, шығармаларын талдау барысында сәндік бейнелеу әдістерін көруге болады.

Ғ.Иляев «Қыз қуу»

Суретші П.Пикассо. «Герника».

Әлем таныған даңықты шебер П.Пикассоның, шығармасын талдау барысында абстракциялық бейнелеу арқылы ой айтуға болатының көруге болады. Картинаның идеясы – гитлердің жауыздық әрекетін әлем алдында паш ету. Суретші картинасында 1937 жылы Гитлердің Испанияның қаласы Герникаға бомба тастап қаланы қиратып, халқын қырғынға ұшыратқанын өз картинасы арқылы жеткізген. Картинадағы қираған қала, үйлер көріністері, адамның бөлшектеніп шышылған дене мүшелері, соғыстың зардаптарын көрерменге жеткізе білген. Бұл каартинадан абстракциялық бейнелеу әдісінің белгілі бір ой аутуға деген мүмкіндігінің зор екенін көрсетеді.

Қазақстанның еңбек сіңірген қараткері, суретші Айнабек Оспановтың «Алыптың азабы» атты картинасы абстрактылық бейнелеу әдісінің үлгісін көрсететін шығарма. Шығарма абстракциялық бейнелеу әдістері бойынша соңғы кездегі бейнелеудің көркемдік өлшем бағыттарын

анықтайды. Кескіндеме картинасында суретші адамдар арасындағы қарым қатынас жағдайларын көрсетуге арналған. Адамның мансабы өскен сайын оны көре алмаушылық, аяқтан шалу, артынан ғайбат сөздер айту сияқты жағымсыз қылықтарды бейнелеп көрсетуді мақсат еткен. Суретші бұл ойды айқын көрсете білген.

А. Оспанов. «Алыптың азабы». 80x100

Ұлы дала еліне соңғы жылдарда біз кесте шебері З.Мұхамеджанұлы заманауи сәндік бейнелеу шығармаларында ұлттық салт – дәстүрлерді бейнелеу әдістерінің көркемдік өлшемдері анықталған. Суретші Көкпар деп аталатын шығармасы біз кесте техникасында орындалған. Туындының өлшемі сәндік бейнелеу. Біз кесте шебері Зейнелхан Мұхамеджанұлы шығармашылығы сәндік бейнелеумен байланысты. Туынды тақырыптары ұлттық мазмұнға құрылған. Шығармаларда жаңа бір шығармашылық іс әрекет – біз кесте тоқудың технологиясы ашылған. Бейнелердің композициялық құрылымы күрделі, көрініс композициясы абстракциялық бағытта сомдалған. Туындыдағы әрбір көрініс бір-бірімен тығыз байланыста үйлесім тапқан, композицияның көрініс бейнелері кестемен тоқуға лайықты іздестірген.

Кесте шеберінің кестелі сурет композициясын салуы, өзіндік даму жолы бар заңды құбылысқа айналдырылған. Жүннен иірілген жіптер арқылы мата бетіне кестемен композициялық сурет салу шеберлігі жоғары деңгейде меңгерілген. Кестемен салынатын сурет, композиция заңдылығымен үйлесімділікте берілген. Мата немесе кенеп бетін жүн жіптермен сәндеп көмкеру барысында, көркемдеп тігудің әр түрлері әдістері пайдаланылған. Өмір құбылыстарын танып білуде, дәстүрлі көркем қабылдауды негізге алған. Туынды мазмұны философиялық тереңдікпен ұсынылған. Ұлы даланың космологиялық символдық мәні, дәстүрлі кәсіби тоқуға енгізілген. Әуенді композиция құрау іс – әрекеті жетік мең-

герілген. Түс пен жарықтың үйлесімділігі кестелеп тоқу барысында ұтымды шешілген.

Картиналардағы дақтардың, нүктелердің сан алуан түрлері мен формалары композиция динамикасына негізделген. Туындыдағы сызықтар қозғалысы көрерменді жалықтырмай, әрбір қимыл бағыты жаңа сипаттағы формада беріліп отырған. Негізгі композициялық элементтер бейнелілігімен, мүсінділігімен, тұтастығымен, қайталанбастығымен, даралығымен, сонылығымен көз тартады.

З.Мұхамеджанұлы. «Көкпар»

З.Мұхамеджанұлы. «Дала аруы».

Қорыта айтқанда бейнелеу өнерінің өнертануында шығармалардың көркемдік өлшемдерін анықтаудың ұтымды әдістері қатарына бейнелеудің реалистік бейнелеу, сәндік бейнелеу, абстракциялық бейнелеу болып анықталатын үш көркемдік әдісін қосуға болады. Бұл әдістерді бейнелеу шығармаларының өнертанымдық көркемдік өлшемдерін анықтауда – ұтымды талдау әдісі ретінде қолданылуға болатының тәжірибе көрсетті.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Алпатов М.В. История культуры. СПб: Истрия искусства.2007.-с.269.
2. Алехин А.Д.Об языке изобразительного искусства.М.:Знание.1973.-с.69.
3. Гомбрихт Э. Өнер тарихы. Ұлттық аударма бюросы. Астана.2019- 654 б.
4. Eralyn K.E. The decorative work of fine art : «Spirit time». №2. (26) 2020 Adresse desVerlages:“NG Verlag”, Dunckerstraße 90 10437 Berlin (Berlin) 14-16.

Ералин Қуандық Ералыұлы

педагогика ғылымдарының докторы
Бейнелеу өнері кафедрасының профессоры
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Қазақстан Республикасы, Түркістан қ.

Ералина Ғазиза

Педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
Академик А.Қуатбеков атындағы Халықаралық халықтар достығы
университеті Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

ТАСЫМАЛДАУШЫЛЫҚ – ЭТНОБҰЙЫМНЫҢ КӨРКЕМДІК-КЕҢІСТІКТІК ӨЛШЕМІ

Түйін. Мақалада этнодизайнердің дизайнерлік қызметі, құрамына эстетикалық қажеттіліктер, тасымалдау қабілеттілігі, ұлттық бұйымдардың дизайнерлік дағдылары кіретін интегративті сапа ретінде көрсетілген; этно-дизайнерлік өнімдерді тасымалдаудың өзара байланысы пішінделу, эргономика, материалдық, көрнекілік, аумақтық өлшемдермен анықталған; этножобалық қызметті ұйымдастырудың әдістемесі: дәстүрлі нысандардың тасымалдануы қажеттілігін диагностикалау, бұйымдардың шағын жобасын жасау және оны материалда орындаудан көрінеді; қазіргі жағдайда этнобұйымдардың тасымалдануын өлшеу мәселелері: инновациялық технология, пішіндеу, безендіру, кеңістікті ұйымдастыру іс-әрекеттерімен байланысты анықталған.

Түйінді сөздер: этноөнімдерге қажеттілік, этнобұйымның тасымалдануы, бұйым формасы, бұйымды жобалау, форманың тасымалдануы, материалдың тасымалдануы, форманың эргономикасы.

Резюме. В статье раскрывается проектная деятельность этнодизайнера как интегративное качество включающая в себя: эстетические потребности, знания транспортабельности этноизделий, умение проектирования национальных изделий с учетом транспортабельности; определяется взаимосвязь транспортировки этноизделий как: формаобразование, эргономика, материальность, визуальность, территориальность; указывается методика организации этнопроектной деятельности которая составляет структуру: диагностирования потребности к транспортабельности традиционных предметов, составление минипроекта изделий и выполнением его на материале; определяется вопросы измерительного отношения транспортабельности этнопредмета в современных условиях: инновационной технологии, формаобразования, декорирования, организация пространственных свойств предмета.

Ключевые слова: потребность этноизделий, транспортабельность этноизделий, форма изделий, методика проекта, транспортабельность формы, транспортабельность материала, эргономичность изделий.

Summary. The article reveals the ethnographic designer's design activity as an integrative quality that includes: aesthetic needs, knowledge of the transportability of ethnic products, design skills of national products, taking into account transportability; the interconnection of the transportation of ethnic products is determined as: shaping, ergonomics, materiality, visibility, territoriality; the methodology of the organization of ethno-project activity is indicated which makes up the structure: diagnosing the need for transportability of traditional objects, drawing up a mini-project of products and its implementation on the material; the issues of measuring the transportability of an ethno-subject in modern conditions are determined: innovative technology, shaping, decoration, organization of spatial properties of an object.

Keywords: the need for ethnic products, the transportability of ethnic products, the shape of the products, the project methodology, the transportability of the form, the transportability of the material, the ergonomics of the products.

Ұлы дала бейнелеу өнері тарихында этнодизайн бұйымдарының тасымалдануы ұлттық бұйымның кеңістіктік өлшемі ретінде тану зерттеу проблемасы ретінде бұрыннан көңіл аударып келеді [Туякбаева Б., 1988, 16]. Бірақ тасымалдаушылықты ұлттық бұйымның кеңістіктік өлшемі ретінде тану өз алдына жеке дара өнертанымдық зерттеу нысаны болған емес. Зерттеушілердің еңбектерінде қолөнер бұйымының сұранысы, тұрмыстағы қолданысы, форма құрылымына

байланысты мәселелер қарастырылды [Қазақ өнерінің тарихы. 2006, 45 б.].

Қолөнердің өзекті мәселелерінің бірі бұйымдардың тасымалдау мен оны жобалау мәселелері қатарынан орын алған емес. Этнобұйым тасымалдануы туралы білім мазмұнын айқындау қажеттігі мен оның өнертану саласындағы этнодизайнерлік білім мазмұнындағы жоқтығы мәселенің көкейкестілігін онан әрі арттыра түседі. [История казахского искусства, 2011, 416 с].

Өндірістік, технологиялық және ақпараттық салалар қарқынды дамып жатқан қазіргі жағдайда оның эстетикалық жағы адамның дамуы жүйесінде үлкен маңызға ие. Жеке тұлғаның эстетикалық қалыптасуының маңызды факторы, оның жалпы адамзаттық мұраттарға деген ұмтылысы, сондай-ақ мәдени және тарихи жетістіктерді құруға қатысуы ретінде танылады. Бүгінгі таңда жеке тұлғалардың саны рухани дамудың төмен деңгейімен, жұмыста шығармашылық белсенділіктің жоқтығымен, әлеуметтік салада пассивті және халықтық этномәдениетінің ережелерін сақтағысы келмейтіндер санының арта түсуде.

Біздің зерттеуімізге этнодизайн мен оның этнобұйымдардың тасымалдаушылық қасиеттері ерекше қызығушылық тудырады, өйткені олар студенттердің этномәдениетін қалыптастырудың маңызды факторы болып табылады [Қазақ өнерінің тарихы, 2006, 286]. Бірақ жоғары өнертанымдық білімнің теориясы мен практикасында этнобұйым тасымалдануы мәселесі әлі жеткілікті деңгейде зерттелген жоқ. Этнобұйым – ұлттық көркемдік дәстүрді сақтап, қазіргі кәсіби сән өнері үлгілерімен, бейнелеудегі жаңа технологияларды қолдану арқылы жасалған заманауи көркемдік дизайнерлік қызмет нәтижесі [Ералин Қ., 2016, 234 б].

Этнобұйымды оқу мазмұны ретінде алу мақсатында этнобұйым тасымалдануы проблемасының барлық қырларын зерттеу ерекше маңызды қажеттілік. Сонымен, этнобұйым тасымалдануы туралы өнертанымдық білімнің дамуы мен студенттерді жеке тұлғаның өнертанымын қалыптастыруға даярлау қажеттілігі арасындағы; оқу процесінде этнодизайн көмегімен студенттердің этноөнер білімдерін қалыптастыру қажеттілігі мен оны жүзеге асыратын оқу кешенінің болмауы арасында қайшылықтар айқын көрінуде.

Этнобұйым тасымалдануы туралы білім мазмұнын айқындау бойынша зерттеу нәтижелері – қолөнер саласындағы мониторинг жасау қажеттігін көрсетті. Мониторинг- ағылшынның монитор – қараушы, қадағалаушы, күні бұрын ескерту, сақтандыру деген мағынаны береді. Бұл түсінік экологияда қоршаған орта жағдайының антропогендік факторларының әсерінен өзгеруін болжау мен бағалаудың, бақылаудың кешенді жүйесі ретінде танылады. Өнердегі мониторинг белгілі аймақтағы өнер үдерісі мен құбылыстарды бақылау мен бағалау сипатымен анықталады. Этнодизайн бұйымдарына мониторинг жасаудағы негізгі мүмкіндік – көркемдік өлшемдерді анықтау. Өнердегі қандай құбылыс, процесс, зат болмасын өлшем бірліктер қатынастарымен сипатталады. Өнердегі мониторинг – этнодизайндық құбылыстарды көркемдік өлшемдердің өзгеру динамикасы арқылы бақылайды. Этнобұйымның тасымалдануы проблемасын зерттеу этнодизайн саласында мониторинг жасамай жүзеге аспайды [Пронкин Н.С., 2007, 128с].

Этникалық бұйымдарды көркемдік талдауда тасымалдау термині жиі қолданады. Этнодизайн бұйымдарының көркемдік өлшем бірлігі ретінде тек тұрмыстық заттарды тасымалдану қажеттігін тәжірибелік зерттеу көрсетті. Этнобұйымның тасымалдануы проблемасы бойынша өнертанымдық әдебиеттер мен халық тұрмысында қолданылатын бұйымдарды зерттеу нәтижелері анықтай келе мынандай қорытындыға келуге болады: тұрмыстық бұйымдарды жобалау кезінде халықтық қолданбалы өнердің шеберлері көбінесе өнімдердің тасымалдануы туралы: оның салмағы, тасымалдануға қолайлылығы, тұрмыста қолданысқа жайлылығын ескерген; олар қолданбалы өнердің жаңа туындыларын жобалау кезінде тасымалданудың негізгі ұстанымын маңызды өлшем ретінде таныған; тасымалдау ұғымы этникалық бұйымдардың көркемдік-кеңістіктік өлшемінің негізгі бірлігі ғана емес, ол білегейі. Ол көшпелі халықтар өнері мен өмірінде бірінші көркемдік өлшем болды. Себебі олардың негізгі шаруашылығы мал бағу болуына байланысты, көшіп жүруге тура келді. Қазақтың киіз үйінің, домбыраның, қобыздың, шіңкілдектің, торсықтың, коржынның көркемдік кеңістіктік өлшемін шығаруда ең алдымен көшіп қону мен тасымалдау жағы ескерілген [Eralyn K.E., 15 p].

Сондықтан киіз үйдің тасымалдануы мен жайлылығы негізгі өлшемнің бірі болған. Киіз үй көшпенділердің өмірінің басты ортасы. Тұтыну бұйымдарын жобалау кезінде халық шеберлері желдің, дауылдың, жаңбырдың әсері, ауа-райының қолайсыз жағдайын ескерумен бірге, олар әрбір зат пішінінің тасымалдау үшін қолайлы болуы жағын көздеген. Көшу алдында қазақтар киіз үйді: шаңырақ, уық, кереге, есік, туырлық, түндик, бау-басқұр, желбау, бақан сынды жеке-жеке бөлшектерге бөлген. Көшу кезінде киіз үйді түйеге немесе арбаға тиеген, зат формасын жасағанда оның тасымалдау жағы ескерілген.

Ежелгі шеберлер киіз үй формасын шығару барысында бүкіл кереге, туырлық және түндікті көлікке тиеу, алып жүру және түсіру әрекеттерін орындаудың қолайлылығын ойластырған. Түйеге жүк артқанда шаңырақты осы жүктердің үстіне жайғастырған. Жобалау барысында этнодизайнерлер бұл өнімдердің бәрінің ыңғайлылық жағын елестеткен. Халық қолөнершілері тек ауа-райының қолайсыз жағдайлары туралы ойлап қоймай, сонымен бірге көшу кезінде киіз үй бөліктерінің тасымалдануға шыдамды материалдан жасауға да ерекше мән берген.

Тасымалдаушылығына қарай этнобұйымдар – оралмалы, оралмайтын және жиналмалы және жиналмайтын болып бөлінеді. Көшу кезінде оралатын бұйымдар қатарына: көрпе, жастық, алаша, текемет, кілем, туырлық, түндик, жатады. Оралмайтын бұйымдар қатарына: шаңырақ, уық, кереге қосылады. Жиналатын бұйымдар бағытына: кереге, уық, сықырлауық, ши, бұйым-

дары кіреді. Жиналмайтын бұйымдар: шаңырақ, кебеже, бесік, келі-келсап, домбыра, қобыз т.б. бұйымдар болып табылады. Этнограф Адольф Янушкевич «Қазақ даласына саяхат бойынша жазбалар мен күнделік» деп аталатын еңбегінде: қазақтар дүние мүлкін түйеге артып үнемі көшіп жүрген, көшуді жерге қар түскенде тоқтатқан. Олар қар жауғанда барып қыстауға көшіп келген – деп жазған. Көшу кезінде киіз бен алаша заттары орауыш әрекетін атқарған. Қазақтар жүннен басу мен тоқу арқылы көп нәрсе жасаған. Оларды жобалау кезінде орау үшін қолдану жағын ескерген. Солардың бірі – Қоржынның пішіні. Қоржын – екі жақты дорба пішінін елестетеді. Қоржын формасы халықтың тұрмысы мен негізгі өмір салтынан, қажеттілігінен барып шыққан. Ол затты орауға, жорықтар мен сапарларға шыққанда ат үстіне салуға ыңғайлы болған. Аяққап, кесеқап, қолдорба, ыдыс-аяқтарға арналған қорап, көшпенділердің бұйымдарының сыну, жарылу сияқты көшу кезіндегі болатын қолайсыздықтардан қорғайтын бұйым болған. Этнодизайн саласындағы бұйымдардың көркемдік өлшемдердің бірі – киізден жасалған, тоқылған бұйымдардың пішін құрауда табиғат құбылыстарымен желмен, жаңбырмен, боранмен, көшіп қону қозғалыстарымен байланысты анықталған.

Зерттеу негізінде табылған көне мәдени мұралар бабалардың этнобұйым жасауда, бұйымның тасымалдаушылық қырын жобалау шеберлігінің жоғары деңгейде болғанын көрсетеді. Қазақ тұрмысында тасымалдануға қолайлы, әрі берік, шыдамды материал тері болып табылады. Мысалы торсықты жобасын жасауда шеберлер – торсықтың көшіп қонумен қатар басқада мал бағуда, аңшылықта қолданысқа ыңғайлы бұйым болу жағына мән берген. Торсық бұл ежелден келе жатқан дәстүрлі қолөнер туындысы. Ата – бабамыз мал баққан көшпелі, қоныс аударып жүретін халық болған, сондықтан торсықты ыдыс ретінде пайдаланып қымыз, айран, шұбат сусындарын құйып пайдаланған. Торсықтың сол кезде тиімділігі ішіндегі сусын ашымайтын және сынбайтын ыдыс болған. Торсық жасаудың негізгі шикізаты – ешкі немесе жылқы терілері. Тері тұздалмаған жақсы өңделген болуы керек. Теріні екі бүктеп немесе бір-біріне қабаттап, қағаз бетіне торсықтың суретін тең бүйірлі етіп, дайын лекаланы тері бетіне қойып, бастырып сызып, суретін түсіреміз. Торсық аттылы адамға, көшу кезінде сапарға шыққанда алып жүруге өте ыңғайлы болған [Шевцова А.А., 2017, 36 б].

Тасымалдауға төзімді материал – таспа деп аталады. Таспа сөзінің түбірі тас. Яғни, тігілген тұсты тастай берік ұстап қалатындықтан қазақ оны таспа деп атаған. Негізінде таспа сөзі түріктің «тәсмә» деген сөзінен шыққан. Орыстар таспаны «тесма» дейді. Сонда таспа сөзі түркі тілдес халықтардан шыққаны ақиқат. Таспаны ешкі терісінен де әзірлеген. Елік пен киік терісі

де таспаға жарамды. Таспа әзірлеу үшін жаңа сырыпталған теріні бүктеп, жылы жерде бір-екі күн ұстаса, жүні жидіп түседі. Кейде теріні жылы суға бір-екі сағатқа салып қойып, сабынмен жуып, жібітіп алған, соң өткір ұстарамен жүнін қиып тастайды. Содан соң көлеңкеге керіп кептіреді. Сәл тобарсыған соң арасына мата немесе қағаз салып, шиыршықтап орап, белін жіппен буып сақатаған. Шикі теріден тілінген таспаны қайыс, көн, былғары, т.б. жасалатын бұйымдар тігуге, өрімдердің ұшын бекітуге, қамшының өрімін сабына бекітіп, шырмауық орауға қолданады. Сонымен таспа бұйымның қозғалыстағы беріктігін қамтамасыз еткен [Қазақ өнерінің тарихы, 2006, 193 б].

Адамның қозғалысына қажетті киімнің бірі – шарық. Шарық – шикі теріден лекерлеп тігілген қара дүрсін аяқкиім. «Аяқта жуан жіппен буылған шарық сүйреліп, киіз шұлау жалпылдап тұр», – дейді Ілияс Жансүгіров бір өлеңінде. Бұрынғылардан: «Жаяу аты – шарық, күші – азық», – деген сөз қалыпты. Сиырдың сауыр терісін шелі мен көк етінен ажыратып, түгі өкшеге қарай жататындай етіп пішіп, арнаулы ағаш қалыпқа кигізіп, бүгіп тігеді. Содан соң жиегін бүгіп, шетінен бүгіп, шетінен бір елі жерден қайыс баулық өткізетін тесіктер тесіп, бау тағып, тартып байлап қояды.

Теріден жасалған және тасымалдауға төзімді материал – саба. Қазақтың көшіп қонуының қиындықтарына бірден бір шыдас беретін этнобұйым – саба болып табылады. Саба – қымыз, қымыран, шұбат ашытуға арналған, қам теріден бес қиық етіп пішіліп, тігілген ыдыс. Сабаны көбінесе жылқының жон терісінен тігеді. Саба жасау үшін жылқы терісінің жүнін жидітіп, тазалап, алған соң, арнайы үлгіге салып пішеді. Содан кейін бірнеше тәулік малмаға салып қояды. Саба аяқ – сирақатры жерден бір қарыстай биік болады. Оның қаптал қабырғаларына бедерлі өрнек ойылып, мүйізбен, сүйекпен оймышталады. Күміс қапталған темірден құрсауланып асыл тастардан көз орнатылады. Сабадағы қымызға қойдың бір білем піскен құйрық майын салып қойса, дәмді болып бабымен ашиды. Кейде бір қасық бал қосып қояды. Сабаны формасы, материалы, пластикалық қасиеттері көшіп қонуға лайықты ойластырылған бұйым болып табылады.

Қазақ қалқы тасымалдауға лайық форма жасаудағы шебер халықтың бірі болған. Оның дәлелі – теріден жасалған кесеқап пішіндері. Олардың пішіндері, безендіруі жа, ынан озық өнер туындысымен парапар келеді. Кесеқап қазақ қолөнер шеберлерінің қолынан шыққан, теркеш, кесе қап, шынықап деп аталатын мүлік. Кесеқаптың пайда болуы XVIII ғасырда қазақ арасында Қытайдың фарфор ыдыстары кеңінен тарай бастаған мезгілге сәйкес келеді. Ертеде Қытайды Шын деп атаған. Шыны сөзі содан қалыптасқан. Кесесқаптардың «сыңар емшек», «қос емшек»,

«үш емшек» деген түрлері бар. Сонымен қатар теріден, киізден, қайыңның қабығынан жасалатын цилиндр тәрізді, қалпақты түрлері де болады. Кесеқап көшіп қону кезінде ыдыстардың сынбауын қамтамасыз ету жағы ойластырып жасалған бұйым.

Көн кепкеннен соң қаттылықтың үлкен деңгейінен көрінетін материал болып табылған. Бұл заттың сонымен қатар жеңілдік қасиеті болған. Көн дулыға – жауынгер, сарбаздардың оғынан т.б. қарсыласының сілтеген қаруынан қорғайтын баскиім. Ол көннен жасалып, жиектері металлмен құрсауланады. Көн дулыға өте жеңіл әрі ыстық суық өткізбейді. Жұқа, талдырып басқан киізбен немесе сырылған матамен астарланады. Оны жасау үшін ағаштан төрт бөліктен тұратын арнаулы қалып әзірленеді. Содан соң қалыпқа бір елідей мүм жағып, оның сыртын түгі мен шелінен тазарған шикі терімен қаптайды. Көлеңкеде бірер тәулік кептіріп, батырғымен бедерлі өрнек сызады. Булығының салмағы жеңіл болып алып жүруге қолайлы болған.

Жем қалта - аңға шыққанда құстың жемін салып жүретін қалта теріден тігілген. Жем қалтаның ұзындығы 25-30 см, ені – 20 см мөлшерінде болады. Жем қалтаның бір жақ қырында түтік қыстыратын орны болады. Қалтаны белбеуге ілетін, ердің қандығасына байланатын өрілген бауы болады. Жем қалтаның жасалу жолы өте қарапайым болып келеді. Жем қалта тасымалдануға қолайлы бұйым болған.

Теріден жасалған және тасымалдауға төзімді киім – аба мен мес. Аба – деген жауын-шашыннан қорғайтын жамылғыш, қарапайым әдіспен тігілген тыс киім, сулық. Аба жасау үшін теріні малмаға салып, жүніні жидітпей жұмсара илеп, иден шыққан теріні кептіріп, сәл тобарсыған соң талқыға салып, созғылап, бұрап, әбден жұмсарады. Содан соң арнаулы үлгімен пішіп, күләпарасаны ішіне қарай әдептеліп, көмкере тігіледі. Бұл жауынды күні киуге қолайлы этнобұйым болып табылады. Мес дегеніміз - бітеу сыпырылған, иленген ешкі терісінен жасалған, сүттен әзірленген сұйық тағамдарды тасымалдап, сақтайтын ыдыс. Әдетте мес семіз серке терісінен жасалады. Бітеу сыпырылған теріні шелдеп, тазалап алған соң ағаш күбірдегі малмаға бірнеше тәулік ұстап и сіңген соң жайып, кептіреді.

Қазақ халқы тасымалдауға лайық форма жасаудағы шеберлік деңгейін сақтап заманауи этнобұйым жасау шеберлігін инновациялық технологиялар арқылы меңгерген шеберлер қатары қазіргі кезде көбейе түсуде. Солардың бірі суретші рестовратор – Қырым Алтынбеков. Қарағанды облысы тумасы арихиологиялық құнды жәдігерлерді зерттеумен қатар жаңа жоба жасаумен айналысады. Алтын әшекейлерді зерттейді. Басты зерттеу нысаны – Алтын қаншайым. Алтын ханшайым бұйымдары – зергерлік өнердің жоғары деңгейін көрсетеді. Бұларды

археолог ғалымдар сақ-сармат дәуірі өнеріне жататынын анықтаған. Ханшайымы мойнына тапқан бойтұмар сұлудың дәулетті отбасынан шыққандығын дәлелдейді. Екі мың жыл бұрынғы металл өңдеу технологиясының жоғары деңгейде екенін аңғартады. Суретшінің қызы Елена Алтынбекова аң стиліндегі сувенирлер жасайтын шебер. Қырғызстандағы Наратқорған ауылының әйелдері үйде киізден телефон қабын оюлап жасайды. Киіз зиянды сәулелерді ағзаға өткізбейтін қасиеті бұйымның сұранысын арттыруда.

Бұйымның дәстүрлі пішіні дегеніміз – бірнеше ғасырдан бері сақталып келе жатқан пішін. Ұлттық бұйымның дәстүрлі пішіні ғасырлар бойы қалыптасқан. Бұйым формасы қолданыс мазмұнымен тығыз байланысты. Қоғабай Қожақов Қостанайлық ағаш шебері, атадан басталған шеберлердің төртінші ұрпағы. Қазіргі кезде ол қайыңнан ағаш астау, жиналмалы стоп, орындақтар жасайды. Берік Әлібай – шебер, зергер, рестовратор. Ұлттық бұйымдардың мұражайын жеке меншік үйінен ұйымдастырған шебер. Ол садақ, ер-тұрман жасайды. Ол сонымен қатар суретші-коллекционер. Өнерді бұйымның тасымалдауға ыңғайлылығы болу үлгісі қазіргі заманда жалғасын табуда. Ағашты, металды теріні, жүнді өңдеу дәстүрі ғасырдан ғасырға өтіп бізге жетуде. Бұнан тасымалдауға ыңғайлы өнердің бұйымдарын үлгісін жасаудағы көркемдік дәстүр жалғастығын көруге болады. Бұйымның пішінін құрамдаудағы тасымалдауға ыңғайлы бұйым үлгісін жасау дәстүрлер сабақтастығы қазірге дейін жалғасып келеді. Ежелгі этнодизайнерлердің форма жасау барысындағы форма құрау, эргономика мен материалдар өңдеу шеберлігінің жоғары сатысы аңғарылады. Бұйымның бетін безендіру дәстүрлері, ежелгі аң стилінің бейнелеу өнерінде жаңғыруы, зергерлік пен құмыра жасаудың дәстүрлі технологиясы, мүйіз бен тұяқты өңдеу технологиясы қазіргі қолөнер шеберлерінің жұмыс нысаны айналууда. Бұл орайда Түркістандық әлем таныған шеберлер, зергер Қалмырза Тасовтың, қыш өңдеу шебері Абай Рысбековтың, ағаш өңдеу шебері Гаухарбек Әлқожаевтың шығармашылық жұмыстарында бұйымның тасымалдаушылық ұстанымы сақталуымен ерекшеленеді [Ералин Қ., 2016, 234 б].

Жаңа технология қазіргі өміріміздің барлық салаларында қолданыс табуда [Абдуллина Г., Юлдашева К., 2018, 86 б]. Қазіргі қолөнердегі жаңа технология этнобұйым жасау технологиясына да жаңа өзгерістер енгізуде. Соның бірі жиналмалы бесік. Бесік – баланы бөлеуге арналған ағаш төсек. Қайың ағашынан жасалады. Бесік төсек: бас жастық, аяқ жастық, мақта немесе қойдың жүнінен жасалған көрпе бөлшектерінен құрамдалады. Ол баланың ұйқысының тыныш болу жағын қамтамасыз етеді. Жамбылдық Пернебай Қыдырбекұлы жиналмақшы бесік жасау шебері. Жиналмалы бесік ойлап шығарған ше-

бер еңбегін заманауи этнодизайнның мысалы ретінде көруге болады. Қазір жиналмалшы домбыра жасаушылар да бар. Домбыра қап тігу де жаңа технология ретінде қолға алынуда.

Біз алтынмен безендірген киім жасаған, кезінде сәулет өнерінің озық үлгісі Ясауи кесенесін Түркістанда тұрғызған, әлем таныған тайказанды

Карнақта құйған, құны жүз жылқыға тұратын сәукеле жасаған шебер бабалар ұрпағы екенімізді мақтан етеміз. Қазіргі кезде ата – бабамыздың көркемдік салт- дәстүрін жаңғыртып, жас ұрпаққа ұлттық әсемдік құндылықтар арқылы тәрбие беруде этнодизайн мүмкіндіктері зор.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Туякбаева Б. Эпиграфический декор архитектурного комплекса Ахмеда Ясави./-Алматы: Өнер, 1988.-176 с.илл.
2. Қазақ өнерінің тарихы.3 томдық. Алматы. «Аркас», 2006.1 том.394 б.
3. История казахского искусства. Древний период.1том. Алматы «Арда», 2011.- 416 стр.илл.
4. Пронкин Н.С Основа метропологии.-М.Логос, 2007.с.128;
5. Кабжанова С.Ж. Рубеж веков. Этно ренессанс в произведениях казахских художников. //Материалы международной конференции "Культура и искусство в условиях модернизации сознания. 20 окт. 2017." Алматы. Музей искусства им.А.Кастеева.2017.- 34- 39 с.
6. Шевцова А.А. Кочевники: мотив степи и дороги. В творчестве современных казахстанских художников //Материалы международной конференции "Культура и искусство в условиях модернизации сознания. 20 окт. 2017." Алматы. Музей искусства им.А.Кастеева.2017.- 34- 39 с.
7. Ералин Қ.Қазақстандық этнодизайнерлер //Жаңа қоғамдық формациядағы білім берудің көкейкесті мәселелері.Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. А.Ясауи атын. ХҚТУ.Түркістан.2016. –234-240 б.
8. Eralyn K.E. The decorative work of fine art : «Spirit time». №2.(26)20206 Adresse des Verlages: "NG Verlag", Dunckerstraße 90 10437 Berlin (Berlin) 14-16.
9. Абдуллина Г., Юлдашева К., Инновациялық технология – бүгінгі күн талабы//Қазақстан ғылымы мен өмірі.Астана, №2/2/56, 2018, -86-87 б.

Ескенеев Фархат Ауелбекулы

магистр-аға оқытушы

ҚР Мәдениет қайраткері

Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті

Шымкент қ.

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ПОП-МУЗЫКА, РОК, ДЖАЗ, ШЛЯГЕР, ЭСТРАДАЛЫҚ-ОРКЕСТРЛІК ШЫҒАРМАЛАРДЫҢ НЕГІЗГІ ФОРМАЛАРЫ МЕН ЖАНРЛАРЫ. ВОКАЛДЫҚ ОРЫНДАУШЫЛАР МЕН ҰЖЫМДАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Түйін. Бұл мақалада қазіргі заманғы поп-музыка, рок, джаз, шлягер, эстрада-симфониялық оркестрлік шығармалардың негізгі формалары мен жанрлары жайлы және вокалдық орындаушылар мен ұжымдарың шығармалары жайлы жазылады.

Түйінді сөздері: халық әндері, қазақ эстрадасы, композиторлар, музыкалық стиль, жанр.

Резюме. В данной статье рассматриваются основные формы и жанры современной поп-музыки, рока, джаза, шлягеров, эстрадно-симфонических оркестровых произведений, а также произведений вокальных исполнителей и групп.

Ключевые слова: народные песни, казахская эстрада, композиторы, музыкальный стиль, жанр.

Summary. This article discusses the main forms and genres of modern pop music, rock, jazz, hits, pop-symphony orchestral works, as well as the works of vocal performers and groups.

Keywords: folk songs, Kazakh pop, composers, musical style, genre.

Қазіргі заманғы бұқаралық музыка Қазақстан үшін салыстырмалы түрде жаңа мәдениет түрі ретінде бос орында пайда болған жоқ. 90-жылдардың басына дейін Қазақстандағы анағұрлым тараған және бұқараға арналған өнер эстрада болып қалды. Бірыңғай «кеңестік» стандарт бойынша жасалған қазақстандық эстрада өзінің «ұлттық стилімен» және орындаушыларымен ерекшеленді. Оның өзіндік ерекшелігі мен қайталанбастығы қазақ халық әуендері лирикасына негізделген «этностық іргетаста» болып отыр. Қазақ эстрадасының репертуары халық әндерін өңдеу негізінде құрылғаны айтуға тұрарлық. Кейіннен бұл үрдіс отандық қазіргі эстрадалық музыка саласында әлі күнге дейін сақталған стиль түрінде рәсімделді және бекіп қалды.

Сонымен қатар, қазақстандық эстраданың пайда болуына және дамуына дәстүрлі және бұқаралық музыкалық өнердің үйлесімді жиынтығын құрайтын 60-70-жылдардағы ән шығарушы-композиторлардың шығармашылығы жәрдемдесті. Қазақстандық эстрада негізінде бүгінде поп-музыканың жаңа жанрлары қалыптасуда.

Қазақ эстрадасы Қазақстанда алғаш пайда болған кезінен бастап, елдің музыкалық өміріне белсене араласып, мәдени-тарихи даму үдерісінде өзгере, жаңарып отырды, кей жағдайларда тіпті кері кете отырып (өкінішке қарай), бәрібір де түрлі стильдік бағыттардағы өз орнын бекіте түсті.

Олардың ішіндегі негізгілері:

1. Әуесқой және кәсіби композиторлар: Ш.Қалдаяқов, Н.Тілендиев, К.Дүйсекеев, Қ.Шілдебаев. Олардың шығармашылығындағы алғашқы эстрадалық әндер.

Бұл кезең ұрпақтары өкілдері өзгеше музыкалық стиль, сезімтал сағыныш тақырыбын ашатын, әннің «дәуірдің интонациялық сөздігіне» (Б.Асафьев бойынша) өз үлесін қосқан көркем бейнелеу тән, бұл 60-шы және 70-ші жылдардың әндері.

Қазіргі заманғы поп-музыка, джаз, шлягер, жеңіл эстрадалық-оркестрлік шығармалар жанрларына еркін баратын әншілер өсіп жетілгені де сол XX ғасырдың орта кезеңі. *Үлкен сахнада жүргеніне 30 жылдан асқан* Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген әртісі **А.Нұрмағамбетова** – *өзіндік стилі қалыптасқан өнер иесі*, қазақстандық эстрада тыңдармандарына отандық музыка әлемінің ең экстравагантты әншісі ретінде танымал. *Ол әрбір концертке үлкен дайындықпен шығып, түрлі образдарымен тыңдармандарын таңғалдырудан әсте жалыққан емес. Өзінің шығармашылық жолында «Мен деп ойла», «Бақыт деген...» секілді әуезді әндерді нәшіне келтіріп орындаған.* Оның әндері – шағын спектакль тәрізді «Царица ночи» және «Догорают свечи», фантастикалық «Туған ел», нәп кезіндегі Одесса рухына суарылған «Старый двор», сезімтал «Кошки» әндері өзінің сахналық түрленуімен ешкімді де бей-жай қалдыра алмайды. Ал «Луна» тіпті 30 жылдан астам уақыттан бері музыкалық композицияларға дем беріп келеді. Әншінің басты «миссия» – қазақ әнін түрлі сарында орындауға болатынын дәлелдеу. Ол жағынан басқаларды әлдеқашан мойындатты. Эстрадалық та, джаз да, тіпті, классикалық бағытта да ән шырқады. Қабілет-қарымын байқаған ақын-сазгерлер әндерін тегін ұсынған. А.Нұрмағамбетова репертуарына ән қосқан-

да алдымен әннің сөзіне баса назар аударады. М.Мақатаев, Т.Молдағалиев, С.Оспанов, Ш.Сариев, И.Исаевтардың өлеңдерін ерекше жақсы көріп орындайды. Әншінің тағы бір ерекшелігі – ән музыкасы көңілінен шықпай жатса, өзі өзгеріс енгізетіні бар. Осы уақытқа дейін сазы өзгеріске ұшыраған бірде-бір композитор «мынауың не?» деп ренжіп көрмегені де оның ерекше талғамын танытады. Сол «түзетулер» арқасында ол туындының бағы жанады. Әнші 200-ге жуық әнді сахнаға алып шыққан. Олардың 80 пайызы – авторлық, яғни әншіге әдейі арнап жазылған композициялар. Соның алтауы – «Мен деп ойла», «Бақыт деген...», «Алғашқы махаббат», «Шилі өзен», «Екі махаббат» («Две любви»), «Ұрысуға асықпа» («Не спеши ссориться») таза «хит» болған әндер. Осы әндер атауы аталғанда-ақ тыңдарман көзіне А.Нұрмағамбетова елестейді. Себебі, ол – аталған туындыларды үлкен сахнада алғаш орындаған әнші. Әрдайым көрерменді таңдандыруға тырысып, отандық өнерпаздар ішінен алғашқы болып шашының түсін ерекше бояғанда, ерекше киім үлгісімен, қазақ сахнасына тұңғыш рет итпен шыққан әнші де А.Нұрмағамбетова. Ол отбасылық «Қайырлы кеш, Қазақстан!» ойын-сауық шоуында Шапокляк кемпірдің әнін орындағанда иттерді ертіп шықты. Бұл идея «101 далматинец» фильмінен алынған.

Қазақстан мен Ресейде белгілі эстрада әншісі, композитор **Батырхан Шүкенов** 1962 жылы Қызылорда қаласында экономистер отбасында дүниеге келген. Мектепте оқыған кезінде музыкалық үйірмеге қатысқан, ал мектептен кейін Ленинград мәдениет институтына оқуға түскен. Бірнеше жылдан кейін Құрманғазы атындағы Алматы консерваториясына ауысып, саксафон класында оқыған. 1982 жылы саксафоншы ретінде Қазақ КСР еңбек сіңірген әншісі Р.Рымбаеваны сүйемелдейтін «Арай» ансамблінің жаңа құрамына кірген. Сонымен қатар «Арай» аспаптық джаз композицияларды орындап, 1983 жылы Бүкілодақтық фестиваль лауреаты атанған. Б.Шүкенов өзін алып және тенор-саксафон шебері (виртуозы) ретінде таныта білген. Топ өзін бұрынғы шектелу аясында тар сезініп, 1987 жылы Р.Рымбаевадан бөлініп, «Алма-Ата» деген атаумен жеке шығармашылық жолға шығады. Бір жылдан соң «Мелодия» фирмасында бірінші «Путь без остановок» альбомын шығарады (барлығы 8 ән, оның қазақ тіліндегі екеуін Шүкенов орындайды), атауын «Алма-Ата Студио» деп өзгертіп, ал Батыр топтың ұйытқысына айналады. 1989 жылдан өзінің алғашқы бүкілодақтық «Джулия» хитын шығарды. Топпен Алла Пугачева танысып, оларды өзінің Ән театрына шақырды. Оның «Рождественские встречи» хабарына қатысқан соң «АСтудио» тобын бүкіл ел таниды. Ұзақ гастрольдер басталып, пластинкалар жазылды, Батырдың ерекше орындауындағы жаңа әндер – «Белая река», «Стоп, ночь»,

«Солдат любви», «Эти тёплые летние дни», «Не любимая» т.б. тыңдармандарға танылды. Бұл топ негізінен Мәскеуде болғандықтан, ресейлік топ болып саналды. Бірақ топтағы 11 жылдық шығармашылық жолдан соң Батыр жеке шығармашылық жолын бастау үшін топтан кетеді. Ол REAL Records-пен келісімге отырып, П.Есенинмен ынтымақтастықта жұмыс жасай бастайды, «Душа» әніне клип шығарады. Алайда бұл ынтымақтастық ұзаққа бармай, әнші Қазақстанға қайтып оралады. 2002 жылы Б.Шүкенов өзінің қазақ тіліндегі тұңғыш жеке «Отан ана» альбомын жазды. 2007 жылы Республика сарайындағы концерттері мен клиптері жинақталған DVD «Батыр Live» шығарды. 2007 жылдан Қазақстанның Президенті Н.Назарбаевтың мәдениет жөніндегі кеңесшісі. 2009 жылы Б.Шүкенов Қазақстандағы ЮНИСЕФ-тің халықаралық Ізгі ниетті елшісі болып сайланды. Ал 2010 жылы Алматыдағы Қайырымдылық Балының Құрметті Бал комитеті құрамына Қазақстандағы ЮНИСЕФ-тің халықаралық Ізгі ниетті елшісі ретінде енді. Б.Шүкенов тек Қазақстанның ғана емес, Орта Азия елдеріндегі алғашқы ерікті ізгі ниет елшісі.

2010 жылы Б.Шүкенов «Осторожно, милая девушка» атты төртінші жеке альбомын шығарды. Бірақ оны тыңдармандар аса жылы қабылдай қоймады. Ал сол жылы шілдеде әншінің «Всё пройдёт...» атты тағы бір альбомы жарық көрді. В.Меладзенің «Сэра» және «Рассветная» әндерін жазуға қатысқан, ол жердегі саксафон партиясын Б.Шүкенов орындаған.

Әнші «Қазақфильм» киностудиясы ұсынған «Оқытушы» («Преподаватель») атты жастар музыкалық комедиясының музыкалық продюсері ғана болып қоймай, эпизодтық рөлдердің бірін сомдаған. Б.Шүкенов музыкалық сүйемелдеуді жасау үшін шет елдердің кәсіпқой мамандарын тартуға көмектескен.

Маржан Арапбаева 1978 жылы Оңтүстік Қазақстан облысы Бәйдібек ауданы Боралдай аулында дүниеге келген. Оның анасы – тарих пәнінің ұстазы, әкесі – агроном, демек музыкаға ешқандай қатысы жоқ отбасы. Мектеп бітірген соң ән саласына бағыт алғысы келгенімен, музыкалық мектепте де, колледжде де оқымағандықтан консерваторияға баруға жол жоқ еді. Сондықтан Алматы Қыздар педагогикалық институтының музыка факультетін оқып бітірген. Фортепианода, сондай-ақ ұлттық музыкалық аспаптар – домбыра мен шертерде ойнайды. Маржан алғаш рет 1992 жылы, 14 жасында «Әнші балапан» конкурсында өнер көрсеткен. 2002 жылы жас орындаушылардың Республикалық «Жас қанат» конкурсының дипломанты атанған. Сол жылы «Жылдың үздік әні» сыйлығын, сондай-ақ Халықаралық «Азия даусы» фестивалі (Қазақстан) аясында өткен қазіргі заманғы әндер конкурсының сыйлығын алды. 2003 жылы қазақ әндерінің I халықаралық «Астанана-2003»

конкурсына шақырылды. Сол жылы Астана күнін мерекелеуге арналған үкімет концертіне қатысты. XIV Халықаралық «Азия дауысы» фестивалінің (Қазақстан) және Азияның жас орындаушыларының VI Шанхай Конкурсының лауреаты (екеуі де III сыйлық). 2004 жылы эстрада әндерін орындаушылардың Халықаралық «Славянский базар» конкурсының лауреаты, 2-орын алған.

Әншінің вокал бойынша алғашқы ұстазы Республиканың халық әртісі Б.Әшімова дауысты дамытуды санасына жақсылап сіңірген.

Бірақ, институт бітірген соң М.Арапбаева бірден әнші болып кетпей, мектепте сабақ беріп, негізгі сабақтардан басқа ән салу, домбыра және вокал үйірмелерін жүргізген. Содан соң ресторандарда ән айтқан. Кейіннен италия әншісі Лаура Паузини орындаған әйгілі әнге орысша мәтін жазып, осы әнді студияда арнайы жазғызған соң, оның әнін естіген «Азия дауысы» конкурсының ұйымдастырушылары – М.Ирғалиев пен А.Пономаревтан «Жас қанат» конкурсына шақыру алды.

М.Арапбаеваның репертуарында «Отандастар», «Не говори не надо», «Мазалама», «Болдың ғой уайым», «Астана аспаны», «Ертегі қала», «Қазақ елі осындай», «Соңғы вальс», «Жылы жанбыр», «Тук-тук», «Жан жарым», «Гүл сезім» әндері бар. Қ.Баекеновпен бірге «Қыздар мен жігіттер», «Сағыныш», С.Майғазиевпен бірге «Сен едің», Е.Мәуленмен бірге «Гүл сезім», «Арман қыз» әндерін орындап жүр. Ол қазір шынында да сұраныс көп халық әншісіне айналып келеді. Әдетте үкіметтік іс-шараларда патриоттық, ұлттық тақырыпта әндер айтады. Ал мұндай әндер әнші репертуарында аз емес. Соның бірі жақында жазылған лирикалық ән – «Между Алматы и Астаной». Оның ән шығармашылығы, негізінен, патриоттық әндерден басталған. Конкурстарда Қазақстан туралы әндер, қазіргі заманғы өңдеу жасалған халық әндерін орындап жүрді және мүмкіндігінше, рұқсат етілетін жердің бәрінде тек қазақша әндерді орындады. Ол өзінің патриоттық сезімдерін музыкамен беруге тырысады. Өзі де ән жазып, әріптестеріне ұсынып жүр. Сондай әндерінің бірі Е.Мәуленге арнап жазылған ән «Мәжбүрледің мені» әні тақырып жаңашылдығы, әдемі әрі жеңіл әуенімен халыққа аса танымал болды. Бірақ, әншінің пікірінше, композиторлық, әншілік, шоумендік, актерліктің бәрін бір адамның басына біріктіріп, әмбебап болу кәсіби шеберлікке зиянды. Ол алдымен үздік әнші, тек содан соң ғана композитор саналады. Ал мәтінге келгенде, тақырып пен негізгі сөздерді авторларға ұсынады, ал соңғы өнімді ақын жасайды. М.Арапбаева үнемі өз даусын жетілдіру жолында талмай еңбектенетін, үнемі ізденіс үстінде жүретін еңбекқор әнші. Соңғы жылдары Республикадан тыс жерлерде өнер көрсету мақсатында басқа тілдерде де әндерді көптеп орындап жүр. Әншінің продюсері М.Ирғалиев М.Арапбаеваның талғамы мен дарынын конкурста байқаған,

оның әншілік әлеуетін конкурстарға шығарып шыңдаған. Қазір М.Арапбаева репертуары қалыптасқан, қазақ елін әлемдік деңгейде көрсете білетін әнші дәрежесіне жеткен өнер иесі.

«Ринго» тобы жігіттері қазақ эстрадасында жүргендеріне көптеген жылдардың жүзі болды. Сол аралықта көптеген синглдар мен бейнеклиптердің тұсауын кесіп, талай рет қазақстандық ән хит-шерудің көшін бастағандығы жалпақ жұртқа мәлім. Өзіндік стилі, жанрымен ерекшеленетін «Ринго» тобының құрамын талантты жастар құрайды. Топтың қамқоршысы А.Қонарованың демеуімен топ бүгінгі таңда жұлдызды квартеттердің көшін бастап тұр. 2013 жылы Түркияның Ескишеһир қаласында өтетін «Түрквижн-2013» байқауында еліміз намысын «Ринго» тобы қорғады. 2012 жылы Анкара қаласында екі концерт берген. «Түрквижн» фестивалінің елімізде өтетін іріктеу кезеңіне қатысқан 16 үміткер ішінен «ринголықтар» суырылып алға шықты. Отандық «шоу-бизнес» саласында еңбек етіп жүрген, жаста болса біраз жетістіктерге жеткен Rin'Go тобы өлеңдері де, клиптері де жастарға үлгі берерліктей. Топ жыл сайын Латвияда өтетін «Новая волна» байқауында жүлделі болды.

«МелоМЕН» тобы 2008 жылы құрылған. Топ құрамы Қайрат, Ғабит, Жігер және Роллан есімді төрт жігіттен тұрады. Төртеуін табыстырған өнер. Продюсерлері – Ж.Абуова. Республикалық «Жас қанат-2007», Халықаралық «Шабыт-2008» ән байқауларында өнер көрсетіп, жеңіс тұғырынан көрінген. «Абай әндері» байқауының жеңімпазы. «О, Махаббат» әнімен елге танылған. Репертуарларында махаббат, қоғам жайлы әндермен қатар діни әндер де бар. Олардың «Тәтті сезім» атты бейнебаяндарының режиссері – голландық Энтонни Хискомп. «МузАРТ» тобымен бірлесіп «Келеді кездескім» атты ән жарыққа шығарған. Топ репертуарында «Күн нұрлы ханшайым», «О, махаббат», «Арман шағала», «Қайда?» атты эстрадалық әндер, «Қабірден хат», «Таухит», «Жаратқан Аллаһ» деген ислами әндері де бар.

Ал қазақтың қара домбырасын әлемге танытқан күйші А.Еңсепов ең алғашында домбыра үнін заманауи жанрға сай етіп шығарды. Оның ізін ала «Ұлытау» секілді топтар мен жеке домбырашылар шықты. «Ұлытаудың» бір кезде АҚШ-қа барып, Құрманғазының «Адайын» тартып, дүйім жұртты таң қалдырып келді. Домбырашылардан соң, кезек қобызға келіп, қоңыр үнді «Дэкко» жанрына ұластырған қыз-жігіттер өнер көрсете бастады.

Заман ағымына домбыра мен қобыз ілескенде, қазақ құдіретінің бір көрінісі – жыраулық өнері көрініс берді. Бұл тұрғыдағы әншілер көшін бастаушылардың бірі – Ө.Айниязов. Оның арнасы тың бастама болды. Алғашында «Еркемай» секілді көнеден жеткен халық әндерін шырқай бастаған ол келе-келе жыраулар дәстүрін

түлетуге кірісті. Оның репертуарына «Дэкко» жанрында айтылатын Базар жыраудың толғаулары ене бастады. Ө.Айниязовтан кейін бірталай дәстүрлі жыр өнерінің жас өрендері жаңаша бағытқа ауысты.

Қазақ жастарының арасында бүгінгі таңда «Жыраулық-Дэкко» жанрын жоғары деңгейге көтеруші ретінде танылған жас талант Е.Құдайбергенов болды. Бастапқыда тыңдармандар бұл жанрға үрке қарағаны жасырын емес. Жастардың ынтасын аударған Е.Құдайбергеновтың өнерін үлкендер де біртіндеп қолдай бастады. Әсіресе, оның «Жігіттер» әні қазақ жастарын батылдыққа үндейді. Домбыра үнін жаңаша кейіпке енгізіп, өлең сөздеріне мән беріп, әсіресе, қазақтың біртуар ақындарының кейінгі ұрпақ елемей қалған асыл сөздерін пайдалануы көңілге қонымды жәй болды. Соның арқасында жастар Мағжанның, Мұқағалидың өлеңдерін жаттай бастады. Қазақ жастарының рухын көтеретін әндердің бірі – И.Сапарбайдың сөзіне жазылған «Қазақтың қара баласы» толғауы жарық көрді. «Серілер» тобының орындауындағы толғаудың тыңдарманға қатты ұнағаны соншалық, қазір «Қазақтың қара баласы» айтылмайтын жер аз.

Осы ағымның тағы бір жарқын көрінісі – қоғамдағы жаңашыл жастардың сүйікті тобы «Рингоның» да толғауы жарық көрді. Көмейден шығатын ежелгі көктүріктер сарынымен басталатын заманауи толғау керемет шықты.

«Арман да арман, арман жұрт,
Алланың нұры тамған жұрт...» деп басталатын толғаудың соңы

«...Ғұмырың мәңгі жалғасар,
Жолыңды Алла оңғарғай!» деп ұлтына үлкен тілек арнаумен бітеді.

Қорыта айтқанда, Ө.Айниязовтың да, Е.Құдайбергеновтің де – қай-қайсысының болса да шығармашылығының астарында «Әй, қазақ жастары, тарихыңды таны, тегіңді біл!..» деген ұран тұрғандай әсер қалдырады. Жан-жағымыздан қаптаған, сананы улайтын шет елдердің жылтырақ дүниесі ұлттығымызға қауіп болғанда, оған қарсы қояр бір қорғанның керегі анық. Бүгінгі қазақ эстрадасында қарқын алған «тектілік сарындағы» толғау-әндер рухымызды көтермек. Батыстан келетін ділімізге қауіпті жат өнерге қарсы қояр қазақта не бар дегенде, осы жаңаша кейіпке енген толғауларымыз екендігі сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақ музыкасы. Антология: сегіз томдық. VI том. Алматы Қазақпарат, 2006 ж. 642 б.
2. Жұртбай Т. // «Ұраным-Алаш» кітабынан.
3. Ж.Жұмакүлбай. Қазір әуесқойлардың көбейіп кету кесірінен ән қнері құлдырап бара жатыр/Алаш айнасы. 06 тамыз 2011 жыл №130.
4. Өмірбаяндық мәліметтер мен нақты деректер өнерпаздармен тікелей сұхбат барысында және ғаламтордағы ақпарат көздерінен алынды.

Кунжигитова Гульнур Бектемировна

аға оқытушы

«Бейнелеу өнері және дизайн» кафедрасы

М.Ауезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университеті

Джартыбаева Жамиля Джартыбаевна

Магистр

«Бейнелеу өнері және дизайн» кафедрасы

М.Ауезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университеті

ӘЛЕУМЕТТІК ПЛАКАТТЫҢ МӘДЕНИ, ТАРИХИ ЖӘНЕ ӨЗЕКТІ МАҢЫЗЫ

Түйін. Мақалада 5B041400-Графика және 5B042100-Дизайн мамандығы студенттеріне «Дизайн негіздері» таңдау компоненті пәнінен «Әлеуметтік плакаттың мәдени, тарихи және өзекті маңызы» тақырыбына арналған мағлұматтар ұсынылып отыр.

Әлеуметтік плакат қоғамның әлеуметтік жағдайының айнасы. Әлеуметтік маңызды тақырыптағы плакаттың бейнелері мен негізгі ойы қоғамдағы әлеуметтік-саяси құрылымға және жеке тұлғаның қарым-қатынастарына тікелей байланысты.

Білім беру саласында бұқаралық әлеуметтік плакаттың ғылыми-теориялық және дидактикалық өңделулердің жетіспеушілігі байқалады және іске асырылу деңгейіне жанама әсерін тигізуде. Замананауи қоғамның тиімді, жарқын және сенімді әлеуметтік плакатқа қажеттілігі өте жоғары және оларды дайындайтын дизайн мамандардың кәсіби эстетикалық білім сапасын жақсарту мәселесі аса маңызды.

ҚР тұңғыш Президенті Н.Назарбаев «Қазақстан-2050» стратегиялық бағдарламасында: «Білім және кәсіби машық – ... кадр даярлау мен қайта даярлаудың негізгі бағдары», – деп білім беру саласы мен болашақ мамандардың іскерлік сауаттылығына көңіл бөліну қажеттілігін нақты айқындады [Назарбаев Н.Ә., 2014 ж., 16.].

Түйінді сөздер. Әлеуметтік плакат, плакаттың қалыптасуы, граффити, әлеуметтік маңыз.

Резюме. В статье представлена информация для студентов специальностей 5B041400-Графика и 5B042100-Дизайн на тему «Культурная, историческая и актуальная значимость социального плаката» в элективном компоненте «Основы дизайна».

Социальный плакат – это зеркало социального статуса общества. Образы и основная идея плаката на социально значимую тему напрямую связаны с социально-политической структурой общества и взаимоотношениями личности.

В области образования ощущается недостаток научно-теоретической и дидактической разработок массовых социальных плакатов, что косвенно влияет на уровень их реализации. Потребность в эффективных, ярких и надежных социальных плакатах в современном обществе очень высока, и вопрос повышения качества профессионального художественно-эстетического образования профессионалов дизайна, которые их готовят, очень важна.

Елбасы Нурсултан Назарбаев в стратегической программе «Казахстан-2050» четко заявил о необходимости уделять внимание образованию и деловой грамотности будущих специалистов, заявив: «Образование и профессиональные навыки – ... основное направление подготовки и переподготовки специалистов» [Назарбаев Н.А., 2014, стр. 1].

Ключевые слова. Социальный плакат, формирование плаката, граффити, социальная значимость.

Summary. The article shows "The social poster relevant the value cultural, historical and on a subject" is offered for 5B041400-Graph and 5B042100- Design majoring students.

Images and the main ideas to socio-political structure are important in poster and person's nature, directly connected to society.

Scientific-theoretical and didactic working level among the society is observed. Contemporary effective, bright and confidential social poster and their production design of experts are issues of professional esthetic formations, and hence, they very much need realization.

The first President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev mentioned in "Kazakhstan 2050 strategic resolution": "Education and professional practice are the main routes of preparation and retraining personnel". It should be emphasized in industries and in educating future experts [Nazarbayev N.A., 2014y., 1p.].

Keywords: Formation of graffiti, social value social poster of the poster.

Ғылыми еңбектерде «плакат» түсінігі графика өнеріндегі тік төртбұрышты пішіндегі түрлі масштабта қағаз бетіне полиграфиялық әдіспен тираждалатын шығарманы білдіреді. Түрлі жанрдағы плакаттардан (жарнамалық, саяси, ойын-сауық, киноплакат) әлеуметтік плакат өзінің мағыналық және тақырыбтық қасиеттерімен ерекшеленеді.

Әлеуметтік плакат дегеніміз ол негізгі әлеуметтік құндылықтарды насихаттайтын нысан. Әлеуметтік плакатта тұлғаның әлеуметтік көріністері, қоғамның әлеуметтік қатынастары, өзге әлеуметтік мәселелер, қауіп қатерлер немесе ауыртпалықтар бейнеленеді.

Көркемдік плакатының ең ежелгі түпнұсқалық нысанын айқын анықтау мүмкін емес. Қарапайым адамдардың үңгірлердегі және жартастардағы жазулар мен суреттерін жазбаша таңбалардың ең ескі түрі деп атауға болады. Бүгінгі күні олардың мағынасын дәл анықтап қазіргі заманға сай тілге аудару мүмкін емес, бірақ бұл таңбалар мен суреттердің ақпараттылығы күмән туғызбайды. Егер адамдар мен жануарлардың көне суреттері мен таңбалары жазу-сызудың бастапқы кезеңінде пайда болса және үңгір мен жартастың беті олардың жазған жалғыз беті болса, онда қарабайыр суреттер көркемдік плакаттың ең алғашқы түпнұсқасы деп атауға болады. Ертедегі мағлұматтар «тез арада» жазу-сызу арқылы белгісін таба алмаған, Тас дәуіріндегі адамдар қысқа мерзімді – қазіргі заманғы терминге сәйкес – жаңалықтарға – өзектілігін жоғалтатын ақпараттарға назарларын аудармаған. Б.з.д. 30 мың жыл бұрын салынған алғашқы жартас суреттері шабыт әсеріне және ғасырлар бойы құрылған эстетикалық және сиқырлы мәнге ие.

Отандық әлеуметтік плакаттың дамуы мен қалыптасуын келесі негізгі тарихи кезеңдер арқылы қарастыруға болады, олар:

- «алғашқы кезең» – «плакаттың қалыптасуы», хронологиялық шектері – XV ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басы, Қазан көтерілісіне дейінгі;
- екінші кезең – «кеңестік авангардты», хронологиялық шектері – с 1917-ші жылдардан бастап 1930-шы жылдарға дейін;
- үшінші кезең – «кеңестік социалистік шынайылық / реализм» – 1930-шы жылдардан бастап 1980-шы жылдарға дейін – қайта құру дәуірінің басы;
- төртінші кезең – «заманауи», 1980-шы жылдардың ортасынан қазіргі күнге дейін.

Алғашқы мәдениетте «сурет салу», «таңба» және «сөз» ұғымдары, бояу мен жазу тәрізді, өз уақытысында, біртұтас қабылданған. Бұл қағида кейінгі мәдениеттерге де тән болып келеді. Зерттеуші Дирингер былай деп жазады: «Мысырдағы және ерте Грецияда сөз бен оның тұжырымдары бір-біріне сәйкес келеді; бұл мысырлық сөздер мен грек графемдерінен көрінеді, және бұл «жазу» және «сурет салу» дегенді білдіреді.

Көне үйлесімдер әлемнің көп жерінде кез келген тұлға тануы мүмкін, яғни қазіргі заманға ұқсастықтар жасайтын болсақ, онда мұндай мәтіндер халықаралық тілде жазылған деп айтуға болады. Өйткені, түрлі елдердің ежелгі белгілерінің бір-біріне ұқсас болып тұрғаны анық. Бұл, әрине, табиғат және жануарлар әлемдерінің адамзат қоғамының бақылауында болғандығына байланысты болды. Аталған жүйелер сызу-жазу түрінде, белгілі бір мәдениетке немесе аймаққа тән суреттердің көркемдік ерекшеліктерімен және авторлардың қолжазбаларымен ерекшеленеді. Мысалы, неолит және мезолит дәуірлеріне тән жартас үйлесімдері: Ферғанадан (Орта Азия) аң аулау көрінісі және Valltorta шатқалынан (Кастеллон, Испания) аң аулау көрінісі – қолында садақтары бар адамдар: негізінен олар бір-бірінен айырмашылығы жоқ, бұл екі аймақтың қарабайыр суретшілері аңшы мен оның қаруына сілтеме жасау үшін бірдей графикалық белгілерді пайдаланды. Испан мен Ферғана үңгірлерінің адам басты тұлпарларының суреттері реализм бағытына жақын және т.б. бір-бірінен ерекшеленеді. Бұл ұқсастықтар мен айырмашылықтарда түрлі ұлттардың жазуын дамытудағы алшақтықтардың себептері, екінші жағынан, әртүрлі қолжазбалар біртұтас дүние жүзілік түптұлғалық жартас-арт суретінде орын тапқан [Müller-Brockmann, Josef., 2004y., 244 p.].

Сан жылдарға созылған плакаттың тарихи дамуы мен қалыптасуын жоғарыдағыдай хронологиялық кезеңдерге бөлінуі плакаттың саяси және әлеуметтік эволюциялық мәнін анықтауға, олардың өзгерудегі мағынасын түсінуге мүмкіндік береді.

Алғашқы баспа жарнамалық плакат 1477 жылы ағылшын У.Кэкстонның баспаханасында басылып шықты [William Blades, 2017y., 438p.]. Дегенмен, ежелгі және орта ғасырларда сыртқы жарнаманың әуелгі пішіндері болған.

Ежелгі Греция мен Рим халқы мәдениет пен өнерге, қойылымдар мен сауда-саттыққа қызығушылықтарын білдіре отырып қажетті мақсаттарға арналған плакаттарды пайдалана білген. Ақпараттық плакат жоспарланатын концерттер, қойылымдар, сауда-саттық ұсыныстар туралы жұртшылықты хабардар еткен. Плакаттардың ақпараттық міндеті біздің уақытында дейін сақталып, сәтті пайдаланылуда. Ежелгі Римде граффити тәріздес әуелгі плакаттар, латын тілінен «grafio» – «тырнау», кең тараған [Ernest A.L., 1977г., p.156]. Граффити, ежелгі қала тұрғындарының үйлерінің қабырғаларына түсірілген жарнамалық мәтіндерден немесе, сирегірек, суреттерден тұрды. Мысалы, Помпейдің жанданған көшелерінің бірінде орналасқан үйдің қабырғасында былай делінген: «Жолаушы, оннан екінші мұнараға бар. Онда Саринус шараптық жертөле ұстайды. Онда соғып кет. Көріскенше!»

Ежелгі дәуірдің өзге қабырғалық плакаттың

түрлері – түрлі-түсті афишалар, олар театрланған қойылымдарды жариялау үшін қолданылған. Мұндай «афишалар» театрланатын көрініс туралы маңызды мағлұматтар қамтытын болған, олар: қатысатын әртістердің аты-жөні, қойылым мерзімі, қойылымның әсерлі сәттерінің бейнелері.

X ғасырда қағазды өндіру технологиясы бүкіл Еуропаға тарала бастады [Байер Б., 2002г., с.640]. Бастапқы кезеңде қағаздың бағасы өте жоғары болған, бірақ XV ғасырда қарапайым азаматтар үшін қол жетімді бағаға түсті. Сол уақытта орта-ғасырлық Еуропада әуелгі-плакат пішінді жарнама нысаны пайда болды, *siquis* – қағаз парағына қолмен жазылған қысқаша жарнамалық хабарландыру. Плакаттың тағы бір бастамашысы ксилография әдісімен жасалған орта ғасырлық гравюра болды, оның негізін ағаш әріптертерінің жоғары баспасы құрады. Тұтас ағаштан жасалған баспа тақтасы 2 000-ға жуық басылым шығаруға мүмкіндік берген. Бірақ полиграфиялық тақтаны дайындау өте көп уақыт пен еңбекті талап еткен. Иоганн Гутенбергінің 1445 жылы баспа тақтайшаға арналған метал әріптерді құю құрылғысының өндірістік үдеріске ендірілуі оның басып шығару жылдамдығын сағатына 100 баспа-таңбаға көтерді [Кестнер И., 1987г., 81с.]. Атадған жаңалықтар ірі таралымды плакаттарды басып шығару мен олардың бұқаралық ақпарат құралдарына айналуына мүмкіндік берді.

1482 жылы ағылшын Б.Бартолд «Евклид геометриясы» кітабінің жаңа басылымын жарнамалау үшін плакатты пайдалануды ұсынды. Бұл ұсыныс табысты болды және оның жарнамалық міндеті сәтті орындалды – сатып алушылардың назарын өзіне тартты. 1482 жылды плакаттың «туған» жылы деп шамалауға болады.

1796 жылы, неміс Алоиз Зенефельдер суреттерді басып шығарудың *литография* әдісін ойлап тапты, соның арқасында плакаттар жасау құны анағұрлым төмендеді [Попов В.В., 1964г., 559с.]. Литография технологиясының мәні – баспа қызметін атқаратын арнайы химиялық қосылыстармен өңделгеннен тасқа / әктасқа сурет салу. Бұл әдіс майды қағажытатын судың қасиетіне негізделген – майлы бояумен немесе ерекше литографиялық арнайы қаламмен әктасқа сурет түсіру. Әктас арнайы қосылыстармен өңделгендіктен суды және бояуды қабылдамайтын болған. Ылғалды, боялған бейне қысыммен баспа тақтасынан сия қағазға көшірілетін болған. Аталған әдіс қысқа мерзім ішінде көп мөлшердегі таралымды және үлкен пішінді монохромды плакаттарды басып шығаруға мүмкіндік берді, дегенмен, олар ақ және түрлі түсті қағаздарға басылды.

Плакаттардағы көп түсті және қанық түсті суреттерді басу хромолитография (1831) және фотолитография (1865) баспа әдістерінің пайда болуына байланысты мүмкін болды. Аталған

әдістер плакатты өнер туындысына айналуына септігін тигізді. Хромолитография технологиясында қолданылатын түстердің санына сәйкес тастар дайындалатын болған. Басып шығару кезінде түстерді бірінің үстінен бірі басып аралық реңдер шығарылуына және түрлі түсті плакаттар шығуына мүмкіндік туды. Түсті литография күрделі үдеріс, өйткені әрбір түс үшін жеке тас дайындауды қажет етеді. Хромолитографияға арналған патент 1837 жылы француз Годфруа Энгельманға берілді.

Фотолитография әдісінің технологиясы фотобейнені қолдануға негізделген және тек үш – көк, қызыл, сары – түстер арқылы кез келген қосымша түс шығарып алуға мүмкіндігі бар. Осы баспа әдісінің өнертабысы арқасында плакаттарды арзан басу мен көп таралымды шығару мүмкіндігі пайда болды.

1866 жылы белгілі француз суретшісі Жюль Шере, бүгінгі күнге дейін маңызын жоғалтпаған, плакат жобалаудың негізгі қағидаларын ұсынды, олар: бейне айрықшылығы мен мәтіннің ықшамдылығы.

Әлеуметтік плакаттың түрлілігі мен шығармашылық әсерлілігі және оның эстетикалық шешімдерін оқыту бағдарламасы мен оқыту әдістерінің тиімділігін тексеру бойынша тәжірибелік жұмыстарының мазмұны мен нәтижелері

Ақпараттық ағымдардың өсуі қазіргі уақытқа тән ерекшелік болып табылады. Өзінің тұрақты тығыздауының арқасында ақпараттық-қатысымдық кеңістік ақпаратты бейнелеуге жүгініп оның шоғырлануын және көңіл күйлік қуатты әсерін қамтамасыз етуге қабілетті. Соңғысына байланысты көрнекі мәтіндердің уәждемесі мен амалшарғысы сан алуан.

Әлемнің жаңа бейнесінің басты ерекшелігі коммуникациялық түрлілік болып табылады. Тиісінше, бейнелеу тілі байланыс құралы ретінде негізінен басталып өзгереді [Гладун О.Д., 2010г., с.196-199]. Өнер мен дизайн тілін өзгертудегі әлеуметтік-мәдени өзгерістердің шешуші рөл ойнайтыны белгілі. Бұқаралық мәдениетінің нышаны, оның демократиялық сипаты, жан-жақтылығы мен қолжетімділігі, стилистикалық, мәдени, саяси және басқа да ережелер мен талаптарға бағынбайтын әмбебап қарым-қатынас тілін іздеуге себеп болды. Бұл үдерістер дизайн белгілері мен таңбалардың дамуын өзектендірді.

Таңбалар жасау барлық мәдениеттер мен халықтардың ертеден келе жатқан ең ежелгі шығармашылық тәжірибесі болып табылады. Таңбаларды оқуға арналған ақпараттың әмбебаптығы мен динамикасы қамтамасыз етілді – бірнеше секундта бұлар өзіне назар аударып ақпаратты декодтауға және мағлұматты көрермен есінде қалдыруға бейімделген. Сыртқы әсерлерге тез бейімделетін қолайлы ақпараттық технологияны саласының тиімділігін жоғарылату – айтылғанның негізгі шарты болып табылады.

Ақпараттың көлемі ұлғайды, мәліметтерді өңдеу мен жеткізу жылдамдығы, түрі мен сапасына қойылатын талаптар жоғарылады, жобалау, басып шығару және т.с.с. жұмыстар ілгері компьютерлік технологиялардың қолдануын қажет етеді. Компьютерлік технологиялардың дамуы түрлі мақсаттарға арналған автоматты жүйелердің қарқынды жаңғыруына алып келді, олар әдетте күрделі құрылымы бар, өңдеу жылдамдығын талап ететін, жиі жаңартылып тұратын ақпараттың көптеген көлемімен жұмыс жасауда.

Тарихи басымдықтардың арқасында бейнелеу өнері ұғымдарды қарастыратын арнайы кодтап бейнелеуге арналған таңбалар жүйесін құрылды. Таңбалардың арқасында ақпарат қысқа, әмбебап, қол жетімді дәрежеге жетті: адамдар құбылыстарды таңба түрінде бейнелеуді дағдыланды.

Қазіргі жағдайдағы кәсіпкерлерге түсініксіз және белгісіз жәйттар алдымен таңба ретінде таныстырылады, мысалы, заманауи жарнама – мұндағы шығармашылық шешімдер психолого-физиологиялық сапалар кешенін құрайды, олар: жобалау негіздері, ұйымдасқан үйлесім, ерекшелік жүйесі.

Плакат жылдам, жігерлі, маңызды туындыларымен бірге – жарнамалық билеттер, баннер, флайер – жаңа бейнелі кеңістіктің ажырамас бөлігі болып табылады. Плакат жарнамада, қалалық ортада және әлеуметтік салада көрнекі үлгілерді белсенді түрде қалыптастырады, оған дәлел өткізіліп жатқан халықаралық көрмелердің тақырыптары: әлеуметтік, экологиялық, мәдени және ағлақ мәселелерінің бүкіл ауқымын қамтиды.

Табиғаты мен міндеттері бойынша плакат бейнелі хабарлама болып есептеледі, ол қол жетімді және оқуға оңай. Оның негізгі мақсаты нақты ақпаратты жедел және тиімді түрде жеткізу болып табылады. Плакаттың авторлары сурет арқылы көрнекі белгі жасап көрермен назарына ұсынады. Таңбалар мен белгілердің жүйесін әлем дизайнерлері көрермендердің көпшілігіне түсінікті және бірыңғай етіп ұсынады. Дегенмен, ойын элементтері мен интербелсенді байланыс плакат пен оның туындыларына қосымша атқарым беру арқылы плакатты оңай және тез оқылуына мүмкіндік жасайды. Ақпараттың түрлері байланыс нысанаға әрқелкі деңгейдегі назарды аударуды талап етеді.

Плакаттың әсерін көтеру үшін назар аударудың жаңа тәсілдері іздәлуде. Бүгінгі дизайнерлер ақпаратты қабылдаудың психологиялық құрылымы туралы білімге негізделіп көрерменнен зерделік қызметті талап етеді және көрген нәрсесін түсіну мен есте сақтауға талпындырады. Заманауи плакаттың авторлары беймәлім психологиялық тарту әдісін қолданады, көрерменнің көңіл-күйін өзгертуге жанама жағдай туғызады, коммуникативтік үдеріске арналған қажетті

сезімдерді тудырады.

Плакаттың басты ойы мүмкіндігінше анық және қол жетімді болуы тиіс, өйткені оның тікелей көрерменге әсер ету уақыты шектеулі. Жобалау және қабылдау үдерістеріндегі тиімділік плакаттың құрылымына және орындау түріне ерекше талаптар қойды, олар: авторлар кеңістіктің тереңдігін азайту, бір немесе екі жоспарымен шектеу, жарық пен көлеңкені минималды пайдалану, жергілікті түстерді қабылдау, суреттің колориті, жиек сызығының қарапайымдылығы мен анықтығы сияқты әдістерді қолданады және бұл «... бірыңғай ақпараттық кеңістіктің халықаралық сипаты ...» туралы мағлұмат береді.

Заманауи плакаттар көп функционалды, олар жарнамалық, насихаттық, ақпараттық, анықтамалық міндеттерін орындайды және виртуалды ортада міндеттері жыл сайын артып келеді. Олардың шығармашылық шешімдері эмоционалды және метафоралық болып табылады: түрлі реңдер мен бейне жазықтығының бітімі, көп қабатты (полифониялық) графикалық жоспар құруды қолданады.

Плакаттар бірыңғай ақпараттық өрістің жалпы үдерістерімен сипатталады, атап айтқанда: бірегей визуалды-пластикалық хабардан көп мәндіге айналдыру үдерісі, ол нақты ақпаратпен қатар әлеуетті ақпаратты қамтиды; ұқсастық кеңістіктегі ерекше таңбалық бейнелерді пайдалану үдерісі.

Плакаттардың дамуы жаңа заманауи қарым-қатынас жүйесіне байланысты, олар: медиа нысандары және интербелсенді әрекеттер, графиканың жаңа мүмкіндіктерін жинақтау, фотосуреттерді пайдалану, типографиялық жаңа технологиялар, интербелсенді плакаттар, фильмдік плакаттар. Плакаттық ақпараттардың көбі жасарылған кеңістіктік орта қалыптастырады, оларды компьютер немесе ұялы телефон арқылы көруге болады.

Фильмдік плакаттарды көрермен телефонға жүктеп арнайы бағдарлама арқылы фильмнің жарнамалық клипін көре алады: плакат нысандары қозғала бастайды – бұл технология жарнамалық өнімдерде де қолданылады; эмоционалды қабылдауды күшейте отырып, плакат графиктік қағидаға негізделген, плакатқа сәйкес келетін кескінді жаңғыртудың динамикалық құралы болып табылады: анимация, бейне.

Плакатты жобалаудың заманауи технологиялары, мысалы, QR коды, анимация, заманауи плакаттың функционалдық және морфологиялық шеңберін кеңейтіп жобалық жаңартпалардың перспективті объектісі болып табылады.

Негізінен, QR коды мульти-буыңның бөлігі болып табылады және тәуелсіз таңба ретінде пайдаланылып жарнамалық кескінді мәтінмен және сайттағы сілтемемен біріктіріледі. QR кодтың графикалық көрінісі уақытпен өзгеріп отырады, қазір қара-ақ суретпен қатар қазіргі заманғы ақ-

параттық мәдениеттің феномені ретінде – түсті шешімдерді де көруге болады.

Кодталған ақпаратты пайдалану, QR кодтар, плакаттарға түрлі ақпарат деңгейдегі интербелсенділікке қол жеткізуге және онымен өзара іс-қимыл жасау мүмкіндігін берді, плакат өнерін жаңа даму деңгейіне көтерді, өзектілігін сақтауға ықпал етті және мол ақпарат алуға мүмкіндік берді. Уақыт өте келе, әлі күнге дейін белгілі емес ақпаратты кодтау технологияларын қолдану жарнамалық «қоқыс» деңгейін азайту арқылы ақпараттық кеңістіктің экологиялық тазалығы мәселелерін шешуге көмектеседі деп болжауға болады.

Әлеуметтік плакаттарды жобалаудағы көркемдік бейнені қалыптастырудың негізгі құралдары – метафора және қағидаттар. Метафора – сөзді немесе сөйлемді ауыспалы мағынада қолдану – әлеуметтік плакаттың бейнелі мағынасын арттырудың дәстүрлі тәсілі. Бұқаралық әлеуметтік плакаттың бейнелеу және графикалық мәнерлілігінің үш негізгі қағидаттар арқылы анықталады. Бір мәнділік және **ықшамдылық** қағидаттары әлеуметтік плакаттың бейнелілік дәлдігін (мағынасының анықтығын) және қабылдау жылдамдығын анықтайды. «Синхронизм – құбылыстар мен үдерістердің уақыт жағынан дәл және сәйкес болуы – қағидаты» плакат пен көрерменнің эстетикалық жүйелерін, әлеуметтік плакатты жобалаудағы заманауи танымал мәдениеттің ағымдық-графикалық тілін пайдалануды қамтамасыз етеді.

Әлеуметтік плакаттың дизайны өзіндік ағлақ «ұмтылыстарымен», жарнамалық және графика-

лық дизайнерлік іс-тәжірибе үшін «рухани жаңғыру» болып табылады және жоғары адамгершілік және гуманистік біліктілігін кәсіптік қызмет ретінде растап нығайта алады.

Әлеуметтік плакаттың дәстүрлері – «үздіктілік», руханилық, метафоралық әдіс, таңбалық қорының байлығы, плакат иллюстрацияларының жоғары көркемдік деңгейі – қазіргі заманғы дизайнерлермен белсенді пайдаланылады. Бұл дәстүрлі әлеуметтік плакаттың ерекшеліктері заманауи гуманистік парадигмасына, жаңа идеологиялық және концептуалды мазмұнға сәйкес келеді.

Әлеуметтік плакаттың функционалық-морфологиялық құрылымы өркендеп плакаттың функционалдық мақсаты кеңейтілуде – плакаттар ерекше – дәстүрлі емес – орындар мен объектілерде орналастырылып түрлі мәнмәтінге ие болды.

Бірыңғай ақпараттық кеңістіктің белгі ретіндегі құрылымының болуы, қазіргі авторлардың өз еңбектерінде қолданатын әмбебап кодтардың болуы плакат тілінің халықаралық сипатын растайды.

Сонымен, заманауи әлеуметтік плакат бірыңғай ақпараттық өрістің жалпы бағыттарымен сипатталады: бір құнды хабарды көп құнды хабарға айналдыру үрдісі, мағынасыз белгі құрылыстарын пайдалану үрдісі. Көрнекі плакаттар тілін дамытудағы жетекші бағыттардың бірі – шындық технологиясын кеңейту болып табылады. Плакат «сипатының» пайда болуы, олардың өзара әрекеттесу мүмкіндігі плакат өнерін дамудың жаңа коммуникативті деңгейіне көтереді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ». Қазақстан халқына Жолдауы, Астана қ., Егемен Қазақстан. №11(28235). Б.1. 2014 жылғы 17 желтоқсан
2. Mtiller-Brockmann, Josef und Shizuko. Geschichte des Plakates. (History of the Poster) N.Y.: Phaidon Press Limited, 2004. – 244 p.
3. William Blades.«The Biography and Typography of William Caxton, England's First Printer». 2017y. 438p.
4. Ernest A.L., and Buckley A. E. «The Handwriting on the Wall: Toward Sociology and Psychology of Graffiti». Westport, Conn.: Greenwood Press, 1977г., p.156
5. Байер Б., Бирштайн У. и др. История человечества, 2002г., с.640
6. Кестнер И. Иоганн Гутенберг: [Пер. с нем.] / Ингрид Кестнер; [Предисл. Я.Д. Исаевича]. – Львов: Вища шк.: Изд-во при Львов. гос. ун-те, 1987г.. – 81с.: ил.
7. Попов В.В. Общий курс полиграфии [Текст]. – 6-е изд., перераб. – Москва: Книга, 1964г. – 559с.
8. Гладун О.Д. К национальному вопросу в визуальном языке графического дизайна // Строгановские чтения. Декоративное искусство и предметно-пространственная среда. Материалы межвузовской научно-практической конференции. М., Московская государственная художественно-промышленная академия им. С.Г. Строганова, 2010г.-С.196–199.

Кунжигитова Гульнур Бектемировна

аға оқытушы

М.Ауезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университет
Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

Небесаева Жанар Орынбековна

PhD доктор

Дизайн және өнер факультет деканы

Сырдария Университеті

Жетісай қ., Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ҚОЛӨНЕРІНІҢ ДАМУ ЭТНОГЕНЕЗИ

Түйін. Мақалада қазақ ұлттық қолөнерінің даму этногенезі туралы сөз қозғалып халық өнері пайда болған сәтінен бастап ұзақ уақыт эволюциялық жолдан өткендігі жайлы мәлімет беріледі. Ұлттық өнердің қалыптасуы ғасырлар елегінен өтіп бүгінгі таңда қоғамымызда болып жатқан саяси-экономикалық жағдайларға байланысты қалыптасуда. Ұлттық қолөнер қазақ халқының өшпес мұрасы болып саналады – ұрпақтан-ұрпаққа, әкеден-балаға, анадан-қызына сабақтасып мирас болып жеткен. Салт-дәстүр, әдет-ғұрып, көркемдік шығармашылық арқылы шеберлер ұлттық қолданбалы өнерді бүкіл әлемге өзінің ерекшелігімен таныта білді.

Сонымен қатар, мақалада, XIX-XX ғғ. ұйымдастырылған қолданбалы өнер көрмелері туралы мәлімет беріледі. Мақаланың мазмұны толығымен қазақ халқы қолөнерінің дамуын жан-жақты зерттеуге арналған.

Түйінді сөздер: бейнелеу өнері, қолданбалы өнер, ұлттық мұра, ою-өрнек.

Резюме. В статье рассматривается этногенез развития казахского декоративно-прикладного искусства, также дается информация о долгом эволюционном пути народного творчества с момента его зарождения. Становление национального искусства происходит на протяжении веков и зависит от текущей политической и экономической ситуации в нашем обществе. Народные промыслы – это богатое наследие казахского народа, передаваемое из поколения в поколение, от отца к сыну, от матери к дочери. Благодаря традициям, обычаям и художественному творчеству мастера смогли по-своему представить миру национальное прикладное искусство.

Кроме того, в статье дается информация об организованных выставках прикладного искусства в период XIX-XX вв. Содержание статьи посвящено всестороннему изучению развития ремесел казахского народа.

Ключевые слова: изобразительное искусство, прикладное искусство, национальное наследие, орнаменты.

Summary. The article discusses the ethnogenesis of Kazakh arts and crafts' development, also provides information on evolutionary path of folk art from its inception. The national art formation has been going on for centuries and depends on the current political and economic situation in our society. Folk crafts is a rich heritage of the Kazakh people, passed down from generation to generation, from father to son, from mother to daughter. Thanks to traditions, customs and artistic creation, the masters were able to present in their own way to the world national applied art.

In addition, the article provides information on organized exhibitions of applied art in the period of XIX-XX centuries. The content of the article is devoted to a comprehensive study of the development of crafts of the Kazakh people.

Keywords: fine art, applied art, national heritage, ornaments.

Өркениетті елдердің қатарына қосылуды алдына мақсат етіп қойған ел, болашақ ұрпағына сапалы біліммен саналы тәрбиені туған халқының салт-дәстүрін, өнерін, мәдениетін, ұлттық рухын, әдебиетін, тарихын санасына ұялату арқылы беру қажет.

Елбасы Н.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «Біз жаңғыру жолында бабалардан мирас болып, қанымызға сіңген, бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерді қайта түлетуіміз керек. ... Біз

бүгінгі жаңа атаулы ертең-ақ ескіге айналатын, жүрісі жылдам дәуірге аяқ бастық», – деп тұжырымдады [Назарбаев Н., 2017ж., Электр. қор].

Сәндік қолданбалы өнер – бұл әр халықтың «шежіресі» десе де болады. Әр бір жасалған бұйым халықтың тұрмыс-тіршілігіне байланысты. Бізге жеткен көркем жәдігерлер ескі заман туралы «сыр шертетін» куәгер – бұл арқылы түрлі кезеңдегі халықтың тіршілік тынысын, әдет-ғұрпын, кәсібін, мәдениетін танып білуге болады. Мыңдаған жылдар бойы дамып, жетіліп, ұрпақ-

тан-ұрпаққа көркем жәдігерлер арқылы берілетін дәстүрді жалғастырып келесі ұрпаққа жеткізуге тиістіміз.

Сәндік-қолданбалы өнер туындысы – шебердің жеке қолтаңбасы, көзқарасы, ішкі дүниесі, шығармашылық қабілеттілігі бойынша айқындалады. Өнертанушы ғалымдар сәндік-қолданбалы өнерді ең көне өнер түріне жатқызады. Атадан балаға мирас болып біздің дәуірімізге жеткен бұл өнер түрі адам баласының заманнан заманға рухани, эстетикалық байлығы ретінде ұласып келе жатқан өнер саласы. Сәндік қолөнер бірнеше өнер салаларының өмірге келуіне себепкер болған өнер түрі.

Қолөнер бұйымын жасаудағы негізгі міндет – кеңістік пен уақыт аралығындағы сәндік қолданбалы өнер бұйымның көркемдік сипатын ашу болып табылады.

Халық қолөнершілері мен шеберлердің өрнектеу шығармашылығының ғылыми арнаулы зерттеу ісі 100 жылдан асты. Қазақтың ұлттық қолөнерінің көркемдік ерекшеліктерін көптеген ғалымдар терең зерттеулер және құнды деректер қалдырған, олар: академик Марғұлан Ә.Х. киіз үйі туралы көлемді еңбек жинақтады; Мұқанов М.С. альбом кітабын құрастырды; Н.Нұрмұхамедов пен Х.Арғынбаев «Қазақ халқының қолөнері» атты еңбегінде металл, ағаш, асыл тастар мен шыныларды өңдеген қазақ шеберлерінің өнерлерін сипаттады [Маргулан А.Х., Том 1, с.175].

Қазақтың қолөнері алғашқы қауымдастық кезеңінен, кейін сақ, қыпшақ қимақ, түрік мәдениеттерінде сақталып бізге мұра болып жеткен – ескі заман тарихымен бірге келе жатқан бай қазына, сарқылмас байлық, ұлт құндылығы. Сол уақыттан бастап қазақтар өзінің көркем мәдениетімен қолөнері туралы рухани мағлұматтарды өз ұрпақтарына мирас етіп қалдырып отыратын. Бүгінгі таңда, үй бұйымдарын көркемдеу, кілем тоқу, құрал-жабдықтарды әсемдеу, киіз бұйымдарын жасау және сәндеу өнері гүлдене түсуде.

Халық шығармашылығының кез келген түрі қоғам тарихы мен шеберлердің кәсібіне тығыз байланысты. Қолданбалы өнер екі топқа бөлінеді: «ер» және «әйел» өнер түрлері, мысалы: ерлерге тән өнер түрлері – тас, балшық, сүйек, мүйіз, металл, ағаш бұйымдарын жасау және әсемдеу жұмыстары. Әйелдерге тән өнер түрлері: кесте тігу, жиек жүргізу, өрнек тоқу, ши орау, сырмақ сыру, оюлау, теріден киім тігу жұмыстары. Тері илеу, киіз басу, ши тарту жұмыстарды ерлер мен әйелдер бірлесіп жасаған [Махан Н., 2016ж., Электр.қор].

Шеберлік дағдылар жүйесі – бұл сәндік қолданбалы өнер түрлеріне пайдаланылатын материалдарды үйлесімді және ұтымды қолданып бұйымдарды жоғары деңгейде орындау үшін қажетті дүниелер.

Қазақ даласынан табылған мұралардан мәдени және рухани құндылықтар мазмұнын аңғаруға болады. Археологиялық қазба жұмыстар кезінде табылған жәдігерлер біздің заманымызға дейін қалыптасқан тұрмыстық бұйымдардың материалдық деңгейін көрсетеді.

Тарихшылар мен этнографтар киіз үйлердің пайда болған кезеңін сақ дәуірі деп белгіледі. Алғашында киіз үйдің еденіне төселетін текеметтер ою-өрнексіз басылған. Кейіннен халықтың эстетикалық талғамының оянуына орай, киіз үй жабдықтарын сәндеу қолға алына бастаған. Жүндерді түрлі технологиялық жолдармен өңдеуді және қажетті бұйымдар жасауды әйелдер орындады, олар, жүнді түтіп жіп иірді, қарапайым «өрмек» атты тоқыма қондырғысында маталар тоқуды меңгерді, арқан есіп киіз үй байлауға арналған жіптер дайындады; сырт киім тігумен айналысты және теріден ыдысқап, сандыр, аяқ киім, белдік жасады; тұрмыстық заттарды асыл тастармен, сүйекпен, мүйізбен әшекейлеп жиһаз элементтерін сәндеді.

Қазақтың сәндік-қолданбалы өнер жайында алғашқы жазба деректері XVI ғасыр басындағы Орта ғасырлық бұхаралық тарихшы Ибн Рузбихан еңбектерінде кездеседі. Ол 1509 жылы қазақ киімдері мен үй бұйымдарында орналасқан оюлар жайлы құнды деректер жарық көрді [Ибн Рузбихан, 1976г., с.117].

Ұлттық өнерінің ажырамас элементтерінің бірі – ою-өрнек, оның ырғақты нақыштары бұйымның сәндік көркемдік сапасын көтереді.

Ағылшын саяхатшы Энтони Джениксон өзінің Маңғыстау сапарында Темір-Сұлтанның (XVI ғ. екінші жартысында билік құрған сұлтан) қабылдауында болған кезінде дөңгеленген киіз үйдің іші мен сыртындағы ою-өрнектердің, үй ішіне тамаша сән беріп тұрған түсті кілемдер туралы қолжазбалар қалдырды [Середонин С.М., 1884г.].

XVIII ғ. екінші жартысы мен XIX ғ. басында шетелдік саяхатшылар мен этнографтар қазақтың сәндік қолөнері туралы түрлі деректер жинақтады.

XIX ғ. Басынан бастап қазақтың дәстүрлі қолөнері дамудың жоғары деңгейіне көтерілді.

XIX ғ. екінші жартысында С.Бабажанов пен Ш.Уәлиханов тәрізді қазақ зиялылары халық өмірін этнографиялық тұрғыда қарастырып қазақ қолөнері туралы деректер жинақтады. XX ғ. басында қазақ халқының дәстүрлі қолөнері дамуы кең өріс алды.

1917ж. кейін этнографиялық зерттеулерінің жаңа кезеңі басталды, қолөнер деректер жинақталуына Қазақстанның Зерттеу қоғамы өз үлесін қосты [Кадырбаев М.К., 1959г., с.162-203].

Патшалық Ресей тұсындағы қазақтың сәндік қолданбалы өнері жайлы зерттеушілердің ғылыми ізденістері «Нива», «Русский художественный лист / Орыс көркем парағы», «Всемирная иллюстрация/Дүниежүзілік иллюстрация»,

«Сибирский листок/Сібір парағы», «Воскресный досуг/Жексенбі демалысы» басылымдарында жарияланды [Беляева Л.Н., 1961г., с.203-267]. Кеңес Одағы кезіндегі қазақтың сәндік қолданбалы өнері туралы мағлұматтар «Қолданбалы өнер/Декоративное искусство», «Искусство/Өнер», «Вокруг света», «Советская Азия/Кеңес Азия», «Советский художник/Кеңес суретші», «Изобразительное искусство народов Востока/Шығыс халықтарының бейнелеу өнері» басылымдарында жарияланып отырды. Қазақтың сәндік қолданбалы өнерінің үлгілі шығармалары КСРО Ғылым Академиясының жанындағы Антропология және Этнография мұражайының жиынтығына ендірілді, ұлттық қолөнерінің озық шығармаларынан фотоальбом құрастырылды, арнаулы мақалалар журнал беттерінен орын алды [Сарабянов Д.В., 1979г.].

Қазақ сәндік қолданбалы өнерінің туындылары шетел және ТМД елдерінің қалаларында арнайы көрмелерден орын тапты, мысалы: 1862ж. Нижний Новгород қаласында, 1865ж. Санкт-Петербург қаласында, 1867ж. Мәскеу университетінің Антропология және этнография мұражайында көрме қойылды.

XIX-XX ғғ. ұлттық мәдениетінің жаңғыруымен ерекшеленді: 1868ж. Сібір өлкесіндегі «Дала тізімдемесі/Степные ведомости» баспасының ұйымдастыруымен Сәндік қолданбалы өнер көрмесі ұйымдастырылды, оған ақмолалық Н.Сағындаев және атбасарлық М.Жанайдаровтың киіз үйлері қойды; «Қазақ қолданбалы өнерінің шеберлері» атты жинағына М.Буланже фотосуреттері енді; Ш.Уәлихановтың Көкшетау өлкесіне жасаған экспедициясынан жинақтаған материалдары жарияланды; 1861ж. Париж қаласында ұйымдастырылған көрмеге қолданбалы өнер бұйымдарымен жабдықталған қазақтың киіз үйі қойылды [Әмірғазин Қ.Ж., 1996ж., 157б.].

1876ж. Петербург қаласында ұйымдастырылған Халықаралық ориенталистер көрмесіне сұлтан Ш.Уәлиханов және тері, ағаш ұста-ісмерлердің, зергер шеберлердің сәндік қолданбалы өнер бұйымдары қойылды.

1882ж. Мәскеу, 1888ж. Екатеринбург, 1890ж. Ташкент, 1890ж. Қазан, 1890ж. Томск қалаларында және 1907-1910жж. Кеңес одағының басқа қалаларында қолөнер көрмелері ұйымдастырылды. Қазақ ұлттық қолөнері шетел халқына таныстырылды, насихаттау жұмыстары жүргізілді. Қолданбалы өнер туындыларын жинақтап сақтауға, арнайы мұражайлар ұйымдастыру жұмыстарын А.Стасов және Н.Потанин жүргізді [Әмірғазин Қ.Ж., 1996ж., 157б.].

Қазақ халқының қолданбалы өнері туысқан Орта Азия халықтырымен орыс халқының қолданбалы өнерімен тығыз ұштасып келеді.

XXғ. басында неміс ғалымы, этнограф Р.Карутц Маңғыстау өлкесіндегі ұлттық қолданбалы өнердің басты бөлігі болып саналатын ою-өрнек

түрлерінің тәрбиелік мәнін зерттеді. Ол айналадағы табиғаттың сұлулығы мен шеберлердің құрастырған ою-өрнектерінің бір-бірімен тығыз байланысын, сезімдік мән-мағынасын және шеберлердің эстетикалық талғампаздылығын жоғары бағалады [Карутц Р., 1911г., 189с.].

Көптеген өнертанушылар сәндік қолданбалы өнері және оның басты элементі ою туралы өз пікірлерін айтты, мысалы, К.Әмірғазин: «Ою-өрнек – үйлесімділік өнері» [Әмірғазин Қ.Ж., 1996ж., 157б.]; К.Е.Ибраева: «Сәндік қолданбалы өнер – адамға қажетті тұрмыстық идеяларды шартты символикалық пішінде суреттейтін бейнелеу өнерінің айрықша түрі» [Ибраева К., 1994., 128б.]; Ж.Балкенов: «Қазақтың өрнегі – қазақ халқының мәдени жетістіктерінің негізгі бөлігі және заңды жалғасы» [Балкенов Ж., 2004ж., 17б.].

1926ж. Франция астанасы Париж қаласында Халықаралық көрме ұйымдастырылды, оған ұлттық шеберлері Ш.Сейдахметова, Р.Барлыбаева, Қ.Досымовтың және өрнек құрастырушы Р.Ильеваның шығармашылық жұмыстары, оюмен өрнектелген бұйымдары қойылды көрермен тарапынан жоғары бағаланды.

1958ж. Ресей астанасы Мәскеу қаласында «Алтын кемер белгі сән, асыл жиһаз елге сән» атты Қазақ өнері мен әдебиетінің 10-күндігі ұйымдастырылды. Көрмеге қазақтың қолданбалы өнер шеберлері -торғайлық Н.Сарынбаева, Ш.Мустафин, Шығыс Қазақстандық К.Көшкенова қатысып 1000-нан астам шығармашылық қолөнер экспонаттары қойылды [Қасқабасов С., 2011ж., 688 б.].

Өнертанушы А.Дудин қазақ ұлттық қолөнерін терең зерттеп ою-өрнектерінің акварель нобайларын орындады. Зерттеуші Орта Азия өлкесіне экспедициялық сапарында қолөнер нысандарының нобайларын қағаз бетіне түсіріп отырды.

Зерттеуші ғалым Л.Н.Гумилев қазақ халқының материалдық және рухани мәдениеті туралы айтқан сөзі: «Біздің дәуірімізге дейінгі көшпенділер мәдениеті ерекше дараланады. Оның үстіне XVIII-XIXғғ. көшпенділердің мәдениеті тайпалар мәдениетінен көп жоғары болған» [Куркчи А.И., 1999г., 480с.].

Қазақ мемлекеті бір ғасырға жуық КСРО-ның құрамында болды, бұл кезең ұлттық қолданбалы өнердің баяу дамуымен ерекшеленеді. Еліміз егемендігін алған кезеңі ұмыт бола бастаған ұлттық байлықтарымыз, салт-дәстүрлеріміз, қолөнеріміз қайта жаңғыруымен ерекшеленеді.

Өнертанушы В.Е.Гусев өзінің зерттеуінде: «Халық өзінің төл өнеріндегі тұтастық пен мақсаттылықты – эстетикалық сапасының алуан түрлілігі мен оның табиғи-эстетикалық күрделілігі арқылы танып біледі» – деп жазады [Гусев В.Е., 2002г., с.173-174].

Қазақ шеберлері жеке-даралығымен ерекшеленеді. Қазақтың әйгілі жазушысы, қоғам қайраткері, Қазақстан Ғылым академиясының

академигі М.С.Мұқанов өзінің зерттеуінде: «Халықтық қолөнері сол халықтың рухани және материалдық айнасы болып табылады. Осы материалдық өндіріс пен рухани мәдениет арқылы халық шығармашылығының шынайылығын ұғынуға болады. Осындай жаңадан туған өнердің өркениеттен өтіп, кәсіби өнерге айналуы және олармен сәндік-қолданбалы өнерге ұласуы адамзат алдындағы жарық таң еді», – деген тұжырым жасады [Ергөбек Қ., 1989ж., 144б.].

Өнертанушы А.Канцедикас халық өнері туралы: «Дәстүрлі өнер ... ұрпақтың жалпы руханилығын бөгде көріністерден сақтау ықпалы болды. Халықтың мәдени өміріне енетін бөгде көріністер мен элементтерге тосқауыл қоятын

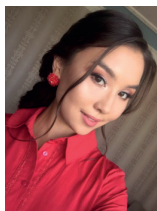
құралға айналды», – деп айтты [Канцедикас А., 1977г., 120с.].

Бүкіл дүние жүзі халқы қазақ қолөнеріне қызығып жатуда. Қазақ халықтың мәдени дәрежесі өскен сайын қолөнер бұйымдарының құндылығы да дамып отырады. Ата кәсіпті дамытып өркендету, ата мұраны қалыптастыру, ұлттың мәдени дамуына үлес қосатыны сөзсіз.

Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында «...мәдени қазыналарымызды әлем жұртшылығына таныстырудың мүлдем жаңа тәсілдерін ойластыру керек», –деп атап көрсетті [Назарбаев Н.Ә., 2017ж. Электр. қор].

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру». Мақала. 13сәуір 2017ж. Электронды қор. http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy
2. Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство: в трех томах.-Т.1, 1986; Т2, 1987; Т.3, 1994.-Алматы, 1986. Т.1. – С.175.
3. Махан Н. Қазақ хандығы тарихының алғашқы дәуірінен бірер сөз. 04.11.2016. Электронды қор. <http://ult.kz/post/kazak-khandygy-tarikhynyn-algashky-dauirinen-birer-soz1>
4. Фазлаллах Ибн Рузбихан Исфাহани. Михман-наме-йи Бухара (Записки бухарского гостя) / Перевод, предисловие и примечания Р.П.Джалиловой//Серия «Памятники письменности Востока». XXVII. М., 1976г. – С. 117.
5. Середонин С.М. Известия англичан о России XVI в. // Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских: пер. с англ. № 4. М.: 1884г.
6. Кадырбаев М.К. Памятники ранних кочевников Центрального Казахстана //Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР, т.7.-Алма-Ата: 1959г. С. 162-203.
7. Беляева Л.Н., Зиновьева М.К., Никифоров Н.Н. Библиография периодических изданий России 1901-1916гг. Т.4.-Ленинград: 1961г. С.203-267
8. История русского и советского искусства. Под ред. Д. В. Сарабьянова. Высшая школа, 1979г.
9. Әмірғазин Қ.Ж. Қазақ қолөнері. –Алматы, Дайк-пресс, 1996.- 157б.
10. Ибраева К. Казахский орнамент.-Алматы: Онер, 1994.- 128с.
11. Карутц, Рихард. Среди киргизов и туркмен на Мангышлаке: [Этногр. очерки] / Р. Карутц; Пер. Е. Петри. – Санкт-Петербург: А.Ф. Девриен, [1911]. – VI, 189 с., 33 л. ил., карт. : ил.; 23.
12. Мұхтар Әуезов энциклопедиясы/ бас ред. С. Қасқабасов. – Алматы: «Атамұра» баспасы, 2011ж. – 688 б.
13. Балкенов Ж. Өрнек өнеріндегі іс-әрекеттер [Text] / Ж. Балкенов // ҚАЗАҚСТАН МЕКТЕБІ. – 2004. - №9.-17б.
14. Древние тюрки. В 2-х кн. Кн. 2 / Л.Н. Гумилев; сост. А.И.Куркчи.- М.: Институт ДИ-ДИК, 1999.- 480с., ил.- (Серия "Сочинения Л.Н.Гумилева", вып.13).
15. Гусев В.Е. // Этнографическое обозрение. 2002. № 4. С.173-174.
16. Ергөбек Қ. Сәбит Мұқанов. – Алматы: Мектеп, 1989ж.- 144б.
17. Канцедикас А. Искусство и ремесло. – М., 1977г., 120с.

Мамыт Айгерим Олегкызы

магистрант 2 курса

Казакская Национальная академия искусств им. Т. Жургенова
г. Алматы**Володева Наталья Александровна**кандидат искусствоведения, доцент
кафедра «Мода и дизайн костюма»Казакская Национальная академия искусств им. Т. Жургенова
г. Алматы

АКТУАЛЬНЫЕ ТРЕНДЫ И ПЕРСПЕКТИВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ВЫСОКОЙ МОДЫ

Түйін. Мақалада костюм дизайнындағы заманауи үрдістерді қалыптастырудағы жоғарғы сән сегментінің рөлі талданады. Haute couture бағытының эстетикалық және философиялық құндылықтарын әлемге жеткізетін көркем бейнелер арқылы заманауи мәдениетке әсер ету мәселелері қозғалады. Қазіргі заманғы әлемдік қоғамдастық жай-күйінің әлеуметтік, мәдени және экономикалық аспектілері контекстінде жоғарғы сән дамуының өзекті бағыттары байқалады.

Түйінді сөздер: жоғарғы сән, костюм, киім дизайны, эстетика, стиль.

Резюме. В статье анализируется роль сегмента Высокой моды в формировании современных тенденций в дизайне костюма. Затрагиваются вопросы влияния haute couture на современную культуру посредством художественных образов, транслирующих миру эстетические и философские ценности бренда. Прослеживаются актуальные направления развития Высокой моды в контексте социальных, культурных и экономических аспектов состояния современного мирового сообщества.

Ключевые слова: Высокая мода, костюм, дизайн одежды, эстетика, стиль.

Summary. The article analyzes the role of the segment of High Fashion in the formation of modern trends in costume design. The questions of influence of haute couture on modern culture by means of artistic images, transmitting to the world aesthetic and philosophical values of the brand, are touched upon. The current trends of haute couture development are traced in the context of social, cultural and economic aspects of the modern world community.

Keywords: haute couture, costume, positioning, fashion design, aesthetic, style.

Высокая мода в современных реалиях перестала ассоциироваться исключительно с элитарными нарядами виртуозного кроя из необычных и дорогостоящих материалов. Она переросла статус ремесла и стала видом концептуального искусства.

Принцип функционирования Высокой моды первой четверти XXI века заключается в том, что методы поиска принципиально нового художественного образа в синтезе с техниками эксклюзивного шитья и инновационными технологиями осуществляют взаимодействие в процессе эстетического освоения мира. Сегодня показы коллекций haute couture представляют собой форму визуального искусства, сходную с перформансом.

В работе исследователя искусства и дизайна одежды Валери Стил (Valerie Steele) выражено

мнение, что каждое направление модной индустрии способно трансформировать презентацию тела «Я-личности», однако именно в Высокой моде дизайнер с наибольшей полнотой использует эту способность. Анализируя коллекции знаменитых дизайнеров, Валери Стил подчеркивает, что современные дизайнеры используют способность тела к трансформации и заставляют его меняться [Valerie Steele, 1997, с. 78]. В современном мире визуальный образ стал главной составной частью процессов передачи информации, он играет активную и динамичную роль в преобразовании ценностей эпохи.

Члены парижского Синдиката Высокой моды умело синтезируют традиции наследия Домов моды с актуальными настроениями современной эпохи, не только следуя трендам, но и формируя их. Визуальные образы современного

мира эры постмодерна, воплощенные в костюмных формах, несут в себе по-новому интерпретированные символы и закодированные в них смыслы разных эпох. Каждый французский Дом, являющийся членом Синдиката Высокой моды, продолжает транслировать знаковые системы ценностных ориентиров и вековых традиций Дома – как, например, твидовые ткани и легендарное черное платье Коко Шанель (Chanel), жакеты с разлетающимися басками и силуэт усовершенствованной популярной некогда «хромой» юбки, женственный силуэт стиля «ню лук» – геном модного дома Диор (Dior). «Культурный код Высокой моды – это нематериальный актив, который используется премиальными брендами для того, чтобы удержаться на плаву в жестких условиях рынка, поскольку культурный срез предоставляет наиболее оптимальную возможность для дифференциации бренда: он отсылает к истории и набору ценностных ориентиров» [Макеева М.В., *Вопросы теории и практики журналистики*, 2018, № 3, с. 506].

В индустрии моды именно представители haute couture являются главными создателями визуальных кодов и интерпретации состояния современного мира. Высокий темп технологических, социально-политических и экономических перемен открывает новые имена в сегменте Высокой моды. Новые члены Синдиката относятся к категории гостей либо к категории членов-корреспондентов, чьи штаб-квартиры находятся за пределами столицы Высокой моды – Парижа. Большинство новых имен пространства Высокой моды являются представителями различных этнических культур Евразии. Так, коллекции Домов Зухаир Мурад (Zuhair Murad) и Элиа Сааб (Elie Saab) пронизаны флюидами роскоши Востока. Традиции императорской династии Китая воплощены в костюмах первого китайского кутюрье Джо Пеи (Gio Pei) (рисунок 1). Стилистические особенности искусства Российской империи интерпретирует в своих коллекциях Валентин Юдашкин, а образы царской Руси становятся главным кодом работ Ульяны Сергеенко. Буйство красок и этнические мотивы Великой степи ярко выражены в коллекциях эпатажного казахстанского дизайнера Аккенже Девятко. В своих работах эти авторы используют принципы историзма, творческого переосмысления наследия предыдущих эпох и культур. Это проявляется в таких стилевых направлениях, как необарокко, ориентализм, племенной шик («tribal chic»). Так, в коллекции, представленной на неделе Высокой моды сезона весна-лето 2020, Дом моды Армани (Armani) раскрыл тему среднеазиатского текстиля (рисунок 2). «Богатые узоры добавили коллекции небывалую декоративность. Мотивы иката были нанесены на парчу, выполнены в технике бисероплетения, их отклики можно заметить даже в кружеве с цветочными мотивами» [Путешествие в мир икатов, 2020].

Рисунок 1. Интерпретация традиционного китайского искусства в модели дизайнера Джо Пеи (Gio Pei)

Рисунок 2. Интерпретация среднеазиатского иката в модели из коллекции Armani Prive

Последняя четверть XX века в дизайне костюма ознаменовалась кардинальными изменениями в методологии дизайн-проектирования. По высказыванию А.Б. Ибраевой, «утверждение деконструктивизма в качестве философско-теоретической базы художественной культуры эпохи постмодерна как наиболее influentially»

го направления современного искусства нашло отражение в принципиально новых взглядах на стандарты и механизмы развития вестиментарной моды конца XX века» [Ибраева А.Б., *Центральноазиатский искусствоведческий журнал* 2018, № 4, с. 85-101]. Целый спектр разнообразных вариаций метода деконструкции и приемов деконструктивизма используют в своем творчестве при создании коллекций haute couture такие прогрессивные экспериментаторы, как Джон Гальяно (John Galliano), Жан-Поль Готье (Jean-Paul Gaultier).

В XX веке социальные перемены в мировом обществе и развивающиеся тенденции толерантной политики мировых культур расширили пространство некогда запущенных процессов, что выразилось в том числе в изменении взглядов на костюмные образы как на выражение индивидуальности личности. Впервые в истории haute couture показы 1970-х годов стирают стандарты красоты, с этого переломного момента красота может быть разной. Гендерное переосмысление роли мужчин и женщин в XX веке стало толчком революции в мужской моде. Трансформация в мире мужской моды начинается в 1960-70-е годы. Этот период в истории именуется «павлинью революцией». Но самыми радикальными изменениями в образах традиционной мужественности ознаменованы 1980-е годы. Начало же 2000-х в виду социальной ситуации обозначило консервативный разворот: социально-политическая ситуация снова нуждалась в силе статичного образа мужской власти и силы. Но запущенный процесс, хоть и сбавил обороты, все же смог разрушить единый канон мужского костюма. На сегодняшний день подиумы презентуют новые формы мужской маскулинности. Паралельно с новым вектором развития мужского образа на мировом рынке наблюдается рост продаж.

Хотя в процентном отношении количество мужских моделей в коллекциях haute couture уступает женским, практически каждый дом Высокой моды выпускает линейку мужских коллекций. Виртуозной отделкой и роскошью отличаются новые интерпретации мужского образа в коллекциях Домов моды Луи Витон (Louis Vuitton) и Бальмен (Balmain). В мужской моде возникают визуальные коды, которые столетиями считались исключительно женскими: нежные пастельные оттенки, изящно-хрупкие замысловатые принты, откровенные декольте, деликатные и эпикурейские ткани. Пышные юбки из разряда эпатажа переходят в модный тренд. Мужчина в платье уже не воспринимается как комический объект. Журнал «Vogue» констатирует: «Платья в мужском гардеробе официально переходят из разряда эпатажа в заметный модный тренд» [Vogue 2019 № 6 с. 35-45].

Феминистские теории, начавшие получать распространение в конце XIX века, породили отказ от корсета, что стало не только первым шагом в переосмыслении роли женщины, но и дало толчок гендерным изменениям в разнообразных проявлениях. Граница между мужской и женской модой становится все более размытой. Различия между фемининностью и маскулинностью стираются. На показах то и дело появляются андро-

гинные или транссексуальные образы. На дефиле в рамках Парижской Недели Высокой моды Жан-Поль Готье (Jean-Paul Gaultier) выводит мужчин, одетых в кринолины эпохи рококо, корсеты и платья с турнюрками и шлейфами (рисунок 3), и женщин, облаченных в костюмы денди и военную униформу, трансформированную с явно провокационным сексуальным подтекстом.

Рисунок 3. Феминизация мужской моды в модели дизайнера Жана-Поля Готье (Jean-Paul Gaultier)

Рисунок 4. Историзм. Стилистика необарокко в модели из коллекции Доменико Дольче (Domenico Dolce) и Стефано Габбана (Stefano Gabbana)

«Движение модных стандартов по социальной лестнице «сверху вниз» весьма распространено, тем не менее, существует и обратная направленность этого движения, причем масштабы ее все расширяются» [Гофман А.Б., 2010, с. 23]. Сформировавшаяся в высших слоях общества Высокая мода на протяжении двадцатого столетия, когда буржуазия перестала быть преемственной, трансформировалась с учетом ценностей различных социальных слоев и субкультур. Так в 1970-е годы XX века в коллекциях многих дизайнеров появился деним, что повысило его статус с ткани для рабочей одежды до материала, используемого в Высокой моде. Деним подвергся функциональному переосмыслению в руках именитых кутюрье – от Ива Сен-Лорана (Yves Saint Laurent) до Кензо Такада (Kenzo Takada). Ставшие культовыми джинсовый корсет от Жана-Поля Готье (Jean-Paul Gaultier), куртки с объемной вышивкой от Роберто Кавалли (Roberto Cavalli) отвечают ритмам и запросам эпохи.

Один из наиболее распространенных трендов в современном дизайне заключается в создании принципиально новых материалов, фактур и способов декора. Ярко обозначил эту идею еще в 1970-е годы в своих коллекциях Пако Рабан (Paco Rabanne), составляя платья, подобно кольчугам, из пластиковых и металлических модульных чешуек, пластин и колец. Японский дизайнер Исей Мияке (Issey Miyake) развил эту идею в своих экспериментах с гофрированными материалами. На сегодняшний день ускорению этого процесса способствует стремительный научно-технический прогресс.

Среди наиболее интересных и многообещающих перспективных трендов дизайна одежды – использование инновационных технологий. Его значимость заключается не только в разработке принципиально новых материалов, способов обработки и декора, но и в возможности визуализации наиболее сложных художественных идей и придания элементам одежды новых функций. С этой точки зрения очень интересны работы Хуссейна Чалаяна (Hussein Chalayan), превратившего дефиле в лазерное световое шоу, Александра МакКуина (Alexander McQueen), обратившегося к цифровой и трехмерной печати, Айрис ван Херпен (Iris van Herpen), экспериментирующей с разнообразными новейшими технологиями с целью поиска концептуально новых пластических, архитектурных и фактурных решений (рисунк 5). «Моделям Айрис ван Херпен присуща сложность формы, ее технической реализации и глубина содержания – в работах автора много культурных, исторических ссылок, параллелей с другими областями искусства. Вместе с тем, при столь активном использовании высоких технологий, творчество ван Херпен антропоцентрично» [Алибаева А.С., Наука и жизнь Казахстана. 2019. №7/1. – с. 282-288].

Рисунок 5. Бионика и инновационные технологии в модели дизайнера Айрис ван Херпен (Iris van Herpen)

Рисунок 6. Эко-тренд. «Мусорная» эстетика в коллекции Александра МакКуина (Alexander McQueen)

Бионика – еще один актуальный тренд в современной Высокой моде, заключающийся в интерпретации конструктивно-функциональных, кинематических или тектонических особенностей объектов живой природы. Помимо работ Айрис ван Херпен, наиболее яркие модели с ис-

пользованием принципа бионики были представлены в 2009 году Александром МакКуином (Alexander McQueen) в его коллекции «Атлантида Платона» («Plato's Atlantis»).

«Рынок XXI века – это рынок отношений, и бренд должен поддерживать непосредственные отношения между продавцом и его клиентами через коммуникацию» [Макеева М.В., *Гуманитарные и социальные науки*. 2016. № 3, с. 108-116]. Современное рыночное общество развивается в сторону осознанного потребления, что выражается в концепции «устойчивой моды» (sustainable fashion). Негативные последствия быстрой моды доступного масс-маркета привели мир к экологической небезопасности модной индустрии. «На современном этапе развития проектной культуры все более востребованными являются методы и технологии, позволяющие решать вопрос культурной идентичности, а так же соответствия глобальной тенденции. Несмотря на то, что данные две задачи могут противоречить друг другу, изучение традиционного мастерства наших предков находит своё применение в решении и современных проблем. Экологическое проектирование на сегодняшний день отражает целую философию проектной культуры» [Султанкулова И.Ч., *Наука и жизнь Казахстана*. 2016, №3 (38) с. 205]. Это выражается в растущей популярности изделий из переработанных либо экологически чистых материалов. Разумеется, в сегменте Высокой моды эта тенденция выражена менее явно, чем в сфере производства одежды для масс-маркета. Там не менее, многие дизайнеры поднимают тему загрязнения окружающей среды и отходов. Так, в коллекции Джона Гальяно (John Galliano), созданных для Дома моды Диор (Dior), раскрывается тема блошиного рынка, антикварные предметы находят второе рождение. С данной тенденцией напрямую связан тренд на ношение винтажных изделий.

Александр МакКуин в коллекции «Рог изобилия» («The Horn of Plenty») сезона осень-зима 2009 года обыграл тему мусорной свалки за счет использования материала, визуально напоминающего пластик, из которого изготовлены мешки для отходов, и головных уборов, составленных из предметов мусора – металлических банок от газированных напитков, крышек мусорных баков и кусков клейкой ленты (рисунок 6). Все эти аксессуары дополняли эффектные наряды в стиле ню-лук из шерстяной ткани, твида и атласа с классическим узором «гусиная лапка» и принтами в стиле Мориса Эшера. Коллекция была презентована публике с пафосом, в целом характерным для показов haute couture, что еще более подчеркивало иронический подход дизайнера в обращении к социально значимой теме переизбытка отходов потребления.

Итальянская Высокая мода развивается в

двух перспективных направлениях. Одно из них – бросающая яркость необарокко (рисунок 4), торжественность и монументальность в сочетании с вызывающей сексуальностью в коллекциях Доменико Дольче (Domenico Dolce) и Стефано Габбана (Stefano Gabbana). Другое – деликатный неоромантизм как выражение мягкой женственности, оперирующий образами сентиментального искусства и прерафаэлитов в последних коллекциях Дома моды Валентино (Valentino).

XXI век, наряду с техническим прогрессом, ознаменован эпохой осмысления новых социальных проблем и переосмысления канонических систем ценностей различных культур. Развитие новых городов-гигантов на экономической карте мира – таких, как Дубай, Сеул, Пекин, Токио, – отчетливо влияет на тенденции развития рынка Высокой моды. Начиная с показов Йоджи Ямамото (Yoji Yamamoto) и Кензо Такада (Kenzo Takada) в 1970-1980-е годы, японские модельеры не перестают удивлять зрителя особой кодировкой смыслов и уникальными особенностями авторского стиля, базирующегося на традициях японской эстетики и философии синтоизма. Именно японские дизайнеры изменили представление о модных показах, превращая их в мультикультурное шоу.

Фокус потребления продуктов сегмента Высокой моды постепенно смещается с Запада, где обладание чрезвычайно дорогими предметами роскоши становится все менее значимым, на Восток с его богатеющими нефтяными державами. Быстро развивающийся город Объединенных Арабских Эмиратов, Дубай, расширил список клиентов знаменитых кутюрье. Так, например, коллекцией из полутора тысяч нарядов haute couture обладает Муна Аюб, бывшая супруга арабского миллиардера. В недавнем прошлом страны Востока и Азии с их экзотическим искусством были лишь источником вдохновения европейской индустрии Высокой моды, но сейчас представители этих культур, ставшие активными потребителями, диктуют миру Высокой моды новое осмысление их роли. У многих брендов сегмента Высокой моды появились модели, сознательно позиционирующие себя как образы благопристойной мусульманской одежды.

Общество XXI века выбирает индивидуально-качественные нормы ценностей, и в концепте Высокой моды потребители видят этический образ будущего. Сегодня Высокая мода сотрудничает со всеми значимыми общественными площадками культуры. Создаются коллаборации не только с авторами современного искусства, но и с представителями большого спорта, классических спортивных брендов. Высокой моде на протяжении всего времени ее существования удавалось эволюционировать в духе современности, одновременно оставаясь источником познания истории искусства и стилей. «Мода

ориентирует на признанных лидеров, объединяет в соответствии с определенным способом поведения, стимулирует к новому» [Поплевина В.А., *Научные исследования моды* 2015. № 6, с. 164]. В качестве путеводителя брендов высту-

пает сегмент haute couture. Сопричастие haute couture к актуальным процессам, происходящим в социуме, наделяет образ Высокой моды интеллектуальным характером, передающим информативно-эстетическое послание.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Valerie Steele. Fifty years of fashion: new look to now. – Yale University Press, 1997. – 167 с.
2. Макеева М.В. Семиотика как инструментальная система анализа в коммуникационной практике домов высокой моды // Вопросы теории и практики журналистики. 2018. № 3. – с. 504-511.
3. Путешествие в мир икатов: показ Giorgio Armani Prive весна-лето 2020 // Beautiful Lifestyle Magazine [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL:<https://goo.su/17p7> (Дата обращения: 16.03.2020).
4. Ибраева А.Б. Эволюция идей деконструктивизма в контексте современных концепций развития моды //Центральноазиатский искусствоведческий журнал. 2018. № 4. – с. 85-101.
5. Платья – главный тренд мужских показов, рано или поздно их будут носить все // Vogue. 2019. № 6. – с. 35-45.
6. Гофман А.Б. Мода и люди. Новая теория моды и модного поведения. – М.: КДУ, 2010 – 228 с.
7. Алибаева А.С., Володева Н.А. Инновационные технологии в высокой моде: актуальные тренды и перспективные направления //Наука и жизнь Казахстана. 2019. №7/1. – с. 282-288.
8. Макеева М.В. Перспективы развития высокой моды // Гуманитарные и социальные науки. 2016. № 3. – с. 108-116.
9. Султанкулова И.Ч. Особенности использования войлока в современной практике дизайна костюма // Наука и жизнь Казахстана. 2016. №3 (38). –с. 200-205.
10. Поплевина В.А. Социальноэкономические явления и процессы // Научные исследования моды на социальнокультурного Т.10. 2015. № 6. – с. 162-170.

ӘЛЕУМЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ СОЦИАЛЬНАЯ НАУКА SOCIAL SCIENCE

УДК 37.017.93

Айтбаева Гульзамира Джолдасбековна

ф.ғ.к., доцент

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар
және әлем тілдері университеті
Алматы қ., Қазақстан

Ракымжанова Салтанат Сержановна

м.э.н., ст.преп.

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және
әлем тілдері университеті
Алматы қ., Қазақстан

БАБАЛАРДЫҢ БАБЫ – КИЕЛІ АРЫСТАНБАБТЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ МЕН БОЛАШАҒЫ

Түйін. Аталған мақалада киелі орындардың бірі – Арыстанбаб кесенесінің тарихына шолу жасалынып, оның адам баласының рухани дамуына маңыздылығы айқындалды. Арыстанбаб кесенесінің қазіргі ахуалына талдау жүргізіліп және болашақ жағдайы мен сол өлкеге тигізер пайдасы да болжаланды.

Түйінді сөздер: киелі, рухани, жаңғыру, туризм, абаттану, кәсіпкерлік.

Резюме. В данной статье представлен обзор истории одного из святых мест – мавзолея Арыстанбаба, раскрыта его значимость для духовного развития человека. Был проведен анализ современного состояния мавзолея Арыстанбаба и прогнозируется перспективное состояние и польза для этого края.

Ключевые слова: святой, духовный, возрождение, туризм, благоустройство, предпринимательство.

Summary. This article presents an overview of the history of one of the Holy places – the mausoleum of Arystanbab, reveals its importance for the spiritual development of man. The analysis of the current state of the mausoleum of Arystanbab was carried out and the prospective state and benefits for this region are predicted.

Keywords: Holy, spiritual, revival, tourism, improvement, entrepreneurship.

КІРІСПЕ

Қазақстан киелі жерлерге толы. Қазіргі ұрпақтың парызы – осы жерлерді қадірлеп-қастерлеу. Кие тұнған Қазақстан – рухани дәстүрдің бастауы. Олар ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан дәстүріміз.

Біздің елімізде егемендік алғаннан кейін қоғамдық сананы жаңғырту үшін тарихымызды, ұлттық құндылықтарымызды қайта жаңғыртып, насихаттауда Елбасы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласын жариялады. Онда ол жалпыұлттық киелі орындар ұғы-

мының ерекше маңыздылығын атап өтті. «Қазақстанның қасиетті жерлерінің мәдени-географиялық белдеуі – неше ғасыр өтсе де, бізді кезкелген рухани жұтаңдықтан сақтап, аман алып шығатын символдық қалқанымыз әрі ұлттық мақтанышымыздың қайнар бұлағы. Ол – ұлттық бірегейлік негіздерінің басты элементтерінің бірі», – деді Елбасы [Н.Ә.Назарбаев, 2017].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Киелі орындарға естелік орындар: мешіттер, ғибадатханалар мен кесенелер, қасиетті тастар,

бұлақтар жатады. Сөз жоқ, бұндай киелі жерлер болмаса адам баласының жан дүниесі құлазып, рухани тұрғыдан жұтаңдайды, азғындайды, адам тұлға ретінде қалыптаса алмайды. Киелі жерлер адамдарды емдейді, рухын көтереді.

Сондай жерлердің бірі – Отырар маңындағы Арыстанбаб. Отырар жайында еңбектер көп, ол деректер көбіне араб, парсы тілді авторлардың еңбектерінде кездеседі. Саяхатшылардың бірі Отырарды Арыс өзенінің Сырға құятын жеріндегі аса бай өлкенің астанасы деп көрсетсе, екіншісі Қаратау бөктеріндегі бекіністі қамалдардың бірі деген, ал үшіншісі Таразға бұрылатын керуен жолының басталатын жері деген дерек қалдырған. Дегенмен Отырар біреу, оның ортағасырлық саяхатшыларға әр жерде болып көрінуі оның аржақтан келген саяхатшыларға ыңғайлылығынан деп білеміз. IX-X ғасырларда Оңтүстік Қазақстан түгелдей мұсылманданған. Бірақ ата-бабасынан пұтқа табынып келген Отырар тұрғындары арасына жаңа дін бірден орныға қоймаған. Ел арасында исламға дейінгі сенім, түркі жазуы сақтала берген.

Дегенмен мұсылмангершілік қала тұрғындарынан қолдау тапқаннан кейін мешіт, медресе салына бастаған. Осы кезеңде Отырар қаласының сыртынан мұсылман зираты пайда болады. Бұл зиратта исламды уағыздаушы, бүкіл мұсылман қауымына белгілі шейх Ахмет Иасауидің ұстазы Арыстанбаб жерленген [Ж.Нұсқабайұлы, Ө.Жәнібек, 1997, 6 б.].

Қам кесектен тұрғызылған күмбезді мазарлар осы ескі зиратта XX ғасырдың 40-жылдарына дейін сақталған болатын. Ал шейхтардың шейхы Арыстанбабтың XII ғасырда тұрғызылып, Әмір Темірдің кезінде қайта жаңғыртылған күмбезі бізге жетпеген. Тек 1907 жылы мұсылман қауымының қаржысына бұрынғы ескі құрылыстың мақамымен оның орнына жаңадан кесенемешіт салынған.

Арыстанбаб аңыздар бойынша алғашқы сахабалардың бірі. Оның есімі Отырар, Сайрам, Йасы өңіріндегі сопылардың рухани жолбасшысы ретінде кеңінен жайылған. Әулиелігін халық мойындаған Арыстанбаб басына зиярат және ғибадат ету ежелден мұсылмандық салтымызға берік енді. Ел арасында «Арыстанбабқа түне, Қожа Ахметтен тіле» деген ұлағатты сөз бар. Шығыстанушы ғалым Ә.Муминовтың пікірінше, Арыстанбаб сол кездегі алдыңғы қатарлы ілімдердің бірі – Отырарда мұбаийдийа бағытын ұстанушылар қауымының рухани жетекшісі болған. Рухани ілім қайнарынан Әбу-Нәсір әл-Фараби де сусындаған. Аңыздар бойынша Арыстанбаб ислам дінінен басқа 33 дін негіздерін білген ғұлама ғалым болған [Қ.Айтаханов, А.Жұмашев, 1999].

Арыстанбабтың қабірі – түркі тілді халықтардың қастерлеп келе жатқан орындарының бірі. Мысалы, Қисса «Алпамыста» Байбөрі мен Ана-

лықтың перзентке зар болып, әулие жерлерді аралап, бала сұрауында Арыстанбабтың бабтардың бабы екенін, Арыстанбаб бас болып бата бергенін баяндайды.

Кеңес заманында Арыстанбаб кесенесі қараусыз қалған еді. Еліміз тәуелсіздік алғаннан бері бұл нысан да басқа тарихи орындармен бірге қайта жаңғырыла бастады. Арыстаб Мәдениет министрлігінің теңгеріліміне алынып, арнайы қорық-музей құрылды. Айналасына дренаж жүйесі құрылды. Қазіргі таңда осы қабірге зиярат етушілер, немесе діни туризмінің өкілдері саны күннен күнге көбейіп келеді. 2019 жылдың 7-8 айында бұл кесенеге зиярат етушілер саны 3400-3500 жетті, оның 473-і шетел азаматтары. Бұл өткен 2018 жылдағы 12 айдың көрсеткішіне сай болып тұр. Соңғы кездері шетелден келетін туристер саны мен географиясы да ұлғайып отыр, мәселен Франция, Малайзия, Канада, Ресей, Грузия.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты халыққа Жолдауында туризмді, әсіресе, экотуризм мен этнотуризмді дамытуға экономиканың маңызды саласы ретінде баса мән беру қажеттігін қадап айтты. Туризмді дамыту үшін қажетті инфрақұрылым жүргізуді, соның ішінде жол салып, білікті мамандар дайындауды қамтамасыз етуге ең алдымен көңіл бөлуді тапсырды [Қ.К.Тоқаев, 2019].

Туризм үшін, әрине инфрақұрылым – ең маңызды бағыт. Туристік тартымдылығын арттыру мақсатында жоғарыдағы Жолдауға сәйкес Арыстанбаб кесенесінің айналасы абаттанып, қайта жаңғырылып, көптеген жұмыстар жүргізіле бастады.

«Туған жер» бағдарламасы кәсіпкерлердің, шенеуніктердің, зиялы қауым өкілдері мен жастардың өздерінің кіндік қаны тамған жеріне қамқорлық жасап, қолдау көрсетуіне, патриотизмді қалыптастыруға қолайлы мүмкіндік берді. Осы бағдарламаның аясында да Арыстанбаб орналасқан аудан шеңберінде көптеген жұмыстар қолға алына бастады. Соның бірі жол құрылысын жөндеу, жол айналасын көркемдеу. Арыстанбаб кесенесі мен Отырар қалашығының арасы 1, 7 шақырымды құрайды. Осы аралықты абаттандыруға жобалық-сметалық құжаттама жасалуда. Өйткені зиярат етуге келген адамдар көне Отырар қалашығы жөнінде мағлұмат алады. Ол жерге үш тілде жазу жазылады. Кесенеден қалашыққа бара жатқан жолдың бойынан шағын этноқалашық салу ұйғарылып отыр. Этноқалашықта аяқжол, көне қолөнер шеберлерінің бұйымдарын жасайтын цехтер, оларды сататын орындар салу жоспарлануда.

Алдымызда әл-Фарабидің 1150 жылдың мерейтойының қарсаңында осы Арыстанбаб кесенесінен 24 шақырым жерде Оқсыз деген қала

орнында қорық-қалашылығы абаттандырылып, оған барар жол да салынбақ.

Әрине бұл жоспарлардың бәрі мемлекет тарапынан қаражат шығынын талап ететіні мәлім. Бірақ бұл жоспар іске асып жатса, біріншіден жергілікті халықтың әлеуметтік экономикалық мәселесі оңынан шешілуіне көп әсер етер еді. Себебі туризмнің көп салалы, соған сәйкес жергілікті тұрғындардың қатысуын талап ететін табысты кәсіп көзі екені белгілі.

Екіншіден, бұл жерде заңды туризм негізінде жеке бағдарлама қабылданып, жүзеге асса, өлкеде осы салада бизнеске жол ашылып, жаңадан жұмыс орындары ашылып, жеке кәсіпкерлік, шағын кәсіпорындар пайда болып, көптеген жұмыстар атқарылар еді. Әрине, бұл кәсіпкерліктен, бизнестен түскен салық кеткен шығынның орнын толтырары хақ.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың өз Жолдауындағы «Қолдауды экономикалық өсім мен жұмыспен қамтуда аса үлкен мультипликативті тиімділік беретін салалар алуы тиіс» деген сөздері осы Отырар өңірін Арыстанбаб кесенесінің аясында туризмді дамытуға шақырып тұрғандай.

ҚОРЫТЫНДЫ

Халқымыздың қалқаны – руханият дейміз. «...Жазылмаған тарихымның жолдарын, ауызекі аңызыңнан іздедім» деген екен бабаларына жыр арнаған ақын Мұқағали Мақатаев. Расында да, аттың жалы, түйенің қомында өткен бабаларымыз арғы тарихын аңызға мұра етіп, ұрпағына

ұлан байтақ даланы қалдырып кетті. Бүгінгі буын үшін енді осынау кең көсілген жердің шып-шырғасын шығармай ұрпағына қалдырмақ – жауапты міндет. Қазақстан халқының руханияты дегенге келетін болсақ, кейінгі буынның санасына қазақтың қастерлі жерінің киесін сіңіру, баба мұрасын аманаттау жүктелген «Қасиетті Қазақстан» орталығының атқарып жатқан жұмыстарын атасақ болар еді.

Арыстанбаб кесенесі рухани-адамгершілік идеалдар мен діни дәстүрлердің сақтаушысы болып табылады, қазіргі жастардың алдында жоғары құндылыққа ие. Мемлекеттік органдардың, білім беру мекемелерінің, педагогикалық ұжымдардың алдында жастарға рухани-адамгершілік және патриоттық тәрбие беру саласында тарихи-мәдени мұра әлеуетін пайдаланудың тиімділігі туралы мәселе тұр.

Киелі туризмнің дамуы туған өлкенің құндылықтары мен дәстүрлеріне негізделген, азаматтық жауапкершілікті арттыру, мәдениеттілік пен руханиятты қалыптастыру, тарихи-мәдени білімді кеңейту, жас ұрпақты патриотизм рухында тәрбиелеу жұмыстары сияқты рухани бағыттарды қалыптастыруға маңызды әсер етеді.

Педагогикалық тұрғыдан алғанда, киелі туризмнің негізгі әлеуметтік-экономикалық артықшылығы тек тікелей экономикалық пайда алу ғана емес, сонымен қатар тұратын халық үшін киелі орындардың әлеуметтік-психологиялық және педагогикалық синергиясы болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру»//«Егемен Қазақстан» газеті, 12 сәуір 2017ж.
2. Ежелгі Отырар: Альбом-кітап /Құрастырғандар: Ж.Нұсқабайұлы, Ө.Жәнібек/ Ағылшын тіліне аударған Н.Голиков. – Алматы: Рауан, 1997. – 176 бет, сурет берілген. ISBN 5-625-03047-2
3. Қ.Айтаханов, А.Жұмашев «Отырар жәдігерлері»: Альбом-кітап. «Рух-дария» баспасы, 1999 жыл
4. Қ.К.Тоқаев «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» Қазақстан халқына Жолдауы, 2 қыркүйек 2019 жыл. Кіру режимі: URL http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy/ .(Қаралған күні: 07.02.2020).

Бегалиева Маржан Байтасовна1 курс магистранты
Қиыр Шығыс кафедрасы
Шығыстану факультеті
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы қ.**Белялова Айгерим Ермаковна**PhD профессор
Қиыр Шығыс кафедрасы
Шығыстану факультеті
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы қ.

ОҢТҮСТІК КОРЕЯ ҚОҒАМЫНДА ЖАСТАР АРАСЫНДАҒЫ СУИЦИД МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ ОНЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Түйін. Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының зерттеуіне сәйкес Кореядағы суицид деңгейі, ЭЫДҰ елдеріндегі суицидтің орташа деңгейінен екі есе жоғары болып табылады. Корея жастарының әл-ауқатын дамыту мен оларға кеңес беру орталығының мақсаты – жасөспірімдерге өмірдің маңыздылығы мен өмірдің мәні туралы насихаттау арқылы олардың бақытты және денсаулығы мықты болып өсуіне септігін тигізуде. Осыған сәйкес, Корея жастарының әл-ауқатын дамыту мен оларға кеңес беру орталығы жасөспірімдер арасындағы суицидтік мінез-құлықты зерттеу арқылы, суицидтік жағдайға тап болған жастарға көмек көрсетіп бағдарламалар жасап суицидті алдын алуға арналған біліммен жасөспірімдерді қамтамасыз етуге тырысып жатыр. Зерттеудің мақсаты – жасөспірімдер арасындағы суицидтің алын алуға бағытталған Корея Республикасының саясатымен танысып, оның шешу жолдарын анықтау.

Түйінді сөздер: Суицид, жасөспірім, психология, күйзеліс, торығу, зорлық-зомбылық, Оңтүстік Корея.

Резюме. Согласно исследованию, проведенному Организацией экономического сотрудничества и развития, уровень самоубийств в Корею в два раза выше, чем средний уровень самоубийств в странах ОЭСР. Цель Корейского центра развития и консультирования по вопросам благосостояния молодежи – помочь молодым людям расти счастливыми и здоровыми, пропагандируя важность и смысл жизни. Соответственно, Корейский центр развития и консультирования по вопросам благосостояния молодежи стремится предоставить подросткам образование по профилактике самоубийств путем изучения суицидального поведения среди подростков и разработки программ помощи молодым людям, которые совершают самоубийства. Цель исследования – рассмотреть политику Республики Корея, направленной на предотвращение самоубийств среди подростков, и определить пути решения данной проблемы.

Ключевые слова: самоубийство, отрочество, психология, стресс, истощение, насилие, Южная Корея/

Summary. According to a study by the Organization for Economic Co-operation and Development, the suicide rate in Korea is two times higher than the average suicide rate in OECD countries. The goal of the Korea Youth Welfare Development and Counseling Center is to help young people grow up happy and healthy by promoting the importance and meaning of life. Accordingly, the Korea Youth Welfare Development and Counseling Center seeks to provide teenagers with suicide prevention education by studying suicidal behavior among adolescents and developing programs to help young people who commit suicide. The purpose of the study is to get acquainted with the policy of the Republic of Korea aimed at preventing suicide among adolescents, and identify ways to solve it.

Keywords: suicide, adolescence, psychology, stress, exhaustion, violence, South Korea.

Жасыратыны жоқ, Оңтүстік Корея тұрғындардың бақыт деңгейі ең төменгі елдердің рейтингінде бірінші орынға ие және аймақтағы суицидтер саны бойынша көшбасшы. Осыған орай, «Корея Таймс» газетінде жарияланған есеп бойынша, Корея бірнеше жылдар

бойы суицид бойынша бірінші орынға ие. Пайыздық коэффициент ЭЫДҰ (Экономикалық ынтымақтастық пен даму ұйымы) қатарындағы басқа елдерімен салыстырғанда орташа есеппен 2, 6 есе жоғары болды. Елде жыл сайын 15 мыңнан астам кәріс өз-өзіне қол

жұмсайды, яғни күн сайын шамамен 43 адам ... және бұл қайғылы көрсеткіштер әр жыл сайын артып келеді.

Әрине, бұндай қайғылы көрсеткіштің себебі не екенін дүп айту өте қиын. Психологтар мен әлеуметтанушылардың пікірінше, бұл депрессия, торығу, қоғамға ашулану және тағы басқалар. Осындай негативтік пікірлерді ең алдымен жасөспірімдер бойына тез сіңіретіндігі ескеруіміз керек. Бірақ, бұл факторлардың барлығы қоғам қысымының және мемлекеттің дұрыс емес жұмысының нәтижесі екендігі көпшілікке мәлім.

Жасөспірімдік кезең – өмірлік циклдегі адам денсаулығы ең мықты болып туратын кезеңдердің бірі, осыған байланысты жасөспірімдер арасындағы денсаулыққа байланысты пайда болған мәселелерді шешуге бағытталған саяси шаралар сирек жасалады, дегенімен жастар арасында денсаулық мәселелері көбейген сайын саяси қолдау қажеттілігі де артады. Осы кездегі жастардың физикалық денсаулығына келетін болсақ, жасөспірімдердің дене бітімі өсіп, физикалық дене күші артады, шынығады, бірақ психикалық денсаулығына байланысты ғалымдар алаңдаушылық танытып отыр. Себебі, дәл осы кезде жоғарғы оқу орнына түсуге арналған емтихандардың салдарынан пайда болған стресс пен депрессия, еңбек саласындағы бәсекелестік, мектеп қабырғасында болатын зорлық-зомбылық пен мектептегі нашар жағдайлар, және де отбасы арасындағы келеңсіз жағдайлар баланың психикалық күйіне қатты әсер ететіндігін көрсетеді.

Корей Республикасында жасөспірімдердің психикалық денсаулығына байланысты мәселелер арасында жасөспірімдердің өзіне-өзі қол жұмсау мәселесі қауіптілік деңгейіне жетті. Жақында Кореяның денсаулықты нығайту қоры ЭЫДҰ-ның қатарына кіретін 31 елде 10 жастан 24 жасқа дейінгі жасөспірімдер арасындағы суицидтік өлімге талдау жасады. Нәтижесінде, Корея Чилиден кейін 2000 жылдан 2010 жылға дейін суицидтің ең көп өсу қарқынына ие екенін мәлімдеді.

Суицид мәселесі – бұл жастардың және Корей қоғамының ғана емес, сонымен бірге біздің де қоғамымыздың маңызды әлеуметтік мәселесі. ЭЫДҰ-ның 2010 жылы жүргізген статистикалық мәліметіне сүйенетін болсақ экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымына кіретін елдер арасында өз-өзіне қол жұмсаудан өлімі көрсеткіші 100000 адамға шаққанда 12.9 адамды құрады, ал өзін-өзі өлтіру көрсеткіші ең жоғары болып 31.5 адаммен Корея шоғырланды. Кореядағы өз-өзіне қол жұмсау көрсеткіші ЭЫДҰ елдерінің ортақ көрсеткіші деңгейінен 18.6 адамға жоғары.

1-кесте. ЭЫДҰ елдерінде және Кореяда (10 жастан 24 жасқа дейінгі) жасөспірімдер арасындағы суицидтің жалпы коэффициенті (100000 адамға шаққанда)

Жыл	Барлығы		Жасөспірім (10-24жас)	
	ЭЫДҰ (Орташа көрсеткіш)	Корея	ЭЫДҰ (Орташа көрсеткіш)	Корея
2003	13.7	22.8	7.1	8.0
2004	13.8	23.9	7.4	7.1
2005	13.6	25.0	6.8	8.6
2006	12.9	22.0	6.7	6.5
2007	12.7	26.3	6.4	9.2
2008	12.6	26.3	6.4	9.4
2009	13.4	31.3	6.4	11.0
2010	12.9	31.5	6.1	9.4
2016	11.6	25.8	3.8	4.9

Суицид проблемасы маңызды әлеуметтік проблемаға айналады, бірақ осы «суицид» мәселесіне байланысты корей өкіметінің жүргізіп отырған саясаты жеткіліксіз болып табылатындығын корей қоғамы атап айтуда. Атап айтқанда, жастар арасындағы суицидтің алдын-алуға қатысты мемлекеттің әр түрлі министрліктері түрлі саясат қолдануда, алайда осы саясатты іс жүзінде халыққа жеткізу жүйесі мен оған байланысты инфрақұрылым жеткіліксіз болып отыр. Суицид – бұл әр адамның жеке таңдауы, бірақ өзіне-өзі қол жұмсаудың алдын-алу үшін әлеуметтік іс-қимыл жоспарын жасау өте маңызды, өйткені өз-өзіне қол жұмсау санының көбеюіне әкелетін себепке әлеуметтік құрылымның әсері көп екені ескерілу керек.

Жасөспірімдік кезең – бұл физикалық, эмоционалды және әлеуметтік қорыныстардың тез өзгеру мен жетілу кезеңі және ол өзін-өзі тануды дамыту, ата-анадан тәуелсіз болу және шектеулі ортадан қашу ниеті сияқты психологиялық сипаттамаларға ие. Сонымен қатар, бұл ішкі және сыртқы күйзеліс пен эмоционалды тұрақсыздықтың көбею уақыты, өйткені ересек өмірге дайындалудағы ата-ана мен қоғамның үмітін қанағаттандыратын кез болып табылады. Осы секілді, жасөспірімдердің даму ерекшеліктеріне байланысты олар өз-өзіне қол жұмсаудың ерекше қасиеттерін көрсетеді. Осыған байланысты Корей денсаулық сақтау қорының жүргізген зерттеуіне сүйенетін болсақ, корей жасөспірімдері мен жастарының өзіне-өзі қол жасауының бірнеше себептерін көрсеткен еді. Олар төмендегідей себеп:

Біріншіден, жасөспірім – бұл қысқа уақыт ішінде қатты қайғы-қасірет, ашуланшақтық, толқу және депрессиямен көрінетін, қарқынды эмоционалды өзгерістер мен күшті эмоциялар кезеңі, сонымен қатар бұл кезеңге абдырау мен

зақымдану тән болып келеді. Ғалымдардың пікірінше, суицидтің сипаттамасы жасөспірімдік кезеңдегі ырықсыздықпен байланысты деп көрсеткен, себебі жасөспірімдер өте құбылмалы және қандай да бір кішігірім шиеленіс пен жанжалды шешудегі экстремалды және импульсивті күрес амалдарды қолданатындығын көрсеткен. Осылайша, жасөспірімдердің өз-өзіне қол жұмсауы түпкі мақсат ретінде таңдалмайды және өмір сүру ниетінен толық бас тарту дегенді білдірмейді. Мұны шектен тыс ауырсынуды шақыру және басқа да адамдардан осы арқылы көмек сұрау деп қарастыруға болады.

Екіншіден, жасөспірімдік кезең өмірлік циклдің ең жігерлі кезеңі және денеде, танымда және қоғамда болатын көптеген өзгерістермен бірге жүреді және өмірдің кез-келген кезеңіне қарағанда осы кезеңде адамдар өзін-өзі өлтіру сияқты қауіпті әрекеттерді жасауға бейім. Сонымен қатар, жасөспірім кезеңінде көптеген тапсырмаларды орындау керек, бірақ танымдық тұрғыдан аз жетілу және эмоционалды тұрақсыздық кезіндегі депрессиялық көңіл-күйге байланысты импульсивті түрде өзін-өзі өлтіруге деген әрекет жоғары болып келеді. Өз-өзіне қол жұмсамақ болған жасөспірімдер арасында жүргізілген сауалнама олардың көпшілігі алдынала жоспарлаусыз өз-өзіне қол жұмсамақ болғанын көрсетті және жасөспірімдер арасындағы суицидтің шамамен 50% -ы импульсивті суицид ретінде жіктелген. Осы импульсивтіліктің салдарынан жастар тобындағы суицидтің саны мен суицид деңгейі 100:1 шамасында болатындығын көрсетті.

Үшіншіден, жасы ұлғайған сайын өз-өзіне қол жұмсаудан өлім көрсеткіші жоғарылайды, бірақ суицидтік мінез-құлықтың жоғары ықтималдығы – жасөспірім кезеңі. Бұл өзін-өзі танудың артуына байланысты. Әйгілі психолог Дэвид Элкинд пен Ж.Пиаже интеллектің даму концепциясындағы когнитивтік даму кезеңі жасөспірім эгоцентризмнің екі құбылысында көрінеді: қиялдағы аудитория мен жеке ертегі. Дэвид Элкиндтің пікірінше, қиялдағы аудитория – бұл жасөспірімдік даму кезеңінің психологиялық сипаттамасы болып келеді, осы сипаттамаға сәйкес жасөспірім өзін әрдайым «бақылаушылар» қоршап тұр деп санайды, ал жасөспірімнің өзі «сахнада» жүрмін деп есептеуі. Бұл жасөспірімдік шақта жасөспірімнің жүріс-тұрысын «басқа» адамдардың қабылдау реакциясын бейнелейді: шынайы немесе болжамды. Сіз біреудің назарының орталығына айналасыз деген сенім, өз-өзіңе деген танымды арттырып, түбінде ұяттан қорқу сезімін оятып, адам басқалардың көзіне қалай көрінетіндігіне байланысты ойға биім болуға алып келеді. Жастардың көбінесе өзіне-өзі сенімділігі төмен болып келеді, сондықтан да реніш сезімі, сенімділікке қауіп төндіретін ойлар мен сезімдер және осындай негативті психологиялық күйден

арылу ынтасы үлкендерге қарағанда жиі болып келеді.

Төртіншіден, жасөспірім кезіндегі өмір мен өлім туралы ерекше көзқарас бар. Жасөспірім кезіндегі, мысалы, жеке аңыздар сияқты эгоцентризм күшейген кезде, адам өзін-өзі өлтіруге тырысса да, ол өлмейді деген сенім пайда болуы мүмкін. Сонымен қатар, өлімді мүмкін емес және жағымды деп қабылдау үрдісі бар, ол өз кезегінде өлімді қиял деп қабылдауға алып соғатын кездер де болады. Атап айтқанда, ғаламтордың таралуы, ғылыми фантастикалық ойындардың әсері мен ғылыми фантастикалық романдардың тасқындары өлімнің елесін күшейтеді. Бұл сипаттамалар жасөспірімдерге нақты әлемдегі қысым немесе дағдарысты сезінген кезде өлімді құтқарудың бір түрі ретінде қабылдауға және суицидтік мінез-құлық арқылы проблеманы шешуге тәуелділікті арттыруға көмектеседі. Бұл, әсіресе жасөспірімдерде суицид әрекеттері неге жоғары екенін түсіндіреді.

Бесіншіден, жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқы олардың стресске төтенше жауап ретінде болуында. Глейзер (1981) жүргізген сауалнамаға сәйкес, жасөспірімдер арасындағы суицид құрбандарының 10% -дай шамасы депрессияда болған екен. Психикалық ауруды қоспағанда, жыныстық қатынастың кенеттен нашарлауы, тұлға аралық жанжал немесе біреуден айырылу тіпті қалыпты жұмыс істейтін адамдар үшін де өзін-өзі өлтіруге әкелуі мүмкін.

Алтыншыдан, басқа жас топтарымен салыстырғанда, жасөспірімдерде ішкі факторларға қарағанда сыртқы факторларға көбірек бейім, сондықтан ересектерге қарағанда еліктеу немесе ілеспе суицид жағдайлары көбірек. Жасөспірімде өзін-өзі дамыта отырып, өзіндік құндылық жүйесі құрылады, ол отбасылық құндылықтардан өзгеше болады. Осы құндылық жүйесін қалыптастыруда қоршаған ортамен үнемі әрекеттесу қажет. Алайда, жасөспірім кез-келген кезеңге қарағанда қоршаған орта әсеріне көбірек ұшырайды, ересектерден айырмашылығы қоршаған ортаны өз бетінше бақылау және реттеу үшін өзара әрекеттесу қабілетінің жоқтығынан. Бұл сипаттамалар жасөспірімдерді сыртқы факторларға сезімтал етеді. Жастарға құрметті адамдар немесе көршілерінің өзін-өзі өлтіруі оларға оңай әсер.

Жоғарыда аталған зерттеу нәтижелерін қорытындылай келе, жасөспірімдердің өз-өзіне қол жұмсауы жасөспірімнің даму ерекшеліктерімен тығыз байланысты екенін көреміз. Жасөспірімдерде басқа жас топтарымен салыстырғанда өз-өзіне қол жұмсаудың саны аз, бірақ өзіне-өзі қол жұмсауға байланысты мінез-құлық нақты есепке алынбайды және жария етілмейді. Сондықтан, жастар арасында суицидтің алдын алу үшін суицид қаупі болуы мүмкін жасөспірімдердің даму ерекшеліктерін түсінуді жақсарту

қажет. Осыған байланысты Корея үкіметі жасөспірімдер арасындағы суицидті алдын алу үшін бірқатар маңызды қадамдар жасауда.

Корея 1997 жылғы валюталық дағдарыс кезінде өз-өзіне қол жұмсаудан болатын өлім-жітімін деңгейін бастан кешірді, бұл ЭЫДҰ елдері арасында суицидтен болатын өлімінің көбеюіне алып келді, сонымен қатар өз-өзіне қол жұмсау арқылы болатын өлімнің өсуі қарқыны да тез болды, сондықтан суицид шұғыл шешілуі керек әлеуметтік мәселе ретінде танылды. 2004 жылы үкімет өз-өзіне қол жұмсаудың алдын-алудың алғашқы жан-жақты ұлттық стратегиясы ретінде санауға болатын ұлттық деңгейде суицидтің алдын-алудың алғашқы бесжылдық негізгі жоспарын әзірлеп насихаттады. Бұл бесжылдық жоспарда өмірді, мәдениетті және тағы басқа да маңызды өмір саласын құрметтеу сияқты экологиялық тәсілдер мен өзін-өзі қол жұмсау қатерін ерте анықтау және емдеу сияқты мақсатты тәсілдерді қамтитын жүйені алдыға ұсынды. Алайда бұл жоспар дұрыс іске асырылмағандықтан және әр адамның әр өмірлік циклінде болатын суицид себебін анықтамай тек психикалық денсаулықты сақтауға бағытталған жоспар болғандықтан бұл бесжылдық жоспар жарамсыз деп танылды. Суицид деігейі біраз уақыт бойы төмендеп, қайта жоғарылағандықтан, 2008 жылы үкіметтің министрліктермен кездесуінде өзіне-өзі қол жұмсауды алдын алудың екінші кешенді жоспары жарияланды. Суицидтің алдын алудың екінші кешенді жоспары суицидті алдын-алу тәсілдері мен тұрақты саясат арқылы өзін-өзі өлтіру санын азайтуға бағытталған. Бұл сондай-ақ мүдделі тараптардың кең ауқымында қызығушылық танытуымен және бірінші жоспармен салыстырғанда іс-әрекеттерді әртараптандырумен байқалады. Ендігі Кореяда құқықтық негізде суицидтің алдын алу саясатының қажеттілігі көтерілді. Осылайша, 2011 жылдың наурызында суицидтің алдын алу және өмірді құрметтеуге тәрбиелеу туралы Заң қабылданды.

Суицидтің алдын-алудың екінші кешенді жоспары 2013 жылға қарай өзіне-өзі қол жұмсағандардың санын 20 адамға азайтуды көздеді, 2007 жылы республикада суицидтік өлім 100 000 адамға шаққанда 24, 8 адамды құрады. Алайда, 2016 жылғы көрсеткішке сүйенетін болсақ өзіне-өзі қол жұмсағандар саны 27, 3 адамды көрсеткен еді. Ақыры соңында, 2016 жылдың ақпанында корей үкіметі ДДҰС-ның (Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы) ұсынған қалыпты шартына сәйкес «Психикалық денсаулықты кешенді сақтау шаралары» атты жоспар жарияланды. Осы жоспар психикалық денсаулықты жақсартуға арналған төрт саяси мақсаттан, он екі стратегиядан және отыз екі міндеттен тұрады.

Төрт саяси мақсат, бұл біріншіден ұлттың психикалық денсаулығын жақсарту. Екіншіден, қатты психикалық аурулары бар адамдарды

қоғамға интеграциялау. Үшіншіден, нашақорлықтан туындайтын денсаулыққа және қоғамға зиянды азайту. Төртіншіден, қауіпсіз әлеуметтік орта қалау. Төртінші саяси мақсат – суицидтің алдын-алу саясаты үш стратегиядан тұрады: суицидтің алдын-алудың ортақ ортасын құру, суицидтің алдын-алу бойынша жеке қызметтер ұсыну және суицидтің алдын-алу саясатын нығайту. Сонымен қатар осы 4 саяси мақсат бірнеше саяси міндеттен тұрады. Олар: әлеуметтік сананы жақсарту, суицидті алды алу үшін әлеуметтік қолдау жүйесін дайындау, өзіне-өзі қол жұмсау қауіпі бар ортаны жақсарту, әр өмірлік циклдің кезеңдеріне арналған суицидті алды алу шараларын дамыту, жоғары суицидтік қауіпі бар адамдардың суицидтік мінез-құлқын алдын алу.

Жасөспірімдердің уақытының көпшілік бөлігі мектепте өтетіндігін және де мектептік шақ балалардың негізгі даму кезеңі екенін ескере отырып, суицидтің алдын алуға арналған білімді мектеп қабырғасында берген ең дұрыс шешім екенін түсіну керек. Алайда, ұлттық заңдар мен түрлі кешенді шаралар қабылданғанына қарамастан, бұл жасөспірімдер арасындағы суицидтің алдына алудағы тиімділігі төмен.

Кореяда жастарының арасындағы суицидтің алдын алу бойынша тренинг үш негізгі бағытта жүргізіледі. Біріншісі – өмірді құрметтеудің жалпы мазмұнына тұтас көзқарас, екіншісі – өмірге құрметпен қарау және өзін-өзі өлтіруге жол бермеу, үшіншісі – өмір туралы адам санасындағы көзқарастарды өзгерту.

Соңғы уақытқа дейін мектептерде суицидтің алдын-алу бойынша жаттығулар өмірді құрметтеу түрінде жүргізілді, және тура суицидпен күресу әдісі алынып тасталғаны рас. Осылайша, жастар арасында суицидтің алдын-алуға арналған білім беру бағдарламасы өмірлік мәселелер бойынша тренинг немесе өлімге дайындық туралы білім түрінде болды, осылайша осындай білімнің астарында суицидтің алдын-алу мазмұны жатыр.

Қазіргі уақытта бастауыш және орта мектептерде суицидтің алдын алу бойынша моральдық-этикалық тәрбие бағдарламалары бастауыш, орта және жоғарғы сынып оқушыларына оқытылады. Бұрынғы кезеңдердегі тікелей суицидтің алдын алу бойынша білім беру бағдарламаларының орнына өмірдің маңыздылығы мен қажеттілігі сияқты жан-жақты өмірлік мазмұнды білім беру қарастырылады, яғни өзін-өзі бағалау, эмоцияларды реттеу, басқаларға құрмет пен жанашырлық, адам құқығын құрметтеу және қорғау, суицидке тікелей қатысы жоқ факторлар. Алайда, бұл өзін-өзі және басқалардың және әлемге оң көзбен қарайтын, өзін-өзі өлтірудің алдын алудың маңызды факторы, яғни өзін-өзі бағалау, құрметтеу және жанашырлық көрсету, басқаларға назар аудару және қызмет көрсету. Алайда жалпы оқу жоспарына қарасақ, мектеп-

тегі бір оқу бағдарламасында суицидтің алдын-алу үшін нақты және практикалық араласу жоқ сияқты.

Қорыта келетін болсақ, қаншалықты өмір қиын кезеңдерден тұрады дегенімен де, суицид қиын кезеңдерді өткерудің шешімі емес. Өз-өзіне қол жұмсау тығырықтан шығатын жол емес сол себептен ой мен санада жүрген сан-мың күдіктен, жанды сыздатқан күрделі мәселерден арылуға болатындығын айта келе өткінші нәрсеге бола, уақытша кезіккен қиындықтан –ұмытылмас қасірет екендігін ұмытпаған жөн. Тек қана өз өміріңді қиу емес сонымен қатар жақындарыңның өміріне қайғы алып келу деп те қарау керек. Сондықтан өмірдің қиындығын да, ауыртпалығын да қабырғаңыз қайыспай көтере білген жөн.

Өмір болған соң оның белестері, кездесетін кедергілері болатыны баршамызға мәлім. Бірақ, осы кедергілерді өткеруге күш жігеріміз жетпей, жанымызды ауыртатын сәттері аз емес. Осы сәтте жанымыздың жарасын емдейтін, көңілімізге демеу болатын адам бұл дүниеде жоқ тәріздес. Және де жүрегіңде жүрген ауыртпалықты сенен басқа ешкім түсінбейтін тәрізді көрінуі де мүмкін.

Шын мәнісіне келетін болсақ, мектепті бітірердегі емтихан, тестілеу бұл болашағыңды түбегейлі шешетін жүйе деп қарамау керек. Емти-

ханнан керекті баллды ала алмай, құлап қалған, еңсесін түсірмей өмірде жетістікке жеткен балалар қаншама. Тестілеу нәтижесі керек етпейтін мамандықтар да аз емес. Сол емтихан нәтижесіз де жетістікке жетуге болатынын түсініп, үлкендер тарапынан да соны түсіндіре алатын адамда табылса жақсы болар еді.

Ең алдымен, баланың өмірі ата-анаға маңыздырақ, сондықтан әр ата-ана балаларына қысым көрсетпей, баланың таңдауын құрметтеп, балалармен маңызды тақырыпта сөйлесе алса және де балалардың қиын қалын түсініп тыңдай алса қаншама қайғылы оқиғалардың алдын ала алуға болатынын түсіну керек. Күнделікті қарбалас өмірде жұмыс, үй деп жүрген адамдар айналасында болып жатқан жайттарды елемей, көрмеуі де мүмкін. Адамдар бір мезетке тоқтап, жан-жағында болып жатқан дүниеге зер салатын болса қаншама қиындықта жүрген, еңсесі түскен адамдарға бір ауыз сөзбен де қолдау көрсете алатын еді. Біреудің бір ауыз сөзі, біреудің өмірін өзгерте алады, егер жақыныңның және ата-ананың қолдауы болса тіптен жақсы. Өмір берілген сый деп қарау керек, сондықтан да өтпелі нәрселерге қатты алаңдамай, ол қиын кезеңнен еңсеңді түсірмей өтсең, жақсы шақтар күтіп тұрғанын ұмытпай әр минуттан, секундтан рахат алып үйренуіміз керек. Суицид – бұл шешім емес.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бегалиева М.Б., Корей мектеп оқушылары арасындағы «суицид» мәселесі мен онын себептері// Фараби әлемі: халықаралық ғылыми конференция материалы, Алматы, 2020.-С. 149-1516.
2. Ким Г. Н. Республика Корея, Алматы: Дайк-пресс, 2010. –С. 3306.
3. Park Jae-yeon, Lee Hye-jung. (2016) Youth Suicide Prevention Education Model Development. Korea Youth Counseling and Welfare Development Institute. Republic of Korea.
4. Singh A. (2017) The "Scourge of South Korea": Stress and Suicide in Korean Society. Barkeley Political Review. Republic of Korea.
5. Jin Pyo Hong, M.D., Myeng Ji Bae, M.D., Tongwoo Suh, M.D., DrPH. Epidemiology of Suicide in Korea. (2006) Department of Psychiatry, University of Ulsan College of Medicine, Asan Medical Center, 2 Korea Institute of Health and Social Affairs. Republic of Korea.
6. Oh Byung-don, Lee Kyung-sook. Youth Suicide Prevention Policy Study. National youth policy institute. Republic of Korea.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ – СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS

Абдибекова Алия Сейделдаевна – Магистр, аға оқытушы, «Педагогика және психология» кафедрасы, Академик Ә.Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті, Қазақстан, Шымкент қ.

Абдимажит Лаура Ахметқызы – магистрантка II курса по специальности «Юриспруденции», Международный университет Silkway, г.Шымент. Казахстан

Abdresheva Madina Kabbasovna – master of Pedagogical Sciences, teacher, Karaganda State University named after E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan

Абилхамитқызы Рысгүл – Доцент, қазақ әдебиеті кафедрасы, филология факультеті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Абилядаева Кениш Махановна – кандидат педагогических наук, доцент, Баишев Университет г.Актобе

Адаев Олжас Шарипович – аға оқытушы, з.ғ.м., Құқықтану кафедрасы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

Адырбекова Мауе Колибаевна – Докторантка 3 курса, Казахского Университета Международных Отношений и Мировых Языков имени Абылай хана, г.Алматы, Казахстан

Айсеева Назира Нуржановна – магистр гуманитарных наук, ТОО КПМГ АУДИТ, г.Алматы

Айтбаева Гульзамира Джолдасбековна – ф.ғ.к., доцент, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., Казахстан

Айтимов Болат Жолдасбекович – аға оқытушы, философия докторы (PhD), қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасы, І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қ., Қазақстан

Азербаева Анара Маратбековна – докторант PhD, Иностранная филология, КазУМОиМЯ имени Абылай хана

Alaeva Gulnaz Tursunovna – Candidate of Law, Associate Professor, Department of jurisprudence and international law, Turan University

Алиханова Ботакоз Жорахановна – аға оқытушы, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ.

Алмауытова Әсия Базарбайқызы – филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушысы, Қазақ тілі мен әдебиеті және журналистика кафедрасы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Амангазиева Мерует Кусаиновна – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Баишев Университеті, Актобе қ., Казахстан

Аменова Алия Жантасовна – докторант АО «Университет КазГЮУ им.М.С. Нарикбаева»

Амирова Амина Слямхановна – профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Assylbaeva Zhenickul – Master, Department of “Theory and Methods of Preschool and Primary Education”, Faculty of “History and Pedagogy”, M.Auezov South-Kazakhstan state university, Shymkent

Атемова Қалипа Турсыновна – п.-ғ.д., профессор, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ.

Аубакирова Құндызай Қыдырбайқызы – PhD доктор, аға оқытушысы, Шетел тілдері және аударма кафедрасы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Ахметова Айгүл Арғынқызы – PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

Ashinova Kunipa Akhatovna – cand. of philol. sciences, associate professor, director of foreign languages training center, Ablai khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty, Republic of Kazakhstan

Әбдиева Ғаиза Ільясқызы – аға оқытушысы, Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы, философия және саясаттану факультеті, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Әубәкір Жандос Мағазбекұлы – Филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Әубәкірова Нұргүл Әріпқызы – гуманитарлық ғылымдар магистрі, PhD докторанты, Қазақ инновациялық гуманитарлық – заң университеті

Бағытжан Гүлнәр Бағытжанқызы – заң ғылымдары магистр, Қылмыстық құқық пәндері кафедрасының аға оқытушы, Х.Досмұхаммедов атындағы Атырау Мемлекеттік Университеті

Байбекова Назира – Магистрант, Казахская Национальная Академия искусств им. Т. Жургенова, г. Алматы

Baigulina Elmedira – specialty: 6D011900 – “Foreign language: two foreign languages”, doctoral student of 3rd course, KazIRaWL University named after Ablaykhan, Almaty

- Байжігіт Ботагөз Сабитқызы** – докторант 3 курса, КазНПУ имени Абая, Республика Казахстан, г. Алматы
- Байкулова Айгерим Мейрхановна** – PhD доктор, қауымдастырылған профессор м.а. Тараз инновациялық-гуманитарлық университет
- Байсултанов Алтай Бисенович** – кандидат юридических наук, старший преподаватель кафедры уголовно-правовых дисциплин, Атырауский Государственный Университет им. Х. Досмухамедова
- Бактыбаев Жанат Шаймуратович** – кандидат педагогических наук, доцент, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г.Алматы
- Балахожаева Айгерим Бахытжановна** – PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің
- Барсай Бақыт Телжанқызы** – п.ғ.д., профессор, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Атырау қ.
- Barsukova Ritta Anatolievna** – «National and international law» department, «Turan-Astana» University, Nur-Sultan, Kazakhstan
- Бауыржан Нурханым Бауыржанқызы** – оқытушы, магистр, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
- Бахытжан Арайлым** – «Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» мамандығының 4 курс студенті, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
- Бегалиева Маржан Байтасовна** – 1 курс магистранты, Қиыр Шығыс кафедрасы, Шығыстану факультеті, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.
- Бейсенбай Айым Азаматқызы** – «Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» мамандығының 4 курс студенті
- Beisembayeva Aigul Dairabaiqyzy** – Master of Pedagogy, senior teacher at English Linguistics Department, M.Auezov South Kazakhstan State University
- Бейсен Назира Алмазқызы** – Магистрант факультета «Педагогика и психологии», Казахский Национальный Женский Педагогический Университет, г. Алматы, Казахстан
- Бейсенбеков Жалғасбек Жаппарбекович** – Педагогика ғылымының кандидаты, доцент, «Бейнелеу өнері» кафедрасы, «Спорт және өнер» факультеті, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
- Бейсенова Жайнагуль Сабитовна** – д.ф.н., профессор, кафедра русской филологии, филологический факультет, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан
- Belyalova Aigerim** – PhD, doctor of Education, al-Farabi KazNU, Kazakhstan, Almaty
- Berdiyarova Zhamilya** – Candidate of Jurisprudence, Associate Professor, Department of Civil, labor and environmental law, Law Faculty, L.N. Gumilyov ENU
- Берикканов Рай Ержанович** – педагогика ғылымдарының магистрі, Семей қаласындағы физика – математика бағытындағы, Назарбаев зияткерлік мектебінің мұғалімі, Семей қ., Қазақстан
- Берикханова Гульназ Еженхановна** – ф.-м.ғ.д., профессор, Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, Семей қ., Қазақстан
- Бияров Бердібек Нуралдинович** – Филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақ, орыс филологиясы және журналистика кафедрасы, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті
- Бурибаев Ермек Абильтаевич** – заң ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
- Vartanyan Avak Mikhailovich** – candidate of law, associate Professor, Department of civil law and procedure, Yanka Kupala Grodno state University, Grodno, Republic of Belarus
- Володева Наталья Александровна** – кандидат искусствоведения, доцент, кафедра «Мода и дизайн костюма», Казахская Национальная академия искусств им. Т. Жургенова, г. Алматы
- Гаитов Алишер Анаитұлы** – заң ғылымдарының кандидаты, заң пәндері кафедрасының доценті, Қазақ еңбек және әлеуметтік қатынастар академиясы
- Даутқұлова Ақмарал Қалиярбекқызы** – Абай атындағы қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан
- Даутова Сауле Баттловна** – “Интеллектуалды ұлт” ғылыми орталығының ф.ғ.д., директоры, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан
- Джартыбаева Жамиля Джартыбаевна** – Магистр, «Бейнелеу өнері және дизайн» кафедрасы, М.Ауезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университет
- Джумашева Алина Булатовна** – лектор, магистр пед. наук, КазНПУ им. К.И. Сатпаева, г. Алматы
- Джунусова Мадина Жумахановна** – аға оқытушысы, жаратылыстану ғылымдарының магистрі, Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, Семей қ., Қазақстан
- Джурабаева Кенжегул Ильясқызы** – Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ҰҒА магистранты, Алматы, Қазақстан Республикасы

Дуйсеханов Темірхан Өмірханұлы – «Кәсіптік оқыту» мамандығының 2- курс (PhD) докторанты, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Ералина Ғазиза – Педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Академик, А.Қуатбеков атындағы Халықаралық халықтар достығы университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы.

Ералин Қуандық Ералыұлы – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Бейнелеу өнері кафедрасының профессоры, Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан Республикасы. ХҚТУ

Ермекбаева Гүлмира Габитовна – педагогика ғылымдарының магистрі, М.Ақмолла ат. БМПУ-нің аспиранты, Байшев Университет

Yermekbayev Muhtar – candidate of pedagogical sciences, associate professor, Head of the Department of "Theory and Methods of Preschool and Primary Education", Faculty of "History and Pedagogy", M.Auezov South-Kazakhstan state university, Shymkent

Ескенеев Фархат Ауелбекулы – магистр-аға оқытушы, ҚР Мәдениет қайраткері, Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті, Шымкент қ.

Zhagypar Zadyra – Master of Law, Senior Lecturer of Criminal Law Disciplines

Жангужинова Меруерт Еркеновна – п.н., доцент, Казахская Национальная Академия искусств им. Т. Жургенева, г. Алматы

Жаныбекова Багдагуль Нурхатовна – м.п.н., докторант, кафедра русской филологии, филологический факультет, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан

Жәнібекова Айнұр – заң ғылымдары магистр, Қылмыстық құқық пәндері кафедрасының аға оқытушы, Х.Досмұхаммедов атындағы Атырау Мемлекеттік Университеті, Атырау қаласы

Желтухина Марина Ростиславовна – Доктор филологических наук, профессор, профессор РАО, академик РАЕН, Волгоградский государственный социально-педагогический университет, Московский городской университет, г. Волгоград, г. Москва, Российская Федерация

Zhetpisbayeva Kaluash Berikovna – PhD student, Department of Middle East and South Asia, Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Jubatova Bayan Nursultanovna – Doctor of Philology Sciences, Department of Middle East and South Asia, Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Жұмағалиева Рита Рахманқызы – Филология магистрі, аға оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

Звонарёва Лола Уткировна – д.и.н., профессор, Институт Мировых Цивилизаций, г.Москва, Россия

Звонарёв Олег Викторович – к.и.н., доцент, Институт Мировых Цивилизаций, г.Москва, Россия

Иманбекова Маншук Мажитовна – старший преподаватель, кафедра юриспруденции, факультет социальных наук, Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясави

Исағұлова Динара Дауытбаевна – «Жалпы білім беретін пәндер» кафедрасының аға оқытушысы, Алматы Университеті

Исибаева Елизавета Иманғалиқызы – доцент, т.ғ.к., Құқықтану кафедрасы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

Ищанова Гульнар Тулемисовна – к.ю.н., доцент ВАК РК, кафедра социально-гуманитарных наук, Университет международного бизнеса, г. Алматы, Казахстан

Kakzhanova Fazira. Aydarkhanovna – с. ph. s., professor, Foreign Language Department, E.A.Buketov Karaganda State University

Калжанова Алтынай Кенжемуратовна – кандидат филологических наук, заведующая кафедрой русского языка и литературы Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, г.Шымкент, Казахстан

Калиева Гүлмира Садуакасовна – к.ю.н., кафедра социально-гуманитарных наук, Университет международного бизнеса, г. Алматы, Казахстан

Камалов Мурат Юсубалиевич – ғылым магистрі, «Кәсіптік оқыту» кафедрасының оқытушысы, «Жаратылыстану ғылыми-педагогикалық» жоғары мектебі, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Kamzanov Dauren – Master, Foreign Language Department, E.A.Buketov Karaganda State University

Каминская Софья Александровна – PhD докторант, кафедра русского языка и литературы, Институт иностранных языков, культуры и международного обмена Чжэцзянского университета, г. Ханчжоу, Китай

Каражигитова Тамара Анатольевна – профессор кафедры математики и методики преподавания математики, доктор педагогических наук, ассоциированный профессор, Атырауский государственный университет им. Х. Досмухамедова

Karataeva Aysel – Candidate of Jurisprudence, Associate Professor, Department of the Theory and History of State and Law, Constitutional and Administrative Law, Law Faculty, Al-Faraby KazNU

Карашева Жанар Бериковна – 6D010200 -Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі, мамандығының 3 курс докторанты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Karipova Assel Yesenkeldyevna – «National and international law» department, «Turan-Astana» University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Касымбекова Нуриля Сабеткановна – к.п.н., и.о. доцента кафедры иностранных языков, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан

Кистаубаева Дильдар Мусахметовна – кандидат филологических наук, доцент кафедры языковых дисциплин, Международный гуманитарно-технический университет, г.Шымкент, Казахстан

Kiyakova Aigerim Omirgaliqyzy – Master of Pedagogy, senior teacher at English Linguistics Department, M.Auezov South Kazakhstan State University

Кобдабаева Нургуль – магистр юриспруденции, старший преподаватель кафедры Уголовно-правовых дисциплин, Атырауский Государственный Университет им. Х. Досмухамедова

Кожаметова Гулим Бакберовна – Докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті

Koishibaeva Nazira – candidate of pedagogical sciences, associate professor of the Department of "General psychology", Faculty of "History and Pedagogy", M.Auezov South-Kazakhstan state university, Shymkent

Koshegulova Meruert – PhD, doctor of Education, Dongguk University, Republic of Korea, Seoul

Көшпенбетов Бахытқали Мұхтарұлы – заң ғылымдарының кандидаты, доцент, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

Kukkozova Elmira – Master of Law, Senior Lecturer of Criminal Law Disciplines, Atyrau State University named after X. Dosmukhamedova, Atyrau city

Купенова Гульмира Ыхласовна – кандидат исторических наук, доцент, декан исторического факультета Актюбинского регионального государственного университета им.К.Жубанова

Куанышбаев Ержан Айтуулы – доцент м.а., PhD, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

Кунжигитова Гульнур Бектемировна – аға оқытушы, «Бейнелеу өнері және дизайн» кафедрасы, М.Ауезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университеті

Курманова Таисия Витальевна – ст. преподаватель кафедры языковой и общеобразовательной подготовки иностранцев, факультет довузовского образования, Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

Кушкарлова Гульмира Кенесовна – Кандидат филологических наук, доцент кафедры иностранной филологии и переводческого дела, Актыбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова

Кішібаева Дариха – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

Қабласымова Айзере Нұрланбекқызы – III курс студенті, Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, Семей қ., Қазақстан

Қайырова Үміт – заң ғылымдары магистр, Қылмыстық құқық пәндері кафедрасының аға оқытушы, Х.Досмұхаммедов атындағы Атырау Мемлекеттік Университеті

Қапалбек Бижомарт Сейсенбекұлы – филология ғылымдарының кандидаты, Мемлекеттік тілді дамыту институтының атқарушы директоры, Қазақстан, Алматы қ.

Қожағұл Сайлаухан Қажыбекұлы – филология ғылымдарының кандидаты, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының қауымдастырылған профессоры м.а., І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған, Қазақстан

Қожамбеков Дәулет Рысбекұлы – «Құқықтану» кафедрасы, Әлеуметтік ғылымдар факультеті, А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қаласы, Қазақстан

Құсманова Күлжібек Аскенқызы – Филология ғылымдарының докторы, доцент, Қазақ және орыс тілдері кафедрасы, Д.Серікбаев атындағы Шығыс қазақстан мемлекеттік техникалық университеті

Mazhkenova Altynay Temirbekovna – master of Humanity Sciences, teacher, Karaganda State University named after E.A. Buketov

Karaganda, Kazakhstan

Мамырбекова Гульсан Ариповна – п.ғ.к., доцент м.а., Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы, Философия және саясаттану факультеті, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Мамыт Айгерим Олегқызы – магистрант 2 курса, Казахская Национальная академии искусств им. Т. Жургенова, г. Алматы

Манин Сергей Николаевич – Докторант PHD специальности 6D030100 «Юриспруденция», Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет

Мауленбердиева Гүлжан – педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Silkway Халықаралық университеті

Медеубеков Темірбек Шалхарұлы – заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қазақ еңбек және әлеуметтік қатынастар академиясының құқықтық пәндер кафедрасының меңгерушісі

Минайдарова Марина Изтаевна – психология магистрі, Тараз мемлекеттік педагогикалық университетінің оқытушысы

Mukashev Jambyl – Master of law sciences, 1st course student of Atyrau University of Kh. Dosmukhamedov

Murzagaliyeva Maral Kazkenovna – cand. of philol. sciences, associate professor of department of theoretical and applied linguistics, Ablai khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty, Republic of Kazakhstan

Мухамедина Асел Егинбаевна – старший преподаватель кафедры Уголовно-правовых дисциплин, Атырауский Государственный Университет им. Х. Досмухамедова, г. Атырау

Мырзахмет Ляззат Канатбековна – магистр, оқытушысы Илияс Жансүгіров атындағы «Шетел тілдері және аударма ісі» кафедрасы, Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.

Найманбаев Бекмурат Рахимбердиевич – доктор исторических наук, доцент, и.о. профессора, Международный университет Silkway, г.Шымкент. Казахстан

Небесаева Жанар Орынбековна – PhD доктор, Дизайн және өнер факультет деканы, Сырдария Университеті, Жетісай қ., Қазақстан Республикасы

Омар Есенәлі Омарұлы – п.ғ.д., профессор, «Педагогика және психология» кафедрасы, Академик Ә.Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті, Қазақстан, Шымкент қ.

Омарова Аягүл Даниярқызы – гуманитарлық ғылымдар магистрі, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті жанындағы «Латын» ғылыми-практикалық орталығының бас әдіскері, Қазақстан, Алматы қ.

Оразаева Гульжан Сериковна – К.п.н, доцент, заведующая кафедры «Специальной и социальной педагогики», Казахский Национальный Женской Педагогический Университет

Оспанова Баянды Рамазановна – «Интеллектуалды ұлт» ғылыми орталығының қызыметкері, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Ракымжанова Салтанат Сержановна – м.э.н., ст.преп., Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., Казахстан

Рахова Кульпаш Мухитовна – «Тіл дайындау орталығының» аға оқытушысы, магистр, Туран Университеті

Сағатова Шолпан – Доцент, қазақ және шет тілдері, кафедрасы, базалық дайындық факультеті, Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университеті

Сайфуллаева Назерке Бақытқызы – шет тілдер теориясы мен тәжірбиесі кафедрасының I курс магистранты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр- Сұлтан қ.

Сәдуақасова Зәуреш Жеткербайқызы – заң ғылымдары магистр, Қылмыстық құқық пәндері кафедрасының аға оқытушы, Х.Досмұхаммедов атындағы Атырау Мемлекеттік Университеті, Атырау қаласы

Сейітқазы Перизат Байтешқызы – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

Спирина Алина Валентиновна – магистрант 2-го курса, специальность «Математика. Управление образовательным процессом», АтГУ им. Х. Досмухамедова

Тажигулова Айгуль Кайратовна – оқытушы, магистр, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Танатарова Камшат Ералиевна – магистрант кафедры теории и практики иностранных языков, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан

Тураева Айгүл – Филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Silkway Халықаралық университеті

Турлыбеков Кайрат Аманжолович – старший преподаватель, кафедра юриспруденции, факультет социальных наук, Международный казахско-турецкий Университет имени Х.А.Ясави

Turymbetova Zhanagul Aytzhankyzy – Associate Professor, Department of Language Teacher Education, Faculty of Education and Humanities, Suleyman Demirel University

Хамзина Жанна Амангелдіқызы – заң ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

Шакмарданова Айгерім Сахиқызы – «Шетел тілі: екі шетел тілі» мамандығы магистранты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Shayakhmetova Zhanna – Candidate of law sciences, associate professor of Atyrau University, of Kh. Dosmukhamedov

Шыныбекова Айжан Сахановна – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, доцент, «Шетел тілдері және аударма ісі» кафедрасының меңгерушісі, Илияс Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.

МАУЛЕНОВ Г.С.

доктор юридических наук, профессор

Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный доктором юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

В 2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие – в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахстанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год). Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии – доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридических наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история

ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологическую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общеправовой проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О. Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминологии, как науки – от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законодательства, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустомова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретных преступлений;

- роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам – доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологические знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и приносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «...И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги – российские ученые – доктора юридических наук, профессор З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

АГЫБАЕВ А.Н.

доктор юридических наук, профессор КазНУ им. аль-Фараби, заслуженный деятель Казахстана
ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санкт-Петербурге издательством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан. Преступность и причины, ее порождающие всегда явились объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежит обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно ... поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информации. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие вну-

тренение или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлений.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологии, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

**«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»**

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
Қайта тіркеу №17579-Ж 06.03.2019
2009 жылдан бастап басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал (Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Перерегистрация №17579-Ж 06.03.2019
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек. Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года №1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы.

Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов. При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве.

Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми журнал
№6/3 2020 жыл

Бас редактор:
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

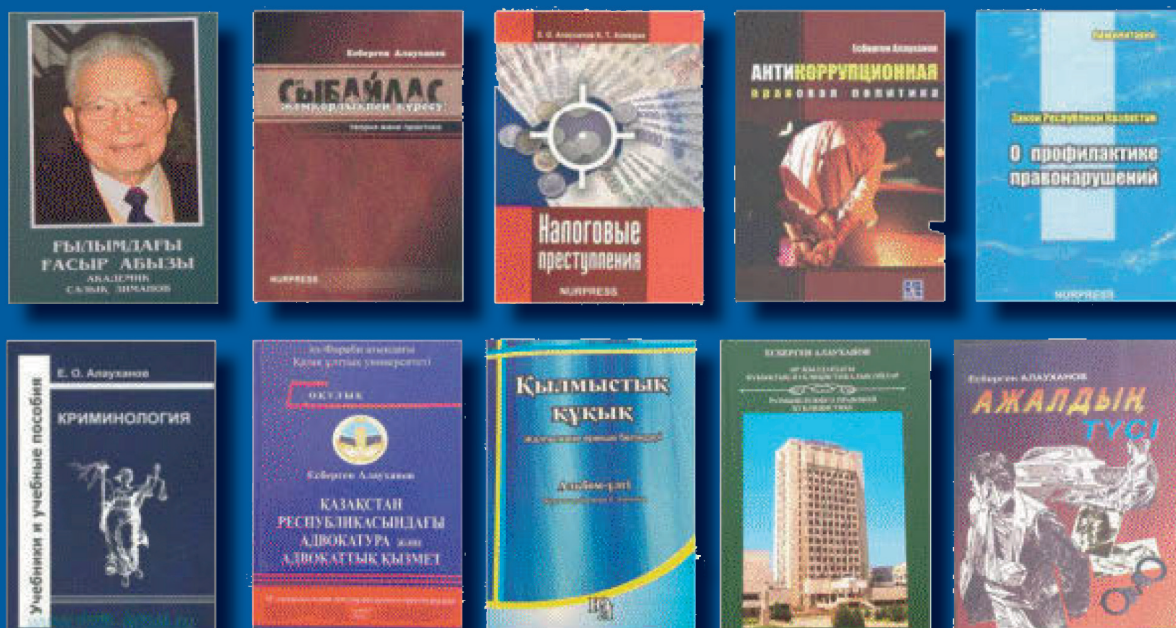
Басуға 20.06.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 40,75 б.т. Таралымы 500 дана. Тапсырыс №767

Редакция мекенжайы: Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй, кеңсе 27
web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

В ведущих учебных заведениях России презентованы научные издания- учебники, монографии, вышедшие в Казахстане под редакцией «Заслуженного деятеля Казахстана» д.ю.н., профессора Е.О. Алауханова.

Презентация прошла в Московской государственной юридической академии, в Московском университете МВД России и Рязанской академии права и управления ФСИНМЮРФ; Правовой академии МЮ РФ, а также 28 мая 2009 г, в МГУ имени М.В. Ломоносова с участием проф. Е. Каиржанова. Есберген Оразович – завкафедрой Судебной власти и у г, процесса КазНУ им. аль-Фараби, член союза писателей Казахстана, член Российской криминологической ассоциации, пт редактор международного журнала «Наука и жизнь Казахстана». Профессор О. Стар ков отметил, что новый учебник «Криминология» отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, приводятся статистические данные и привлекается большое количество научных и литературных источников. Книга написана живым, образным языком, И том числе в книге «Криминология», подготовленной под редакцией профессора И.Рогова и профессора Е.Алауханов, появились новые гавы – «Бытовая преступность», «Медицинская преступность» и «Криминология», чем отличается от других учебников стран СНГ. Ученые России отметили, что подобные презентации учебников, посвященных криминологической науке казахстанских ученых, не проводились уже на протяжении двух десятков лет, Своими гкудами, подчеркнули они, профессор Е. Алауханов укрепляет международное научное сотрудничество.

Журналға «Қазпочта» бөлімшелер арқылы жазылу индексі 74191

